

А. ТОШЕВЪ
бившъ пълномощенъ министъръ

БАЛКАНСКИТЪ ВОЙНИ

ТОМЪ ВТОРИ

5/18 ОКТОМВРИЙ 1912 ГОД. — 16/29 СЕПТЕМВРИЙ 1913 ГОД.

„Vincere scis, Hannibal;
victoria uti nescis“.

T. Livius (L. XXII, cap. 51, 4).

ПЛОВДИВЪ — СОФИЯ
КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ХР. Г. ДАНОВЪ
1931

Съдържание.

(Въ началото на всѣка глава е дадено съдържанието на главата кратко.)

Глава I. — Първитѣ победи на съюзницитѣ и Европа	1
„ II. — Румъния иска българска земя	31
„ III. — Недоразумения между съюзницитѣ	42
„ IV. — Даневъ въ Будапеща. Предаването на Солунъ	52
„ V. — Турция моли за примирие и миръ	65
„ VI. — Лондонскитѣ конференции	83
„ VII. — Развитие на румъно-българския споръ	108
„ VIII. — Прекъсване на Лондонскитѣ преговори и подновяване на военнитѣ действия	146
„ IX. — Сръбски и гръцки жестокости въ Македония	176
„ X. — Сърбия официално иска ревизия на съюзнишкия договоръ съ България	186
„ XI. — Второ примирие и Петроградскитѣ протоколъ	204
„ XII. — Нашитѣ съюзници безвъзвратно решени да обсебятъ Македония	224
„ XIII. — Каква подѣлба на Македония исказаха сръбитѣ	244
„ XIV. — Съюзътъ предъ голѣми изпитания	271
„ XV. — Даневъ приемникъ на Гешова	291
„ XVI. — Къмъ 16 юний	316
„ XVII. — „Престѣпното безумие“	353
„ XVIII. — Кабинетъ — Д-ръ Радославовъ. Букурещкиятъ миренъ договоръ	399
„ XIX. — Реокупацията на Тракия отъ турцитѣ. Цариградскитѣ миренъ договоръ	436
Епилогъ	470
Договори сключени презъ 1913 г.	483

ГЛАВА I

Първите победи на съюзниците и Европа.

Впечатления от първите победи на съюзниците. Русия и войната. Грижи за евентуалното прекратяване на военните действия. Военна помощ от Сърбия. Неспokoйствието на руската дипломация. Падането на Лозенград и паниката на турските войски. Смушението на Великите сили и проекти за медиация. Крал Петър до Италианския крал. Радостни манифестации във Бѐлград. Падането на Люле-Бургаз. Турция надава вик за помощ. Вѐрата на Европа във statu quo-то разколебана. Русия за незаинтересоваността на силите. Австро-Унгария против принципа на незаинтересоваността. Съюзниците против посрѐдничеството на силите и против всякакви реформи. Русия и напредването на българските войски към Цариград. Поанкаре и Австро-Унгария. Сазонов за разрешението на балканската проблема. Поанкаре недоволен от Сазонова. Турция моли силите да посрѐдничат за спиране на войната. Сазонов за мисията на Русия по отношение на Балканските славянски държави. Кайзер Вилхелм за балканска конфедерация. Домогванията на силите. Ласкави отзиви за българския войник.

Още съ обявяването на войната на 5/18 октомври 1912 г. войските на съюзниците, при повишен морал и обзети от неизразим ентузиазъм, минаха турската граница. И победите бързо се заредиха една от друга по славни, по-блѐскави. Сърдечни привети се размѐняха между съюзните правителства, разни корпорации и частни лица. Внезапно възникналият вѐзторг изпълни Балканите, и неговото ехо се понесе далеч за тѐхните предѐли. Изъ много страни на Европа се отправяха искрени симпатии и благопожелания към съюзниците за крайното тържество на тѐхното оржие, за постижението на историческите им идеали.

Победоносните войски биваха посрещани от населението във завземаните турски покрайнини като истински спасители. Неспособни да изкажат съ думи своите дълбоки чувства на признателност, своята неизмѐрима душевна радост, освободените даваха мълчалив, но за туй пѐкъ още по-трогателен израз на тия свои чувства, като се надваряха да целуват и оросяват съ топлият си сълзи ржцет на военачалниците, раздавайки букети, храна и питие на бодрите и горди войници.

Редомъ съ туй растѐше и вѐрата във Балканския съюз. Мнозина от най-видните представители на сръбската интелигенция съ възхищение ми говорѐха за епохалната роля, която на първо мѐсто България и Сърбия имало да играят във бѐдеще не само на Балканския полуостров, но и във цѐла Юго-източна Европа. Една от друга по-примамливи перспективи се рисуваха за южното славянство. При една среща по онова време съ д-ръ Воя Маринковичъ, последният изказва желанието, щото отношенията между двете наши държави да се развият така, че да образуваме рано-късно „едно недѐлимо цѐло“. Въ сжщата смисъл често ми говорѐха и други още многобройни сръбски общественици, депутати и про-

фесори, съ които бяхъ въ отколенни приятелски връзки. Особена ревностъ проявяваха въ туй отношение професоритѣ д-ръ Иованъ Жуовичъ, д-ръ Момчило Нинчичъ, д-ръ Цвиичъ и други тѣхни колеги. Дошълъ на 6/19 октомврий да ми честити „българскитѣ сияйни победи“ — както самъ той се изрази — д-ръ Цвиичъ ми изложи и главнитѣ мисли, които смѣташе да развие въ една статия въ „Review of Reviews“, досежно сръбско-българскитѣ отношения.¹⁾ И трѣбва да забележа, че това, което ми се прочете въ случая, напълно се силаваше на съюзния ни договоръ. Никаква алузия и за най-малка промѣна на договорнитѣ клаузи.

* * *

На 6/19 октомврий се видѣхъ и съ главния секретаръ въ министерството на външнитѣ работи, Иово Иовановичъ. Край новинитѣ, що ми съобщи за хода на първитѣ военни действия въ Македония, той ми прочете и една телеграма отъ Петроградския сръбски представителъ Поповичъ, съ която последниятъ съобщаваше, че рускиятъ министъръ на външнитѣ работи Сазоновъ — който току-що се бѣ завърналъ отъ Лондонъ и Парижъ — „съ срдитѣ тонъ“ му говорилъ, че „Русия не била работила за Балканския блокъ съ цель да го види днесъ да нарушава мира на близкия изтокъ“. Добавилъ, че недоволенъ билъ и императорътъ.

Съ не по-малко срдитѣ тонъ говорилъ Сазоновъ и на нашия пълномощенъ министъръ въ руската столица генералъ Паприковъ, остро упрѣкавайки чрезъ него Софийското правителство още и за туй, че не други, а то въввлѣкло и Черна Гора въ войната, като я насърдило да почне военнитѣ дѣйствия преди другитѣ съюзници, а именно на 25 септемврий (8 октомврий).

На Сазонова, изглежда, е било особено неприятно, за гдето тъкмо тоя день той се намѣрилъ въ Берлинъ, на пътъ за Петроградъ.

Между това, преди да напустне още Парижъ, той обсъжда съ Поанкаре мѣркитѣ, що трѣбва да се взематъ въ връзка съ непосредствено развилитѣ се преди 5/18 октомврий събития и съ възможнитѣ имъ последици, особено ако Турция бѣде победена.

„Преди моето отпътуване отъ Парижъ, пише той, между Поанкаре и мене бидоха уговорени следнитѣ три основни точки на съвмѣстнитѣ постъпки, които рускиятъ и австро-унгарскиятъ представители, по пълномощие отъ Великитѣ сили, трѣбваше да направятъ въ Бѣлградъ, София, Атина и Цетина: 1) Силитѣ порицаватъ всѣка постъпка, която може да наруши мира; 2) въз основа на чл. 23 на Берлинския договоръ, силитѣ, въ интереса на християнското на-

¹⁾ Преди да ме посети, д-ръ Цвиичъ ми отправи, между друго, следнитѣ редове:

„Драги г. Тошевъ,

„ Получихъ писма и телеграми отъ едно нѣмско и две английски списания да имъ напиша статии по днешното положение на Балкана. Не бихъ желалъ да сторя това, до като не се разговоря съ Васъ. Обичате ли да ми явите по телефона, кога можете да ме приемете днесъ?

6 октомврий 1912 г.

Вашъ преданъ
И. Цвиичъ“.

селение, ще взематъ въ свои ржце прокарването на административни реформи въ Европейска Турция, запазвайки непрекосновенитѣ права на султана, както и територията на Отоманската империя; 3) ако, помимо това, между Балканскитѣ държави и Портата избухне война, то силитѣ нѣма да допуснатъ следъ нейното свършване никакви измѣнения на териториалното statu quo на Европейска Турция“.¹⁾

Споредъ както самъ Сазоновъ обяснява по-късно, съ последната отъ тия три точки: отъ една страна той преследвалъ целта да се даде известно удовлетворение на Турция, а отъ друга — да не би, предъ едно възможно поражение, Балканскитѣ държави да видятъ своитѣ територии изложени на риска да бждатъ намалени.²⁾

Нѣколко дена само следъ начертаването на горната ефикасна програма, която не закъснѣха по принципъ да приематъ и останалитѣ сили, Петроградското правителство прави постѣпки предъ Гърция да не праща флотата си къмъ Проливитѣ. Съ телеграма отъ 7/20 октомврий рускиятъ пълномощенъ министъръ въ Атина, Демидовъ, съобщава Сазонову, че най-убедително и енергично настоявалъ предъ Коромиласъ: гръцката флота да не засѣга Проливитѣ. Между другитѣ си доводи, той му обърналъ вниманието и върху неизбежната промѣна на руското обществено мнение къмъ Гърция, въ случай че последната не уважи туй руско желание. Гръцкиятъ министъръ на външнитѣ работи, обаче, здраво стоялъ на своето и молѣлъ да не се лишава Гърция отъ възможността да затруднява съ своята флота превоза на турскитѣ войски отъ Мала-Азия, като за целта ѝ се позволи, при нужда, да проникне и въ самитѣ Проливи.

Безуспѣшни постѣпки въ сжщата смисълъ направилъ въ Атина и австрийскиятъ тамъ пълномощенъ министъръ.

Френското правителство отъ своя страна изказало готовность да подкрепи тия руски постѣпки въ Атина, при условие, че и Петроградскиятъ кабинетъ ще поддържа френското искане: гръцката флота да се въздържа отъ военни действия противъ Александретския заливъ и Бейрутъ, т. е. въобще противъ Сирийското крайбрѣжие.

За това френско желание телеграфира на 8/21 октомврий въ Петроградъ и рускиятъ посланикъ въ Парижъ, Изволски, следъ срещитѣ си съ Поанкаре.³⁾

Все тоя день рускиятъ посланикъ въ Лондонъ, графъ Бенкендорфъ, телеграфира Сазонову, че съвсемъ конфиденциално съобщилъ на Съръ Артуръ Николзонъ за сключването на българо-сръбския договоръ. Николзонъ, обаче — предполага Бенкендорфъ — билъ вече осведоменъ отъ Парижкия кабинетъ и тълкувалъ въпросния договоръ „като насоченъ преди всичко противъ възможни посѣгателства отъ страна на Австрия“.

„Той (Николзонъ) не направи по този случай никаква особна бележка — прибавя Бенкендорфъ — само казва, че не довърявалъ на дискретността

¹⁾ С. Д. Сазоновъ—Воспоминанія. Парижъ, 1927, с. 80

²⁾ Се тамъ с. 91.

³⁾ Красный архив, т. XVI, 1926, с. 7, № № 33, 34.

на Българския царь и че нѣмало да бжде за чудене, ако последниятъ съобщѣлъ тайно това на Виена.¹⁾

За становището на Петроградъ, въ свѣрзка съ разнитѣ евентуалности, що биха настѣпили на Балканитѣ въ зависимостъ отъ войната, говори и австро-унгарскитѣ посланикъ въ Петроградъ, графъ Турнъ Валсасина. Въ единъ свой рапортъ отъ 11/24 октомврий до графъ Берхтолда той казва, между друго, че отъ разговоритѣ си съ Сазоновъ извлѣкълъ впечатлението, какво желанията на Русия били: 1) при възможностъ да се запази statu quo-to; 2) ако това не се окажело възможно, то Цариградъ да останѣлъ въ турски рѣце, България да се не засилвала прѣкомѣрно и да се не проширявала близо до турската столица, а да се разширѣла най-много въ границитѣ на Санъ-Стефанския договоръ; 3) въ такъвъ случай да се позволѣло на Сърбия сѣщо да се прошири, като ѝ се даде единъ тѣсенъ излазъ на Адриатическо море.²⁾

* * *

Единъ отъ въпроситѣ, които занимаваха нашето правителство още съ почване на войната, бѣ и въпросътъ за нейното евентуално прекратяване чрезъ интервенцията на Европа, щомъ за това настѣпи удобниятъ моментъ. Това отговаряше на желанието и на Русия, за която, както видѣхме, бѣ особено важно да не отивае къмъ Цариградъ.

Съ такива инструкции трѣгна за Петроградъ и С. С. Бобчевъ, който като пълномощенъ министъръ трѣбваше да замѣсти тамъ генералъ С. Паприковъ, добилъ сега друго назначение. Минавайки на 5/18 октомврий презъ Бѣлградъ, на пътъ за руската столица, той ми каза, че билъ натоваренъ отъ министъръ-председателя Гешовъ да иска посрѣдничеството на Русия следъ първитѣ решителни наши победи, или пъкъ подиръ първитѣ ни тежки поражения.

Това виждаме впрочемъ и отъ следнитѣ редове на генералъ Фичевъ:

„Въ Стара-Загора на 4/17 октомврий 1912 г., при единъ разговоръ въ моя кабинетъ въ Главната квартира, запитахъ г. Даневъ да ми събщи: въ какво положение се намира политическата подготовка на войната. Той ми предаде резултата отъ срещата си съ нѣкои европейски държавници и ми заяви, че ние можемъ да се надѣваме на моралната поддръжка и на дветѣ голѣми европейски политически групировки и че, при удобенъ случай, при първото нанесено отъ насъ поражение на турската армия, Европа ще се намѣси, за да спре войната. Поради това нашето висше командуване трѣбва да се погрижи по-скоро да разбие турскитѣ сили и, като достигнемъ линията на р. Еркене, да спре по-нататашното движение на нашата армия, тъй като Русия е дала да се разбере, че ней ще бжде неприятно да я види да приближава къмъ Цариградъ.

¹⁾ Красный архив, с. 10, № 37.

²⁾ Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreich-ungarischen Ministeriums des Aüssern, Wien und Leipzig, 1930, IV, с. 692, № 4165.

При тази ориентировка относно политическата подготовка на войната, азъ казахъ г-ну Даневу, че това желание съвпада и съ военната подготовка на войната противъ Турция, понеже редъ години сме проповѣждали въ казармитъ, че войната съ Турция ще бжде кжса и скоротечна и че, поради тази и много други причини, нашиятъ народъ е неспособенъ за продължителна война“¹⁾

Колко много Даневъ е считалъ полезна европейската намѣса за спиране на военнитѣ действия, при първа нужда, се вижда и отъ следната телеграма, отправена на 9/22 октомврий 1912 г. отъ царъ Фердинанда изъ Стара-Загора до Гешова.

„Днесъ на нѣколко пжти председателятъ на Камарата е подигалъ предъ мене въпроса за една европейска интервенция следъ предстоящитѣ военни събития по линията Одринъ-Лозенградъ.

Съвсемъ изненаданъ отъ тия страни предложения на председателя на Народното събрание, азъ му отговорихъ, че по никой начинъ и подъ никакви условия не допускамъ да стане и дума за едно подобно унижение, което цѣлиятъ български народъ ще посрещне съ негодувание и възмущение.

Предложението на председателя на Народното събрание е толкова повече странно, че до тая минута нашето оржжие навсѣкжде оправда моитѣ надежди, и че духътъ на армията е отличенъ и насоченъ изключително къмъ решителна борба съ вѣковния врагъ.

Политически съображения налагатъ да се взематъ най-сериозни мѣрки, за да се докаже на Европа, че България е решена да води борба до край. Заради това моля най-убедително Министерския съветъ да постанови веднага да се повикатъ подъ знамената младежитѣ отъ призова 1913 г.; заедно съ това, за да могатъ тия хора да се въоржжатъ и облѣкатъ, бихъ предложилъ да се наеме единъ особенъ товаренъ трень отъ Виена до София, за да могатъ пушкитѣ и патронитѣ да се превозятъ въ четири дни.

По сжщия начинъ да се постжпи и съ облѣклото и ботушитѣ отъ Одеса, като се наеме единъ специаленъ параходъ.

Съ тия мѣроприятия ние ще осигуримъ успѣха на нашитѣ военни и политически цели, за реализирането на които бързината е условие отъ първостепенна необходимостъ.

Правя позивъ къмъ патриотизма и отечестволюбието на моитѣ министри, за да се турятъ въ изпълнение горнитѣ ми предложения“²⁾

* * *

Втори важенъ за правителството въпросъ бѣ да си осигури военна помощъ отъ Сърбия. Следъ като на 7/20 октомврий Гешовъ ми бѣ телефониралъ да настоя предъ Пашича и Хартвига да ни се дадатъ три дивизии, а въ краенъ случай поне една на първо време, на 9/22 с. м. той пакъ ме натовари да подновя постжпкитѣ си предъ Бѣлградското правителство „за усиляване на южната ни граница“.

¹⁾ Ив. Ив. Фичевъ, зап. генералъ — Обяснения и освѣтления по поводъ труда на г. д-ръ Ал. Гиргиновъ за народната катастрофа, „Миръ“ 8 мартъ 1926 г.

²⁾ Докладъ на парламентарната изпитателна комисия. Томъ първи. Войната, дипломатическата и подготовка и дипломатически преговори. София, 1918, с. 234 (29).

Въ заключение на разговора, що имахъ по предмета съ Пашича, последниятъ ми отговори, че и той самъ билъ на мнение да се побърза съ тоя въпросъ, но че генералъ Путникъ отлагалъ още, понеже съ отдѣлянето въ момента на исканитѣ отъ насъ мощни войски, трѣбвало да промѣни щѣлия си планъ на действие, да свиква веднага нови набори и пр. Пашичъ, обаче, бѣ на мнение да ни се послужи часъ по-скоро съ войски. Въ свръзка съ туй той ми каза, че самъ щѣлъ да отиде въ сръбската Главна квартира да убеди генералъ Путникъ да побърза. И наистина, на 11/24 октомврий заранѣта той замина за Нишъ, гдето, по сведенията му, щѣли да пристигнатъ отъ София и Т. Теодоровъ и Д-ръ Спалайковичъ. Отъ Нишъ и тримата, вѣроятно, щѣли да продължатъ за Враня, гдето бѣ сега Главната сръбска квартира, и гдето се намираще въ този моментъ и кралъ Петъръ.

Партизанинъ на идеята—безъ отлагане да се изпратятъ сръбски подкрепления на Маришкия театъръ, Пашичъ щѣлъ да настои за това и предъ краля. Възможно било армията на генералъ Степа Степановичъ, брояща около 50,000 човѣка, да се отправи въ най-непродължително време за Одринъ.

Тоя день вечерята и Теодоровъ ми телефонира, че заминавали съ Спалайковича за Нишъ—Враня по сжщия въпросъ, като ме помоли да настоявамъ за това и азъ, както предъ мѣродавнитѣ сръбски срѣди, тъй и предъ Хартвига.

Трѣбва да се забележи, че управляващитѣ сръбски кржгове, особено Пашичъ, бѣха твърде доволни, за гдето, по наше искане, можеха да ни услужатъ въ случая. За всѣка помощъ тѣ държеха смѣтка, за да ни я представятъ съ лихвитѣ, когато му доде времето.

* * *

Когато ние бѣхме всецѣло заети съ мисълта, какъ по-скоро да разгромимъ Турция и да си обезпечимъ очакванитѣ придобивки, главната грижа на Европейскитѣ сили бѣ — следъ като не успѣха да предотвратятъ избухването на кървавия конфликтъ—на всѣка цена „да се ограничи пожара“, като се избѣгнатъ възможнитѣ усложнения.

По всичко останало, обаче, като винаги, между Европейскитѣ канцеларии далечъ не сжществуваше нуждната хармония. До като Русия клонѣше къмъ Балканскитѣ държавици, а съюзницата ѝ Франция — поддържайки упорито въ случая необходимостта отъ „европейска солидарность“ — не мислѣше освенъ за запазване на statu-quo-to. Англия, подобно на Италия, поне на първо време бѣ повече разположена къмъ Турция и съ туй се приближаваше къмъ Германия и Австро-Унгария, които пѣкъ искрено желаеха тържеството на турското оржжие.

Споредъ Махмудъ Мухтаръ паша централнитѣ сили сж могли да спратъ войната, но не сж искали да сторятъ това, защото били увѣрени, че Балканскитѣ държави ще бждатъ бити.

„Канцлерътъ Бетманъ Холвегъ—казва той—ме увѣряваше по-късно, че германцитѣ сж щѣли да действуватъ съвсемъ друго-яче, ако биха се съмнявали въ изхода на войната. И баронъ де Вангенхаимъ, който, като германски

посланикът замѣсти баронъ Маршалъ въ Цариградъ, сѣщо тѣй съжяляваше, за гдето не се билъ запозналъ по-добре съ мене преди войната, когато, сигуренъ въ нашето поражение, азъ проповѣдвахъ миръ“.¹⁾

Особено голѣма бѣ загрижеността на руската дипломация. Явявайки съ строго повѣрителна телеграма отъ 8/21 октомврий на Сазонова, че въ английската столица се засилвало безпокойствието въ връзка съ възможния изходъ на войната и усложненията, що биха могли да я съпроводятъ, както и слабата въра въ осъществяване идеята на Поанкаре за колективна интервенция, рускиятъ посланикътъ графъ Бенкендорфъ добавя, че вниманието на Лондонъ било съсредоточено на австро-руските отношения.

„Все повече и повече се затвърдява тукъ мнението, продължава той, че ако между насъ и Виена би могло да се постигне достатъчно съгласие за по-голѣма активна роля — като най-много заинтересовани държави—това бѣ било посрещнато благосклонно и би ни била указана сериозна поддръжка“.

По-нататъкъ въ телеграмата си Бенкендорфъ задава въпроса:

„Не би ли могло, вмѣсто френския проектъ за съвмѣстна акция, да се предложи, щото само Русия и Австрия да се упълномощатъ отъ Европа да се намѣсятъ въ работитѣ на Балканскиятъ правителства въ оня моментъ, който тѣ биха счели за благоприятенъ?“

Това предложение трѣбвало да бѣде едновременно подкрепено отъ силитѣ и въ Цариградъ. Въ сѣщото време на воюващитѣ страни трѣбвало да се предложатъ приблизително следнитѣ условия за сключване на миръ:

„Пълната поддръжка на Турция въ Цариградъ и припаданция къмъ него районъ; запазване номиналния суверенитетъ на султана въ всички останали области на Европейска Турция, като се прокаратъ коренни реформи тамъ подъ непосредствения контролъ на Великигѣ сили; никакви промѣни въ териториалнитѣ владения на воюващитѣ“.

Споредъ графъ Бенкендорфъ тоя проектъ отговарялъ най-добре на рускигѣ интереси и служелъ при това като залогъ за създаване миръ между Русия и Австрия.

Сазоновъ приема съ нѣкои измѣнения горнитѣ основни принципи, съобщава ги на Поанкаре:

„за надлежна редакция и обработка, съ цель да бждатъ приети, и въ ответната си телеграма отъ 11/24 октомврий до Бенкендорфа казва, че се е занимавалъ съ неотложното приготвяне на конкретната програма за реформи, която да се има подъ рѣка въ всѣко време, дори и при възможностъ тя да бѣде значително измѣнена, споредъ развитието на войната“.

А по-нататъкъ:

„Обръщамъ вниманието Ви на туй, че съвмѣстното излизане на Русия само съ Австрия, макаръ и отъ името на всички държави, ние съвсемъ не признаваме за желателно и дори за възможно“.

Русия се надѣвала на колкото е възможно по-тѣсното единение съ Франция, Англия и Италия.²⁾

1) Général M. Moukhtar Pacha, La Turquie, l'Allemagne et l'Europe, с. 267

2) Красный архив. т. XVI и пр., с. 8, 9, № № 35, 36.

Между това военнитѣ успѣхи на съюзницитѣ продължаваха да удивляватъ свѣта.

Следъ победоноснитѣ сражения на нашитѣ войски при Сели-олу, Петра, Ериклеръ и Ески-Полосъ, на 11/24 октомврий безъ бой падна въ български рѣце и силно укрепената Лозенградска крепостъ. Обзети отъ панически страхъ, презъ нощта на 10/23 срещу 11/24 с. м. турскитѣ пълчища удариха на бѣгъ.

Ето какъ познатиятъ френски публицистъ Стефанъ Лозанъ описва тая ужасна паника:

„Махмудъ Мухтаръ паша,¹⁾ когото набързо събуждатъ отъ сънь, и който едва успѣва да се облѣче, се затича предъ бѣгащитѣ войски. Напусто се стареае той да ги спре. Той вика, заплашва, моли и заявява на войницитѣ си, че ако се не обърнатъ противъ врага, самъ съ своя шабъ ще изложи гърди на неприятелския куршумъ. Но войницитѣ не искатъ и да чуятъ. Изгубили ума и дума, тѣ се прѣскаатъ изъ града.

Пробудениятъ отъ сънь и вцепенение Лозенградъ става театъръ на безподобни сцени. Всѣкой гледа пръвъ да си спаси кожата. Маса въоръжени хора като стадо се спусчатъ изъ улицитѣ и мегданитѣ. Бѣгатъ и самитѣ адютанти на Махмудъ Мухтаръ паша. Тѣ напуцатъ главната квартира, изоставяйки всичко: архиви, багажи, карти, планове, дори и шифъра и кореспонденцията на командувация армейския корпусъ. Частъ отъ шаба бързо се отправя къмъ гарата. Единъ тренъ е подъ пара. На механика се заповѣдва да замине веднага, като отведе присѣтствуващитѣ офицери въ Баба-Ески да търсятъ подкрепление.

Въ този моментъ се притича шефътъ на гарата.

— Стой, вика той. Не мърдайте! Другъ тренъ пристига на сжщата линия.

Ала шефътъ на гарата е изтласканъ, отстраненъ. Механикътъ е заста-венъ да потегли. И потегля. Не направилъ обаче нито три километра и ето, че по сжщата единствена линия той присрѣща другия тренъ, който иде съ военни материали. Едно сблъскване става въ тъмнината. Двата локомотива дерайлиратъ. Невъзможно да се разчисти линията. Тогава се разтоварватъ топоветѣ и каситѣ съ патрони, но тъй като не бѣ възможно да се пренесатъ никжде, и понеже не можеше нито да се напредва, нито да се отстѣпва, всичко се остава въ калъта, въ ямитѣ, безразлично где.

Впрочемъ, никой не командува вече, нито пъкъ нѣкой слуша. На мѣстото на сблъскването се чува цѣлъ концертъ отъ викове и отъ проклетия. Този концертъ се слива съ глухия шумъ отъ разюзданото тичане на войскитѣ, които бѣгатъ на късметъ право предъ себе си, тичайки, тичайки безъ спирь. Петнадесетъ хиляди човѣка — разбирате ли? — петнадесетъ хиляди въ тая страшна нощъ стремително се отправятъ къмъ Баба-Ески и изминаватъ едно разстояние отъ сто километра, та се озоваватъ чакъ въ Родосто на морето.

¹⁾ Махмудъ Мухтаръ паша бѣ завършилъ военитѣ си науки въ Герма-ния и минаваше за единъ отъ най-образованитѣ и смѣли турски генерали. Синъ на тогавашния великъ везиръ Гази Мухтаръ паша, самъ той бѣ министръ на морината. Съ обявяването, обаче, на войната, по негова молба, му бѣ дадено командуването на III турски корпусъ, натоваренъ съ отбраната на Лозенградъ и поставенъ подъ заповѣдитѣ на командувация източната турска армия Абдуллахъ паша. По-късно на сжщия бѣ повѣрено командуването на вѣротата източна армия.

Намъриха се впоследствие трупове надлъж по цѣлата линия, понеже въ общата бъркотия хората се убиваха едни други. Бѣгълци се намъриха чакъ по брѣговетѣ на Мряморно море; тѣ нѣмаха вече нито патрони, нито снаряжения и си продаваха пушките за единъ царевичень сухаръ. За малко тѣ бѣха бѣгали чакъ до Азия, чакъ до Арабия . . .

Но нощта се преваля и бурята утихна.

Въ четвъртъкъ, 11/24 октомврий, при едно червено лучезарно слънце въ шесть часа заранѣта, четиритѣ колони на бѣлгарската армия се явиха въ великолепенъ боенъ строй предъ Лозенградъ, градътъ съ четиридесеттѣ черкви. Ала укрепленията бѣха мълчаливи, полето пусто, окопитѣ праздни, и когато бѣлгарскитѣ авангарди, които се приближаваха съ хиляди предпазливости, достигнаха до първитѣ къщи, тѣ съ изумление видѣха, вмѣсто турски кавалеристи или пехотинци, жени и деца да идатъ срещу тѣхъ съ китки въ ржце.

Жени, деца и цвѣтя — това само бѣ останало въ Лозенградъ!¹⁾

Станалото тукъ произведе съкрушително впечатление въ Цариградъ.

Два дена по-късно Стефанъ Лозанъ чулъ отъ устата на турския министъръ на външнитѣ работи Норадунгиянъ ефенди следното драматично признание:

„Случи се нѣщо безъ прецедентъ въ нашата история . . . Войскитѣ ни напуснаха Лозенградъ. Тѣ не сж били бити, но просто обзети отъ паника...²⁾“

Интересна картина за бѣгството на турскитѣ войски отъ Лозенградъ на 10 срещу 11 октомврий ни рисува и военниятъ корреспондентъ на „Temps“, Рене Пюо.

„ . . . И тогава, въ тая нощъ на умопомрачение, пише той, нѣкои войскови части, за да се спасятъ по-скоро, удрятъ презъ полето. Галопътъ на тѣхнитѣ коне прави впечатление, че се отнася до неприятелско преследване. Стрелятъ върху имъ. Сблъсването става все по-ужасно.

На друго мѣсто видѣхъ трупъ прострѣнъ въ колосѣка на пѣтя, премазанъ отъ колелата на орджията и раклитѣ; около него, на самия пѣтъ, разпилѣни съ златни покраища страници отъ единъ Коранъ и цѣлъ купъ червени снаряди.“³⁾

Още по-интересни сж следнитѣ признания на Махмудъ Мухтаръ паша:

„Ако бѣлгаритѣ, пише той, се бѣха показали по-енергични, нашето положение би станало, наистина, критическо. Ето защо, съгласно заповѣдитѣ на Абдуллахъ паша, азъ доложихъ за положението въ Цариградъ съ предложението да се оттегли армията на Чаталджанскитѣ линии, ддето да може да се организира.

Благодарение на Бога, бѣлгаритѣ не ни преследваха и тѣй ни дадоха необходимото време да се преустроимъ около Виза.“⁴⁾

Нѣщо повече признава и Шерифъ паша:

„Ако бѣлгаритѣ, казва той, бѣха запазили контактъ съ отстъпващата войска отъ Лозенградъ, тѣ можеха да уничтожатъ турската армия, или поне,

¹⁾ Stéphane Lauzanne — Au chevet de la Turquie, Paris, с. 66 — 71.

²⁾ Се тамъ с. 61.

³⁾ René Puaux, correspondant du Temps. — De Sofia à Tchataldja, Paris, 1913, с. 159, 160.

⁴⁾ Mahmud Mukhtar Pascha — Meine Führung im Balkankriege 1912. Zweite Auflage. Berlin, 1913. с. 43.

като не ѝ оставятъ време да се реорганизира, да влѣзатъ въ Цариградъ преди нея

Турската армия остави задъ себе си всичкитѣ си орджия, всичкитѣ си обози. Пѣтищата Лозенградъ — Виза, Лозенградъ — Баба-Ески бѣха осѣяни съ тѣхъ. Между това, въ течение на четири или петъ дни изпратенитѣ отъ Абдуллахъ паша отдѣления можаха да ги прибератъ при пълно спокойствие, безъ да бждатъ преследвани и безъ да бждатъ ни най-малко обезпокоявани отъ българитѣ. Тѣй тѣ събраха 120 орджия съ раклитѣ и снарядитѣ

Тѣй като нашитѣ войски не бѣха успѣли да откриятъ неприятелскитѣ позиции, складатъ съ бойни припаси на главнитѣ сили на третия корпусъ, прехвърленъ отъ Лозенградъ въ Петра, бѣ заловенъ отъ българитѣ, които турха ржка на всички мунициии.

Повече. Днесъ е доказано, че българската армия е била насърдена въ похода си къмъ столицата отъ документитѣ, които въ бързината си Махмудъ Мухтаръ паша изостави въ стаята си въ Лозенградъ. Въ едно писмо до баща си — великия везиръ, той му препорѣчваше да апелира къмъ Европа, защото, споредъ него, отоманската армия била неспособна да победи

Българитѣ намѣриха въ Лозенградъ още седемъ скорострѣлни батареи съ раклитѣ имъ, голѣмо количество патрони, осемнадесетъ обикновени и дванадесетъ обсадни орджия, множество складове съ хранителни припаси и снаряжения, множество палатки, значително количество мунициии и два никога неизползувани аероплана.

„Хлѣбъ! хлѣбъ!“ викаше остатъкътъ отъ бѣгащата армия“.

За станалото при Лозенградъ Шерифъ паша хвърля голѣма вина и върху младо-турския комитетъ. Недоволни, за гдето изгубили властта, младо-турскитѣ шефове искали чрезъ едно поражение на бойното поле да компрометиратъ правителството, да отмѣстятъ на своитѣ политически противници и тѣй пакъ да застанатъ на чело на управлението. Въ туй отношение най-много се проявили Талаатъ бей, Джемалъ бей и сѣмишленикътъ имъ принцъ Азисъ паша — всички юнионисти и франкмасони —, какъвто билъ и самъ Махмудъ Мухтаръ паша. Подъ влиянието на тия водачи се намирали и множество още офицери, които избили мнозина свои другари, принадлежащи на либералната партия. Благодарение агитацията на тия младо-турски шефове, паниката всрѣдъ войскитѣ взела невѣроятни размѣри и довела до катастрофа. Въ раздаденитѣ на войницитѣ пакетчета съ бонбони, хората на комитета били поставили прокламации, въ които съ едри букви било написано: „О, сине на Анадола, не жертвувай живота си за Румелия, за тѣзи каналии, потомци на християнитѣ. Твоето отечество е Анадола. — Тебъ те жертвуватъ. Назадъ!“¹⁾

Така излага работата Шерифъ паша, до като Талаатъ и Джемалъ бей лично менъ разказваха не веднѣжъ впоследствие — като останатъ за пълномощенъ министъръ въ Цариградъ следъ подписването на мирния договоръ съ Турция — че именно, защото положението на турскитѣ войски било много критическо, тѣ полагали

¹⁾ Le général Chérif pacha. — Quelques réflexions sur la guerre turco — balkanique, Paris, c. 24 — 29.

всички усилия да поддържатъ тѣхния духъ и да ги окуражаватъ, ала напусто.

Благодарение, обаче, на неподготовката на турската армия въобще, на недостатъчния ѝ команденъ съставъ и на липсата на достатъчно храна, тя била обладана отъ такава нечувана паника при Лозенградъ, че ако имало кой да я преследва, нѣмало да се спре и отвждъ Цариградъ

„При най-голѣмъ безпорядѣкъ, разправяха ми тия двама младо-турски шефове, бѣгството на нашитѣ гладни и деморализирани войски бѣ неописуемо. Никакви увещания, никакви заплашвания и разстрелвания дори не помагаша. Отъ дисциплина — и поменъ нѣмаше. Изпоплашени да не бждемъ избити отъ самитѣ наши войници, ако ни познаятъ, и ние; потънали въ потъ и тиня, бѣгахме, кой както можеше. Капнали отъ неизказана умора, ние нѣмахме гласъ да си проговоримъ“.

Както и да е, падането на Лозенградъ, особено заемането на Куманово¹⁾ отъ сръбскитѣ войски, предизвика голѣма радостъ въ Бѣлградъ. Мнозина видни сърби, между които и князь Павелъ, ми изказаха своитѣ поздравления по случай нашитѣ успѣхи. По сжщия поводъ Коста Стояновичъ, Марко Трифковичъ, Чеда Костичъ, Велизаръ Янковичъ, д-ръ Аранджеловичъ, стариятъ генералъ Сава Груичъ и други още сръбски политици и общественици ме поканиха на „братска“ вечеря въ Грандъ хотелъ. Преди да седнемъ на трапезата, отправени бидоха две поздравителни телеграми: до Гешова въ София и Д. Ризова въ Римъ.

Малко по-късно къмъ насъ се присъединиха още професоръ Циичъ и министрътъ на правосъдието Поличевичъ. При най-весело настроение се говори пакъ за блѣскавото бждеще на сръбско-българскитѣ „общи интереси, за „вѣчнитѣ неразривни връзки“ между двата „братски народи“, за „великото югославянско дѣло“ и пр. и пр.

Неописуема бѣ радостъта и въ София.

* * *

Неочакванитѣ турски поражения отекваха болезнено въ Берлинъ и Виена. Въ поваянето на Турската империя, Германия — лѣкарътъ на „болния човѣкъ“ — виждаше фалита на своята блиско-източна политика.²⁾

Ето защо Кидерленъ Вехтеръ побърза да предложи на Франция и Англия, съвмѣстно съ Германия, „всѣка по свои собствени съображения“, да не допускатъ пълното разгромяване на Турция. При това той молѣше Парижъ и Лондонъ да се постараятъ да разбератъ: като какви компенсации биха могли да се дадатъ на съюзниците, при условие, че цѣлостъта на султанскитѣ владения ще бжде запазена.

¹⁾ По поводъ превземането на Куманово, което се смѣта за най-голѣмата сръбска победа—официозътъ „Самоуправа“, въ броя си отъ 20 октомври 1912 г. писа, че „турцитѣ може да сж били до 40.000 души“.

²⁾ Фонъ деръ Голцъ паша, дългогодишенъ инструкторъ на турскитѣ военни сили, обяснява поражението имъ съ владѣщата въ тѣхнитѣ редове: анархия и съ недостига на добри офицери.

Въ тая смисълъ Кидерленъ Вехтеръ говори на френския посланикъ Жуль Камбонъ въ Берлинъ на 13/26 октомврий, който, следъ като предава горното на Поанкаре, сжщия день му отправя втора телеграма по въпроса, почваща съ думитѣ:

„Въ Берлинъ вѣрвахъ въ успѣха на Турция; затова българската победа предизвика тука дълбоко разочарование“.

Въ сжщата телеграма се казва още, че получаванитѣ отъ Виена известия били лоши, и че Берлинъ желае да предотврати опасността отъ известни австрийски действия, които заплашвали да увлѣкатъ и Германия.

Горнитѣ две телеграми отъ Жуль Камбона сжщия день Поанкаре съобщава на Изволски, който веднага ги предава Сазонову.¹⁾

Въ отговора си пъкъ до Камбона въ Берлинъ, Поанкаре между друго му явява, за лично сведение и ржководство, че френското правителство щѣло да отклони всѣка инициатива, която не би излѣзла отъ Русия и Англия²⁾.

Въ свръзка съ горното пакъ на 13/26 октомврий Изволски телеграфира на Сазонова, че Поанкаре, решенъ твърдо да отклони въпросното предложение на Кидерленъ Вехтеръ, считалъ за необходимо да се парира тази германска постжпка съ възможно побързата обща намѣса въ балканскитѣ работи — по инициативата на Русия.

„Той (Поанкаре) мисли, продължава Изволски, че бихте могли незабавно да се обърнете къмъ Франция съ молба тя да предложи на силитѣ да посредничатъ.“

Ако, по една или друга причина, Вие не желаете публично да формулирате тая молба, той е готовъ открито да вземе върху себе си инициативата за медиация, безъ да разгласява предварителното си за това уговаряне съ Русия. При туй той обръща особеното Ви внимание върху предложението на Кидерлена, че трѣбва да се види: какви удовлетворения биха могли да се дадатъ на Балканскитѣ държави, като се запази „по принципъ“ цѣлостта на Турската империя³⁾.

Англия сподѣля гледището на Поанкаре, досежно предложението на Кидерленъ Вехтеръ и възприема идеята за медиация. Целта бѣ да се не даде възможность на Германия и Австро-Унгария да взематъ преднина на Балканитѣ съ инициативи, които могатъ да иматъ последици въ разрѣзъ съ интереситѣ на Съглашението.

Най-малко можеше да се помири Виена съ евентуалното за-силване на Сърбия и съ нейния стремежъ къмъ брѣговетѣ на Адриатика. Постигането на тия сръбски домогвания, при наличността на единъ съюзникъ като България, бѣ недопустимо за Австрия. Туй, както ми казваше австро-унгарскиятъ пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ, Угронъ, би означавало „la continuation de la Russie dans les Balkans“ (продължение на Русия на Балканитѣ).

¹⁾ Красный архив, т. XVI. с. 10, 11, № № 39, 40.

²⁾ Се тамъ, с. 10, № 38.

³⁾ Се тамъ, с. 12, № 41.

И тъкмо защото това се знаеше въ Бѣлградъ, отъ тукъ, съ отварянето още на войната, почнаха да взематъ мѣрки за предотвратяване на австрийската опасностъ. Разбира се, тия мѣрки бѣха предимно отъ дипломатически характеръ.

Между друго кралъ Петъръ се обърна на 12/25 октомврий къмъ августейшия си баджанакъ кралъ Викторъ Емануилъ съ следнитѣ редове:

„Насочвайки се презъ Новопазарския санджакъ къмъ Адриатическо море, Сърбия се сблъсква съ Австро-Унгария и нейнитѣ претенции.

На съюза на Сърбия съ Черна Гора, както и на завладяването на една крайбрѣжна частъ, така необходима за економическата независимостъ на сърбитѣ, се правятъ винаги все сѣщитѣ спънки отъ сѣщата страна и по всѣкакъвъ начинъ.

Тогава какво да се прави? Виждашъ, отъ какво естество сж най-съкровенитъ ми грижи, и ти ще ми кажешъ, въ името на нашето приятелство, съвсемъ отровено, какво мислишъ по това.

Може би, като нейнъ съюзникъ, ти ще намѣришъ начини да упражнишъ влияние върху решенията на Австро-Унгария . . .“.

Съ таа постѣпка на кралъ Петра сръбското правителство искаше да опита пулса и на Италия, която сѣщо така бѣше за интегритета на Албания.

* * *

На 13/26 октомврий привечерь се получи въ Бѣлградъ известието, че Щипъ падналъ въ бѣлгарски рѣце и че Скопие се предалъ безъ бой на сърбитѣ, по който случай кралъ Петъръ получи сърдечна преветствена телеграма отъ Николай II.

Обзети отъ неописуема радостъ, че „старо-славната столица на Душана“ била отново освободена отъ неговитѣ потомци, множество сръбски общественици, професори, депутати, на чело на хиляденъ народъ съ сръбски и бѣлгарски знамена, манифестираха шумно и възторжено къмъ 9 часа и предъ нашата легация. Налектризирани отъ пламеннитѣ слова на депутата Велизаръ Янковичъ за „сръбско-бѣлгарското братство“, за нашитѣ общи победи, за бждещитѣ благоденствия на „велика Сърбия и велика Бѣлгария“, манифестантитѣ не преставаха да викатъ: „да живѣе братскиятъ бѣлгарски народъ, да живѣе царъ Фердинандъ, да живѣе бѣлгарскиятъ представителъ при сръбския дворъ“.

Отговорихъ съ подходящи думи при изпълнението на „Шуми Марица“.

Подобна манифестация стана и предъ гръцката легация.

На утрото, следъ обѣдъ, нова импозантна манифестация предъ легацията ни, предвождана сега отъ градския кметъ Давидовичъ, общинскитѣ съветници, видни бѣлградски търговци и индустриалци, депутати, професори и пр., съ развѣти съюзнишки знамена.

Видниятъ бѣлградски търговецъ и народенъ представителъ Милорадъ Джорджевичъ държа прочувствена речъ за значението на Балканския блокъ. Вземащитѣ въ манифестацията участиве-девойки ме обсапахъ съ цвѣтя, при звуковетѣ пакъ на нашия националенъ химнъ, примѣсени съ грѣмогласни ура за бѣлгарския

народъ, неговия владѣтель и пр. Все едно, като да се намирахме въ вѣка на чудесата. Увлѣчението бѣ всеобщо, искрено, грандиозно. Презъ този день бѣхъ посетенъ отъ всичкитѣ си почти колеги, на първо мѣсто отъ Хартвигу, който трикратно се разцѣлува съ менъ.

Предавайки Гешову съ писмо отъ 14/27 октомврий по-важнитѣ пасажии отъ воденитѣ презъ този день разговори, казвахъ между друго:

„ . . . Споредъ Хартвига, било вече време съюзнитѣ държави да обсъдятъ, какъ ще формулиратъ своитѣ претенции следъ свършека на войната. Споредъ него, това е необходимо да стане часъ по-скоро, предъ видъ на евентуалното посрѣдничество отъ страна на Европа. Наистина, за сега не могло да става дума за нѣкакво споразумение между силитѣ, тъй като тѣ били разединени повече отъ всѣкога, но все пакъ съюзницитѣ имали всички интересъ о време да си взематъ мѣрkitѣ за всѣкой случай.

Изказвайки по-нататъкъ въ разговора ни съжаление, че днешната руска политика се ръководѣла тъй неумѣло, Хартвигу се изрази дословно почти така: „Ако въ настоящия моментъ азъ би билъ на чело на нашата външна политика, бихъ направилъ всичко за постигане едно сближение съ Германия, а на съюзници като Франция и Англия, които въ сближението си съ насъ търсятъ облаги само за себе си, бихъ обърналъ грѣбъ. Веднажъ съгласни по всички крупни международни въпроси, а това е възможно — Русия и Германия ще могатъ да диктуватъ на свѣта“.

* * *

Още не дошла на себе си отъ Лозенградския шеметенъ ударъ, ето че Турция се видѣ изправена предъ нови още по-страшни изпитания.

Следъ четиридневни кръвопролитни боеве по фронта Виза — Бунаръ Хисаръ — Чонгара — Караагачъ — Тюркбей — Люле Бургаъ, на 18/31 октомврий въ български ржце падна и последниятъ градъ.

„Привечерь 18/31 октомврий — пише Стефанъ Лозанъ — цѣлата турска армия, състояща се отъ 175,000 души, се бѣ нѣкакъ стопила. Не оставаха отъ нея освенъ бѣгълци, които по разни пѣтища или безъ пѣтища, презъ полетата се мъкнѣха къмъ Чаталджа.

Артилериститѣ изоставяха своитѣ орджии и ракли; водачитѣ на обоза — своитѣ коля, като сами убиваха конетѣ си, за да могатъ да си хапнатъ малко месо; пехотинцитѣ си хвърляха пушкитѣ.

Въ този решителенъ часъ хиляда български кавалеристи можеха, безъ да пукне пушка, да заематъ Чаталджанския проходъ и да осигурятъ преминаването на цѣлата българска армия; ала българското командуване нѣмаше подъ ржка тия хиляда кавалеристи.

Останкитѣ на турската армия можеха, прочее, да скитатъ изъ обширната равнина, безъ нѣкой да имъ препрѣчи пѣтя. Надъ разгроменитѣ стотини хиляди човѣка презъ последвацитѣ дни витѣ най-зловещиятъ и най-ужасниятъ призракъ на глада.

— Хлѣбъ! Хлѣбъ!

Тоя викъ заглушаваше хъркането на умирацитѣ и охканията на раненитѣ. Той възлизаше къмъ небето като предсмъртно стенание.¹⁾

¹⁾ Stéphane Lauzanne, цит. съч. с. 110, 111.

За тежкото поражение на турските войски при Люле-Бургазъ и за тяхното бѣгство на 19 и 20 октомврий говори и Махмутъ Мухтаръ Паша.

Макаръ и да не му се виждало вѣроятнo българската пехота да бѣде въ положение да преследва тутакси и сѣщия день, 20 октомврий (2 ноемврий) да завземе Виза, Махмудъ Мухтаръ паша счелъ за по-умѣстно да напусне този градъ, вмѣсто да остане посрѣдъ разнебитенитъ пълчища.

„Въ шестъ часа, прочее—пише той — ние взехме посока къмъ Сарай. Вѣтрътъ и дъждътъ се бѣха усилили. Потоцитъ бѣха прелѣли и равнината—дълга 20 километра, простираща се до Сарай — се бѣ превърнала въ блато. Ето защо, поради липса на пѣтища, бѣ крайно трудно да се напредва; не можеше и да се помисли за движение по полето. Съ цената само на хиляди опасности пристигнахме по срѣдъ нощъ въ Сарай.

Войскитъ се точеха въ безредие.

Пехотинцитъ бѣха буквално изнемощѣли отъ гладъ и умора. Тѣ падаха въ калъта, за да не станатъ вече. Виковеѣ на тѣзи нещастници бѣха сърцераздирателни.

Множество орждия и коля стоеха затънали въ калъта.

Други при преминаването по твърде тѣсни мостове падаха въ водата и животнитъ се давѣха. Рѣдкитъ села, що срѣскахме, гъмжеха отъ хора, които се държеха тъй, че човѣкъ не можеше и да повѣрва, че се намира предъ войници — победители въ надзечието. Още веднажъ ние бѣхме опечалени свидетели на единъ новъ погромъ, подобенъ на Лозенградския. Трудно е да се обяснятъ неговитъ причини!“¹⁾

* * *

Разгромяването на турските войски при Люле Бургазъ бѣ отъ решаваще значение за по-нататъшния ходъ на войната. Полу-месецътъ бѣ на залѣзъ.

При получаване на известието за претърпѣното нещастие, стариятъ Кямилъ паша — който бѣ заелъ поста великъ везиръ, вмѣсто падналиагази Ахмедъ Мухтаръ паша — плакалъ отъ тѣга.

Тутакси той свикалъ Министерския съветъ, на който се взело решение да се апелира къмъ великодушieto на Европа за часъ по-скорошното туряне край на войната.

„По неговата — на Кямилъ паша — заповѣдъ, пише Стефанъ Лозанъ, Министерътъ на външнитъ работи отиде въ френската амбасада и поиска отъ посланика г. Бомпаръ да помоли официално г. Поанкаре да склони и останалитъ сили за спиране на неприятелскитъ действия.

Норадунгиянъ Габриелъ ефенди, който познаваше прекрасно чувствата на Европа, направи въпросната постѣпка, безъ обаче да се самооболцава относително нейния успѣхъ. Той много добре схващаше, че Европа нѣма да вземе на себе си тая медиация, и че подъ апатичното око на Великитъ сили войната ще продължи, докато единъ отъ двамата противници не се признае за победенъ.“²⁾

¹⁾ Mahmud Mukhtar Pascha—Meine Führung и пр. с. 114.

²⁾ Stéphane Lauzanne, цит. съч. 127, 128.

И наистина, моментътъ сега не бѣ вече за спиране на военниѣ действия.

При съкрушителнитѣ поражения на Турция, първоначалната идея на силитѣ за поддържане statu quo-то на Балканитѣ се промѣни. И се промѣни въ полза на съюзницитѣ. Първиятъ обратъ настѣпи въ Русия. Още на 14/27 октомври Изволски, по заповѣдь на Сазоновъ, заявява на Поанкаре, че следъ неочакванитѣ отъ никого победи надъ отоманското орѣжие силитѣ „по неволя“ трѣбвало да се откажатъ отъ поддържания до този моментъ принципъ на statu quo-то и да се съгласятъ на известни териториални промѣни въ полза на Балканския блокъ.

Това свое гледище Петроградскиятъ кабинетъ подкрепя между друго и съ обстоятелството, че руското обществено мнение високо щѣло да възстане противъ лишаването Балканскитѣ държави отъ плодоветѣ на тѣхнитѣ победи. Тѣй като, обаче, въ момента за Русия не било удобно да заговори съ Австрия на тази тема, Сазоновъ смѣталъ, че туй би могла да стори Франция.

Поанкаре се съгласява напълно съ тия съображения на Сазонова и изказва готовностъ веднага да влѣзе въ конфиденциална размѣна на мисли съ Виенския кабинетъ въ горната смисль.¹⁾

Въ сѣщото време, обаче, Сазоновъ все пакъ прави последенъ безуспѣшенъ опитъ за запазване кое-що отъ statu quo-то чрезъ по-радикални реформи. На 16/29 октомври той предлага на Поанкаре една нова своя програма, споредъ която за султантѣ се запазваше само сѣнка отъ суверенитетъ, а на валиитѣ се предоставяха чисто декоративни функции. Правосъдието трѣбваше да се направи независимо отъ Високата Порта, а главниятъ контролъ по прилагане на реформитѣ се възлагаше на посланицитѣ на Великитѣ сили въ Цариградъ. Територията, която оставаше подъ пълния суверенитетъ на Турция, се ограничаваше съ една линия отъ устието на Марица до Черно море, минавайки презъ Одринъ. За никаква анексия на турска земя не ставаше дума.

Ала на следния день сѣщиятъ Сазоновъ отправя на френския си колега втора нота, въ която се казваше:

„Бързината, съ която се ниятъ събитията, прави все по-мѣчно и по-мѣчно поддържането сега ненарушимостта на принципа на териториалното statu quo. Изглежда българскитѣ успѣхи да сѣ предизвикали една коренна еволюция на австрийската политика. Споредъ българския пълномощенъ министъръ въ Петроградъ, Австрия предлагала на българското правителство своята подкрепа въ пари и орѣжие, като давала ясно да се разбере, че тя нѣмало да се противопостави на териториалното проширение на България. Има основание да се предполага, че тѣзи разположения на Виенския кабинетъ издаватъ тайното му желание да се разбере съ България за смѣтка на Сърбия, за да провали Балканския съюзъ, да обезпечи своитѣ интереси въ направление къмъ Солунъ и да откъсне България отъ тежнението ѣ къмъ Русия“.

Нотата завършваше, че за избѣгване на всѣко усложнение едно посрѣдничество между воюващитѣ „би трѣбвало да има за

¹⁾ Красный архив, т. XVI, с. 13 № 43.

основа една декларация за незаинтересованост на Великитѣ сили и отказа имъ отъ всѣкаква компенсация. Същевременно радикални реформи трѣбвало да се въведатъ въ цѣла Европейска Турция до Одринъ“.¹⁾

Споредъ Сазонова, главната опасностъ отъ нарушението на териториалното statu quo се заключавала въ трудността да се задържатъ Австрия и другитѣ държави отъ искане на компенсации. Ето защо незаинтересоваността на Великитѣ сили и равновесието въ компенсациитѣ на Балканскитѣ държави (възъ основа на сѣществуващата между България и Сърбия спогодба за разграничение) се явявали за Русия сѣществено важни.

* * *

Подъ влиянието на нашитѣ блѣскави успѣхи на бойнитѣ полета и на възбуденото обществено мнение въ Русия — напълно на наша страна — Сазоновъ се отказва окончателно отъ statu quo-то.

„Формулата за териториалното statu quo, пише той, която представляваше известни изгоди по време на приемането ѝ отъ силитѣ, т. е. преди почването на военнитѣ действия, сега трѣбваше окончателно да се изостави; за нейното приложение, съ цель да се запази неприкосновеността на Турската империя, никой не можеше вече сериозно да мисли — даже въ Виена и Берлинъ“.²⁾

Ето защо на 17/30 октомврий чрезъ френския посланикъ въ Петроградъ Сазоновъ моли Поанкаре да формулира едно предложение до силитѣ за медиация, като добавя, че е съгласенъ да бждатъ дадени най-голѣми удовлетворения на Балканскитѣ държави.

„И тъй, казва по този поводъ Поанкаре, съюзницитѣ не печелѣха победи само на Балканитѣ. Тѣ печелѣха такива и надъ руското и австрийското обществени мнения. Сѣщо и въ Англия“.

И наистина, съ депеша отъ сѣщата дата Лондонскитѣ френски посланикъ Полъ Камбонъ съобщава на Поанкаре, че английското обществено мнение лека-полека се изназвало въ полза на Балканскитѣ държави.

„Неочакваниятъ успѣхъ, продължава Полъ Камбонъ, на българскитѣ, сръбски и гръцки армии безспорно има влияние върху духа на една нация, която обожава силата. Ала тѣзи успѣхи не породиха, а само увеличиха симпатията, която винаги е сѣществувала, въ религиозна Англия за християнитѣ въ Македония“.³⁾

Усвоявайки горното внушение на Сазоновъ, Поанкаре не закъснява да сезира съ него графъ Берхтолдъ, който веднага отговаря, че е съгласенъ по въпроса за медиацията, но не и за абсолютната дезинтересованост.

„Моята честь, заявява Берхтолдъ на френския посланикъ Дюменъ, не ми позволява да поема подобенъ ангажиментъ. Ако направя това, азъ ще бжда дезавуиранъ отъ общественото мнение въ Австрия“.⁴⁾

¹⁾ Les Balkans en feu, 1912, par R. Poincaré, Paris, с. 287, 288 и Красный архив, т. XVI, с. 13, № 44.

²⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминания, Парижъ, 1927, с. 84.

³⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 290.

⁴⁾ Сѣ тамъ с. 291.

* * *

Насърдени отъ леснитѣ свои победи, тъй като главнитѣ неприятелски сили бѣха насочени противъ България, гърци и сърби намръщено посрѣщаха сега всѣка инициатива за посрѣдничество.

Въ сжщностъ нашето правителство повдигà въпроса за европейска намѣса до падането на Лозенградъ. Следъ тази молнено-сна българска победа всѣка мисълъ за посрѣдничество бѣ изоставена. На 14/27 октомврий С. С. Бобчевъ телеграфира Гешову:

„Предъ видъ славния обратъ на военнитѣ действия, спирамъ всѣкакви разговори, даже намеки за интервенция. Чакамъ допълнителнитѣ Ви инструкции.¹⁾“

А на 18/31 с. м., т. е. следъ падането на Люле-Бургазъ, Гешовъ отправя следната окръжна телеграма до легациитѣ ни въ Петроградъ, Берлинъ, Парижъ, Виена и Римъ:

„Предъ видъ фактическото завладяване на Балканския полуостровъ отъ съюзницитѣ, речъ за реформи не може да става. Като говорите свършено отъ ваше име и като твърдите, че наставления отъ мене нѣмате, изгъвайте че подиръ понесенитѣ огромни жертви, при невъзможността да се върнатъ на Турция освободени и чрезъ война компрометирани населения, и за окончателното умиротворение на полуострова, единствениятъ целесъобразенъ начинъ за решението на въпроса би било ликвидирането, дѣлежътъ между съюзницитѣ. Съ това гледайте да предизвикате вашия събеседникъ да си изкаже мнението, като какво най-много биха се съгласили силитѣ да направятъ въ тоза отношение. Рапортирайте ми.“²⁾

Още по-оживено се обсъжда сега въпроса за подѣлбата въ Бѣлградъ. Настанявайки се здраво въ заетитѣ отъ тѣхнитѣ войски земи, сърбитѣ не снемаха погледъ и отъ албанското крайбрѣжие. Хартвигъ съобщава Сазонову, че въ числото на другитѣ искания, изработени отъ съюзническитѣ правителства, фигурирала и подѣлбата на Албания между Сърбия, Гърция и Черна Гора. Сърбия искала за себе си северна Албания, съ морското крайбрежие отъ Санъ-Джовани ди Медуа дори до Шкумбиа, предоставяйки Скутарската областъ на Черна Гора и Южна Албания — на Гърция.³⁾

Впрочемъ, сега вече, подъ влиянието на събитията, въпросътъ за подѣлбата на заетитѣ отъ съюзницитѣ територии зрѣеше и въ Европа. На 17/30 октомврий М. Маджаровъ телеграфира отъ Лондонъ Гешову:

„Тукъ искатъ да знаятъ съгласни ли сме съ Сърбия и Гърция върху подѣлбата. Отъ това ще зависи много решението на Великитѣ сили.“⁴⁾

А два дена по-късно отъ сжщия ни представителъ се получаватъ и следната не по-малко по-важна телеграма:

„Въ Англия всички напуснаха идеята за реформи. Остава въпросътъ за териториалната подѣлба. Бждете твърди, и всичко ще спечелимъ. *Разчитайте*

¹⁾ Докладъ на парламентарната изпитателна комисия, томъ първи, 1918 г., с. 237 (37).

²⁾ Докладъ и пр., с. 238 (42).

³⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія, с. 86.

⁴⁾ Докладъ и пр., с. 238 (41).

напълно на поддръжката на Англия. Гледайте да уредите въпроса за македонската подълба, защото, при единодушие от страна на съюзниците, каузата имъ ще се улесни десеторно.“¹⁾

Съ своя реалистиченъ духъ английскитѣ държавници се помиряватъ съ новия редъ на нѣщата, съ *novus ordo*. Първиятъ английски министъръ Асквитъ заявява:

„На държавниците на всички страни принадлежи да приематъ и да организиратъ свършения фактъ. Картата на Източна Европа трѣбва да се промѣни.“²⁾

За Англия, Франция и Русия бѣ особено важно да се запази Балканския блокъ, като заетитѣ отъ Турция земи се разпредѣлятъ по начинъ да се не яватъ остри разногласия. И понеже претенциитѣ на България въ случая бѣха напълно справедливи и скромни, англичанитѣ проявяваха къмъ нея най-голѣми симпатии. При една среща на 17/30 октомврий съ Лойдъ Джордъ, следъ като М. Маджаровъ му заявилъ, че искаме само Одринъ, но не и Цариградъ съ Проливитѣ, английскиятъ министъръ му стисналъ ръката и му казалъ: „Поздравлявамъ ви за вашата умѣреностъ.“³⁾

* * *

Тѣй като въ това време нашитѣ войски бързо напредваха къмъ Чаталджа, на 18/31 октомврий рускиятъ посланикъ въ Парижъ, по заповѣдъ на Сазоновъ, моли Франция и Англия да съветватъ по отдѣлно България, войскитѣ ѝ да не отиватъ толкозъ напредъ.

Както, обаче, въ Парижъ, тѣй и въ Лондонъ не счетоха за разумно да спиратъ победоносното ни оржие.

По сжщия поводъ Поанкаре бележи, че страхътъ на Русия да не би царь Фердинандъ да влезе триумфално въ Св. София, не давалъ покой на руското въображение.⁴⁾

„Сазоновъ, казва той, не може да се освободи отъ тая мисль. Той познава Фердинанда и е убеденъ вече, че въ своитѣ мегаломански блѣнове, царьтъ на българитѣ се вижда колѣничилъ въ възвѣрнатата на православието „Св. София“ и че е готовъ да си положи на главата короната на императоръ на Изтокъ. И Сазоновъ иска да сломи тая лудешка надежда още въ началото на нейния разцвѣтъ.“⁵⁾

Все на 18/31 октомврий, — въ духа на програмата, що бѣ предложилъ на Поанкаре два дена по-рано—Сазоновъ отправя окръжно до рускитѣ представители при Великитѣ сили и въ столицитѣ на съюзнитѣ държави, въ което излага становището на Петроградския кабинетъ по балканскитѣ работи.

Спирайки се преди всичко на критикитѣ на руския печатъ и на частъ отъ руското обществено мнение, какво официална Русия

¹⁾ Докладъ и пр., с. 239 (43).

²⁾ La guerre des Balkans et l'Europe, 1912—1913, par Gabriel Hanotaux, deuxième édition, Paris, 1914, p. 161.

³⁾ М. Ив. Маджаровъ—Какъ се създаде Албанската държава. Демократически прегледъ, год. XIX. 15 априль 1927 г. Кн. 2, с. 7.

⁴⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 296.

⁵⁾ Се тамъ с. 303.

проявявала пълно охлаждане към заветите на миналото; че била влязла въ споразумѣние съ Австрия, продавайки тъй славянските интереси; че едва ли не поела върху си задължението предъ Европа съ сила да лиши Балканските държави отъ плодотъ на тѣхнитѣ усилия и жертви, — рускиятъ министъръ на външнитѣ работи казва, че, безъ да обръща внимание на тѣзи упрѣци на неосведомения печатъ, той все пакъ можалъ до нѣкъде да използва това течение въ страната, предъ известни кабинети, посочвайки имъ трудноститѣ, съ които правителството трѣбвало да се бори.

Що се отнасяло до споразумението му съ Австрия—да се координиратъ въ случая действията на двата кабинета, съ това той преследвалъ добиването на гаранции за взаимно ненамѣсване въ балканскитѣ работи.

Даването пъкъ на румънския кралъ званието фелдмаршалъ отъ руската армия—което императорътъ му съобщи на 17/30 септемврий и което съвпадна съ българската мобилизация — това отличие дошло тъкмо на време.¹⁾

„На турския пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, добавя Сазоновъ, бѣ категорично заявено, че Румъния не желае да се намѣсва въ войната“.

Тъй въ едно и също време и на двата фронта, които заплашвали Балканския блокъ въ течение на войната, на Русия се удало по миренъ начинъ да отстрани опасността отъ сериозни усложнения.

Колкото пъкъ до заявлението—да се поддържа териториалното statu quo, то паднало отъ само себе си, щомъ като било отблъснато отъ Турция неразривно свързаното съ него друго предложение, а именно силитѣ сами да се заематъ съ прилагането на сериозни реформи въ вилаетитѣ.

При нарушението, обаче, на statu quo-то Русия настоява да бждатъ спазени следнитѣ две основни начала:

1) Незаинтересованостъ на Великитѣ сили въ териториалнитѣ увеличения и

2) Принципитѣ на равновесие въ компенсациитѣ между Балканскитѣ държави, възъ основа на съюзнитѣ имъ договори.

„Къмъ гореизложенитѣ начала, продължава Сазоновъ, ние считаме за необходимо да прибавимъ още едно условие, а именно, че територията между Цариградъ и линията теглена отъ устието на Марица презъ Одринъ до Черно море, трѣбва да остане подъ действителния суверенитетъ на султана за обезпечение безопасността на турската столица и свързанитѣ съ тая безопасностъ европейски и руски първостепенни интереси“

¹⁾ Това отличие се даде на румънския кралъ по случай петдесетъ годишния му юбилей и въ знакъ на „искрена признателностъ за услугитѣ, които Румъния направила на Русия по време на славната 1877 г.“.

Така се казваше между друго въ приветствената телеграма на Николай II до Карола, който пъкъ, като благодари въ отговора си за „грациозното внимание“ на руския императоръ, добавяше:

„Времето, когато имахъ щастието да командувамъ подъ Плѣвенъ императорскитѣ войски, чиито блѣскави качества ме възхищаваха и удивяваха, ще остане на вѣки скжпо за мене“.

Ние твърдо разчитаме, че България нѣма да създаде едно трудно за нея и за Русия положение, ако стане нужда да направимъ още по-настоятелно напомнюване въ тая смисль.

Нашитѣ интереси не позволяватъ две тълкувания въ това отношение. Такива сж общитѣ съображения, отъ които смѣтаме да се ръководимъ по въпроситѣ за медиацията и ликвидацията на резултатитѣ отъ войната.¹⁾

Пакъ тоя день — 18/31 октомврий — Сазоновъ отдѣлно телеграфира и Неклюдову въ София между друго:

„Не бива да се изпуска изъ предъ видъ възможността за нови български успѣхи въ близко бждеще, както и сериозното положение, що би настѣпило съ обсадата на Чаталджа въ недалечно време. Страхуваме се въ този случай отъ неблагоприятния за самитѣ българи обратъ въ общественото мнение въ Европа, както и отъ възможността за международна окупация на турската столица за предотвратяване риска отъ голѣми безредия и за запазване интереситѣ на турскитѣ кредитори“ . . .

По тия съображения той—Сазоновъ—приятелски съветва българското правителство да разбере „настоятелната необходимостъ отъ благоразумие и да съумѣе да се спре въ нуждния моментъ“.

Той мислѣлъ, че и безъ да се дочака възможния неуспѣхъ при Чаталджа, Балканскитѣ държави биха могли да разчитатъ на териториални увеличения.

Следъ това още веднажъ се подчертава казаното въ окръжната му телеграма досежно територията, която трѣбва да остане пакъ подъ турско владѣние.²⁾

На следния день — 19 октомврий (1 ноемврий) — графъ Бенкендорфъ телеграфира Сазонову, че съръ Ед. Грей приелъ въпросната линия като предѣлъ за териториалното проширение на България.³⁾

А на 20 октомврий (2 ноемврий) и М. Маджаровъ депешира Гешову, че съръ Ед. Грей не ни съветвалъ да настояваме за Цариградъ, но че други „нѣкои английски държавници биха ни поддържали дори и ако вземемъ този градъ“.⁴⁾

Що се отнася до препорѣчваната отъ Сазонова погранична линия, Поанкаре се отнася отрицателно къмъ нея. Той се бои да не би, при по-силно настояване предъ Софийския кабинетъ да я приеме, България да се отдалечи отъ Съглашението и да се споразумѣе съ Австрия. Тая линия — устието на Марица — Одринъ — Черно море — той щѣлъ да поддържа съ всички сили, следъ като се направѣла медиацията.

Това мнение на Поанкаре било възприето отъ Сазонова.⁵⁾

* * *

На 20 октомврий (2 ноемврий) Изволски телеграфира Сазонову, че Поанкаре натоварилъ френския посланикъ въ Виена, Дюменъ, да заяви на графъ Берхтолда, какво Франция най-енергично

¹⁾ Красный архив, т. XVI, с. 15, № 45.

²⁾ Се тамъ, т. XVI, с. 18, № 46.

³⁾ Се тамъ, т. XVI, с. 19, № 47.

⁴⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престѣпното безумие и пр., с. 31.

⁵⁾ Красный архив, т. XVI, с. 20, № 49.

щѣла да възстане противъ каквато и да била териториална окупация отъ страна на Австрия, защото подобна нейна постѣпка би била сигналътъ за искане такива компенсации и отъ другитѣ Велики сили, което щѣло да означава окончателната подѣлба на Турската империя. Поанкаре ималъ сведения, че ако Австрия завземѣла Санджака, Италия щѣла да задържи за себе си островитѣ, или частъ отъ Адриатическото крайбрѣжие, а въ такъвъ случай и Франция щѣла да се види принудена да иска компенсации. Ето защо френското правителство се надѣвало, че Виенскиятъ кабинетъ нѣмало да се реши да предизвика такива опасни усложнения.

Отъ своя страна Поанкаре билъ готовъ да способствува едновременно за осигуряване економическитѣ интереси на Австро-Унгария, което би могло да се постигне съ вземането на разни мѣрки досежно желѣзнитѣ пѣтища, тарифи, транзита и пр.¹⁾

Въ момента, когато френскиятъ министъръ-председателъ прѣвѣще горнитѣ предупреждения въ Виена, Сазоновъ — уплашенъ отъ похода на българитѣ къмъ Цариградъ—телеграфира на своитѣ посланици въ Берлинъ и Парижъ:

„Споредъ насъ, намѣсата на силитѣ въ войната може да има успѣхъ само тогава, ако тя стане тутакси. Общиятъ интересъ да се обезпечи сигурността на Цариградъ изисква да се запази една защитна зона подъ действителния суверенитетъ на султана.

Тая зона се очертава отъ известната вамъ линия отъ устието на Марица до Черно море, включваща и Одринъ.

Цѣлата останала частъ отъ Европейска Турция, по силата на завладѣването, по нашето мнение, подлежи на полюбовна раздѣлка между съюзницитѣ. Въ тѣзи граници ние сме готови да отстояваме предъ силитѣ максимумъ на постижимото.

Споредъ насъ, тъй би се обезпечилъ траенъ миръ на Балканитѣ, и се би опростила сложната процедура на медиацията. При тия условия едно бързо и единодушно съгласие на силитѣ ще може да предотврати опасността отъ заемането на Цариградъ отъ съюзницитѣ и свързанитѣ съ това общо-европейски усложнения. Защото, ако съюзницитѣ не добиятъ отъ силитѣ една сигурна гаранция, че желанята имъ ще бждатъ изпълнени, то ограничеността на тѣхнитѣ ресурси, която не имъ позволява да чакатъ, може да ги застави да заематъ Цариградъ, за да иматъ въ рѣцетъ си единъ сигуренъ залогъ.

Отъ само себе си се разбира, че успоредно съ това трѣбва да се разгледаатъ и други нѣкои сжществени въпроси.

По принципъ ние признаваме възможността да се образува една прибрѣжна, автономна Албания подъ суверенитета на султана, съ огледъ да се удовлетвори стремежътъ на сърбитѣ за излазъ на Адриатическо море.

Между България и Румѣния, по взаимно съгласие, трѣбва да стане една поправка на границата, за да се даде на Румѣния едно справедливо удовлетворение за нейното лоялно държане презъ време на войната. Ние сме готови да дадемъ въ София съответни настойчиви съвети.

Напълно бихме допуснали и възможността да се постигне, по пътя на взаимното съгласие между Австрия и Сърбия, едно обезпечение на

¹⁾ Красный архив, т. XVI, с. 21. № 51.

свободния транзит на австрийските стоки през територията, която ще се присъедини към Сърбия.

Като велика православна държава, Русия счита, че Атонъ трѣбва да запази сегашното си фактическо независимо съществуване съ днешното свое духовно подчинение на властта на Вселенския патриархъ.

Въ тая смисълъ можете да се изказвате въ частни разговори предъ правителството, при което сте акредитирани“.

„Какъ — обърналъ се Поанкаре къмъ Изволски — когато последниятъ на 21 октомврий (3 ноемврий) вечерята му съобщилъ съдържанието на горната програма — г. Сазоновъ иска да повдигне всички тия проблеми предъ силитѣ, преди още тѣ да сж се решили да посрѣдничатъ! Та докато Европа вземе решение по всички тия въпроси, цѣлиятъ свѣтъ може да пропадне! Това разграничение на територията отъ Цариградъ до течението на Марица е преждевременно. Решението да се включи Одринъ въ тая зона е много прибрзано. Съвсемъ безполезно отъ това могатъ да останатъ недоволни българитѣ“.¹⁾

По поводъ на това непостоянство на руската външна политика, Поанкаре пише:

„Време е, мисля, да дадемъ да се разбере въ Русия, че тя не печели нищо отъ туй изобилие на идеи, и че ние не желаемъ да се присъединяваме къмъ тѣй подвижни и толкозъ разхвърлени инициативи. Това е мнението на председателя на републиката; това е мнението на министерския съветъ; това е мнението и на най-мѣрдованитѣ членове на парламента“.²⁾

Добре, но Сазоновъ се явява пакъ съ ново предложение предъ Поанкаре. Имайки предъ видъ господстващата вече увѣренность, че Турция ще бжде напълно разгромена и убеденъ, че царь Фердинандъ хранѣлъ скрито желание тържествено да влѣзе въ Цариградъ, на 22 октомврий (4 ноемврий) той телеграфира на Изволски, че, за да не заемѣли турската столица съюзницитѣ, силитѣ единодушно трѣбвало да имъ заявятъ, какво Европейска Турция полюбовно могла да бжде подѣлена между тѣхъ (съюзницитѣ) само до линията отъ устието на Марица презъ Одринъ до Черно море.

Ето защо било крайно желателно Франция безъ отлагане да се обърне къмъ останалитѣ сили съ предложение въ горната смисълъ. Тѣй като ключътъ на положението се намиралъ въ Берлинъ, то отъ въздействието на германското правителство върху Виена въ голѣма степенъ щѣлъ да зависи и успѣхътъ на това предложение.

При това Изволски се натоваарва още да заяви на Поанкаре, за лично негово сведение, че заемането на Цариградъ отъ съюзницитѣ би могло да предизвика едновременно появата предъ турската столица и на цѣлата руска черноморска флота. Прочее, за избѣгване съпровождатата тая мѣрка опасностъ отъ общо-европейски усложнения, важно било Франция да изчерпи всички срѣдства, за да въздействува въ Берлинъ и Виена за приемането на въпросното предложение, като се направи една интервенция въ София.

¹⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré c. 304.

²⁾ Сѣ тамъ с. 306.

На края въ телеграмата си Сазоновъ съобщава още на Изволски, пакъ за лично негово сведение, че руското военно ведомство считало за възможно да видоизмѣни своя възгледъ досежно необходимостта отъ безусловното минаване на линията презъ Одринъ, и че правителството допускало възможността да се направятъ нѣкои отстъпки, като и поменатиятъ градъ се отстъпи на българитѣ.¹⁾

Въ сщщото време той — Сазоновъ — „подъ голѣмъ секретъ“ съобщава на френския посланикъ въ Петроградъ Жоржъ Луи, че следъ едно съвещание съ министъръ-председателя Коковцевъ и министритѣ на войната и морината се дошло до убеждение, какво Одринъ не съставлявалъ ключа на Цариградъ и че безъ неудобство можель, следов., да се остави на българитѣ.²⁾

Изобщо, презъ цѣлата балканска криза руската политика бѣ колеблива, непостоянна, лишена отъ строго установено ржководно начало. По думитѣ на бившия пълномощенъ английски министъръ въ София и сетне посланикъ въ Цариградъ — Джоржъ Бъкананъ, отъ една страна, тя се стремѣла къмъ поддържане на европейския миръ, изхождайки отъ съображението, че нейнитѣ жизнени интереси искатъ мирни пжтища, отъ друга страна, руското правителство не веднажъ рискувало да наруши този миръ съ своето неумѣние да се ориентира въ положението. Постояннитѣ промѣни на неговия политически фронтъ въ всѣки моментъ отражавали възгледитѣ на императора, който се колебаель между желанието да подкрепи исканията на Балканскитѣ държави и страхътъ да не предизвика международни усложнения.³⁾

Още по-строгъ въ преценката си на руската политика въобще е съръ Ед. Грей. Въ свръзка съ мжчнотиитѣ около руско-английската спогодба досежно Персия, той пише:

„Руското правителство бѣ единъ недисциплиниранъ деспотизъмъ. Разнитѣ министри и дипломатически агенти преследваха разни политики. Рускитѣ агенти бѣха отъ всички видове — еднитѣ способни и интелигентни, другитѣ — не; еднитѣ възприемаха една политика на приятелство къмъ Великобритания, другитѣ — не; еднитѣ имаха превъзходни намѣрения, другитѣ — не; а имаше и такива, които нѣмаха никакви намѣрения. Ако царьтъ бѣ единъ Цезарь, единъ Кромвелъ или единъ Наполеонъ, той можеше да извлѣче отъ този хаосъ редъ и дисциплина, или пъкъ да загине вследствие на усилията си.“⁴⁾

Както казахме вече, понеже, подиръ боя при Люле-Бургазъ положението на турската армия стана твърде критическо, Високата Порта поиска посрѣдничеството на силитѣ за спиране на военнитѣ действия.

Въ действителность това бѣ молба къмъ Европа да се намѣси и да наложи на съюзнитѣ едно примирие, като подготовка къмъ сключване на миръ.

¹⁾ Красный архив. т. XVI, с. 21 № 52 и Les Balkans en feu par R Poincaré с. 308.

²⁾ Сѣ тамъ, с. 306.

³⁾ Джордж Бьюкенен — Мемуары Дипломата, из. второе, Москва, с. 96

⁴⁾ Mémoires de Edward Grey, vicomte de Fallodon, Payot, Paris, 1927 г., с. 162.

По този повод временно управляващият нашата легация във Париж, С. Никифоровъ, на 22 октомврий (4 ноемврий) телеграфира Гешову:

„Тоя часъ Палеологъ, отъ страна на Поанкаре, ми събщи следующето: турскиятъ министъръ на Външнитъ работи заявилъ на френския посланикъ въ Цариградъ, че е дошълъ момента, щото Великитъ сили да поискатъ отъ воюващитъ спирането на военнитъ действия и имъ наложатъ армистисъ.“

Два дена следъ туй Никифоровъ пакъ телеграфира Гешову по въпроса, между друго:

„Палеологъ ми събщи днесъ официално следующето: турскиятъ посланикъ заявилъ на Поанкаре, че е натоваренъ отъ правителството си да представи на френското правителство молба за европейско посрѣдничество, съ цель за спиране войната и опредѣляне условията на мира.“

Палеологъ пакъ изказа мнение, българското правителство да не влиза за сега въ преговори съ никоя сила.²⁾

По поводъ на въпроснитъ турски молби, Поанкаре предложи на кабинетитъ следната процедура за разрешение на балканската криза:

1) силитъ колективно да се обърнатъ къмъ воюващитъ държави, за да ги поканятъ да прекратятъ военнитъ действия;

2) суверенитетътъ на султана да остане непокътнатъ въ предѣлитъ на Цариградъ и припадащия му се районъ;

3) въ останалитъ области на Евр. Турция националното, политическото и административното statu quo да бжде измѣнено за всѣка страна по отдѣлно и при условие, че въ интереситъ на всички тия държави ще се спази справедливо равновесие;

4) за постигането на пълно съгласие по уредбата на всички тия въпроси, представителитъ на силитъ незабавно да се събератъ на конференция, на която да бждатъ поканени и представителитъ на воюващитъ страни, както и Румъния.³⁾

Въ сжщото време, сигурно не по обикновено съвпадение, съръ Едуардъ Грей заяви въ английския парламентъ:

„Дс колкото зная, никой не ще бжде наклоненъ да оспорва правата на Балканскитъ държави да формулиратъ условията, върху които желаятъ да сключатъ миръ“.

Въ стговора си, обаче, до Поанкаре графъ Берхтолдъ му съобщава, че въ момента той считалъ за неудобно да се пристъпи къмъ медиация, тъй като воюващитъ могли да я откажатъ. Нему се струвало, че било за предпочитане силитъ да се явятъ съ своята медиация само, ако това пожелаела една отъ воюващитъ страни.

Предавайки това на Изволски, Поанкаре добавя, че, споредъ него, този отговоръ, който противоречелъ на казаното по-рано отъ Берхтолда на френския посланикъ въ Виена, му билъ внушенъ отъ Германия.⁴⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 240 (46).

²⁾ Докладъ и пр. с. 261 (1).

³⁾ Красный архив, т. XVI, с. 19, № 48.

⁴⁾ Се тамъ, с. 26 № 50.

Между това, виждайки, че българските войски настъпват към Цариградъ, Портата, изпоплашена, надава към Европа отчаянъ викъ за спасение. На 25 октомврий (7 ноемврий) великиятъ везиръ и министърътъ на външнитъ работи Норадунгиянъ ефенди заявяватъ на посланицитъ, че турскитъ войски не сж въ положение да защитятъ Чаталджанската линия, и добавятъ:

„Пристигането на българитъ въ Цариградъ е неминуемо, ако Европа не се намѣси... Било че султанътъ и турското правителство останатъ въ града, за да се видятъ погребани подъ развалинитъ на столицата на халифитъ, било че се оттеглятъ отвъдъ Босфора, отзвукътъ на едното или другото събитие ще бжде огроменъ въ Азия и ще докара до продължителни смутове, придружени отъ убийства и грабежи. Въ самия Цариградъ мюсюлманитъ сж 600,000 противъ 350,000 иновѣрци. Вѣрвимъ, значи, къмъ катастрофа. Всички ние — казватъ великиятъ везиръ и Норадунгиянъ ефенди — сме решили да умремъ на поста си, но не можемъ да отговаряме за живота на никой християнинъ. За туй нека Европа побърза; нека задържи българитъ; нека изпрати своитъ флоти, ние ще имъ отворимъ Проливитъ“.¹⁾

На утрото, изгубилъ ума и дума, и Рифаатъ паша прави сжщитъ постъпки предъ Поанкаре, посочвайки му пакъ опасноститъ отъ кървави изстѣпления надъ християнитъ въ Европейска Турция и Македония, ако българитъ не бждатъ спрѣни въ похода си къмъ Цариградъ. Поанкаре, обаче, заявява на турския посланикъ, че вѣтия постъпки на Високата Порта силитъ не съзиратъ покана за медиация, а такава за единъ натискъ надъ противницитъ, за да се дойде до едно примирие.

Въ действителность, целта на турското правителство бѣ да превърне въпроса въ международенъ и тѣй да подири спасение въ неминуемитъ разногласия на малки и голѣми.

* * *

При това положение на нѣщата, въ Петроградъ пакъ настъпва обратъ. Следъ като само нѣколко дена по-рано Сазоновъ пледираше за медиация на силитъ възъ основа на незаинтересоваността имъ — на което графъ Берхтолдъ се бѣ противопоставилъ — сега той се отказва отъ всѣкаква медиация, до като самитъ воюващи не я поискали.

За още по-голѣма изненада на своитъ приятели въ Парижъ и Лондонъ, на 25 октомврий (7 ноемврий) Сазоновъ ги уведомява, че Русия се помирява съ мисълта да види съюзницитъ въ турската столица, стига да не останатъ тамъ за постоянно. До като траела тамъ българската окупация, руската черноморска флота щѣла да бжде на котва въ Златния рогъ.²⁾

Ревностно приглашава на Сазоновъ и неговиѣ дипломатически представители. Когато бѣше останало на юнецъ нашитъ войски да влѣзатъ въ Цариградъ, рускиятъ пълномощенъ министъръ въ Букурещъ — Шебеко казва на д-ръ Калинкова:

¹⁾ Телеграма отъ 25 октомврий (7 ноемврий) отъ френския посланикъ въ Цариградъ, Бомпаръ, до Поанкаре.

²⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 316.

„Недейте влизà в Цариградъ. Ние можемъ да допуснемъ затриването на една отъ държавитѣ: Сърбия, Румъния или България, но да се откажемъ отъ Цариградъ и да го дадемъ вамъ, които ние сме създали, това никога не може да стане.“¹⁾

По сщия случай Аното писа на времето:

„България въ Цариградъ — това бѣ една перспектива, съ която никой не можеше да се помири. Русия първа се изпрѣчи на успѣха на собствентѣ си деца, и този пжтъ не другъ, а тя спрѣ славянскитѣ войски при Санъ-Стефано.“²⁾

Но ето, че Сазоновъ се прощава и съ традиционната славянска политика на Русия. Съ депеша отъ 7/20 декемврий с. г. Жоржъ Луи, предавайки на Поанкаре единъ свой разговоръ съ него, казва:

„Сазоновъ не е престаналъ да ми повтаря, че казвалъ на императора, какво, споредъ него, Русия не трѣбвало повече да се бие освенъ за своитѣ интереси и само за своитѣ интереси; че ерата на въоръженитѣ интервенции въ полза на славянскитѣ държавици на Балкана била приключена, добавяйки: Ние имъ дадохме независимостъ; нашата мисия е завършена. Ние нѣма да допуснемъ да се промѣни statu quo-to въ Провлацитѣ. На Босфора могатъ да бждатъ или турцитѣ, или ние.“³⁾

Може би, тъкмо за туй, съзирайки Турция предъ пропастъта, промѣнчивиятъ и импулзивенъ кайзеръ Вилхелмъ е искалъ да види българитѣ въ Цариградъ. При посещението, което Санъ Джулияно му направилъ въ началото на ноемврий 1912 г., той изказалъ, между друго, мнения не винаги отговарящи на дейността на германското правителство. Тѣй, напр., той смѣталъ за полезно окончателното ликвидиране на Европейска Турция и пълното задоволяване на Балканскитѣ държави, и препоръчвалъ образуването на една конфедерация на тия държави, като единъ новъ елементъ на равновесие и миръ. Искалъ сщцо окончателното разрешение на източния въпросъ и влизането на българитѣ въ Цариградъ. Загриженъ се показалъ кайзеръ Вилхелмъ и поради настояването на Сърбия да ѝ се даде едно пристанище на Адриатика, нѣщо на което Австрия не се съгласявала. Той, обаче, се надѣвалъ, че тая мжчнотия могла да се избѣгне, като се даде на Сърбия едно пристанище на Егейско море. Тѣй опасността отъ европейски усложнения щѣла да бжде избѣгната.⁴⁾

* * *

Колкото и да бѣ недоволна отъ руската политика въ връзка съ балканската криза, Франция даде да се разбере, за всѣка евентуалностъ, че, ако помимо всички усилия за предотвратяване на единъ въоръженъ конфликтъ между Австро-Унгария и Русия, такъвъ избухне, последната може да разчита на своята съюзница, щомъ се представи предвидениятъ въ договора имъ casus foederis⁵⁾.

¹⁾ Приложение къмъ томъ първи отъ доклада на парламентарната изпитателна комисия. 1928 г., с. 341.

²⁾ La guerre des Balkans etc. par G. Hanotaux, с. 439.

³⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 397, 398.

⁴⁾ Giovanni Giolitti—Mémoires de ma vie, Paris, Plon, с. 317, 318.

⁵⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 340.

Отъ своя страна, само нѣколко дена по-късно, канцлерътъ Бетманъ Холвегъ произнесе следнитѣ многозначещи думи въ Райхстага:

„При уредбата на множеството въпроси, ние ще има да сложимъ въ възнитѣ нашия отговоръ въ полза на съюзниците си . . . Ако въ момента, когато последнитѣ ще поискатъ да имъ се зачетатъ правата, бждатъ, въпрѣки всѣко очакване, нападнати отъ трета страна и се намѣрятъ тъй заплашени въ своето съществуване, ние, вѣрни на нашия дългъ, ще трѣбва решително да застанемъ на страната имъ.“¹⁾

Казано съ две думи, взаимното настроение на силитѣ по време на балканската криза бѣ таково, че имаше минути, когато и най-голѣмитѣ оптимисти поглеждаха съ нескрита тревога утрешния день. Привидното съгласие, което царѣше между голѣмитѣ европейски държави, едва прикриваше противоположнитѣ тѣхни интереси, както и стремежа имъ да използватъ настѣпилитѣ събития.

Липсваше нуждната хармония дори и между членоветъ на една и съща групировка.

До като Германия не преставаше да мисли за Багдатеъ, а Австро-Унгария се силѣше да създаде една по-голяма Албанска държава — господстваща не само надъ Адриатика и надъ п-тищата къмъ Архипелага, но съставляваща добра база и за едно мирно проникване въ вътрешността на Балканитѣ, — Италия, безъ да снесе око отъ сѣщитѣ албански покрайнини, къмъ които се стремѣше по сѣщитѣ съображения, бързо се настаняваше въ северна Африка и Додеканеза съ устременъ погледъ и къмъ Адалия, за да усиле още повече единъ день влиянието си въ Сръдиземно море. Англия отъ своя страна гледаше всѣчески да се закрепиле още по-здраво на Персийския заливъ и Червеното море, въ Арабия и Палестина; Франция съ не по-малко енергия се борѣше не само да запази, но и да уголѣми своя обширенъ политически периметъръ на близкия изтокъ, а съюзницата ѝ Русия — да проникне още по-дълбоко въ турска Армения, като пръвъ етапъ къмъ завладяването на територията между Черно море и Персия, и туряне отсетне рѣка на Проливитѣ.

* * *

Когато жрецитѣ на европейската политика се суетѣха съ разрешението на въпроситѣ, които за тѣхна изненада имъ слагаха събитията, тамъ долу, по тракийскитѣ полета, нашиятъ войникъ проявяваше една храбростъ, която продължаваше да удивлява свѣта и да увеличава славата и престижа на българското племе. Понасяйки безропотно безбройнитѣ несгоди на войната, той вървѣше отъ победа къмъ победа.

Интервюиранъ на 10/23 октомврий, т. е. само нѣколко дена следъ почването на войната, отъ единъ отъ редакторитѣ на „Excellig“, тогавашниятъ френски воененъ министъръ Милеранъ каза, че българската войска е най-добрата въ Европа, и че би предпочелъ за съюзници 100,000 българи, предъ която и да е друга европейска армия, колкото и многобройна да е тя.

¹⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 357.

А пъкъ военниятъ кореспондентъ на „Temps“, Рене Пюо, сравнявайки качествата на турския войникъ съ българския, писа:

„Турскиятъ пехотинецъ не е малодушенъ; той остава въ окопа до като е възможно, стреляйки безъ спиртъ, но безъ да се прицелва. Той едва умѣе да си служи съ мѣрника и само стреля на посоки по направление къмъ противника.

Напротивъ, българскиятъ войникъ пести куршумитъ си. Той обича осезателнитъ резултати; той се прицелва, а надъ всичко предпочита атака на ножъ, атака, впрочемъ, интеллигентна и съвсемъ не лудешка. Той напредва съ последователни скокове, залѣга и пакъ напредва.

Турцитъ не разбиратъ тая маневра; тѣ казватъ: „Чудно! българитъ падатъ, кога стреляме, но пакъ ставатъ и пакъ напредватъ“.

А като говори за стремглавото бѣгство на турскитъ войски по пѣтя на „страха и позора“, сжщиятъ воененъ кореспондентъ предава съ следнитъ редове впечатления си отъ преследващата ги наша армия:

„ . . . Бърза, тиха и разнообразна по облѣкло, но единна по сърдце, тя напредва, както напредваха доброволцитъ отъ 1792 г.¹⁾ Това е една армия страховита, внушителна, въ която край прошаренитъ войници вървятъ юноши; армия, която мъкне подире си своитъ обози, своитъ стада, като нѣкогашнитъ завоеватели, вѣчни чергари, що се спущаха къмъ топлитъ морета съ първобитни (коли. Чувствувавшъ, че тая армия, фантастична кохорта, управлявана отъ съвременни мозъци, ще стигне до вратитъ на Ориента“.²⁾

На друго мѣсто Рене Пюо казва:

„Издържливостъта на гѣзи хора (българитъ) и търпението, съ което понасятъ страданията, сж нѣщо изумително. Никакви оплаквания, никакви страдалчески гърчения. По пожълтѣлото и окръжено отъ остри косми лице не можешъ да прочетешъ ни страдание, ни негодувание противъ сждбата. Въ случая, безспорно, има една силна доза славянски фатализъмъ, само че у българитъ нервната чувствителностъ, сигурно, трѣбва да е по-друга“.³⁾

Все тѣй ласкаво се отзоваха за нашия войникъ и другитъ военни кореспонденти, които имаха възможностъ отъ близо да го наблюдаватъ и да го видатъ на работа въ добри и лоши минути.

Подъ заглавие: „Духътъ на българитъ“, пакъ по онова време „Times“ писа:

„Въ деня на мобилизацията българскиятъ народъ изъ единъ пѣтъ се преобрази. Цѣлъ единъ народъ бѣ оживотворенъ и се втурна на югъ и на югоизтокъ съ непобедима решителностъ. Тука се крие всичката тайна на българскитъ победи . . . Едно трудолюбиво, живѣеще простъ животъ, състояще се отъ здрави селяни племе, сломи турчина и получи грамадно въздаяние. Българскитъ войници отидоха на бойното поле отъ нивата и кошарата, но се биха като герои. Тѣ нарушиха много военни правила. Тѣ не искаха да знаятъ, че байонетътъ е излѣзло отъ употрѣбление оржие, и се хвърляха

¹⁾ Отнася се до похода на френскитъ доброволци срещу нападаелитъ на Републиката въ 1792 г.

²⁾ René Puaux, correspondant de guerre du Temps. — De Sofia à Tchaltaldja, 1913 с. 167, 168, 160, 161.

³⁾ Сѣ тамъ, с. 228, 229.

на ножъ отъ 500 метра далечъ, безъ да могатъ да ги удържатъ тѣхнитѣ военачалници. Нищо не бѣше въ състояние да възпре тѣхното неударимо напредване. И преди Европа да разбере, какво става, тѣ изметоха турцитѣ изъ Тракия. Такъвъ е духътъ на единъ въоръженъ народъ, възпламененъ отъ една кауза, която той вѣрва, че е права“.

Малко по-късно, на 15 октомврий, въ сщия вестникъ четохме и следнитѣ редове:

„Българитѣ си създадоха много по-голяма военна репутация, отколкото тази на тѣхнитѣ съюзници, предъ видъ крупнитѣ събития, които изглежда, че сж призвани да извършатъ. Българитѣ изненадаха цѣлия свѣтъ съ тѣхната солидарность и кураж“.

А пъкъ „Temps“ въ броя си отъ 28 октомврий с. г. писа между друго:

„Бързо нанесенитѣ отъ българитѣ удари съ едно чудесно мъжество и съ още по-чудесна точность отнеха всѣка възможность на тѣхнитѣ противници, турцитѣ, да маневриратъ въ Тракия. Франция повече отъ всѣка друга държава трѣбва да бжде чувствителна къмъ това зрелище. Въ четвъртъ вѣкъ българитѣ успѣха да създадатъ една модерна държава съ всички нейни принадлежности. Нѣма въ съвременната история примѣръ — съ изключение на Япония, (която не трѣбва да се забравя, че се е намирала при по-малки международни мжчноти) — който би могълъ да се сравни съ примѣра на мждрость, енергия и методичность, що ни представляватъ българитѣ“.

Измежду многобройнитѣ чужди кореспонденти, що възвеличиха българското оръжие, нека споменемъ още специалния воененъ кореспондентъ на „Daily Telegraph“, Беннеръ Бърлей, който на 21 ноемврий с. г. писа:

„Виждашь съмъ много армии на бойното поле да се борятъ и съ глава и съ ржце срещу неприятеля, но никжде до сега не съмъ ималъ случай да наблюдавамъ такъвъ истински патриотизъмъ и беззаветна преданость, каквито всѣки часъ показватъ на бойното поле българскитѣ войски, действащи било единично, било вкупомъ“.

Съ не по-малкъ възторгъ посрещнаха победоносния устремъ на българскитѣ войници и мнозина кабинетни хора и учени. Между тѣхъ бѣ и известниятъ чехски историкъ д-ръ К. Иречекъ, който на 21 октомврий (3 ноемврий) отправи отъ Виена до покойния вече проф. Ив. Д. Шишмановъ следното писмо:

Драги Г-нъ Шишмановъ,

Тия дни се връщатъ моитѣ мисли все къмъ срѣдновѣковна България: Крумъ предъ Цариградъ (тъкмо тия дни ще говоря върху това събитие въ лекцитѣ си), Симеонъ „Царъ българомъ и гъркомъ“, два пжти предъ Цариградскитѣ стени, байрацитѣ на Калояна върху стенитъ на Одринъ, за които говори Villehardouin, Асенъ II и царъ Ватацесъ предъ Цариградъ. . .

Същамъ се, какъ преди 36 години доказвахъ въ моята българска история (нѣмското издание отъ 1 януарий 1867 г.), че българитѣ сж единъ способенъ народъ съ голѣмо бждеще, и то бѣ въ едно време, когато България цѣла бѣше още турска провинция, тъкмо въ предвечерието на свободата ѝ.

Драго ми е, че военните способности на българитѣ, не сж се изгубили подъ тежкитѣ столѣтия на турското робство и че блѣсватъ пакъ въ старитѣ мѣста, както въ времената на Крума и Симеона, на Калояна и Асена II.

Имаха право ония, които казваха, че българитѣ сж японци на побликия изтокъ.

Сега остава цариградския въпросъ. А когато ще дойде до миръ, то ще бжде до негде Санъ-Стефанския миръ *revidiris*. Дано всичко да се свърши добре и трайно!

Съ много здраве
Вашъ Д-ръ К. Иречекъ“,

Ала особена радостъ възбудиха нашитѣ победи най-вече въ много отъ рускитѣ военни и просвѣтени кржгове. Вѣрно отражение на тая радостъ намираме, между друго, въ следнитѣ редове изъ едно писмо, отправено по онова време отъ директора на Шелапутинската гимназия въ Москва — Д. Корольковъ, до нашия историкъ д-ръ Младенъ Панчовъ.

„... Вие пишете, че българитѣ искатъ да се покажатъ достойни наши ученици. Позволете решително да се не съглася съ васъ: съ гордостъ ние видѣхме, че вие ни надминахте. Румянцевъ, Суворовъ, Кутузовъ, Николай I, Скобелевъ, не можаха въ столѣтие да съкрушатъ Турция; вие свършихте туй въ единъ месецъ. Слава на братята българии!“

ГЛАВА II.

Румъния иска българска земя.

Румънскитѣ пратеници и кабинетътъ Гешовъ. Недвусмислени румънски предупреждения къмъ България. Калинковъ безъ инструкции. Австро-Унгария въ полза на Румъния. Недоразумения между Гешовъ и Майореско. Турция и Румъния. Русия за румънскитѣ претенции.

До като вниманието на нашето правителство всецѣло бѣ погълнато отъ бързото развитие на войната и отъ започнатитѣ вече недоразумения съ съюзницитѣ, Румъния усилено работѣше за обосноваване на териториалнитѣ си претенции за наша смѣтка и да си осигури дипломатическата подкрепа на своитѣ съюзници и приятели за постигане на тая своя цель.

Между това, нашето правителство не се отнесе съ всичката сериозностъ къмъ въпроснитѣ румънски домогвания, които не бѣха отъ вчера и които, при заплетената балканска проблема, неминуемо щѣха да се изпрѣчатъ по пжтя на националното ни обединение.

Наистина, мнозина мислятъ, че и при едно споразумение съ румънитѣ, тѣ пакъ щѣли да се присъединятъ къмъ нашитѣ врагове, само и само да не видятъ България угодѣмена, ала не подлежи на съмнение, че съ нашето донѣкъде пренебрежително държание ние още повече засилихме враждебнитѣ чувства на Букурещъ къмъ София. Напротивъ, ако кабинетътъ Гешовъ—вмѣсто да се опира на твърде съмнителната подкрепа на Русия, по силата на

конвенцията ни отъ 1902 г., чиято валидность, както ще видимъ по-нататъкъ, Петроградъ недвусмислено отричаше—бѣ вникналь по-дълбоко въ истинското значение на спора ни съ Румъния, събитията можеше да се развиятъ въ наша полза.

Не бѣ изключено и едно политическо споразумение, което Букурещъ не веднажъ ни предложи преди и въ течение на балканската криза. Всичкиятъ въпросъ бѣше да се намѣри своевременно начинъ да се задоволятъ нѣкои поне отъ румънскитѣ искания.

Кабинетътъ Гешовъ не можеше да не знае, че отъ край време Румъния е поглеждала къмъ българска земя; че, макаръ още въ 1883 г. да бѣ привлѣчена въ Тройния съюзъ, тя се ползуваше съ благосклонността и на Антантата, която също неуклонно работѣше да я вземе на страната си, ако ще би и на наша смѣтка; че презъ 1910 г. тя сключи една военна конвенция съ Австро-Унгария, насочена противъ насъ; че балканското равновесие съставляваше трижгълния камъкъ на нейната политика; че въ никой случай тя нѣмаше да допусне едно увеличение на България за смѣтка на Турция, безъ и тя да добие нѣщо и че, най-после, всѣко засилване на руското влияние у насъ дразнѣше румънитѣ и ги правѣше още по-недовѣрчиви къмъ нашата държава. При това Гешовъ своевременно и многократно е билъ предупреждаванъ, както отъ нашия пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, тъй и отъ разни други отговорни и неотговорни мѣста за истинското настроение на Румъния, за нейнитѣ претенции, предложения за разбирателство съ България и за неизбѣжнитѣ опасности, що биха произлѣзли отъ едно леко отнасяне къмъ тоя толкозъ важенъ въпросъ. Ала за нещастие, както по всички други сериозни въпроси около воденето на войната, тъй и по тоя, липсваше необходимото пълно единодушие между ръководнитѣ фактори у насъ: шефа на кабинета, председателя на камарата и главното командване. Не веднажъ различието въ схващанията се дължеше на неудържимия стремежъ да се бѣга отъ отговорности, като последнитѣ се хвърлятъ на други, или на прекомѣрна самонадѣяностъ. Жалко, че Гешевъ, който безспорно бѣ единъ отъ най-просвѣтенитѣ и най-културни политически мжже у насъ и който не веднажъ проявяваше завидна прозорливостъ, качество тъй ценно за единъ истински държавникъ, бѣ лишенъ отъ друго не по-малко качество — смѣлостта.

* * *

Първиятъ позивъ за споразумение съ България е излѣзль отъ румънския държавникъ Таке Ионеско, който минаваше за нашъ приятель. Още презъ 1911 г. той бѣ казалъ Калинкову:

„Нека се споразумѣемъ съ България да си оправимъ границитѣ, като ни се даде по-удобна стратегическа линия.“¹⁾

Около това време сръбскиятъ министъръ на външнитѣ работи—д-ръ Миловановичъ, посети Букурещъ. Следъ завръщанието

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ — Румъния и нейната политика спрямо България (презъ 1911—1912 и 1913 год.), с. 95.

си въ Бѣлградъ, той ми каза, че се убедилъ, какво всички румънски мѣродавни фактори били за *statu quo*-то. Ако последното се нарушело, Букурешкото правителство щѣло да предяви гдето трѣбва своитѣ „законни претенции.“

И тоя рефренъ не преставаше да се повтаря винаги, щомъ се представяше случай.

Въ едно свое донесение отъ 17 февруарий 1912 г. рускиятъ пълномощенъ министръ въ Букурещъ, Шебеко, явява между друго на своето правителство, че по въпроса за ролята на Румъния въ случай, че изникнатъ усложнения между Турция и България, той не забелязвалъ никаква промѣна въ възгледитѣ на румънскитѣ управляващи фактори.

„Тѣ, продължава тоя руски представителъ, както при моето идване въ Румъния преди 9 години, тѣй и сега се ръководятъ не толкозъ отъ желанието да се запази цѣлостъта на Отоманската империя, колкото отъ страха да се не наруши равновесието на Балканския полуостровъ въ ущърбъ на румънскитѣ интереси въ случай, че България се засили. Тѣ мислятъ въ такъвъ случай да принудятъ последната да възстанови равновесието чрезъ съответни отстъпки въ полза на Румъния“¹⁾.

Още по-опредѣлено се изказалъ по въпроса предъ Калинкова самиятъ Майореско:

„Мръдне ли България, казалъ той, за осществяването на Санъ-Стефанска България, изцѣло или отчасти, Румъния съ всички сръдства ще иска поправянето на неестествената си Добруджанска граница спрямо България, повече или по-малко съобразно дѣла, който тя би взела отъ турското наследство“.

Съобщавайки горното важно изявление Гешову съ повѣрителенъ рапотъ отъ 7/20 мартъ 1912 г., д-ръ Калинковъ добавя:

„ Може би, моментътъ, за който говори Майореско, да е далечъ, но мене ми се струва, че отъ сега и при настѣпването му, ние сме длъжни да помнимъ и знаемъ, че не може да разчитаме на готовността на Румъния за задружно работене съ България, която трѣбва винаги да има предъ видъ, че ако *своевременно* не влѣзе въ споразумение съ нея, ще я има въ решителния моментъ, ако не за явенъ неприятелъ, то поне за смѣлъ съперникъ — претендентъ за териториални обезщетения за смѣтка на България“.¹⁾

Но колко малко внимание се е обърнало на тия предупреждения, се вижда отъ следнитѣ думи на Калинкова:

„Презъ месецитѣ юлий и августъ 1912 г. азъ се намирахъ въ отпускъ въ София. Видѣхъ се съ министръ-председателя Гешовъ и съ другитѣ министри. Никой не се заинтересува за евентуалното поведение на Румъния въ случай на нѣкои компликации на Балканитѣ. Само единъ пжтъ презъ това време, и то съвършено мимоходомъ и случайно, министрътъ Ив. Ев. Гешевъ се изказа, че заканването на Румъния не е серьезно и прилича само на заплашване, за да откопче нѣщо отъ България.“

Азъ се раздѣлихъ съ Гешовъ (къмъ края на августъ 1912 г.), безъ да ми даде надлежнитѣ инструкции, въ каква смисълъ да работя, за да се съгласятъ българскитѣ политически интереси и новото положение съ румънската

¹⁾ Руска оранжева книга, с. 201. № 306.

²⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч. с 95.

политика, която далеч не бѣше благоприятна и благосклонна къмъ България.“¹⁾

И тъй нашиятъ дипломатически представителъ, следъ суетни опити да пробуди у Гешова нуждната заинтересованостъ и да се снабди съ необходимитѣ инструкции, се завърналъ на поста си само съ изричната поръчка отъ страна на българския премиеръ „никакво предложение да се не прави на Румъния.“²⁾

* * *

Край другитѣ по-раншни предупреждения за румънската опасностъ, на 23 септемврий (6 октомврий) 1912 г., т. е. нѣколко дена само преди почването на неприятелскитѣ действия, Калинковъ, предавайки Гешову по телефона единъ свой разговоръ съ румънския министъръ-председателъ, казва, между друго, че следъ свършването на войната резултатътъ отъ нея щѣлъ да бжде обсъденъ отъ една европейска конференция, на която, както предъ България, тъй и предъ нейнитѣ съюзници, Румъния щѣла „да предяви своитѣ искания и смѣтки.“³⁾

Тая фраза, пълна съ тревожно значение, е била отмината сжщо мълкомъ отъ Гешова.

Нѣколко дена само подиръ туй, а именно на 30 септемврий (13 октомврий), австро-унгарскиятъ пълномощенъ министъръ въ Букурещъ — князь Фюрстенбергъ — телеграфира отъ Синая на графъ Берхтолда, че румънскиятъ кралъ се осланялъ на Великитѣ сили, а като единствена военна мѣрка задържалъ набора, който трѣбвало да бжде разпуснатъ презъ октомврий. Въ случай, обаче, на бърза и блѣскава победа на съюзнитѣ държави, той намиралъ за неизбѣжно окупирането на една стратегическа линия въ българска Добруджа, за да се осигурятъ по този начинъ претенцитѣ, които Румъния щѣла да предяви по-късно.⁴⁾

Предавайки това съобщение на 12/25 октомврий на австрийския посланикъ въ Берлинъ — графъ Сегени (Szögyény), графъ Берхтолдъ добавя, че натоварилъ князь Фюрстенбергъ да даде на кралъ Карола да разбере, че, както му било известно вече, Австро-Унгария щѣла да се застъпи дипломатически въ удобния моментъ за интереситѣ на Румъния.⁵⁾

Сжщитѣ инструкции и Кидерленъ Вехтеръ далъ на своя букурещки представителъ.⁶⁾

Не по-малко симптоматична е и приветствената речъ, която на 13/25 октомврий с. г. кралъ Каролъ произнеса предъ членоветѣ на току-що образувания пакъ отъ Майореско новъ коалиционенъ „кабинетъ на сътрудничество“, въ който влизаха представители,

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ цит. съч. с. 95.

²⁾ Се тамъ, с. 98.

³⁾ Докладъ и пр. с. 657.

⁴⁾ К. и К. Ministerium des Aeussern—Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan, 13 VIII, 1912 — 6 XI, 1913 Wien, 1914, с. 25, № 43.

⁵⁾ К. и К. Ministerium des Aeussern — Diplomatische Aktenstücke и пр. с. 35, № 58.

⁶⁾ Се тамъ, с. 36 № 59.

както отъ старата консервативна партия, тъй и отъ новата консервативно-демократическа партия, подъ шефството на Таке Ионеско.

„Съ живо задоволство, каза кралътъ, поздравлявамъ съставянето на новото правителство, особено при настоящитѣ тежки обстоятелства, които ни налагатъ дългъ да вземемъ *важни решения*. Само едно силно правителство, опираше се на довърнето на страната, би могло да посрещне тази необходимостъ. За щастие, такова именно правителство се състави. Отъ началото на войната на Балканскитѣ държави всички погледи сж обрънати къмъ насъ, и Румъния вижда, че се увеличава нейния престижъ споредъ важната роля, която тя е призвана да изпълни. Да отдалечимъ всички вътрешни спорове, за да се заемемъ единствено съ политическото положение на страната, което, безъ съмнение, е трудно, но което, *както нашата военна сила, така и достойнството на държавата* ще съумѣятъ да посрещнатъ.“¹⁾

Друго важно указание за настроението въ Румъния подиръ обявяването на войната виждаме и въ следнитѣ редове отъ писмения докладъ, който Майореско отправя на 16/29 октомврий на своя кралъ, подиръ като Калинковъ писмено му нотифициралъ отпочването на неприятелскитѣ действия противъ Турция:

„Азъ му отговорихъ, пише Майореско, че въ границитѣ на Берлинския договоръ неутралитетътъ на Румъния е естественъ. Ако, обаче, настѣпятъ териториални промѣни на Балканитѣ, Румъния ще има да си каже думата.“²⁾

На следния день Парижката ни легация телеграфира Гешову, че, споредъ Палеологъ, било „сигурно, какво Румъния щѣла да положи своитѣ условия досежно териториалната компенсация.“³⁾

Знаменателно е и следното телеграфно съобщение отъ 18/31 октомврий на князь Фюрстенбергъ до графъ Берхтолдъ:

„Негово Величество кралътъ се опасява, че ако Великитѣ сили не се намѣсятъ бързо, за да турятъ край на войната, настѣпленieto на българитѣ до Цариградъ ще предизвика революция тамъ. Въ такъвъ случай той (кралътъ) ще бжде принуденъ да вземе предъ видъ мобилизацията, чието обявяване било неминуемо. Негово Величество ме натовари да съобщя на Ваше Превъзходителство, че той смѣталъ подържането на statu quo-то на Балкана за невъзможно при тѣзи условия, и че воюващитѣ държави безпрепятствено ще увеличатъ своитѣ територии. Уреждането на териториалния въпросъ ще може да стане, споредъ него, само чрезъ една конференция, въ която Румъния си била извоювала правото да вземе участие. На тази конференция тя щѣла да поиска поправка на границата си въ Добруджа, безъ, обаче, Русе и Варна да бждатъ включени въ нея.“⁴⁾

Сжщия день графъ Берхтолдъ отправя на Фюрстенбергъ следната депеша:

„Що се отнася до искането на Румъния да участвува въ конференцията, която ще се занимае съ уреждането на балканскитѣ работи, това искане ми се вижда съвсемъ основателно. При днешното състояние на нѣщата, обаче, е преждевременно да се занимаваме съ този въпросъ, той като въобще

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч. с. 114.

²⁾ Documents diplomatiques; Les événements de la péninsule balkanique. L'action de la Roumanie. Septembre 1912—Octobre 1913. Bukarest, 1913, с. 5, № 7.

³⁾ Докладъ и пр. с. 660 (9).

⁴⁾ Diplomatiscbe Aktenstücke и пр. с. 38 № 61.

още не е известно, дали ще се състои такава конференция. Упълномощавамъ Ваше Височество да се изкажете въ горната смисълъ предъ румънското правителство, като забележите, че Румъния може да разчита на императорското и кралско правителство, което симпатично ще посрещне подобно нейно искане“.¹⁾

Значи, въ самото начало още Дунавската монархия взема страната на Румъния и съ тия чувства по-нататъкъ се явява като посредница между Букурещъ и София. Разбира се, това не попреки на графъ Берхтолдъ въ самия день на обявяне войната да заяви на нашия пълномощенъ министъръ въ Виена, Салабашевъ, че България могла да разчита и за въ бъдеще на твърде благосклонното държане на Австро-Унгария.²⁾

Пакъ на 18/31 октомврий френскиятъ пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, Блонделъ, предава по телеграфа на Поанкаре следнитѣ думи, казани му отъ румънския владѣтель, който бѣ фактическиятъ ръководителъ на външната политика на своята държава:

„Ние нищо не искаме, ако и България не поиска никакви териториални области. Въ противенъ случай, искаме една ректификация на границата. Нашиятъ отношения съ Русия сж по-добри отъ всекога. Австро-Унгария е спокойна, но винаги трѣбва да се страхуваме да не би нейната интервенция въ Санджака, ако такава стане, да предизвика едно панславистично движение въ Русия. Много разчитаме на мѣдрата и смѣла акция на вашия министъръ-председателъ, чиято миролюбива инициатива ценимъ повече отъ всекиго. България трѣбва да спре на завладѣнитѣ отъ нея позиции и да чака една интервенция. Ако има европейска конференция, ние енергически ще настояваме да участвуваме“.³⁾

Сжщевременно сръбскиятъ пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, Ристичъ, телеграфира на Пашича отъ Букурещъ, че румънитѣ мислѣли за Тутраканъ—Силистра—Балчикъ, отъ които градове България трѣбвало да се откаже преди сключването още на мира.

* * *

И въ Бѣлградското министерство на външнитѣ работи ежедневно се получаваха известия, споредъ които румънското правителство тайно се готвѣло за евентуална мобилизация. Ристичъ бѣ телеграфиралъ край друго, че румънскитѣ дворцови и правителствени кръгове „се мръщѣли“ на нашитѣ успѣхи, и че уголѣмяването на България могло да повлѣче голѣми усложнения на Балканитѣ. За да се не нарушавало балканското равновесие, Румъния сжщо трѣбвало да получи „нѣщо“.

Сжщото ми потвърди и италианскиятъ воененъ аташе въ Бѣлградъ, генералъ-щабниятъ капитанъ графъ Рапа di Costigliole.

Всички тия известия, разбира се, своевременно съобщавахъ Гешову. Той, обаче, ми отговаряше, че макаръ да се потвърдя-

¹⁾ Diplomatiscbe Aktenstücke и пр. с, 38, № 62.

²⁾ Oesterreich - Ungarns Aussenpolitik, т. IV, с. 674, № 4136.

³⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 293.

вали и отъ други източници, тѣ не стрѣскали нашето правителство. Опиянено отъ блѣскавитѣ успѣхи на нашето воинство и опрѣно на вѣрата, че въ никой случай нашата освободителка нѣма да позволи, щото дори и педя българска земя да бжде завзета отъ Румѣния, то се не стресна дори и тогава, когато, съгласно една телеграфическа заповѣдъ на графъ Берхтолдъ отъ 19 октомврий (2 Ноемврий), графъ Тарновски каза Гешову на 20 с. м., че ако България се засили и разшири, за нея нѣмало да бжде трудно чрезъ териториални отстъпки да компенсира Румѣния за мирното ѝ държание, и тѣй да се пожелае основата за едно дълготрайно разбирателство между дветѣ страни. Въ това си съобщение до Тарновски графъ Берхтолдъ добавяше, че румѣнското искане му се виждало много основателно, и че щѣло да бжде въ интереса на България още сега да вземе инициативата за непосредствено разбирателство съ Букуреще.¹⁾

Въ отговоръ на горецитираната телеграма отъ 18/31 октомврий отъ князь Фюрстенбергъ до графъ Берхтолда, и въ връзка съ телеграмата на последния до графъ Тарновски отъ 19 октомврий (2 ноемврий), Берхтолдъ повторно, на 20 октомврий (3 ноемврий) телеграфира на Фюрстенбергъ:

„Получихъ телеграмата на Ваше Височество отъ 18/31 октомврий. Що се отнася до изказаното желание на Негово Величество Краля за получаването отъ Румѣния на една ректификация на границата, Ваше Височество ще има добрината да забележи на Негово Величество, че ние напълно разбираме, какво Кралятъ, въ случай на териториални промѣни на Балканитѣ, иска да осигури известни придобивки за своята страна. Ние сме готови да подкрепимъ румѣнскитѣ искания за компенсации, като смѣтаме, че въ собствения интересъ на Румѣния е да се не дойде между нея и България до единъ форменъ антагонизъмъ“.

Телеграмата се завършва съ думитѣ, че Австро-Унгария е направила потрѣбното въ София въ полза на румѣнскитѣ претенции, и че това князь Фюрстенбергъ трѣбвало да съобщи на краля Карола.²⁾

На 20 октомврий (2 ноемврий) с. г. Шебеко отъ своя страна пише Сазонову:

„Блестещитѣ успѣхи на българското оржие, които очевидно заставиха Великитѣ сили да измѣнятъ своя първоначаленъ възгледъ за възможността да се запази териториалното statu-quo на Балканитѣ, подбудиха и Румѣния да вземе предъ видъ вѣроятното измѣнение на съществуващото политическо положение и да излѣзе съ свои искания. Последнитѣ сж доста скромни; тѣ се заключаватъ въ нѣкои измѣнения на пограничната съ България линия и обезпечаване на куцовлашкото население въ Македония нѣкои права и преимущества“.³⁾

А на следния день, по заповѣдъ на Берхтолда, и Тарновски се застъпва предъ Гешова за прокарване исканията на Букурешкия кабинетъ. Гешовъ, обаче, се отнася отрицателно, като заявява,

1) Diplomatische Aktenstücke и пр. с. 40, № 67.

2) Се тамъ, с. 41, № 69.

3) Руска оранжева книга, с. 205, № 310.

че никой българинъ не се би съгласилъ да отстъпи българска земя на румънитъ, и моли графъ Берхтолда да не насърчава последнитъ. — Все пакъ Гешовъ обещава да си помисли, ала безъ да поема каквото и да е ангажментъ.

Въ течение на разговора Тарновски казалъ на първия български министъръ още, че интереситъ на Австро-Унгария нѣмало да додаты въ разрѣзъ съ интереситъ на България, дори и тогазъ, ако разширимъ военнитъ си действия чакъ до Цариградъ.¹⁾

На 22 октомврий (4 ноемврий) Майореско благодари горещо на князъ Фюрстенбергъ за подкрепата на румънскитъ претенции въ София, като при това му съобщава, че Русия и Франция заявили на Румъния, какво и тѣ щѣли да подкрепятъ исканията ѝ за териториална компенсация.²⁾

Върѣки всичко това, Гешовъ пише:

„ . . . Пръвъ пжтъ румънитъ заговориха за своитъ претенции на 21 октомврий 1912 г. Него день нарочно изпратенъ отъ г. Таке Йонеско личень мой приятель пристигна въ София и ми надълго говори за правото на Румъния да получи компенсация, за гдето не ни попрѣчила да се биемъ съ Турция. Тя могла да мобилизира и по тоя начинъ да имобилизира насъ. Напомнихъ на тоя приятель, че още презъ лѣтото на 1912 г. азъ натоварихъ първо управляващия нашата легация въ Букурещъ, г. Икономовъ, а подире, следъ завръщането му въ Букурещъ, и самия ни министъръ г. Калинковъ да предложатъ на г. Майореско едно съглашение за въ случай, че Турция, която се намираше тогава въ критическо положение; вследствие борбата между старотурци и младотурци, ни даде поводъ, въ защита на нашитъ интереси, да се намѣсимъ въ нейнитъ работи. Г. Майореско се отказа, като забележи само, че въ случай на единъ катаклизъмъ въ Турция, ние лесно ще се разберемъ. Това разбиране ще бже наистина лесно, прибавихъ на моя приятель, ако се не иска земя.“³⁾

А между туй, д-ръ Калинковъ казва:

„Колкото се отнася до мене, азъ по най-положителенъ начинъ увѣрявамъ, че никога не съмъ билъ натоварванъ отъ министра Гешовъ да предложамъ на румънското правителство съглашение за неутралитетъ или за съвмѣстно водене война противъ Турция.“⁴⁾

Впрочемъ, и Майореско отрича да му е било правено подобно предложение, било отъ управляващия легацията ни Икономовъ, било отъ нейния шефъ следъ завръщането му отъ отпускъ.

Въ едно писмо отъ 10/23 януарий 1913 г. до тогавашния румънски представителъ въ София, князъ Гика, като се връща върху натякванията на Гешова, че той напусто се билъ мъчилъ да се дойде до споразумение между дветъ страни, Майореско поддържа, че презъ отсъствието на д-ръ Калинковъ отъ Букурещъ той приелъ петъ пжти въ Синая (на 10, 24, 31 юлий и на 7 и 14 августъ с. ст.) управляющия легацията ни, който на 31 юлий (12

¹⁾ Österreich-Ungarns Aussenpolitik и при т. IV, с. 764, 765, 766, № № 4259, 4260, 4261.

²⁾ Се тамъ, с. 767, № 4264.

³⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи. София, 1914 с. 62.

⁴⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч. с. 100—101.

августъ) 1912 г. му направилъ предложение за сключването само на една ветеринарна конвенция!

Всички останали разговори съ Икономова били безъ значение, поради което Майореско не счелъ за умѣстно да ги отбележи по обичая си въ паметната си книжка.¹⁾

* * *

Все около това време, на 22 октомврий (4 ноемврий), турскиятъ пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, Сефа бей, съобщавайки на Майореско, че „твърде компрометираното положение“ на турската армия не ѝ позволявало да се задържи на Чаталджа, добавялъ, че непосредственитѣ преговори за примирие между Цариградъ и София *биха били губене на ценно време*, та молѣлъ и румънското правителство наредъ съ Великитѣ сили, „да употреби всички сръдства за предотвратяване влизането на българитѣ въ Цариградъ“.²⁾

Румъния, обаче, нѣмаше желание да влиза въ ролята на посрѣдникъ. Нейнитѣ интереси — щомъ като особено споразумението ѝ съ насъ изглеждаше невъзможно — изискваха: продължението на войната, все по-голѣмото и по-голѣмо охлаждение между съюзницитѣ и омаломощението на България, защото само тѣй на последната най-лесно можеше да бждатъ наложени жертви въ полза на румънитѣ. Това бѣ явно толкозъ повече, че Букурещкото правителство съ растяща упоритостъ продължаваше да предявявя своитѣ „законни“ претенции.

Ала гърмежитѣ на нашитѣ топове по направление къмъ Цариградъ продължаваха да заглушаватъ въ съзнанието на отговорнитѣ български фактори отзвука на тия румънски претенции, намиращи вече съчувственъ приемъ дори и въ сръдата на нашитѣ съюзници и приятели. Даже и Русия не престава да е въ полза на едно румънско проширение въ ущърбъ на България. На 22 октомврий (5 ноемврий) Майореско, между друго, докладва на кралъ Карола, че Шебеко му казалъ, какво Петроградъ билъ за компенсиране на Румъния чрезъ една изправка на Добруджанската граница.³⁾

Въ сщщото почти време, съ телеграма отъ 19 октомврий (1 ноемврий) австро-унгарскиятъ посланикъ въ Петроградъ — графъ Турнь-Валсасина — съобщава на графъ Берхтолда, че, по думитѣ на Сазоновъ, Румъния се държала извънмѣрно коректно, та, следователно, щѣло да бжде несправедливо, ако при едно измѣнение на *statu quo*-то нейнитѣ претенции бждатъ пренебрегнати. Въ такъвъ случай тя, безспорно, имала право на една компенсация, която, предъ видъ на географското положение, естествено, могла да стане само за смѣтка на България, понеже последната отъ своя страна, при измѣнение на *statu quo*-то би се проширила въ друга посока. Сазоновъ не вѣрвалъ Румъния да се задоволи съ Силистра — която България била готова да ѝ от-

¹⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 37, № 52.

²⁾ Се тамъ., с. 6, № 9.

³⁾ Се тамъ., с. 5, № 8.

стѣпи, — тъй като тя аспирирала да отиде до Варна. Ето защо единъ компромисъ се налага. Той смѣталъ, че трѣбвало ѝ време да се взематъ подъ внимание желаніята на Румъния, понеже въ противенъ случай имало опасностъ тя да поиска да си постигне целта съ орѣжие въ рѣка, което сигурно било за очакване.¹⁾

Сега и графъ Сегени телеграфира на графъ Берхтолда, какво и рускиятъ посланикъ въ Берлинъ се изказалъ предъ Кидерленъ Вехтеръ въ смисълъ, че, споредъ неговото правителство, Румъния трѣбвало да получи по-късно една поправка на границата си за лоялното свое държане къмъ България, и че Русия била готова да се застѣпи за това въ София.²⁾

На 21 октомврий (3 ноемвий), ето че и Бобчевъ предава Гешову, между друго, следнитѣ думи, казани му отъ Сазонова:

„... Васъ настоятелно съветвамъ да се споразумѣте съ Румъния. Сега току-що получихъ конфиденциални известия, че тѣ усилено мобилизиратъ; постарайте се, както знаете, да ги обезорѣжите. И ние ще ви помогнемъ. По никой начинъ не отивайте въ Цариградъ, защото ще си заплетете много работата“.³⁾

Сѣщия день Бобчевъ дава и втора телеграма, въ която четемъ:

„Французкиятъ посланикъ ми каза днесъ, че Великитѣ сили ще бждатъ благоприятни къмъ победителитѣ, но има страхъ само отъ Румъния, която трѣбва да се смегчи.

Казахъ му, че Румъния има толкова повече голѣмъ интересъ сега и въ бждеще отъ ценното приятелство на България, че трѣбва да предполагаме пълно отсѣжтане тамъ на политически тактъ въ държавнитѣ ѝ мѣже, за да се решатъ на враждебна акция противъ насъ. Азъ не вѣрвамъ“.⁴⁾

По поводъ на тия известия, Гешовъ отправя на 22 октомврий (4 ноемвий) следната телеграма на Петроградския ни представителъ:

„Шомъ Сазоновъ настоява по никой начинъ да не отиваме въ Цариградъ, попитайте го дали Великитѣ сили могатъ да ни дадатъ ония гаранции за сключването на единъ благоприятенъ за насъ миръ, който временното окупиране на Цариградъ ще ни даде. Казвамъ временно, защото нѣмаме намѣрение да искаме за себе си Цариградъ. Увѣреге въ това Сазонова, като го помолите да не вѣрва възможни интриги. Заявете му при това, че на Румъния можемъ да дадемъ, каквито ще увѣрения за сигурността на Добруджа, но не и наша земя, и настояйте, че ние разчитаме, какво Русия ще вземе нашата страна въ тоя въпросъ. Отговорете“.⁵⁾

Едновременно съ туй Салабашевъ телеграфира на външното министерство:

„Графъ Берхтолдъ мисли, че е добре България да се споразумѣе доброволно съ Румъния за едно малко изправление на границата при Силистра, ако подобно споразумение не е направено по-напредъ“.⁶⁾

¹⁾ Österreich-Ungarns Aussenpolitik и пр. с. 748, № 4231.

²⁾ Diplomatische Aktenstücke и пр. с. 43, № 74.

³⁾ Докладъ и пр. с. 661 (16).

⁴⁾ Се тамъ, с. 662 (17).

⁵⁾ Се тамъ с. 662 (18).

⁶⁾ Се тамъ, с. 663 (19).

Научилъ се, че Сазоновъ готвѣлъ нѣкакъвъ проектъ за разрешение на балканския въпросъ и че въ сжщия проектъ се предвиждала и ректификацията на румънската ни граница, Гешевъ депешира на 23 октомврий (5 ноемврий), Бобчеву:

„Възстанете енергически противъ повдигането на този въпросъ, който ще направи поразително впечатление въ България. Помолете Сазонова да го не споменува даже, защото всѣко споменуване може да насърдчи Румъния, за да вземе нѣкое безвъзвратно решение, което да запали новъ огънь на Балканския полуостровъ. Настояте Сазоновъ да съветва Румъния да не взема подобна безвъзвратна мѣрка.“¹⁾

На следния день — 24 октомврий (6 ноемврий) — въ нашето министерство на външнитѣ работи е билъ полученъ следния телеграфически отговоръ отъ Бобчева на горната Гешова телеграма отъ 22 с. м., що се отнася специално до румънския въпросъ:

„... Сазоновъ остана доста недоволенъ отъ известието, че не сме съгласни на никакви отстъпки къмъ Румъния“. „Азъ знаехъ, че Вашето правителство не е противно на една поправка на границата и на даването поне единъ малъкъ кжсъ на румънитѣ. Когато вие ще добиете една велика България, въ предѣли много по-широки отъ Санъ-Стефанска България, трѣбва да бждете отстъпчиви. Бихъ желалъ, каза той, нищо да не давате, а само да взимате, но възможно ли е подобно нѣщо? Телеграфирайте въ София да се споразумѣятъ съ румънитѣ, и ние ще сме крайно зарадвани, ако не отстъпите нищо, но гледайте да не докарате работата до новъ конфликтъ“.

„Обяснихъ му, продължава Бобчевъ, колко ще е обидно за насъ да отстъпимъ земя на тази Румъния, която би трѣбвало да ни съчувствува и само да скъпи нашата дружелюбность, която ѝ трѣбва и ще ѝ трѣбза въ бждеще“.

„Азъ настоявамъ да се споразумѣте помежду си, завърши Сазоновъ, и да не идва работата да ви се мѣси другъ“.²⁾

Както виждаме, ржководителятъ на руската външна политика не пропуска случай да съветва нашето правителство да се разбере съ румънското.

Бѣ ли взетъ тоя съветъ въ внимание? — Не.

Между това румънитѣ продължаватъ да подържатъ своитѣ искания.

На 27 октомврий (9 ноемврий) Калинковъ телеграфира Гешову:

„... Тукъ управляющитѣ кржгове научили отъ достовѣренъ източникъ, че България отказала на Румъния всѣкаква компенсация и ректификация; обвиняватъ краля и правителството, че моментътъ е пропуснатъ. Рускиятъ пълномошенъ министъръ ми събщи, че кралятъ му далъ да разбере, какво България трѣбвало да опровергае това и да заяви по принципъ, че е съгласна да даде на Румъния поне погранична ректификация; инькъ Румъния щѣла да бжде принудена, преди обсжждане резултата отъ войната, да предприеме мѣрки, вѣроятно мобилизация“.³⁾

При това положение Сазоновъ подновява своитѣ съвети за разбирателство между Букурешъ и София, като отъ наша страна

¹⁾ Докладъ и пр., с. 663 (20).

²⁾ Се тамъ., с. 663 (21).

³⁾ Се тамъ., с. 665 (24).

се направят известни жертви. — На 30 октомврий (12 ноемврий) той телеграфира на Неклюдова, че, следъ като запозналъ Бобчева съ молбата на румънското правителство—да посрѣдничу между Букурещъ и София, казалъ му още, че не щѣлъ да отговори на букурещкия кабинетъ, догде не узнаелъ, какво се мисли по този въпросъ въ София.

И добавилъ:

„... Не мога да не изразя пожелание, щото България да дойде до такова съглашение съ Румъния, което не би оставило чувство на неудовлетворение и незадоволство у румънитѣ“. ¹⁾

Г Л А В А III

Недоразумѣния между съюзницитѣ.

Бждещата граница между България и Гърция. Стремехъ на сърби и гърци къмъ обща граница. Споръ между Гешовъ и Коромиласъ. Въпросъ за Солунъ и Цариградъ. Ролята на Австро-Унгария. Единъ пратеникъ на графъ Берхтолдъ въ Бѣлградъ. Австро-Унгария противъ сръбския излазъ на Адриатика. Пашичъ за подѣлбата на заетитѣ земи. Една статия на проф. Цвиничъ въ Review of Reviews.

Посрѣдъ френезията на окриленитѣ патриотични чувства, придружени отъ прѣкомѣрната самонадѣяностъ, що ни бѣ обладала, ние като да не съзирахме мрачния призракъ на растещитѣ вече недоразумения съ съюзницитѣ, нито пъкъ вземахме съответнитѣ мѣрки за своевременното имъ отстранение, като се решимъ на ония минимални жертви, що се налагаха отъ настѣпилитѣ обстоятелства — безразлично да ли бѣха тѣ предвидени или не.

Наредъ съ застрашителнитѣ румънски искания на българска земя, нищо добро не предвещаваха и отношенията ни съ съюзницитѣ.

По най-важния въпросъ, по въпроса за подѣлбата на заетитѣ територии между насъ, сърби и гърци далечъ не съществуваше нуждното единодушие. Нѣщо повече. Между София и Атина нѣмаше дори и никакво споразумение за въпросната подѣлба, както нищо не бѣ предвидено и за нѣкакъвъ арбитражъ — обстоятелство, което даде впоследствие възможностъ на Гърция да предявява най-фантастични претензии.

„Съ Гърция и Черна Гора не се уговори подѣлба на териториитѣ, обсягва Гешовъ, защото съ последната нѣмаше спорни такива, а съ първата — по причина на малкото време, съ което разполагаше българското правителство предъ бързо развиващитѣ се събития и на голѣмитѣ мжнотии да се достигне до едно задоволително споразумение, мжнотии които можеха да осуятъ самия съюзъ“. ²⁾

Между това, както видѣхме вече въ първия томъ на „Балканскитѣ войни“ (стр. 301, 302, 339, 370), ако съ Гърция не бѣ сключено едно споразумение досежно разграничението на завзетитѣ

¹⁾ Руска оранжева книга, с. 206, № 312.

²⁾ Изложение по събитията на 16 юний 1913 г. отъ централното бюро на народната партия, 1913 г., с. 6.

територии, това стана не защото нѣмаше време, а защото всѣко споразумение по този въпросъ съ Атина, Гешовъ подчиняваше на политиката си съ Бѣлградъ.

Не се споразумява нашето правителство съ грѣцкото по граничния въпросъ дори и тогазъ, когато на 28. септемврий (10. октомврий), т. е. почти въ навечерието на самата война, грѣцкиятъ министъръ на външнитѣ работи Коромиласъ заявява на нашия атински представителъ—Хаджимишевъ, че е необходимо „своевременно да се споразумѣемъ върху бждещитѣ ни граници по начинъ да се не хванемъ за коситѣ следъ нашитѣ победи, което би било единъ печаленъ край за нашето съглашение“.

Отъ разговора си въ случая съ Коромиласъ, Хаджимишевъ разбралъ още, че грѣцитѣ очаквали отъ насъ голѣми жертви, понеже и тѣ били готови да направятъ такива, като се съгласятъ да ни остѣпятъ „чисто грѣцки градове, като Одринъ, Мелникъ, Струмица, Дедеагачъ и Кавала“.¹⁾

Ала не се минава много време и грѣцкиятъ претенции се увеличаватъ. На 18/31 октомврий пакъ атинския ни представителъ телеграфира Гешову:

„Тази ноцъ грѣцкиятъ министъръ на външнитѣ работи ми каза, че скоро ще представи проекта, като показва върху картата съ рѣка въ общи черти тѣхнитѣ претенции, именно искатъ *Битоля, Солунъ, Стрессъ до Кавала*. Прибави, че винаги сж считали рѣката Места като граница между насъ, но ще ни отстѣпятъ Кавала“.²⁾

Три дена следъ туй съ телеграма отъ 21. октомврий (3. ноемврий) Хаджимишевъ явява Гешову, какво, споредъ грѣцкия проектъ, бждещата ни граница съ Елада щѣла да трѣгва „западно отъ Кавала по планината Бозъ-Дагъ, Беласица пл., Демиръ Капия; щѣла да мине презъ Крушово, за да стигне Охридското езеро и сетне, южно отъ Албания, да излѣзе на Адриатическо море подъ Авлона“.

На възражението на нашия представителъ, че тия грѣцки претенции сж прѣкомѣрни, Коромиласъ му отговаря:

„Съ Тракия България става много силна и, естествено, ние трѣбва да спазимъ известно равновесие“.³⁾

* * *

Тѣй както се чертаеха вече въпроснитѣ граници въ Бѣлградъ и Атина, Демиръ Капия трѣбваше да бжде бждещата граница между Сърбия и Гърция, което значеше България да бжде изключена отъ Македония.

Съобщавайки своевременно горния свой проектъ на Бѣлградския кабинетъ, Коромиласъ добавяше:

„България заяви, че този проектъ за подѣлба уврежда въ интереситѣ ѝ, безъ при това да направи контра-предложение. Така стои още този въпросъ и нашето споразумение рискува да се компрометира сериозно и да стане голѣма опасностъ за всички“.

¹⁾ Докладъ на парламентарната изпитателна комисия, томъ първи, 1918 г., с. 559 (1).

²⁾ Се тамъ, с. 560 (4).

³⁾ Се тамъ, с. 561 (5).

Сръбскиятъ представителъ Бошковичъ въ Атина, отъ своя страна, телеграфира въ Бѣлградъ, че гръцкото правителство щѣло да се съгласи и съ въоръжена сила да подкрепи сръбскитѣ искания за излазъ на Адриатическо море, но искало отъ сръбския кабинетъ и той да подействувалъ предъ нашия, за да се дойдѣло, колкото е възможно по-скоро до едно справедливо споразумение между България и Гърция относно граничната линия въ Македония. Сжцвременно Атинското правителство иска отъ Бѣлградското негово мнение и единъ проектъ за въпросната подѣлба.¹⁾

Отъ постѣпкитѣ на Коромилась по това време, както и отъ горната му телеграма, чието съдържание узнахъ и съевременно предадохъ Гешову, явствуваще, че Гърция, поддържайки принципа за бждащето равновесие на Балканитѣ, се стремѣше къмъ постигането на една обща граница съ Сърбия. Това, впрочемъ, отговаряше на отколешното интимно желание и на Бѣлградъ. На тая база между гърци и сърби отъ день на день крепнѣше идеята за евентуално сътрудничество противъ интереситѣ на България. Тѣй се обяснява и дързостята на Коромилась да ни представи горния свой проектъ, който стресна донегде Гешова.

„Викте Венизелоса, телеграфира на 23 октомврий (5 ноемврий) по този поводъ той Хаджимишеву, и му явете, че проектътъ на Коромилась ни направи поразително впечатление Нека Венизелосъ сравни броя на нашата войска и нашитѣ жертви съ ония на гърцитѣ въ тая война, и ще разбере всичката чудноватост на проекта и нашето категорично отказване да го приемемъ за база даже на разискване. Всичко трѣбва да бжде съразмѣрно.“²⁾

Разбира се, тая Гешова формула—бждещитѣ граници между България и Гърция да се прекаратъ, като се държи смѣтка за съразмѣрно изваденитѣ на бойното поле сили и за понесенитѣ отъ дветѣ страни жертви—не биде възприета отъ Коромилась. Напротивъ, гръцкитѣ притезания нарастнаха още повече. Въмѣсто западно отъ Кавала, както бѣше предложилъ по-рано—Коромилась, предлага Хаджимишеву на 24 октомврий (6 ноемврий) нова гранична линия източно отъ това пристанище, съ забележка, че по-рано той билъ криво разбранъ.

* * *

По поводъ на тѣй прекаленитѣ гръцки искания на 27 октомврий (9 ноемврий) Гешовъ пакъ телеграфира Хаджимишеву между друго:

„ И безъ Критъ и островитѣ Гърция ще добие 1,900,000 души, а България само 1,260,000. Тази възмутителна несъразмѣрностъ е абсолютно неприемлива. Борете се за приемане отъ гърцитѣ принципа на съразмѣрността и за база на сравнение сегашното население, войската и жертвитѣ, като се включи даже гръцката флота.“³⁾

Въпросътъ, обаче, си остана тѣй, както го бѣ поставилъ гръцкиятъ министъръ на външнитѣ работи. Впрочемъ, при единъ раз-

¹⁾ Докладъ и пр. с. 565 (13).

²⁾ Се тамъ, с. 562 (7).

³⁾ Се тамъ, с. 564 (10).

говоръ на 25 октомврий (7 ноемврий) Венизелосъ бѣ казалъ Хаджимишеву, че не билъ съгласенъ съ Коромиласъ да се представи подробенъ проектъ по дѣлежа, защото намиралъ, че преди да се опредѣлятъ по този начинъ бждещитѣ граници, трѣбвало дветѣ правителства да се споразумѣятъ върху нѣкои принципи, като напримѣръ:

- 1) Принципътъ за обмѣната на гърци срещу равно число българи, който принципъ Венизелосъ считалъ за най-важенъ.
- 2) Принципътъ за известно равновесие.
- 3) Принципътъ на естественитѣ граници, сир., да се избѣгне прѣскане на зигзагитѣ на границитѣ, и
- 4) да се успокои Европа досежно Цариградъ чрезъ неутрализиране на Пролититѣ и турската столица.¹⁾

Споредъ Таке Ионеско Венизелосъ умишлено отбѣгвалъ да се споразумѣе още въ самото начало съ България досежно граничния въпросъ.

„Когато — пише той — Венизелосъ склучи тоя съюзъ, той имѣ ясното съзнание да отбѣгне всички положения относително бждещата подѣла на териториитѣ за завладяване. Кралъ Георги и диадоха, по-късно кралъ Константинъ, направиха на Венизелосъ най-ужасна опозиция, ала критянинътъ надви. Съюзътъ остана нѣмъ върху подѣлата на плячката. Благодарение на тая предвидливостъ, Гърция избѣгна обвиненията и мжчнотиитѣ, съ които Сърбия още се разправя.“²⁾

Нашитѣ интереси, обаче, изискваха да преследваме тъкмо обратната политика, т. е. едно пълно разбирателство съ Гърция по въпроса за подѣлата още въ момента, когато се склучваше съюзния договоръ съ нея. Сѣщото можеше да се постигне и по-късно чрезъ намирането на единъ приемливъ компромисъ. Тѣй щѣше да се разведри сгѣстяващата се атмосфера между Атина и София, което бѣ отъ решителна важностъ за бждещитѣ ни отношения и съ Бѣлградъ, защото не подлежеше на съмнение, че ако бѣхме се разбрали о време съ гърцитѣ, можехме съ успѣхъ да държимъ по другъ езикъ къмъ сърбитѣ. Наопаки, както ще видимъ по-нататкъ, благодарение на туй наше, нека го кажемъ, нехайство, заедно съ сръбскитѣ противодоговорни искания се увеличаваха и грѣцкитѣ териториални домогвания съ една дързостъ, която далечъ не хармонираше нито съ тѣхнитѣ победи, нито съ нищожнитѣ имъ жертви. Формално, обаче, тѣ се ползуваха отъ липсата на договорно съглашение по териториалния въпросъ и тѣй, привидно поне, поставяха тезата си на по-приемлива база, отколкото сръбската.

Нѣмайки на рѣка едно писмено споразумение, нашето правителство се задоволяваше само съ голи протести, на които, подобно на Бѣлградъ, Атина не обръщаше никакво внимание.

„... Коромиласъ, пише Гешовъ, отъ завладѣнитѣ турски области искаше за Гърция територии, които имаха население отъ около 2,000,000

¹⁾ Докладъ и пр., с. 563 (9)

²⁾ Take Ionesco — Souvenirs, Paris, 1919, с. 189—190.

души, а великодушно отстъпваше намъ мѣстности съ население съ около 1,300,000. Напущо протестирахме ние, че е недопустимо да се приеме подобно разпредѣление, основано на една въпиюща несъразмѣрностъ, напущо настоявахме, че най-елементарната справедливостъ изискваше, щото, въ отсъствие на предварително съглашение по тая материя, придобивките да се раздѣлятъ, както бѣше предложилъ и знаменитиятъ французки экономистъ г. Paul Legoу Beauvisi, съразмѣрно съ силите и жертвите на дветѣ страни. И тъй като ние бѣхме противопоставили на турците една армия отъ 563,000 души, а гърците една войска отъ 215,000 (цифри констатирани и отъ Карнегиевата комисия), а пъкъ нашите жертви бѣха три и четири пѣти по-големи отъ тѣхните, лесно бѣше да се намѣри, приблизително разбира се, каква частъ трѣбваше да вземемъ ние и каква частъ гърците отъ областите и островите, населени съ 3,300,000 души.¹⁾

* * *

За нуждата отъ сплотеностъ между съюзниците особено много залѣгаше Антантата. На нейните представители въ София, Бѣлградъ и Атина бѣха дадени инструкции отъ респективните имъ правителства да не преставагъ ни за минута да работятъ въ тая смисълъ. При все туй всѣки отъ тия представители се стараше да прави внушения отговарящи по-специално на интересите на неговата държава. Тѣй, напр., английскиятъ пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ, съръ Педжетъ, не пропускаше случай въ повѣрителни беседи да ми развива мисълта, че шансовете за успѣхъ на съюзниците, особено на България и Сърбия, могли да бждатъ толкова по-големи, колкото по-малко тия държави бждатъ подъ влиянието на Русия. Въ нашъ интересъ щѣло да бжде да се разбере отъ останалите Велики сили, че ние се стремимъ да се отърсимъ отъ всѣкакво руско опекуство. Трѣбвало на всѣка цена да се изкорени мисълта, че Сърбия и България могли да послужатъ въ бждеще като мостъ на руския империализъмъ въ посока къмъ Адриатическо и Сръдиземно морета.

Въ сжщата почти смисълъ се изказваше предъ менъ и френскиятъ пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ, Деко. Споредъ него, Цариградъ трѣбвало да бжде неутрализиранъ подобно на Танжеръ.

Още по-често за трайно, *вѣчно*, единение, най-вече между България и Сърбия, ми говорѣше Хартвигъ, но винаги при предпоставката, че ние — българите, трѣбвало да си наложимъ известни жертви „въ името на справедливостта“. Разговаряйки на 22 октомврий (4 ноемврий) пакъ на сжщата тема, той ми каза, че било желателно часъ по-скоро да се споразумѣемъ съ Бѣлградъ и относно размѣритѣ на нашите *дезидерата*, до като силите не ни изпреварѣли съ нѣкои свои решения. И пакъ използва случая да повтори, че нѣмало какво да диримъ въ Цариградъ, защото туй могло да предизвика окупацията на тоя портъ отъ силите. Въ интереса на славянството, въобще, било той и за въ бждеще да си останѣлъ още подъ турска властъ, до като додѣло време да мине въ ржцетѣ на Русия.

¹⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Балканскиятъ съюзъ. Спомени и документи, 1915, С. 46

Гешовъ, комуто съ частно писмо отъ 23 октомври (5 ноември) предадохъ този си разговоръ съ Хартвига, ми отговориха, че и нему въ сжщата смисълъ често сега говорѣтъ. Невлюдовъ. Добавяше, че специално по въпроса за Солунъ ималъ голѣми главоболия не само съ Атина, но и съ „наши гѣрки хора“. Натоварваше ме при това да кажа на Пашича, по отъ мое име, че би било много желателно да бждемъ подкрепени отъ сръбското правителство по този ни споръ съ гърцитѣ.

Сжщия день привечерь той ми телефонира, съ уговоренитѣ помежду ни иносказателни думи, че добре щѣло да е сръбскитѣ войски да напреднатъ къмъ Битоля, тъй като и гърцитѣ имали претенции надъ тоя градъ.

Интересното бѣ, че, споредъ една телеграма отъ атинския сръбски представителъ Бошковичъ до Пашича, и гърцитѣ настояваха сръбскитѣ войски часъ по-скоро да заематъ Битоля.

Разбира се, сърбитѣ това и чакаха. И безъ поканата на Гешовъ тѣ бѣха вече обладани отъ неотразимото влѣчение къмъ сърцето на Македония.

Това влизаше въ смѣтката и на гърцитѣ, за които бѣ особено важно да се засилятъ още повече недоразуменията между Бѣлградъ и София.

Що се отнася до Солунъ, то съ явна интригантска целъ Пашичъ подържаше, че не само това важно пристанище на Егея, но и Цариградъ съ Проливитѣ трѣбвало да се интернационализиратъ.

„Иначе ще ни душатъ, додаде той. Но понеже е неудобно да говоримъ открито по този въпросъ, трѣбва да се измисли другъ нѣкой способъ да се иска туй отъ френското и английско правителства, като имъ се посочатъ преимуществата отъ подобно разрешение. Въ действителность, въпрѣки голѣмитѣ ми симпатии къмъ руситѣ, азъ предпочитамъ вие да вземете Цариградъ“.

А следъ малко мълчание добави:

„Слушай, ако кажешъ това нѣкому, знай, че ще се отрека отъ думитѣ си“.

На 24 октомври (6 ноември) привечерь отново се видѣхъ съ Хартвига. Сега той се надѣваше, че следъ последнитѣ наши победи, демаркационната линия ще може да се отмѣсти повечко къмъ изтокъ, начиная отъ Галиполи презъ Люле Бургазъ, нѣкъде къмъ Василико. Къмъ Чаталджа да не сме отивали, защото тъй въпросътъ можель да се усложни. По-късно Русия трѣбвало да се споразумѣе съ Германия, за да се настани тя именно въ Цариградъ. Тогава Англия мжчно можела да се реши да плаши съ своята флота.

Къмъ 9 часа вечерята протелефонирахъ горното Гешову, който отъ своя страна ми обади, че сжщото известие ималъ и отъ Петроградъ. Добави, че Сазоновъ „зарадвалъ“ Бобчева, че щѣло да ни се даде повече отъ Санъ-Стефанска България.

Споредъ Гешова, обаче, и ние „трѣбвало да отстѣпимъ нѣщо на нашитѣ освободители — руситѣ“. Ала какво — не каза.

* * *

Както видѣхме вече, една отъ главнитѣ причини сега на руското правителство бѣ да се осуети, по какъвто и да е начинъ, приближаването на българскитѣ войски къмъ Цариградъ и особно завземането му отъ тѣхъ. Отъ Лондонъ и Берлинъ, обаче, намъ се правѣше внушение да не спираме победоносния походъ на войскитѣ си и при първа възможностъ да развѣемъ българското знаме въ столицата на османитѣ.

Въ действителностъ, скритата целъ на Англия и Германия бѣ да се повдигне въпроса за неутрализирането на турската столица и Проливитѣ, което не бѣ въ интереса на Русия.

Вънъ отъ туй, заемането на Цариградъ отъ българитѣ за винаги щѣше да ги отдалечи, може би, отъ тѣхната освободителка. А това не бѣ ново желание на англичани и нѣмци.

Впрочемъ, и мнозина наши държавници бѣха на мнение да вземемъ Цариградъ, ала не да го задържимъ за насъ, а само тѣй да упражнимъ натискъ върху Портата за получаване по-благоприятни условия за миръ. Идеята бѣ—следъ туй да напуснемъ турската столица, или да я отстѣпимъ на нашитѣ освободители. Тѣй, напр., въ едно частно писмо изъ Лондонъ отъ 18/31 Октомврий 1912 г. до Гешова, М. Ив. Маджаровъ между друго казва:

„ . . . Нужно е само нашитѣ войски да минатъ Чаталджа и, ако е възможно, да влѣзатъ въ Цариградъ. Нека следъ това да го напуснатъ“.¹⁾

Даневъ сжщо бѣ на мнение да вземемъ Цариградъ, като се задължимъ, обаче, по силата на единъ таенъ договоръ съ Русия, да ѝ го отстѣпимъ по-късно.²⁾

И Гешовъ не искаше Цариградъ за насъ, но смѣташе, че временната му окупация можела да ни даде единъ благоприятенъ миръ.³⁾

При все туй тогавашниятъ ни пръвъ министъръ осжди по-късно ония, които искали вземането на Цариградъ отъ нашитѣ войски. По този поводъ той писа:

„ . . . Ония, които бѣха тѣй непримирими за Солунъ, пламенно пледираха и за вземането на Цариградъ. Времето ще изнесе документи и за други. За сега достатъчно е да се напомни писмото на г. Ризова, обнародвано въ брой 1211 отъ *Балканска Трибуна*, за да се види, че не ние, а отъ другиятъ лагеръ дейци сж настоявали за влизане въ столицата на Турция.

„Европа е цѣла, пише той (Ризовъ) подъ обаянието на нашитѣ епически победи. Но романтицитѣ навсѣкжде останали разочаровани, за дето великиятъ жестъ, влизането въ Цариградъ, не биде извършенъ. Нѣма да скрия отъ Васъ, че и азъ съмъ отъ числото имъ. Не, разбира се, само поради романтични побуждения, но и поради дълбоки политически съображения“.

¹⁾ М. Ив. Маджаровъ — Какъ се създаде Албанската държава. Демократически прегледъ, год. XIX, 15 априль, 1927 г. книга 2. с. 8.

²⁾ Това Даневъ ми каза при единъ разговоръ на 26 октомврий (8 ноемврий) въ Бѣлградъ на пътъ за Будапешта.

³⁾ Ив. Ев. Гешовъ. — Престъпното безумие и пр. с. 93.

* * *

Решителен врагъ на Балканския блокъ, приспособимата австрийска дипломация развиваше голѣма дейность за настройването на Балканскитѣ християнски държави една противъ друга. Безъ да престане да ухажва за България, тя тайно насърдаваше Румъния въ домогванията ѝ за наша смѣтка, правѣше мили очи на Гърция, сочейки ѝ Солунъ, а на Сърбия любезно предлагаше митнически съюзъ и вѣчно приятелство, като сжщевременно, по околни пжтища, ѝ откриваше примамливи перспективи за проширение на югъ . . .

Тѣй съ своята традиционна политика Виена гонѣше цельта да се отворятъ, колкото е възможно, повече апетити, да се увеличатъ и изострятъ още повече враждитѣ между съюзницитѣ и да се доде до провалата на тѣхния съюзъ, който не даваше покой на монархията.

Наскоро подиръ сражението при Куманово, Берхтолдъ многократно се опитва чрезъ своя представителъ въ Бѣлградъ и чрезъ сръбския въ Виена да убеди Пашича, че Сърбия можела да добие много по-голѣми облаги, ако, вмѣсто да върви съ Тройното съглашение, се споразумѣе направо съ голѣмата Дунавска монархия.

Все около това време главниятъ секретаръ при министерството на външнитѣ работи ми събщи, че между партизанитѣ на идеята за митнически съюзъ между Хабсбургската монархия и Сърбия билъ и Крамаржъ. Отъ „свое име“ той говорилъ за това на сръбския представителъ въ Виена, Джожа Симичъ.

За сжщата цель въ Бѣлградъ, като пратеникъ на графъ Берхтолда, идва и познатиятъ виенски професоръ д-ръ Редлихъ — чехъ по народность — членъ на болшинството въ австрийския парламентъ и довѣрено лице на Балплацъ.

И на Крамаржъ и на Редлихъ, обаче, бѣ отговорено, че евентуално сръбското правителство би възприело направеното му предложение за митнически съюзъ, ако Австро-Унгария би му дала „реални доказателства“ за своето окончателно политическо дезентересиране на Балкана, допускайки Сърбия безпрепятствено да се настани на Адриатическия брѣгъ.

Очаквайки отъ бждещето по-добри дни за славянството, за помирение сега между възбудената Хабсбургска монархия и Сърбия работѣше и маститиятъ чешки държавникъ Масарикъ. За цельта и той идва въ Бѣлградъ, отъ гдето отнесе следното сръбско условие: излазъ на Адриатическо море, въ замѣна на което кралството е готово да даде на Австро-Унгария значителни привилегии отъ економически характеръ.

Това бѣ потвърдилъ на Гешова и Панафио, осведоменъ отъ своя страна отъ френския посланикъ въ Виена — Дюменъ.

Не по случайно съвпадение и австрийскитѣ посланикъ въ Парижъ, графъ Сеченъ, бѣ заявилъ на Поанкаре, че ако достойнството на Австро-Унгария не ѝ позволило да се присъедини къмъ декларацията за *дезентересиране*, тя, въпрѣки това, нѣмала никакви териториални амбиции. Признавайки, че статуквото

не може да се поддържа вече, монархията искала само да ѝ бждатъ дадени гаранции, че Сърбия и Черна Гора нѣма да хранятъ къмъ нея враждебни чувства. За това били нуждни трайни економически връзки, търговски спогодби и пр. При туй на Сърбия не бивало да се дава никакъвъ териториаленъ излазъ на Адриатическо море. Солунъ трѣбвало да се интернационализира, като съ специална конвенция се осигури свободното сношение на Австро-Унгария презъ Сърбия съ този градъ.¹⁾

Въ сжщото време и Кидерленъ Вехтеръ, който, подобно на Бисмаркъ, гледаше на съюза съ Австро-Унгария като срдѣство на германската политика, — донелъ до знанието на Поанкаре, че Австро-Унгария била решена да се противопостави на сръбския излазъ на Адриатика, и че Германия щѣла да подкрепи съюзницата си; че Виена се отказвала отъ всѣкакви териториални разширения, задоволявайки се само съ известни економически облаги. Ако Русия приемѣла това австрийско гледище, германското правителство било разположено да се присъедини къмъ Петроградъ по въпроса за Цариградъ, пъкъ дори и по неотстъпването Одринъ на българитѣ.²⁾

* * *

Следъ като Хартвигъ ми бѣ проговорилъ вече досежно дѣлечка на заетитѣ земи, на 25 октомврий (7 ноемврий) и Пашичъ отвори дума по сжщия въпросъ. И споредъ него, време било вече да се помисли върху начина, какъ да представимъ, когато му додѣло времето, нашитѣ искания предъ Европа. Желателно било, по отношение особно на Австро-Унгария, Балканскитѣ държави, главно Сърбия и България, да бждатъ солидарни по всички линии.

Внуцайки се въ подробности, съ свойствената си мжглявостъ, Пашичъ отново засегна и въпроса за Солунъ, като повтори, че Сърбия би предпочела отъ него да се направи единъ свободенъ градъ, но ако ли останѣлъ на българитѣ, тогава справедливо би било да се даде на сърбитѣ *нѣщо повече* отъ онова, върху което сме се споразумѣли.

Говори ми сега Пашичъ и върху нуждата да се не пристѣпва веднага къмъ подѣлата на заетитѣ територии — защото тѣй сме могли най-добре да отстранимъ една евентуална намѣса на Австро-Унгария и Румѣния — а да замѣнимъ турския суверенитетъ съ *кондоминиума* на съюзницитѣ.

Въ действителность, съкровената мисль на Пашича бѣ: подѣлата да се отложи за по-късно, когато ние ще бждемъ още по-изтощени, и когато сърбитѣ, въ съгласие съ гърцитѣ, постепенно ще да сж се настанили по-здраво всжде въ Македония.

Съ специална статия по подѣлбата на Македония, за което споменахъ въ самото начало, излѣзе и професоръ Цвиичъ въ „Review of Reviews“.

Едновременно почти тая статия — озаглавена „The war and Serbien“ — се яви и на сръбски въ отдѣлна брошура: „Балкански

¹⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 309, 310.

²⁾ Се тамъ, с. 318.

рат и Сърбия“. Въ нея (стр. 10), въ общи черти, въз основа на съюзния ни договоръ, Цвиичъ поддържае, че южната граница на Стара Сърбия, или границата, която дѣли сферитѣ на сръбскитѣ и български интереси, тръгвала отъ българската граница при Кюстендилъ по вододѣла между р. Пчиня и Крива рѣка, тъй че Криворѣчна паланка и Кратово оставали въ българската сфера, а Скопие и Куманово — въ сръбската. По-нататъкъ границата вървѣла презъ Овче поле и по вододѣла между Брѣгалница и Пчиня, за да мине Вардара северно отъ Велесъ. Отъ тукъ тя вървѣла по планинитѣ Якубица и Баба до Охридското езеро, тъй че Прилепъ, Крушево и Охридъ оставали въ българската сфера, а Струга, Дебъръ и Тетово — въ сръбската.

Както и можеше да се очаква, въпросната статия се посрещна съ силно негодуване отъ цѣлата сръбска преса. Неограничениятъ престижъ на професоръ Цвиичъ не бѣ въ състояние да заглуши експлозията на сръбския шовинизъмъ. Какъ? Прилепъ и Охридъ български! Велесъ български! Че това е предателство, голѣмо, нечувано предателство!

И почнаха атакитѣ подмолно и явно, придружени и отъ строги закани.

Въ кратко време тая светотатствена брошура биде изтеглена отъ проданъ и унищожена, а на нейно мѣсто популярниятъ професоръ се видѣ принуденъ да издаде друга брошура съ същото заглавие и пакъ отъ 9/22 октомврий, въ която вече умишлено се премълчаваше южната граница на Стара Сърбия, или границата, що дѣлѣше сферитѣ на сръбскитѣ и български интереси.

Тенденцията сега бѣ да се разтегне по възможностъ. повече понятието Стара Сърбия въ полза на сръбизма.

Малко по-късно сжщиятъ авторъ, който съ такова малодушие — би казалъ нѣкой съ такова безсрамие — отстѣпи отъ първоначалното си становище, пресраменъ вече, помѣсти въ мартенската (1913) свезка на Petterman's Mitteilungen въ Гота една карта „Die ethnographische Abgrenzung der Völker auf der Balkan-Halbinsel“, гдето всички ония покрайнини, които съ горепоменатата първа брошура той признаваше за български, минаваха сега за сръбски, и гдето една частъ и отъ източна Македония се сочеше като населена отъ „македонски славяни“ съ неопредѣлена националностъ.

Тъй науката отстѣпи предъ шовинизма.

По този поводъ проф. П. Милюковъ писа между друго:

„Стара Сърбия Цвиичъ дири и на югъ отъ Шаръ планина, като премѣства съ това „неспорната“ сръбска зона въ много спорната за българитѣ областъ на старото българско народно движение — въ областъта на Скопие, Куманово, Гостиваръ и Тетово“

. Погледнете сега и най-новата етнографическа карта на Македония отъ сжщия Цвиичъ въ Petterman's Mitteilungen и ще видите, какъ „научната“ етнография, макаръ и да се противи, е принудена да върви подиръ политическата етнография. Границитѣ на „сърбитѣ“ тукъ вече сж премѣстени на югъ, като се спусчатъ отъ Велесъ, обгръщатъ Прилепъ, а после достигатъ край Куманово до гр. Охридъ“¹⁾.

¹⁾ Проф. П. Милюковъ — „Сръбскитѣ аргументи“, в. „Миръ“, 11 май 1913 г.

Нека забележа още, че за тази си своеобразна теория за „македонскитѣ славяни“ проф. Цвиичъ още въ 1905. г. бѣ жигосанъ отъ проф. В. Ягичъ, който му каза, че това „не е достойно за неговата научна висота“.

„Азъ, добавяше Ягичъ, се придържамъ въ правилото да казвамъ на боба бобъ, а на попа — попъ“.)

ГЛАВА IV.

Даневъ въ Будапеща. Предаването на Солунъ.

Даневъ въ Бѣлградъ — на пѣтъ за Будапеща. Гърцитѣ безъ бой заематъ Солунъ. Впечатление отъ това. Нови австрийски предложения на Бѣлградъ въ връзка съ сръбския излазъ на Адриатика. Италиански и руски предупреждения къмъ Сърбия. България въ полза на Сърбия. Австро-Унгария неуклонно работи за провалянето на Балканския блокъ. Даневъ за посещенияето си въ Будапеща. Графъ Берхтолдъ за разговоритѣ си съ Даневъ. Румъния иска ректификация на границата.

На 25 октомврий (7 ноемврий) Гешовъ ми събщи, че предъ видъ на „малко-много обезпокоителнитѣ сведения“, които правителството имало отъ Букурещъ, и за избѣгване на по-голѣми недоразумения, а, „може би, и усложнения“ съ северната ни съседка, правителството решило, Даневъ да замине за Австро-Унгария да помоли тамошното правителство да упражни влиянието си предъ Румъния за изглаждане на спора ни съ тая страна и въобще да пледира предъ австрийската дипломация нашата кауза. Добавяше, че на пѣтъ за унгарската столица Даневъ щѣлъ да се отбие за малко въ Бѣлградъ, и че било желателно да се видя съ него, за да го поставя въ течение на известни въпроси, въ свързка съ поведението на сръбското правителство.

И наистина, на другия день, въ 9¹/₂ часа вечерята, нашиятъ председател на камарата пристигна на Бѣлградската гара. Въ разговора, що иммахме, той ми каза, че главната му задача била да се постарее чрезъ графъ Берхтолда, съ когото щѣлъ да се срещне въ Будапеща, да склони Румъния да се откаже отъ намѣрението си да иска териториална компенсация отъ България. Тая компенсация *изглеждаше* да обхваща пространството отъ Тутраканъ до Балчикъ, включително не само съ тия два града, но още Добричъ и Силистра.²⁾

Въпросното посредничество нашето правителство щѣло да иска отъ Австро-Унгария като доказателство за благосклонното ѣ разположение къмъ България и за добрата ѣ воля да използва

¹⁾ „Македонски прегледъ“, год. II, кн. 3, с. 26, писмо 6-то отъ проф. В. Ягичъ до проф. Л. Милетичъ.

²⁾ По-късно предъ парламентарната изпитателна комисия Гешовъ заяви, че задачата на Данева въ Будапеща била „да освѣтли австрийското правителство, че въ неговъ интересъ е да се създаде Санъ-Стефанска България“, тъй като нашето правителство се страхувало „да не би Австрия да се провъпостави срещу насъ“.

момента да спечели за винаги нашата признателност, и нашитѣ симпатии. Добави, че щѣлъ да се яви предѣ Берхтолда и като представител на Балканския блокъ. Въ това си качество щѣлъ да подчертае предѣ ржководителя на австрийската политика солидарността на съюзницитѣ. Въ задачата му влизало още да пледира въ полза на сърбския излазъ на Адриатическо море. Щѣлъ да моли така сжщо австрийското застѣпничество Солунъ да се отстѣпи намъ.

По сжщия случай Даневъ ми събщи още, че сме щѣли да имаме голѣми главоболия и съ гърцитѣ, толкозъ повече, че тѣ настоявали вече на само за Солунъ, Битоля и Прилепъ, но и за Съресъ и Кавала, съ една дума искали цѣлото крайбрѣжие, та и нѣщо повече. Нищо, обаче, отъ всичко това ние не сме щѣли да отстѣпимъ. Ако нашитѣ войски не успѣли първи да завзематъ Солунъ, тѣ щѣли да окупиратъ цѣлия Халкидически полуостровъ, който впоследствие можель да се преотстѣпи на Гърция срещу родния градъ на Св. Св. Кирилъ и Методий.

На въпроса ми: като какви територии нашето правителство смѣта да отстѣпи на гърцитѣ, Даневъ отговори, че могло да имъ се даде оная частъ отъ южна Македония, която включва Костуръ и се простира до Леринъ.

Специално за Солунъ той мислѣше, че въ края на краищата сме могли да прибѣгнемъ до арбитража не само на Тройното съглашение, а на всички сили, като се постараетъ предварително да си осигуримъ тѣхното благоразположение. Денемъ и нощемъ Австро-Унгария ни увѣрявала, че щѣла да държи нашата страна!

Като стана дума за дѣлежъ и пр. Даневъ ми каза (това, което и Гешовъ ми бѣ вече съобщилъ), че нашето правителство получило уведомление отъ руска страна, какво сме щѣли да добиемъ нѣщо повече отъ Санъ-Стафанска България. На Турция щѣло да се остави територията източно отъ линията Еносъ-Мидия. Тая територия, заедно съ Цариградъ, щѣла впоследствие да бжде завладѣна отъ Русия.

Следъ този ни разговоръ, къмъ 10¹/₂ часа вечерята отидохме заедно при Пашича. Тамъ Даневъ повтори приблизително горното, като премълча, разбира се, въпроса за Цариградъ. Постара се още да увѣри Пашича, че една отъ главнитѣ му цѣли въ случая била да посочи на Берхтолда необходимата нужда Сърбия да се не лишава отъ излазъ на море.

Преди да се сбогуваме съ Пашича, Даневъ се опита да го успокои, като му каза, че пжтуването му за Будапеща ставало съ съгласието и одобрението на Сазонова. Пашичъ изслуша тия думи мълчаливо, съ видимо смущение.

На излизане отъ дома на Пашича отидохме въ руската легация, тъй като Хартвигъ, който бѣ предизвестенъ за пжтуването на нашия председател на Народното събрание, искаше безъ друго да се види съ него.

И нему Даневъ говори като на Пашича. Минавайки на военнитѣ действия, Хартвигъ безъ заобикалки и нему заяви, че било бесполезно да отиваме по-далече отъ Чаталджа. Нашето настѣпва-

не към Цариградъ могло да има лоши за България последствия. Следъ тѣхъ година този градъ съ часть отъ Тракия щѣли да бждатъ руски . . . Това не могло да стане въ момента, защото въпросътъ не билъ подготвенъ дипломатически. Иначе, въ военно-отношение Русия била готова.

За да успокои събеседника си, Даневъ му заяви, че България нѣма никакви претенции надъ Цариградъ, въпрѣки дори съгласието на Англия и Германия — ние да вземемъ този градъ. Той трѣбвало да принадлежи рано-късно на Русия.

Следъ това стана въпросъ за цитираната по-горе брошура на д-ръ Циичъ — Балкански рат и Србија. Даневъ бѣ чель въ Berliner Tageblatt нѣкои извлѣчения отъ тая брошура и намираше, че авторътъ ѝ не е трѣбвало да пише така, понеже нѣмалъ позволение отъ нашето правителство и понеже делимитационната линия била условна.

Умаловажавайки съ явна тенденция писаното отъ Циича, Хартвицъ каза, че подробноститѣ по дѣлежа могли да се оставятъ за по-сетие. Ако Сърбия добиела часть отъ Албания и, следователно, излазѣ на Адриатическо море, то въ такъвъ случай въпросната линия щѣла да се прокара по на северъ по начинъ: Струга, Кичево, Дебъръ и др. да останатъ наши. Окончателно въпросътъ щѣлъ да бжде разрешенъ отъ върховния арбитъръ — руския царь.

И тъй бждещата граница на българската територия се поставяше въ зависимостъ отъ евентуалното сръбско-разширение за смѣтка на Албания и отъ волята на руския императоръ.

* * *

Виждайки вече положението между България и Гърция, отъ една страна, и България и Румъния отъ друга да се заплита, Гешовъ ми телеграфира на 27 октомврий (9 ноемврий): да помоля Пашича да натовари телеграфически Бошковича въ Атина и Ристича въ Букурещъ да увѣрятъ правителствата, при които сж акредитирани, че между София и Бѣлградъ сжществувало „пълно съгласие по всички въпроси“.

Цельта бѣ чрезъ сръбско-българската солидарность — за жалость силно разклатена вече — да се упражни известно въздействие надъ гърци и румъни.

Както, обаче, и очаквахъ, въпрѣки обещанието си, Пашичи нищо не стори.

Сжщевременно въ официоза „Миръ“ отъ 28 октомврий се появиха следнитѣ редове:

„Нашата надежда е твърда, че грѣшкитѣ на миналото нѣма да се повторятъ. Настоящата война, какъвто изходъ и да има, ще скрепи още по-силно чадата на Балканитѣ, които иматъ не само еднакви политически интереси, но и много общо въ своята психика, въпрѣки разликата въ расовия произходъ, — благодарение на общото историческо възпитание и аналогичното економическо развитие. *Федерацията на Балканскитѣ държави, ако нѣднес — утре ще се ослществи, защото е една историческа необходимостъ*“.

Тъкмо тоя денъ се получи въ Бѣлградъ известието за завземането на Солунъ отъ гърцитѣ. Новината се посрещна съ разни чувства въ сръбската столица. На непосветенитѣ въ тайнитѣ още замисли на своето правителство това известие направи по-скоро тягостно впечатление. Тѣ съжالياха, че този важенъ Егейски портъ падаше въ гръцки ръце.

Управляващитѣ срѣди, обаче, вътрешно се радваха. Влошаване на отношенията между България и Гърция бѣ въ интереса на Сърбия. Разстоянието между Бѣлградъ и Атина се съкратяваше за смѣтка на София.

За това и Хартвигъ ликуваше. И лукавствуваше. На станалото не трѣбвало да се отдава особено значение. При окончателната подѣла между съюзницитѣ много работи могли да претърпятъ промѣна. Важно било чрезъ взаимни отстъпки връзкитѣ между насъ и сърбитѣ да си останѣли до край тѣсни и неразривни. София трѣбвало да влѣзе въ положението на Бѣлградското правителство, да има предъ видъ неговитѣ голѣми мѣчноти и да му помогне . . .

Защо и какъ войскитѣ на гръцкия престолонаследникъ можаха да заематъ Солунъ — нѣма да говоря. Това е работа на военитѣ. Ще приведа само обясненията, които Гешовъ даде по този въпросъ предъ парламентарната изпитателна комисия.

„Ние имамхе, казва той, лоши сведения за гръцката армия и затова се надѣвахме, че ще влѣземъ по-рано въ Солунъ, отколкото гърцитѣ, но за жалостъ, това нѣщо не можа да се постигне — по чия грѣшка, то е другъ въпросъ. Въз телеграфирахъ на г. Данева, който бѣше при главната квартира, като нашъ делегатъ, два-три пжти: Настоявайте по-скоро да взематъ нашитѣ Солунъ; но не можахме да го вземемъ, защото гърцитѣ се оказаха повече и по-силни, отколкото Сазоновъ опредѣляше силата имъ въ една своя депеша“.)

Странно! Немà нашиятъ главенъ генераленъ щабъ не бѣ въ положение да знае по-добре отъ Сазонова, съ какви сили сж разполагали гърцитѣ, които, при това, бѣха и наши съюзници?

* * *

Въпросътъ, който особено занимаваше по това време Сърбия, бѣ албанскитъ въпросъ. На 28 октомврий (10 ноемврий) Угронъ отново говори на Пашича, че Австро-Унгария не можела да допусне Сърбия да се разширява на албанска смѣтка, за да излѣзе на Адриатика, тъй като, въ името на принципа: „Балкана за балканскитѣ народи“, Албания не можела да бжде разпокъсана. Ако ли Сърбия желаела на всѣка цена да има излазъ на море, Австро-Унгария била готова да ѝ даде възможность да се ползува за своитѣ търговско-економически нужди отъ нѣкое нейно пристанище въ Далмация, напр. Метковичъ, при условие, че въ замѣна на това и тя ще получи отъ сръбска страна известни економически облаги. Въ случай, че тая комбинация не се харесвала на Сърбия, могло да ѝ се даде излазъ на Адриатическо море презъ черно-

4) Приложение и пр. с. 122.

горска територия, или пъкъ да ѝ се позволи да използва Солунъ, като железопътната линия къмъ този градъ се неутрализира. При добро разположение на Българското правителство, Австро-Унгария се би задължила да улесни Сърбия за постройката на линията Дунавъ—Адриатическо море, съгласно стария сръбски проектъ, съ условие, обаче, и тая линия, която трѣбвало да минава презъ автономна Албания, да се неутрализира.

Паншия сжщо не гледаше съ добро око сръбскитѣ домогвания за излазъ на Адриатика. На 30 октомврий (12 ноемврий) управляющиятъ италианската легация въ Българградъ, по заповѣдь на Рими, заяви на Пашича, че Италия била винаги благосклонна къмъ Сърбия и къмъ Балканскитѣ държави, но че *нейнитѣ интереси* мажшо могли да се съгласуватъ съ сръбския стремежъ къмъ излазъ на Адриатическо море и че, по принципъ, тѣзи интереси диктували целостта на Албания и на нейния народъ. По всички останали въпроси Италия щѣла да подкрепи Сърбия.¹⁾

Както, обаче, на австрийския, тѣй и на италианския представители Паншичъ заяви, че Сърбия по никои начинъ не може да се откаже отъ *свободенъ излазъ на въпросното море, и то презъ сръбска територия*.

И сета суфльора бѣ Хартвигъ.

Между това на Сазонова липсвашѣ куража да вземе въ случая решително страната на Сърбия, колкото и да искаше да ѝ бжде полезенъ. Той се боеше да не би едно сръбско неблагоприятно, последвано отъ нѣкоя австрийска атака, да увлѣче Русия. За това на 30 октомврий (12 ноемврий) той моли Парижъ и Лондонъ да дадатъ отново приятелски съвети на Българградъ. За да не разположи, отъ друга страна, зле сръбитѣ къмъ Русия, той се крие задъ сръжъ Ед. Грей и Поанкаре. „Русия си служи съ насъ, като съ щигъ и плашило“, казва последниятъ. При все това на сръбското правителство бѣха дадени отъ Петроградъ въпроснитѣ съвети, като му се подчерта, че Русия нѣма да се бие за едно сръбско пристанище на Адриатическо море.

България отъ своя страна обещаваше пълната си подкрепа на Сърбия въ случая.

На 31 октомврий (13 ноемврий) Спалайковичъ телеграфира на своето правителство, какво Гешовъ му заявилъ, че смѣталъ въпроса за излаза на Сърбия на Адриатическо море за *най-важния отъ всички балкански въпроси, че Сърбия могла да разчита на пълната солидарностъ на България и на подкрепата на нейнитѣ войски, и че Даневъ защитилъ въ Будапеща пламенно сръбскитѣ интереси*.²⁾

Въ сжщото време Гешовъ телеграфира Бобчеву да заяви на Сазонова, че сръбитѣ трѣбвало да добиятъ излазъ на Адриатическо море; въ противенъ случай Балканскиятъ съюзъ щѣлъ да се впусне въ война за постигането на тази цель.

¹⁾ Dr M. Boghitschewitsch — Die Auswärtige Politik Serbiens, 1903—1914. т. I Geheimakten aus serbischen Archiven 1928. Berlin с. 253, № 209.

²⁾ Се тамъ, с. 253, № 210

Петроградският сръбски пълномощен министър Поповичъ, като явява горното на своето правителство съ телеграма отъ 31 октомврий (13 ноемврий), добавя, че постъжката на Бобчева направила силно впечатление на Сазонова, защото последниятъ не очаквалъ подобна солидарностъ между Сърбия и България.¹⁾

Отстоявайки при единъ разговоръ съ Угрона нашето съюзническо становище по въпроса, тоя австрийски представителъ съ нервенъ тонъ ми заяви, че „въпрѣки всичко и всички“ Австро-Унгария била окончателно решена да подържа до край създаването на автономна Албания. Въ сѣщото време „N. Fr. Presse“ пишеше, че съ създаването на самостоятелна Албания се образувала и киселината, предназначена да разяде Балканския блокъ. И наистина, колкото повече крилетъ на сърбитъ се подрѣзваха въ стремежа имъ къмъ Адриатика, толкова повече слабѣеше съюза, и толкова повече сръбскитъ претенции надъ голѣма частъ отъ Македония се увеличаваха. Въ Бѣлградъ започна да се усилва мълвата, че ние сме измамили сърбитъ, че тѣ нѣмало да бждатъ достатъчно възнаградени за полагаанитъ отъ тѣхъ усилия, за даденитъ жертви и пр.

По поводъ на това, съ писмо отъ 29 октомврий (11 ноемврий) предупредихъ отново Гешова, че, въпрѣки договора ни съ Сърбия, трѣбва да очакваме най-сериозни мжчнотии отъ къмъ Бѣлградъ. Добавяхъ, че общественото мнение въ кралството не тѣй лесно ще се помири съ мисълта да се откаже отъ онова, което е заето отъ сръбското оръжие, като Велесъ, Придепъ и др.

Наредъ съ туй цѣлата сръбска преса не преставаше да говори за мощната подкрепа, що ни оказвало сръбското оръжие. Нѣкои отидоха още по-далечъ, като заявиха, че победата при Люле-Бургасъ се дължела на сръбската помощъ, и че обсадата на Одринъ била повърена главно на генералъ Степа Степановичъ.

Макаръ всички тия твърдения да не отговаряха на действителността, тѣй като при Одринъ сърбитъ нѣмаха повече отъ 40000 души, отъ които 10,000 д. технически и спомагателни войници съ 90 орджия — до като българската армия се състоеше отъ 110,000 челоуѣка съ 350 орджия, — все пакъ тия лъжливи твърдения усилваха въ голѣма степенъ сѣществуващата вече неприязнь противъ насъ.

* * *

На 30 октомврий (12 ноемврий) Хартвигъ пожела да се видимъ. Тъкмо се бѣ появило въ пресата, че Даневъ следъ като дълго конфериралъ съ Берхтолда, билъ приетъ и отъ Францъ Йосифа и отъ австрийския престолонаследникъ.

Това известие не се харесваше на руския представителъ. Голѣми бѣха подозренията и на сърбитъ. Д-ръ Цвиичъ, когото заварихъ въ руската легация, не скри, че въпросното Данево посещение не му вдѣхвало довѣрие. Такова бѣ впечатлението ми и отъ разговоритъ, що имахъ и съ други видни сърби. Напраздно се опитвахъ да разсѣя това подозрение.

¹⁾ D-r M. Boghitschewitsch, цит. съч. с. 254, № 213.

На другия денъ, въ 6 часа заранъта, ето че и Даневъ ме по-моли по телефона да се видимъ на Бѣлградската гара, гдето току-що бѣ пристигналъ съ ориентъ-експреса отъ Будапеща. Поне-же малко време имаше за разговоръ на гарата, придружихъ го до желѣзнопътната станция Раля. Изобщо той бѣ доволенъ отъ мисията си. Можалъ да констатира, между друго, доброто разполо-жение на австро-унгарскитѣ управляващи кръгове къмъ България. За да ги предразположелъ още повече, той имъ открилъ прима-мливни перспективи за економическитѣ интереси на монархията въ Балкана. Говорилъ имъ за намалени и специални митнически и желѣзнопътни тарифи и пр. и пр.

На сръбското правителство и на Хартвига, Даневъ ми каза да съобща следното: 1) че при разговоритѣ си съ Берхтолда, Францъ Фердинанда и др. се постаралъ всѣчески да подчертае сръбско-българската солидарностъ; 2) че енергично се застъпилъ за сръбския излазъ на Адриатическо море и 3) че не губѣлъ на-дежда да види постигнатъ тоя резултатъ, стига и сърбитѣ да ра-ботятъ умѣло.¹⁾

Францъ Фердинандъ казалъ Даневу, че завземането на Дурацо отъ Сърбия нѣмало да бжде признато отъ Австро-Унгария, но нѣ-мало да съставлява и casus belli за монархията.

Повдигнатъ билъ въпроса и за Солунъ. Отъ думитѣ на пре-столонаследника и на графъ Берхтолда Даневъ извлѣкълъ впе-чатлението, че Австро-Унгария ще бжде на наша страна по този въпросъ. Между това гръцкиятъ представителъ въ Виена, Страитъ, билъ направилъ вече постъпки, по заповѣдъ на своето правител-ство, въ смисълъ да се иска подкрепата на монархията, щото Со-лунъ да се остави на Гърция.

Даневъ, обаче, бѣ на мнение: ако гърцитѣ не отстъпятъ този градъ намъ, да го вземемъ съ сила. Съжаляваше, че нѣкои наши хора, като напр. М. Маджаровъ въ Лондонъ, се изказали за ин-тернационализирането на Солунъ. Това било прибързано. До по-добно разрешение могло да се дойде само въ краенъ случай.

Мимоходомъ казано, ето какъ самъ М. Маджаровъ се про-изнася по въпроса за Солунъ въ едно частно писмо до Гешова отъ 18/31 октомврий 1912 г. изъ Лондонъ.

„Азъ зная, пише той, че ще се явятъ предъ васъ македонци, които ще ви говорятъ за значението на своето родно мѣсто, но вие ще гледате широ-китѣ граници на България, а не нѣкоя историческа или етнографическа дреб-навостъ. Ние ще вземемъ цѣли градове и покрайнини, населени съ гърци, ще трѣбва да оставимъ на Гърция покрайнини, населени съ българини.“²⁾

¹⁾ По поводъ на въпросната Данева мисия, Виенския кореспондентъ на „Таймсъ“ телеграфира на своя вестникъ, че на председателя на нашето На-родно събрание било дадено да разбере, какво Австро-Унгария щѣла да на-стоява Албания да бжде организирана като отдѣлна провинция въ автономна или независима държава; че монархията нѣмало да приеме никаква комби-нация, несъвмѣстима съ териториалнитѣ права на Албания; че щѣла да иска създаването на ясни и трайни економически сношения между нея и Сърбия. Даневъ подчерталъ отъ своя страна, че България желаела да посрѣдничъ за едно приятелско разрешение на тѣзи въпроси. Досежно Албания далъ да се разбере, какво България желаела да ѝ се даде автономно управление.

²⁾ Демократически прегледъ, год. XIX, 15 априль 1927, кн. 2, с. 8.

На въпроса: Защо преди войната още нашето правителство не се е споразумѣло съ гръцкото относно подѣлбата на турското наследство, Даневъ ми отговори, че туй не могло да стане, защото гръците щѣли да предавятъ невѣроятни прекалени претенции и съ туй щѣли да компрометиратъ съюза между християнскитѣ Балкански държави. Ако-ли пъкъ сме ги изоставили извънъ тоя съюзъ, могли да ни изиграятъ, като се нахвърлятъ въ Турция, щомъ последната дегарнира своитѣ граници откъмъ Епиръ и Тесалия.

Като станало пъкъ дума за недоразуменията ни съ Румъния, Францъ Иосифъ лично му заявилъ, че при голѣмитѣ териториални придобивки, що се осигурявали на България, последната трѣбвало да отстъпи нѣщо и на румънитѣ подъ форма на изправка на границата.

Впечатлението на Данева бѣ, че императорътъ лично е обещалъ на кралъ Каролъ да се застъпи въ случая за румънскитѣ интереси.

По сщия поводъ той телеграфира отъ Будапеща на царя:

„Имахъ продължителна ауденция у императора и престолонаследника, нарочно дошълъ тукъ. Отзоваха се много ласкаво за България, особено престолонаследникътъ. Готови да ни подкрепятъ; само за Румъния императорътъ каза да ѝ отстъпимъ нѣщо малко, защото положението на краля станало по-тежко“.¹⁾

А по-късно Даневъ даде предъ парламентарната изпитателна комисия следнитѣ обяснения по въпросната своя мисия:

„ Целитѣ, които имахъ да преследвамъ съ моята мисия въ Пеша, се състояха, най-първо, въ това: да видимъ, какъ би се отнесла Австрия по въпроса за едно по-радикално ликвидиране на турското владичество въ Европейска Турция. Вториятъ въпросъ бѣше — за нашитѣ отношения съ Румъния. Предъ несигурността, че Румъния не можеше да се спре отъ само себе си, налагаше се да се опитаме, не можемъ ли да ѝ въздействуваме чрезъ Австрия. По третия въпросъ, по сръбския, азъ можехъ да гоня само една целъ: да мога да направя възможно едно възприемане на сръбското гледище отъ австрийска страна“.²⁾

По-нататкъ въ отговоритѣ си предъ парламентарната изпитателна комисия Даневъ казва, че отъ австрийска страна нѣмало прѣчки, за да могатъ балканскитѣ съюзници да се считатъ приемници на Турция и въ такива земи, върху каквито ние по-рано мислѣхме, че австрийцитѣ ще иматъ претенции. „Не срещнахъ, добавя той, подобни прѣчки и заключихъ, че въ това отношение мога да бѣда доволенъ отъ своята мисия“.

По отношение на втория — румънския въпросъ, останалъ само „отчасти доволенъ“. Австрия щѣла да се „старае да въздействува на Румъния да не прибѣгва къмъ крайни сръдства и да бѣде умѣрена въ своитѣ искания“.

Досежно третиятъ въпросъ — сръбския, австрийцитѣ му казали:

„Вие сте въ съюзъ съ сърбитѣ, и сърбитѣ вече излизатъ на Адриатическо море. Това тѣхно излизане ние не можемъ да допустнемъ“.³⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 241 (51)

²⁾ Приложение къмъ томъ първи отъ доклада на парламентарната изпитателна комисия, София, 1918. г. с. 29 и 30.

³⁾ Приложение и пр. с. 31

„Мога да ви кажа — продължава Даневъ — че по този последния въпрос аз пледирахъ жарко за интереситѣ на сърбитѣ и, може-би, защото по този начинъ съмъ говорилъ, върнахъ се тукъ съ убеждението, че въпросътъ за коридора сръбска територия до морето не е решенъ окончателно противъ сърбитѣ, а че, при една евентуалностъ, може и туй решение да бжде възприето отъ Австрия. . . .

Нѣщо повече, азъ изхождахъ отъ положението, че всѣко улеснение на Сърбия да излѣзе на Адриатическо море, ще ни избави отъ онзи натискъ, който иначе тя ще упражни по направление къмъ югъ“.¹⁾

На въпроса: отъ кжде на кжде отиваме да диримъ помощъ отъ Австрия, Даневъ отговаря:

„Като имате предъ видъ, че отъ руска страна ни казаха: „Ние не желаемъ да се намѣсимъ въ тази война“, вие ще разберете, какво е било нашето положение, и защо се обърнахме къмъ Австрия“.²⁾

„Когато пледирахъ — казва още той — каузата за излизане на сърбитѣ на Адриатическо море, азъ имахъ особно предъ видъ участъта на спорната зона. Тя, споредъ договора, не бѣше нито българска, не бѣше нито сръбска: оставаше да се реши нейната участъ отъ руския императоръ; пъкъ той бѣше свободенъ да разреши въпроса, както намѣри за добре. Това, „както намѣри за добре“, ме плашеше. Естествено, ако дѣлътъ на сърбитѣ бжде малък, тогачъ ще хвъркие цѣлата спорна зона; ако, обаче, сърбитѣ иматъ възможностъ да излѣзатъ на Адриатическо море, очевидно е, че ние имахме шикъ да получимъ по-голъма частъ отъ спорната зона“.³⁾

А относно румѣнскитѣ претенции казва:

„Азъ разбрахъ, че, по принципъ, Австрия ще поддържа исканията на Румѣния да се уголъми на наша смѣтка. Само въ едно отношение може да се каже, че бѣхъ отчасти доволенъ; то е, че Австрия ще се старее да въздействува на Румѣния да не прибѣгва къмъ крайни сръдства и да бжде умѣрена въ своитѣ искания“.⁴⁾

* * *

Подиръ заминаването на Данева отъ Будапеща ето какъ, отъ своя страна графъ Берхтолдъ резюмира разговоритѣ си съ него въ следнитѣ свои две телеграми отъ 30 октомврий (12 ноемврий) и 7/20 ноемврий до князь Фюрстенбергъ въ Букурещъ:

„Разговоритѣ ми въ Будапеща съ председателя на българското народно събрание бѣха необвързващи и отъ чисто информативно естество. Азъ се възползувахъ отъ случая да говоря за румѣнскитѣ компенсационни искания и да подчертая, че едно разбирателство между Румѣния и България ще бжде въ интереса на дветѣ страни. Г. Даневъ не се съгласи съ моитѣ аргументи за справедливостъта на румѣнскитѣ претенции, но впоследствие изказа мнение, че би имало възможностъ за Румѣния да си осигури право на компенсация, ако тя допринесе за ускорението на мира съ Турция и България и тѣй да обезпечи облаги за себе си.“⁵⁾

¹⁾ Приложение и пр. с. 81.

²⁾ Се тамъ, с. 32.

³⁾ Се тамъ, с. 78.

⁴⁾ Се тамъ, с. 31.

⁵⁾ Diplomatische Aktenstücke и пр. с. 53, № 94.

Въ допълнение на горното съ втората си телеграма отъ 7/20 ноемврий, връщайки се наново на разговора си съ Данева, Берхтолдъ съобщава на Фюрстенбергъ, какво председателътъ на българското народно събрание му заявилъ, че ще бжде много трудно за България да се съгласи да направи на Румъния териториална отстъпка, но че е готова да срути крайграничните си укрепления и да декларира, че се отказва отъ всѣкакви агресивни намѣрения относно румънска Добруджа, каквито, впрочемъ, никога не е имала. Берхтолдъ възразилъ, че Румъния никога нѣмало да приеме тия условия.

Въ сжщото си съобщение Берхтолдъ натоварва своя представителъ въ Букурещъ, князь Фюрстенбергъ, да увѣри Румънското правителство, че Австро-Унгария ще поддържа неговитѣ претенции и че въ тая смисълъ не престава да работи въ София. Добавя още, че монархията, на всѣкой случай, била готова, ако се дойдѣло до една международна конференция, и преди още тя да се свика, да се застѣпи заедно съ Берлинъ и Римъ, за принципалното признаване исканията на Румъния за една погранична поправка.¹⁾

Мнозина намиратъ, че посещението на Данева въ Будапеща не бѣ умѣстно, толкозь повече, че отъ него не излѣзе нѣкаква полза за България.

Като се знаеше предварително благосклонното разположение на австрийската дипломация къмъ Румъния, както и обстоятелството, че въ никой случай тя нѣмаше да се съгласи доброволно за разпокъсането на Албания, т. е. за чрезмѣрното увеличение на Сърбия и особено за излиза ѝ на Адриатика презъ албанска територия, нѣмаше защо да се самооболщаваме, че ние—още повече като съюзници на сжщата тая Сърбия—можехме да предизвикаме въ висшитѣ австро-унгарски сфери единъ обратъ — благоприятенъ за най-непримиримитѣ врагове на монархията — сърбитѣ и неблагоприятенъ за съюзницата ѝ Румъния.

Съ нашитѣ умилквания въ случая предъ Виена и Будапеща ние едва можехме да си спечелимъ по-голѣмо благоразположение съ огледъ на една реална политика, — отъ оная, която и безъ това ни се засвидетелствуваше отъ тѣзи две столици, и то не толкова поради нѣкакви особени симпатии къмъ нашия народъ, а главно поради желанието да се поддържа постоянно живъ антагонизма между насъ и сърбитѣ.

Вънъ отъ това не бѣ мжно да се разбере, че на подобна мисия отъ страна на единъ отъ най-убеденитѣ и изпитани русофили, какъвто бѣ Даневъ, австрийската дипломация не можеше да погледне съ довѣрие, а пъкъ рускитѣ и сръбски ржководни кръгове — безъ подозрение.

Довѣрието на графъ Берхтолда не би могло да бжде спечелено даже и тогава, когато Даневъ билъ му казалъ крайно невѣроятнитѣ думи, че, и да се увеличила, Сърбия нѣмало да може „нито да живѣе, нито да умре“, и че за нея не оставало, освенъ „да се присъедини или къмъ Австро-Унгария или къмъ България“.

¹⁾ Diplomatiscbe Aktenstücke и пр., с. 62 № 115.

Не е можлив да бжде по-убедителен Даневъ и тогазъ, когато изкажеть на Берхтолда „готовността на българското правителство да се споразумѣе съ Австро-Унгария“, съ надежда, че монархията ще прехвърли върху България благоволениято, което до оня моментъ е имала къмъ Турция.

Що се отнася до Сърбия, Даневъ съ „общи фрази се билъ застъпвалъ за нейното искане за излаза на Адриатическо море, като апелиралъ къмъ австрийското великодушие.“

Берхтолдъ, обаче, извлѣкълъ впечатлението, че по този въпрос България не стояла задъ Сърбия, и се обявилъ противъ отстъпването на такъвъ сръбски излазъ на Адриатика, но се съгласилъ да даде възможност на кралството да се възползува отъ някое австрийско пристанище на това море. Като последна концесия на Вилрадъ могло да се създаде на югъ отъ Скутари едно свободно пристанище, съ което презъ албанска територия Сърбия да се свърже съ своя желѣзопътна линия.

Но спора ни съ Румъния Даневъ не скрилъ, че претенциитѣ ѝ за териториална компенсация щѣли да се натъкнатъ на силна съпротива отъ страна на България. Ала, по поводъ на тия му думи, Берхтолдъ изгъкналъ заслугитѣ, които Румъния оказала на България съ своя неутралитетъ.¹⁾

Тѣй или иначе воденитѣ между Берхтолда и председателя на нашата камара разговори имали до край „напълно приятелски и повѣрителенъ характеръ“ и той напусналъ Будапеща съ „добро настроение.“

Добро впечатление направилъ Даневъ и на императора, както и на престолонаследника, които сжщо на дълго разговаряли съ него.

Предавайки горното съ телеграма отъ 31 октомври (13 ноември) на Бетманъ Холвегъ, възъ основа казаното му отъ Берхтолда, германскиятъ посланикъ въ Виена, фонъ Чирски, добавя:

„Изглежда вече да се забелѣзватъ признаци, какво въ единението на Балканскитѣ държави има пукнатини. Даневъ се разтревожилъ, като узналъ за визитето на гърцитѣ въ Солунъ, и заявилъ, че Гърция нѣмала никакво право да си присъединява тоя градъ.“

На бележката на Берхтолда, че най-доброто разрешение на въпроса би било, може би, Солунъ да стане свободенъ градъ, Даневъ не направилъ никакво възражение. Казалъ само, че България се отказвала отъ Халкидическия п-овъ, като населенъ предимно съ гърци, но че въ замѣна на това щѣла да претендира за о-въ Тасосъ, тѣй като този о-въ билъ важенъ за нея.

Като станало пакъ дума при последния му разговоръ съ Берхтолда досежно сръбския излазъ на Адриатическо море, Даневъ билъ казалъ, „че ако и да имала задължения къмъ Сърбия, за България било по-важно да бжде въ трайни добри връзки съ Австро-Унгария, отколкото да се застъпва за всѣко сръбско искане.“²⁾

¹⁾ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914 Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme, 1927, Berlin m. XXXIII, c. 312—315.

²⁾ Се тамъ, т. 33, с. 325, 326.

И, тая, обаче, съмнителна Данева декларация не отклонява Берхтолда отъ предначертания му пжтъ: да залъгва България, на която не вѣрва, и да помага на Румъния, която всѣчески се старае да запази като съюзница.

Ето защо едновременно почти съ отпѣтуването на Данева отъ Будапеща, генералъ Фонъ Хецендорфъ заминава за Букурещъ да предаде на кралъ Карола едно саморъчно писмо, съ което Франциъ Иосифъ между друго „го увѣрявалъ, че Австро-Унгария съ всички сили щѣла да поддържа румънскитѣ искания къмъ България“.

Това князь Фюрстенбергъ повѣрително съобщилъ на германския пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, фонъ Валдхаузенъ¹⁾

Сжщото било съобщено въ Виена и на фонъ Чирски, който отъ своя страна явява на Бетманъ Холвегъ, че мисията на Конрадъ фонъ Хецендорфъ имала за целъ да се разсѣе причиненото въ Букурещъ безпокойствие отъ посещението на Данева въ Будапеща и отъ воденитѣ по случая разговори, чието съдържание трѣбвало сега да се предаде на кралъ Карола съ увѣрение, че Румъния и за напредъ могла да разчита на австрийската поддръжка.

Тая мѣрка, по думитѣ на Чирски, се налагала толкозъ повече, че въ Виена имали сведения, какво Франция и Русия полагали усилия да привлѣкатъ Румъния на своя страна.²⁾

За мисията на Данева съ явно интригантска целъ се писа доста и въ австро-унгарската преса. Тѣй напр., отъ Будапеща се съобщава на „Neues Wiener Tageblatt“, че въпросната негова мисия доказвала именно, какво балканското единение не съставлявало ни най-малко единъ съюзъ съ огледъ на всички евентуалности, и че България никакъ не била задължена или пъкъ разположена да поддържа всички сръбски домогвания.

България, която желяела въ бждеще да живѣе съ Австро-Унгария не само въ миръ, но и въ духъ на взаимно съгласие, щѣла да гледа да повлияе на Сърбия, щото политиката ѝ да се вдѣхновява отъ умѣреностъ по отношение на монархията.

Що се отнася до Петроградъ, тамъ, както и въ Бѣлградъ, впечатлението отъ въпросната Данева мисия бѣ лошо.

Все пакъ Даневъ твърди, че предварително поискалъ и добилъ съгласието на руското правителство за тая своя мисия:

„За да бждемъ на чисто, казва той дословно — тукъ не можеше една малка държава да си послужи съ дребни интриги, а трѣбваше да прави политика съ открити карти — азъ счетохъ за нужно да се отнеса до тогавашния руски представител г. Неклюдовъ и да го замоля отъ мое име да попита въ Русия, какъ би погледнали на такава една мисия отъ моя страна; защото азъ не бихъ желалъ да се претълкува моето ходене. Азъ му казахъ: „Желая да предадете това на руското правителство“, и отъ тамъ получихме отговоръ, че сж съгласни“.³⁾

Това казва Даневъ предъ парламентарната изпитна комисия, до като Т. Теодоровъ заявява предъ сжщата:

¹⁾ Die Grosse Politik и пр. т. 33, с. 413.

²⁾ Се тамъ с. 413.

³⁾ Приложение и пр., с. 29, 38.

„Впоследствие азъ имахъ случай да узная, че на тази мисия въ Петроградъ сж погледнали не съвсемъ благоприятно, и азъ имахъ случай да обясня и тамъ целта на тази мисия, въ която нѣмаше нищо нелоялно.“¹⁾

Велчо Т. Велчевъ отъ друга страна ми разказа, че когато билъ въ Петроградъ презъ 1913 г., Нератовъ, помощникътъ на Сазонова, го запиталъ: „Какво бѣ това шури-мури на Данева въ Будапешта“, добавяйки, че Русия не одобрявала въпросното му пжтуване и не можела да разбере тая негова политика. „Онѣ зазналъ ся“ — приключилъ Нератовъ.

На зададения му отъ поменатата комисия въпросъ: отъ где е излѣзла идеята за ходенето му въ Будапешта, Даневъ отговаря:

„Азъ желая да отбележа тукъ, че ако има нѣкаква отговорност за тази постѣпка, която отпосле се направи, азъ я нося и не желая другъ да дѣли тази морална отговорност съ мене заедно, защото тази идея е моя. Може кой каквото ще да каже за нея, но азъ ви заявявамъ, че тая идея е моя, и че азъ я прокарахъ предъ Държавния глава и предъ г. г. министрите. Инициативата е моя и чисто моя; тя не е на правителството, не е и на царя.“²⁾

Т. Теодоровъ, обаче, поддържа, че въпросната идея била на Димитъръ Христовъ.³⁾

А съ една телеграма отъ 24 октомврий (6 ноемврий) 1912 г. Тарновски, следъ като моли Берхтолда да приеме Данева и да му издействува и една ауденция при ерцхерцогъ Францъ Фердинандъ, добавя, че самъ Даневъ му билъ казалъ, какво царъ Фердинандъ много държалъ на подобна среща.⁴⁾

* * *

Въпрѣки горнитѣ постѣпки на Данева предъ австрийското правителство, Румъния не само че не намали своитѣ претенции, но почна и да ги увеличава и отстоява още по-енергично.

Букурешкиятъ ни представителъ Калинковъ, предавайки Гешову съ рапортъ отъ 30 октомврий (12 ноемврий) единъ свой разговоръ съ Таке Ионеско — който искалъ да го увѣри въ „широчината и дълбочината“ на „българофилството“, що било завладѣло цѣлия кралевски дворъ — добавя, че, споредъ събеседника му, за уталожване на народното вълнение (въ Румъния) и наеженото обществено мнение, нѣмало да бжде достатъчна нашата декларация за вѣчно приятелство съ апелъ къмъ румънското безкористие, хуманостъ и великодушие, а трѣбвало да се пристѣпи къмъ нѣщо реално, т. е, че ректификацията била неизбежна и се налагала като *conditio sine qua non* за най-добритѣ приятелски отношения между двата съседни народа.

Румъния и България трѣбвало да се явятъ напълно споразумени „върху нѣщо готово, стѣкмено и прието отъ тѣхъ“, на международната конференция, която щѣла да се свика подиръ войната, за да санкционира нейнитѣ последици.

¹⁾ Приложение и пр., с. 199.

²⁾ Се тамъ, с. 29, 38.

³⁾ Се тамъ, с. 198.

⁴⁾ Österreich-Ungarns Aussenpolitik и пр. т, IV, с. 791, № 4302.

„Въ заключение смѣя да кажа, завършва рѣпорта си Калинковъ, че у всичките сфери, отъ най-горе до долу, се счита, че *ректификацията* е безусловното и най-малкото удовлетворение на Румъния за нейния благоприятенъ неутралитетъ“.¹⁾

Същиятъ нашъ представителъ съ другъ повѣрителенъ рѣпортъ отъ следния день съобщава въ София, че Майореско му казалъ какво румънското правителство своевременно било завило, че щѣло да представи *своята смѣтка* на Софийския кабинетъ или на евентуалната международна конференция при обсъждане резултата отъ войната, въ случай че България се прошири териториално.²⁾

ГЛАВА V.

Турция моли за примирие и миръ.

Кямилъ паша до Н. В. царъ Фердинанда. Държането на съюзниците. Сърбия недоволна отъ съюзния договоръ. Несполучливата атака на Чаталджанската укрепена линия. Ефектътъ отъ това. Поведението на сърби и гърци. Примирие. Падането на Битоля. Едно блѣсково посрѣщане на кралъ Петра. Сръбски домогвания за Албания. Кралъ Петъръ до Николай II. Хартвигъ за съюзния договоръ.

Издадена въ най-тежко положение следъ съкрушителното разгромяване на главните ѝ сили при Люле-Бургасъ, и изтрѣпнала предъ угрозата да види победоносното българско знаме развѣто надъ Св. София, Турция побърза да се обърне съ молба за примирие и миръ направо къмъ съюзниците, толкозъ повече, че силите не се оказаха разположени да интервениратъ.

На 31 октомврий (13 ноемврий) чрезъ руската легация въ София се получи следната телеграма отъ великия везиръ Кямилъ паша до Н. В. Царъ Фердинандъ:

„Ваше Величество,

Въ желанието си да се тури край на ужасите на войната, ние се отнесохме до посрѣдничеството на Великите сили, съ цель да дойдемъ до едно съглашение съ Ваше Величество и съ Вашите съюзници за сключването на миръ.

Като разчитамъ на старите връзки, които имахъ честта да поддържамъ съ Ваше Величество, азъ помислихъ, че този резултатъ би се достигналъ полесно въ тѣзи тежки обстоятелства, обръщайки се направо къмъ Васъ.

Ида, прочее, отъ името на Императорското правителство да помоля Ваше Величество, следъ като се застъпите и предъ Вашите съюзици, да опълномощите главнокомандующия на Вашата армия да се споразумѣе съ генералисимуса на Императорската армия за сключване на примирие, както и на прелиминаренъ миръ“.

Макаръ това предложение на Високата Порта да дойде твърде на време, тъй като холерата и дезинтерията бѣха започнали

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч., с. 119—123.

²⁾ Докладъ и пр., стр. 668, (32).

да отпечата много жертви изъ редоветѣ на нашитѣ войски — и безъ туй положени на мразъ и всевъзможни лишения — Гешовъ, следъ като го протелеграфиралъ още сѣщия день на Царя въ Главната квартира, получилъ на 1/14 ноемврий отъ Негово Величество следната телеграма:

„Неприятно испенадавъ и дълбоко опечаленъ отъ постъпката на великия везиръ, азъ, като българинъ, като върховенъ вождъ на тия победоносни и неуспящими войски, които се намиратъ предъ стѣнитѣ на Цариградъ, отъ името и честиа на нашето отечество, принуденъ съмъ да Ви забраня да съобщите искането на великия везиръ на нашитѣ съюзници, преди да съмъ взелъ въчетото на моитѣ помощници и на началниците на тритѣ армии, петима военнопризи за изхода на войната. Отпътувамъ сега за Лозенградъ и отъ тамъ съ железницата за Чаталджа, за да изпълня гореказаното, а до тогава моля да не правите никакви постъпки по телеграмата на великия везиръ. Помислете малко, какво значи да се противопостави човѣкъ на желанието на една 300 хилядна армия.“¹⁾

Следъ по-зрѣло, обаче, обсъждане на въпроса, на другия день царятъ заповѣдва на Гешова да протелеграфира на легациитѣ ни въ Бѣлградъ, Атина и Цетина текста на депешата на Кямилъ паша съ нареждане да бже предаденъ той на съюзнитѣ правителства.

Сѣщия день представителитѣ на Великитѣ сили въ София, Бѣлградъ, Атина и Цетина направиха всѣкой по отдѣлно предъ респективнитѣ правителства следната декларация:

„Тѣй като Огосманското правителство се отнесе до Великитѣ сили да иска тѣхното посрѣдничество, азъ съмъ натоваренъ отъ моето правителство, да Ви питамъ, дали България е разположена да приеме посрѣдничеството и, въ утвърдителенъ случай, да узнае условията на това приемване“.

Въ връзка съ тая постъпка на силитѣ Гешовъ веднага отпрати до легациитѣ ни въ съюзнитѣ държави следната телеграма:

„Телеграфирахъ на великия везиръ, че размѣнявамъ мисли съ съюзнитѣ върху предложението му, и че ще му съобщя резултата, колкото се може по-скоро. Предъ видъ на тоя фактъ, питайте правителството, при което сте акредитирани, дали е съгласно да благодаримъ на силитѣ за тѣхната медиация и да имъ кажемъ, че Турция се е обърнала направо къмъ насъ за преговори, та ние ще третираме съ нея“.²⁾

* * *

Постъпката на великия везиръ не се посрещна добре въ столицитѣ на нашитѣ съюзници. Тѣ имаха всичкия интересъ да се протака войната до пълното изтощение на нашитѣ сили, и до като самитѣ тѣ се настанятъ по-здраво въ Македония и се споразумѣятъ помежду си за българска смѣтка.³⁾ Вънъ отъ това Бѣлградъ и

¹⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престъпното безумие и анкетата по него, София, 1914 г. с. 32, 33.

²⁾ Докладъ и пр. с. 263 (8).

³⁾ Настоятелно бѣха съветвани по оную време сърбитѣ да сключатъ часть по-скоро примирие и миръ и отъ известния ориенталистъ изъ Будапеща, Вамбери. По случая той отпрати специално писмо до професоръ Цвиичъ, въ което му препоръчваше да се не протакатъ много преговоритѣ, тѣй като това би позволило на Турция да изтегли значителни сили още отъ Мала-Азия и да се съвземе.

Атина не можеха лесно да смелятъ, за гдето Високата Порта се отнасяше въ случая до българския царь, вмѣсто да се отнесе едновременно до правителствата на всички съюзници.

Между това, трѣбваше да се бърза да се ускори процедура по примирието, толкозъ повече, че холерата се ширѣше въ нашитѣ части. На 3/16 ноемврий началникъ щаба на действащата армия телеграфира Гешову:

„Холерата взема голѣми размѣри въ редоветѣ на армията. Трѣбва да се дойде на помощъ на войската съ всички възможни санитарни и подкрепителни сръдства. Необходимо е да се изпрати по-скоро чай и захарь. Негово Величество покани единъ професоръ отъ Виена, за да организира борбата противъ този бичъ. Въ цѣлата трета армия заболѣли отъ холера 566 души, умрѣли 120. Освенъ това, има заболѣли 7,726 отъ гастроантеритъ“¹⁾

Но сърби и гърци, за да бавятъ работата, предлагаха невъзможни условия. Сърбитѣ искаха на всѣка цена, между друго, неотложното предаване на Битоля, Дебъръ и Дурацо. Следъ като напразно се опитахъ да склоня Пашича да се откаже отъ това искане, видѣхъ се и съ Главния секретарь Йовановичъ. Съ тоя на огорчение той се впусна да ми разправя, че съ телеграма отъ 27 октомврий (9 ноемврий) до Хартвига Сазоновъ изказвалъ опасенията на Русия, произтичащи отъ настояванията на Сърбия да излѣзе на Адриатическо море; че ако последната се откажела отъ желанието да има свой собственъ портъ на туй море, щѣла да даде възможность на руското правителство „да настоява за други изгоди въ нейна полза“ и че, следъ като излезѣла отъ кратката война съ такива придобивки, за каквито едва ли е могла да мечтае, тя трѣбвало да разбере, че съ прѣкомѣрнитѣ си претенции можела да компрометира тия резултати.²⁾

Коментирайки съ невъздържанъ езикъ тия Сазонови съвети, Йовановичъ тенденциозно добави, че мнозина въ Сърбия, между които и внушителенъ брой депутати, почнали вече да мислятъ, че най-целесъобразната политика за кралството била оная на кралъ Милана, и че тая именно политика за сближение съ Австро-Унгария трѣбвало да се усвои отново като по-износна въ сжщность, за сръбскитѣ национални интереси. Вмѣсто свободнитѣ сърби да треперѣли постоянно за своята сждба, по-добре щѣло да е за тѣхъ да се обединятъ съ своитѣ братя въ монархията и тѣй да станатъ нейнъ авангардъ на Балкана. Тѣй сръбството щѣло да добие повече, отколкото „нищожнитѣ“ сега облаги. Следъ толкозъ морални и материални жертви, днесъ, когато е дошълъ моментътъ да се ликвидира съ турското наследство, всички печалби на Сърбия щѣли да се сведатъ къмъ 2—3 окръга най-много, тѣй като отъ всички страни щѣли да бждатъ окастрени окупираниитѣ отъ сръбското оржжие земи. Положението на Гърция и България било друго. Съ сравнително нищожни жертви Гърция щѣла да добие несравнено повече отъ Сърбия. България сжщо се разширявала чрезмѣрно и добила цѣло крайбрѣжие на Егейско море.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 241 (52).

²⁾ Руска оранжева книга, с. 33 (45).

Да не би да помисля, че това сж само негови лични идеи. Йовановичъ, добави, че отъ сжщото „тжжно настроение“ били обдеци вече, както правителственитѣ, тѣй и парламентарнитѣ кржгове.

Въ момента, когато тѣй разговаряхме съ Йовановича, въ кабинета му влѣзна Пашичъ:

„Тямо разпрыхъ на г. Тошева онова, за което говорихме днесъ съ васъ“, каза Йовановичъ, обръщайки се къмъ Пашича. „Изложихъ му причинитѣ, поради които смѣтаме нашето положение тѣй обезсърдително“.

„Добре си сторилъ“ . . . сухо отвърна Пашичъ.

Сжщитѣ оплаквания на следния день Йовановичъ повтори и предъ Хартвига, като му посочилъ на картата „голѣмата територия“, която сме щѣли да добиемъ ние, „въ сравнение съ нищожнитѣ сръбски печалби“ . . .

Разбира се, тоя рефренъ преднамѣрено се повтаряше сега и предъ френци и англичани, за да се упражни нуждното въздействие върху имъ въ полза на Сърбия.

Въ сжщото време се проектираше вече споразумението между сърби и гърци противъ България, и гонението на българщината въ Македония се усилваше.

* * *

При сжществуващитѣ вече недоразумения съ съюзницитѣ, вмѣсто да се възползуваме отъ предложението на Кямилъ паша и часъ по-скоро да сключимъ съ Турция примирие и миръ — и то при условия сравнително благоприятни за България — у насъ се мислѣше за Цариградъ . . . Между това, его какъ по-късно централното бюро на народната партия обяснява този бавежъ:

„Директното предложение на Кямилъ паша до царя се получи на 31 октомврий. Искаше се време, за да бжде обсждено то отъ министерския съветъ, отъ главната квартира и отъ съюзницитѣ ни и да се постигне едно споразумение между всички. Никой, обаче, не можеше да бжде увѣренъ, че то не крие задната целъ да даде възможность на разбитата турска армия, бѣгаща въ безпорядкъ къмъ Чаталджа, да се опомни и закрепи, и следъ това да се проточатъ нескончаеми преговори, въ които сж тѣй опитни турцитѣ, безъ другъ резултатъ, освенъ наново започване на войната при условия по-благоприятни за противника. Това сжщественно и сериозно съображение не позволи да се дойде до едно бързо споразумение за започване на преговоритѣ съ Турция.“¹⁾

Но, че интимната мисль въ сжщностъ е била да се върви напредъ, се вижда между друго и отъ следната телеграма, която на 31 октомврий (13 ноемврий) Негово Величество отъ Ямболъ отправя до Генералъ Савова:

„Отпжтувамъ тази нощъ за Лозенградъ. Моето стоене тукъ спѣва окончателно операциитѣ. Отъ една седмица ние имаме само отрицателни резултати. Предлагамъ да се върви напредъ и да се нападнатъ часъ по-скоро турцитѣ на Чаталджа“.

¹⁾ Изложение по събитията на 16 юний, 1913. година отъ централното бюро на народната партия, с. 21.

По поводъ на тая телеграма, дадена е била на 1/14 ноемврий сутринята отъ щаба на действащата армия директива на командуваща съединениѣтъ армии, генералъ Радко Димитриевъ, да атакува сѣщия денъ Чаталджанската позиция. Ала последниятъ по-молилъ да се отложи атаката за два—три дена, за да може да се инсталира артилерията.

Действително, атаката бива отложена.

Все на 1/14 ноемврий царѣтъ пристигналъ въ Лозенградъ и още сѣщата вечеръ, въ присѣтствието на генералъ Савова, му било докладвано подробно за положението отъ началникъ-щаба на действащата армия, генералъ Фичевъ. Тогава било решено генералъ Савовъ да замине на следния денъ за Ермени-къой, гдето се намираше щаба на III-а армия, за да се осведоми лично за състоянието на войските и пр., и ако, следъ срѣщата си съ генералъ Радко Димитриевъ доде до заключение, че Чаталджанската позиция може да се атакува, да разпореди да се приведе въ изпълнение дадената вече директива за атаката на тая позиция.

На 3/16 с. м. генералъ Савовъ пристигналъ въ Ермени-къой. Тукъ веднага се състояло съвещание, на което взели участие: генералъ Радко Димитриевъ и полковниците: Тантиловъ, Найденовъ, Нерѣзовъ и Жостовъ. Следъ като въпросътъ билъ проученъ и всестранно обсъденъ, дошло се до заключение, че Чаталджанская линия може да се форсира. Споредъ генералъ Радко Димитриевъ шансътъ да се атакува успѣшно въпросната линия билъ 85%.

Възъ основа на взетото сега решение, и съгласно полученитѣ инструкции, генералъ Савовъ далъ заповѣдъ да се пристѣпи къмъ изпълнение на дадената по-рано директива (къмъ 4 часа после пладне) и сѣщия денъ телеграфиралъ на царя въ Лозенградъ:

„Пристигнахъ тукъ благополучно днесъ въ 12 часа подиръ пладне. Отъ разясненията на командуващия съединениѣтъ армии се вижда, че за сега положението на частитѣ върви на подобрене. Числото на всички болни отъ разни болести отъ цѣлата трета армия възлиза на 10,000 души. При все това духътъ въ полковетѣ е добъръ, макаръ и малко пониженъ отъ болеститѣ и лишенията. За сега и това ще отиде на подобрене, поради почивката и подобрене на храната. Ржководящитѣ тукъ кржгове сж въодушевени отъ мисълта да превзематъ Чаталджа. Утре сражението (артилерийския двубой) почва. Ще останемъ утре тукъ, за да видимъ началото на боя. Други денъ тръгвамъ обратно за Лозенградъ.“¹⁾

Мимоходомъ казано, ето какъ Рене Пюо описва надвечерието на тая атака:

„На 2/15 ноемврий въ Ермени-къой отидохъ въ стола малко преди времето за вечеря. Тамъ заварихъ вече генералъ Радко Димитриевъ. Предъ него единъ адютантъ, при свѣтлината на свѣщъ, четѣше на високъ гласъ единъ брой отъ в. „Утро“ отъ преди осемъ дена, който възпроизвеждаше описанието на Люлебургазското сражение отъ единъ английски журналистъ на турска страна.

¹⁾ Приложение и пр. с. 274, и Истината по катастрофата, в. „Дневникъ“ отъ 18 май, 1914. год. бр. 4209.

Вечни ми четец се приискаха, за да чуят и ти, защото одашна нѣмаме никакви известия, на и бѣх туй разглаголѣх на Desmond Bartlett, воененъ кореспондентъ на „Daily Telegraph“, бѣ крайно интересенъ.

До като това четене продължаваше при гробно мълчание, музиката на 34-и пехот. полкъ, току-що пристигналъ той день подиръ обѣдъ въ Ерменикьой, се бѣше събрала на малкия площадъ предъ нашата гостилница и внезапно засвири единъ отъ ония славянски маршове, тѣй силно меланхолични, въпрѣки пищялки и тѣпане. Генералътъ дигна очи; четецътъ спрѣ, и ние почувствувахме единъ трепетъ. Това бѣ моментъ на епопея, последенъ приветъ преди битката, отъ която толкова млади хора — отъ ония, може би, що се притискаха на този каленъ селски мегданъ и въ самата зала — нѣмаше да се завърнатъ.

Музикантитѣ, капнали отъ еднодневенъ походъ, едва виждайки приосвѣтлението на една единствена факла, свирѣха фалшиво, и все пакъ това бѣ безкрайно хубаво“.)

* * *

На първо време атаката на Чаталджанската укрепена линия внесе голѣмо смущение въ турскитѣ редове, както и въ самия Цариградъ. Чувайки топовнитѣ гърмежи откъмъ Хадемъ-кьой и Деркосъ, цариградското население било обладано отъ неописуемъ ужасъ. Още повече се усилила паниката съ пристигането въ столицата на бѣгащото отъ околнитѣ села обезумѣло отъ страхъ турско население. Вѣрата, че българскитѣ войски ще влѣзатъ въ града е била тѣй голѣма, што мнозина чужденци се обърнали къмъ нашата Екзархия да имъ се издадатъ билети за свободно-влизане въ Св. София, гдето се е мислило, че ще се отслужи благодарственъ молебенъ по случай тържеството на българското оръжие. Това ми е разправялъ въ последствие самъ Негово Блаженство Екзарха Йосифъ I.

Въ туй време представителитѣ на разнитѣ голѣми и малки държави въ Цариградъ се съвѣщавали въ австро-унгарската амбасада, какво поведение да усвоятъ при критическото положение, въ което се намирала турската столица.

По-късно и доаенътъ на дипломатическото тѣло въ Цариградъ, маркизъ Палавичини, не веднажъ ми е разказвалъ за тия исторически минути и за общото почти убеждение, че нашитѣ войски ще навлѣзатъ въ Цариградъ. Това имахъ случай да чуя и отъ самитѣ турски министри. Описвайки ми настѣпилата въ столицата уплаха, Великиятъ визиръ, принцъ Саидъ Халимъ, ми е разказвалъ, какъ на бърза рѣка държавното съкровище и всички ценности отъ Илдъза и музеитѣ сж биле пренесени въ Бруса и пр. и пр.

Тъкмо въ тия критични минути, на 4/17 и 5/18 ноемврий, силитѣ стовариха отъ военнитѣ си параходи около 2000 моряци съ оръжие и знамена, които, подъ заповѣдитѣ на единъ френски адмиралъ, заеха чуждестраннитѣ болници, училища и други заведения. Разтоварени бѣха и картечници. Освенъ Великитѣ сили, моряци снеха още Испания, Холандия и Румъния. Цариградъ доби международенъ характеръ. Това бѣ едно предупреждение къмъ

1) René Puaux — De Sofia à Tchataldja, с. 201, 206.

България. Впрочемъ ненуждно, защото устремътъ на нашитѣ войски, поради върлуващата холера и оказанія отъ турцитѣ отпоръ, бѣ спрѣнъ. Щастието бѣ измѣнило на българското оръжие.

За да обясни несполуката на съединенитѣ ни армии предъ Чаталджа, генералъ Савовъ казва, че въ най-решителния моментъ на сражението генералъ Радко Димитриевъ, иначе много смѣлъ военачалникъ, се смутилъ и, вмѣсто да използва резервитѣ си, далъ заповѣдь за отстъпление.¹⁾

Генералъ Фичевъ пъкъ разправя, че понеже билъ противъ атаката, следъ претърпѣния неуспѣхъ царъ Фердинандъ го повикалъ на 5/18 ноемврий и ядосано му казалъ:

„Радвай се, фаталний човѣче! Каквото кажешъ, това и става.“²⁾

Гешовъ отъ своя страна, въ разрѣзъ съ горнитѣ обяснения на централното бюро на народната партия, заявява:

„Ние, като получихме депешата на Кямилъ паша, ликовахме и бѣхме съ надежда, че ще почнемъ незабавно преговоритѣ; но, вмѣсто това, се атакува Чаталджа и следъ туй вече претърпѣхме несполука, и турцитѣ станаха много опърничави.“³⁾

По сжщата операция и полковникъ Соларовъ пише между друго следнитѣ редове:

„Атаката бѣше поведена съ увѣреностъ, и макаръ че холерата немилостиво разредяваше редоветѣ ни, постигнатитѣ успѣхи въ подготовителната работа бѣха задоволителни. Но защо не се нанесе решителниятъ ударъ, защо се даде заповѣдь за оттегляването на армията тъкмо предъ решителния моментъ на атаката? Дали силитѣ на войската ни бѣха погрѣшно оценени, или пъкъ призрактъ на Русия бѣше, който препрѣчваше пътя имъ къмъ Цариградъ — остава и до днесъ още загадка.

Следъ това се почнаха най-тежкитѣ дни отъ войната, дни на борба съ болести и съ природнитѣ стихии, а блокадата на Одринъ ставаше все по-тѣсна и по-тѣсна.“⁴⁾

* * *

Несполучливата Чаталджанска атака се отрази зле и върху политиката на правителството. Тѣй и преговоритѣ за примирие трѣбваше да почнатъ при една неблагоприятна вече за насъ обстановка. Виждайки сега печалния резултатъ, на 5/18 ноемврий царътъ телеграфира Гешеву:

Моля телеграфирайте чрезъ руския посланикъ въ Цариградъ на великия везиръ, че, следъ като размѣнихме мисли съ нашитѣ съюзници за едно примирие, България приема предложението на Кямилъ паша за една срѣща на главнокомандующия на турската армия съ упълномощеното отъ мене лице за опредѣляне условията на примирието и пристѣпване следъ това къмъ сключването на окончателния миренъ договоръ. Настойте предъ Неклюдова да се дадатъ инструкции на руския посланикъ въ Цариградъ, въ съгласие съ

¹⁾ Приложение и пр., с. 275.

²⁾ Ив. Ив. Фичевъ, зап. генералъ — Обяснения и освѣтления и пр., „Миръ“, 11 мартъ, 1926 г., брой 7711.

³⁾ Приложение и пр., с. 143.

⁴⁾ Балканскитѣ войни и освободителнитѣ войни презъ 1912 и 1913 г. отъ К. Соларовъ, полковникъ отъ генералния щабъ, София, 1926, с. 41.

френския посланик и съ английския, да настояят най-енергично предъ великия везиръ за приемане на нашитѣ условия.¹⁾

На 7/20 с. м. Гирсъ телеграфира Неклюдову, че сжщия день заявилъ на великия везиръ и министра на външнитѣ работи, какво съ отклоняване предложението на съюзницитѣ, Високата Порта би взела тежка отговорност на себе си, тъй като, веднажъ преговоритѣ прекжснати, мжчно могли да се възобновятъ, па и ако се възобновѣли, това могло да стане при несравнено по-тежки условия, които могли да доведатъ съюзницитѣ въ Цариградъ и пр. и пр.

„Моитѣ думи, завършва Гирсъ, внимателно бѣха изслушани отъ великия везиръ и министра, но все таки отбититѣ тридневни и вчерашни атаки на българитѣ приповдигнаха настроението на турцитѣ. Въ това отношение трѣбва да съжаляваме, че преговоритѣ не бѣха завършени преди тия атаки.“²⁾

Въ сжщото време Гешовъ получава следната насърчителна телеграма отъ С. С. Бобчевъ изъ Петроградъ:

„Въ обществото съчувствието къмъ българитѣ е на апогея си. Чакать съ нетърпение победата при Чаталджа и влизането въ Цариградъ. На конференцията, която се чете, всѣко поменаване, че българитѣ трѣбва да вдворятъ кръста на Св. София, се посрещна съ възторжени ржкоплѣскания, и въ официалнитѣ кръгове сжщо.“³⁾

Все тоя день — 7/20 ноемврий — Даневъ пакъ телеграфира отъ фронта на министъръ-председателя:

„Наблегнете предъ руския посланикъ, Русия да предприеме най-енергични постжпки за сключване на примирieto. Ако започнатитѣ преговори за спиране военнитѣ действия излѣзатъ безуспѣшни, и ще трѣбва съ чувствителни жертви да форсираме Чаталджанската линия, за което, впрочемъ, се взематъ всички мѣрки, нека Русия бжде увѣрена, че нашето обществено мнение ще иска не само да влѣземъ въ Цариградъ, но и да премѣстимъ установената линия Сарось — Мидия по-наизтокъ. Въ всѣки случай да имаме поне изходъ и на Мраморно море.“⁴⁾

А на следния день сжщиятъ телеграфира пакъ Гешеву:

„Току-що пристигнаха подробни сведения отъ генералъ Димитриевъ. Заклучението песимистично, ако и да нѣма никакво сражение. Сключването на примирие се налага по необходимостъ, прочее действайте.“⁵⁾

Добре, но ето че сега турцитѣ не бързатъ. Окуражени отъ отбиването на нашитѣ атаки при Чаталджа и опрѣни на Одринската крепостъ, тѣ почнаха да мислятъ, че продължението на войната, за което получаваха вече съвети отъ Берлинъ, може да имъ бжде отъ полза. И не се лъжеха. Положението на нашата армия ставаше все по-тежко, по-критическо, както въ здравословно, тъй и въ морално отношение.

Това най-добре се вижда отъ следната докладна записка отъ 12/25 ноемврий на генералъ Савовъ и генералъ Фичевъ до царъ Фердинанда:

1) Докладъ и пр., с. 266 (14).

2) Се тамъ, с. 267 (18).

3) Се тамъ, с. 242 (54).

4) Се тамъ, с. 670 (37).

5) Се тамъ, с. 269 (22).

„Предъ видъ третирането на преговоритѣ за една армистичия между насъ и турцитѣ, ние считаме за нашъ дългъ да доведемъ до сведението на Ваше Величество следующото: 1) положението на I и III армии, поради болеститѣ, раненитѣ и убити войници и офицери, е такава, че тѣ не сж способни въ настоящата минута за никакви операции, поради значителното намаляване на състава на частитѣ и липса на офицери; 2) грозното психологично влияние на холерната епидемия, както и едрата шарка сж поразили до неузнаваема степенъ морала на нашитѣ войски; 3) невъзможността да се устрои правилното снабдяване съ продоволствени припаси и фуражъ, значително спомагатъ за влошаване санитарнитѣ условия и намаляване боевата способностъ на армията, понеже въ непродължително време рискуваме да останемъ безъ коне и добитъкъ. Предъ видъ на всичко гореизложено, за да може армията да се преустрои, асенира и снабди съ всичко необходимо, за да се направи отново боева и способна, необходимо е да се снесе частъ по-скоро отъ позициитѣ и да ѝ дадемъ най-малко двацетъ дневна почивка. Заради това ние считаме, че заключаването армистичия съ турцитѣ е отъ първостепенна нужда. Въ противенъ случай ние открито и категорично заявяваме, че армията може да бжде поставена въ безизходно положение, а, следователно, и свързанитѣ съ нейната боеспособностъ висши отечествени и политически интереси, за което, ако не се вземе въ внимание нашето мнение, ние сваляме отъ себе си всѣка отговорностъ за последиствията.“¹⁾

* * *

Макаръ и неохотно, сърбитѣ, а покрай тѣхъ и черногорцитѣ, се съгласиха ние да третираме вмѣсто тѣхъ въпроса за примирието, като си запазиха, на всѣки случай, правото да изпратятъ свои делегати, щомъ се дойде до сключването на миръ. Не тѣй, обаче, постъпиха гърцитѣ. Подъ предлогъ, че имали да довършватъ нѣкакви военни операции въ Епиръ и, за да дадѣли възможностъ на флотата си да продѣлжи своята акция въ Егейско море, тѣ отказаха съгласието си.

При все туй Софийскитъ грѣцки представителъ Панасъ и воениятъ аташе, капитанъ Францисъ, решиха да заминатъ за южния фронтъ, за да присѣтствуватъ като наблюдатели при воденето на преговоритѣ, колкото да спѣватъ работата и да ни изнудватъ, както се вижда между друго и отъ следната телеграма на Гешовъ до царя отъ 9/22 ноемврий:

„Гърцитѣ претендиратъ да се съгласимъ първо върху дѣлежа на Македония и после да подписваме миръ, нѣщо невъзможно, тѣй като тѣ искатъ непременно Солунъ.“²⁾

Това издава и следната Данева телеграма до министъръ-председателя:

„Панасъ не ме оставя на мира, че трѣбвало да се съгласимъ за Солунъ преди почване преговоритѣ за мира, къмъ който, при други условия, грѣцкото правителство не било наклонно да пристѣпи. Обѣщахъ да подкре-

¹⁾ Ив. Ив. Фичевъ, зап. генералъ — Обяснения и освѣтления и пр., „Миръ“ отъ 11 мартъ 1926 г., бр. 7711.

²⁾ Докладъ и пр., с. 270 (24).

пя това му предложение. Чакамъ само подписването на примирието, за да заявя открито, че безъ Солунъ за България съглашението е невъзможно".¹⁾

Въ сждщото време Атинското правителство чрезъ Българския си представителъ, Караджа, предложи на Сърбия да вземе въ свои ржце експлоатацията на желзнопжтната линия до Гевгели, а отъ тамъ до Солунъ да се експлоатирала отъ гърцитѣ.

Господари на Егейско море, благодарение на своята флота, и изправени предъ слаби турски сили по сухо, и гърцитѣ имаха всичкия интересъ да се не бърза съ прекратяване на войната, чиято тежестъ лежеше главно върху нашитѣ плещи.

Продължавайки да кокетира съ Българдъ въ разпрата си съ България, Атина разчиташе на сръбска помощъ. Естествено, това не само ласкаеше Българдското правителство, но и усилваше надеждитѣ му за по-добра жетва . . .

Около това време Пашичъ съ видимо удоволствие ми каза, че неведнажъ вече билъ моленъ отъ Атинския кабинетъ да посредничу между насъ и гърцитѣ, като ни склони да се откажемъ доброволно отъ Солунъ въ тѣхна полза. Въ замѣна на това Гърция се ангажирала да помага на Сърбия въ усилията ѝ да излѣзе на Адриатика. Ала той, както ми бѣ говорилъ и по-рано, все още предпочиталъ Солунъ да стане свободно пристанище.

Между това за гърцитѣ Солунъ бѣ станалъ истинския символъ. За него тѣ бѣха готови на всички жертви. Находящиятъ се по онова време въ Българдъ кореспондентъ на „Times“, Cyril Campbell ми каза, че, по сведенията му, „всички елини“ безъ изключение щѣли да проявятъ пословична непримиримостъ въ случая. За нищо и срещу никакви облаги и компенсации нѣмало тѣ да изпуснатъ изъ ржце това важно Егейско пристанище. Ако станѣло нужда, тѣ били готови и свѣта да възпламенятъ, но отъ тая найценна придобивка за уголѣмена Елада нѣмало да се откажатъ.

Това не стига, Гърция претендираше и за Битоля, па и за други още македонски градове. За тая цель между Атина и Българдъ се водѣха вече преговори. Това се потвърди отъ съобщението и на П. Хаджимишевъ, както и отъ добититѣ отъ менъ сведения въ Българдъ презъ втората половина на ноемврий 1912. г. Нѣщо повече. Гърция предлагаше вече не само на Сърбия, но и на Черна Гора една съвмѣстна акция за отстояване на общитѣ имъ интереси противъ България. Това лично и князь, сега кралъ, Александръ сръбски бѣ съобщилъ на Д-ръ Станчова въ Солунъ. Следъ това на сждция и Балугчичъ обадилъ, че диадохътъ Константинъ билъ „изругалъ“ князь Александра, за гдето предалъ разговора имъ Станчову.

Горното самъ Д-ръ Д. Станчовъ ми разправи на 9/22 декемврий с. г.

Впрочемъ, сега вече слуховетѣ за единъ новъ предстоящъ съюзъ между Гърция и Сърбия се носѣха отъ день на день все по-упорито.

¹⁾ Докладъ и пр. с. 278.

* * *

Благодарение силнитѣ настоявания на Русия, най-после на 9/22 ноемврий Високата Порта назначи своитѣ делегати. Почнатитѣ на 13/26 с. м. срещи въ с. Плая, на Бюукъ-Чекмедженското езеро, между делегатитѣ на дветѣ страни — д-ръ С. Даневъ и генералитѣ Савовъ и Фичевъ, представляващи България, и Назимъ паша, министъръ на войната и главнокомандуващъ турската армия, Мустафа Решидъ паша, турски министъръ на търговията и земледѣлието, и отъ Генералния щабъ полковникъ Али Риза бей, отъ турска страна — се завършиха на 20 ноемврий (3 декемврий) въ 8 часа вечерята съ подписването на протокола за примирието, споредъ предложението отъ д-ръ С. Даневъ текстъ. Съществениитѣ точки на този протоколъ бѣха:

- 1) Воюващитѣ страни да останатъ на позициитѣ си.
- 2) Обсаденитѣ крепости да се не снабдяватъ съ храни и припаси и
- 3) Българскитѣ войски да се снабдяватъ съ храни и припаси по Черно море и презъ Одринъ, презъ чиято гара наши продоволствени тренове можеха да минаватъ транзитъ. Това снабдяване трѣбваше да почне 10 дена следъ подписването на примирието. Преговоритѣ пъкъ за миръ трѣбваше да почнатъ на 30 ноемврий (13 декемврий) с. г. въ Лондонъ.

Тѣзи условия бѣха много по-изгодни за насъ, нежели за турцитѣ. Това се потвърждава отъ самия Махмудъ Мухтаръ паша:

„Нашата чатаалджанска победа, пише той, чието значение е очевидно, не биде за жалость използвана нито въ военно, нито въ политическо отношение. . . и ние подписахме нѣколко дена по-късно примирие съ условия, каквито и една победена армия трудно би могла да приеме. Подобно на това примирие не се срѣща, може би, въ историята ни на една държава. Военитѣ сили на България се оказаха недостатъчни да извоюватъ успѣха. Него извоюваха хитростта и красноречието на българскитѣ делегати. Ние, напротивъ, вмѣсто да се облегнемъ на тая спечелена на край, по воля на providението, победа, се предадохме, съ чатаалджанското примирие, сами въ ржцетѣ на неприятеля“.

При все туй главнокомандуващиятъ Н. В. Царь Фердинандъ, разочарованъ отъ прегърпѣната несполука при Чатаалджа, не бѣ доволенъ отъ сключеното примирие.

„Когато се връщахме отъ Чатаалджа за Лозенградъ, пише генералъ Фичевъ, по пѣтя въ трена, на 21 ноемврий, генералъ Савовъ получи следната телеграма:

„Желая да зная текста на протокола за примирието, за да ми бжде най-сетне известна степенята на нашия позоръ. Получихъ отъ Даневъ съобщение само за прекалени пиршества между нашитѣ делегати и враговетѣ на нашия народъ и, освенъ това, тържествени оповестявания за единъ обѣдъ гала при командуващия III армия — виновника на нашия позоръ“.

Царьтъ“.)

1) Ив. Ив. Фичевъ, зап. генералъ — Обяснения и освѣтления и пр. „Миръ“ отъ 11 мартъ 1926 г., бр. 7711.

Ето, широчемъ, нѣкои извадки отъ въпросната телеграма, поддесна въ Кадж-кьой отъ Данева до царя на 21 ноемврий 1912 г.:

„Моцадохъ рѣка на възрадания Назимъ паша, следъ което Решидъ и Али бей се впуснаха да ме пригрѣзчатъ. Пристѣпи се къмъ изготвяне книжката, презъ което време турско великодушие се лѣеше въ шампанско. Развѣшихме пълномощията и на 8 часа вечерта подписахме.

Предадохъ на Решидъ паша и на другитѣ поздравления на Ваше Величество, отъ което останаха приятно трогнати и ме помолиха да поднеса тѣхнитѣ благодарности. Въ тоя редъ на мисли нека спомена, че Назимъ паша ми и на здравица за Ваше Величество, на което азъ отговорихъ съ здравица за Султана. Утре на 10 часа преди пладне прощална среща, при която фотографическия апаратъ на Г. Чапрашикова ще се постави да увѣковѣчи това историческо събитие: по молбата на великия везиръ, българитѣ да диктуватъ условията на примирието предъ стенитъ на Цариградъ.

Утре сме на обѣдъ въ главната квартира на третата армия, за да начертаемъ мѣроприятията, които въ всѣки случай трѣбва да се взематъ по възможното дѣло. Надвечеръ трѣгваме за Лозенградъ.

Даневъ“.)

Станалото примирие и очакваниятъ миръ не бѣха по вкуса и на Австрия. На 12/25 ноемврий 1912 г., графъ Сеченъ, „съ видъ по-мраченъ отъ обикновеному“, казалъ на Поанкаре:

„По сведенията на Виена, Балканскитѣ държави се готвятъ да сключатъ миръ съ Турция. Императорското и кралско правителство, съобразявайки се съ мнението на разнитѣ кабинети, не би могло да признае за окончателенъ единъ миренъ договоръ, подписанъ отъ воюващитѣ безъ Европа“.

На това Поанкаре отговорилъ, че, подобно на Виенския кабинетъ, и Франция винаги е считала, какво висещитѣ въпроси трѣбва да съставляватъ предметъ на една обща уредба.

Европа мислѣше за себе си.

„Съ спирането похода на съюзницитѣ къмъ Цариградъ и съ налагането на примирието, което стана причина да се проточи работата цѣла зима, съ повикването на съюзницитѣ въ Лондонъ, Великитѣ сили имаха предъ видъ най-вече собственитѣ свои интереси. Всѣка отъ тѣхъ смѣташе да използва срока, за да си постави мрежитѣ, ала тѣ самитѣ се хванаха въ собственитѣ си капани: дълги преговори безъ заключение, всичко заплетоха, всичко усложниха и всичко обърнаха съ главата надолу“.)

Не се рисувахе, обаче, добре положението и въ Турция. Съ удвоена енергия младотурцитѣ продѣлжаваха сега да миниратъ и безъ туй разклатенитѣ позиции на Кямилъ паша. На 29 ноемврий (12 декемврий) 1912 г.; добре осведомениятъ цариградски кореспондентъ на „Кьолнише Цайтунгъ“ телеграфира на своя вестникъ:

„Отъ като оржжието почна да си почива, политиката пакъ захвана да проявява своята дейность въ войската. На вестницитѣ е забранено да пишатъ по тѣзи работи, но все пакъ може да се забележи, че откато стана примирието, и се върна военниятъ министъръ съ други висши офицери, ве-

.) Докладъ и пр. с. 279 (45).

.) G. Hanotaux — La guerre des Balkans et l'Europe, (1912—1913), Paris, 1914, с. 349.

линията везиръ все повече губи своето спокойно държане, кабинетътъ губи отъ силата си, и задъ кулиситъ се упражняватъ влияния, които произлизатъ особено отъ войската“.

* * *

Въобщо днитъ до 30 ноемврий (13 декемврий) минаха въ интриги и разногласия между съюзницитъ, въ подземни борби въ Турция и въ подготовяне отъ страна на силитъ предстоящата мирна конференция.

До като нашето правителство имаше да се справя съ толкова мжчноти, сърби и гърци усилваха тия затруднения, увеличавайки *crescendo* своитъ прѣкомѣрни претенции на българска смѣтка. Особно зле започнаха да се държатъ сърбитъ въ Македония съ тамошното българско население. Това констатираха самитъ руски представители въ областта. При едно посещение, което ми направи на 4 ноемврий, Скопскиятъ руски консулъ Калмиковъ ми описа положението на българитъ въ този край като твърде незавидно. Сърбитъ вземали всички мѣрки, за да се издигне китайска стена между тамошното българско население и външния свѣтъ, най-вече къмъ България. Сръбската власт не споменувала даже името българинъ, а признавала само „нѣкакви екзархисти“. Българитъ силно негодували. Въ заключение Калмиковъ подхвърли, че щѣло да бжде много добре, ако се прати въ Скопие нѣкой нашъ човѣкъ, за да държи връзка съ тамошнитъ българи.

Този разговоръ предадохъ Гешову съ повѣрителенъ рапортъ отъ 8/21 ноемврий, като при това добавихъ, че сърбитъ считатъ вече за безвъзвратно присъединени къмъ тѣхното кралство всички покрайнини, завзети отъ войскитъ имъ, и че впечатлението ми е, какво тѣ нѣма да напустнатъ тѣзи мѣста, които, споредъ тѣхъ, били *чисто сръбски земи*.

На 5/18. ноемврий се случихъ въ министерството на външнитъ работи, когато по телефона се получи известието, че Битоля, заедно съ гарнизона си отъ 40,000 души, се предалъ. Отъ дъното на коридора телефонистътъ извика, колкото му гласъ държеше: „Битол је пао“! Новината веднага бѣ съобщена на заседаващия въ тоя моментъ министерски съветъ. Внезапно, опиянени отъ неизразимъ възторгъ, всички министри, на чело съ Пашича, наизкачаха изъ заседателната зала и въ прехласа си, безъ да обръщатъ внимание на моето присѣствие, се хванаха на хоро. . . Ликуващи, Пашичъ и другаритъ му се пригрѣщаха, поздравляваха и на бързо смѣтаха, колко струва заловената плячка.

На 6/19 ноемврий подиръ обѣдъ пакъ видѣхъ Йовановича, който отново отвори дума за безизходното положение на Сърбия. Следъ туй извади картата да ми доказва, колко малко щѣло да получи кралството, че България щѣла да добие премного, че равновесието щѣло да бжде нарушено и пр. и пр. Това поставяло Сърбия въ твърде тежко положение. По тая причина Пашичъ и партията му рискували да се провалятъ. А като отидѣла къмъ Австрия, Сърбия щѣла да получи и море и всичко. . .

На въпроса ми: какво разбира подъ думата „всичко“, Йовановичъ отговори, че сърбитъ могли тогава лесно да се обединятъ

съ своите сънародници въ монархията и да разчитатъ на цѣлия Балкански полуостровъ. Тогава сръбско-българския съюзъ ставалъ безпредметенъ. . . Тѣй въ сръбска полза се разрешавалъ и албанския въпросъ.⁴⁾

Че Сърбия нѣмаше намѣрение да се откаже, отъ завзетитѣ отъ нейнитѣ войски македонски покрайнини — макаръ че това бѣше противъ договора ѝ съ България — не подлежеше на съмнение. Това открито се заявяваше отъ всички страни.

Когато на 10/23 ноемврий краль Петъръ се завърна отъ Скопие, нему бѣ устроено такова тържествено и радушно посрѣщане, каквото рѣдко владѣтели сж доживявали. Въ това посрѣщане най-добре се отражаваше желанието да се не отстъпва нито педя земя отъ оная, гдето е стѣпилъ сръбски кракъ. По улициѣ, край двореца и на Терезия бѣха окачени голѣми осветени плакати съ ликоветѣ на старитѣ сръбски владѣтели и герои: Милошъ Велики, Душанъ Силни, Кралевичъ Марко, и съ имената на превзетитѣ отъ сръбскитѣ войски градове: Куманово, Скопие, Велесъ, Кичево, Тетово, Прилепъ, Прищина, Призренъ, Нова-Варошъ, Дяково, Битола и др. Надъ всѣки плакатъ бѣ изрисувана сръбска крайска корона. . .

А въ своята високопарна приветствена речъ къмъ краль Петра тогавашниятъ Бѣлградски кметъ Люба Давидовичъ, между друго, натърти, че „безъ поменатитѣ освободени покрайнини Сърбия нѣма да живѣе! . . .“

Тия думи на Давидовичъ се посрещнаха съ истински делириумъ отъ стеклия се многохиляденъ народъ. Пресата пъкъ, описвайки това историческо посрѣщане и „сияйнитѣ сръбски победи“, подчертаваше:

„Негово Величество се връща въ столицата съ ключоветѣ на Скопие, Прилепъ и останалитѣ мѣста на нашата слава и величие. На сръбската скромна корона днесъ блестятъ нови диаманти — Скопие, Прилепъ, Витоля и други славни сръбски градове“.

Въпросното посрѣщане на краль Петра, особно речъта на Давидовичъ, смутиха Гешова. По телефона той ми възложи да привлѣка върху всичко туй вниманието на Пашича и да направя възможното да се пообуздае и сръбския печатъ. Нѣмаше, обаче, кой да слуша, защото въ случая Давидовичъ изразяваше задушевнитѣ чувства на цѣла Сърбия. По сжщия случай Пашичъ бѣ казалъ на Хартвигъ, че всичко друго щѣло да се нареди, но че щѣло да има мжчнотии главно за Прилепъ.

„Но и този въпросъ е лесенъ, ми заяви Хартвигъ. Вие ще помогнете на сърбитѣ да излѣзатъ на Адриатическо море, а тѣ отъ своя страна нѣма да Ви създаватъ главоболия на югъ“

Въ свръзка съ туй Хартвигъ тенденциозно ми подхвърли, че като се завърналъ отъ Пеща въ Виена, Берхтолдъ билъ казалъ на тамошния руски посланикъ Гирсъ, колко много билъ останалъ

⁴⁾ Поради тия свои идеи сжщиятъ Йово Йовановичъ малко по-късно биде изпратенъ за сръбски пълномощенъ министъръ въ Виена.

доволенъ отъ срещата си съ Данева. Отъ разговоритѣ си съ последния, „Берхтолдъ билъ разбралъ, че Сърбия нѣмало какво да различа на България за своята Адриатическа политика . . .“.

Тая новина бѣ добре дошла за сърбитѣ. Виждайки мжчнотиитѣ по пѣтя на Адриатическо море, тѣ бѣха намислили вече да се компенсиратъ на наша смѣтка. Неизмѣнната тенденция бѣ сега да се свързватъ и поставятъ въ зависимостъ единъ отъ другъ албанския и македонския въпроси. Успѣятъ ли да си усигурятъ свободенъ излазъ на морето *презъ тяхна територия*, съюзниятъ договоръ съ България може да бжде уваженъ; въ противенъ случай сърбитѣ ще останатъ тамъ, кждето сж.

Това потвърди малко по-късно и д-ръ М. А. Тодоровичъ съ следнитѣ свои редове:

„ Сърбия се отказа отъ претенцитѣ си надъ частъ отъ Албания, съ оправданото очакване, че съюзницитѣ ѝ на друга страна ще ѝ дадатъ съответно възмездие. И, по нашето мнение, спорната територия между Велесъ, Битоля и Солунъ, както и сръбския излазъ на тоя градъ, биха биле твърде скромно възмездие за горната загуба“. ¹⁾

Такава бѣ поддържаната сега въ Бѣлградъ теза, тайно насърчавана отъ Хартвигъ.

* * *

Въ своята албанска политика Бѣлградското правителство косвено бѣ подпомагано и отъ нѣкои влиятелни външни лица. Между последнитѣ видно мѣсто заемаше известниятъ английски публицистъ Henry Wickham Steed — личенъ приятель на д-ръ Цвиичъ. Презъ тази фаза на балканската криза той бѣ дошълъ въ Бѣлградъ за нѣколко дена да даде известни съвети на правителството по албанската му политика.

Отличенъ познавачъ на Дунавската монархия, гдето бѣ прекаралъ дълги години като кореспондентъ на „Times“, и авторъ на едно отъ най-добритѣ съчинения върху тая държава — „Монархията на Хабсбургитѣ“ — Стийдъ не се съмняваше въ нейното пропадане въ недалечно бждеше.

„И днесъ, казваше ми той при едно посещение на 8/21 ноемврий 1912 г., положението на Австро-Унгария е и мжчно и смѣшно. Виждате, че тя не смѣе да вземе една решителна поза срещу Сърбия. Германия, която би искала да помогне на своята съюзница въ антисръбската ѝ политика, защото съ сръбския излазъ на Адриатика се туря точка на Drang nach Osten, — не смѣе да повиши много тона отъ страхъ предъ Англия и Франция. Още помалко е разположена да подкрепи тая австрийска политика и Италия, която е за самостоятелна Албания, разбира се, подъ нейнъ протекторатъ“.

На дълго ми говори Стийдъ и за турцитѣ и гърцитѣ. Цариградъ трѣбвало да се интернационализира по образа на Шангай, а Дарданелитѣ да се поставятъ на сжщитѣ начала като Суецъ.

Що се касае до гърцитѣ, тѣ били ненадминати рекламджии. Благодарение на тоя си талантъ, тѣ успѣли да заблудятъ вече гра-

¹⁾ Д-р М. А. Тодоровић, секретар министерства привреде — Солун и балканско питање, Београд, 1913, с. 65.

мадна частъ отъ общественото мнение въ Европа и да го фамилиязиратъ съ мисълта, че Солунъ е и трѣбвало да си остане гръцки градъ. Въобщо на гърцитѣ не бивало да се разчита. Тѣ търсѣли победи тамъ, гдето нѣмало неприятели

Какъ и да е, насърчавано отъ вѣнъ, оживѣна дейность развиваше сръбското правителство и между самото албанско население въ Дурацо, за да го спечели на своя страна. Въ свързка съ туй на 13/26 ноемврий Пашичъ отправя следната телеграма на Гариловича въ Цетина:

„Слага се на ваше разположение неограниченъ кредитъ, за да действувате, щото населението и виднитѣ хора въ Дурацо да се обяватъ на наша страна. Действувайте веднага въ тази смисълъ“. ¹⁾

Въ сжщото време постѣпки за Дурацо прави Пашичъ и предъ силитѣ отъ Антантата. Между друго той телеграфира на управляващия сръбската легация въ Лондонъ да изкаже „крайната му благодарность лично на съръ Ед. Грей за правилното му схващане“ сръбскитѣ жизнени интереси по въпроса за сръбския излазъ на Адриатика и да го помоли да се застъпи, щото Дурацо именно — като единствено и най-подходящо пристанище — да се отстъпи на Сърбия. ²⁾

* * *

Не бездействуваше, разбира се, и Австро-Унгария. На 6/19 ноемврий, Цвиичъ ми каза, че Крамаржъ му писалъ отъ Виена, какво тамошното правителство било повикало голѣмъ брой по-събудени албанци, за да ги научи, какъ по-успѣшно да отстояватъ своитѣ претенции предъ бждещата мирна конференция за създаване на автономна Албания.

Нѣколко дена по-късно Пашичъ повѣрително ми съобщи, че, по настояване на силитѣ, главно на Русия, сръбското правителство решило да се откаже отъ претенциитѣ си надъ Дурацо, но не и отъ Адриатическия брѣгъ въобщо.

По сжщия поводъ Сазоновъ пише:

„Въ началото на ноемврий стана ясно до очевидность, че Сърбия може да се здобие съ което и да било Адриатическо пристанище само съ сила, т. е. съ цената на европейска война. При това ярко изпъкваше цѣлото несъотвѣствие между цельта, що си бѣ задало Тройното съглашение, и онаия срдѣства, къмъ които то би трѣбвало да прибѣгне за нейното постигане. Азъ казахъ вече, че и дума не би трѣбвало да става за европейска война, само за едно сръбско пристанище на Адриатика. Нито нашитѣ съюзници и приятели, нито ние самитѣ допускахме такава мисълъ. Между това натегнатостта на положението не отслабваше, и сръбскитѣ войски се готвѣха да заематъ Дурацо. За да не остава въ Бѣлградъ и сѣнка отъ съмнение, досежно истинското положение на нѣщата и намѣреніята на Русия, азъ бѣхъ принуденъ да натоваря Хартвигъ да предупреди сръбското правителство, че ние „нѣма да воюваме съ Тройния съюзъ за сръбско пристанище на Адриатика“ ³⁾

¹⁾ D-г В. Boghitschewitsch. — Die Auswärtige Politik и пр. с. 256, № 216.

²⁾ Се тамъ с. 259 № 220.

³⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія, с. 97.

Въ момента, когато Пашичъ ми съобщаваше, че, подъ натиска на европейската дипломация, особено на руската, Сърбия се отказала отъ Дурацо, на 14/27 вечеръта Спалайковичъ се явява при Гешова и му прочита една телеграма пакъ отъ Пашича, съ която последниятъ искалъ нашето правителство да заяви по нѣкакъвъ начинъ — най-добре чрезъ в. „Миръ“ — че се солидаризира съ сръбското правителство и че поддържа претенциитъ му по адриатическия въпросъ, особено по въпроса за Дурацо.

Изненаданъ отъ това сръбско желание, Гешовъ ме натовари да направя „всичко възможно лично и чрезъ Хартвигъ“, щото Сърбия да бжде по-скромна, защото тъй цѣла да спечели още повече симпатиитъ на силитъ, нѣмало да постави Русия въ трудно положение, и Турция могла да бжде по-отстъпчива къмъ Балканскитъ съюзници при сключването на мира.

Безъ да обръща внимание, обаче, на тия наши мнения и съвети, Пашичъ продължаваше да преследва своята политика, тъй както той я разбираше. За него бѣ важно да се шуми, колкото е възможно повече по сръбския излазъ на море, чието неосществяване трѣбваше да заплати България. Ревностно въ туй отношение му помагаше и интимниятъ му съветникъ и сътрудникъ Хартвигъ.

* * *

При това възбуждението противъ България растѣше. Тя открито бѣ винена и за туй, че измѣнила на съюзницата си Сърбия, като я изоставила на собствената ѝ сждба по въпроса за Адриатическия брѣгъ. Между това, за автономна Албания и автономна Македония подъ опеката на силитъ действуваше и Неклюдовъ. Въ тоя смисълъ той бѣ писалъ Сазонову още на 20 октомврий (2 ноемврий). Предавайки ми съответния пасажъ отъ това писмо на Софийския си колега, Хартвигъ, следъ като го удостои съ нѣколко цинични изрази, нервно добави, че Гешовъ трѣбвало да бжде много остороженъ въ разговоритъ си съ Неклюдовъ, най-вече по сръбскитъ претенции надъ Албания. Нѣмало защо да се говори и за автономията на Македония. Последната трѣбвало да се подѣли между победителитъ. При това необходимо било Сърбия да се сдобие съ морски брѣгъ.

Сигурно по внушение пакъ на Хартвига, кралъ Петъръ, следъ като на 12/25 октомврий, както видѣхме, се бѣ обърналъ за съдействие къмъ Италианския кралъ, — на 21 ноемврий (4 декемврий) с. г. отправя саморжчно писмо и до царъ Николай II, въ което между друго се казваше:

„Още отъ основанието си Сърбия винаги е търсила съ всички сръдства — платени съ кръвта ѝ, и опрѣна на благосклонното съдействие на Русия — да извоюва пълната си независимостъ. Но тъй като границитъ ѝ бѣха извънредно стѣснени, тази целъ не можеше да се осъществи до сега. Едва днесъ нашата войска можа да стигне до морето. Ала тукъ ние се сблъскахме съ волята на Австро-Унгария, която, въ желанието си да създаде самостоятелна Албания, ни затваря излаза на Адриатика. *Великитъ сили отъ Тройното съглашение ни предлагатъ като толкова желанъ излазъ едно пристанище на*

оръжа на Егейско море или Солунското пристанище. Притежаването, обаче, на Солун от насъ би засегнало интереситъ на българи и гърци и би имало за неизбежна последица разпадането на Балканския съюзъ. Ето защо, върна на задържанята си въ бждеше, както и до сега, Сърбия не би искала да приеме този съветъ. Въ съгласие съ идеитъ на нашитъ съюзници, ние сме принудени да търсимъ излаза си на Адриатическо море, излазъ най-естественъ и най-близъкъ. Виждайки, обаче, че дори съ помощта на нашитъ съюзници не бихме могли да постигнемъ тази целъ, единичката надежда, която ни остава, е Русия, толкова повече, че мъжнотиитъ, които изникватъ около насъ, сж само поради вѣрността на къмъ славянското дѣло“.

* * *

Разказвайки ми предназначено за „радушния приемъ“, който билъ направенъ на сръбскитъ войски при влизането имъ въ Велесъ, Прилепъ и Битоля, Хартвигъ натърти, че, споредъ Пашичъ — комуто трѣбвало безусловно да вѣрваме — посрѣщането имъ особено въ последнитъ два града било „възторжено“. При това Пашичъ прибавилъ, че тъкмо за тия центрове могли да се повиятъ голѣми мъжнотии отъ страна на сръбското обществено мнение, най-вече за Прилепъ, който билъ свързанъ съ Сърбия съ толкова исторически спомени.

Предавайки горното Гешову съ рапортъ отъ 14/27 ноемврий, азъ си позволихъ да дамъ мнение, че е желателно да се поканиятъ видни македонци, живещи въ България, да заминатъ за роднитъ си мѣста, тъй като именно сега тѣхната поява тамъ не можеше да бжде безъ значение и полза. Споредъ менъ, това се налагаше толкова повече, че, възползувани отъ заминаването на цѣлата почти мѣстна интелигенция подъ знамената, безбройнитъ сръбски агенти, ту „като братя“, т. е. като облѣчени въ овчи кожи вълци, ту като завоеватели, преследваха сврето пълкено дѣло по отношение на довѣрчивата беззащитна българска маса. И всичко това бѣ направлявано главно отъ Бѣлградъ, гдето и най-умѣренитъ державници се присѣдиняваха вече къмъ ония, които бѣха решили да погазятъ всѣкакви договорни задължения. При една среща на 22 ноемврий (5 декемврий) стариятъ Стоянъ Новаковичъ, следъ като подчерта, че въ сръбско-българскитъ отношения имало нѣщо болно — понеже не всичко на времето било предвидено и нагласено, както трѣбвало — хвърли голѣма частъ отъ отговорността за настѣпилитъ недоразумения и върху Русия, която далечъ не си изпълнила дѣлга, особено що се касае до жизненитъ интереси на Сърбия . . .

Най-непримиримо, обаче, бѣ офицерството. Въ неговата срѣда чезнѣше всѣко хладнокрѣвие само при мисълта, че нѣщо може да бжде „отстѣпено“ на България. Цѣла Македония трѣбваше да се присѣдини къмъ кралството. И Скопие, и Велесъ, и Прилепъ, и Охридъ, и Дебъръ, и Битоля — всичко било сръбско, и сръбско трѣбвало да пребжде. Особено голѣми бѣха домогванията за Битоля, като етапъ къмъ Солунъ.

За настѣпилитъ недоразумѣния между Бѣлградъ и София най-често ми говорѣше Хартвигъ, и то винаги съ тенденция, раз-

бира се, че правото е на страна на сърбитѣ. Съюзниятъ договоръ, като всѣки договоръ, ималъ и известни дефекти, които о време трѣбвало да се отстранятъ. Тѣй напр., Струга трѣбвало да се отстъпи на сърбитѣ. За тѣхъ този градецъ билъ отъ голѣма стратегическа важность по отношение на Албания, до като ние сме настоявали за него само отъ нѣкакви сантиментални съображения — като родно мѣсто на брата Миладинови. И смѣшното било, че следъ дълги преговори, най-после Гешовъ се билъ съгласилъ градецътъ да се подѣли между българи и сърби, при което на последнитѣ се паднала тѣкмо оная частъ, гдето е жилището на Миладинови . . .

Между това, два дни по-късно Гешовъ ми яви, че отъ Кратово, Прилепъ и други македонски градове пристигнали въ София делегации да се оплакватъ отъ сръбскитѣ окупационни власти, и ме натовари да поговоря по въпроса и на Пашича, и на Хартвига. Той пъкъ щѣлъ да привлече върху това вниманието на Спалайковича.

Споредъ Пашича, обаче, Гешовъ не трѣбвало да приема въпроснитѣ депутации. Бележката ми, че не е този начина, по който може да се затвърди „сръбско-българското единство“, и че нѣма въ България министъръ, който би посмѣлъ да не приеме една депутация отъ българскитѣ македонски градове, бѣ посрещната съ мълчание.

Явно бѣ, че нашата „заедница“ нѣма да отиде за дълго.

На излизане отъ министерството на външнитѣ работи се отбихъ при Хартвига. Колкото и да ми бѣ противенъ този начинъ на действие, трѣбваше и въ случая да поискамъ посрѣдничество то му предъ Пашича, разбира се — напраздно.

ГЛАВА VI.

Лондонскитѣ конференции.

Посланишката конференция и конференцията на делегатитѣ на воюващитѣ държави. Становището на Франция. Даневъ въ Виена, Берлинъ и Парижъ на пътъ за английската столица. Първи мѣнютни въ Лондонъ. Опозиционнитѣ шефове у насъ за Балканския блокъ. Коковцевъ и Поанкаре за новия редъ на нѣщата. Сръбски домогвания и ролята на Хартвигъ. Сазоновъ за сръбскитѣ претенции. Турция и преговоритѣ за миръ. Сърбия открито иска македонска земя. Вѣроломството на Пашичъ. Съвети на Таке Ионеско къмъ Сърбия. Бѣлградското правителство съ фалшиви документи защитава македонската си политика. Тайни разговори между Бѣлградъ и Атина. Гледището на Пашичъ за Солунъ. Срещата му съ Т. Теодоровъ. Сърбия за окупираниитѣ отъ войскитѣ ѝ територии. Формулата на посланишката конференция за разрешаване на балканския въпросъ. Размѣнени писма между Францъ Йосифъ и Николай II.

Следъ като колебливата и несговорна европейска дипломация въ единъ краткъ периодъ отъ време се яви, едно по друго, съ три различни формули за разрешаването на балканската проблема, а именно: 1) *statu quo* и реформи; 2) „дезинтересованость“ на силитѣ — руско предложение, което Австро-Унгария отхвърли

и 3) медиация — предложена от Франция, по искането на Турция, най-после, съръ Ед. Грей виждайки положението да се заплита все повече и повече, взе инициативата да се учреди така наречената *посланишка конференция* въ Лондонъ. Целта на прозорливия английски министъръ на външнитѣ работи бѣ да доведе по този начинъ силитѣ отъ двата лагера въ по-близъкъ, постояненъ контактъ, та ако не друго, то поне да се отложи, чрезъ този времененъ отдушникъ, възможното още на времето стълкновение между голѣмитѣ държави. За това трѣбваше, преди всичко, да се подирятъ и намѣрятъ подходящи срѣдства за разрешаване на сложния албански въпросъ, по който се преплитаха тозкозъ много интереси на малки и голѣми държави.

Впрочемъ, инициативата на съръ Ед. Грей отговаряше на желанието и на Берлинъ. За Германия, чиято близко-източна политика бѣ силно покрусена, важеше да се придаде на балканската криза международенъ характеръ, и тъй по-лесно да се помогне на Турция противъ домогванията на Русия.

„По време на източната криза — пише Габриелъ Аното — интереситѣ на Англия често се оказваха сходни съ тия на Германия. Право или криво, тия две държави се боятъ отъ чрезмѣрното разширение на славянскитѣ раси на сѣдиземноморския изтокъ. Русия винаги имъ изглежда като страшенъ призракъ, било че иска да окупира Цариградъ, било че иска да го завладѣе индиректно“.¹⁾

В. С. Чърчилъ отъ своя страна пише:

„Отъ Агадиръ насетне германската политика по отношение на Англия бѣ не само коректна, но и почтителна. По време неразбориитѣ на балканскитѣ конференции, британската и германска дипломации работѣха въ пълна хармония“.²⁾

Ала все пакъ суетни си останаха усилията за едно по-широко споразумение между Берлинъ и Лондонъ. Тия усилия, полагаани усърдно отъ видни държавници на дветѣ страни, се разбиваха главно въ упоритостта на Германия да засилва своята флота. Англия пъкъ не искаше да поеме ангажмента да стои неутрална въ случай на война между Германия и Франция. Това се заяви отъ тогавашния английски воененъ министъръ Халдейнъ на германскитѣ меродавни фактори по време на посещението, което той направи въ началото на 1912 г. на Берлинъ, по покана на кайзеръ Вилхелмъ—за обсъждане въпроса за флотата.

За да не се доде до въпросното споразумение, изглежда да не сж били безъ значение и англофобскитѣ чувства на германския императоръ, каквито той хранѣлъ дори и къмъ собствената си майка — дъщеря на английската кралица Виктория.³⁾

* * *

За председател на посланишката конференция биде избранъ инициаторътъ ѝ съръ Ед. Грей, при членове: рускиятъ посланикъ

¹⁾ G. Hanotaux цит. съч. с. 247, 248.

²⁾ Winston S. Churchill—La crise mondiale, Payot, Paris, с. 158.

³⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія, с. 52.

графъ Бенкендорфъ, австро-унгарскиятъ — графъ Менсдорфъ, френскиятъ — Полъ Камбонъ, германскиятъ — князь Лихновски и италианскиятъ — маркизъ Имперали, представляващи респективнитѣ си правителства въ английската столица.

Касаеше се вече, по думитѣ на Аното, не до „балканския“, а до „европейския“ миръ, миръ, по който съюзниците нѣмаха вече думата, а трѣбваше да приематъ.

Главнитѣ точки на тая конференция бѣха:

1) Сждбата на Албания въ свръзка съ сръбския излазъ на Адриатика.

2) Въпросътъ за Одринъ и

3) Въпросътъ за Цариградъ, респективно за Проливитѣ, Егейскиятъ острови и Атонъ, т. е. бждещето на източния басейнъ на Сръдиземно море.

Всичко друго бѣ отъ второстепенно значение. Условиата за мира бѣха оставени за следъ войната.

При това настроение на Европа на 3/16 декемврий 1912 г. въ историческия Сенъ Джеймски дворецъ въ Лондонъ се откриха заседанията и на конференцията за миръ при делегати: д-ръ Стоянъ Даневъ, председател на Народното събрание, Михаилъ Маджаровъ, пълномощенъ министъръ въ Лондонъ, и генералъ С. Паприковъ, бившъ воененъ министъръ и пр. — за България; Стоянъ Новаковичъ, бившъ министъръ-председател, виденъ историкъ и филологъ, Андра Николичъ, председател на Скупщината и д-ръ Миленко Весничъ, пълномощенъ министъръ въ Парижъ — за Сърбия; Е. Венизелосъ, министъръ-председател, Стефанъ Сколудисъ, министъръ на външнитѣ работи, Георги Страйтъ, пълномощенъ министъръ въ Виена, генералъ Данглисъ, началникъ на генералния щабъ, Янъ Генадисъ, пълномощенъ министъръ въ Лондонъ — за Гърция; Лазаръ Миушковичъ, бившъ министъръ-председател, Ив. Поповичъ, бившъ пълномощенъ министъръ въ Цариградъ и Д-ръ Войновичъ, бившъ министъръ на правосъдието — за Черна Гора; Решидъ паша, министъръ на търговията и земледѣлието и бившъ посланникъ въ Виена, Османъ Низами паша, посланникъ въ Берлинъ и Салихъ паша, бившъ воененъ министъръ — за Турция.

Съ подходяща речъ конференцията бѣ приветствувана отъ съръ Ед. Грей, който предаде на пълномощниците чувствата на благосклонность и искрени благопожелания на краля и правителството за успѣха въ задачата имъ. Сжщиятъ биде избранъ за почетенъ председател на конференцията, въ която той игра до край ролята на единъ видъ арбитъръ — отъ една страна между самитѣ съюзници, като всѣчески се стараше да изглажда разногласията помежду имъ, а отъ друга — между съюзниците и Турция. Въ тая своя задача той неизмѣнно бѣ подържанъ отъ Парижъ и Петроградъ. Що се отнася до силитѣ отъ Тройния съюзъ, тамъ ржководна роля имаше по-скоро Австро-Унгария, която, мощно подкрѣпена отъ Германия, бѣ си задала за главна цель да осуети на

всѣка цена сръбския излазъ на Адриатическо море, и по този начинъ да улесни провалата на Балканския блокъ.¹⁾

Благодарение на Тройния съюзъ, съюзниците не бѣха допуснати да участвуватъ въ разискванията на посланицитѣ. Допусна се само Румъния да бѣде изслушвана.

Изобщо, за представителитѣ на Балканскитѣ държави посланишката конференция бѣ нѣщо като втора инстанция. Важното за тоя своеобразенъ ареопагъ бѣ да следи и направлява разискванията въ Санъ Джеймската конференция по всички важни въпроси, изникнали презъ балканската криза, и главно — да отстранява своевременно всичко, що би било отъ естество да се отрази неблагоприятно на общия миръ.

Може да се каже, че между сегашното положение на съюзниците и онова на Русия въ 1878 г., следъ Санъ-Стефанския миренъ договоръ, имаше известна аналогия. Последната дума бѣ не вече на Балканския блокъ, а на силитѣ.

* * *

Франция, която си бѣ задала за първа задача — запазването на общия миръ, се опита да помири всички противоположни интереси. Съгласно инструкциитѣ, които Поанкаре даде на 4/17 декемврий на своя Лондонски посланикъ — Полъ Камбонъ, последниятъ трѣбваше да действува: за създаването, при колективната гаранция на силитѣ, една автономна Албанска държава, позволяваща до нѣкъде увеличението и на Сърбия; да се запази statu quo-то досежно Цариградъ и околността му; да се отстъпи Солунъ на Гърция, а Одринъ на България; да се избѣгне по възможностъ всѣка промѣна въ режима на Проливитѣ, като, при евентуалното повдигане на въпроса за тѣхното откриване, на Русия се окаже отъ френския делегатъ подкрепа до толкова, до колкото това не би засѣгнало английското становище; да се допусне Румъния да предяви своитѣ желаня, но не и да разисква, защото и самитѣ Балкански държави не участвуватъ въ конференцията; да се дадатъ на Гърция Критъ и другитѣ Егейски острови, обитавани отъ гърци, съ изключение, при нужда, на Тасосъ, исканъ отъ България, на Хиосъ и Митиленъ — ако другитѣ сили поискатъ непременно да останатъ на Турция — и на Лемносъ и Тенедосъ, които, поради близостъта си съ Дарданелитѣ могатъ да се неутрализиратъ подъ грѣцки суверенитетъ; да се създаде отъ Солунъ свободно пристанище, ако това е желанието на Австрия, съ улеснение за транзитъ и съ специални тарифи за стокитѣ, предназначени за това пристанище, но безъ каквито и да е економически и митнически привилегии.

Колкото до финансовитѣ въпроси, особено ония, що се отнасяха до отоманския дългъ — тѣхното уреждане се възлагаше на

¹⁾ Въ своитѣ мемоари германскитѣ посланикъ князь Лихновски пише: „... Ние защитавахме винаги, безъ изключение, предписванитѣ ни отъ Виена тези. Графъ Менсдорфъ, австрийскитѣ посланикъ, бѣ, който ржководѣше Тройния съюзъ въ Лондонъ. Азъ вървѣхъ подиръ него. Моята задача бѣ да подкрепямъ неговитѣ предложения“.

една техническа комисия, заседаваща въ Парижъ, и въ която влизаха представители отъ всичкитѣ сили.

Вънъ отъ туй Поанкаре препоръчваше на Полъ Камбона да гледа да не пропадне Балканския блокъ, като дава на съюзникитѣ настоятелни съвети за помирение.¹⁾

За жалость противоречията бѣха много дълбоки, за да може да се постигне нуждното съгласие по всички ония крупни въпроси, които, засѣгайки отъ близо воюващитѣ, не представляваха по-малкъ интересъ и за голѣмитѣ европейски държави.

* * *

На заминаване за Лондонъ, първиятъ нашъ делегатъ д-ръ Даневъ се отби въ Виена и Берлинъ, за да се срещне съ мѣрдавнитѣ тамошни кръгове и да се постараете да ги предразположи повече въ наша полза.

Графъ Берхтолдъ не пропусналъ и този пътъ случая да помолити отново Данева да въздействува на сърбитѣ „да се откажатъ отъ Адриатическо море“, на което последниятъ отговорилъ, че, следъ като сме отклонили Бѣлградското правителство отъ идеята за дѣлежа на Албания, той вѣрвалъ да се подчини то и по този въпросъ на решението на силитѣ, но че, ако бждемъ сезирани по него въ Лондонъ, не ще можемъ да се изкажемъ по принципъ противъ искането на сърбитѣ да иматъ пристанище на Адриатика.

Давайки отъ своя страна уклончивъ отговоръ на обещаната ни по-рано поддръжка по въпроса за Солунъ и по всички въобще други въпроси, що ни интересуваха, Берхтолдъ чрезъ управителя на Boden-Credit-Anstalt, препоръчва Даневу бѣлгаро-грѣцки кондоминиумъ въ поменатото егейско пристанище.²⁾

Споредъ едно съобщение на германския посланикъ въ Виена, фонъ Чирски, отъ 30 октомврий (12 ноемврий) до Бетманъ Холвегъ, когато Берхтолдъ възразилъ Даневу, че Гърция искала Солунъ, Даневъ му отговорилъ, че Бѣлгария била сериозна държава, която знаела да прокарва това, що иска. Добавилъ още, че било въ интереса на Бѣлгария да бжде въ добри отношения съ Турция. Последната дори предложила на Софийския кабинетъ едно военно сътрудничество—„coopération militaire“, която идея била посрещаната симпатично въ София.

Противъ кого, обаче, би било насочено това военно сътрудничество, Даневъ не обадилъ, но Берхтолдъ не можелъ да си представи освенъ, че то би било насочено противъ Гърция.³⁾

Следъ Виена Даневъ посети Берлинъ, отъ гдето изнесълъ „най-добри“ впечатления.

„Кидерленъ Вехтеръ, казва той, ме прие съ почестъ, но и сърдечно: той се бои отъ турската система на протакане, но обеща да внуши на Османъ Низами паша да се откаже отъ шиканитѣ и да се споразумѣе съ насъ—понеже е въ тѣхенъ интересъ. Той е решително противъ гърцитѣ и начина...

¹⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 390—391.

²⁾ Докладъ и пр., с. 677 (52).

³⁾ Die Grosse Politik т. 34, I, с. 43.

по войно и щипатъ съвременната история. Признава, че Солунъ и Тасосъ трѣбва да бѣдатъ наши. Прави резерва само за Халкидическия полуостровъ. Препоръчва споразумение съ Румъния, която не щѣла да иска много.“¹⁾

По поводъ на сжщото посещение на 20 ноемврий (3 декемврий) Кидерлицъ Вехтеръ пише:

„Вчера ме посети г. Даневъ. Той прави впечатление на разуменъ и умѣренъ човѣкъ. По румънския въпросъ се показва предупредителенъ и за споразумение. Отъ Одринъ България не може да се откаже; въ интереса на Турция е да го отстъпи. Остане ли Одринъ подъ Турция, мирътъ е въ опасностъ. Цариградъ — не го искатъ. Безъ Азиатския брѣгъ той не може да се владѣе. България иска Солунъ, защото е пристанище на Македония. България ще гарантира отоманския дългъ и концесиитъ. По албанския въпросъ е съгласенъ съ силитъ и иска по-скоро да се вземе решение, което ще бѣде гаранция за мира.“²⁾

Все около това време кайзеръ Вилхелмъ пъкъ пише на своя посланикъ въ Виена, фонъ Чирски:

„Дайте на графъ Берхтолда отдалечъ да разбере, че ни е донесено отъ свършено таенъ източникъ, какво преди нѣколко време Даневъ се приемѣлъ (lustige gemacht) на поздравленията на австрийското правителство по случай българските победи! Освенъ това, той се изразилъ, че се стремѣлъ къмъ приятелски връзки съ Румъния, за да образува съ нея единъ фронтъ противъ Австрия. Не съобщихъ това за сега въ Виена, само за да не компрометирамъ тамъ този за насъ извънредно цененъ източникъ. Сега, обаче, въ интереса на дѣлото съобщавамъ това на графъ Берхтолда строго повѣрливо. Моля да задѣлжите министра, при използване на тази информация, да не обясня, че е получена отъ германски източникъ.“³⁾

Отъ германската столица Даневъ заминава направо за Лондонъ и отъ тамъ отива за малко въ Парижъ, „за да разсѣе“, както казва, „нѣкои претѣлкувания“ по спирането му въ Виена и Берлинъ.⁴⁾

При срещата си съ Поанкаре на 2/15 декемврий, Даневъ категорично отрича България да е въ споразумение съ Тройния съюзъ.

„Ние нѣмаме ангажментъ освенъ къмъ съюзницитъ си, заявява той. И ще имъ останемъ вѣрни. Ако Австрия нападне Сърбия, ние ще се притечемъ въ помощъ на сръбската армия“.

„Старая се, пише по тоя поводъ Поанкаре, да проникна въ истинското му мнение за онова, което ще стане въ Лондонъ. И, въпрѣки твърденията му, усѣтамъ, че нѣма сговоръ между съюзницитъ. На настоятелното ми запитване той, Даневъ, отговаря:

„По въпроса за Одринъ нѣма да отстъпимъ. Сега Русия приема вече крепостъта да не остава на Турция. Ние нѣма да се съгласимъ тя да ни отбѣгне. Впрочемъ, тя си остава обсадена и фатално ще падне тия дни.“

¹⁾ Докладъ и пр., с. 677 (52).

²⁾ Die Grosse Politik т. 34, I с. 38, 39.

³⁾ Се тамъ, т. 34, II с. 462, (забележката).

⁴⁾ Докладъ и пр. с. 677 (52).

На въпроса на Поанкаре: дали българското правителство е разположено да направи известни отстъпки на Румъния, нашиятъ пръвъ делегатъ дава следния отговоръ:

„Не, тя нѣма право на нищо. Двукратно тя отказа да се присъедини къмъ нашето дѣло“.

„И понеже, продължава Поанкаре, азъ се стараехъ да добия по-точни отговори, Даневъ, чрезъ единъ лукавъ опитъ за ласкателство (*dans une malicieuse tentative de flatterie*) подири удобна диверсия:

„Бихъ казалъ, провикна се той, че Вие винаги сте живѣли между насъ. Като Ви слуша човѣкъ да говорите за Добруджа, за Тракия, за Македония, за Албания, би Ви помислилъ родомъ отъ София или Скопие. А! Съвсемъ друго бѣ съ графъ Берхтолдъ. Върху никой предметъ той не можѣ да даде точенъ отговоръ. Увѣрявамъ Ви, че презъ цѣлия си животъ той не е консултиралъ една карта на Балканитѣ“.

„И съ тѣзи комплименти, добавя Поанкаре, Даневъ прекъсна разговора безъ да ми обещае да се споразумѣе съ Румъния!“.

Както и да е, но Даневъ останалъ доволенъ отъ срещитѣ си въ Парижъ. Предавайки Гешову съ телеграма отъ 4/17 декемврий впечатленията си отъ разговоритѣ, що ималъ тамъ, той, между другото, казва:

„По отношение на Турция Поанкаре ни желае всичко добро, но не може да дойде на себе си отъ неприятния, надмененъ езикъ на турскитѣ пратеници. Отговорихъ, че въ такъвъ случай войната ще се продължи, като има за обектъ премахването последнитѣ остатъци отъ турското владичество въ Европа.“

„По въпроса за Адриатическо море, френскитъ министъръ на външнитѣ работи съветва осторожностъ, ако и да не може да опредѣли подходящия *modus procedendi*. Съобщи ми, че на сърбитѣ се исѣло да се отменятъ отъ договора си съ насъ, понеже не получавали изходъ на море, но че той на стойчиво ги съветвалъ да не повдигатъ подобенъ въпросъ.“

Колкото за Гърция, симпатиитѣ на френското общество сж на нейна страна. Френскитъ министъръ на външнитѣ работи иска да се покаже безпристрастенъ. Венизелосъ му говорилъ за своята идея за арбитражъ, но азъ отклонихъ да се произнесе, като напиряхъ на идеята на справедливостта и на принципа на плебисцита, ако е речъ за Солунъ.

Французитѣ много настояватъ да се консолидира блока. Осъществението на тая мисль е, обаче, възможно само при едно условие, натъртено извикахъ азъ—да се не повдига за сега никакъвъ въпросъ за дѣлежъ между съюзницитѣ, догдето траятъ преговоритѣ за мира“.

„По румънския въпросъ френскитъ министъръ на външнитѣ работи е съ насъ; препоръча ни да бждемъ на шрекъ, защото отъ нѣколко време насамъ се забелезвали неблагоприятни течения въ Румъния“.²⁾

* * *

Съ откриването още на Лондонската конференция съществуващитѣ вече недоразумения между съюзницитѣ отъ една страна и съ Турция — отъ друга, почнаха да се засилватъ. При самото

¹⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 388—389.

²⁾ Докладъ и пр., с. 284 (56)

почване на преговоритѣ на 1/14 декемврий турскитѣ делегати се обвиниха противъ участието на гърцитѣ въ преговоритѣ за миръ, подѣ предлогъ, че тѣ не бѣха подписали протокола за примирието. Тѣи турцитѣ отъ първия день още издаваха скритото си желание, чрезъ протакане да печелятъ време, до като Цариградското правителство се подготви за продължение на войната.

Частно за България настѣпваха тежки дни. Всички неуредени при започване на войната въпроси идваха на дневенъ редъ и единъ следъ други чакаха своето разрешение.

„Наредъ съ започване преговоритѣ за мира се явяватъ румѣнскитѣ претенции, сръбската нелоялност, гърцкитѣ искания за разграничение на териториитѣ въ Македония, а всичко-това, бързо разбрано отъ турцитѣ, направиха надмѣшни и усили надеждата имъ: да опитатъ наново своето военно шастие, следъ като презъ днитѣ на примирието се съвзематъ. До като за българското правителство лондонскитѣ преговори бѣха надежда за скорошенъ миръ, за Турция това бѣ само печелене време“.¹⁾

И наистина, на 1/14 декемврий Даневъ, току-що пристигналъ въ Лондонъ, съобщава Гешову:

„Ако не могатъ запази Одринъ, турцитѣ щѣли да прекъснатъ преговоритѣ за миръ следъ шестъ-осемъ недѣли. Надѣваме се да въздействуваме на турската делегация, както съ съгласието между съюзниците, тѣи и съ желанието на Европа да тури край на войната чакъ по-скоро. Но най-ефикасно сръдство трѣбва да бжде нашата военна готовност, на което обстоятелство обръщамъ най-сериозното внимание на министерството. Сърби и гърци ще се радватъ, ако подкачимъ наново военнитѣ действия, защото се надѣватъ, че въ такъвъ случай ще бждемъ принудени да преговаряме съ тѣхъ и възприемемъ отъ една страна гърцкото становище, поне отчасти, отъ друга страна изменението на съглашението съ сръбитѣ, което тѣ намиратъ неизносно за тѣхъ, предъ видъ опозицията на Австрия да излѣзатъ на Адриатическо море. Въ заключението или не трѣбва да се подновява войната, или, ако се поднови, ще трѣбва да разчитаме на насъ и само на насъ“.²⁾

Въ отговоръ на това на 2/15 декемврий Гешовъ телеграфира Даневу въ Лондонъ:

„Взехме бележка отъ думитѣ ви, че можемъ да се принудимъ да воюваме сами безъ съюзниците. Недейте забравя, обаче, положението на войската, което продължава да бжде, каквото го оставихте. За подобренieto му необходимо било, споредъ последния рапортъ на командира на третата армия, една почивка отъ 15—20 дена, та толкозъ най-малко трѣбва да траятъ и преговоритѣ, ако тѣ се прекъснатъ безъ миръ“.³⁾

Сжщевременно Гешовъ съобщава на Данева да изяви прѣтенции и надъ линията Родосто—Мидия, въ отговоръ на което последниятъ му телеграфира на 4/17 декемврий, че при интимното си свиждане съ турскитѣ делегати извлѣкълъ впечатлението, какво тѣ биха дали всичко да запазятъ Одринъ и че по-скоро биха прѣкъснали преговоритѣ, отколкото да отстѣпятъ по този пунктъ.

¹⁾ Докладъ и пр. с. 251

²⁾ Се тамъ, с. 281 (51)

³⁾ Се тамъ, с. 232 (53)

„При тая перспектива не разбирамъ, продължава Даневъ, предложението ви за линията Родосто — Мидия, самото предявяване на което ще ни постави злѣ предъ ония именно сили, на които най-много разчитаме.“¹⁾

А въ показанята си по-късно предъ парламентарната изпитателна комисия, Гешовъ казва:

„Ние искахме Родосто, защото имаше нѣкои между г. г. министритѣ, които бѣха на това мнение, а сѣщо и царьтъ бѣше на това мнение, че трѣбва да имаме и Родосто; но се съгласихме това наше искане да бѣде като първо условие, понеже обичай е да се позарятъ при подобни случаи.“²⁾

Между туй знаеше се, че особено Русия по никои начинъ не искаше да види българитѣ на Мраморно море.

* * *

Широкитѣ народни маси не бѣха още доловили сериознитѣ мжхнотии, които ни идѣха отъ съюзницитѣ и отъ Румѣния. За тѣхъ българскитѣ хоризонтъ бѣ ясенъ и предвещаващъ най-хубави дни. Опияненъ отъ постигнатитѣ резултати на бойнитѣ полета, народътъ се радваше на уголѣмена България, възвеличаваше „освободителното дѣло“ на своето правителство и кроеше идилични планове за бъдещето, виждайки въ Балканския съюзъ крепка гаранция за траенъ миръ и доброденствие.

Въ това време царь Фердинандъ обикаляше новитѣ земи, приветствуванъ всѣде като „царь освободитель“. На 5/18 декемврий той пристигна въ Солунъ, посрещнатъ на гарата отъ находящитѣ се тамъ по онова време наши князе Борисъ и Кирилъ и отъ множество видни българи — солунски граждани.

Предметъ на възторжени отзиви бѣ Балканскитѣ съюзъ и въ нашата камара. Отърсени въ тия моменти на патриотически пориви отъ всѣкакво партизанство, вземайки думата по време на дебатитѣ по тронната речъ, нашитѣ партийни водачи съ патетични акценти се изказаха най-одобрително, както за постигнатото споразумение, тъй и по воденето на войната.

Шефътъ на демократическата партия Александръ Малиновъ каза:

„Азъ винаги съмъ билъ на страната на единъ балкански съюзъ. Нѣщо, мисля, за този съюзъ и презъ наше време е направено. Азъ съмъ дори за единъ по-широкъ съюзъ следъ войната. Въ Лондонъ, когато се подпише — ако се подпише — протоколътъ на мира, искамъ да вѣрвамъ, че едновременно съ това нѣма да се подпише и протоколътъ за ликвидацията на Балканския съюзъ. Напротивъ, едва тепърва, следъ мира, Балканскитѣ съюзъ ще има да нарасне, да се разширочи, да стане една сила, способна, годна да ни отърве отъ благосклонното попечителство на по-силнитѣ отъ насъ. Второ, този съюзъ ще има да осигури онѣзи условия, при които ще е възможно по-нататъшното мирно, прогресивно развитие на балканскитѣ нации. И най-последно, само този съюзъ, ако продължава да съществува, ще бѣде единичниятъ оплотъ за формулата: „Балканитѣ за балканскитѣ народи“.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 284 (55)

²⁾ Приложение и пр., с. 141

На край Александър Малиновъ изказа надежда, че преговоритѣ за миръ въ Лондонъ ще се завършатъ благополучно.

„Но, ако коиѣ предположения сж не прави, ако менъ и всинца ни очаква разочарование, тогава, отъ тогава за менъ е ясно, че войната ще има да продължи съ по-голямо ожесточение, съ по-голямъ ентузиазмъ, защото къмъ всички поводи, които обосновавахъ тази война, ще има да се добави още едно, че Турция злоупотреби съ довѣрието ни, когато на Чаталджа поиска примирие. Тогача рано или късно бодрешитѣ звукове на „Щуми Марица“ ще скрътатъ иль Златния рогъ и хубавия Босфоръ; тогава, най после, узорпаторитѣ помесеще на Св. София ще склони своята глава и ще отстѣпи мѣстото на честния и животворенъ кръсть“.

Янко Сакъзовъ, социалистическия водителъ, каза, че войната се е напозвила, тъй като турцитѣ не могли да конституционализиратъ държавата си. За него на Балканския полуостровъ не могло да има мѣсто за немодерна и неконституционна държава.

Дръ Никола Геннадиевъ се изказа също за съюза.

„Дръ бихъ желалъ, каза той, нашиятъ съюзъ съ съседнитѣ Балкански държави да се развие до своето окончателно изражение и да се превърне единъ день на балканска конфедерация.

Това, което днешния день ни налага, то е съ всичкитѣ си усилия да поддържане този съюзъ, и когато виждамъ поведението на българското правителство, азъ не мога не само да не го одобря, но не мога да не изкажа и своята готовност да го подкрепя съ най голъма енергия

По отъ Македония ние и безъ това ще правимъ голъми жертви. Тя трѣбва да остане, ако не цѣла, почти цѣлата присъединена къмъ Българското царство, което ще отговаря на жертвитѣ на българския народъ и на желанията и идеалитѣ, които сж ни въодушевлявали отъ момента, когато сме били деца, па и до днешния день, когато отидохме да се биемъ за този идеалъ. Само по този начинъ разграничени и опредѣлени границитѣ на Българското царство могат да ни дадатъ пълно удовлетворение и да закрепятъ мира, съласнето, приятелството и съюза между Балканскитѣ държави, а това приятелство не може никога да съществува, до като Солунъ не бжде въ български ръце.“¹⁾

Горнитѣ речи бѣха съпроводени съ бурни ржкоплѣскания.

* * *

Сърдечно продължаваше да бжде приветствуванъ Балканския съюзъ и отъ нашитѣ приятели въ чужбина. Въ речта си на 5/18 декемврий въ Думата министъръ-председателтъ Коковцевъ каза между друго:

„Военнитѣ добродетели и рѣдкото единодушие, проявени отъ балканскитѣ народи, не можеха да не срещнатъ най-горещи симпатии въ всички руски сърдца. Въ качеството си на голъма славянска и православна държава, която е дала безбройни жертви за покровителствуването на своитѣ единородци и единовѣрци, Русия не може да гледа равнодушно на въ-

¹⁾ Вж. Дневниците на XV-о обикновено Нар. събрание, втора редовна сесия. 1912. год.

проса за добиване от страна на тези народи условия за съществуване, които, бидейки във съразмерност с извършеният от тях подвизи и с по-тоцитът пролѣна кръвь, биха обезпечели твърдо технитѣ жизнени интереси и премахнали биха за въ бъдеще вѣроятността отъ нови усложнения, винаги опасни за европейския мир“.

А на 7/20 сѣщия месецъ въ изявленията си предъ Сената министъръ-председателътъ Поанкаре, докосвойки се до Балканската война, произнесе следнитѣ думи:

„Сега сме зрители на твърде важни събития. Източниятъ въпросъ, подигнатъ толкова отдавна, сега ще се уреди по силата на нѣщата въ смисълъ съответстваща най-добре на французскиятѣ идеи. Велико време е това, че тази балканска идея, тѣй отдавна мечтана отъ мнозина държавници, става действителностъ; балканскитѣ народи се повдигнаха въ името на правдата и свободата; Франция може да гледа на тяхното дѣло само съ симпатия (ржко-плѣскания). Балканскиятъ полуостровъ да бжде на сърбитѣ, българитѣ, черногорцитѣ и гърцитѣ — ето справедливото разрешение, което дава най-голяма гаранция за трайностъ и стабилностъ“.

А за да засвидетелствува въ сѣщото време солидарността на Франция съ Русия въ случая, сѣщиятъ направи следната декларация предъ парламента:

„Нашата традиционна политика почиваше върху началото за запазване цѣлостта на Отоманската империя въ Европа и Азия; но, предъ видъ искането на младитѣ и предприемчиви народи, грѣшкитѣ на турското правителство и слабитѣ страни на Берлинския договоръ, една промѣна въ тази наша политика става неизбѣжна. . . Смятаме за елементаренъ нашъ дългъ да дадемъ на съюзницата си Русия доказателство за действително приятелство...“

Въ такава смисълъ се изказваха и мнозина други още европейски държавници и общественици.¹⁾ Доскорошни покровители на Турция, сега, следъ настѣпилата промѣна, бързаха и тѣ да промѣнятъ своитѣ възгледи, насочвайки симпатиитѣ си къмъ съюзенитѣ Балкански държави. Както винаги, тѣй и сега, интереситѣ съставляваха ржководното начало на европейската политика. Отъ победена Турция нѣмаше, какво особно да се очаква вече. . .

* * *

Въ това време сърбитѣ обсъждаха въпроса, какъ по-лесно да ни лишатъ отъ плодоветѣ на нашитѣ победи.

При една среща на 1/14 декемврий Хартвигъ ми каза, че ималъ причини да мисли, какво скоро Бѣлградското правителство щѣло да го помоли да му окаже своето застѣпничество досежно Прилепъ.

Тия сръбски домогвания станаха причина да бжда повиканъ отъ Гешова на устенъ докладъ въ София. Пристигналъ тукъ на 3/16 декемврий, азъ заварихъ нашия премиеръ съ доста пониже-

¹⁾ „Заетото отъ дълги години становище отъ френската дипломация по балканскитѣ работи бѣ: да се поддържа Турция, до като тя самата се крепи, но, ако тя изнемогне, да се приеме и даже подготви единъ нейнъ наследникъ, като този наследникъ, естествено, бжде България“. С. Hanotaux цит. съч. с. 140.

по настроение. Наскоро той бѣ се научилъ, че на минаване презъ Парижъ, Стоянъ Новаковичъ пожелалъ да узнае отъ Поанкаре, какъ би погледнало френското правителство, ако Сърбия поиска „пѣщо повече“ отъ предвиденото въ съюза и съ България. Пожте-временно Сазоновъ телеграфиралъ на Неклюдовъ, какво Новаковичъ казалъ на руския посланикъ въ Парижъ, Изволски, че ако Сърбия не получила едно пристанище на Адриатическо море, щѣла да се види принудена да иска възмездие въ друга посока. . .

Прииѣвътъ се повтаряше.

На 7/20 декемврий отново говорихме съ Гешова по сръбскитѣ своеволия въ освободенитѣ земи, по опасноститѣ за Балканския съюзъ, необходимостта за неговото запазване и пр. Край другитѣ мѣрки, които обсъждахме въ случая, азъ пакъ настояхъ да се изпратятъ въ Македония видни македонци изъ България, за да крепятъ духа на тамошното население и да следятъ за дейността на сръбскитѣ органи. Гешовъ, обаче, не се решаваше. Разговаряйки на тая тема, той внезапно се запита, да ли да обиди на австрийцитѣ, че сръбитѣ искали Прилепъ. А следъ туй добави: „Боя се да не би Бѣлградъ да се споразумѣе съ Виена“. И продължи: „Отъ пѣкое време Спалайковичъ ми изглежда гузенъ и отобѣва да говори съ менъ. Напротивъ, графъ Тарновски е много любезенъ и съ него имаме чести срещи“.

Преди да се раздѣлимъ, останахме съгласни, възъ основа на всички данни по оплакванята на македонцитѣ отъ сръбскитѣ власти, да приготвя една прогметогія, която да се предаде на Неклюдова въ София и на Пашича и Хартвига — като се завърна въ Бѣлградъ.

На другия день посетихъ Неклюдова. Споредъ него Сърбия се нуждаела отъ добри съвети, като даде да се разбере, че тия съвети трѣбвало да дойдатъ отъ Петроградъ. Хартвигъ билъ буенъ, амбициозенъ, своенравенъ. Важно било на всѣкой случай сръбско-българскитѣ съюзенъ договоръ да се запази.

Сжщиятъ день отъ 5 до 7 часа присѣтствувахъ на заседанието на министерския съветъ. Тукъ, по желанието на Гешова, подробно докладвахъ и на колежитѣ му по положението въ Сърбия, върху сръбскитѣ намѣрения „да задържатъ всѣка педя земя, гдето е стѣпилъ сръбски кракъ“, за засилващитѣ се и умишлено поддържани слухове въ сръбското общество, че Бѣлградското правителство било „изиграно“ отъ Софийското, и въобще върху всичко онова, което се отнасяше до сръбската психика и политическа мисль въ тогавашния моментъ.

На 9/22 декемврий посетихъ Т. Тодорова у дома му. Съ свойственото си велеречие той се впусна да ми говори за крупното историческо значение на сръбско-българското разбирателство и за нуждата да се развие това разбирателство до степенъ на още по-тѣсно единение. Споредъ него съюзътъ билъ по-важенъ дори и отъ резултатитѣ на войната. Ето защо той трѣбвало да се поднови следъ окончателното ликвидирание на днешното положение. При нужда трѣбвало да подкрепимъ Сърбия и противъ Австрия. Той билъ казалъ на графъ Тарновски, че сме длѣжни да сторимъ това

по силата на нашия договоръ. Сжщото заявилъ и Гешовъ на Тарновскъ, само че по-резервирано.

Следъ туй ходихъ пакъ у Гешова. Прочете ми една телеграма отъ Данева изъ Лондонъ, съ която между другото се съобщава, че сърбитѣ били молѣли Австрия да имъ помогне да излѣзатъ на Адриатическо море презъ Битоля и Корча. Като ми каза това, Гешовъ добави, че се двоумѣлъ да предаде ли или не горното на Сазонова, както и разговора на Новаковича съ Поанкаре. Насърдчихъ го да стори това.

На 10/23 декемврий — нова среща съ Гешовъ у дома му, прочете ми едно тайно писмо, съ което Неклюдовъ му явяваше, че, когато му додѣло времето, царъ Николай въ качеството си на арбитъръ, щѣлъ да осъди Струга да остане на българитѣ.

Впрочемъ, сжщото азъ бѣхъ узналъ вече отъ самия Неклюдовъ.

На утрото, 11/24 декемврий, се завърнахъ въ Бѣлградъ, но преди още да направя уговоренитѣ постѣпки предъ Пашичъ, Гешовъ ми телефонира, че понеже следъ моето заминаване Неклюдовъ го билъ увѣрилъ, какво ние сме щѣли да получимъ *всичко*, съгласно съюзния ни договоръ съ Сърбия, по-добре било за сега да се не подигалъ енергично въпросътъ за сръбскитѣ домогвания въ Македония и за упражняванитѣ отъ тѣхна страна насилия противъ тамошното българско население. Нѣмало защо да се предава и въпросната прометогія.

Отговорихъ му, че въ всѣкой случай ще привлѣка вниманието на Пашичъ върху осъдителното поведение на сръбскитѣ власти въ Македония, върху разговора на Новаковичъ съ Поанкаре, както и върху сръбскитѣ хленчения предъ Австрия да излѣзатъ презъ Битоля и Корча на морето.

Това и направихъ. Преди обаче да видя Пашичъ, рекохъ да поговоря съ Хартвигъ. Предадохъ му всичко гореизложено и го помолихъ да гледа и той да въздействува върху сръбското правителство да не повдига дори и въпросъ за Прилепъ. Казахъ му, че, що се касае до Струга, ние имаме писмена декларация отъ руското правителство, че тоя градъ ще остане намъ.

Последнитѣ ми думи Хартвигъ изслуша съ навъсено чело. Минавайки на разговора между Новаковичъ и Поанкаре, той се опита да ме увѣри, че не знаелъ нищо по него. Знаелъ само, че Новаковичъ говорилъ кое-що въ тая смисълъ на Изволски и то „академически“. Все пакъ Изволски счелъ за умѣстно да протелеграфира това на своето правителство, което отъ своя страна пъкъ го предало и на Хартвига съ забележка, че никакво отклонение отъ съюза нѣмало да се допусне. По тоя поводъ Хартвигъ се видѣлъ принуденъ да даде известни успокоения на своето правителство, като подчерталъ, че Новаковичъ билъ говорилъ отъ свое име и безъ знанието на Пашича.

Разбира се, тия твърдения на Хартвигъ не отговаряха на действителността. Нѣмаше съмнение, че Новаковичъ бѣ говорилъ и на Поанкаре и на Изволски по заповѣдъ на Пашичъ. При все туй последниятъ, съ когото сжщо говорихъ на 13/26 декемврий, не се поколеба да ни даде сжщитѣ увѣрения като Хартвигъ. Нѣмало

защо да се залавяме за нѣкакви приказки, които Новаковичъ „на своя глава“ разправялъ въ Парижъ. Ако сме имали нѣщо да си кажемъ, ние по въпроса за Македония, можели сме да си го кажемъ направо и открито.

Повече Пашичъ не иска да говори по предмета. Изслушвайки неохотно нашитѣ оплаквания отъ поведението на сръбскитѣ органи въ Македония, той се опита да ги омаловажи, като добави, че си взема бележка отъ чулото.

За сръбскитѣ претенции надъ Прилепъ и пр. ми говориха и много сръбски депутати и професори, като двамата братя Воя и Павелъ Маринковичъ, д-ръ Момчило Нинчичъ, д-ръ Жуовичъ, д-ръ Поповичъ и др. Първитѣ двама най-невъздържано порицаваха Пашичъ и Русия. Казаха ми, че между сръбското офицерство все повече и повече се вкоренявало убеждението, какво Сърбия била измамена отъ България и изоставена отъ Русия. Между това, Сазоновъ пише:

„... Единодушнитѣ симпатии на руското правителство и на общественото мнение бѣха на страната на Сърбия. Въ началото на 1913 г. съчувствието на нашето общественое мнение къмъ сръбскитѣ домогвания започна да се проявява съ една сила, която ми внушаваше известни опасения относно възможноститѣ на правителството да задържи въ рѣце ржководното влияние върху хода на политическитѣ събития.

... Моята задача се усложняваше още и отъ това, че въ самата Сърбия — която бѣше предметъ на искрена и гореща загриженостъ на руското правителство — азъ често не намирахъ онова самообладание и оная трезва приценка на опасноститѣ на момента, единствено способни да предотвратятъ катастрофитѣ. . . .“¹⁾

Като говори по-нататкъ за неизпълняванитѣ отъ сърбитѣ съвети, що имъ се даваха отъ Петроградъ, Сазоновъ все пакъ намира начинъ да оправдае това.

„Вѣзи приятелски предупреждения, добавя той, нѣмаха за жалость въ Бѣлградъ оня успѣхъ, що бѣхъ въ правото си да очаквамъ. Отъ една страна народното увлѣчение отъ одържанитѣ надъ турцитѣ победи, надминали и най-смѣлитѣ очаквания, а сжщо тъй и свързанитѣ съ успѣха розови надежди за скорошното осществяване националнитѣ идеали, отъ друга страна — твърде двусмисленото поведение на руския представителъ въ Бѣлградъ, който поддържаше у сърбитѣ, макаръ и по сжщество напълно законни, но въ сжщото време и неосжществими стремежи, налагаха на руското правителство неприятното задължение да действува охладително върху поривитѣ на сръбския ентузиазъмъ и да дава въ Бѣлградъ съвети на предпазливостъ и благоразумие, никога и отъ никого не приемани охотно, а още по-малко въ минути на голѣмъ успѣхъ.“²⁾

* * *

До като съ своето държане Сърбия подкопаваше вече съюза си съ България, преговоритѣ въ Лондонъ се протакаха безъ надежда да се дойде до миръ. Подъ разни предлози турцитѣ гледаха да

¹⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія, с. 92, 94.

²⁾ Се тамъ с. 96. .

бавятъ. За тѣхъ бѣ важно да печелятъ време, разчитайки на разногласията на съюзниците. И не се лъжеха. Сърби и гърци не мислѣха освенъ, какъ да си осигурятъ по възможность повече облаги въ ущърбъ на България. За тая цель тѣ се дирѣха въ тъмнината, за да комплотиратъ противъ насъ. Въ тѣхна помощъ се явяваше и Румъния. Пашичъ гдетѣ седнѣше—станѣше се оплакваше, че Сърбия била онеправдана по всички линии, че не сме ѝ помагали по въпроса за излазъ на море, до като тя подкрепяла въ всичко своитѣ съюзници; че актъ на елементарна справедливостъ било да се компенсира тя по нѣкакъвъ начинъ и пр.

По този поводъ на 15/28 декемврий Гешовъ телеграфира на Данева въ Лондонъ:

„Пашичъ моли да подържате тѣхното предложение за границата между Сърбия и Албания, като се солидаризирате съ тѣхъ и неотстъпно я защитите като сръбски минимумъ. Тая граница е водораздѣлътъ, който дѣли водитѣ на Охридското езеро и лѣвия брѣгъ на Черния Дринъ, отъ една страна и Адриатическо море — отъ друга. Пашичъ бележи, че Сърбия е подържала всичкитѣ искания на своитѣ съюзници, та моли и съюзниците да я поддържатъ по тоя важенъ за нея въпросъ. Моля поддържайте това му искане.“¹⁾

Сжщата комедия разиграваха сръбитѣ и по отношение на Русия. Тѣ продължаваха да роптаятъ, че не били подкрепяни и отъ Петроградското правителство по албанската си политика, като постоянно подмѣтаха, че, въ замѣна на туй, трѣбвало да имъ се даде нѣщо на друга страна. . .

Предъ видъ на горнитѣ сръбски оплаквания и попълзновения, следъ единъ разговоръ съ Спалайковичъ, който току-що се бѣ завърналъ въ София отъ Бѣлградъ, гдето бѣ ходилъ за нѣколко дена на устенъ докладъ, на 20 декемврий (2 януарий) Гешовъ телеграфира Бобчеву въ Петроградъ:

„Спалайковичъ се върна отъ Бѣлградъ отчаянъ отъ политиката на Сазонова спрямо сръбитѣ. Следъ като обещахъ да ги поддържа по въпроса за Албанската граница, тия дни казалъ нѣщо противно на сръбския пълномощенъ министъръ въ Петербургъ, вследствие на което вчера въ Бѣлградъ се е разисквалъ въпросътъ да повикатъ надире своя представителъ въ Петербургъ.“

Предъ видъ на факта, че отчаянието на сръбитѣ може да има лоши последици за насъ, тѣй като тѣ могатъ да подиратъ сръдства, чрезъ руситѣ или други, да излѣзатъ вънъ отъ границитѣ на нашия договоръ съ тѣхъ, ако благоразсудите, помолете дискретно, за да могатъ тѣ да бждатъ удовлетворени досежно границитѣ на Албания.“²⁾

Въ действителность, както се каза и по-рано, всички тия еремияди на Бѣлградъ имаха за главна цель да се подготви почвата за искане на, колкото се може, по-голѣми отстъпки отъ наша страна. Едновременно въ кралството се усилваше течението да се не отстъпва никому нищо отъ завезититѣ въ Македония земи. Въ тая смисълъ се подготвяше общественото мнение. Тая струя, умишлено подхранвана отъ горе, намираще вѣренъ отзвукъ въ сръбската ежедневна преса. Особенно силно се чувствувахе антибългарското

¹⁾ Докладъ и пр. с. 396 (10).

²⁾ Се тамъ с. 396 (11).

настроение въ военнитѣ крѣгове. Едва ли нѣкой вече въ Сърбия допушаше мисълта, че Македония, дето масово се настаняваха вече сръбски чиновници, нѣма да остане въ границитѣ на кралството.

И въ туй направление Бѣлградското правителство усилено работѣше вседе, гдето и както можеше.

На тая вѣроломна политика Пашичъ бѣ посветилъ всичкия си безсѣмненъ талантъ на рафинирано притворство. Съветвайки предумишлено насъ да не отстѣпваме „ни педя земя“ на Румѣния, сжщевременно той насърдчава последната въ териториялнитѣ ѣ претензии, само и само да види засилено охлажданието между София и Букурещъ, а Сърбия да си осигури румѣнската подкрепа. На 7/20 декемврий той отправилъ следното тайно писмо до своя букурешки представителъ:

„Драгий ми Михаиле,

Искамъ да обърна набързо вниманието ти върху една работа, която може да бжде отъ полза за насъ въ настоящия моментъ.

Често сме имали случай да чуваме отъ нашитѣ министри, или пълномощни министри, които сж бивали въ Букурещъ, че както кралтъ, тѣй и тамошитѣ мѣродавни крѣгове сж решени да не допускатъ промѣна на сегашното равновесие на Балкана въ наша вреда. Сега е удобниятъ случай Румѣния да ни докаже това. Тя, наистина, има приятели, които не сж добре разположени къмъ насъ, ала тѣзи нейни приятели сигурно сж наклонни да я задоволятъ, кога имъ се представи случай. Това положение на нѣщата би могло да се използва въ смисълъ да добиемъ съ помощта на Румѣния една компенсация за териториятъ, що изгубваме въ Албания. Куцовласитѣ въ Битоля и въ околността непрестанно искатъ отъ нашитѣ войскови командувания тѣзи области да не бждатъ изоставени отъ нашата войска, тѣй като куцовласитѣ мразятъ както гърцитѣ, тѣй и българитѣ. Ако бжде произведенъ влѣбисцитѣ, тѣзи покрайнини единодушно биха гласували за присъединение къмъ Сърбия. Гърцитѣ сж настроени противъ българитѣ, които пѣкъ мразятъ пѣрвитѣ. Куцовласитѣ мразятъ и еднитѣ и другитѣ; ние сме, следователно, въ положението на третия, що се смѣе.

Ако при твоитѣ разговори използвашъ по подходящъ начинъ това положение на нѣщата, не ще бжде трудно Румѣния да се спечели за нашитѣ домогвания досежно тия области. За да се придаде още по-гѣлма тежестъ на тѣзи наши аспирации, спокойно можешъ да увѣриши когото трѣбва, че ще дадемъ отъ наша страна училищна и черковна автономия на куцовласитѣ.

На българитѣ би направило много лошо впечатление, ако забележатъ, че по тия работи преговаряме съ Румѣния; за това ти препорѣчвамъ най-голѣма предпазливостъ въ туй отношение. Не бива румѣнитѣ да казватъ нищо за това и на Австрия, защото Виена тутакси ще уведоми София. Днесъ Бѣлгария стои тамъ по-добре, нежели Румѣния, въпрѣки че последната преследва политика на приятелство къмъ монархията. Имамъ положителни сведения, че въ Виена ласкаятъ тѣй много българитѣ, само за да ги придобиятъ на своя страна въ случай, че нѣкога Румѣния се отдрѣпне отъ Австрия и Германия. Ала Румѣния и въ Германия би могла да наиде подкрепа за желанията и на нашитѣ и на нейнитѣ сънародници въ Битоля. Тѣй Румѣния ще привърже и насъ къмъ себе си въ бждеше.

Поздравя те твоятъ Пашичъ“.)

.) D-r. M. Boghitchewitsch, цит. съч. с. 272, № 245.

* * *

Разбира се, тия сиренски гласове се слушаха съ с удоволствие въ Букурещъ. При все туй и тамъ имаше по-трезви държавници, които сочеха правия път на Сърбия.

При единъ разговоръ на 13/26 декемврий съ Ристича, тогавашниятъ министъръ на вътрешнитъ работи Таке Ионеско, следъ като му привлѣкълъ вниманието върху истинскитъ сръбски идеали: съединението съ Черна-Гора, Босна и Херцеговина, Далмация, Хърватия и Словения, добавилъ:

„ . . . Имайте търпение! Всичко ще си дойде по реда. Предполагалъ ли е нѣкой отъ васъ преди нѣколко месеца, че българитъ ще се съгласяятъ Скопие да остане вамъ? Зная — макаръ и да искате да ме убедите въ противното — че българитъ, ако не сж по-силни отъ васъ, сж поне сжщо толкозъ силни. *Сега вие трѣбва да водите реална политика, ала не като кралетъ Миланъ и Александъръ, които ми казваха нѣкога, че Сърбия искала дори и Солунъ. Вие постъпихте правилно, като отхвърлихте австрийското предложение за Егейско море.* Вашата „осъ“ не е тамъ, а на Адриатиката и вие не бива да я измѣстятъ.“¹⁾

Нѣколко дена по-късно, а именно на 28 декемврий 1912 г. (10 януарий 1913), за сближение между Румъния и Сърбия става дума и между първия сръбски делегатъ на Лондонската конференция Стоянъ Новаковичъ и Таке Ионеско.

Предавайки съ телеграма на следния день Пашичу разговора си съ поменатия румънски държавникъ, Новаковичъ казва между друго:

„ . . . Той (Т. Ионеско) ми разправи, че кралъ Каролъ се билъ изразилъ предъ него, какво румънитъ били всѣкога добре съ сърбитъ и че всѣкога лесно се биха разбрали съ насъ.

Като оставимъ на страна въпроса, че румънитъ обичатъ много да говорятъ за себе си и да важничатъ, най-голѣмата тѣхна грижа сега очевидно е да използватъ случая, за да *оскубиятъ* България. Сжщо така тѣ много биха желали, както ми каза Таке Ионеско, да издействуватъ нѣщо за македонскитъ румъни (цинцаритъ), които сега, вследствие успѣшната война, сж при съединени къмъ България, Гърция и Сърбия. Каза ми още, че говорилъ затуй съ Даневъ и Венизелосъ и намѣрилъ, че и двамата били разположени за това. Отвърнахъ му, че ние сме още повече разположени, тъй като нашитъ сънародници още по време на турското владичество всѣкога сж се разбирали добре съ тамошнитъ румъни, и че азъ още презъ 1895/1896 г. *блѣхъ предложилъ на румънитъ да обединилъ пропагандата си същу българии и гърци.* Ала тогава въ Букурещъ се държаша резервирано къмъ това наше предложение.

По този поводъ разговорътъ ни се завърши съ това, че по отношение на тая точка уговорихме отдѣлна среща.

Сами по себе си добритъ отношения между Румъния и Сърбия не бива да се подценяватъ, защото не се знае, какво ще ни донесе бъдещето. Следъ като румънитъ сж влѣзли сега въ противоречие съ българитъ, не е изключено да могатъ да ни станатъ твърде полезни и необходими при една важна

¹⁾ D-r M. Boghitchewitsch, цит. съч. с. 276 № 252.

ма насъ политическа констелация. Ето защо съвсемъ умѣстно би било нашия востни и граждански власти въ Македония да се отнасятъ по-внимателно къмъ живещитѣ тамъ румъни“.¹⁾

Въ сжщото време сърбитѣ не преставаха да действуватъ за зацържането на Битолския край, като не се спираха и предъ най-безчестнитѣ срѣдства.

Балугчичъ, предавайки Пашичу съ докладъ отъ 8/21 януарий 1913 г. изъ Солунъ разговора си съ Милокова, който му разправилъ за ширещото се въ България негодувание противъ сърбитѣ, поради нелоялното имъ държане въ Македония, пише между другото:

„ . . . Обърнахъ му вниманието особено върху обстоятелството, че вие и правителството енергично отхвърляте всѣка подобна чисто локална нападка, и по случая му прочетохъ нѣколко отъ вашитѣ телеграми, съ които нареждате да бждатъ зачитани всички екзархийски права и забранявате всѣкаквъ натискъ върху екзархиститѣ.

Понеже Милоковъ въ всѣкой случай ще говори и съ васъ по това, считамъ за умѣстно да бждатъ държани готови нѣколко отъ изпратенитѣ вече по този въпросъ телеграми, *като brevi manu (на бърза ръка) бждатъ изфабрикувани и други нѣколко такива*, съ които би могло да се докаже добрата ни воля да бранимъ екзархийския елементъ отъ всѣкакви нападки“.²⁾

Открито, обаче, сърбитѣ продължаваха да говорятъ главно за Прилепъ. При една среща на 20 декемврий 1912 (2 януарий 1913) Хартвигъ безъ всѣкакви забикалки ми каза вече, че Сърбия щѣла съ всички сили да настоява за този градъ, особено ако се подкачели отново военнитѣ действия. Въ замѣна на оказаната ни помощъ и следъ „ощетенитѣ сръбски интереси отъ страна и на Европа“, справедливо щѣло да е — по собствена инициатива ние сами да имъ предложимъ известни „отстъпки“.

Продължавайки въ тоя духъ, Хартвигъ отново се впусна да ми говори за „безизходното положение“, въ което се намиралъ Пашичъ, и за нуждата да му се помогне по каквѣто и да е начинъ. Това изисквали интереситѣ на самия Балкански съюзъ. При единъ разговоръ той — Пашичъ — ми билъ казалъ, че следъ смъртта на Миловановичъ, който не безъ основание билъ обвиняванъ въ голѣма щедростъ къмъ България, всичко легнало върху неговата глава.

На въпроса ми: дали и безъ подновяването на войната сърбитѣ ще повдигнатъ въпроса за Прилепъ и др., Хартвигъ утвърдително кимна съ глава. На бележката ми, че ще бжде неблагоприятно да се отклоняваме отъ постигнатото веднажъ съглашение, той добави, че това било вѣрно, но че, отъ друга страна, не могло да се не държи смѣтка, какво Сърбия дала на България една помощъ по-голѣма отъ уговорената. . .

¹⁾ Д-г М. Bogitschewitsch, цит. съч. с. 284 № 261.

²⁾ По случая Богичевичъ бележи: „Странно предложение на единъ пълномощенъ министъръ. Балканъ! Въ тая метода именно трѣбва да се търси ключа на отговорноститѣ за войната“. цит. съч. с. 286 № 283.

Въ отговоръ на подновената ми молба да се застъпи предъ Пашичъ да се не излиза отъ рамките на съюзия ни договоръ, Хартвигъ ми повтори, че сърбитъ разчитали на нашата отстъпчивостъ, толкова повече, че откъмъ Албания и морето били онеправдани отъ Европа. На края добави, че Пашичъ възлагалъ голѣми надежди особено на Т. Теодоровъ. Последниятъ най-добре можелъ да упражни влиянието си въ полза на Сърбия. Въ замѣна на туй Бѣлградъ можелъ да ни помогне противъ „прекаленитѣ искания на гърцитѣ“.

Въ свръзка съ горното Хартвигъ ми обади, че Бѣлградското правителство не било доволно отъ поведението на Даневъ въ Лондонъ. По всички въпроси той излизалъ нѣкакъ много напредъ и се изтъквалъ всъде като пръвъ между равнитѣ. При туй се отнасялъ съ известно пренебрежение къмъ въпроситѣ интересуващи по-специално Сърбия.

Рапортътъ отъ 21 декемврий 1912. (3 януарий 1913), съ който предавахъ горното Гешову, завършваше съ думитѣ:

„По въпроса за новитѣ сръбски аспирации, на мнение съмъ да се взематъ отъ сега мѣрки, като дадемъ да се разбере преди всичко въ Петербургъ, че за отстъпки не може да става дума. Въ туй отношение трѣбва да сме на чисто. Не бива да се дава възможностъ, щото подобни внушения да пушатъ корень въ руското обществено мнение, което старателно се подготвява въ сръбска полза отъ приятели на Сърбия, като Табурно и др. Нѣма освенъ да се съветва най-настойтелно Бѣлградското правителство да не поведига подобни въпроси. Инакъ ще имаме голѣми главоболия“.

Не е зле при случай, и Бобчевъ да изтъкне, гдето трѣбва, че сръбското правителство умишлено иска да вкара въ заблуждение заинтересуванитѣ, като приписва, напримѣръ и на митрополитъ Авксентий долучитиранитѣ думи които последниятъ не е могълъ да отправи къмъ принцъ Александъръ по просбата причина, че отсъствуваше отъ Битоля при влизането тамъ на сръбскитѣ войски“.)

* * *

На 19 декемврий 1912 (1 януарий 1913) Гешовъ ми съобщи, че, споредъ една телеграма отъ Хаджимишева изъ Атина, сръбскитъ представителъ въ този градъ говорилъ на Коромиласъ за необходимостта отъ сключването на отдѣленъ съюзень договоръ между дветѣ страни, и ме натовари да запитамъ по въпроса Пашича.

1) Описвайки „гържествения молебень“, станалъ на 10/23 ноемврий въ Ситолската „екзархийска“ църква за победитѣ на сръбската войска, информационното бюро при сръбската Главна квартира съобщи, какво „екзархийскитъ“ митрополитъ Авксентий приветствувалъ присъжествуващия на молебена сръбски престолонаследникъ като „освободителъ на Македония и спасителъ на македонскитѣ потиснати християни“. Край другото, въ речта си митрополитъ Авксентий билъ казалъ още:

„Като награда за падналитѣ ваши герои и пролѣтата сръбска кръвъ, отъ която изникна свободата на наша Македония, *Вамъ, на нашия Александъръ Македонски, ние предаваме себе си, а молитвитѣ си отправяме Богу за щастieto на Сърбия, на нейния Александъръ Велики и за сръбската непобедима армия*“.

Както можеше и да се очаква, обаче, Пашичъ ми заяви, че никакви инструкции не били давани на Балугчичъ въ Атина. Възможно било последниятъ, въ течение на нѣкой разговоръ, да се е върналъ на „стари приказки отъ преди войната“, когато били обсъждани условията за сключения въ последствие Балкански съюзъ. . .

Нѣмаше съмнение, че и сега Пашичъ лукавствуваше по неизкоренимъ навикъ. При все туй нашето правителство избра именно този моментъ да го молимъ отново да се застъпи предъ гърцитѣ по въпроса за Солунъ въ наша полза, и то следъ като още на 5/18 ноемврий 1912 Коромиласъ открито бѣ заявилъ Хаджи-мишеву, че по-скоро щѣлъ „да си отсѣче главата“, отколкото да отстъпи този градъ на българитѣ.¹⁾

На 23 декемврий 5 януарий 1913) Гешовъ ми телефонира, че Т. Теодоровъ, на пѣтъ за Петроградъ — за гдето се стѣгаль да замине, за да освѣтли тамошното правителство по спора ни съ нашитѣ съюзници и съ Румъния — възнамѣрявалъ да се срещне съ Пашичъ на нѣкой гара въ Сърбия, та край друго, да поговори съ него и за Солунъ.

Изоставяйки, обаче, първоначалната си идея за интернационализиране на този градъ, сега Пашичъ ми каза, че неговото мнение било, ако ние не сме успѣли да го добиемъ, то да сме искали „да се образува въ него нѣщо като кондоминиумъ“ и да бжде управляванъ отъ четирма комисари-представители на четиритѣ съюзени държави. . . .

За кондоминиумъ въ Солунъ — само че гръцко-български — бѣ проговорено въ края на ноемврий и Даневу въ Виена, на което последниятъ бѣ отговорилъ: „Pareille solution bâtarde n'est pas de notre goût“ (подобно хилаво разрешение не е по нашия вкусъ).²⁾

* * *

Както казахме, Пашичъ възлагаше гомѣми надежди на Т. Теодоровъ, за да изтрѣгне нѣщо повече за Сърбия. Ето защо, когато на 24 декемврий (6 януарий) Теодоровъ потегли отъ София за руската столица, Пашичъ следъ предварително споразумение го посрещна въ Пиротъ, за да разполагатъ съ повече време за разговоръ до Нишъ.

На минаване презъ Бѣлградската гара на другия день, Теодоровъ имѣ среща и съ Хартвига, който въ мое присѣствие се опита да го спечели за сръбската теза.

Лично менъ на саме Теодоровъ каза, че отивалъ въ Петроградъ да се оплаче отъ съюзници и румъни и да моли рускиѣ рѣководни крѣгове да взематъ по-присърдце нашитѣ интереси. Отъ руската столица щѣлъ да иде въ Парижъ да вземе участие въ заседаващата вече тамъ финансова комисия. За срещата си съ Пашича въ трена ми каза, че и двамата останали *напълно* съгласни по всички въпроси. Пашичъ му заявилъ, че при нужда Сърбия

¹⁾ Докладъ и пр., с. 566 (15)

²⁾ Се тамъ с. 677 (52)

била готова да ни помогне съ нѣкоя и друга дивизия и на Чаталджа, въ случай че военниятъ действия се подновятъ; че сжщо тъй била готова да ни подкрепи, ако се дойде до въоръженъ конфликтъ съ Румъния; че предпочитала Солунъ да бжде нашъ, и че срещу направенитъ ни отъ нейна страна услуги, тя се надѣвала и ние да ѝ се отплатимъ съ една „изправка на бждещата граница“ въ нейна полза и пр. Той, обаче, т. е. Теодоровъ, се билъ присторилъ, че не разбралъ последния въпросъ и забелѣзалъ на Пашича, че по спорната зона сме щѣли да прибѣгнемъ къмъ предвидения арбитъръ. Така той „успѣлъ да избѣгне всѣки по-нататъшенъ разговоръ за каквото и да било измѣнение на границата“, и да покаже Пашичу, че нашето правителство не било разположено да разговаря на тая тема въобще.

Следъ като изпратихме Теодоровъ, Хартвигъ ми каза, че не останалъ доволенъ отъ срещата си съ него. Не ми се видѣ доволенъ и Пашичъ.

Що се отнася специално до Солунъ, Гешовъ изпраща Теодорову следъ пристигането му въ Петроградъ следната инструкция:

„Пакъ моля недейте жертвува македонскитъ каази за единъ Солунъ. Има силно движение тукъ, че Солунъ може да се замѣсти съ Тахино или Кавала, когато изброенитъ каази не могатъ съ нищо да се замѣсятъ. Министерскитъ съвѣтъ държи за Солунъ, но за длъжностъ считамъ да Ви изгъкна това силно движение.“¹⁾

* * *

Идеята Сърбия да задържи цѣлата територия, заета отъ нейнитъ войски, овладяваше вече всички умове въ кралството. Отначало съ заобикалки, а по-сетне съ растеща ревностъ самото бюро на пресата въ Бѣлградъ започна да направлява ежедневния печатъ да отстоява „законнитъ права на сърбството“, и то не вече върху отдѣлни градове, а върху всички покрайнини, гдето се е развѣло сръбското знаме.

Виждайки горното настроение да се усилва, на 28 декемврий 1912 г. (10 януарий 1913 г.) писахъ Гешову следнитъ редове:

„ . . . Открито започва да се говори вече за задържане *всички* градове, завзети и окупирани отъ сръбскитъ войски. Отъ день на день тая идея печели почва и се въоренява въ всички обществени слоеве.

За да видите, какво е настроението и на по-трезвитъ ужъ кржгове въ страната, привеждамъ Ви въ общи чѣрти това, що чухъ напоследъкъ по въпроса отъ професоръ Цвиичъ. Съ едва удържимо възбуждение той ми заяви, че ако Сърбия не добие исканата отъ нея граница, ще изгуби всѣко търпение и ще *предизвика по-скоро нова, по-страшна война*, отколкото да отстъпи доброволно по тая точка. Въ страната щѣла да избухне революция, ако правителството се съгласѣло да се оттеглятъ сръбскитъ войски отъ заетитъ мѣста. И Пашичъ, и кралтъ могли да платятъ много скжпо такава отстъпка. Въ такъвъ случай на мѣстото на Пашичъ щѣли да дойдатъ други енергични политици заедно съ нѣколцина военни.

¹⁾ Иа. Ев. Гешовъ — Престѣпното безумие и пр., с. 71.

Цвиичъ добави, че твърде сериозни мъчнотии щѣли да се явятъ по напущаеността най-мече на Прилепъ. Тоя градъ сръбскиятъ народъ щѣлъ да иска като живъ споменъ отъ старото свое величие. По тоя въпросъ били солидарни и военни, и националисти, и самосталци на чело съ Люба Стояновичъ — неспиримимъ въ туй отношение.

На забележката ми, че Л. Стояновичъ бѣ посветенъ въ работата на времето отъ покойния Миловановичъ—безъ да направи и най-малкото възражение — по делимитационната линия въ Македония, Цвиичъ ми отговори, че това било вѣрно, но че сега Стояновичъ, както и много други, смѣтатъ положението досега измѣнено въ щета на Сърбия. Обстоятелството, че кралството било онеправдано, давало на последното неоспоримото право да си задържи войски и власти тамъ, гдето тѣ се намиратъ днесъ¹⁾.

Мимоходомъ нека добавя, че отъ Цвиичъ узнахъ по тоя поводъ, какво водителитѣ на младитѣ радикали особно настоявали на новоосвободенитѣ земи да се не даватъ сжщитѣ политически права, съ каквито се ползуватъ старитѣ жители на кралството. За тая цель тѣ изработили нѣкакъвъ проектъ, споредъ който презъ единъ периодъ отъ 10 години въпроснитѣ земи да бждатъ подложени на специаленъ режимъ. Това било необходимо за избѣгване възможни неприяности отъ страна на новия елементъ въ предѣлитѣ на Сърбия.

Сжщото по-рано бѣхъ чулъ и отъ правителственъ източникъ.

Не е ли да Ви предамъ накратко и мислитѣ, изказани ми по горнитѣ въпроси отъ единъ виденъ прогресистъ¹⁾. Това ще направя толкозь повече за туй, че казаното ми въ случая вѣрно отражава манталитета на цѣлата сръбска оппозиция. Преди всичко, този господинъ ми заяви, че не само той билъ огъчанъ, като виждалъ, какъ се рушели една следъ друга сръбскитѣ надежди. Десетницата въ срѣдата на интелигенцията била неимовѣрна. Съ болка сръбскиятъ народъ констатиралъ днесъ пренебрежението, съ което не само Европа, не само многообещаваща Русия, но дори и съюзническа България се отнашали къмъ неговитѣ сждбини. Симпатитѣ, които му сж засвидетелствували, не били освенъ привидни. Всичко се свеждало къмъ една измамлива повърхностъ. Като че ли съюзътъ билъ сключенъ да бжде употребена Сърбия като несъзнателно оръжие за постижение чужди цели. Въ направитѣ отъ съюзницитѣ предложения на Турция, не се споменавало ни речъ за сръбскитѣ законни и справедливи претенции. За Одринъ и островитѣ всички се застъпили като единъ човѣкъ, до като „сръпско приморије“ било отминато съ гробно мълчание. Гърция, която далечъ нѣмала заслугитѣ на Сърбия въ днешната война, добивала несравнено повече. При все туй, сръбското победоносно оръжие достигнало до всичкитѣ краища на полуострова. Отъ тамъ онова горчиво разочарование, което като отровна мъгла прониквало въ всички пластове на сръбското общество. Отъ тамъ и мъчнотиитѣ, които неминуемо щѣли да настѣпятъ. Вѣрата въ Русия, вѣрата въ съюзницитѣ била повече отъ поколебана. Тая вѣра — тъй свѣтла и многообещаваща въ началото — сега пропаднала съ пропадането на най-сжщитѣ сръбски възжеления. Що се отнасяло специално до отношенията на Сърбия къмъ България, тукъ, за жалость, настѣпилъ единъ обратъ противоположенъ на чувствата, съ които била тъй сърдечно поздравена грандиозната поява на

¹⁾ Тоя виденъ прогресистъ бѣ днешния министъръ на въшнитѣ работи д-ръ Воя Маринковичъ.

съюза между дветѣ страни. Лишени днесъ отъ Албания, лишени отъ морето, предъ изгледа да бждатъ лишени отъ старата своя Вандея — Стара Сърбия, изоставени отъ Русия, почти напустнати отъ България, сърбитѣ се считали „изиграни“ отъ своитѣ съюзници. Това съзнание можело да тласне кралството въ отчаяние, следователно и въ най-голыми крайности.

Не безинтересно е да спомена, че и принцъ Александъръ съ писмо на последъкъ е питалъ Хартвига, какъ Сърбия би могла да се откаже отъ земи-тѣ, придобити съ оржиието на нейнитѣ синове? . . .“

* * *

Свързвайки своитѣ домогвания, по отношение на България, съ трънливия албански въпросъ, Сърбия съ упорито постоянство работи до край и за неговото разрешение съобразно нейнитѣ интереси. Въ сщностъ нейниятъ стремежъ къмъ Адриатическия брѣгъ, не бѣ освенъ стремежъ къмъ завладяване на северна Албания, на частъ отъ която претендираше, впрочемъ, и Черна-Гора. Ала на пжтя на тия две държавици къмъ морето се из-прѣчваше, както знаемъ, главно Австро-Унгария. По никой начинъ последната не искаше да позволи на сърби и черногорци да простиратъ ржце къмъ Албания — обектъ на австрийския империализъмъ.

Следъ продължителни преговори по този въпросъ най-сегне на 7/20 декемврий 1912 г. посланишката конференция усвои следната формула:

„Автономия на Албания, гарантирана и контролирана изключително отъ шестѣ сили, подъ суверенитета и сюзеренитета на Султана.) Търговски достъпъ на Сърбия презъ едно свободно и неутрално албанско пристанище, подъ контрола на Европа и подъ охраната на една специална международна сила, съ свободно транзитно и безмитно пренасяне разни стоки, вклучая и военни муниции.“²⁾

Ала въпрѣки това, мжнотиитѣ около албанския въпросъ не изчезнаха, и работата на посланишката конференция не трѣгна по-гладко. Главната грижа сега на тая конференция бѣ избѣгването всѣкакви поводи за недоразумения между Русия и Австро-Унгария, тъй като отъ тамъ можеше да произлѣзе нарушението на общо-европейския миръ.

„Подробноститѣ, пише съръ Ед. Грей, съ които се занимавахме, бѣха незначителни — прости искрици — ала ние седѣхми върху едно буре съ баруть“³⁾

И сега първата опасностъ лежеше въ съперничеството между Русия и Австро-Унгария. Застѣпвайки се за сръбския излазъ на Адриатическо море, руската дипломация въ действителностъ се противопоставяше на поплзновенията на Виена да простре австрийската хегемония надъ Балканитѣ. На тая база именно се водѣше

¹⁾ По силата на единъ таенъ договоръ отъ 1901 г. Австро-Унгария и Италия се задължаваха да поддържатъ целостта на Албания подъ отоманско знаме. Въ случай пъкъ, че единъ день туй знаме изчезне, сжцитѣ сили се задължаваха да гарантиратъ независимостта на Албания.

²⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré et пр. с. 394, 395.

³⁾ Mémoires de Edward Grey, с. 250.

борбата, и отъ тамъ можеше да изникне конфликтътъ, отъ който тъй много се боеше Европа. И опасността бѣ толкозъ по-голѣма, че и отъ двѣтѣ страни се правѣха почти открито сериозни военни приготовления. Ето защо, по съветитѣ на Франция и Англия, а най-вече по настояването на Сазонова, сръбското правителство бѣ прицудено да отстъпи отъ първоначалнитѣ си позиции и да се подчини на колективната воля на силитѣ.

По този поводъ Пашичъ горко ми се оплака отъ руската дипломация. Следъ като му обещало да подкрепи сръбската теза предъ посланишката конференция въ Лондонъ, Петроградското правителство посочило р. Дринъ за западна и северна граница на Албания. Тая руска постъпка Пашичъ нарече „подла“, „по-подла“ отъ постъпката на Изволски презъ 1908 г. по време анексията на Босна и Херцеговина отъ Австро-Унгария.

Тѣй или инакъ въ края на декемврий 1912 год. сръбското правителство заяви на посланишката конференция въ Лондонъ, че ще напустне Адриатическия брѣгъ следъ сключването на мира.

По случая, австро-унгарскиятъ пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ, Угронъ, ми каза, че, придобрена съ Монархията, Сърбия могла да разчита на Призренъ, вѣроятно и на Дебъръ. Въпрѣки обаче, застъпничеството на италиянската кралица Елена—Шкодра да се отстъпи на Черна-Гора, този градъ щѣлъ да бжде включенъ въ границитѣ на „независима“ Албания.

Цельта на Австро-Унгария и сега бѣ да се споразумѣ „по „всички въпроси“ направо съ Сърбия, безъ намѣсата на Русия. Въ тая смисълъ действоваше въ Бѣлградъ Угронъ, подкрепенъ и отъ германския си колега-баронъ Гризингеръ. Между друго, последниятъ бѣ натоваренъ да внуши на Пашичъ, че съ едно негово посещение въ Виена всички разногласия могли да се разсѣятъ. За това посещение, впрочемъ, както узнахъ отъ френския си колега Деко, станало бѣ дума и между германския и френския посланици въ Виена. Но Дюменъ, френскиятъ посланикъ, отговорилъ, че Пашичъ се би съгласилъ да посети австрийската столица, само ако му се гарантира, че нѣма да се върне отъ тамъ съ голи обещания и съ празни рѣце.

Почти сжщия отговоръ Пашичъ далъ и на баронъ Гризингеръ. Следъ туй за посещение не стана вече дума.

Не тѣй, обаче, гледаше на този въпросъ Черногорскиятъ владѣтель. Още на 27 ноемврий (10 декемврий) сръбскиятъ представителъ въ Цетина телеграфира на своето правителство, че кралъ Никита му казалъ, какво Пашичъ трѣбвало да обясни въ Петроградъ, че билъ принуденъ да се споразумѣ съ Виена. Добавилъ още, че, споредъ него, Пашичъ, та и кралъ Петъръ, трѣбвало да отидатъ въ Виена. Това било важно и трѣбвало да се направи. Австрия не била сама, та не бивало да се пренебрегва. Трѣбвало да се държи смѣтка за нейната чувствителностъ, и всичко да се отложи за две-три години.¹⁾

¹⁾ Dr M. Boghitschewitsch, цит. съч. с. 264, № 231.

Както можеше и да се очаква, това внушение на кралъ Никита предизвика въ сръбскитѣ управляващи срѣди най-голѣми по-дзрения . . .

Презъ сѣщото време обтегнатостта между Русия и Австро-Унгария продължаваше. Ала Коковцевъ и Сазоновъ решително бѣха противъ всѣка война.

„Благодарение на тѣхната намѣса, пише Джорджъ Бюкананъ — английски посланикъ по онова време въ Петроградъ — предложената отъ министра на войната частична мобилизация биде отмѣнена, макаръ че, съответно количеството на натрупанитѣ на сръбската граница австрийски войски и изпратенитѣ такива като подкрепление въ Галиция, Русия да бѣ принудена да задържи подъ знамената на свѣрхсрочна служба 350,000 войници. Общественото мнение бѣ настроено противъ Австрия, и въ нѣкои слове отъ населението се надигаше течение въ полза на войната.“¹⁾

Не бѣше по-добро настроението и въ Дунавската монархия, гдето идеята да се ликвидира веднажъ за винаги съ сръбския въпросъ се поддържаше най-вече въ кржговетѣ около престолонаследника Францъ Фердинанда. Естествено, тая натегнатостъ въ отношенията между Петроградъ и Виена имаше своето отражение въ лагеритѣ и на респективнитѣ европейски групировки.

При тая атмосфера на взаимно дебене, на 25 ноемврий (8 декемврий) 1912 г., по инициативата на Германия, стана подновяването на Тройния съюзъ, т. е. година и половина преди изтичането на неговия срокъ. По този случай Джиолити се опиталъ да включи въ съюза и постигнатитѣ следъ предшествуващето му подновяване спогодби между Италия и Австро-Унгария, отъ които едната се отнасяла до Албания, а другата, сключена презъ 1909 г. и останала тайна — до интереситѣ на дветѣ сили на Балканитѣ — и установяващъ взаимни задължения. Австро-Унгария и Германия, обаче, не се съгласили на туй италиянско предложение, като мотивирали отказа си главно съ обстоятелството, че не искали да се дава поводъ на съмнение, какво нѣщо ново е било вмѣкнато въ него, което би могло да измѣни добре познатия вече чисто отбратителенъ характеръ на Тройния съюзъ.²⁾

Три дена следъ подновяване на Тройния съюзъ, следъ като Италия бѣ сключила вече миръ съ Турция, германскиятъ канцлеръ направи следната важна декларация:

„Ако съюзницитѣ на Германия бждатъ нападнати отъ трета сила, когато тѣ се занимаватъ съ своитѣ интереси, и ако тѣй тѣхното сществуване се види застрашено, ние, вѣрни на съюзническия си дългъ, решително ще застанемъ на страната имъ“.

Въ сѣщото почти време, обаче, при една лична среща кайзеръ Вилхелмъ бѣ далъ съвети на благоразумие на войнствения австрийски престолонаследникъ Францъ Фердинандъ.

Германия не бѣ още напълно готова за война.

Ето защо, по нейно внушение, въ втората половина на януарий 1913 г. императоръ Францъ Йосифъ изпрати князъ Hohenzollern

¹⁾ Джорджъ Бюкенен — Мемуары Дипломата, Издание второе, Москва с. 96.

²⁾ Giovanni Giolitti, Mémoires de ma vie, Paris, с. 297, 299.

he Schillingsfürst — бившъ воененъ аташе въ Петроградъ и региона графа при руския дворъ — да вржчи едно саморжчно писмо, проишту съ миролюбивъ тонъ, на Николай II, на което последниятъ отговори сжщо така въ твърде дружески духъ. Между другото той подчертаваше, че Русия дава съгласието си за образуването на една автономна Албания, изказвайки при туй надежда, че, съ взаимни отстъпки, ще може да се доде до положение, удовлетворяващо и двете страни.¹⁾

По случая поменатиятъ принцъ беседвалъ и съ Сазонова по въпроситѣ, които интересуваха двете страни. Той далъ ясно да се разбере, че Австрия нѣмало да допустне, щото на южната ѣ граница да се образува една голѣма сръбска държава. За демобилизация не могло да се говори преди сключването на мира и преди да се успокоятъ сръбскитѣ духове вънъ и вътре въ монархията. За никаква война, обаче, противъ Русия никой и не билъ помислювалъ.

„И азъ ни за минута, отговорилъ Сазоновъ, не съмъ повѣрвалъ на едно австрийско нападение противъ Русия. Впрочемъ, въ Виена знаятъ, че ние бихме били въ положение да отговоримъ. Но ние забелязахме, че една отъ вашитѣ политически партии тласкаше Австрия къмъ единъ ударъ противъ Сърбия. Ако тая политическа партия постигнѣше целта си, нашето обществено мнение би било тѣй развълнувано, че руското правителство мжчно би останало пасивно“.

На тия Сазонови думи, принцътъ се задоволилъ да отговори, че мжчнотиитѣ на Австрийското правителство били грамадни и че щастливи били странитѣ, като Русия, гдето всички раси били претопени.

„Този разговоръ, пише Поанкаре, достатъчно поставяше нѣщата на мѣстата имъ. Русия заявяваше, че нѣма да остави Сърбия да бжде смазана; Австрия обявяваше, че нѣма да ѣ позволи да се увеличи прѣкомѣрно. Между тия две veto трѣбваше да се търси начина да се подържа мира“.²⁾

ГЛАВА VII.

Развитие на румъно-българския споръ:

Румъния иска посрѣдничеството на Русия. Кабинетътъ Гешовъ решава да делегира Данева въ Букурещъ. Царъ Фердинандъ за отстъпката на Силистра. Условна подкрепа на България отъ страна на Австро-Унгария и Румъния. Османъ Низами паша въ Букурещъ. Даневъ въ румънската столица. Една мисия на великия князь Николай Михайловичъ. Кралъ Каролъ маршалъ въ руската армия. Даневъ безъ инструкции въ Лондонъ. Нервозностъ въ Румъния. Руското правителство съветва България да не отлага преговоритѣ. Кабинетътъ Гешовъ противенъ на всѣкаква териториална отстъпка. Румънски предложения на базата *do ut des*. Даневъ за отстъпкитѣ, които биха могли да се направятъ на Румъния. Възбуждението въ Букурещъ се усилва. Навременни предупреждения къмъ Софийското правителство. Т. Теодоровъ въ Петроградъ, Царъ Фердинандъ до императора Николай II. Инцидентъ Даневъ—Таке Йонеско, Мишу. Конкретни български предложения на Букурещкия кабинетъ. Румъния

1) Дж. Бьюкенен, цит. съч. с. 97.

2) L'Europe sous les armes par R. Poincaré, 1913, с. 83, 84.

има предъ видъ една военна акция противъ България. Софийското правителство иска посрѣдничеството на Русия. Становищата на Румъния и България. Даневъ пакъ безъ инструкции. Румъния увеличава своитѣ претенции. Руски натискъ въ Букурещъ. Короненъ съветъ въ Караагачъ. Среца на Даневъ съ Т. Ионеско и Мишу. Румъния настоява за Силистра. Дветѣ европейски групировки и Румъния. Конвенцията отъ 1902 г. Единъ короненъ съветъ въ Букурещъ. Максимални и минимални румънски искания. Едно недоразумение. Гешовъ пакъ за конвенцията отъ 1902 г. Протоколътъ отъ 16/29 януарий 1913. Румъния все недоволна. Нови руски предупреждения къмъ Букурещъ и София. Франция препоръчва благоразумие на румънитѣ.

Неблагоприятно се развиваше спорътъ ни и съ Румъния. Нетърпелива да види часъ по-скоро въ свои ръце примамливата плячка, тя се обръща къмъ Русия съ молба да посрѣдничатъ въ нашия споръ.

Естествено, това направи впечатление въ София.

На 1/14 ноемврий 1912 г. Гешовъ телеграфира Бобчеву:

„... Днесъ Неклюдовъ ми чете депеши за искането на Майореско да посрѣдничатъ Русия за нѣкаква ректификация на границата. Настоятелно помолехъ Неклюдова да не приема Русия посрѣдничеството, понеже подобно приемване ще насърди Румъния. Настояйте енергически да се не насърдчава Румъния — по въпроса за ректификация, и Австрия—по въпроса на искания отъ Сърбия адриатически портъ“¹⁾.

На следния день, осведоменъ вече отъ Бобчева, че Русия приема да посрѣдничатъ между насъ и румънитѣ, въ желанието си да направи единъ опитъ за непосредствено разбирателство съ Букурешкото правителство, кабинетътъ Гешовъ, по съвета на Сазоновъ, решава да делегира за целта въ румънската столица Данева. Това още преди откриването на Лондонската конференция.

Съобщавайки горното на царя въ главната квартира съ телеграма отъ 2/15 ноемврий, Гешовъ моли Негово Величество да одобри следнитѣ инструкции, които щѣли да бждатъ дадени Даневу:

„Първо, най-доброто стратегическо обезпечение на Румъния е задължението на България, утвърдено съ гаранцията на Русия, че Добруджа си остава за винаги румънска. По тоя начинъ ще настане постоянно добросъседство крайно ценно за Румъния.

Второ, България е готова да посрещне румънски искания отъ економиченъ или културенъ интересъ за румъни, живещи въ завоюванитѣ турски области и пр.“²⁾

Следъ като получава съгласието на царя, на 3/16 ноемврий Гешовъ телеграфира Калинкову:

„За да докажемъ, колко високо ценимъ приятелството на Румъния, решихме да пратимъ д-ръ Даневъ въ Букурещъ, за да се обяснимъ. Той ще тръгне, щомъ се върне отъ Главната квартира, за гдето съобщенията сж твърде мжчни. Съобщете това твърде повѣрително на румънския министъръ на външнитѣ работи. Пазете се да давате надежди за ректификация, каквато и да бжде тя“³⁾.

На утрото, обаче, Калинковъ отговаря, че отиването на Данева въ Букурещъ е

¹⁾ Докладъ и пр. с. 666 (27).

²⁾ Се тамъ, с. 666 (28).

³⁾ Се тамъ, с. 667 (31).

„преждевременно и твърде вредно, тъй като безполезно то ще развълнува общественото мнение и доста спокойното и коректно държане на правителственият крѝжгове, които, като на специален пратеник, ще му поставят прѝко въпроса за ректификацията и нейнитѝ размѝри.

Ако отговорът му, добавя Калинкозъ, бжде уклончив, отношенията ни ще се влошатъ много“.¹⁾

При получаване на горната телеграма, Гешовъ чрезъ Бобчевъ иска мнението на Сазонова по въпроса, повдигнатъ отъ Калинкова, и допълнително съобщава на последния, че Даневъ щѣлъ да отиде въ Букурещъ „за обяснения, а не за преговори“, и че щѣлъ да замине, щомъ се завърнѣлъ отъ Главната квартира, гдето можелъ да се забави по преговоритѝ за примирието.

Сазоновъ, обаче, настоява Даневъ да побърза съ отиването си въ Букурещъ. За него е важно да се задоволи Румъния, та ако ще би и срещу териториални жертви отъ наша страна. Въ туй направление работятъ и неговитѝ представители. На 4/17 ноемврий румънскиятъ представителъ въ София, князь Гика, рапортира между другото на Майореско:

„Твърде активно и твърде открито г. Неклюдовъ се е заелъ отъ самото начало на кризата да поддържа нашето гледище и да пледира, като г. Сазоновъ, *правото ни на компенсация*“.²⁾

На страната на Румъния сж сега и симпатиитѝ на Италия.

„На 2/15 ноемврий италианскиятъ пълномощенъ министъръ Фачиоти ми каза — пише Маргилومانъ, че смѣталъ за легитимни нашитѝ претенции къмъ България, обаче безъ шансове да бждатъ тѝ взети въ внимание, особено на една конференция; че на една конференция, която ще има за основа народностния принципъ, сме щѣли да почнемъ да говоримъ за куцозласи, но не и за границата си; че би трѣбвало да преговаряме направо, и че се опасява да не сме загубили до сега ценно време. Говори ми сетне за сближение и пр. и изказа съжаление, за гдето въ сегашното обстоятелство единъ латински народъ се чувствувалъ униженъ“.³⁾

По румъно-българския споръ четемъ пакъ въ Маргилومانъ:

„На 6/19 ноемврий Майореско дойде сутринта у дома ми . . .

По външнитѝ работи призна това, което подозирахъ, че Секулинъ ходилъ въ София, изпратенъ отъ Таке, който сжщо тамъ ималъ за агентъ и английския журналистъ Баучеръ. Последниятъ му съобщилъ, че се била „хванала една дума“. Фактътъ, че се събщи за идването на Даневъ, следъ като се е говорило въ София, показва, че може да излѣзе нѣщо. Дойдохме до съгласие, щото въ конференцията (разбира се съ Данева), първиятъ нашъ въпросъ да бжде границата, а не македонскитѝ румъни“.⁴⁾

Виждайки, че спорътъ ни съ Румъния нѣма да се реши безъ отстъпки, царъ Фердинандъ, може би, по съветитѝ на нѣкоя или нѣкои отъ силитѝ, предлага на правителството да се споразумѣ

¹⁾ Докладъ и пр., с. 669 (33).

²⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 8 № 12.

³⁾ Alexandru Marghiloman — Note Politice, 1897—1924, vol 1: 1897—1915, Bucaresti, 1927, с. 127.

⁴⁾ Се тамъ, с. 128.

съ тая държава и да ѝ се отстъпи доброволно „дори повече отъ Силистра“. Негово Величество се страхувалъ да не би, иначе, да бждемъ заставени „да отстъпимъ повече, а именно Добричъ и Балчикъ“.¹)

Съ явната целъ да повлияе на нашето правителство да побърза да се разбере съ Румънското, на 14/27 ноемврий графъ Тарновски съобщилъ Гешову, какво, при минаването си презъ Виена, турскиятъ посланикъ въ Берлинъ, Османъ Низами паша, явилъ на графъ Берхтолда, че щѣлъ да посети Букурещъ съ мисия да помоли кралъ Карола да упражни натискъ върху България, а при нужда да прибѣгне и до заплашвания.

По този поводъ графъ Берхтолдъ донесълъ до знанието на румънския кралъ, че подобна негова постъпка би била противъ политиката на монархията и че, наопаки, последната би желала, Румъния и България да се разбератъ и първата да упражни натискъ въ Цариградъ, а не въ София.

Въ случая графъ Берхтолдъ се билъ ржководѣлъ отъ идеята, че моментътъ настѣпилъ за Румъния — споредъ както му билъ казалъ Даневъ — да направи на България една услуга, която да ѝ позволи да се отблагодари чрезъ една ректификация на границата.

Кралъ Каролъ възприелъ идеята да услужи на България, като покани Портата да сключи миръ, и тъй Румъния да придобие правото на възмездие.

Въ сжщото време Тарновски билъ натоваренъ отъ графъ Берхтолда да съобщи още Гешову, че ако Софийскиятъ кабинетъ успѣлъ да се разбере съ Румъния, и ако, отъ друга страна, благодарение на влиянието си надъ Сърбия, можелъ да накара последната да се откаже отъ териториалнитѣ си аспирации досежно Адриатика — аспирации, които се биха сблъскали съ противодействието на монархията — България би могла при уредбата на балканскитѣ въпроси да разчита на подкрепата на Австрия, както и на оная на Румъния²).

Това съобщение сжщия день е било протелеграфирано отъ Гешова на царъ Фердинанда, който се намираше на фронта.

За въпросната мисия на Османъ Низами паша въ Букурещъ Маргилومانъ пише, че на 12/25 ноемврий кралъ Каролъ приелъ тоя турски пратеникъ, когото намѣрилъ твърде спокоенъ и добре ориентиранъ. Румъния трѣбвало да посрѣдничи за сключване на мира. Тая роля се усмихвала на краля. Българитѣ искали окончателенъ миръ, до като турцитѣ били за прелиминаренъ миръ.³)

* * *

Сега и румънското правителство настоява за часъ по-скорошното отиване на Данева въ Букурещъ. Майореско — който искаше да се яви предъ току-що избраната нова камара,⁴) чието сви-

¹) Докладъ и пр. с. 670 (37) и 671 (39).

²) Се тамъ с. 673 (43).

³) Alexandru Marghiloman, цит. съч., с. 131, 132.

⁴) Новитѣ избори доведоха въ Парламента 83 демократи, 66 консерватори, 38 либерали и 4 независими, а въ сената — 46 консерватори, 44 демократи и 24 либерали.

кваше бѣ предстояще, при едни по-изяснени отношения съ България, — на 20 ноемврий (3 декемврий) моли чрезъ Калинкова нашето правителство да се ускори въпросното посещение. Четири дни по-късно той отново се връща на предмета, съ молба да му се съобщи точно, кой день ще пристигне Даневъ.¹⁾

Най-после, следъ подписването на примирието, на пѣтъ за Лондонъ, Даневъ на 25 ноемврий (8 декемврий) се отби за тридесет и шест часа въ румънската столица. Пристигналъ тукъ съ специаленъ влакъ, той бѣ посрещнатъ съ голѣми почести, приветствуванъ като български държавникъ отъ първа величина и като решаващъ факторъ по уреждане възникналия между дветѣ страни споръ. Качеството му председателъ на Народното събрание и шефъ на една отъ властващитѣ сега у насъ две партии, придаваше особена важность на неговата мисия. За туй и посещението му, макаръ и счтено за твърде кратко, окрили още повече румънскитѣ надежди за тъй много желаната отъ тѣхъ погранична поправка, „въ името на традиционното приятелство между България и Румъния и балканското равновесие“.

Голѣми надежди се възлагаха на тая Данева визита и въ Петроградъ, гдето тя не по-малко се желаеше. Руското правителство искаше да се разбере въ Букурещъ, че, каквото има да получи Румъния отъ България, ще го дължи предимно на Русия.²⁾

Въ единъ свой разговоръ съ Бобчева рускиятъ министъръ на външнитѣ работи подчерталъ, че съ румънитѣ ние не само трѣбвало да се споразумѣемъ, но и да се сдобримъ.

„Тоя пѣтъ, казва Бобчевъ, Сазоновъ изглеждаше много по-спокоенъ. Сякашъ, бѣше увѣренъ не само въ възможността да се разберемъ, безъ да имъ отстъпваме нѣкаква територия, но още да стегнемъ нашитѣ връзки до степень на много добри съседи и приятели, даже съюзници.“³⁾

На 26 ноемврий (9 декемврий) Даневъ ималъ свиждане съ министъръ-председателя и министъръ на външнитѣ работи Титу Майореску, а следъ туй въ 11 часа билъ отведенъ въ парламента, чието тържественно откриване става сѣщия день. Въ 3 часа той билъ приетъ на ауденция отъ Краля, следъ което ималъ срещи съ министра на вътрешнитѣ работи Таке Ионеско — душата на кабинета — и съ шефа на либералитѣ М. Братияно.

Сѣщия день вечерята въ честь на нашия делегатъ е било дадено дине отъ министъръ-председателя.

Маргилومانъ разправя, че на това дине Даневъ ужъ два пѣти му повторилъ, че българитѣ не били славяни.⁴⁾

При срещата си пѣкъ съ Майореску Даневъ му предложилъ обезпечаване черковно-училищни права и назначаване владика на куцо-власитѣ въ Македония, като се съгласимъ тѣ да бждатъ субсидирани отъ Румъния. За Силистра, обаче, казалъ, че България не можела да отстъпи този градъ.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 674 (46), 675 (47).

²⁾ Alexandru Marghiloman, цит. съч. с. 128.

³⁾ Докладъ и пр., стр. 675 (49).

⁴⁾ Alexandru Marghiloman, цит. съч. с. 133, 134.

Майореско отъ своя страна, мотивирайки румънскитѣ претенции надъ Силистра, подхвърлилъ идеята за економическитѣ облаги, които България би добила, ако склонѣла на исканата ректификация.

Като излага цѣлия си разговоръ съ Данева въ доклада си до Краля отъ сжща дата, Майореско добавя:

„Даневъ не се показва неотзивчивъ и каза, че преговоритѣ съ Румъния би трѣвало да почнатъ подиръ сключване мира съ Турция и по време преговоритѣ между съюзниците за подѣлбата на завладѣната територия. Азъ възразихъ, че румънското правителство не може да приеме, што преговоритѣ съ България — които то счита за отпочнати, благодарение взетата отъ г. Данева инициатива, и които трѣбва да се продължатъ часъ по-скоро отъ сжщия, като официаленъ делегатъ, — да се поставятъ въ зависимостъ отъ сключване мира съ Турция, който може още да се забави. Г. Даневъ приключи разговора съ думитѣ: „Ще има, може-би, възможностъ да се разберемъ“.

Докладътъ си Майореско завършва съ следнитѣ знаменателни думи:

„ Следъ туй заведоха г. Данева въ камарата, гдето Ваше Величество прочете тронното слово при откриване новата сесия на парламента. Тъй г. Даневъ присѣдствува на възторжената манифестация на народнитѣ представители, когато Ваше Величество произнесе думитѣ: „Гласътъ на Румъния ще бжде чутъ!“¹⁾

Заслужава да се забележи, че два деня вече по-рано князь Фюрстенбергъ телеграфира на графъ Бертхолда, какво пасажътъ отъ въпросното тронно слово, досежно балканскитѣ интереси на Румъния, щѣлъ да бжде засилень.²⁾

Тъй или иначе, на 28 ноемврий (11 декемврий) Шебеко телеграфира Сазонову, че впечатлението въ Букурещъ отъ посещението на Данева било благоприятно.

„Относно защитата интереситѣ на куцо-власитѣ въ териториитѣ, които ще бждатъ присъединени къмъ България — казва Шебеко — г. Даневъ е далъ повече отъ категорични увѣрения; по-малко положителни били декларациитѣ му досежно изправката на румъно-българската граница, но и тукъ хубаво впечатление на румънското правителство е произвело обстоятелството, че дори въпросътъ за отсѣпването Силистра на Румъния, не е предизвикалъ отъ негова страна особенъ протестъ.“³⁾

Калинковъ отъ своя страна, съ рапортъ отъ 1/14 декемврий, съобщава между другото Гешову, че всички лица, съ които Даневъ ималъ беседи, останали „съ добри впечатления и доволни, че българското правителство е избрало за такава деликатна мисия единъ отъ най-добритѣ си и примирителни държавни мъже“. Отъ всички Калинковъ чулъ много ласкателни думи и комплименти по адресъ на Данева. Той билъ „отличень, модеренъ държавенъ мъжъ, не отъ ориенталски типъ, а такъвъ, който третира въпроситѣ съ пълна искреностъ, ясностъ, сериозностъ и разумностъ — качества свойствени на английскитѣ държавни мъже“.

¹⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 10, 11, № 13.

²⁾ Österreich-Ungarns Aussenpolitik и пр. т, V. с. 44 № 4795.

³⁾ Руска оранжева книга, с. 211, № 321.

По сжция случай, Майореско, чрезъ Калинкова, отправя до Генцова настоятелна молба, щото Даневъ да бжде опълномощенъ „да почне официално преговоритъ за ректификацията на пограничната добружанска линия“ въ Лондонъ съ румънския делегатъ Мишу, които да се привършатъ преди сключването на мира съ Турция.

Въ тая смисълъ Калинкову говорили още Братиану и Таке Ионеску, като наблѣгнали на обстоятелството, че въпроснитъ преговори били почнати вече, „по наша инициатива, официозно съ г. Данева“.

Въ замѣна на правдинитъ, които ние сме щѣли да дадемъ на куцовласитъ въ Македония „и срещу отстъпления уговоренъ размѣръ отъ нашата територия въ полза на Румъния“ — добавилъ Ионеску — последната щѣла да ни даде „своята политическа поддръжка още сега по всички линии и по всички въпроси, заедно съ другитъ разни економически, индустриални и търговски облаги“.

Споредъ сжция румънски държавникъ, Даневъ билъ туренъ въ течение на румънскитъ искания и ги знаелъ, тѣй че дори се отказалъ да изслуша излагането имъ подробно, „заявявайки, че ги разбралъ и проумѣлъ.“¹⁾

А по-късно предъ парламентарната изпитателна комисия Даневъ казва между другото:

„Отъ разговоритъ, които имахъ съ тѣзи лица (краля, Майореско, Таке Ионеско и Братиану), едно впечатление изнесохъ, а именно, че тѣ искатъ да се възползуватъ отъ положението, за да получатъ частъ отъ нашата територия“.

Понеже Таке Ионеску му казалъ, че България би могла да имъ отстъпи Силистра и нѣщо северно отъ Добричъ, Даневъ, изтъквайки че това била една тежка ампутация за България, добавилъ:

„ При всичко, че азъ нѣмамъ никакъвъ мандатъ да третирамъ, а частно казвамъ, ние бихме могли да приемемъ да съборимъ укрепленията на Силистра, и понеже много се говори за ректификация на нашата граница, тамъ има две тригълничета, които се вдаватъ като клинчета въ вашата територия, най-сетне можемъ да ги отстъпимъ, и по тоя начинъ хемъ ще се каже, че има ректификация на границата, хемъ въ военно отношение вие ще бждете удовлетворени.“²⁾

* * *

Интересно е да се отбележи, че почти въ момента, когато Даневъ напусна Букурещъ, тамъ на 27-й ноемврий (10 декемврий) пристигна, придруженъ отъ голѣма свита, великиятъ князь Николай Михайловичъ да предаде на кралъ Карола изпратения му, въ знакъ на особно благоволение и приятелство, отъ Николая II фелдмаршалски жезълъ, по случай годишнината отъ превземането на Плъвенъ отъ рускитъ войски, която годишнина се падаше на 28 с. м.

¹⁾ Докладъ и пр. с. 677 (53).

²⁾ Приложение и пр. с. 43.

Както при предаване на фелдмаршалския жезълъ, тъй и на динето-гала на 28 ноемврий (11 декемврий) бидоха произнесени подходящи речи отъ високия царски пратеникъ и румънския владѣтель.

Румъния трѣбваше да се вкара въ водитѣ на съглашението...

Казано въ парантезъ, съобщавайки Гешову още на 19 ноемврий отъ страна на Сазонова за предстоящата визита на великия князь Николай Михайловичъ въ Букурещъ, Неклюдовъ, сигурно по внушение отъ Петроградъ, бѣ изказалъ мнение: въ случая България да вземе участие въ тържеството, като изпрати въ румънската столица било князь Кирила, било Данева.¹⁾ Вмѣсто тѣхъ, обаче, бидоха изпратени генералитѣ Агура и Драгановъ.

Великиятъ князь изказалъ Калинкову съжалението си, за гдето не му се удало да се срещне съ председателя на нашето народно събрание. Въпрѣки че билъ поканенъ отъ кралъ Карола да остане още единъ денъ въ Букурещъ, за да присѣтствува на тържествата, Даневъ категорично отказалъ, като заявилъ, че нѣмалъ време да се бави.²⁾

Николай Михайловичъ казалъ още на Калинкова, че румънитѣ не се съгласили да направи въ речѣта си „малка алюзия за отличната българска армия и нейнитѣ сегашни блестящи победи, и да предложи тостъ за „la confraternité des trois armées“ — побратимството на тритѣ армии (руската, румънската и българската).“³⁾

* * *

Трудноститѣ за разрешението на тъй важния въпросъ за подѣлбата на заетитѣ територии отъ съюзницитѣ, комплицирани за България и отъ румънскитѣ претенции, се увеличаваха постоянно. Даневъ бѣше вече въ Лондонъ, гдето се намираха сжщо Мишу и Таке Ионеско, натоварени да водятъ преговоритѣ съ нашия делегатъ. Минаватъ се, обаче, дълги дни безъ да бждатъ дадени на Данева нужднитѣ инструкции отъ София.

„Догдето чакахъ да получа инструкции, азъ се намѣрихъ — казва той — въ малко мъчно положение; съ румънскитѣ делегати се виждахъ и не говорѣхъ, или подъ какъвто и да е претекстъ отбѣгвахъ да говоря. Така, веднажъ ще кажешъ, че нѣмашъ инструкции, но втори пжтъ — не, защото вече трѣбва да сж пристигнали тѣзи инструкции. Понеже тѣ се забавиха, имаше една натегнатостъ — *malaise* — между насъ, едно не добро настроение, което съ благи приказки не можеше, естествено, да се отстрани.“⁴⁾

Разбира се, това силно дразнѣше Букурещъ, толкозъ повече, че и тамъ не се съобщаваше нищо по-опредѣлено отъ наша страна. Вследствие на това, нападкитѣ и заканитѣ срещу България не само че се подновиха, но се и засилиха. Доскоро възвеличавания

¹⁾ Докладъ и пр., с. 674 (45)

²⁾ Споредъ една телеграма на Фюрстенбергъ до Берхтолда отъ 25 ноемврий (8 декемврий), не било изключено Даневъ да е искалъ да избѣгне една среща съ очакваната въ Букурещъ руска мисия. — *Osterreich-Ungarns Aussenpolitik* т. V, № 4828/70

³⁾ Д-ръ Г. Калинковъ цит. съч. с. 128—131.

⁴⁾ Приложение и пр., с. 49.

отъ румънския печатъ Даневъ — става сега прицелна точка за румънскитѣ стрели и бива предметъ на жлъчни, язвителни атаки. Обстоятелството, че ужъ той билъ настоявалъ да се навлѣзе въ официални преговори по исканото отъ Букурещъ териториално възмездие *само следъ подписване на мира съ Турция*, се тълкуваше като скрито намѣрение да се отлага въпроса, докато България успѣела да се справи съ другитѣ мъчнотии, и тогава да обърне гърбъ на Румъния.

На това именно се дължеха станалитѣ митинги и усиленіи вълнения; отъ тамъ и нервниятъ тонъ на преса и парламентъ; отъ тамъ и растежитѣ закани особено на опозицията къмъ България.

Това обезпокои руситѣ. Ето защо, по инструкции отъ Петроградъ, на 10/23 декемврий Неклюдовъ обръща вниманието на Гешова върху необходимостта да не отлагатъ преговоритѣ съ Румъния по изправката на Добруджанската граница. Обръща му вниманието още и на това, че всѣко протакане се тълкувало въ Букурещъ като доказателство за намѣрението на България да не даде нищо на румънитѣ.

По този поводъ Гешовъ обещава Неклюдову да изпрати още сжщия денъ на Данева указанія да подкачи преговоритѣ съ Мишу, както туй било уговорено, още когато Даневъ отивалъ въ Букурещъ.

При туй Гешовъ заявилъ на Неклюдова, че на българското правителство щѣло да бжде невъзможно да отстъпи Силистра, „тъй като това би предизвикало буря въ цѣлата страна, и несъмнено би заставило кабинета да си даде оставката“.¹⁾

На утрото—11/24 декемврий — сжщиятъ отправя до нашитѣ легации следната окръжна телеграма:

„Педи земя не даваме на тѣзи изнудвачи. Румъния нѣма никакво право на компенсация и ректификация; нейното чрезмѣрно искане е несправедливо и неморално. Въ краенъ случай ще има кой да ни защити противъ нея въ нашата права кауза, особено като имаме конвенцията отъ 1902 г. съ Русия. Освенъ това, министерскитѣ съвѣтъ решава, че не може по никой начинъ да разисква въпроси за отстъпването на градове или значителни населени мѣста“.²⁾

Все тоя день Шебеко телеграфира Сазонову, че Майореско заповѣдалъ на Мишу да не чака края на преговоритѣ между Портата и съюзницитѣ, а незабавно да пристъпи къмъ преговори съ Данева досежно ректификацията на границата.

„Настоящата постъпка, добавя Шебеко, се явява, вижда се, последенъ актъ на румънското правителство въ стремежа му да се сдобие отъ България по миренъ начинъ съ удовлетворение на своитѣ искания. Би било крайно желателно за избѣгване нови усложнения на Балканиитѣ, щото България решително да отиде насреща пожеланията на румънското правителство“.³⁾

¹⁾ Руска оранжева книга, (августъ 1912—юлий 1913), с. 212, № 323.

²⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч. с. 143. 144.

³⁾ Руска оранжева книга, с. 212, № 324.

* * *

Подъ натиска на общественото мнение, особено на либералитѣ, правителството на Майореско се решава на по-решителни постъпки. Чрезъ Калинкова на 12/25 декемврий той предлага на Софийския кабинетъ: неотложно да се почнатъ официално преговори на по-широка база. Въ името на принципа *do ut des*, той обещава на България пълна поддръжка при дипломатическитѣ ѝ затруднения и при разпредѣленіе териториалнитѣ придобивки отъ съюзницитѣ. Обещава ѝ най-голѣми отстъпки и улеснения отъ търговски и икономически характеръ, постройка мостъ надъ Дунавъ и пр. Обещава и „реална“ военна подкрепа.

„При възобновление войната срещу Турция — казалъ Майореско Калинову — можемъ да ви дадемъ пълна реална поддръжка; за тази целъ ще мобилизираме, ще действуваме не противъ васъ, а заедно съ васъ. Балканскитъ съюзъ ще се усили, ще се закрепи окончателно; срещу всичко това отсега да имаме уговорено споразумение въ една секретна конвенция, за да знаемъ, какво давате. Ако България нѣма нужда и не желае сега обсъждане споразумението по гореказанитѣ и други въпроси съ Румъния, последната ще е принудена да прибѣгне къмъ други ефикасни мѣрки за защита своитѣ интереси, както е поменато въ тронното слово“.

Телеграмата си Калинковъ завършва съ думитѣ:

„Календеру казалъ на сръбския пълномощенъ министъръ, че ректификацията не докосвала Силистра, даже въпросътъ билъ влѣзълъ въ друга фаза, по-приемлива за двата народа.“¹⁾

А съ писмо отъ 15/28 декемврий, давайки инструкции на Мишу въ Лондонъ, Майореско казва:

„Предъ видъ съществуващитѣ между България и Румъния връзки, които ние искаме да заякчимъ още повече въ бждеще, не може да става дума нито за териториални компенсации, нито за стратегически линии, но само за една ректификация на границата отъ естество да ни обезпечи и осигури за напредъ искреността на взаимнитѣ приятелски връзки, като замѣнимъ—въ момента, когато тъй дълбоко се накърнява Берлинскитъ договоръ—днешната граница, що ни бѣ наложена отъ сжщия договоръ противъ нашата воля, и като отстранимъ всѣка причина за недоразумения между дветѣ държави“.

..... А по на долу:

„..... Извънъ преимуществата, които балканскитѣ държави, специално България, извлѣкоха отъ неутралитета на Румъния, ние сме готови да имъ дадемъ и други още, за да може българското правителство да оправдае предъ парламента длъжимата на Румъния ректификация на границата.“²⁾

Все около това време, предавайки съ рапортъ отъ 14/27 декемврий единъ свой разговоръ съ австрийския си колега, германското воено аташе въ Букурещъ съобщава на своето началство, че румънскитъ кралъ билъ казалъ на австрийското воено аташе, какво той—кралътъ — билъ за едно приятелско споразумение съ

¹⁾ Докладъ и пр., с. 681 (58).

²⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 13, № 18.

България, и че най-малкото, което Румъния трѣбвало да иска въ случая, било предаването на южна Албания подъ управление-то на неговата държава, както и една стратегическа поправка на границата, съгласно желанието на румънския генераленъ щабъ.

Щщото кралъ Каролъ билъ казалъ и на Данева, когато последниятъ билъ при него да му направи „съвсемъ незадоволителни“ предложения. Даневъ билъ отговорилъ, че по въпроса могло да се преговаря, но че последната дума щѣлъ да има Н. В. царъ Фердинандъ. На това Каролъ му казалъ да се остави българскиятъ владѣтель внѣнъ отъ тия преговори, защото, ако той откажелъ да удовлетвори румънскитѣ искания, това щѣло да означава война.¹⁾

Отъ горнитѣ документи явствува, че Румъния не бѣше още взела *окончателно* решение по въпроса за Силистра, макаръ при срещата си съ Данева на 26 ноемврий (9 декемврий), както казахме по-рано, Майореско да бѣ предявилъ вече претенции и надъ този градъ.

Сега, обаче, за Силистра говори и Гика. По този поводъ на 15/28 декемврий Гешовъ телеграфира Бобчеву:

„ . . . Тукашниятъ румънски министъръ не се стѣснова да говори на всички, че Силистра трѣбва да се даде на Румъния. Поговорете енергически Сазонову. Щомъ Русия изкаже неодобрението си на това румънско искане, надѣмъ се, че Румъния ще се откаже отъ него.“²⁾

* * *

На 15/28 декемврий Даневъ запознава руския посланикъ въ Лондонъ съ следнитѣ отстъпки, които България била готова да направи на Румъния:

- „1) Църковно-училищна автономия на кудовласитѣ;
- 2) Срутвање укрепления и фортоветъ около Силистра и, въ краенъ случай, отстъпване стратегическата позиция Меджедие-табия;
- 3) Изправка на границата по една линия, включваща въ Румъния около 20 села;
- 4) Гаранция за непрекосновеността на румънска Добруджа.“³⁾

До като Даневъ, обаче, прави въпросното съобщение на графъ Бенкендорфа, на 16/29 декемврий Гешовъ му телеграфира:

„ . . . Има мнение въ министерския съветъ да предложимъ на Румъния, намѣсто ректификация на границата, да вземе сюзеренството на Света Гора, отъ която, както Ви телеграфирахъ, руситѣ искатъ да направятъ една автономна област. Ако Румъния заслужава компенсация, нека тая компенсация се даде отъ съюзницитѣ, на които нейниятъ неутралитетъ помогна, а не само отъ България. Колкото за Русия, щомъ тя не иска по никой начинъ конфликтъ между България и Румъния, нека се съгласи да се даде Света Гора на последната, която съ това ще бѣде поласкана и ще добие нѣщо на Егейското море.“⁴⁾

¹⁾ Die Grosse Politik, т. 34 I с. 99.

²⁾ Докладъ и пр., с. 682 (61).

³⁾ Руска оранжева книга, с. 213, № 326. Вж. и д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч. с. 141.

⁴⁾ Докладъ и пр. с. 683, (63).

Въ сжщото време Даневъ пита телеграфически Калинкова, „какво ще прави Румъния, ако не прокара своитѣ искания по миролюбивъ начинъ“, на което Букурешкия ни представител на 16/29 декемврий отговаря:

„Правителството заявява, че ако България не приеме и сега поканата за взаимно споразумение, ще прибѣгне къмъ други ефикасни срѣдства за защита на своитѣ интереси.“¹⁾

При явна липса, обаче, на една установена, последователна политика, въ сжщия почти моментъ, когато Даневъ посветява Бенкендорфа въ отстъпкитѣ, които могатъ да се направятъ на Румъния, Петроградскиятъ ни представител Бобчевъ, безъ да е осведоменъ за горното, заявява на 17/30 декемврий Сазонову, съгласно наставленията на Гешова, „че не е възможно отстъпване значителни населени мѣста, *даже никакви*“.²⁾

Но още по-интересно е, че и Гешовъ претендира да не е знаелъ за горнитѣ четири точки на Данева.

„Тия точки сж намъ неизвѣстни—депешира той на 18/31 декемврий Даневу—та молимъ телеграфирайте ни ги“.

И добавя:

„Министерскиятъ съвѣтъ мисли, че можемъ вече да се занимаемъ съ идеята за Света Гора, за която Ви телеграфирахъ завчера и пр.“³⁾

Сжщия день Даневъ телеграфира отъ Лондонъ, че румънскиятъ въпросъ го тревожелъ много и кани правителството да внимава добре и да взема о време всички мѣрки.⁴⁾

А съ телеграма отъ 20 декемврий 1912 г. (2 януарий 1913) явява Гешову, че съ писмо отъ Виена той своевременно му съобщилъ предметнитѣ четири точки.

При все туй, възъ основа на полученитѣ отъ Гешова известия, Бобчевъ продължава да опровергава Данева. Това явствува отъ следнитѣ редове на ответната Сазонсва телеграма отъ 21 декемврий 1912 (3 януарий 1913) до Бенкендорфа въ Лондонъ, досежно въпроснитѣ четири точки:

„ . . . Българскиятъ министъръ, когото азъ запознахъ съ вашата телеграма, сега ме увѣдоми, какво г. Гешовъ му телеграфиралъ, че не знаелъ нищо за включенитѣ въ четиритѣ точки въпроси, и че г. Даневъ нѣмалъ пълномощно да решава тѣзи въпроси въ указаната смисль.“⁵⁾

Отъ друга страна на 17/30 с. м. Гика съобщава на Майорско, че билъ посетенъ отъ Д. Станчовъ, който искалъ да се осведоми за *дезидерата* на Букурешкия кабинетъ и за *фазата* на българо-румънския диалогъ, преди да се завърнѣлъ на поста си въ Парижъ, „гдето, може би,—прибавилъ Станчовъ— не е невъзможно да дискутираме по тѣхъ съ г. Лаховари въ присѣдствието на г. Поанкаре“.

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч. с. 140.

²⁾ Докладъ и пр. с. 683 (64).

³⁾ Се тамъ с. 683 (66).

⁴⁾ Се тамъ с. 683 (65).

⁵⁾ Руска оранжева книга, с. 214, № 328.

(„Il n'est pas impossible que j'aie à en discuter avec M-r Lahovary en présence de M-r Poincaré“.)

Следъ като цитира тия думи на Станчова, принцъ Гика добавя, че тоя му събеседникъ („écho du Roi?“) му направилъ впечатление на човѣкъ, който нѣмалъ ясна представа по въпроса.

Рапорта си Гика завършва съ следнитѣ думи, казани му отъ Д-ръ Калинковъ въ Букурещъ:

„Отъ първия моментъ още на своята мобилизация България бѣ предудредена отъ мене, вследствие твърде откровенитѣ изявления на г-нъ Майореско, че ако statu quo-то въ Турция не бжде запазено, Румъния ще представи въ края на войната своята смѣтка за изплащане.“¹⁾

За уреждане спора между Румъния и България — въ смисълъ, разбира се, благоприятна за първата — Букурешкиятъ кабинетъ се отнася за съдействие и къмъ Франция. Презъ втората половина на декемврий Таке Ионеско прави постъпки за тая целъ предъ Поанкаре, който му обещалъ всичката си подкрепа, като обаче добавилъ:

„Естествено, моята акция е ограничена поради факта, че България се намира въ най-сърдечни отношения съ нашата съюзница, до като вие, благодарение на вашата военна конвенция съ Австро-Унгария, вие бихте били въ лагера на нашитѣ врагове, ако нѣкога избухне войната. Вамъ добре ви е известно, че ние не желяемъ войната и че правимъ всичко, за да я отстранимъ, но ако нашитѣ противници ни заставятъ да се биемъ, нѣма да ни бжде безразлично да знаемъ, че вашитѣ 300,000 щика се намиратъ въ неприлтелския лагеръ.“²⁾

Ловѣкъ позивъ къмъ Румъния да се ориентира къмъ Съглашението!

На 18/31 декемврий Калинковъ телеграфира Гешову, че съществуващото възбуждение въ правителственитѣ кръгове се изразило въ вотирането на 151 милиона леи военни извънредни кредити. Това се дължало, споредъ Майореско, на бавежа „да се почнатъ официално нашитѣ преговори и на декларацията на Гешовъ, че министъръ, който даде Силистра, ще бжде убитъ съ камъни, декларация, която „не хармонирала съ гледището и обещанията на Даневъ“:

Телеграмата си Калиновъ завършва съ думитѣ:

„Има опасностъ правителството да предприеме нѣкои агресивни мѣрки, ако преговоритѣ много се забавятъ, или бждатъ неудовлетворителни за Румъния.“³⁾

Същия день Майореско телеграфира въ Лондонъ:

„Преговоритѣ съ Даневъ сж спешни. Ние искаме погранична линия тръгваща западно отъ Тутраканъ, слизаща южно отъ Еркене, съ или безъ Добричъ. Предлагаме мостъ на Дунава и дипломатическа поддръжка.“⁴⁾

Въ това време, обаче, Даневъ продължава да стои въ Лондонъ безъ прецизни инструкции. Правителството отлага и иска да

¹⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 16, № 21.

²⁾ Take-Ionesco—Souvenirs, Payot, Paris, 1919 с. 5.

³⁾ Докладъ и пр., с. 684 (67).

⁴⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 16, № 20.

печели време, възлагайки всичките си надежди на Русия, на конвенцията от 1902. г., за която недвусмислено вече му бѣ заявено, че Петроградъ я смѣта за отдавна погребана.

Що се отнася до предложението за Света Гора, то се посрѣща съ недоумение въ Петроградъ и съ чувство на оскръбление въ Букурещъ, особено отъ страна на кралъ Кароль, който го счита за подигравка. За това предложение Сазоновъ бѣ казалъ Бобчеву:

„Сега Вие искате да подържамъ едно предложение, което азъ не одобрявамъ, защото ми се вижда несериозно. И действително, какъ е възможно да се остави покровителството на Св. гора на румънския кралъ, когато за нея вече има изработенъ цѣль проектъ, познатъ на вашия министъръ? На второ мѣсто, Румъния не би се съгласила никакъ на едно такова приобретение, което има характеръ да удовлетвори повече едно тщеславие и нѣма за нея нито стратегическо, нито политическо, нито икономическо, нито национално значение.“¹⁾

Колко малко бавежитъ и лжкатушенията на Софийския кабинетъ по спора ни съ Румъния сж били удобрявани отъ руситъ, личи, между друго, и отъ една телеграма на Сазонова до Неклюдова отъ 21 декемврий 1912 (3 януарий 1913), съ която му заповѣдва да заяви Гешову, че занаяредъ руското правителство не можело повече да съчувствува на „упоритостта на Софийския кабинетъ, неискащъ да постави на практическа почва преговоритъ съ Румъния“, която до този моментъ „имала най-лоялно поведение къмъ България“, благодарение най-главно на обстоятелството, че Русия била заявявала въ Букурещъ, какво „неговата умѣреностъ“, щѣла да получи „дължимото признание отъ руска страна“.

Телеграмата завършва съ думитъ:

„Обърнете вниманието на българското правителство върху това, че нашето отказване отъ всѣкакво по-натагъшно участие въ това дѣло, едва ли ще съответствува на интереситъ на България.“²⁾

Щщата телеграма е била протелеграфирана и на Шебеко въ Букурещъ, за да я прочете на Майореско, който отъ своя страна на 23 декемврий 1912 (5 януарий 1913) предава съдържанието ѝ на краля.³⁾

Най-сетне, подъ натиска на събитията, на 21 декемврий (3 януарий 1913) Даневъ има първа среща съ Мишу, който му подчертава, че като „минимумъ“ Румъния искала „линията отъ една точка, западно отъ Силистра, до Черно море подъ Балчикъ“.

Въ отговоръ на това, Даневъ излага на своя събеседникъ въпроснитъ четири точки.

Мишу, обаче, натъртено му заявява, че „споменатото било малко и че трѣбвало да се направи нѣщо повече, защото общественото мнение било развълнувано, могло да падне днешното благонамѣрено правителство и да бжде замѣнено отъ Братияну, който препоръчвалъ крайни мѣрки.“⁴⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 691, (86).

²⁾ Руска оранжева книга, с. 215, № 329.

³⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 19, № 25.

⁴⁾ Докладъ и пр., с. 685 (71)

Въ свръзка съ горното, на 22 декемврий 1912 (4 януарий 1913) Бобчевъ телеграфира Гешову, че споредъ Сазонова четиритѣ Даневи точки били „приемливи и защищаваеми, че тѣ можели да турятъ край на спора, който още първоначално можель да се свърши“, но че последнитѣ му сведения биле „крайно обезпокоителни“. Ионеско билъ заявилъ на френското правителство, че Румъния искала да ѝ се каже, какво ще получи, и че инакъ тя щѣла да поведе войскитѣ си не само да окупира Силистра, но и да отвори истинска война на България.

На край Сазоновъ казалъ Бобчеву, че кабинетътъ Гешовъ или нищо не предприемалъ и не преговарялъ съ Румъния, или пъкъ скривалъ отъ него, що върши и преговаря.

„Вие искате отъ мене, додалъ Сазоновъ, да застана и поддържамъ вашитѣ взглядове, и азъ върша това съ удоволствие, а ме лишавате отъ осветление. Предупреждавамъ, че вашата политика съ Румъния е пълна съ опасности. Сериозно се замислете надъ това.“¹⁾

Разбира се, Гешовъ реагира.

„Помолете Сазонова—телеграфира той на утрото Бобчеву—да възстане противъ претекститѣ, съ които румънитѣ мотивиратъ повишението на своя топъ, и да настои предъ тѣхъ да се задоволятъ съ това, което ние можемъ да имъ дадемъ, а именно четиритѣ точки на Данева, които и той намира приемливи и защищаваеми.“²⁾

* * *

Понеже главната надежда на правителството Гешовъ бѣ въ Петроградъ, взема се решение за тамъ да замине министърътъ на финансиитѣ Т. Теодоровъ, за да изложи на мѣродавнитѣ руски кръгове тежкото положение на България и да ги помоли да ни помогнатъ въ недоразуменията ни съ съюзницитѣ и при спора ни съ Румъния.

Тая подкрепа трѣбваше да се иска отъ нашитѣ освободители не само въ името на традиционното имъ благоразположение къмъ България, а главно възъ основа на военната ни конвенция съ Русия отъ 1902, при всичко че, както не веднажъ се каза вече, — отъ руска страна тая конвенция отдавна се считаше за несществуваща.

За да се даде по-голѣма тежестъ на тая мисия, царъ Фердинандъ написва на 24 декемврий 1912 (6 януарий 1913) следнитѣ редове на руския императоръ:

„Г-нъ Теодоровъ ще изложи на Ваше Величество опасността, що създава днесъ за България пълното съ последствия положение, заето отъ Румъния, която, неблагоприятна отъ една изправка на границата ѝ, иска да принуди България на важни отстъпки, въ признателность на своя неутралитетъ презъ последната война, и иска Силистра, която румънската войска се готви да завземе по настоящемъ“.

Въ сжщото си писмо нашиятъ царъ молѣше още руския императоръ да употреби влиянието си, щото границата между България и Турция да минава отъ Родосто до Мидия, и добавяше:

¹⁾ Докладъ и пр., с. 685, (72).

²⁾ Се тамъ, с. 686, (73).

„Присъствието въ Родосто на българина, стражъ интелегентенъ и подвиженъ, нѣма ли да послужи за опора на самата Русия, за да разреши въ едно неопредѣлено бждеще проблема за Проливитѣ?“¹⁾

На пжтъ за руската столица, на 25 декемврий 1912 (6 януарий 1913) Теодоровъ пристигна на Бѣлградската гара, гдето се видѣхме въ присъствието на Хартвигъ, предупреденъ за туй пжтуване.

Разговаряйки за положението въобще, Теодоровъ ни каза, че отивалъ въ Петроградъ предимно по разпрята ни съ румънитѣ, които искали да имъ отстѣпимъ Силистра—Балчикъ. Нашето правителство, обаче, било съгласно най-много на една незначителна изправка на граничната линия.

А по-късно предъ парламентарната изпитателна комисия той казва:

„Азъ отидохъ въ Петроградъ да уредя въпроса относително гарантирането на руситѣ да не ни нападнатъ румънитѣ. Тази бѣше моята мисия. Азъ тръгнахъ на връхъ Коледа, когато имахме положителни сведения, че румънитѣ сж решили, безъ да ни обявятъ война, да взематъ Силистра и да вървятъ нататкъ, безъ да се знае, кжде ще се спратъ.“²⁾

Следъ като Теодоровъ завършилъ, обаче, своята пледоария въ Петроградъ, Сазоновъ му казалъ:

„Понеже безъ никакви отстѣпки не може тази работа, нѣщичко трѣбва да дадете“.

И като далъ да се разбере ясно, че иначе между насъ и румънитѣ една война не е изключена, добавилъ:

„Азъ настоявамъ да дадете нѣшо на румънитѣ, за да се спаси честолюбието и положението на краля.“³⁾

*
*
*

До като Теодоровъ пжтуваше съ горната мисия за Петроградъ, между Даневъ отъ една страна и Таке Ионеско и Мишу—отъ друга, става единъ дипломатически инцидентъ и то тъкмо тогава, когато страститѣ въ Румъния бѣха силно разгорещени.

Даневъ се счелъ обиденъ — за гдето Ионеско се билъ оплакалъ на Поанкаре, а Майореско на Калинкова, че не билъ устоялъ на поетия отъ него ангажментъ въ Букурещъ — и вследствие на това телеграфически явява Гешову, че решително се отказва да продължава преговоритѣ съ Румъния и иска отъ министръ председателя да избере друго лице, а именно Маджарова, да ги води.

„Това свое безвъзвратно рещение, добавя Даневъ въ телеграмата си, отъ 24 декемврий 1912 (6 януарий 1913) съобщавамъ още днесъ на Мишу.“⁴⁾

Разбира се, желанието на Данева — да се оттегли отъ преговоритѣ—не се уважава отъ кабинета, който настоятелно го моли да ги продължи.⁵⁾

1) L' Europe sous les armes, par R. Poincaré 1913 с. 6.

2) Приложение и пр. с. 177

3) Се тамъ, с. 178.

4) Докладъ и пр. с. 687 (76), 688 (79).

5) Се тамъ, с. 687 (77), 690 (84).

Същевременно Гешовъ бърза да протелеграфира въпросната Данева телеграма Калинкову, като го натоварва да увѣри Майореско, че българското правителство желае бързо да се водят преговоритѣ, и го моли да гледа да се добере отъ румънска страна до едно обяснение съ Данева „за да се не лишимъ отъ неговата услуга“.¹⁾

Вследствие на тая постъпка Майореско моли Данева да продължи преговоритѣ и натоварва Мишу да се обясни съ него и му заяви, че той — Даневъ — никакви ангажменти и обещания не билъ поемалъ въ Букурещъ било предъ него, било предъ Ионеско.

Като явява горното Гешову съ телеграма отъ 26 декемврий 1912 (8 януарий 1913) Калинковъ добавя:

„Майореско пакъ помоли да се продължатъ бързо преговоритѣ върху основата *do ut des*, която Даневъ не засегналъ; при това употреби думитѣ военно-политически-економически съюзъ и пълна взаимна поддръжка.“²⁾

Донасяйки на Майореско на 25 декемврий 1912 (7 януарий 1913) за горния инцидентъ, Таке Ионеско добавя, какво Даневъ му билъ казалъ:

„Нѣма скъсване, само че българското правителство трѣбва да натовари друго лице съ въпроса.“³⁾

Въ сжщность този инцидентъ остава неизясненъ, защото, върѣйки своята декларация предъ Калинкова, Майореско отрича да е говорилъ въ горната смисълъ за Данева на нашия букурешки представителъ, както и Поанкаре въ едно писмо по този поводъ до Т. Ионеско казва, че не помнѣлъ Даневъ да му е говорилъ за нѣкакви пости задължения.⁴⁾

Все на 25 декемврий (7 януарий 1913) Майореско явява на Гика въ София и на Мишу въ Лондонъ, че Даневъ бавѣлъ умишлено преговоритѣ, че това влошавало положението, и че румънското правителство било решено да окупира „безъ мобилизация и безъ обявяване на война“ исканата отъ него територия.⁵⁾

Отнасяше се до Тутраканъ—Балчикъ.

* * *

При туй застрашително поведение на Румъния, по писменна молба на Софийското правителство, Сазоновъ натоварва Шебеко да предаде на Майореско една неподписана нотиса, носеща дата 26 декемврий 1912 (8 януарий 1913) и съдържаща като българска отстъпка четиритѣ точки, за които още на 15/28 декемврий, както видѣхме, Даневъ бѣ говорилъ на руския посланикъ въ Лондонъ.⁶⁾

Същевременно, за да поизстуди войнственото румънско настрояние, на 25 декемврий (7 януарий 1913.) Сазоновъ телеграфически натоварва Шебеко да заяви на Майореско следното:

¹⁾ Докладъ и пр., с. 688 (78).

²⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч., 153 и Докладъ и пр., с. 690 (83).

³⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 21 № 28.

⁴⁾ Се тамъ с. 24 № 34

⁵⁾ Се тамъ с. 21 № 29.

⁶⁾ Documents diplomatiques с. 23 № 32.

„По нашето дълбоко убеждение указанитѣ отъ Данева основания (четиритѣ точки) представятъ сериозно и достатъчно обезпечение на румънскитѣ интереси. Ние изказваме твърдата надежда, че кралътъ, на чиято мъдростъ Румъния дължи толкова значителенъ успѣхъ, ще признае за необходимо отъ своя страна прямо и безъ търгуване да приеме направеното нему предложение. Съ такава стѣпка ще му се удаде да положи твърдо основание на онѣзи отношения съ Русия и България, които отговарятъ на интереситѣ на стабилността на новия редъ на нѣщата на Балканитѣ“.¹⁾

За съжаление, кабинетътъ Гешовъ се яви късно съ въпросното предложение. Ако Даневъ не бѣ нѣкакъ дезавуиранъ, когато пръвъ пѣтъ проговори за поменатитѣ точки на графъ Бенкендорфа, спора ни съ румънитѣ щѣше, може би, да вземе по-благоприятенъ ходъ.

Тѣй или иначе, явявайки сега на кралъ Карола съ писменъ докладъ отъ 26 декемврий 1912 (8 януарий 1913 г.) горното предложение на Шебеко съ добавка, че руското правителство било помолено отъ София да го направи отъ името на България, Майореско наставя, че отхвърлил четвъртата точка (гарантиране отъ страна на България Добруджа на Румъния) и че заявилъ още на руския представител, какво не могло да става дума за руско посрѣдничество или арбитражъ, защото нѣмало избухналъ конфликтъ между Румъния и България, и че, ако Даневъ не отпочнѣлъ преговоритѣ, румънското правителство съ орѣжие щѣло да окупира територията, що искало отъ България.

Това Майореско заявилъ не само на Шебеко, но въ негово присѣствие и на князь Фюрстенбергъ.²⁾ Ядосанъ отъ факта, че българското правителство се стреми да вмъкне Русия като посрѣдникъ въ спора съ Румъния, той—който по рано самъ търсѣше руското посрѣдничество—насърдченъ сега отъ неблагоприятното за България развитие на балканската криза, не пропуска случая да изкаже и предъ Калинкова очудванието си, за гдето се прибѣгвало до Петербургъ, когато София и Букурещъ могли да се разбератъ безъ чужда намѣса. На въпроса на Калинкова: какъ гледа румънското правителство на нашето предложение съ четиритѣ точки, Майореско отговаря:

„Давате нѣщо, ще го обсъдимъ, но безъ Силистра—това за насъ е твърде малко. Силистра е трънъ отъ другога забоденъ въ нашето и вашето тѣло. Трѣбва нѣкакъ за винаги да го премахнемъ. Но нека всестранно и всичко обсъждатъ делегатитѣ“.³⁾

Ала и следъ предложенитѣ четири точки преговоритѣ не тръгнаха по-бързо.

Силистра като да се бѣ превърнала въ фокусъ, въ който се съсрѣдоточаваха неотразимитѣ възжеления на цѣлъ единъ народъ.

¹⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престѣпното безумие и пр., с. 70, Докладъ и пр. с. 697 (98) и руска оранжева книга, стр. 216 № 331. Въ последния текстъ на въпросната телеграма отъ Сазонова до Шебеко се отличава отъ текста предаденъ отъ Гешовъ.

²⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 23, № 32.

³⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч. с. 157.

Бурята против България и специално против Данева се усилва още повече във Румъния. Особено зле се посрещна във правителствените среди известието, че Даневъ избѣгвалъ среща съ Ионеско във Лондонъ.

„Приказвалъ съ него 5—10 минути на крака и не благоволил да се отзове на поканата да отиде на едно дипломатическо дежоне у госпожа Т. Ионеско, гдето г. Т. Ионеско се надѣвалъ да преговаря по-интимно и по-сърдечно съ г. Даневъ.“¹⁾

На 27 декемврий (9 януарий 1913) Таке Ионеско съобщилъ на посланиците на Франция, Германия и Австро-Унгария, че положението във Букурещъ се изостряло, и че се имала предъ видъ една военна акция въ случай, че България се откажела да се разбере съ Румъния.²⁾

Същевременно Даневъ заявява на френския посланикъ във Лондонъ, Полъ Камбонъ, че, ако Букурешкият кабинетъ предяви неприемливи искания, България нѣмало да се стѣписа предъ едно скѣжане на сношенията между дветѣ страни.

„Ние ще оставимъ, казалъ Даневъ, румъните да окупирайтѣ териториите, които си искатъ, толкова повече, че и безъ туй нѣмаме дома доста сили да имъ противопоставимъ. Ала туй ще бжде само една отложена партия. Ако Румъния постигнѣ туй, тя ще изкопае между нея и България една пропасть, която никога не ще може да запълни.“³⁾

Все по това време, а именно на 27 декемврий 1912 (9 януарий 1913), румънското правителство, подкрепено отъ Берлинъ, съобщава на руския представителъ във Букурещъ, че било решено да мобилизира и нахлуе въ България вътре въ 48 часа, ако не бжде удовлетворено искането му.⁴⁾

Същия денъ германският посланикъ във Лондонъ, князь Лихновски, заявява предъ посланишката конференция, че въ случай на единъ конфликтъ между Румъния и България, Германия не би могла да остане неутрална.

Донасяйки горното на Поанкаре, Полъ Камбонъ допуща, че, по молбата на кралъ Карола, германският императоръ, може би, е заповѣдалъ на князь Лихновски да подкрепи тоя „видъ шантажъ“, който въ момента се упражнявалъ върху България.⁵⁾

На въпроса пъкъ на нашия берлински представителъ—да ли върва Румъния да даде ходъ на угрозитѣ си противъ България, френският посланикъ въ германската столица му дава следния лакониченъ, ала знаменителенъ отговоръ:

„Това ще зависи отъ Русия.“⁶⁾

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч. с. 160.

²⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 24, № 33.

³⁾ L'Europe sous les armes par R. Poincaré, с. 8.

⁴⁾ Френска жълта книга, № 58. Съобщение отъ Блонделъ до Поанкаре отъ 9 януарий 1913.

⁵⁾ L'Europe sous les armes par R. Poincaré, с. 7.

⁶⁾ Докладъ и пр., с. 297 (92).

* * *

Съобщавайки Калинову съ телеграма отъ 27 декемврий 1912 (9 януарий 1913 г.), че, по нареждане на правителството, Даневъ въ Лондонъ и Бобчевъ въ Петроградъ били натоварени да действуватъ за посрѣдничеството на Русия върху базата на четиритѣ точки,—Гешовъ го упълномощава да заяви на Майореско, че България горещо желае да постигне съ Румъния едно съглашение, почиваше върху широката основа „на равно зачитане правата и достойнството на дветѣ страни“.¹⁾

Макаръ и позакъснѣла, горната декларация се посреща радушно отъ Майореско, който отговаря Калинкову, че очаквалъ думитѣ да се изразятъ въ дѣла“.²⁾

А тия „дѣла“, споредъ както ги разбираха румънитѣ, не означаваха друго, освенъ присвояването на българскитѣ градове Тутраканъ — Силистра — Балчикъ.

Между това, какъ се е гледало у насъ на румънскитѣ претенции, въ връзка съ преговоритѣ за миръ съ Турция, се вижда край друго и отъ телеграмата, която на 28 декемврий 1912 (10 януарий 1913) Гешовъ отправя Даневу:

„ Негово Величество—казва се въ тая телеграма—прави писменъ апелъ къмъ Министерския съветъ да не гледа на разни страни, а да върви смѣло напредъ. Румъния могла да плаши насъ, но него не. Нека тя окупира нашата граница, ако Европа ѝ позволи. Тоя позоръ не трѣбвало да ни спѣва“.³⁾

При разговоритѣ си съ посланицитѣ по спора ни съ Румъния, остъръ езикъ виждаме да държи сега и Даневъ.

На 28 декемврий 1912 (10 януарий 1930) той телеграфира Гешову:

„Току-що говорихъ съ германския и руския посланици. По румънския въпросъ и двамата изтъкнаха нуждата да ускоримъ преговоритѣ. Отговорихъ: имамъ и други грижи; въ всѣкой случай не трѣбва да ни турятъ пока на шията. Изказахъ се въ най-остра форма по езика на Майореско“

Онова, което особено ни възмушава, добавихъ азъ, то е, че Румъния ни налѣга въ една критическа за насъ минута, когато още нѣмаме нищо на рѣка. При тия условия е цѣла ирония да се говори за приятелство между дветѣ държави, за каквото Германия и Австрия ратуватъ“

Понеже отъ думитѣ на Мишу разбрахъ, че Балчикъ се споменува само за форма, остава, споредъ румънитѣ, да се тегли линията до Каварна. Казахъ на Бенкендорфа, че владението на Калиакра би заплашвало най-голѣмото ни пристанище—Варна. Вънъ отъ това, румънското предложение има за цель да направи отъ Мангалия военно пристанище.

— Русия не ще позволи това—извика Бенкендорфъ.

И тъй, нашата тактика трѣбва да се състои да си осигуримъ, съ помощта на Австрия и Германия — Силистра, а съ помощта на Русия—Черноморския брѣгъ — завършва Даневъ своята телеграма“.⁴⁾

¹⁾ Докладъ и пр. с. 692 (87).

²⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 25, № 36.

³⁾ Докладъ и пр. с. 693 (88).

⁴⁾ Се тамъ., с. 693 (89).

Въ втора телеграма отъ съща дата до Гешова Даневъ казва: „Моятъ силенъ езикъ по адресъ на Румъния проявилъ своя ефектъ; съвети за умѣреностъ ѝ сж дадени отъ всички, особено отъ германцитѣ. При все това, настояватъ да направимъ нѣщо.“¹⁾

Съвети да се споразумѣемъ съ Румъния ни идѣха, впрочемъ, отъ всички страни. Австрия открито ни препоръчваше да отстъпимъ Силистра, само и само да се избѣгнатъ възможни усложнения.

* * *

На 29 декемврий (11 януарий) Даневъ телеграфира въ София, че положението съ преговоритѣ ставало „невъзможно“ и моли Гешова да му отговори веднага „кои сж максималнитѣ отстъпки, които българското правителство е готово да направи на Румъния.“²⁾

Преди да получи, обаче, тая Данева телеграма, Гешовъ бива осведоменъ отъ Неклюдова за горечитираната телеграма отъ Сазонова до Шебеко (отъ 25 декемврий, 7 януарий 1913) въ свръзка съ четиритѣ наши точки. Окураженъ и съ пълно упование въ Русия, сжция день той предава съдържанието ѝ Даневу въ Лондонъ и Теодорову въ Петроградъ, добавяйки:

„Обърнете внимание върху тържественото *множествено* число на тая декларация и особено на думитѣ: „безъ търгуване“. Предъ видъ на тия думи поискайте отъ Мишу да Ви даде той официаленъ отговоръ на нашитѣ четири точки, като му дадете да разбере, че Вие знаете, какво приемването на тия точки е било препоръчано на тукашното правителство по единъ много внушителенъ начинъ. Истина е, че румънскиятъ пълномощенъ министъръ въ Петербургъ е говорилъ Сазонову за една нова гранична линия, която ще даде на Румъния Меджедие-Табия, селата, влизащи въ двата клина и около 5—6 километра морска брѣгова линия при Мангалия. Истина е тѣй сжщо, че Сазоновъ на Теодорова е препоръчалъ за избѣгване конфликта съ Румъния да приемемъ тая линия. Но ние ще молимъ Сазоновъ да настои на онова, което е препоръчалъ на румънския кралъ—да приеме безъ търгуване. Меджедие-Табия не можемъ да дадемъ, защото е на юго-западъ отъ Силистра. За това молимъ и Васъ и Теодорова да направите да се приематъ първоначалнитѣ ваши точки.“³⁾

Веднага следъ туй Гешовъ отправи и следната телеграма Даневу:

„Питате ме, кои сж максималнитѣ отстъпки, които можемъ направи на Румъния. Преди малко Ви телеграфирахъ постановлението на министерския съветъ, взето подиръ прочитането депешата на Сазонова, че румънскиятъ кралъ трѣбва да приеме *безъ търгуване* вашитѣ четири точки. Подъ впечатлението на тая депеша, министерскиятъ съветъ рѣши да не излиза вънъ отъ казанитѣ четири точки. Ако Вие мислите, че е необходимо да се даде нѣщо повече, телеграфирайте ни веднага Вашето мнение, като ни кажете точно, какво ще дадатъ румънитѣ въ замѣна. Калинковъ постоянно твърди, че, споредъ Майореско, тѣхниятъ девизъ билъ *do ut des*. Какво ще ни дадатъ ру-

1) Докладъ и пр., с. 694 (91).

2) Се тамъ, с. 697 (97).

3) Се тамъ, с. 697 (98).

мънитъ срещу това, що искатъ отъ насъ? Искайте имъ точни подробности и ми ги телеграфирайте. По тоя начинъ ще оправдаете отлагането на нашия отговоръ, додето се споразумѣемъ съ Васъ и Петербургъ“.¹⁾

* * *

Колкото повече България се облѣгаше на посрѣдничеството на руското правителство, толкозъ повече Букурещъ гледаше часъ по-скоро да се приключи спора безъ всѣка чужда, особно руска, интервенция. За това пакъ виждаме Майореско — съобщавайки съ телеграма отъ 29 декемврий (11 януарий 1913) на Гика, че споредъ една депеша отъ Мишу, преговоритъ съ Данева били подновени, — да подчертава, че посрѣдничеството на Русия ставало излишно и да добавя:

„Ние сме разположени да дадемъ на България много преимущества, но трѣбва да се решава бързо“.²⁾

Въпрѣки обстоятелството, че преговоритъ били ужъ подновени, пакъ на 29 декемврий 1912 (11 януарий 1913) Т. Ионеско телеграфира на Майореско, че Даневъ не му се обаждалъ, поради което той се оплакалъ на съръ Ед. Грей и на Лондонския германски посланикъ, но че и двамата съветвали, въ случай че не се дойде до разбирателство, да се поиска отъ Румъния посрѣдничеството на Великитъ сили, преди да се прибѣгне до насилствени мѣрки.³⁾

Даневъ наистина е отбѣгвалъ, и то по неволя, румънскитъ делегати. Това най-добре се вижда отъ следната му телеграма до Гешовъ отъ 1/14 януарий 1913. г.:

„Става почти седмица, отъ какъ съмъ избѣгвалъ да вида Мишу — отъ срамъ да не призная, че нѣмамъ инструкции. А Вие още отлагате. Моето мнение е да третираме направо, щомъ е явно, че не може, по взаимно съгласие, да се избере една трета държава като посрѣдница. Моля изпратете инструкции спешно“.⁴⁾

А веднага следъ туй му дава втора телеграма, за да му яви, че току-що получилъ отъ Ионеско писмо, че щѣлъ да си замине за Букурещъ, ако не се почнѣли преговоритъ.

Въ сжщата телеграма Даневъ пакъ моли Гешова да му се даде по-скоро „окончателно по въпроса решение“, и завършва:

„ Не довеждайте до прекъсване съ румънитъ, защото това може да има твърде лоши послѣдствия“.⁵⁾

Отъ тия телеграми се вижда, колко много е накупѣло на Данева, особно при недопустимата мисль, че Ионеско и Мишу току-тъй лесно биха могли да повѣрватъ, че той — председател на Народното събрание и пръвъ делегатъ — може да се държи отъ София дълги дни безъ всѣкакви инструкции по единъ тѣй важенъ и спешенъ въпросъ.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 697 (99).

²⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 26 № 37.

³⁾ Се тамъ, с. 26 № 38.

⁴⁾ Докладъ и пр., с. 703 (115).

⁵⁾ Се тамъ, с. 703 (116).

На 1/14 януарий Ионеско съобщава на Майореско, че Даневъ отлагалъ подновяването на преговоритѣ, защото нѣмалъ още пълни инструкции, и че искалъ Сърбия да се откаже отъ Битоля, за да могла България да удовлетвори румѣнскитѣ искания.¹⁾

И действително, Даневъ продължава да стои безъ наставления. На 31 декемврий 1912 (13 януарий 1913) Гешовъ се задоволява да му телеграфира само: да помоли румѣнскитѣ делегати да почакагъ — докато се разбере, дали нѣкои отъ силитѣ, по покана на Румѣния, ще се наематъ съ решаване на въпроса, или преговоритѣ ще продължатъ да се водятъ само между делегатитѣ.

„Това е необходимо за насъ, добавя Гешовъ, първо, за да получимъ отъ Петроградъ днесъ очакванитѣ, но не пристигнали обяснения, и, второ, за да разискваме всестранно този въпросъ и съ шестѣ шефа на армията ни въ Мустафа-паша, за дгето трѣваме всички министри утрѣ и ще се върнемъ въ срѣда вечеръ.“²⁾

Пакъ тоя день Теодоровъ телеграфира отъ Петроградъ, че румѣнитѣ ще настояватъ за Меджидие табия, и че „всѣко протакане румѣнския въпросъ става опасно и може да докара неимовѣрна вреда.“³⁾

* * *

Отъ прочита на горнитѣ телеграми се дегажира впечатлението, че се е гонѣла целта: тежестѣта по водене преговоритѣ съ Румѣния да легне по възможность върху Данева.

Въ единъ свой рапортъ отъ 31 декемврий (13 януарий 1913 г.) до Майореско Гика казва, че Гешовъ му подхвърлилъ, какво ималъ предъ видъ евентуалността да се оттегли, но че по въпроса за една широка конвенция билъ повече отъ неопредѣленъ.

„Отъ думитѣ и премълчаванията му разбрахъ, добавя Гика, че г. Калининковъ е говорилъ съ Ваше превъзходителство, но че г. Даневъ е, който има въ ржцетѣ си точнитѣ предложения досежно тоя предметъ, предложения предназначени да бждатъ поставени въ везнитѣ въ Лондонъ, въ тѣсна връзка съ въпроситѣ разисквани съ г. Мишу.“⁴⁾

Както и да е, докато по-рано румѣнитѣ молѣха Русия да посрѣдничу за изглаждане разпята ни съ тѣхъ — нѣщо, противъ което ние възставахме, сега става обратното: ние молимъ за това посрѣдничество, а румѣнитѣ го отхвърлятъ. Това се потвърждава и отъ една телеграма отъ 4/17 януарий 1913, съ която Т. Теодоровъ изъ Петроградъ съобщава Гешову, какво „Сазоновъ му потвърдилъ, че румѣнитѣ му предложили въ края на октомврий посрѣдничество, но, по наше несъгласие, той отклонилъ тѣхното предложение“⁵⁾

Наистина, съ окржжна телеграма отъ 31 декемврий 1912 (13 януарий 1913) до нашитѣ легации, между друго, Гешовъ имъ съобщава:

1) Documents diplomatiques и пр. с. 30 № 42.

2) Докладъ и пр., с. 699 (103).

3) Се тамъ, с. 699 (104).

4) Documents diplomatiques и пр., с. 28, № 41.

5) Докладъ и пр., с. 706 (125).

„За нужно считамъ да Ви кажа, че съ депеша отъ 29 миналий октомврий (11 ноемврий 1912) Бобчевъ ми телеграфира, че Сазоновъ получилъ отъ Букурещъ предложение за посрѣдничество, но че той — Бобчевъ, го помодилъ да не приема.“¹⁾

Презъ това време Букурешкия кабинетъ увеличава своитѣ претенции. На 2/15 януарий Теодоровъ телеграфира на Гешова, че Сазоновъ му прочелъ две депеши отъ Шебеко, споредъ които „Румъния настоявала безусловно да иска Силистра съ линията до Каварна включително, срещу което била готова да склучи съ насъ отбранителенъ и нападателенъ съюзъ, да се отдалечи отъ Тройния съюзъ и да ни подкрепи въоръжено противъ Турция“.

По този поводъ Теодоровъ заявилъ Сазонову, „че ние не можемъ по никой начинъ направи тия жертви, че тѣ ще бждатъ сигурно отхвърлени отъ Великото народно събрание и не само никакъвъ миръ не ще бжде възможенъ, но сигурно ще имаме война и вѣчна вражда“.

Сазоновъ отъ своя страна му съобщилъ, че на приема по случай новата година императорътъ „препоръчалъ вече на румънския пълномощенъ министъръ да се откажатъ отъ Силистра“.

Телеграмата си Теодоровъ завършва съ думитѣ:

„Въ всъкой случай Сазоновъ счита положението твърде сериозно и моли отново да преценимъ възможността, щото Румъния да склучи съглашение съ Турция, подържана отъ Австрия, противъ насъ.“²⁾

Все пакъ, за да види, колкото се може по-скоро, недоразумението ни съ Румъния отстранено, Сазоновъ косвено прибѣгва до известенъ натискъ надъ Букурещъ. Той заявява на австрийския посланикъ въ Петроградъ, „че ако Румъния постоянствува да иска Силистра, отъ това могло да произлѣзатъ сериозни усложнения“.

Съобщавайки това съ телеграма отъ сжщата дата на Майореско, Ману добавя:

„Австро-Унгарскиятъ посланикъ гледа на положението, като на много сериозно. Ако румънитѣ окупиратъ спорната територия, докато българитѣ сж ангажирани на Чаталджа, руситѣ ще бждатъ принудени да действуватъ, а така сжщо и австрийцитѣ; това би означавало всеобща война, каквато Силистра не заслужава.“³⁾

* * *

Поставенъ въ затруднение отъ начина, по който се развиваше спора ни съ Румъния, Гешовъ — до като Теодоровъ се намираще още въ Петроградъ, и въ връзка съ мисията му предъ руското правителство,⁴⁾ — предизвика на 2/15 януарий единъ короненъ съветъ въ Караагачъ. Освенъ всички министри, на този съветъ взеха участие и висшитѣ наши военачалници, за да се произнесатъ по въпроса: можемъ ли да отстѣпимъ Силистра на румънитѣ, а въ противенъ случай можемъ ли воюва едновременно и съ тѣхъ и съ турцитѣ.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 698 (101).

²⁾ Се Тамъ, с. 702 (112).

³⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 31, № 43.

⁴⁾ Приложение и пр., с. 178.

Следъ дълги съвещания по казанитѣ въпроси билъ подписанъ следния протоколъ:¹⁾

„Днесъ, 2 януарий 1913 г., въ министерския съветъ, държанъ подъ председателството на П. В. Царя и въ присъствието, като съвещателни членове, на помощника на главнокомандувачия генералъ-лейтенантъ Савовъ, началникъ щаба на армията генералъ-майоръ Фичевъ, началниците на армиитѣ генералъ-лейтенантъ Ивановъ, Кутинчевъ, Р. Димитриевъ и ген.-майоръ Ковачевъ, се поставиха следващитѣ въпроси:

1) При възможность на единъ въоръженъ конфликтъ съ Румъния и при условие, че войната съ Турция ще продължава, можемъ ли да водимъ война на два фронта едновременно?

2) При условие, че не можемъ да водимъ война на два фронта, какви могатъ да бждатъ последициата отъ една окупация на частъ отъ България отъ румънскитѣ войски?

По поводъ на така поставенитѣ въпроси, ние горепоменатитѣ висши началници изказваме следующето мнение:

1) При сегашнитѣ условия, отъ техническа гледна точка, е невъзможно да се води война на два фронта, т. е. противъ Турция и Румъния едновременно.

2) Предвидъ на тежкитѣ последици отъ една окупация на частъ отъ българската територия отъ румънски войски, за да се избѣгне това, може да се допусне една ректификация на румъно-българската граница.

с. Караагачъ,
2 януарий 1913 г.

Помощникъ главнокоманд. ген.-лейтенантъ Савовъ
Генер.-лейтенантъ Ивановъ
Генер.-лейтенантъ Кутинчевъ
Генер.-лейтенантъ Р. Димитриевъ
Генер.-майоръ Фичевъ
Генер.-майоръ Ковачевъ

Веднага, следъ като се състоялъ горниятъ съветъ, Гешовъ телеграфира Даневу въ Лондонъ:

„Явявамъ Ви досежно Меджедие табия, че шестимата генерали, съ които се събеседвахме въ Мустафа-Паша, единодушно се произнесоха, че тя нѣма никакво значение, тъй като Силистра никога не била предназначена да играе роля въ евентуална наша война съ Румъния. Неклюдовъ е много песимистъ. Предполага, че Румъния нѣма да се задоволи съ нашитѣ отстъпки. Работете усилено чрезъ Бенкендорфъ за Румъния“²⁾

И тъй сега Гешовъ отстъпва вече Меджедие табия, защото „нѣмала никакво значение“ — споредъ нашитѣ висши военоначалници, а петъ деня по-рано, както видѣхме, той телеграфира на Даневъ:

„Меджедие табия не можемъ да дадемъ, защото е на юго-западъ отъ Силистра“.

На утрото — 3/16 януарий Даневъ, преди да е узналъ горното решение, телеграфира въ София:

Преговаряхъ съ Ионеско въ присъствието на Мишу. Направихъ следното окончателно предложение: отъ къмъ Силистра—безъ териториялни измѣнения.

¹⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престъпното безумие и пр., с. 49.

²⁾ Се тамъ, с. 72.

Въ срѣдата се отстѣпватъ двѣтъ клинчета, отъ къмъ морето единъ тригълникъ съ петъ до шестъ километра, базата на морския брѣгъ, споредъ конфигурацията на терена.

Ионеско запита: не отстѣпвате ли Меджедие табия, както се е говорило. Възразихъ, че слуховѣтъ почиватъ на погрѣшно схващане положението. Да отстѣпимъ Меджедие табия, значи да оставимъ Силистра на медлено економическо загинване. И да я отстѣпимъ, подчертахъ азъ, не трѣбва да приемете, защото тя, въ ваши рѣце, ще бѣде на вѣчно време трѣнь въ нашитѣ очи и прѣчка за добри отношения между двѣтъ страни. Министърътъ ми каза, добавя Даневъ, че румѣнитѣ били хипнотизирани отъ Силистра, но че той мислѣлъ да прокара една комбинация безъ Силистра, съ надежда да получи морски брѣгъ включително до Каварна. Отговорихъ: никое българско правителство нито за минута може да се спре на такава мисль, а Ионеско заключи, че нашето предложение било много постно¹⁾.

И тъй се раздѣлили, за да се не видятъ вече.

Въ сжщото време — 3/16 януарий — Майореско най-категорично опровергава предъ Калинкова да е искалъ посрѣдничеството на Сазонова. Той подържалъ постоянно своето гледище, да се споразумѣемъ помежду си безъ намѣсата на силитѣ. До като се водѣли преговоритѣ въ Лондонъ, той нѣмало да прибѣгне до посрѣдничеството на никоя отъ тѣхъ.

„Повтори ми пакъ — добавя Калинковъ — съобщенитѣ Вамъ многократно: готовность и пълна поддрѣжка на Румѣния въ всѣко отношение спрямо България, като твърде повѣрително прибави, че Румѣния би била готова да даде заемъ на България около 50 милиона лева съ много по-износни условия, отколкото въ други банки, разбира се, срещу териториални отстѣпки, които ще имъ направимъ.“²⁾

Че румѣнскиятъ кабинетъ е искалъ да отстрани посрѣдничеството именно на Русия въ случая, се вижда и отъ телеграмата, която на сжщата дата Майореско отправя на Ману въ Петроградъ:

„Преговоритѣ между Румѣния и България се водятъ въ Лондонъ отъ специалния ни делегатъ Мишу, въ София и Букурещъ, и нигде другаде. Отъ уважение къмъ царъ Фердинанда, ние не искаме да видимъ посрѣдничеството на никоя друга сила, докато можемъ да се надѣваме за едно непосредствено споразумение съ България.“³⁾

* * *

Следъ взетото въ Караагачъ решение, Гешовъ телеграфира на 3/16 Теодорова въ Петроградъ да настоя пакъ предъ Сазонова „да наложи той нашитѣ последни отстѣпки на Румѣния“. Нарезжда му още да замине за Парижъ, като прескочи и до Лондонъ, за да обясни устно на Данева гледището на Сазонова, между друго, и по конвенцията отъ 1902. г.⁴⁾

¹⁾ На тая телеграма, помѣстена въ „Престѣпното безумие“, с. 72, Гешовъ сложилъ следната бележка за изпълнение отъ чиновника по шифра Найденовъ: „Телеграфирайте му (Даневу) шифрирано да бѣде по-краткъ въ телеграмитѣ си“.

²⁾ Докладъ и пр., с. 703 (114).

³⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 31, № 44.

⁴⁾ Докладъ и пр., с. 704 (117).

А Даневу все тоя день телеграфира:

„Следъ зрѣло и всестранно обсъждане съ шестимата генерали подъ председателството на Негово Величество Царя, отъ уважение къмъ Русия и съ рискъ да жертвуваме популярността, а може би, и бъдещето на дветѣ ни партии, ние се съгласихме да последваме съвета на Сазонова: да отстѣпимъ онова, което той, подирѣ разговора си съ румънския пълномощенъ министъръ въ Петербургъ, е намѣрилъ необходимо да отстѣпимъ (Медждие табия). Това сѣж максималнитѣ ни отстѣпки, които правимъ, съ условие, че ще добиемъ Одринъ и че Русия, първо, ще се застѣпи за насъ, ако Румъния откаже да ги приеме и иска повече, и второ, че Русия ще ни даде поддръжка въ бъдещитѣ ни увеличени искания спрямо Турция, ако военнитѣ действия се подновятъ, поддръжка и спрямо Гърция, ако последната иска повече отъ това, що ѝ се пада, съразмѣрно съ жертвитѣ ни, поддръжка и спрямо Сърбия, ако, подъ натиска на разни фактори и влияния, тя иска да излѣзе внѣ отъ договора ѝ съ насъ.“¹⁾

Значи, въ замѣна на туй, че Русия, по наша молба, се съгласява да посрѣдничува за изглаждане спора ни съ Румъния, трѣбваше да стори това срещу цѣлъ редъ условия и задължения отъ нейна страна.

Естествено, това не можеше да не дразни Сазонова, и безъ туй вече недоволенъ отъ липсата на последователность въ правенитѣ отъ насъ стѣпки въ Петроградъ и отъ поведението ни въобще.

Румъния отъ своя страна, насърдена отъ неотстѣпчивостъта на Турция главно по отношение на Одринъ, а особено отъ изпириващата се солидарность между България и съюзницитѣ ѝ, не искаше вече никакви посрѣдници. Съ една удивителна последователность, която би му правила честь, ако не бѣ въ услуга на една тѣй несимпатична кауза, Майореско по разни пжтища съ разни срѣдства се стреми неуклонно къмъ крайната си цель — заграбването българска земя.

Следъ като ни бѣ предложилъ по-рано 50 милиона лева заемъ, той увеличава неговитѣ размѣри до 100 милиона. Силистра, обаче, не излиза отъ ума му.

* * *

По едно нещастно за насъ стечение на обстоятелствата, и дветѣ европейски групировки — макаръ и по разни мотиви — бѣха заели по спора ни съ Румъния становища въ полза на последната. До като Тройниятъ съюзъ я поддръжаше не само като съюзница, но още и за туй, че съ протакане на съществуващия по между ни споръ — се помагаше косвено и на Турция. Антантата сѣщо така вземаше сега нейна страна, виждайки случая удобенъ да я откъсне отъ противния лагеръ и да я привлече къмъ себе си. Разбира се, това трѣбваше да заплати България. Тѣй се обяснява, гдето презъ цѣлата румъно-българска криза, силитѣ отъ Съглашението даваха много повече съвети на България да бжде отстѣпчива, отколкото на Румъния — да бжде по-умѣрена въ прекаленитѣ си претенции.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 704 (118).

Особени усилия за сближението на Румъния съ Антантата полагаше Т. Ионеско. Вследствие на това отъ Виена не закъснѣли да наумятъ на Букурещкия кабинетъ съществуващитѣ договорни задължения между дветѣ страни, по силата на които Румъния бѣ принудена да върви съ Австро-Унгария въ случай на война.

Повѣрително това било съобщено на Поанкаре отъ румънския представителъ въ Парижъ, Лаховари.¹⁾

При тѣй сложилитѣ се обстоятелства, нашето правителство се обръща за съдействие и къмъ Австро-Унгария. Следъ като съобщава Гешову, че на 3/16 януарий билъ на дине у австрийския посланикъ и че разговарялъ съ него, съ френския и съ италиянския посланици, както и съ съръ А. Николзонъ, Даневъ дабавя:

„По румънския въпросъ се показаха загрижени, като имъ съобщихъ, че Ионеско не остана до тамъ доволенъ отъ моето вчерашно предложение. Тогава повишихъ тона и казахъ, че това е нашата последна дума. Особено се старахъ да докажа на австрийския посланикъ, че нашитѣ отстъпки се диктуватъ отъ желанието да бждатъ угодни на Австрия, но че нашата отстъпчивостъ е достигнала крайни предѣли, тѣй щото за избѣгване конфликта остава само едно срдѣство, да въздействува Австрия да бжде Румъния умѣрена, като се задоволи съ предложеното.“²⁾

* * *

Както видѣхме, нашето правителство възлагаше особени упования на Русия, основавайки се въ случая най-вече на членове 3 и 4 отъ сключената въ Петербургъ на 22 априлъ 1902 г. военна конвенция отъ началникъ щаба на руската армия генералъ Жилински и българския воененъ министръ генералъ Паприковъ.

Тия членове гласятъ:

„3. Русия съ всичкитѣ си сили ще съдействува за запазване цѣлостта и неприкосновеността на територията на България.

4. Въ случай, че България или Русия, или дветѣ тия държави заедно, бждатъ нападнати отъ страна на Австро-Унгария или Румъния, отъ дветѣ тия държави заедно или пъкъ отъ Тройния съюзъ, то договорящитѣ държави сж задължени да употребятъ всичкитѣ си сили и срдѣства за борба съ нападателитѣ, безъ да се спиратъ предъ никакви жертви за постигане на пълненъ успѣхъ.“³⁾

¹⁾ Les Balkans en feu par R. Poincaré, с. 380.

²⁾ Докладъ и пр., с. 706 (122).

³⁾ Споредъ д-ръ С. Данева, публикуваниятъ текстъ на конвенцията отъ 1902 г. въ „Сборникъ Секретныхъ Документовъ“ и препечатанъ отъ д-ръ Борисъ Кесяковъ въ „Приносъ къмъ дипломатическата история на България“, билъ апокрифенъ.

„Само едно е вѣрно, пише Даневъ, а именно, че конвенцията има строго отбранителенъ характеръ; споредъ нея руситѣ поемаха задължение да ни се притекатъ на помощъ, само ако бждемъ *нападнати* отъ румънска страна. Тя не се докосва нито до Австро-Унгария и Тройния съюзъ, нито до Турция“.

Отъ политическо гледище тя имала „важното значение да насочва, макаръ не изрично, българската политика къмъ двойния съюзъ“.

Подписана била между 28 май и 2 юний 1902 г. отъ руския воененъ министръ генералъ Куропаткинъ и генералъ Паприковъ. Ратификациитѣ се размѣнили на следния день. Нашиятъ екземпляръ билъ подписанъ отъ князь

Т. Теодоровъ, който по това време се намираще въ Петроградъ, бѣ натоваренъ отъ правителството да говори на Сазонова по горнитѣ руски задължения.

И той наистина говори.

„На заявлението ни — телеграфира той Гешову на 4/17 януарий — че вземането на Силистра ще докара неизбѣжна война, и че ние чакаме въ такъвъ случай помощта на Русия и споредъ договора отъ 1902 г., и по силата на исторически традиции, Сазоновъ отговори: договора отъ 1902 г. не сжществува, понеже негово величество царьтъ се е отказалъ отъ него и предъ Изволски и предъ императора, нѣщо, което знаели и Малиновъ и Паприковъ.“¹⁾

Въ отговоръ на горната Теодорова телеграма, на утрото Гешовъ му отправя следната депеша:

„Заявите Сазонову, че негово величество и Малиновъ твърдятъ, какво конвенцията отъ 1902 г. не е денонсирана и не можеше да се денонсира съ дума. Трѣбваше писмено денонсиране отъ отговорнитѣ министри, а такова споредъ самия Сазоновъ, нѣма. Конвенцията, следов., е въ сила. На основание на нея, поискайте отъ Сазонова да ни подкрепи Русия не само дипломатически.“²⁾

Два дена следъ това, вмѣсто Т. Теодоровъ — който бѣ напусналъ вече Петроградъ — Бобчевъ телеграфира Гешову, че предалъ на Сазонова нужното по конвенцията. Последниятъ обаче му отговорилъ, какво не билъ употрѣбилъ думата „денонсиране“. Казалъ, още, че тя била сметена непълна и недостатъчна отъ негово величество царя, и че Малиновъ говорилъ сжщото.³⁾

Вземайки горния отговоръ на Сазоновъ като потвърждение, че конвенцията сжществува, Гешовъ на 8/21 с. м. се връща отново на въпроса.

„Настойне пакъ предъ Сазонова — телеграфира той Бобчеву, — че, щомъ конвенцията е въ сила, ние разчитаме на активната поддръжка на Русия. Единъ енергиченъ жестъ, една демонстрация отъ нея, и можемъ да бждемъ уверени, че Руминия нѣма да прибѣгне до една безвъзвратна постъпка. Пакъ повтарямъ, че това ние имаме право да очакваме, щомъ се съгласихме да приемемъ всичко, което Сазоновъ ни предложи за удовлетворение на Румжния. Нека той сега наложи ней онова, което ние, по негово настояване приемемъ.“⁴⁾

И тъй Гешовъ продължава да настоява на своето, толкозъ повече, че бѣ узналъ, какво началникътъ на руския генераленъ штабъ билъ въобще противъ започнатитѣ презъ 1910 г. преговори за новъ договоръ съ България, и че „предпочиталъ да си остане работата така, както е отъ 1902 г.“

Фердинанда и д-ръ Данева, а рускиятъ — отъ императора и графъ Ламсдорфа. „Трѣбва да добавя — казва още Даневъ — че конвенцията остана бѣла книга, защото нѣмаше желание у кабинета, който ни наследи, да я приложи“. Изъ статия „Конвенцията между Русия и България отъ 1902 г.“ отъ д-ръ С. Даневъ, помѣстена въ „Наученъ прегледъ“, год. I, кн. III, с. 45—48.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 706 (125).

²⁾ Се тамъ, с. 707 (126).

³⁾ Се тамъ с. 707 (127).

⁴⁾ Се тамъ, с. 708 (129).

Добре, но обясненията на Паприкова, който именно, както казахме, бѣ подписалъ конвенцията — както и ония на Данева, презъ чието министерствуване тя биде сключена — идатъ да подкрепятъ по-скоро тезата на Сазоновъ.

Теодоровъ, съобщавайки Гешову съ телеграма отъ 9/22 януарий отъ Лондонъ, че съръ Ед. Грей съветвалъ да се споразумѣемъ направо съ Румъния, защото намѣсата на Великитѣ сили, не би била еднаква и могла да докара по-неблагоприятни резултати и да насърдчи Турция въ нейното съпротивление“, добавя:

„Паприковъ казва, че въ 1910, г., когато биль повдигнатъ въпросътъ за едно съглашение на по-широки начала, било се говорило, че съглашението отъ 1902 г. не ни задоволява, понеже е едностранно. Това съглашение не било получило начало на изпълнение, макаръ и да е имало устно подканване отъ Русия. Българското правителство се отнасяло къмъ съглашението като не-сществуваще, което и дало поводъ да се заключи, че България се отказва отъ съглашението“.¹⁾

Сжщото по-късно Паприковъ каза и на мене.

Отрицателно се отнася къмъ сжщата конвенция и А. Малиновъ. Въ показанията си предъ поменатата комисия, той казва:

„Ако тая конвенция отъ 1902 г. би сществувала, нѣмаше защо да проектиране друга отъ 1910. г. Конвенцията отъ 1902 г. е толкова непълна, толкова неясна, щото действително бѣше мъртвородена“.²⁾

Гешовъ обаче продължава да поддържа, че въпросната конвенция е въ сила. „Азъ я считахъ валидна, казва той, и се базирахъ върху нея.“³⁾

Потвърждение на това свое мнение той намиралъ между друго и въ обстоятелството, че когато Бобчевъ показалъ Сазонову депешата на Данева, какво азъ съмъ щѣлъ да бжда отзованъ отъ Бѣлградъ и преговоритѣ съ сърбитѣ прекжснати, Сазоновъ го изслушалъ и му казалъ:

„Вие направихте вашето заявление, ние сега ще направимъ нашето: не очаквайте отъ насъ нищо и забравете, че е имало задължение отъ наша страна до днесъ отъ 1902. г.“

Ето защо, повтаря Гешовъ, „по моето убеждение, конвенцията отъ 1902 бѣше въ сила“.⁴⁾

За сжщата конвенция говори и генералъ Савовъ. Споредъ него Русия не веднажъ била протестирала, когато безъ нейно съгласие се е пристъпвало къмъ реорганизирането на нашата армия. Презъ 1904 и 1907, чрезъ своя воененъ агентъ въ София, полковникъ Леонтиевъ, Петроградското правителство предложило на

¹⁾ Докладъ и пр., с. 708 (130).

²⁾ Приложение с. 290.

³⁾ По думитѣ на самия Гешовъ за сществуването на договоритѣ отъ 1902 и 1904 г. той узналъ отъ своитѣ подчинени—Д. Ризовъ и Д-ръ Д. Станчовъ въ Виена, когато се водѣха преговоритѣ по сключване на договора ни съ Сърбия. „Когато се върнахъ въ София—казва той—азъ казахъ на Негово Величество, че трѣбва да бжда туренъ въ течение на тия работи, за да мога да продължа работата по водене преговоритѣ, и тогачъ царьтъ ми даде да прочита тия договори“ — Приложение и пр., с. 119.

⁴⁾ Приложение и пр., с. 130.

нашегo военно министерство да се поднови конвенцията отъ 1902 г. на по-широка база, ала той—генералъ Савовъ отказалъ.¹⁾

Тъй или иначе, всички усилия на Гешова да се позове на тая конвенция до край си останаха суетни, защото отъ своя страна и Сазоновъ не се умори да поддържа, че отдавна тя била погребана отъ самитѣ насъ.

Другъ единъ въпросъ, който дойде временно да увеличи тревогитѣ на Гешовъ, бѣ известието, че, споредъ Сазонова, „преговоритѣ между Румъния и България щѣли да се пренесатъ въ София или Букурещъ“.²⁾

А тъкмо това Гешовъ искаше да избѣгне. Ето защо, щомъ получаваша въпросното известие, той бърза да телеграфира на 8/21 януарий Даневу въ Лондонъ:

„Отъ Петроградъ има известие, че румънитѣ искали да пренесатъ преговоритѣ въ София или Букурещъ. Министерскиятъ съветъ не се съгласява по никой начинъ, тъй като преговоритѣ трѣбва да се свършатъ отъ ония, които сж ги почнали и които сж много по-добре освѣтлени по тѣхъ.“³⁾

Сжщевременно той телеграфира и Бобчеву въ Петроградъ:

„Не разбираме, защо преговоритѣ да се пренесатъ въ София или Букурещъ, когато Даневъ предложи всичко, което можемъ да дадемъ. Въ всѣки случай, той почна преговоритѣ, и той трѣбва да ги свърши. Ако румънитѣ не искатъ да се продължаватъ тѣ въ Лондонъ, трѣбва да чакатъ той да се освободи отъ мисията си на пръвъ делегатъ при мирната конференция, и тогава да продължимъ съ него въ София или Букурещъ, защото той само е въ течение на работата.“⁴⁾

Между това, на 10/23 януарий Калинковъ телеграфира Гешову:

„Вчера видѣхъ по отдѣлно министъръ-председателя и министра на вътрѣшнитѣ работи; двамата изказаха съжаление, че не сте дали по-широко пълномощие Даневу да преговаря по тѣхнитѣ предложения, относително готовността на Румъния за пълна поддръжка и даже съюзъ, както и да направи Даневъ приемливи нови предложения по ректификацията. До гдето стигнали преговоритѣ, не били задоволявали никого. Въ това положение не могли дълго време да останатъ, и молятъ часъ по-скоро да разпоредите да се почнатъ наново и продължатъ преговоритѣ въ Лондонъ, София, Букурещъ, дето желаете; моментътъ билъ много важенъ.“⁵⁾

Отговаряйки сжщия день на Букурешкия ни представителъ, че българското правителство не счита преговоритѣ за прекжснати, та да има нужда отново да се почватъ, Гешовъ добавя, че ако румънскиятъ кабинетъ е взелъ нѣкое рѣшение по последнитѣ наши предложения, направени му чрезъ Данева, трѣбвало нему да го съобщи чрезъ Мишу, „тъй като единствениятъ нашъ по тия преговори пълномощникъ е билъ и си остава Даневъ, като посветенъ въ всички подробности, и дѣто е той, тамъ трѣбва да се водятъ тѣ.“⁶⁾

¹⁾ Приложение и пр., с. 239, 240 и след.

²⁾ Докладъ и пр., с. 707 (127).

³⁾ Се тамъ с. 708 (128).

⁴⁾ Се тамъ, с. 708 (129).

⁵⁾ Се тамъ, с. 709 (131).

⁶⁾ Се тамъ, с. 709 (132).

*
*
*

Настъпилитѣ по онова време тревожни събития въ Цариградъ — убийството на военния министръ Назимъ паша и поемането на властта отъ военюлюбивитѣ и непримиримитѣ главно по отношение на България младо-турци — насърдчиха особено Румъния. По тая причина кабинетътъ Гешовъ бърза сега да се разбере съ нейнитѣ ржководители, но ги намира вече още по-взискателни.

Мишу повтаря Даневу на 11/24 януарий, че предложениетѣ отъ насъ отстъпки, а именно: 1) декларация, че нѣмаме аспирации надъ Добруджа, 2) черковно-културна автономия на куцо-власитѣ, 3) събаряне на всички укрепления около Добруджанската граница заедно съ Меджидие-табия и 4) ректификация на границата съ отстъпване на двата тригълника — не били достатъчни, безъ да каже конкретно, какви сж румънскитѣ минимални искания.¹⁾

Но ето, че сщия день Мишу, заедно сь нареждането да продължи преговоритѣ съ Данева, получава отъ Майореско и конкретни инструкции: „Румъния настоява за Силистра и една линия до Балчикъ включително“.

На утрото — 12/25 януарий, подъ председателството на краля — който, по думитѣ на Маргиломанъ билъ „бледенъ, уморенъ и недоволенъ“ — въ двореца се състоялъ корененъ съвегъ. Филипеско билъ за крайни мѣрки, противъ което възстава Таке Ионеско: „Въ Добруджа, въ Тулча, казва той, бѣ българското възраждане; тамъ бѣ първото българското училище“.

Кралътъ отъ своя страна добавилъ, че една война противъ България би била „la pire des folies“ (най-лошата лудостъ).

Подемайки думитѣ на Т. Ионеско за историческото минало на българитѣ, Маргиломанъ казва, че това засилвало у него мисълта, какво България никога нѣмало да се откаже да стигне до устието на Дунава. „За туй, добавя той, необходимостта отъ една война, днесъ или въ близко бждеще, трѣбва да бжде разгледана“.

Следъ станалитѣ разисквания единодушно било решено да се предприеме по-енергична акция, като се поиска отъ България единъ точенъ отговоръ.²⁾

По този поводъ веднага Майореско телеграфира на Мишу въ Лондонъ.

„Предъ видъ на важнитѣ събития въ Цариградъ, министерскитѣ съветъ, подъ председателството на негово величество краля, реши днесъ да се дойде непременно до единъ краенъ резултатъ въ преговоритѣ ви съ Даневъ. По изказаното отъ г. Гешовъ желание за една широка конвенция съ Румъния, както ви телеграфирахъ на 29 декемврий (11 януарий 1913), г. Гика ни явява днесъ отъ София, че г. Гешовъ му заявилъ, какво той билъ далъ на г. Даневъ нуждитѣ пълномощия. Защо г. Даневъ не се възползува отъ тѣхъ отъ 15 дена насамъ? Румъния не може повече да позволи тѣзи отлагания и хитрувания. Вие имате нуждитѣ инструкции, които съдържатъ исканията ни до сежно границата: максимумъ Тутраканъ—Добричъ—Балчикъ, минимумъ Си-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 709 (134).

²⁾ Alexandru Marghiloman — Note Politice 1897—1924, т. I, 1897—1915, с. 143, 144.

листра—Балчикъ, безъ Добричъ. Предизвикайте г. Данева да фиксира отъ своя страна окончателнитѣ български предложения, и веднага ни ги съобщете.“¹⁾

Сжщиятъ день Мишу явява Даневу, че Румъния иска Силистра—Балчикъ. Изненаданъ отъ това, тъй като по-рано *Таке Йонеско, въ присъствието на Мишу, се билъ отказалъ отъ тия два града*, Даневъ му заявява, че, ако Румъния, при все това, настоява на туй си искане, нашиятъ отговоръ е „решително отрицателенъ.“²⁾

Изненадано е и нашето правителство, което одобрява Даневия „решително отрицателенъ отговоръ“.

Сжщевременно Гешовъ телеграфира на Бобчева:

„Настойте (предъ Сазонова) да въздействува върху румънското правителство да не се повръща на въпроси, които се считаха за свършени. По ников начинъ ние по тѣхъ не можемъ да отстъпимъ. Работете енергически.“³⁾

Между това „свършени въпроси“ до този моментъ нѣмаше.

Горниятъ Даневъ отговоръ силно енервира румънитѣ. Разбира се, тѣ отричатъ да сж се отказвали отъ поменатитѣ градове. На запитването на Мишу, какъ да постъпи въ случая: да съобщи писмено на Данева румънскитѣ искания, или всичко да се включи въ единъ протоколъ, Майореско на 13/26 януарий отговаря:

„... Ако тѣзи предложения (Даневитѣ) съдържатъ една гранична линия отстъпваща Силистра и Каварна на Румъния и ако България не иска други преимущества и помощи отъ Румъния, можете да приемете и подпишете протокола, констатиращъ спогодбата. Но ако г. Даневъ не предложи Силистра и Каварна, ще трѣбва само да констатирате въ протокола, че ние искаме Тутраканъ—Балчикъ и че не сте се спогодили. Моля побързайте и свършете.“⁴⁾

* * *

На 14/27 януарий Даневъ телеграфира на правителството, че приелъ да се впишатъ румънскитѣ искания и нашиятъ предложени въ единъ протоколъ. Добавя, че щѣлъ да поддържа нашето становище и че предвиждалъ прекъсване на преговоритѣ. Както му казалъ и Мишу, следъ съставяне на протокола, дветѣ правителства щѣли да се разправятъ направо.⁵⁾

Все тоя день Гешовъ телеграфически покани Данева и Теодорова да се завърнатъ часъ по-скоро въ София, едно поради „новата изненада на Мишу“, която правѣла „невъзможно нашето положение“, и второ — предъ видъ и на други сждбоносни въпроси, които правителството трѣбовало да решава при пълно освѣтление.⁶⁾

То се знае, въ сжщото време Йонеско отъ своя страна заявява Калинкову, че предъ никого никога не се е билъ отказвалъ отъ линията „Балчикъ—Силистра, включително двата града“, но че билъ заявилъ Даневу, че приемалъ съ него „да обсъжда, спори и се бори, което значело, че могло да се отстъпи нѣщо отъ него, но не и да се отхвърли изцѣло.“⁷⁾

¹⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 39 № 54.

²⁾ Докладъ и пр., с. 710 (135).

³⁾ Се тамъ, с. 711 (137).

⁴⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 40 № 56.

^{5, 6, 7)} Докладъ и пр., с. 711 (139, 140, 141).

Същото на 15/28 с. м. потвърждава и Майореско на Калинкова, като прибавя, че никакъ не било важно, какъ разбралъ предложението на румънското правителство германският посланикъ въ Лондонъ, румънскиятъ пълномощенъ министъръ въ Петербургъ, или даже м-ръ Таке Ионеско. Важното било само едно, какво предложение правѣло румънското правителство чрезъ своя единственъ и законенъ пълномощникъ г. Мишу. А въ направеното отъ него последно предложение г. Даневу ясно личело, че Румъния не се отказвала отъ линията Силистра — Балчикъ, включително съ всичкитѣ градове и села, входящи въ нея; нѣщо повече — въ максималнитѣ нейни искания линията обгръщала и Тутраканъ.

Съобщавайки горното на Гешова, Калинковъ продължава:

„Г-нь Майореско не пропусна случая пакъ да ми се оплаче, че българското правителство не дало никакво внимание върху предложенията имъ за индустриално-търговски облаги, за дипломатическа, военна поддръжка, за финансова и парична помощ, за желанието имъ да сключимъ съ тѣхъ най-широкъ съюзъ и пр. и пр.

Къмъ гореказанитѣ вече известни предложения г. Майореско прибави, че Румъния сключила заемъ въ Берлинъ 150 милиона леи, имала наличностъ въ каситѣ си още толкова и би могла около стотина милиона леи съ най-удобни условия да предложи г. Теодорову и да го освободи да търси заемъ съ голѣми мжки и при тежки условия въ Петроградъ, Лондонъ и Парижъ“.

По въпроса и Шебеко говорилъ сега Калинкову:

„Рускиятъ пълномощенъ министъръ изказа предъ мене частно мнение то си, въ смисълъ, че не би следвало да се пренебрѣгватъ тѣзи предложения, защото сж важни, полезни, сериозни, и защото ромънското правителство, споредъ неговото впечатление, ужасно се счита докачено, че отъ всичкитѣ му предложения ни едно не било удостоено отъ наша страна съ най-малко внимание“.

Въ сжщия си рапортъ Калинковъ обръща още вниманието на правителството, че почнатитѣ митинги за куцовласитѣ захванали да се изразждатъ въ такива срещу България, противъ която се вземали войнствени и агресивни резолюции; че даже стариятъ Кантакузинъ, председателъ на сената, съ своитѣ приятели и преданни, станалъ войнственъ; че всички възлагали вече надежди на либералитѣ: съ решителни, агресивни мѣрки да разрешатъ спора съ България и пр. и пр.¹⁾

* * *

И тъй, следъ като Ионеско се бѣ отказалъ първоначално отъ Силистра и Балчикъ, а Сазоновъ бѣ казалъ Теодорову въ Петроградъ, че румънитѣ ще се задоволятъ съ петъ-шестъ километра черноморски брѣгъ, безъ градове — което нашето правителство прие на 2/15 януарий — сега румънитѣ предявяватъ по-голѣми искания.

Ала Гешовъ не престава да възлага надежди на Русия. Нови постѣпки прави той по поводъ на единъ Бобчевъ рапортъ отъ

¹⁾ Докладъ и пр., с. 716 (154).

10/23 януарий, полученъ въ София на 15/28 с. м., въ който, между другото, се казваше:

„... И вонече напирахъ на думитѣ „нѣма денонсиране“, г. Сазоновъ отговори: „азъ не съмъ казалъ, че има денонсиране. Казахъ и повтарямъ: тази конвенция е сметена отъ васъ за непълна, недостатъчна и нѣмаща цена, тъй като не обемала нуждното за отношенията ни къмъ Турция“.

Това били казали въ Петроградъ и царътъ и Малиновъ.

„Негово Величество българскиятъ царъ — продължилъ Сазоновъ — даде да се разбере, че не е доволенъ отъ една конвенция, която не се отнася и за турцитѣ. Негово Величество заяви, че тя не само е недостатъчна, но че нѣма и реална стойност“.

Следъ тѣзи си думи Сазоновъ добавилъ:

„... та въ сегашния моментъ азъ намѣрвамъ, че конвенцията отъ 1902 год. не би могла и да има нѣкакво практическо значение, предъ видъ на настъпнало примирително развитие на нѣщата“.¹⁾

На горното Гешовъ отговаря съ телеграма отъ 16/29 януарий.

„Щомъ Сазоновъ признава, че конвенцията не е денонсирана, то тя е въ сила. Тя не се обезсилва отъ факта, че единъ отъ контрагентитѣ изказалъ желание да се тя попълни, и отъ факта, че преговори за това попълване били почнати. Щомъ нѣщо ново не е подписано, неденонсираното старо остава въ сила. Това е така очевидно, щото самъ Сазоновъ въ последния си разговоръ по тоя въпросъ не е искалъ да спори, а е заключилъ, че конвенцията нѣма практическо значение, предъ видъ сговорливото разположение на Румъния. Тъй като тая сговорливостъ изчезна, и Румъния иска сега територия, която ние доброволно не можемъ да отстъпимъ, конвенцията има практическо значение, защото нейниятъ чл. 3 гласи, че Русия съ всичкитѣ си сили съдействува за пазене цѣлостта и неприкосновеността на територията на България. За това пакъ помолете настоятелно Сазонова да обсъди зрѣло въпроса за една ефикасна подкрепа на България“.²⁾

Това добре, само че Русия нѣмаше намѣрение да се бие за България, а пъкъ за Антантата бѣ важно да се привлече Румъния

* * *

Подиръ дълги безплодни преговори — по време на които особено ярко се очерта, както румънската нелоялност, тъй и недостатъчната прозорливостъ и решителностъ на българското правителство, — на 16/29 януарий, безъ да се дойде пакъ до едно окончателно уреждане на спора ни съ Румъния, Даневъ и Мишу се задоволиха да изложатъ въ единъ протоколъ дветѣ различни становища на заинтересованитѣ страни. Вземайки актъ отъ декларацията на България, какво тя се съгласява да даде църковно-училищни права на куцовласитѣ въ Македония, като църкви, училища и епископъ, и да бждатъ субсидирани отъ румънското правителство, — Мишу добавя, че, „за да станатъ за въ бждаще още по-тѣсни съществуващитѣ вече приятелски връзки между Румъния и България“, новата погранична линия трѣбвало „да почва отъ една

¹⁾ Докладъ и пр., с. 712 (142).

²⁾ Се тамъ, с. 715 (149).

опредѣлена точка западно отъ Тутраканъ и да достига до Балчикъ на Черно море, включвайки и този градъ“.

Даневъ отъ своя страна — следъ като констатира, че макаръ по-рано Т. Ионеско да не правѣлъ въпросъ за Силистра и Балчикъ, по-късно на 12/25 януарий, румънския делегатъ искалъ и тия два града, а два дена подиръ туй предявилъ претенции за една нова погранична линия, почваща на западъ отъ Тутраканъ и съдържаща една територия два пѣти по-голяма, — заявява, че това румънско искане не може да бжде взето въ съображение. Сжщиятъ заявява още, „че единствената погранична ректификация приемлива и отговоряща най-добре на трайни и добре разбрани интереси на дветѣ държави, е тая, предложена отъ България, а именно: България е готова да срути укрепленията около Силистра и се съгласява да поправи границата, като отстъпи на Румъния двата тригълника въ срѣдата на границата, които се вдавява въ румънска Добруджа, а така сжщо — единъ тригълникъ, който има за основа на Черноморския брѣгъ една линия дълга 5—6 километра, започвайки отъ сегашната граница“.

При все туй, евентуалното продължение на преговоритѣ не се изключваше. Нѣщо повече. Преди да си сложи подписа, Мишу, отъ името на Майореско, заявява Даневу, „че исканата нова граница не била тѣхната последна дума, а я турили за пазарлъкъ“, на което първиятъ нашъ делегатъ отговаря, че въ София били „много възмутени отъ тоя начинъ на водене преговоритѣ“.¹⁾

Както и да е, горниятъ протоколъ не задоволи румънитѣ. На 17/30 януарий Калинковъ телеграфира Гешову, че Майореску билъ недоволенъ, за гдето Даневъ помѣстилъ въ тоя протоколъ разговора и отстъпкитѣ, направени отъ Ионеско, които не били упълномощенъ отъ правителството да прави формални задължителни декларации и отстъпки“. Сжщиятъ съжалявалъ още, че „Даневъ отказалъ да помѣсти нашето предложение, направено предъ Русия, за отстъпването на Меджедие-табия“.

При това Майореско настоялъ „преговоритѣ да се продължатъ веднага въ София и свършатъ непременно преди сключването на мира съ Турция“. Прибавилъ, че не трѣбвало да се плашимъ отъ максималното тѣхно искане, както и тѣ не се безпокоели отъ нашето минимално предложение. Можело да се намѣри срѣденъ пѣтъ. На всѣкой случай преговоритѣ между дветѣ правителства не трѣбвало да се прекратяватъ, защото иначе трудно могло да се успокои общественото мнение. Главното затруднение си оставало отстъпването на Силистра.

Сжщото приблизително повторилъ Калинкову и Т. Ионеско, увѣрявайки го отново, „че не билъ правилъ отстъпки Даневу, а пожелалъ само да спори и да обсъжда последнитѣ точки“.

Ионеско настоялъ сжщо така да се дойде по-скоро до споразумение по ректификацията, „за успокоение крайно развълнуваното общественото мнение въ Румъния и България, както и за да се пресѣкатъ надеждитѣ на Турция, която нетърпеливо оче-

¹⁾ Докладъ и пр. с. 714 (146).

квана нашето стълкновение, интригувала и обещавала всичко на Румъния, даю настане по-скоро стълкновението“.¹⁾

Нека забележа, че като е бил обсъжданъ нѣколко дена по-рано въпросътъ за Силистра, Маргилومانъ казалъ на Майореско, че, въ краенъ случай, тоя градъ би могълъ да се неутрализира, като се подѣли между Румъния и България. Сѣщото на 11/24 януарий той казалъ и на краля, като краенъ излазъ отъ създаденото положение.

Тая идея на Маргилومانъ била намѣрена за отлична.²⁾ Следъ туй, обаче, тя се изоставя и румънското правителство се обявява рѣшително за Силистра и—за нѣщо повече.

* * *

Виждайки сега увеличаващитѣ се румънски претенции, самъ Сазоновъ полага вече усилия да въздържа Букурещкия кабинетъ отъ немислени постѣпки.

На 18/31 януарий румънския представителъ въ Петроградъ, *Ману* *Нано*, телеграфира на Майореско:

„Министърътъ на външнитѣ работи ми каза, че получилъ тревожни извѣстия отъ Букурещъ, и че, макаръ да не можеть да проумѣе, щото една християнска държава да нападне друга такава въ борба съ мюсюлманитѣ, той все пакъ считаль за свой дългъ да ме предупреди, че, ако при все туй Румъния нападна при тѣзи условия България, императорското правителство не би могло да остане повече господаръ на положението при възбуждението на славянството.

Г. Сазоновъ много настоя върху сериозността на непосредственитѣ послѣдци, що би повлѣкла подобна евентуалность; той изказа надеждата, че Румъния ще размисли два пѣтя. . .“³⁾

Сериозни предупреждения сѣщевременно отправя Сазоновъ и къмъ българското правителство, давайки му ясно да разбере, че нѣма защо да се надѣва на Петроградъ, ако не се вслушва въ отпавенитѣ му отъ тамъ съвети. Така, въ телеграма отъ 20 януарий (2 февруарий) 1913 Бобчевъ предава „вкратцѣ“ Гешову следнитѣ думи, казани му отъ руския министъръ на външнитѣ работи:

„... Въ края на октомврий съветвахъ, предупредихъ встѣпане въ сериозни преговори съ Румъния, тогава бѣше най-добро време. Вие избѣгнахте това. Въложихте Даневу доста късно, но той съ обещания, отлагания докараль работата, че сега и Русия не може да ви помогне. Ионеско, следъ отлагания въ Букурещъ, отиде при Данева въ Лондонъ, но се убедилъ, че нищо не може да разбере, и разяренъ се върналъ въ Букурещъ, дето създаде най-лошо антибългарско настроение. Ионеско казалъ, „отъ Букурещъ отидохъ въ Лондонъ българофилъ, върнахъ се българофобъ“. Даневъ почва сериозно преговоритѣ съ Мишу, едва следъ като заминаль Ионеско; сега заплашването на българскитѣ вѣстници и депешитѣ отъ София, които пропушало българското правителство, усилили лошото настроение. Въ тѣхъ се говорѣло, че Русия ще даде ултиматумъ на Румъния и че щѣла да ни защитава не само

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ цит. съч. с. 169, 170.

²⁾ Alexandru Marghiloman цит. съч. с. 141, 142.

³⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 46, № 63.

дипломатически. Следъ това Румъния се вълнува, и опасността отъ война ставала належаща. Вие настоятелно искате отъ мене да ви помогна не само дипломатически, т. е. да воюваме. Но правителството ви и Даневъ знаятъ, че това е невъзможно. Конвенцията не ни задължава. Вие сами се отказате отъ нея. Малиновъ каза на Изволски: тая конвенция за насъ нѣма цена. Русия съзнава своитѣ традиционни задължения, но не разбира—други да я вкаратъ въ война, а иска сама да избере момента. Който не слуша съвети, нѣма право на помощъ. Негово Императорско Величество изрично каза Даневу, че Русия е решена 2—3 години да не воюва съ никого. Вашето правителство не трѣбваше да забравя тѣзи категорически думи на Негово Императорско Величество. Подлудени, което правите въ Лондонъ и София, вие нѣмате право даже и на дипломатическа помощъ“.

На това Бобчевъ възразилъ Сазонову:

„Руското правителство, и да нѣма конвенция, не може да допусне нарушение цѣлостта на България. Конвенцията ние считаме за неотмѣнена, и сега настана момента за прилагането ѝ“.¹⁾

Въ сжщата смисълъ, по заповѣдъ на Сазонова, и Неклюдовъ говори Гешову. Последниятъ, обаче, продължава да поддържа валидността на конвенцията. На 21 януарий (3 февруарий) той телеграфира между друго Бобчеву:

„Дълбоко сме опечалени отъ несправедливитѣ критики на Сазонова. Напомнете му, че въ всичко ние сме се съобразявали съ неговитѣ съвети. По неговъ съветъ пратихме Данева въ Букурещъ. По неговъ съветъ се съгласихме съ предложената отъ него ректификация на границата ни съ Румъния.

Забележете, че и Неклюдовъ, който отблизо следи събитията, не разбира това поведение на Сазонова. Ние очакваме и отъ васъ едно стрѣсване на Сазонова, за да се откаже отъ едно съ нищо неоправдано враждебно държане спрямо нашето правителство.

Колкото за конвенцията, по никой начинъ не приемаме тя да е отмѣнена. Днесъ Даневъ ни телеграфира, че Изволски му заявилъ, какво Русия не може да допусне ампутирание на България, даже и да нѣмаше конвенция.“²⁾

Всичко туй силно енервира Сазонова, който става вече невъздържанъ и неучтивъ въ езика си по отношение на нашитѣ управници, особено по отношение на Данева.³⁾

* * *

Успоредно съ горнитѣ разpravии и съ влошаване отношенията между България и нейнитѣ съюници, ежедневно растѣше и румънското нахалство. Ругатнитѣ и заканитѣ по нашъ адресъ бѣха обикновено явление въ цѣла Румъния. Преднамѣрено и последниятъ селякъ трѣбваше да се надхъа съ омраза противъ българитѣ и да се проникне отъ мисълъта, че Румъния съ право претендира за българска земя, която при нужда е готова да вземе и съ сила.

При туй състояние на духоветѣ, сигурно по внушение отъ Петроградъ, и Франция дава съвети на благоразумие и умѣреностъ въ Букурещъ.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 718 (155).

²⁾ Се тамъ, с. 719 (156, 157).

³⁾ Die Grosse Politik, m. 34 I, с. 313.

На 20 януарий (2 февруарий) 1913 Лаховари отъ Парижъ телеграфира на Майореско, че е желателно да се дочака сключването на мира между Турция и съюзниците, та тогава, ако трѣбва, да се взематъ принудителни мѣрки противъ България. Иначе Румъния щела да бѣде занеожрено, че иска да създаде една благоприятна за Турция диверсия, и могла да си навлѣче отъ страна на Европа едно чувство на възмущение, което трудно се би заличило.¹⁾

Три дена следъ туй на 23 януарий (5 февруарий) 1913 Лаховари се връща на сѣщия въпросъ.

„Министърътъ на външнитѣ работи — телеграфира той на Майореско — е твърде загриженъ за румъно-българскитѣ отношения; той разбира нервността на дветѣ страни, но желае, щото Румъния, която до сега даде доказателство за мъдростъ и търпение, да не ускорява събитията, а да дочака края на войната съ турцитѣ, за да наложи исканията си въ София. Тогава рисковетѣ за нарушаване европейския миръ нѣма да бждатъ вече тъй голѣми, както днесъ.“²⁾

Ходътъ на събитията, обаче, насърчава все повече и повече румънското правителство.

ГЛАВА VIII

Прекъсване на Лондонскитѣ преговори и подновяване на военнитѣ действия.

Единъ тасенъ пратеникъ въ Цариградъ. Предложения и контра-предложения по преговоритѣ за миръ въ Лондонъ. Среща на генералъ Савовъ съ Назимъ паша и Норадунгиянъ ефенди въ Бахчешкьой. Липса на единомислие и последователностъ у ръководнитѣ български фактори. Убийството на Назимъ паша и посмането на властѣта отъ младо-турцитѣ. Скъсване на преговоритѣ. Възобновяване на военнитѣ действия. Разногласия по въпроса за Солунъ. Сърбитѣ поддържатъ своитѣ претенции. Венизелосъ въ Бѣлградъ. Румъно-българскитѣ преговори се пренасятъ въ София. Сазоновъ за отстъпването на Силистра. Румънски заплашвания къмъ България. Посрѣдничеството на силитѣ. Български отстъпки на Румъния. Сръбски хитрини. Сърбия натяква на Русия.

Въ момента, когато въ Лондонъ се почваха преговоритѣ за сключване на миръ, едно неотговорно лице — Кочо Хаджи Калчевъ, съ съгласието на турското правителство, тайно заминава въ първитѣ числа на декемврий за Цариградъ, за да води за сѣщата цель преговори съ Кямилъ паша.

По този поводъ четемъ следнитѣ редове, помѣстени въ в. „Икдамъ“ отъ Дамадъ Шерифъ паша, министъръ на просвѣтата въ кабинета на Кямилъ паша:

„Въ декемврий 1912 г. генералъ Савовъ, главнокомандуващъ българската армия, бѣше се отнесълъ до главнокомандуващия Назимъ паша, който се намираше въ Дарданелитѣ, за да позволи на К. Калчевъ да отиде въ Цариградъ и да има тамъ едно свидане съ великия везиръ Кямилъ паша, понеже биль наваренъ отъ българското правителство съ една много важна мисия. Това

¹⁾ Documents diplomatiques et пр. с. 47, № 65.

²⁾ Се тамъ, с. 48, № 67.

позволение се даде, и една вечер, след залъз слънце, г. Калчев пристигна въ Високата Порта, гдето имà дълго свиждане съ Кямилъ паша. Българският пратеникъ имà следъ това още две или три свиждания съ великия везиръ. Въ тѣзи тайни преговори Кямилъ паша бѣше деклариралъ на г. Калчева, че Турция може да се съгласи да сключи миръ при следнитѣ условия: автономия на Македония и Албания; оставяне подъ турско владичество на Одринския вилаетъ и на островитѣ въ Архипелага; признаване на Деде-Агачъ за свободно пристанище на Турция и на България.

Г. Калчевъ прие всички тия условия освенъ оставянето подъ турско владичество на града Одринъ. Прибавилъ, обаче, че ще се завърне въ София, за да докладва на г. Гешовъ турскитѣ предложения.

Кямилъ паша отговорилъ на г. Калчева, че ако г. Гешовъ се съгласи да остави Одринъ на Турция, той може да дойде въ Чаталджа, дето Кямилъ самъ ще отиде да сключи миръ.

Следъ тази декларация г. Калчевъ напусна бързо Цариградъ, безъ даже да намѣри време да заплати смѣтката си въ Pera Palace, гдето бѣ слѣзълъ.

Въ деня на заминаването на г. Калчева, г. Гешовъ извести Високата Порта, че г. Калчевъ е действувалъ отъ свое лично име, и че той не билъ натоваренъ отъ българското правителство съ никаква официална мисия.

Високата Порта не обърна внимание на постъпката на г. Гешовъ, тъй като г. Калчевъ бѣ дошълъ въ Цариградъ официално, вследствие искането на генералъ Савова. Отъ тогава никакъвъ отговоръ не се получи отъ г. Гешова¹⁾

За тайната мисия на Кочо Хаджи Калчевъ въ Цариградъ говори и тамошниятъ германски посланикъ баронъ Вангенхаймъ. Споредъ казаното му отъ Кямилъ паша, България искала да се еманципира отъ Русия.

При срещитѣ си съ великия везиръ и Норадунгиянъ ефенди К. Х. Калчевъ имъ предложилъ отказа на България отъ Одринъ и сключването на единъ нападателенъ и отбранителенъ съюзъ между дветѣ държави, срещу обещанието на Турция да способствува, щото Солунъ да стане български. Преговоритѣ били на добъръ пѣтъ, ала внезапно се прекъснали, защото рускиятъ посланикъ Гирсъ заявилъ на турцитѣ, че Калчевъ отишълъ въ Цариградъ безъ всѣкакъвъ служебенъ мандатъ. Отъ това Норадунгиянъ заключилъ, че Антантата попрѣчила на България да се споразумѣе съ Турция.²⁾

Така ни се разправя отъ турска и германска страна историята на тая чудновата мисия на Кочо Х. Калчевъ въ Цариградъ, за която най-малко е знаело отговорното правителство.

Споредъ генералъ Фичевъ, идеята за въпросната мисия била дадена отъ д-ръ Никола Генадиевъ, възприета отъ Негово Величество царъ Фердинандъ и приведена въ изпълнение отъ генералъ Савовъ. Снабденъ съ пари и паспортъ отъ Главната квартира, Кочо Х. Калчевъ заминалъ за Цариградъ на 5/18 декемврий.³⁾

¹⁾ Цитирамъ по Ив. Ев. Гешовъ — Престъпното безумие и пр., с. 42, 43

²⁾ Die Grosse Politik т. 34, I с. 89, 153.

³⁾ Ив. Ев. Фичевъ — Обяснения и освѣтления и пр., „Миръ“, бр. 7712
отъ 12 мартъ, 1926 г.

Гешовъ искъ твърди, че за тая работа той се научилъ отъ сраша.

„Пръвъ министъръ на една приятелска държава отъ Тройното Съглашение въ София ми обади — казва той — че Кочо Х. Калчевъ билъ въ Цариградъ, и ми обърна вниманието върху лошото впечатление, което това отиване ще причини на съръ Едуардъ Грей и дипломатитъ въ Лондонъ, като чуятъ, че задъ гърба на нашитъ официални делегати тамъ ние пращаме и неофициаленъ такъвъ въ Цариградъ. Азъ му заявихъ, че нѣмахъ никакво известие за тая мисия и че ще подамъ оставка, щомъ по тоя начинъ се игнорира правителството. Подиръ него и другъ представителъ на приятелска сила ми говори за тая мисия, като прибави, обаче, че тя нѣмала никакъвъ резултатъ. Както и да е, азъ подадохъ устно оставка и се съгласихъ да я оттегля, само когато ми се даде увѣрението чрезъ двама души, какво мисията била повече разузнавателна, отколкото делегатска“.¹⁾

Между това, отъ своя страна генералъ Фичевъ малко по-иначе разправя за въпросната оставка на тогавашния нашъ пръвъ министъръ.

„Министъръ-председателъ г. Гешовъ, казва той, протестира предъ царя за изпращането на Кочо въ Цариградъ и заплаши съ оставка, а царътъ съобщи това на помощника на главнокомандуващия и го питаше, какво трѣбва да се направи въ случая, когато министъръ Гешовъ заплашва съ оставката си. Тогавъ генералъ Савовъ, за да спаси царя отъ това неловко положение, телеграфира на Гешовъ, че г. Кочо Х. Калчевъ е изпратенъ въ Цариградъ отъ Главната квартира за разузнавателна служба“.²⁾

* * *

Въ това време преговоритъ въ Лондонъ продължаваха. Следъ дълги съвещания, преплетени отъ интриги и взаимно недовѣрие, пълномощницитъ на четиритъ съюзни правителства направиха на 11/14 декември следното колективно предложение на турскитъ делегати:

1) Турция да отстъпи цѣлата територия разположена западно отъ линията, що трѣбва източно отъ Родосто на Мряморно море до залива Малатра на изтокъ отъ Мидия на Черно море, съ изключение на Галиполския полуостровъ.

Въ тая територия влизаше и Албания, чиито граници и политическо устройство трѣбваше да се опредѣлятъ по-после.

2) Да отстъпи островитъ на Егейско море;

3) Да се откаже отъ всички права, що ѝ бѣха запазени върху Критъ — при организиране неговата автономия.³⁾

Въ отговоръ на горното, турскитъ делегати на 15/28 с. м. направиха следното контра-предложение:

1) Одринския вилаетъ да остане на Турция;

2) На Македония да се даде автономно управление съ протестански князь на чело, избранъ отъ съюзницитъ между неутралнитъ държави;

¹⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престъпното безумие и пр., с. 41, 42.

²⁾ Ив. Ев. Фичевъ — Обяснения и освѣтление и пр. „Миръ“, бр. 7712. отъ 12 мартъ, 1926 г.

³⁾ Докладъ и пр., с. 286 (61).

3) Албания да остане подъ турски суверенитетъ—съ отомански принцъ;

4) Участиа на Критъ да се уреди между силитъ покровителки и Турция;

5) Островитъ въ Егейско море да останатъ на Турция.¹⁾

Счетени за неприемливи, тия предложения се отхвърлиха отъ съюзниците. Ала, при новото положение на нѣщата въ Цариградъ, Турция ставаше вече по-неотстъпчива; явно бѣ, следователно, че прекъсването на мирнитъ преговори въ Лондонъ ще се наложи. Въпросътъ бѣ сега да се спечели още малко време, докато се подготвимъ за новитъ предстоящи боеве. За това ни помогна и обстоятелството, че и посланицитъ въ английската столица ни съветваха да не бързаеме да сключваме съ надежда, че все ще се намѣри начинъ, за да се дойде до миръ.

Предавайки това Гешову съ телеграма отъ 19 декемврий (1 януари 1913 г.) Даневъ прибавя:

„Австрийскиятъ посланикъ ми каза, че австрийскиятъ министъръ на външнитъ работи предлагалъ еднообразно давление отъ всички посланици въ Цариградъ. При все това, азъ заявихъ, че ако утре турското предложение бжде все така неприемливо, както първото, ще повишимъ тона“.

По-нататкъкъ Даневъ, като изтъква въ телеграмата си преимуществата и неудобствата отъ протакане на преговоритъ, пита Гешова, какво е мнението на правителството.²⁾

Съ телеграма отъ 20 с. м., следъ като отговаря Даневу, че е съгласенъ да се почака съ сключването, Гешовъ му предава и следнитъ сведения получени същия денъ отъ генералъ Фичева:

„1. Здравословното състояние на войскитъ е отлично;

2. Всички хранителни припаси пристигатъ на време.

Войскитъ иматъ всичко въ достатъчно количество, само сѣно повече трѣбва да се праща;

3) Духътъ на войскитъ е превъзходенъ, съ нетърпение очакватъ да се почнатъ действията;

4. Времето е чудесно хубаво;

5. При Чаталджа турцитъ нѣматъ повече отъ 110 хиляди и при Галиполи—повече отъ 40 хиляди, и то сбирщина, наново и набързо организирана тълпа“.³⁾

Все на 20 с. м. генералъ Савовъ пъкъ отправя отъ Лозенградъ следната депеша до царя:

„Докладвамъ на Ваше Величество, че протакането на преговоритъ вече не е въ наша полза; отъ една страна турцитъ се значително засилватъ, отъ друга—бездействието влияе зле на духа на нашитъ войски, и всичко това може вредно да се отрази на успѣха на нашитъ бждещи операции, ако това положение на работитъ още се продължи“.⁴⁾

Следъ като направенитъ на 15/28 декемврий отъ турскитъ делегати предложения се отхвърлиха отъ съюзниците, последнитъ

¹⁾ Докладъ и пр., с. 288 (65).

²⁾ Се тамъ, с. 289 (68).

³⁾ Се тамъ, с. 290 (72).

⁴⁾ Се тамъ с. 291 (74).

бидоха сезирани последователно на 20 и 22 декемврий (2 и 4 януарий 1913) съ нови предложения, споредъ които, обаче, Одринъ пакъ трѣбваше да остане на Турция, въпросътъ за Критъ да се предостави на силитѣ, Албания да бжде отдѣлена въ автономна областъ—съ граници опредѣлени отъ силитѣ, а островитѣ въ Егейско море не се отстъпваха.¹⁾

Считайки и тия предложения за неприемливи, съюзнитѣ делегати отговориха на 22 декемврий (4 януарий 1913 г.) съ следната декларация:

„Съюзнитѣ делегати констатирайтъ съ съжаление, че турскитѣ делегати не държатъ смѣтка за резултата отъ войната, затова тѣ още сега могатъ да прекъснатъ преговоритѣ, но, за да дадатъ ново доказателство за примирителния имъ духъ, искатъ отъ турскитѣ делегати да имъ направятъ идущия по-подѣлникъ едно предложение, което да съдържа:

1. Отказване на Портата отъ правата си върху Критъ;

2. Отстъпване островитѣ въ Егейско море;

3. Касателно одринския вилаетъ — да предложатъ такава граница, която да оставя града Одринъ на съюзниците. Въ противенъ случай преговоритѣ ще се считатъ за прекъснати.²⁾

Турция, обаче, отказа да приеме и тия предложения.

* * *

Успоредно съ преговоритѣ въ Лондонъ, турското правителство, наскоро следъ срещата на Кочо Хаджи Калчевъ съ Кямилъ паша, взема инициативата за нова среща, но сега вече съ официални наши представители. На 22 декемврий (4 януарий 1913 г.) генералъ Савовъ получава отъ турския главнокомандаващъ следната телеграма:

„Желяз да изпратя при ваше превъзходителство офицера отъ генералния шабъ Едипъ бей, за да направи на ваше превъзходителство нѣкои съобщения, относително известни точки на примирието на нашата западна армия. Имайте, следователно, добрината да изпратите потребния тренъ въ Бахчешкьой, за да докара тоя офицеръ при ваше превъзходителство, ако не намирате нѣкакво неудобство да го приемете.

Моля да ми съобщите по възможность по-скоро отговора си“.³⁾

Предавайки сжция день горната телеграма Гешову, генералъ Савовъ го моли да му даде своитѣ наставления.

Следъ като добива нужното разрешение отъ царя и Гешова, нашиятъ помощникъ на главнокомандувашия заминалъ на утрото за Чаталджа, гдето го очаквалъ Едипъ бей. Отъ последния Савовъ узналъ само това, че главнокомандувашиятъ на турската армия Назимъ паша желаелъ да се срещне съ него за размѣна на мисли по нѣкои и други въпроси.

Едипъ бей далъ, обаче, да се разбере, че нѣкои отъ тѣзи въпроси били отъ политически характеръ.⁴⁾

¹, ²) Докладъ и пр., с. 291 (73), 293 (80).

³) Се тамъ, с. 293 (79).

⁴) Се тамъ, с. 294 (83).

Срещата се състояла на 25 декемврий (7 януарий 1913 г.) на моста при Бахчешкьой. Отъ турска страна освѣнъ Назимъ паша, присѣствувалъ и министрътъ на външнитѣ работи Норадунгиянъ ефенди, а генералъ Савовъ се придружавалъ отъ полковникъ Нерѣзовъ.

Разговорътъ билъ воденъ изключително отъ Норадунгиянъ ефенди, предимно около преговоритѣ за миръ въ Лондонъ. Министрътъ казалъ, че Турция дигала рѣка отъ Македония, но че за нея въпросътъ за Одринъ и Егейскитѣ острови билъ въпросъ, по който не могла да отстъпи. По първия — поради религиозни и вътрешни причини, а по втория — по стратегически съображения.

Използувайки тая среща Назимъ паша и Норадунгиянъ ефенди припомнили Даневото обещание да се отпусне храна на населението по празниците.

Забелязвайки, че не билъ упълномощенъ да третира всичките въпроси, генералъ Савовъ добавилъ, че следъ даденитѣ отъ насъ жертви по никой начинъ не би могло да става дума за отказването ни отъ Одринъ, но че, при добра воля отъ турска страна, веднага можело да се намѣри едно решение, което „като удовлетвори насъ, да респектира и тѣхнитѣ чувства по отношение на Султанъ Селимъ джамия и султанскитѣ гробници.“

Въ телеграмата си отъ сѣща дата, съ която предава горното, Савовъ добавя:

„Отъ всичкия разговоръ, който водихъ съ министра и генералисимуса, извлѣкохъ впечатлението, че тѣ съ Одринъ сж почти на края и че ще го предадатъ. Като че Назимъ паша бѣше доволенъ министра на външнитѣ работи самъ да чуе отъ моитѣ уста, че тѣ не могатъ да се надѣватъ на никакви отстъпки отъ наша страна по тоя въпросъ; но че за островитѣ, особено за тия, които затварятъ Дарданелитѣ, тѣ ще се противятъ до край, даже да отидатъ до скъсване на преговоритѣ.“

„На мнение съмъ — завършва Савовъ — ако турцитѣ се съгласятъ да ни отстъпятъ Одринъ, ние да не поддържаме гръцкитѣ искания въ всичката имъ пълнота по отношение на островитѣ, особено за ония, които затварятъ входа на Дарданелитѣ, и ония около Мало-азияския брѣгъ, защото изглежда, че турцитѣ въ тая точка нѣма да отстъпятъ, и че по тоя въпросъ иматъ задъ гърба си нѣкои отъ Великитѣ сили.“¹⁾

За генералъ Савовъ е било ясно, че Високата Порта се би съгласила и на по-голѣми отстъпки къмъ България, стига само да сключимъ съ нея единъ миръ безъ Гърция, защото въ такъвъ случай въпросътъ за островитѣ много лесно би се разрешилъ въ полза на Турция.

* * *

Тѣй като, както видѣхме, турскитѣ пратеници въ Лондонъ не приемаха напълно гореизложенитѣ предложения на съюзницитѣ, пъкъ и нашето правителство не се бѣ още решило да сжса преговоритѣ, то на 25 декемврий (7 януарий 1913 г.) съюзнитѣ делегати — следъ като изслушаха едно ново контра-предложение, раз-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 295 (87).

личаващо се отъ предишното само съ това, че Турция се отказваше отъ правата си върху Критъ и изказваше готовность да преговаря за нова ректификация на границата на Одринския вилаетъ, безъ да отстъпва самия Одринъ, — направиха следната нова декларация на противната страна:

„Понеже предложенията на турските делегати не отговарятъ на исканията, които съюзниците формулираха въ предишното заседание, и понеже преговоритъ върху предложената нова база не сж отъ естество да доведатъ до съгласие, — съюзнитъ делегати се виждатъ принудени да преустановятъ работата на конференцията.“¹⁾

Вървѣше къмъ сжжване. Въ сжщность това искаше още повече сега и Главната квартира. На 27 декемврий (9 януарий 1913 г.) генералъ Савовъ телеграфира Даневу, че не може да опредѣли точно, кога „ще се предаде“ Одринъ и „че не трѣбва да се протакатъ преговоритъ, защото положението ще стане такова, че ще почнемъ да чувствуваме нужда отъ сърби и гърци.“

Ала силитъ все още продължаватъ да съветватъ да се не сжжватъ преговоритъ. Това повтарятъ Даневу всички посланици въ Лондонъ.

Въ сжщия день генералъ Савовъ отново телеграфира между друго и на царя:

„Като съпоставямъ разнитъ сведения, които постъпватъ отъ нашитъ информационни органи, както и отъ тия, които идатъ презъ министерството на външнитъ работи досежно турските приготовления, дохождамъ до непоколебимото убеждение, че турцитъ чрезъ протакането на преговоритъ се стараятъ да печелятъ време, за да трансформиратъ въ всѣко отношение своята армия и да взематъ надмощие надъ насъ, та по тоя начинъ да ни поставятъ въ положение да водимъ бждещата борба при малки шансове за успѣхъ“.

Развивайки по-нататкъ въ телеграмата си тия свои мисли, генералъ Савовъ обръща вниманието на Негово Величество върху обстоятелството, че „бездействието и неизвестността създаватъ едно непоносимо тягостно положение за хората“; че протакането ставало вече опасно, и завършва съ думитъ:

При тия условия, мисля, че ще ми бжде трудно да поема отговорността за лошото влияние, което може да има то върху хода на нашитъ бждещи действия и за последствията отъ това. При това донасямъ, че зимата тукъ е вече въ пълната си сила. Снѣгъ падна. Температурата се понижи значително. Много полкове сж безъ войнишки и офицерски палатки. Отсжтствието на топло облѣкло зле се отразява върху здравето на хората, особно на войскитъ отъ боевитъ линии, въ които премръзванията зачестиха. № 2170“.

Споредъ генералъ Фичевъ и царътъ настоявалъ да се почнатъ военнитъ действия.

„По поводъ на това, пише той, ние имамхе дълги разговори съ генералъ Савовъ, и като проучихме основно положението, дойдохме до заключение, че войната не трѣбва да се почва и, че при това положение на нашата армия и поведението на нашитъ съюзници, всѣко продължаване на военнитъ действия ще бжде въ наша вреда. При всичко това, генералъ

¹⁾ Докладъ и пр., с. 235 (88).

Савовъ нѣмаше куража да телеграфира за-тоза на царя, а натовари г. Иванъ Стояновичъ (началникъ на пощитѣ и телеграфитѣ при Главната квартира) да поговори за това на г. министъръ Христовъ, като го помоли да въздействува за свикването на короненъ съветъ, при участието на главнитѣ началници на армията.

На 1/14 януарий командувачитѣ на армията, помощникътъ на главнокомандувачия, началникътъ на щаба на действуващата армия и началникътъ на оперативния отдѣлъ бѣха повикани отъ Негово Величество Главнокомадуващия, за да отидатъ въ Мустафа паша.

Презъ всичкото време на пътуването отъ Лозенградъ до Мустафа паша, ние съ генералъ Савовъ постоянно разглеждахме положението и взехме решение да доложимъ въ коронния съветъ следующето: „Климатическитѣ условия не допушатъ да се отпочнатъ настѣпателнитѣ действия по-рано отъ пролѣтѣта, така че 3—4 месеца нашитѣ армии ще бждатъ принудени да бездействуватъ; падането на Одринъ не може да се очаква въ скоро време, тъй като за подготовка на атаката сж потребни още поне два месеца. При тая обстановка на правителството предстои да избере това решение, което отговаря на условията въ момента. А сключването на мира бѣше единствено срѣдство да излѣзе България отъ това неблагоприятно положение.

На другия день, 2/15 януарий, на гарата Каджкьой, въ височайшия влакъ се състоя коронния съветъ въ присѣдствието на царя, министритѣ и вишитѣ началници на армията. На това заседание, по покана на царя, за пръвъ пѣтъ като началникъ щаба на армията, докладвахъ предъ съвета нашето по-горно решение. Царьтъ не остана много доволенъ отъ моя докладъ, защото той миришеше на миролюбие. Бѣха запитани и другитѣ командуващи армията.

Най-после царьтъ даде думата на генералъ Савовъ, който докладва въ съвета почти сжщото мнение на началника щаба на армията, като прибави, че, при всичко това, операциитѣ могатъ да се продължатъ, а одринската крепостъ може да се атакува. На свършването на доклада на г. Савовъ, царьтъ се обърна къмъ мене и ми каза:

„Voilà un homme d'état!“ (Ето единъ държавенъ мъжъ!)

Този докладъ на г. Савовъ още веднажъ ме постави въ неловко положение предъ Негово Величество, предъ когото и тъй вече не минавахъ на добра смѣтка.

Решението на този короненъ съветъ бѣ: *да се съобщи на г. Данева, че решителнитѣ действия могатъ да се почнатъ само следъ три месеца и че правителството трѣбва да направи всичко, за да уреди въпроса съ претенциитѣ на румѣнитѣ.*

На 3/16 януарий се завърнахме въ Лозенградъ, а на 7/20 януарий Главната квартира се примѣсти въ гр. Димотика.

На 10/23 януарий заминахъ въ отпускъ за София. На 12/25 сжщи се представихъ на министъръ-председателя и му доложихъ, че положението на работитѣ съ нищо не се е измѣнило, и запитахъ г. Гешовъ, дали е съобщилъ на г. Данева за мнението на всичкитѣ генерали при срещата въ Мустафа-паша, а именно, че следъ денонсирането на примирието ние никакви настѣпателни операции не можемъ да предприемемъ поне до идущата пролѣтъ. Г. Гешовъ ми отговори, че не е телеграфиралъ.

При сжщата среща азъ молихъ г. Гешовъ да не се прекъсватъ преговоритѣ за миръ, защото ние напраздно ще даваме жертви, безъ да постигнемъ нѣкакви положителни резултати, а, освенъ това, поведението на нашитѣ съюзници изисква непремѣнно сключването на миръ.

При замисляването си за гр. Димотика, взехъ съ себе си г. майоръ Раденъ, заедно с г. Гешова, съ целъ да го посветя подробно въ положението на армията и да го накарамъ да повлияе на г. министъръ-председателя да не се прекъсватъ преговоритъ за миръ, което азъ считахъ, че ще бжде въ вреда на България.)

Отъ горното се вижда, колко непоследователни и несъгласни сж били най-важнитъ фактори по водене на войната. Въ едно и също време почти п. главнокомандувациятъ генералъ Савовъ е и *противъ* и за подновяване на военнитъ действия, докато пъкъ началникъ щаба на армията, предъ видъ на влошаващото се положение на войскитъ, се обявява *противъ* подновяване на военнитъ действия, следъ като на 20 декемврий бѣ съобщилъ Гешову, че „здравословието състояние на войскитъ е отлично“, че „хранителнитъ припаси пристигатъ на време“, че „духътъ на войниците е превъзходенъ и съ нетърпение очакватъ да се почнатъ действията“, че „времето е чудесно хубаво“ и пр.²⁾

Що се касае до правителството, то се отличаваше съ още по-голяма колебливостъ.

* * *

Сити на станалата вече отекчителна ориенталска игра на предложения и контра-предложения, най-сетне силитъ натовариха своитъ посланици въ Цариградъ да предадатъ на турското правителство на 4/17 януарий 1913 г. отдавна очакваната колективна нота, съ която, въ желанието си да видятъ предотвратено подновяването на войната, тѣ привличаха вниманието на Портата върху сериозната отговорностъ, що би паднала върху нея, ако тя, отказвайки да се съобразява съ съветитъ на Европа, би попрѣчила за възстановяването на мира. Ако, вследствие продължението на войната самата турска столица се би видѣла застрашена и военнитъ действия се биха пренесли въ Малоазийскитъ области на империята, за това турското правителство ще трѣбва да обвинява само своето упорство. То ще може, обаче, да разчита на благосклонната подкрепа на Великитъ сили само, ако вземе подъ внимание тѣхнитъ съвети, имащи предъ видъ турскитъ интереси. Великитъ сили съветватъ, прочее, Високата Порта да се съгласи да отстъпи Одринъ на съюзницитъ, като предостави на Европа да опредѣли участъта на Егейскитъ острови.³⁾

По поводъ на тая колективна постѣпка на силитъ, на 9/22 януарий Великиятъ везиръ покани множество виши турски сановници, за да обсъди заедно съ тѣхъ становището, което трѣбваше да се вземе въ случая. Докато съвещанията ставаха подъ председателството на Кямилъ паша, Мехмедъ V чакаше въ една отъ съседнитъ стаи. Диванътъ безъ единъ гласъ взе решение въ полза на мира.

Младо-турскитъ водители, обаче, мислятъ, че това е преда-

¹⁾ Ив. Ив. Фичевъ—Обяснения и освѣтления, „Миръ“ бр. 7712 отъ 16 мартъ 1926 г.

²⁾ Докладъ и пр. с. 290 (72).

³⁾ Руска оранжева книга, 1914, с. 49, № 69.

телство; тѣ върватъ, че съ едно прегрупиране на войскитѣ на Чаталджанския и Галиполския фронтове и съ едно стремително нападение къмъ Одринъ, турското оръжие ще може да възтържествува. При туй настроение, върналиятъ се отъ Триполитания съ ореолъ на националенъ герой Енверъ бей, на чело на една тълпа отъ около двестѣ души, на 10/23 януарий прониква въ Високата Порта, за да протестира противъ взетото отъ Дивана решение. Военниятъ министъръ Назимъ паша и неговиятъ адютантъ Тевфикъ Къбръзли, пресрѣщайки революционеритѣ, падатъ подъ тѣхнитѣ удари. Следъ туй убийцитѣ нахлуватъ въ залата на министерския съветъ и заставятъ стария Кямилъ да си подпише оставката.

Тѣй, младотурскитѣ шефове, използвайки нещастията на отоманската армия, предвождана отъ отвяления имъ врагъ Назимъ паша, чрезъ горния революционеренъ актъ успѣватъ отново да взематъ властта въ ржцетѣ си, начело съ Махмудъ Шефкетъ паша, като великъ везиръ.

Убийството на Назимъ паша предизвика ново разцепление въ редоветѣ на турската войска, гдето покойниятъ генералъ имаше многобройни привърженици.

Това крупно събитие, което упражни не малко влияние върху по-нататъшното развитие на балканската криза, се посрещна съ затаена радостъ въ Бѣлградъ и Атина. Привършили почти лекитѣ свои задачи, сега сърби и гърци въ затѣгането на положението виждаха изтощението на България и по-лесното нейно ограбване. Въ сжщото време тѣ работѣха планомерно за обосноваването на своитѣ становища предъ силитѣ. Съ телеграма отъ 9/22 януарий 1913 г. Даневъ съобщава Гешову:

„Понеже гърцитѣ, сърбитѣ и черногорцитѣ сж подали мемоари до посланицитѣ, относително границитѣ на Албания, при който случай нѣкои отъ тѣхъ, особно сърбитѣ, сж нагазили безцеремонно въ наша областъ, тѣкмимъ и ние да обосновемъ, въ отдѣленъ мемоаръ, нашето становище за българо-албанска граница отъ Корча до Шаръ-планина. Отъ формална страна ще полемизираме по албанския мемоаръ, а въ сжщностъ ще дадемъ отговоръ, макаръ и косвенъ, на сръбскитѣ домогвания, които за сега сж: Охридъ, Прѣспа, па дори и Прилепъ“.¹⁾

Връщайки се на следния день — 10/23 януарий—на въпроса за преговоритѣ, сжщиятъ телеграфира пакъ Гешову:

„Предъ видъ събитията въ Цариградъ, ние мислимъ, че е настѣпилъ най-удобния моментъ да денонсираме примирието и да почнемъ военнитѣ действия. Това трѣбва да направимъ по възможность по-скоро. Моля наставленията Ви по този въпросъ“.²⁾

На това Гешовъ отговаря на другия день, че преди да се денонсира примирието, трѣбвало да се дочака отговора на Портата.

„Освенъ това ние сме длѣжни, добавя Гешовъ, въ съгласие съ съюзницитѣ да сжсжаме. Телеграфирайте ми, дали тѣ сж съгласни, и преди да дойде турския отговоръ, да сжсжаме“.³⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 301 (102).

²⁾ Се тамъ, с. 301 (103).

³⁾ Се тамъ, с. 301 (104).

Денъ следъ туй — на 12/25 януарий — се обажда и Теодоровъ отъ Лондонъ. Следъ като казва въ телеграмата си до Гешова, че е съгласенъ съ мнението на Данева, тоя добавя:

„... Като се знае, че новата промѣна въ Цариградъ е публично предъизвиканетъ за насъ отказъ да дадатъ Одринъ, ще станемъ смѣшни тукъ съ нашегъ очаквателно поведение, и ще се помисли, че се боимъ отъ войната, вследствие на което всички ще почнатъ да вѣрватъ, че ще се откажемъ отъ Одринъ, както и отъ всѣко военно обезщетение. Това изглежда да е вече почнало да прониква въ умоветъ на нашитъ съюзници, които не сж наклонени да прекъснатъ преговоритѣ, а биха предпочитали да ни видятъ да се откажемъ отъ Одринъ и задоволимъ само съ това, що турцитѣ даватъ. Ако и Великитѣ сили почнатъ да мислятъ сжщото, нашата до скоро отлична позиция ще бжде непоправимо изгубена.“¹⁾

Сѣ тоя денъ телеграфира и Даневъ:

„Вчера се срещнахъ съ първитѣ делегати на съюзницитѣ, предъ видъ на цариградскитѣ събития. На сръбския не му се ще скъсване на преговоритѣ; татъкъ илюбиятъ и черногорцитѣ; гърцитѣ, като хитри, мълчатъ“.

Сжщата телеграма завършва съ думитѣ:

„Съръ Едуардъ Грей отказа да дава съветъ, защото въ случая рискътъ биде нашъ; най-сетне той запита, може ли да останемъ въ Лондонъ нѣколко дни следъ скъсването, на което отговорихъ утвърдително.“

Съобщиха ми, че тукашнитѣ посланници сж крайно възбудени отъ провинственото въ Турция и намирали подновяването на военнитѣ операции за най-подходяща мѣрка. Ще се опитамъ да видя днесъ нѣкои отъ тѣхъ.“²⁾

Понеже Бѣлградъ продължаваше да бави работата, на 13/26 с. м. Даневъ отново телеграфира Гешову:

„Ще моля да убедите Пашичъ, че съ чакане ставамѣ смѣшни, понеже Портата даде, вмѣсто отговоръ, плесница. Видѣхъ Камбонъ, който, ако и не тѣй категорично, както брата си, ми даде да разбере, че другъ изходъ освенъ прекъсване нѣма. Бенкендорфъ, съ когото говори Паприковъ, е, по форма по-въздържанъ, но и той съзнава, че друго яче не може.“³⁾

А самъ Теодоровъ казва:

„Азъ бѣхъ на мнение че, щемъ-нешемъ, трѣбва да се възобновятъ военнитѣ действия. На сжщото мнение бѣше и г. Даневъ, на сжщото мнение бѣха и г. генералъ Паприковъ и г. Маджаровъ; на сжщото мнение бѣха всички — и българи и съюзници, които бѣхме въ Лондонъ и които дишахме тази атмосфера, станала за насъ невъзможна“.

„Това, което идѣше отъ прекъсването на преговоритѣ, може да е треска, а пъкъ онова, което можеше да дойде отъ протакането, бѣ чума...“⁴⁾

* * *

Подновяването на военнитѣ действия бѣ предстояще.

Падането на миролюбивия Кямилъ паша смути миролюбцитѣ въ Европа. Особно зле се почувствува промѣната въ Лондонъ и

¹⁾ Докладъ и пр., с. 302 (106).

²⁾ Се тамъ, с. 303 (108).

³⁾ Се тамъ, с. 304 (110).

⁴⁾ Приложение и пр., с. 176, 179.

Парижъ. Уплашенъ да не би, при настъпния обратъ въ Турция, Петроградското правителство да предприеме нѣкоя частна инициатива въ Цариградъ, френскиятъ министъръ на външнитѣ работи Жонаръ¹⁾ телеграфически натоварва своя посланикъ въ руската столица Жоржъ Луи, да помоли Сазонова да не прави по свой личенъ починъ нищо, що би могло да ангажира политиката на Франция.

Излишно предупреждение, тъй като Сазоновъ не по-малко отъ Поанкаре се боеше отъ усложнения. На 13/26 януарий той моли Берлинския кабинетъ да се съгласи, що то Великитѣ сили да обяснятъ на новото Турско правителство, че сж решени да се придържатъ въ колективната си нота отъ 4/17 януарий. Споредъ него подобна постъпка би имала за последиствие да накара новия турски кабинетъ да разбере необходимостта: да се отнесе, сжщо като свалениятъ кабинетъ на Кямилъ паша, съ уважение къмъ съветитѣ на Европа.

„Ние сме убедени, завършваше Сазоновъ, че Берлинскиятъ кабинетъ сподѣля нашето гледище, досежно необходимостта за силитѣ да останатъ и за напредъ обединени върху почвата на колективната нота. Споредъ насъ подновяването на военнитѣ действия би било съпроводено отъ възможностъ за усложнения, които ние искрено бихме желали да предотвратимъ, тъй като тѣ биха могли да създадатъ за насъ най-сериозно положение въ случай, че резултатитѣ отъ войната биха били поставени подъ съмнение.“²⁾

Едновременно съ идентична телеграма отъ 15/28 януарий до рускитѣ представители въ София и Бѣлградъ, Сазоновъ ги натоварва да съветватъ правителствата Гешовъ и Пашичъ да не прекъсватъ преговоритѣ, до като не се получи очакваниятъ отговоръ на Портата.³⁾

Между това, тъкмо въ момента, когато трѣбваше да се сключатъ преговоритѣ, Гешовъ — едва следъ единайсеть дена отъ свикдането си съ генералъ Фичевъ — отправя на 13/26 януарий следната телеграма Даневу, която съ право изненадва и смущава делегацията ни въ Лондонъ:

„Генералъ Фичевъ е тукъ въ отпускъ. Той пакъ твърди това, що всичкитѣ генерали при срещата ни въ Мустафа-паша ни казаха, а именно, че следъ денонсирането на примирието ние никакви настъпателни операции не можемъ да предприемемъ, поне до идушата пролѣтъ. Ще се принудимъ само да извадимъ войницитѣ на позициитѣ и да ги изложимъ по тоя начинъ на студа и влагата. Счетохъ за нужно да знаете това въ навечерието, може би, на сключането на преговоритѣ.“⁴⁾

Естествено, Даневъ не забавя отговора си на тая телеграма. На 15/28 януарий той отправя следната депеша Гешову:

„Съобщението за мнението на генералъ Фичевъ и онова на всичкитѣ генерали, изказано при съвещанието въ Мустафа-паша, е пълна изненада за

¹⁾ По онова време Поанкаре бѣ избранъ за председателъ на републиката, новиятъ кабинетъ бѣ образуванъ отъ Бриана, а министерството на външнитѣ работи бѣ повѣрено на Жонаръ.

^{2, 3)} Руска оранжева книга, 1914, с. 52, 53, № № 73, 74.

⁴⁾ Докладъ и пр., с. 303 (109).

ност. До преди това съобщение ние бяхме във противоречие с генералъ Саповъ, който казваше, че протакането на преговоритъ, ще да се отрази крайно предно на примирия; отъ това разбрахме, че преговоритъ трѣбва да се сжсватъ чакъ по-скоро. Какво трѣбва да мисля сега, когато и началникътъ на Генералния штабъ, и всички генерали въ Мустафа-паша сж се произнесли по начинъ, който ни съобщавате? Ако знаемъ мнението на генералитътъ още тогава, нѣкъ да действувамъ иначе, даже и при измѣнното се положение въ Цариградъ. Сега съобщеното отъ Васъ мнение може да ни послужи да отсрочимъ прекъсването за единъ-два деня, и то съ рискъ да утвърдимъ сжществуващото вече убеждение, че ние сме неспособни за военни действия, а това ще има твърде лоши послѣдствия; ние трѣбва да отиваме напредъ решително и безъ колебание. Ако почнатъ военнитъ действия, никой не ни налага да атакуваме Чатаджи; ще е напълно достатъчно, ако на първо време се ограничимъ съ превземането на Одринъ, което може и да реши участъта на войната. Ако пъкъ не сме въ положение да вземемъ и Одринъ, то това трѣбваше да ни кажете по-рано, за да се съобразяваме съ нашето военно положение“.¹⁾

Следъ получаване на горната телеграма, сжщия денъ — 15/28 януарий — Гешовъ телеграфира Даневу:

„Съгласни сме и ние, че сжсването на преговоритъ се налага. Чакаме известието за сжсването и кога най-рано можете да тръгнете за тукъ“.²⁾

А на утрото — 16/29 януарий — Даневъ отговаря:

„Днесъ стана сжсването на лондонскитъ преговори“.³⁾

По сжщия поводъ на следния денъ Гешовъ отправя следната телеграма до легациитъ ни въ Бѣлградъ, Атина и Цетина:

„Съобщете на съюзното правителство, че довечера на 7 часа ние деонсираме примирието и въ понеделникъ 18/31 януарий на 7 часа вечерята, военнитъ действия се подновяватъ“.⁴⁾

При всичко, че сръбското правителство бѣ дало съгласието си за прекъсването, когато отворихъ дума за това предъ Пашича, той на кжсо ми заяви, че сме прибързали и че отговорността за направеното била наша. И сега, обаче, сръбския примаиеръ лукавствуваше.

Въ душата си той бѣ за продължението на войната по съображенията, които се изтъкнаха по-горе.

Що се отнася до Русия, тя искрено бѣ недоволна отъ сжсването. На 18/31 януарий Сазоновъ телеграфира Неклюдову въ София:

„Очудени сме отъ поведението на българското правителство. Обръщайки се непрестанно къмъ насъ за съвети и подкрепа, сжщевременно то не обръща внимание на настоятелнитъ ни предупреждения да не взема върху си инициативата за разрива съ Турция. Софийскитъ кабинетъ трѣбва да разбере, че ние въобще не сме разположени да се натоваримъ съ изпълнението на всички послѣдници отъ неговитъ решения, и че съдействието и подкрепата, които презъ всичкото време сме оказвали на българитъ, не бива да ги заблуждаватъ, че, въпреки всичко, ние винаги ще ги спасяваме, както и да се отнасятъ тѣ къмъ нашитъ съвети. Вънъ отъ това, споредъ насъ, възобнове-

нието на военните действия застрашава българитѣ съ нови, може би, значителни жертви, безъ да имъ обещава нѣкакви нови облаги.

Благоволете да направите съобщение въ тая смисълъ.¹⁾

* * *

Въ момента почти, когато съюзниците се канѣха да съобщатъ на турскитѣ делегати, че прекъсватъ преговоритѣ, Високата Порта отговори на колективната нота на силитѣ отъ 4/17 с. м. Въ тоя си отговоръ отъ 15/28 януарий турското правителство заявяваше, че е готово да имъ предостави да взематъ решение, досежно разположената на дѣсния брѣгъ на Марица часть отъ Одринъ, и че запазва за себе си частъта на лѣвия брѣгъ на рѣката, гдето се намиратъ мечетитѣ, гробищата и други исторически и религиозни турски паметници. Що се касае до островитѣ, казваше се, че ония отъ тѣхъ, които сж въ сѣдство съ Проливитѣ, били необходими за защитата на Цариградъ, а пѣкъ другитѣ представлявали нераздѣлна часть отъ азиатскитѣ и владѣния, та били, следователно, необходими за безопасността на Мала Азия.

При все туй Портата предоставяше на шестѣ Велики сили да се произнесатъ по заетитѣ отъ съюзниците острови, но при условие да бждатъ взети въ внимание горнитѣ съображения, както и грижата за безопасността на Дарданелитѣ.

Съ сжщата нота турското правителство искаше силитѣ да му признаятъ правото да установи автономна митнишка тарифа, да сключи договори съгласно началата на съвременното право, да приложи къмъ чужденцитѣ турскитѣ фискални закони, и силитѣ веднага да се съгласятъ на едно 4% увеличение на митническитѣ такси. Казваше се още, че Портата считала за необходимо да унищожи чуждитѣ пощи въ държавата си и че мислѣла, какво силитѣ биха могли веднага да се откажатъ отъ капитулациитѣ.²⁾

Тѣй като, обаче, тия прѣкомѣрни и дрѣзки турски искания се оказаха неприемливи, — както за силитѣ, които не искаха и да чуятъ за отмѣняване на толкозъ износния за тѣхъ капитулационенъ режимъ, тѣй и за съюзниците, които не можеха да се откажатъ отъ плодоветѣ на своитѣ победи, — следъ нѣколко седмично примирие, на 21 януарий (3 февруарий 1913 г.) войната отново пламна на Балканитѣ.

По този случай къмъ българското войнство бѣ отправенъ следния позивъ:

„Отъ хода на преговоритѣ за мира става явно, че противникътъ не желѣе да отсѣли нито педя отъ земята, която нашето победоносно орѣжие зае. Той иска съ единъ замахъ на перото да унищожи онова, което вие заедно съ падналитѣ ваши брата храбреци спечелихте. Героитѣ подъ Селиолю, Къркхлисе, Бунаръ-Хисаръ, Люле-Бургазъ и Чатаалджа ще оставятъ ли тая подигравка съ славното българско войнство да мине безнаказано? Прочее, преговетѣ се за нови победи и съ вашето неудържимо „напредъ“ докажете на противника и на цѣлия свѣтъ, че българското отечество заслужава по-голѣмо уважение.

Помощникъ-главнокомандуващъ, отъ генералния щабъ,
генераль-лейтенантъ Савовъ“.

¹⁾ Руска оранжева книга, 1914, с. 55, № 77.

²⁾ Се тамъ, 1914, с. 54, № 75.

Европа се видѣ обладана отъ нови тревоги.

Лондонската конференция, тоя „аморфенъ двуглавъ организъмъ“ — както я нарече по онова време Габриелъ Аното — не оправда очакванията на свѣта.

* * *

Ако нѣкой седнѣше да приключи искрено политическия балансъ на изтеклата 1912 г., щѣше да констатира: блѣскави победи при едни несклопосни междусъюзнически договори; растеше влошаване на отношенията между съюзниците; безспирно развиващи се опасни румжнски домогвания за смѣтка на България; готвещъ се комплотъ противъ последната отъ страна на съюзниците ѝ; насърдчена Турция, и мрачни перспективи за утрешния день при една несговорна и смутена Европа, залѣгаща да запази преди всичко общия миръ и да използва новия редъ на нѣшата, доколкото това ѝ бѣ възможно.

Такива биха били главнитѣ пера на тоя балансъ.

Въ действителностъ ние влизахме въ фаталната за насъ 1913 г. при едно тягостно, безотраднo и обезпокоително положение, главно поради лошитѣ ни отношения съ Сърбия: Погледитѣ на Бѣлградъ бѣха приковани къмъ Македония. На 3/16 януарий Гешовъ ми съобщи, че Милюковъ, който по онова време се намиралъ въ София, му казалъ, какво Пашичъ и нему се оплаквалъ отъ насъ и го помолилъ да се застъпи предъ нашето правителство да се откажемъ отъ Прилепъ въ полза на Сърбия. Милюковъ добавилъ още, че Пашичъ не билъ доволенъ и отъ държането на Данева въ Лондонъ, за гдето не оказалъ никаква помощъ на сръбската делегация по въпроса за сръбския излазъ на Адриатическо море, за Шкодра и пр.

Между това, уведоменъ отъ Гешова за горнитѣ думи на Пашича, Даневъ телеграфира на 6/19 януарий отъ Лондонъ:

„Взмутенъ съмъ отъ оплакванията на Пашичъ, че не съмъ ги защитилъ по въпроса за пристанището на Адриатическото море. Чудовищно обвинение, защото почива на най-голяма неистина“.¹⁾

* * *

Когато на дневенъ редъ бѣха сръбскитѣ претенции надъ взетитѣ отъ тѣхнитѣ войски земи, и ония на Румъния надъ Силистра и Балчикъ, въ Бѣлградъ взе да се приказва и пише твърде много и за Солунъ. По този поводъ въ единъ свой рапортъ до Гешова отъ 9/22 януарий, между друго писахъ:

„ Ако се окаже, че този градъ по никой начинъ не може да бжде нашъ за сега, моето мнение е, че би било по-разумно да го остъпимъ на гърцитѣ, отколкото да правимъ отъ него нѣкакъвъ съюзнически градъ.

Евентуалното обаче, отстъпване Солунъ на гърцитѣ трѣбва да стане съ условие, щото, въ замѣна, Атинското правителство да се откаже отъ всѣ какви претенции надъ Костурско, Леринско и пр. Ако успѣемъ да постигнемъ това, азъ мисля, че истинската печалба ще бжде на наша страна. Не трѣбва

¹⁾ Докладъ и пр. с. 300 (100).

да се забравя, че самото население въ поменатитѣ краища е не само предимно българско, но още едно отъ най-събуденитѣ и най-коравитѣ въ Македония“.

Симптоматично бѣ, че въ Бѣлградскитѣ мѣродавни срѣди за бъдещата сѣдба на Солунъ започна да се проявява особено голѣмъ интересъ именно следъ станалата на 11/24 януарий среща въ сѣщия градъ на престолонаследницитѣ на Сърбия и Гърция— князетѣ Александъръ и Константинъ — среща на която, както се разбира малко по-късно, сѣ били положени основитѣ на сръбско-гръцкото споразумение противъ България.

Когато, обаче, въпросътъ за Солунъ бѣ станалъ тѣй актуаленъ, у насъ, за съжаление, както специално по него, тѣй и по отношенията ни съ Гърция въобщо, липсваше необходимото единомислие между ръководнитѣ ни фактори.

Ето, впрочемъ, какво пише по тоя поводъ д-ръ Борисъ Вазовъ, едно отъ приближенитѣ по онова време лица до Гешова:

„Г-нь Гешовъ и другаритѣ му отъ народната партия още следъ първото примирие съ Турция, презъ януарий 1913 г., искаха спороветѣ ни съ Гърция да се разрешатъ чрезъ арбитражъ, за което много настояваше и самото гръцко пратителство. По тоя въпросъ, обаче, не можѣ да се постигне съгласие въ самия кабинетъ, защото цанковиститѣ бѣха на друго мнение, а именно, че Солунъ непремѣнно трѣбва да бѣде български, което действително не бѣше сигурно при единъ арбитражъ. Г. Гешовъ, обаче, се надѣваше, че при арбитража намъ ще се дадатъ, освенъ заетитѣ мѣста (Кавала, Драма, Сересъ, Дойранъ, Кукушъ), още и българскитѣ околии Леринъ, Воденъ и Костуръ. Понеже г. Гешовъ извънредно държалъ — по всички въпроси въ външната и вътрешната политика да има—единодушие между дветѣ управляващи партии, тоя въпросъ е останалъ неразрешенъ до сключване на мира.“

„Изразителъ на цанковисткото мнение, че Солунъ непремѣнно трѣбва да бѣде български — е билъ г. Д. Христовъ, който съ своето лично поведение просто отчайваше г. Гешова“.)

Но по този въпросъ ще се върнемъ по-нататкъ.

* * *

На 10/23 януарий пакъ разговаряхъ продължително съ Пашичъ и Хартвигъ по нашитѣ недоразумения. Ето нѣкои пасажи отъ писмото, което на утрото отправихъ Гешову по случая:

„Пашичъ открито ми проговори и за нуждата отъ една „изправка“ на границата. Течението за отстъпване поне Прилепъ на Сърбия било тѣй силно, че той билъ неспособенъ да го обуздае и че по-скоро можель да падне.

Както не веднажъ до сега съмъ ималъ случай да казвамъ, трѣбва да се готвимъ да посрещнемъ голѣми неприятности и отъ къмъ тая страна. Отъ всичко личи, че сърбитѣ ще настояватъ всячески поне за Прилепъ. Тѣ сѣ способны да отидатъ даже до крайностъ“.

Що се отнася до систематическитѣ сръбски изстѣпления въ Македония, за които свидетелствуватъ донесенията и на официалнитѣ ни органи, добавяхъ:

) Държавниятъ превратъ—16 юний 1913—отъ д-ръ Борисъ Вазовъ, с. 26.

„Тръбна да сме на чисто. На всякой случай престъпление отъ наша страна ще бжде, ако ние безропотно продължаваме да бждемъ хладнокръвни зрители на тия сръбски неокачествими золуми. Неблагоуразумно е да оставяме предъ таквима тежки изпитания едно население, чиято вѣра у насъ, поколебана днесъ, може да бжде убита утре. Нашето безучастие — макаръ приидно — къмъ болнитѣ на туй население може да бжде използвано отъ сръбитѣ противъ самитѣ насъ.“¹⁾

Ползувамъ се отъ случая да Ви явя още, че вчера Хартвигъ се върна отъ Скопие, възхитенъ отъ „блѣскавия и радушень“ приемъ, който му билъ оказанъ, както въ тоя градъ, тъй и въ Тетово. Въ Скопие той се виждалъ и съ нашия тамъ митрополитъ, който му се оплакалъ отъ поведението на мѣстнитѣ власти. Хартвигъ, обаче, можалъ да се увѣри, че висшитѣ органи на властта били най-коректни къмъ него, който билъ доста спривавъ и чувствителенъ. Всичко щѣло да тръгне по медъ и масло въ Скопие, ако митрополитътъ получелъ единъ дългосроченъ отпускъ. Тогава и подчиненитѣ му свещеници щѣли да се помирятъ съ сждбата си.

Говори ми Хартвигъ и за Прилепъ. Военнитѣ, като почнете отъ войвода Путникъ, били безъ друго за тоя градъ. На бележката ми, че е странно, щото Путникъ, който отъ самото начало бѣ посветенъ въ нашето съглашение, сега да се явява съ пѣкакви претенции надъ Прилепъ, Хартвигъ ми отговори съ вдигане рамене. После добави, че щѣло да бжде добре, ако Сърбия успѣла да вземе пѣщо повече отъ Албания. Казахъ му, че туй зависи повече отъ Русия, откожкото отъ насъ.

Не е безинтересно да Ви кажа още, че за отстъпването Прилепъ, па и Битоля започва да говори даже и г-жа Хартвигъ.

Заслужава внимание и обстоятелството, че въ сръбския мемоаръ, досежно албанскитѣ граници, поднесенъ оня день на съръ Едуардъ Грей и на посланицитѣ на Великитѣ сили, край другитѣ градове се споменува и Прилепъ.

Туй показва сжщо, какви сж надеждитѣ и намѣренията на сръбското правителство“.

Следъ получаване на горното писмо, Гешовъ ми отговори, че поведението на сръбитѣ му задавало голѣми грижи, че мемоари, като споменати, издавали тѣхната нелоялностъ, че всичко туй му навѣвало мрачни мисли за утрешния день и пр. По поводъ на въпросния мемоаръ, както и за даденото на 11/24 с. м. отъ сръбския пълномощенъ министъръ въ Виена — Йовановичъ — интервью на „Neue Freie Presse“, той щѣлъ да се оплаче пакъ на руситѣ. И наистина, на 13/26 януарий той телеграфира Бобчеву въ Петроградъ:

„Въ меморандума на сръбскитѣ делегати, досежно албанскитѣ граници, се говори за Прилепъ като сръбски градъ. И Пашичъ предъ Тошева е гово-

¹⁾ Безчовѣчното отнасяне на сръбитѣ къмъ македонскитѣ българи възмути цѣла България. Отзивъ на туй обяснимо възмушение стана и ежедневниятъ печатъ, въ туй число и социалистическиятъ. Въ броя си отъ 15/28 януарий 1913 г. в. „Народъ“ въ статия: „Кому остава Македония“, между друго казваше: „Шовиниститѣ въ Сърбия и Гърция продължаваг да вършатъ своитѣ престъпни атентати къмъ свѣстѣта на едно население (македонското), което не иска да бжде нито гръцко, нито сръбско. И посочвайки на това, ние обръщаме вниманието на нашето правителство върху една отъ неговитѣ сължности, и като българско правителство, и като съюзникъ на гръцкото и сръбското правителства“ . . .

рилъ, че сърбитѣ искатъ Прилепъ. Въ интервю на сръбския пълномощенъ министъръ въ Виена, Йовановичъ, обнародвано въ „Нойе Фрайе.Пресе“ отъ 11/24 того, се говори за Охридъ, че нѣмало дори споръ, какво той щѣлъ да стане сръбски, а споръ ставало само за Битоля и Велесъ. Протестирайте предъ Сазонова противъ тия официални сръбски изявления и му заявете, че ние не възставаме публично противъ тѣхъ, за да не дадемъ на свѣта печалното зрелище на съюзнишки раздори преди подписването на мира, но че сме длъжни да протестираме противъ тѣхъ предъ нашата покровителка. Ние по никой начинъ не ще се съгласимъ да се излѣзе внѣтъ отъ линията, опредѣлена въ известния и Сазонову нашъ договоръ съ Сърбия“.¹⁾

Нѣмаше, обаче, кой да слуша. Безпрепятствено, прочее, сръбитѣ продължаваха своята антибългарска политика. Най-усърдни въ туй отношение бѣха военнитѣ, взели вече пълно надмощие въ страната. На тѣхно разположение бѣ и по-голѣмата частъ отъ пресата, пълна сега съ измислици и оскърбления противъ България. Тѣй напр., органътъ на Главната квартира „Пијемонт“ отъ 14/27 януарий пусна следната лъжа:

„Ако сръбскитѣ войски не бѣха пристигнали на помощъ на българитѣ, последнитѣ щѣха да бждатъ бити при Люле-Бургазъ“.

Два дена по-късно сжщата лъжа се поде и отъ „Мали Журнал“.

„Ние си спомняме по какъвъ блѣскавъ начинъ сръбската кавалерия изпълни своята задача при Лозенградъ и Люле-Бургазъ“.

Между това малко по-рано, а именно на 20 ноемврий (3 декемврий 1912 г.), възхищавайки се отъ нашитѣ победи въ Тракия, сжщиятъ вестникъ писа между друго:

„Българската армия на главния театръ прояви една енергия, невидана отъ Европа презъ втората половина на XIX столѣтие. Отъ тази война българската армия излиза съ още по-блѣскава репутация, и нейното дѣло ще се сочи за модель на бждещитѣ войни“.

Подкопавайки вече основитѣ на съюзния ни договоръ, въ сжщото време сръбитѣ искаха запазването на съюза. Често на тая тема ставаше дума и съ Воя Маринковичъ. Той поддържаше, че сжществуването на съюза е голѣма политическа необходимостъ и за дветѣ страни, особено за Сърбия, която съ Балканската война далечъ не завършвала своето национално обединение. И тъкмо затуй въ Бѣлградъ се боели, да не би, следъ свършването на войната, България да обърне грѣбъ на Сърбия, тѣй като нуждата отъ този съюзъ изчезвала така да се каже за насъ българитѣ.

При подобни разговори Воя Маринковичъ на дълго се е впускалъ да ми доказва, че растещото стѣгане връзкитѣ между сърби и българи трѣбвало единъ день да се завърши съ сливането на дветѣ държави въ едно. Къмъ тоя логиченъ край неуклонно трѣбвало да бждатъ насочени усилията на всички просвѣтени и далековидни сърби и българи. Тѣй мислѣха, впрочемъ и мнозина други сръбски общественици и държавници, като напр. покойния д-ръ Миловановичъ, който и съ думи, и съ перо поддър-

¹⁾ Докладъ и пр. 397 (16).

жаше, че сърби и българи съставлявали въ действителност единъ народъ съ две истории, и че рано-късно трѣбвало да се подслонягь подъ единъ покривъ.

Разбира се, хазяинътъ трѣбваше да бжде сърбинътъ.

Все около това време сръбската агитация за Македония се засиливаше още повече вънъ и вътре въ страната. Ежедневната сръбска преса настояваше правителството да се не задоволява само съ ноти да отстоява „законнитѣ сръбски права надъ Македония“, но съ единъ решителенъ жестъ да реши въпроса за Охридъ, Битоля, Прилепъ, Велесъ и др.

* * *

По нареждане на Гешова, на 21 януарий (3 февруарий) прикакахъ на Българската гара връщащия се отъ чужбина Т. Теодоровъ, за да го освѣтля върху онова, що ставаше въ Българдъ. Следъ доста обстойно разглеждане на създаденото положение ние се затвърдихме още повече въ убеждението, че сърбитѣ ще ни създаватъ все по-голѣми и по-голѣми мъчности по въпроса за заститѣ отъ тѣхъ мѣста, и че финалтътъ на заведения вече диалогъ между Българдъ и София изглежда да бжде единъ отъ най-печалнитѣ. Все пакъ Теодоровъ се утешаваше съ думитѣ, които Сазоновъ му казалъ на заминаване отъ Петроградъ, а именно, че рускиятъ отговоръ на сърбитѣ билъ готовъ: „договора съ България“. За никакви, прочее, отстъпки не могло да се приказва и нѣмало да се приказва, колкото и да се желало това въ Българдъ.

Въ връзка съ домогванията и вѣроломствата на сръбскитѣ власти въ Македония, Теодоровъ приключи дългата си тирада съ думитѣ:

„Ако се покажатъ нелоялни съюзници, ние пъкъ ще вземемъ да се споразумѣемъ съ Австрия“.

Тия думи, излѣзли отъ устата на единъ тъй голѣмъ русофилъ — звучаха като светотатство. . .

Пашичъ, който въ надвечерието ми бѣ съобщилъ, че иска да се види съ Теодорова, и дори да го придружи до нѣкъде по пътя за Нишъ, не се яви на гарата. Отсетне ми каза, че смѣталъ по-късно да се срещне съ него нѣкъде по линията Пиротъ — Нишъ.

Следъ като изпратихъ Теодорова, срещнахъ се съ руския воененъ агентъ въ Българдъ, полковникъ Артамоновъ. Вземайки поводъ отъ подновяването тоя день на военнитѣ действия, той многократно подчерта, че било желателно да поискаме чась по-скоро тежка артилерия отъ сърбитѣ за успѣшната бомбардировка на Одринъ. Разбира се, срещу тая услуга трѣбвало да направимъ и ние нѣкоя териториална отстъпка на съюзницата си..

На 22 януарий (4 февруарий) имахъ нова среща съ Пашича. Предавайки Гешову съ рапортъ отъ сжща дата водения въ случая разговоръ, казвахъ:

„Въпросътъ за бждещитѣ граници между България и Сърбия днесъ повече отъ всѣкога занимава умоветѣ тукъ. Както въ обществото, тъй и въ пресата тоя въпросъ е на дневенъ редъ и господствува надъ всички други

въпроси. Градове, като Битоля, Велесъ, Прилепъ, Охридъ и др., не могли да бждатъ освенъ сръбски. Истинската естествена граница между България и Сърбия съставлявали рѣките Вардаръ, Брѣгалница, Злѣтовска, и трѣбвало да се бърза, докато било още време, т. е., докато само намъ предстоели още военни действия, тъй като сръбитѣ свършили вече своята работа“ и пр. и пр.

Професоръ Цвиичъ отъ своя страна излѣзе съ едно интервю въ „Штампа“ да доказва, че предвидената въ нашия договоръ граница трѣбвало да се измѣни, като несъответствуваща на истинскитѣ сръбски интереси. Това той поддържаше, безъ да държи смѣтка, колко много думитѣ му сега бѣха въ противоречие съ писаното неотдавна, пакъ отъ него самия, въ поменатата му вече брошура „Балкански рат и Сърбија“.

Но сега науката бѣ въ услуга на шовинизма.

* * *

Следъ прекъсването на мирнитѣ преговори въ Лондонъ, Даневъ се отправи за София. Предизвестенъ отъ Гешова за пжтуването му, рано на 23 януарий (5 февруарий) го посрещнахъ на Бѣлградската гара.

Първиятъ нашъ делегатъ се връщаше доста разочарованъ отъ английската столица. Особено недоволенъ бѣ той отъ поведението на сръбскитѣ пратеници. Тѣхнитѣ обноски далечъ не били съюзнически. При това всѣки день почти тѣ промѣняли мнението си по всички важни въпроси и съ туй правѣли тжжно впечатление.

Като му казахъ, съ какво недовѣрие гледаха въ Бѣлградъ вече и къмъ него, Даневъ махна съ ржка и добави, че той лоялно и добросъвѣстно си изпълнилъ дълга, и че отговорността щѣла да падне върху ония, които искали да нарушатъ договорнитѣ си задължения . . . Съ не по-малко огорчение ми говори той и за държането на Румъния. Единствената нейна мисль била съ или безъ преговори да ни изнуди, да ни ограби.

На въпроса ми: защо нашето правителство не хвърли на руски гърбъ спора ни съ Румъния, Даневъ отговори, че тъкмо къмъ това то се стремѣло, но че руситѣ смѣтали конвенцията отъ 1902 год. за „непълна“. При туй, на времето, тѣ не я били съобщили на Франция, та по тая причина трѣбвало да избѣгватъ сега всичко, което би могло да докара до военни усложнения и би поставило тая държава, като тѣхна съюзница, въ тежко положение.

Въ тая смисль говорилъ и Изволски на Данева.

Заедно съ Данева въ Бѣлградъ пристигна и Венизелосъ, чието радушно посрещане силно контрастираше съ проявеното въ случая равнодушие къмъ първия нашъ делегатъ. Въ честь на грѣцкия държавникъ въ министерството на външнитѣ работи отъ Пашича бѣ дадено дежоне, на което азъ не бѣхъ поканенъ. Трѣбваше да се подчертае, че българскиятъ представителъ нѣма работа при срещата на останалитѣ двама съюзници. Впоследствие Пашичъ искаше да ме увѣри, че било говорено за голѣмата полза, която Балканскитѣ държави имали отъ съюза, за съвременното и по-любовно изглаждане на всички разногласия между съюзницитѣ, за справедливото разпредѣляне на придобивкитѣ отъ войната, за нуж-

дата отъ створь, за голѣмата роля, която и въ бждеще Балканскиятъ съюзъ ималъ да играе въ юго-източна Европа и пр. Отъ Хартвига, обаче, узнахъ, че станало дума между Пашича и Венизелосъ и за кондоминиума на Солунъ. Този въпросъ билъ подигнатъ отъ Пашича, но Венизелосъ далъ да се разбере, че Гърция желала Солунъ за себе си и че, следов., не искала и да чуе за какъкъвъ кондоминиумъ. Сжщиятъ изказалъ желание да се додѣло до една обща граница между Гърция и Сърбия. Това щѣло да бжде въ полза и за двата народа.

На въпроса ми: кжде може да бжде тая обща граница, Хартвигъ живо отвърна: *разбира се въ Албания.*

Че въ случая сж били обсъждани главно мѣрките, които трѣбваше да се взематъ, за да се лиши България отъ голѣма частъ отъ нейнитѣ придобивки—въ това нѣмаше никакво съмнение.

Отъ Бѣлградъ Венизелосъ замина сжщия день за София по покана на нашето правителство. Воденитѣ, обаче, тукъ разговори не доведоха до никакъвъ резултатъ.

Съ рапортъ отъ 25 януарий (7 февруарий) Хаджимишевъ съобщава Гешову, че по този случай Коромиласъ му казалъ:

„Азъ продължавамъ да бжда скептиченъ касателно резултатитѣ на това пътуване. Телеграфирахъ на Венизелоса, за да го увѣря, че той се лъже, ако вѣрва, че г. Гешовъ ще *заговори* най-сетнѣ по въпроситѣ, които ни интересуватъ; это вече три месеца отъ какъ чакаме да ни отговори, но той не желас да ни даде тоя отговоръ. Г-нь Даневъ въ Лондонъ все таки каза нѣщо: произнесе имената на Воденъ, Костуръ, Корча, работи, които не бѣха нови за насъ, понеже българското правителство бѣше много по-рано натоварило *трети лица* (четете руското правителство чрезъ Демидова) да споменатъ имената на горнитѣ градове, но все таки имахме удоволствието да ги чуемъ и направо отъ българска страна. Обаче г. Гешовъ нищо до сега не е казалъ и пази олимпийско мълчание, а отъ това мълчание нищо добро не очаквамъ.“¹⁾

До като Коромиласъ хвърля тѣй вината върху нашето правителство, Гешовъ твърди, че Венизелосъ именно не си удържалъ обещанието.

„ . . . Едва на 18 ноемврий (1 декемврий 1913 г.) ни се телеграфира, пише той, че рускиятъ министъръ въ Атина успѣлъ да убѣди г. Венизелосъ да представи Гърция своитѣ условия за миръ, преди да се постигне съгласие между насъ по въпроса за бждещата ни граница. И отиде г. Венизелосъ въ Лондонъ, гдето срещна г. Даневъ, нашия делегатъ въ конференцията за мира, и му предложи тамъ устно новъ проектъ за опредѣляне нашитѣ граници. Подиръ несполуката на казаната конференция, г. Венизелосъ посети на 24 януарий (6 февруарий 1913 г.) София, гдето, на моята молба да представи *писмено* предложението, направено въ Лондонъ на г. Данева, за да послужи то за база на преговори, г. Венизелосъ се обеща да стори това подиръ завръщането си въ Атина. Но, види се, подъ влиянието на г. Коромиласъ, забави се това предложение, както се бави отпосле изпълнението и на други обещания, като назначението на гръцки делегатъ по разграничението между окупиранитѣ отъ дветѣ армии области и демобилизацията.“²⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 584 (53).

²⁾ Ив. Ев. Гешовъ—Балканскиятъ съюзъ. Спомени и документи, София, 1915 г., с. 46, 47.

Споредъ казаното ми отъ самия Даневъ, Венизелосъ въ Лондонъ не му е предложилъ строго опредѣлена погранична линия. Казалъ му само, че тая линия можела да тръгва отъ Кавала и следвайки на западъ, да мине надъ езерото Тахино, да завие сѣверно отъ Сѣресъ, да продължи южно отъ Кукушъ и по-нататкъ — все на югъ отъ Преспанското и Охридското езеро — до албанската граница.

Но понеже не билъ упълномощенъ отъ правителството да третира този въпросъ, Даневъ говорилъ повече отъ свое име, безъ да влиза въ подробности.

Тъй или иначе, следъ размѣна на проекти и контра-проекти¹⁾, безъ да се формулира по единъ прецизенъ начинъ, какво се иска и какво се предлага, пограничниятъ въпросъ между дветъ страни до край си остана неразрешенъ.

Последствията отъ това не можеха да бждатъ добри.

„ Разпадането на Балканския съюзъ, както и предизвиканата отъ това политическа катастрофа за България има една отъ причинитъ си въ съвсемъ неопредѣленитъ съюзнически отношения съ Гърция и въ откритото намѣрение да се не преговаря непосредствено съ правителството на тая страна“²⁾

* * *

Въ стремежа си да ни изнудятъ сърби и гърци не малко разчитаха и на спора ни съ Румъния. Сигурно тѣ знаеха по-добре отъ насъ, че руската помощъ, която очаквахме по силата на конвенцията ни отъ 1902 г., е илюзорна. За Петроградското правителство бѣ ясно, че ако то признае въпросната конвенция за валидна, туй безъ друго щѣше да насърдчи още повече България въ упорството ѝ да не отстъпва на румънскитъ претенции, което никакъ не се желаше отъ Русия отъ страхъ да се не дойде до още по-нежелателни усложнения.

„Сега румънитъ—пише Бюкананъ—предявиха искания за цѣлата територия, ограничена отъ проведената отъ Силистра до Балчикъ линия, съ което поставиха Русия въ твърде затруднено положение. Съгласно конвенцията отъ 1902 г. тя бѣ гарантирала неприкосновеността на българската територия и бѣ длъжна приятелски да предупреди Румъния да се не опитва съ сила да изнуди България. Обявеното отъ Румъния презъ срѣдата на февруарий намѣрение да заеме Силистра произведе въ Петроградъ впечатление като отъ експлодирала бомба и предизвика чувства на дълбока угнетеностъ въ официалнитъ кръгове, както и силно спадане на борсата. Ала колкото и да бѣще оскърбенъ императорътъ отъ неоправданото съ нищо. споредъ неговото мнение, посегателство на Румъния върху завладѣната отъ Русия презъ освободителната война територия за България, сега той бѣ тѣй миролюбиво настроенъ, че, употребявайки всичкото си влияние да възпре Румъния, предупреди България за неизбѣжността да направи отстъпки отъ своя страна. Отказвайки да направи това, тя би ввлѣкла въ война не само Русия, но и цѣла Европа. Ето защо Негово Величество опредѣлено ѝ заяви, че тя може да разчита на неговата поддръжка, само когато отстъпи Силистра на Румъния“³⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 566 (15), 568 (17),

²⁾ Се тамъ, с. 541.

³⁾ Дж. Бьюкенен—Мемуары дипломата, с. 100.

Проводникъ на тая политика бѣ Сазоновъ.

На 25 януарий (8 февруарий) той съобщава Бобчеву, че „румънитѣ искали изново неговото посрѣдничество“, и го запиталъ „до какви конкретни искания сж дошли тѣ къмъ насъ и като, не имъ дадемъ Силистра, дали не е възможно отъ другаде да сме разширили нашитѣ териториални отстѣпки“.¹⁾

Три дена следъ това Бобчевъ пакъ телеграфира Гешову, че споредъ полученитѣ отъ Сазонова изъ Букурещъ сведения, „общественото мнение изисквало бързо и даже въоръжено действие за удовлетворение“, че „бавенето било опасно“ и че „това, що могло да удовлетвори Румъния преди две недѣли, сега било вече малко“. Ето защо Сазоновъ молѣлъ да се бърза. Сжщиятъ добавилъ, че Майореско поискалъ неговото посрѣдничество, „но не по формаленъ начинъ, а съ ясно направено предложение“.²⁾

Подъ натиска на събитията нашето правителство решава да се продължатъ преговоритѣ въ София. Въ помощъ на Данева биде отреденъ и Михаилъ Сарафовъ. Донасяйки това на Майореско, съ телеграма отъ 25 януарий (7 февруарий) Гика добавя, че Гешовъ казалъ на Панафио, какво погрѣшно Меджидие-табия не била включена въ отстѣпената по протокола територия на Румъния.³⁾

При една среща на другия день Майореско заявява Калинкову, какво билъ изключенъ вече всѣкаквъ другъ способъ за изравняване конфликта, освенъ съ отстѣпането на Силистра. Още по-далечъ отива председателтъ на Сената Кантакузенъ. Той агитира навредъ за Тутраканъ, Добричъ и Балчикъ.⁴⁾

Сазоновъ, обаче, заявява на Нано въ Петроградъ, че „да се иска Балчикъ ще рече война, тѣй като никога българитѣ нѣма да отстѣпятъ тая мѣстность, която командува Варна, единственото тѣхно пристанище“.⁵⁾

Сжщевременно Майореско не престава да повтаря Калинкову, че Румъния въ замѣна на Силистра била готова да окаже на България всички възможни поддръжки отъ морално, материялно, военно и финансово естество. Сжщото той повтаря и на австрийския, руския и сръбския представители въ Букурещъ.⁶⁾

За уреждането на спора, колкото е възможно по-скоро, усилено продължава да действува и Сазоновъ.

„Положението е крайно сериозно — казва той на 30 януарий (12 февруарий) Бобчеву — решавайте, какви последни отстѣпки ще правите за миролюбивото свършване“.⁷⁾

Макаръ на Гешова да бѣ добре известно вече, че Сазоновъ бѣ на мнение да пожертвуваме Силистра и че българското правителство въ края на краищата ще се реши на това, той телеграфира на 31 януарий (13 февруарий) Бобчеву:

¹⁾ Ив. Ев. Гешовъ—Престѣпното безумие и пр., с. 75.

²⁾ Докладъ и пр., с. 722 (167).

³⁾ Documents diplomatiques, Bucarest, 1913, с. 49, № 70.

⁴⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч., с. 171, 172.

⁵⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 54, № 78.

⁶⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч. с. 172.

⁷⁾ Докладъ и пр., с. 725 (175).

„Новото внушение на Сазонова да отстъпимъ Силистра ни отчайва. Никога не очаквахме подобно внушение, следъ като приехме всичко, което той ни препоръча. Ние отъ нищо не се отказахме отъ онова, което, по съвета на Сазонова, бѣхме приели, когато румънитѣ се отказаха отъ онова, което бѣха отстъпили. И намѣсто Сазоновъ да настои сега румънитѣ да не се връщатъ върху Силистра, той ни съветва да я отстъпимъ. Тоя часъ азъ категорически заявихъ Неклюдову, че ние не можемъ да отстъпимъ отъ Силистра друго, освенъ Меджидея табия, която е нейния стратегически ключъ. И ние чакаме утре Данева, за да решимъ скъсването на преговоритѣ съ румънитѣ. Съобщете това Сазонову, като направите последенъ апелъ къмъ него“.¹⁾

Следъ подаването на тая телеграма, Гешовъ заявява на Гика, че ако Румъния, на която не можало да се отстъпи Силистра, била решена да я окупира, България нѣмало да се противопостави на тая окупация.²⁾

Между това съ телеграма отъ 30 януарий (12 февруарий) фонъ Яговъ съобщава на Пурталесъ въ Петроградъ, че поведението на Данева въ Лондонъ допринело много, за да се попрѣчи на едно споразумение и да се изостри спорътъ между Румъния и България. Изглеждало, че въ София много малко били наклонни къмъ отстъпки. При това Яговъ натоварва Пурталесъ да запита Сазонова не би ли той сжщо така, въ общия интересъ, посъветвалъ енергически Софийското правителство да се съгласи на отстъпки.³⁾

Дж. Бюкананъ отъ своя страна пише, че „безтактното поведение“ на българския делегатъ побъркало на разрешаването на повдигнатия въ Лондонската конференция въпросъ по домогванията на Румъния за териториални компенсаци.⁴⁾

Както виждаме, всички сж сега на страна на румънитѣ.

* * *

Критическата фаза, въ която влизаше нашиятъ споръ съ Румъния, увеличи загрижеността на силитѣ, толкозъ повече, че Букурещъ не щадѣше вече заплашванията.

На 1/14 февруарий Маджаровъ телеграфира Гешову:

„Снощи съръ Едуардъ Грей ме повика и ми събщи, че получилъ отъ Букурещъ заплашителни сведения, и че Мишу му заявилъ: понеже България отказва да увеличи концесията, изложена въ протокола, Румъния ще бжде принудена да вземе военни мѣрки.“⁵⁾

Въ това време Лаховари явява между друго на Майореско, че френскиятъ министъръ на външнитѣ работи Жонаръ му казалъ:

„На всѣка цена Румъния трѣбва да избѣгне отвратителния жестъ да нападне България, когато тя се разправя още съ турцитѣ...“

При туй Жонаръ пакъ настоялъ да се чака сключването на мира.⁶⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 725 (176).

²⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 54, № 79.

³⁾ Die Grosse Politik, т. 34, I, с. 360.

⁴⁾ Дж. Бьюкенен, Мемуары дипломата, с. 100.

⁵⁾ Докладъ и пр., с. 728 (178).

⁶⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 55 № 80.

Същия денъ английскитъ представителъ въ Букурещъ съръ Джорджъ Барклей, отъ името на своето правителство, предлага на румънския кабинетъ посрѣдничеството на всички сили, или на една поне отъ тѣхъ.

Къмъ тая инициатива, която не бѣ по волята на Румъния, не закъснѣха да се присъединятъ и останалитѣ сили.¹⁾

Пакъ на 1/14 февруарий князь Лихновски телеграфира въ Берлинъ, че съръ Ед. Грей предалъ въ София на своя представителъ разговора, що ималъ съ Маджаровъ, който не посрещналъ симпатично предложението на силитѣ — да посрѣдничатъ за уреждане спора между България и Румъния. По този поводъ Маджаровъ се позовалъ на направенитѣ отъ Данева въ Лондонъ предложения, на което Грей му възразилъ, че посрѣдничество не значело вмѣшателство и че предложенията на Данева могле да бждатъ разширени, и безъ Силистра, изказвайки на всѣки случай надеждата, че българското правителство, въ интереса на мира, ще се покаже отстъпчиво.²⁾

Въ същото време, при единъ разговоръ съ германския посланикъ Пуртулесъ по румъно-българскитѣ преговори, Сазоновъ отново хвърля вината върху Данева, когото намира за „несръченъ преговорчикъ“ (kein geschickter Unterhändler) и добавя:

„C'est un homme impossible“ (това е единъ невъзможенъ човѣкъ.³⁾

Изобщо Сазоновъ е твърде недоволенъ вече отъ насъ. На 1/14 февруарий Бобчевъ телеграфира, че направилъ „последенъ апелъ“ къмъ него да интервенира по румънския споръ, но че той се отказалъ, 1) защото не сме го послушали, когато отначало ни съветвалъ да се споразумѣемъ, и 2) защото не вѣрвалъ да има протоколъ, въ който Ионеско да се е отказвалъ отъ Силистра и пр.

„Въпрѣки настоятелната ми молба за интервенция, Сазоновъ отказа“ — завършва Бобчевъ.⁴⁾

А на следния денъ същиятъ нашъ представителъ пакъ телеграфира на Гешова, че следъ като Сазоновъ поддържалъ „разпалено“, какво „нито Ионеско се е отказвалъ нѣкога отъ Силистра, нито Мишу е могълъ да внесе въ протокола и подпише подобно небивало отказване“, добавилъ, че по сведенията му отъ Парижъ, настроението въ Румъния било такова, штоо кралятъ заявилъ, че не можелъ вече да владѣе събитията, нито да удържи правителството. Страната била въ пълно вълнение. Безъ Силистра не било мислимо никакво споразумение.

„Сазоновъ ме увѣрява, добавя Бобчевъ, че докладвалъ на императора, който ужъ одобрилъ гледището му, т. е. че за една Силистра—отстъпването на която ние сме докарали дързко наложително—война не можело да се прави.“⁵⁾

При това положение нашето правителство на 2/15 февруарий — когато се състояла именно втората и последна среща между

¹⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 63 № 87.

²⁾ Die Grosse Politik, m. 34, I, с. 369.

³⁾ Се тамъ, с. 337.

⁴⁾ Докладъ и пр., с. 728 (179).

⁵⁾ Се тамъ, с. 729 (182).

неговитѣ пълномощници и Гика—прави на Румъния следното предложение:

- 1) Меджедие-табия при Силистра;
- 2) Двата клина вдаващи се въ румънска територия;
- 3) Предложениятъ въ Лондонския протоколъ трижгълникъ на черноморския брѣгъ, но сега съ една по-широка основа откъмъ морето.

Тия наши отстъпки, обаче, бѣха сметени отъ румънска страна като отказъ. При все туй, за да се остави една отворена врата, Гика частно казалъ на Данева и Сарафова, че, безъ да гарантира, смѣталъ, какво, ако вмѣсто Шабла, му се предложи Калиакра—Силистра, могло вѣроятно още да се говори.¹⁾

На тая точка замръзнаха преговоритѣ.

**

На 4/17 февруарий Гешовъ ми събщи, че, по инициативата на съръ Ед. Грей, Великитѣ сили изказали желание да посрѣдничатъ между България и Румъния, за да се додѣло до едно миролюбиво за дветѣ страни приключване на спора, и че нашето правителство възприемало направеното му за туй предложение. Оставало да се види, да ли и Румъния се би съгласила, въ което Гешовъ не се съмняваше, толкозъ повече, че тя била „намалила своитѣ претенции“. Въ какво, обаче, се заключаваше точно това намаление, той не ми обади. Допускамъ мимолѣтния му оптимизъмъ да се е дължелъ на следната телеграма, която на 4/17 февруарий Калинковъ му отправилъ изъ Букурещъ:

„Французиятъ пълномощенъ министъръ ми събщи сега, че кралятъ му казалъ, какво ако ние отстъпимъ Меджедие-табия и премѣстимъ граничната линия къмъ Силистра, тъй че да влѣзнатъ зеленчуковитѣ градски градини въ Румъния, безъ Силистра, и дадемъ линията, споредъ лондонския протоколъ, до приморската точка Калиакра, или отстъпимъ Силистра и линията до морето при Шабла, — едно отъ дветѣ предложения ще се счете пълно удовлетворение по принципъ претенцията.“²⁾

Какво е направило по този поводъ нашето правителство, или, по-добре, защо не се е възползувало отъ туй предложение на румънския кралъ—остава да ни се обясни отъ тогавашнитѣ наши рѣжководни фактори. Това, което се знае, е, че и следъ думитѣ на Гешовъ, какво Румъния била намалила своитѣ претенции, и следъ току-що цитиранитѣ думи на кралъ Карола, положението продължи да се влошава и основателно да се счита за твърде опасно. Това караше силитѣ да удвояватъ своитѣ усилия въ Букурещъ и София за неотложното разпрѣсване на чернитѣ облаци, като се задоволи Румъния.

Особено смущение настъпи въ София, когато на 6/19 февруарий Калинковъ телеграфира Гешову, че румънското правителство било решено да повика Гика на устенъ докладъ и че резервиститѣ щѣли да бждатъ свикани подъ знамената.³⁾

1) Documents diplomatiques и пр. с. 56, 57, №№ 81, 83.

2) Докладъ и пр. с. 734 (193).

3) Се тамъ стр. с. 736 (200).

При тая нова пресия, нашиятъ премиеръ сѣщия день телеграфира на Букуршкия ни представителъ:

„Още днесъ, било направо, било чрезъ Шебеко, както намѣрите за по добре, настойте енергически, че свикването на румънскитѣ резервисти ще изиде на най-добро впечатление у насъ и ще умжчи твърде много мирното разрешение на въпроса.“¹⁾

Стреснатъ отъ призрака на единъ въоръженъ конфликтъ, енергически постѣпки прави сега въ Букурещъ и Сазоновъ. На 5/18 февруарий Майореско въ докладна записка до кралъ Карола казва, че билъ уведоменъ, какво Сазоновъ не скривалъ мжчното положение, въ което би изпаднало руското правителство при едно стѣпковеніе между Румъния и България. Възбуждението на руското обществено мнение противъ Румъния растѣло по обезпокоителенъ начинъ. Никога Русия не би могла да позволи, щото България да бжде изнудена отъ Румъния.

Тѣмъ линия трѣваща отъ Силистренскитѣ фортове до Шабла съставлявала крайната граница, върху която Русия би настояла предъ България.²⁾

Благодарение на туй, както повикването на Гика въ Букурещъ „за устни обяснения и инструкции“, тѣй и свикването на резервиститѣ бѣ отмѣнено.

Понеже въ сѣщото време се разбра, че едно непосредствено споразумение между Румъния и България е изключено, силитѣ решиха сами да се заематъ съ тая задача.

По предложение на Румъния и съ съгласието на Сазонова, посрѣдническото си решение силитѣ трѣбваше да взематъ въ Петроградъ чрезъ тамошнитѣ си посланици.

„Съосието по това време на властъ въ България на кабинета Гешовъ, приятелски разположенъ по отношение на Русия — пише Сазоновъ — а така сѣщо и обстоятелството, че довѣрието на Румъния къмъ политиката на руското правителство постепенно нарастваше, бѣха причината, щото спорешитѣ страни да избератъ Петроградъ за заседанията на третейската конференция.“³⁾

Разбира се, сѣдбата на Силистра бѣ предварително решена въ полза на Румъния. За последната това съставляваше едно предварително условие, мълкомъ прието отъ силитѣ. Мълкомъ това предрешение на въпроса бѣ прието и отъ нашето правителство.

Презъ това време добре осведомениятъ за международното положение и особно за положението на Балканитѣ кралъ Каролъ препоръчва на правителството си благоразумно търпение, *понеже въ скоро време съюзътъ, по всѣка вѣроятностъ, щѣлъ да се провали, и тогава щѣлъ да настѣпи часътъ и на Румъния.*⁴⁾

При усиливащата се неприязнь между Букурещъ и София, Антантата полага още по-голѣми старания да се не дойде до окончателно скжсване. Съвети за благоразумие, умѣреностъ и отстѣпчивостъ се отправятъ ежедневно къмъ Букурещъ и София. Още

¹⁾ Докладъ и пр. с. 737 (201)

²⁾ Documents diplomatiques, Bucarest, 1913, с. 63. № 86.

³⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія и пр. ст. 103.

⁴⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 64. № 89.

по-далечъ отива сега Сазоновъ. Той дава да се разбере въ Румънската столица, че славянофилското течение било тъй силно въ момента, „щото е повече отъ вѣроятно, че Русия не би могла да остане равнодушна“ при единъ вѣорженъ конфликтъ между Румъния и Бѣлгария.¹⁾

Въпрѣки, обаче, тъй обтегнатитѣ отношения между дветѣ страни, Румъния постоянствува за сключаването на „дълготраенъ и широкъ съюзъ съ Бѣлгария“, стига да ѝ се отстъпи доброволно поне Силистра.

За да даде още по-голѣмо значение на думитѣ си, Майореско повѣртелно казва Калинкову, че напоследъкъ той ималъ предложение отъ Турция, па и отъ други малки и голѣми държави, за сключаване единъ съюзъ противъ Бѣлгария. Сърбитѣ и гърцитѣ почнали да ставатъ къмъ Румъния много любезни, внимателни и даже нѣщо повече. . . Кolkото приближавало времето за ликвидацията на победоносната война, толкова тия чувства се засилвали. Ала румънското правителство се държело резервирано, понеже не губѣло още надежда въ скоро време да свърже съ Бѣлгария единъ траенъ съюзъ, който повече отговарялъ на интереситѣ на Румъния, отколкото единъ съюзъ—съ нашитѣ противници и, евентуално, съ нашитѣ съюзници.²⁾

* * *

Подъ ржка съ румънската опасностъ бързо крачѣше напредъ и сръбското коварство. На 24 януарий (8 февруарий) азъ получихъ следното частно писмо отъ Гешова носяще дата 23 с. м.:

Уваж. г. Тошевъ,

Както Ви телеграфирахъ снощи, вчера Вашиятъ тукашенъ колега³⁾ дойде да ми говори върху плана на своя шефъ, досѣжно Адриатическото крайбрѣжие. Тоя планъ се състоялъ въ чистото и просто оставяне въ окупираната вече частъ отъ това крайбрѣжие, въпрѣки думата, че тя ще се изпразни. За това и на северния⁴⁾ дори нищо абсолютно не трѣбвало да се казва. За това и Вие пазете го твърде тайно. Разбира се, намъ се казва това, за да знаемъ, че въ случай нѣкой нападне Сърбия за това неизлизане изъ крайбрѣжието, ние, на основание на нашия догозоръ, сме длѣжни да ѝ се притечемъ на помощъ.

Като не знаемъ, дали всичко това, следъ дадената дума, е сериозно, дали то не е една уловка, за да кажемъ ние, че не можемъ да се притечемъ на помощъ, та по тоя начинъ да дадемъ поводъ да се каже, че ние измѣняваме договора, та, следователно, и други могатъ въ другитѣ му части да не го прилагатъ, азъ казахъ на Вашия колега, че ние ще изпълнимъ всичкитѣ задължения, които произтичатъ отъ договора. Прибавихъ, че имамъ пълна вѣра, че и тѣ отъ своя страна ще го изпълнятъ напълно.

Питамъ се пакъ, възможно ли е всичко това да бжде сериозно? И за да се освѣтля, искамъ Вашето мнение. Не знаемъ, дали ще бжде добре

1) Documents diplomatiques и пр., с 78. № 100.

2) Докладъ и пр. с. 746 (227).

3) Спалайковичъ.

4) Хартвигъ.

да заговорите Вие по този въпросъ съ г. Пашичъ. Но ако Ви прилѣгне, сондирайте го отъ далечъ. На г. Хартвигъ абсолютно нищо не казвайте. Ако излѣзе сериозно, и нашитѣ съюзници действително ще иматъ нужда отъ нашето съдействие, трѣбва сериозно и твърде сериозно да имъ се заговори, че, за да ни улеснятъ това съдействие, тѣ трѣбва да турятъ незабавно край на шиканитѣ, които тѣхнитѣ органи ни създаватъ въ окупираниѣ отъ тѣхъ български мѣстности, и на осждителния языкъ на тѣхния печатъ. Вие ще можете да сторите това дори и ако не е сериозно всичко казано отъ Вашия колега тукъ, като настоите особно на факта, че сърбитѣ ще иматъ въ бждеще най-голяма нужда отъ съюза и че постѣпватъ крайно неблагоприятно, като подковаватъ този съюзъ съ думи и дѣла, които не могатъ да не създадатъ една атмосфера крайно пагубна за най-крѣхкото отъ всичкиѣ балкански творения — съюзното дѣло.

Присмете, уваж. г. Тошевъ, моитѣ искрени поздравя.

Ив. Ев. Гешовъ.“

При срещата, що имахъ по този поводъ съ Пашича, последниятъ, отбѣгвайки да навлѣзе въ сѣщината на въпроса, ми заяви, че въпрѣки обещанието на сръбското правителство да оттегли войскитѣ си отъ албанското крайбрѣжие, той билъ решенъ да ги остави въобщо тамъ, дето сѣ. Следъ туй съ явна тенденция почна пакъ да се вайка, че Сърбия била изоставена отъ всички, дори и отъ многообещаваща Русия. Сазоновъ ни повече, ни по-малко гледаль на сръбскитѣ интереси презъ прѣсти. Въпросътъ за Шкодра, Дяково, Ипекъ, Дебъръ и др. съставлявалъ дреболии за него и не заслужавалъ особено внимание. Като му се натѣквало за всичко това, той отговарялъ, че самъ не билъ достатъчно подкрепенъ отъ Франция и Англия.

Между това, правителствата на тѣзи две държави заявявали отъ своя страна на Бѣлградския кабинетъ, че не можели да направятъ нищо повече за Сърбия, защото Русия не била достатъчно енергична.

Споредъ Пашича, това се потвърждавало напълно отъ дейността на Сазонова—особено по сръбския излазъ на море, който не можель да не интересува и България. . . Когато Поповичъ заявилъ Сазонову, че по този въпросъ Сърбия могла да се види принудена да се противопостави на посланишката конференция, получилъ следния „чудноватъ“ отговоръ отъ своя събеседникъ:

„Щомъ е тъй, вие сами ще трѣбва да вокувате съ Австро-Унгария. Тя ще ви нападне, но ние не искаме да вокуваме съ нея за Дяково. Съ голѣма мѣка спечелихме за васъ Призренъ, Ипекъ и Дечане, ала Дяково и Дебъръ сѣ чисто албански градове и пр.“¹⁾

Следъ получаването на горното съобщение, Пашичъ саморъчно написалъ на 27 януарий (9 февруарий) следната телеграма до Поповичъ:

„Телеграмата ви хвърли всички ни въ грижи и отчаяние, поради туй, че никой не е въ положение да ни защити противъ австрийскитѣ искания. Миналото лѣто азъ изтъкнахъ подробно на Сазонова и Коковцева въ Петроградъ всички опасности, що застрашаватъ не само насъ — сърбитѣ, но и

¹⁾ Вж. и D-г М. Boghitsche witsch, цит. съч., с. 293, № 270.

цѣлия Балкански полуостровъ, въ случай че не бжде осуетено намѣреніето на Австрія да създаде голѣма Албания, чрезъ което се би сдобила съ една силна позиция за потискане и подчинение на балканскитѣ славяни. Тогава и Сазоновъ и Коковцевъ бѣха съгласни, че не бива да се оставя да бждатъ изпълнени кроежитѣ за Албания, а пъкъ сега съ ужасъ виждаме, че Русія не е въ положение да ни подкрепи. Тукъ не е до Дяково, Дебъръ и Шкодра, а е въпросъ *Русія съ своитѣ приятели е ли по-силна или по-слаба отъ Австрія съ нейнитѣ приятели?* Цѣлиятъ славянски свѣтъ, па и всички останали държави ще гледатъ на Русія като на победена отъ политиката на заплашвания на Австрія. Вѣрата и упованието въ Русія ще бждатъ не само поколебани, ами и унищожени, и австро-германската политика ще тържествува. Безъ борба никой въ Сърбія нѣма да допусне Дяково и Дебъръ да станатъ албански. Бжде ли победена на бойното поле, тя нѣма да е поне презирана отъ свѣта, защото той ще цени високо единъ народъ, който не е искалъ да се предаде живъ въ робство на Австрія.

Ето защо отново изгъкнете всичко това и повторете, че ако Дяково и Дебъръ се дадатъ на Албания, то между последната и Сърбія нѣма да има географска граница, и че тогава въ бждеще не ще може да има миръ между дветѣ държави. *Сърбія отхвърли предложението на Тройния съюзъ да получи Солунъ и цѣлата Вардарска долина, ако се откаже отъ Адриатическото море, и ако промѣни своята политика.* Тя бѣ въодушевена отъ довѣрие въ мощта на Антантата и въ справедливостта на своитѣ искания, почиващи на правото на нейнитѣ завоевания¹⁾

Сазоновъ, обаче, стои на своето. На 1/14 февруарий Поповичъ телеграфира въ Бѣлградъ, че по-нататъшното настояване за Дяково и Дебъръ могло да причини само вреда на Сърбія. Споредъ руския министръ на външнитѣ работи, ако Бѣлградското правителство въ свръзка съ този въпросъ, предизвикало нѣкои размирици, вмѣсто да дочака благоприятния моментъ да добие Дяково, рискувало да изгуби и Бѣлградъ.

Сжщитѣ предупреждения и Англия отправя къмъ Сърбія, до като пъкъ Италия препоръчваше благоразумие въ Виена.²⁾

Но Пашичъ не престава да действа. Сега той проявява голѣми любезности и къмъ Австро-Унгарія, само и само да може да задържи Дяково и Дебъръ за Сърбія.³⁾

Справедливостта го изисква да се отбележи, че въ голѣма степенъ настѣпилитѣ мжчнотии, съ повдигането отъ Сърбія на адриатическия въпросъ, се дължатъ на насърденіята, които въ самото начало тя получи именно отъ Русія. Не малко вина, обаче, за туй пада и на Пашича, който въ своитѣ пансърбски стремежи искаше въ едно и сжщо време да води борба на всички фронтове, като ограби при това и съюзницата си Българія.

1) Д-г М. Boghitschewitsch цит. съч. с. 294, № 271.

2) Се тамъ, с. 299, № 277.

3) Се тамъ, с. 293, № 269.

ГЛАВА IX

Сръбски и гръцки жестокости въ Македония.

Трагичният край на А. Лютвиевъ. Кратовчани до министър-председателя Гешовъ. Сръбски гнетъ въ Дебърско и Кичевско. Скопският митрополитъ Неофитъ за сръбскитѣ дѣяния въ епархията му. Тревожни предупреждения къмъ правителството. Сръбски издевателства въ Битолската, Охридската и Велешката епархии. Сръбскитѣ неистовства се усилватъ. Гръцки тероръ надъ македонскитѣ българи. Положението на българскитѣ поданици въ Македония.

Докато сръбското правителство търсѣше и измислюваше разни аргументи, за да оправдае нарушението на договора си съ България, неговитѣ органи въ Македония всячески залѣгаха за насилственото посръбвяване на тамошнитѣ българи. Особено се засили тая сръбска дейность при предприетата по онова време обезоръжителна акция.

На 4/17 декемврий 1912 г. на банкетата, даденъ отъ сръбското офицерство въ Прилепъ по случай рождения день на престолонаследника князь Александъръ, биде убитъ отъ сръбски офицеръ поканения на сжщия банкетъ български учителъ А. Лютвиевъ, само защото дръзналъ да пие за здравето на българския владѣтель.

Сръбскитѣ военни власти се постараха да укриятъ туй варварско убийство, ала на 20 с. м. самъ окръжниятъ управителъ Браниславъ Нушичъ съобщи на майката и на сестрата на Лютвиевъ, че последниятъ билъ убитъ още сжщата вечеръ на банкетата. Далъ имъ при това писмо до Прилепския околийски началникъ съ съдържание, споредъ както самъ разправилъ, да имъ посочи гроба на насилствено починалия. Въ писмото си Нушичъ казва буквално следното:

„Дѣлото Лютвиевъ трѣбва да добие край. Майката ходила и въ Скопие и добила увѣрение, че синъ ѝ е убитъ. Сега вече тя е помирена съ тая истина и не търси друго нищо освенъ да ѝ се даде гроба на покойния (да ъој се да гроб синовлев)“.

Около това време — на 14/27 декемврий — комендантътъ на Рѣсенъ, подполковникъ Душанъ Туфечичъ, свикалъ българскитѣ учители отъ града и имъ казалъ:

„Всичко, що е завладѣла сръбската войска, е наше и ще си остане наше. Нѣма да има вече български училища; вамъ ще плаща нашето Министерство на просвѣтата. Разбрахте ли?“¹⁾

Нѣколко дена по-късно, населението на Кратовската околия отправи до министър-председателя Ив. Ев. Гешовъ заявление, което почваше съ думитѣ:

„Господинъ министре,

Изглежда, че пакъ е сждено да минемъ отъ едно робство въ друго. Грабени, ругани, безчестени и убивани презъ цѣли петъ вѣка, днесъ ние сме

¹⁾ Л. Милетичъ — Документи за противобългарскитѣ действия на сръбскитѣ и на гръцкитѣ власти въ Македония презъ 1912—1913 г., София, 1929 г. с. 202.

изложени на единъ режимъ, който въ нищо не отстъпва на кървавото безправие на миналото

. Честта на нашитѣ моми и дъщери е изложена на постоянни насилия. Тѣ не смѣятъ да се покажатъ навънъ, понеже или ще бждатъ псувани, или пъкъ преследвани, за да ги обезчестятъ. Нѣщо повече — войницитеъ влизатъ направо въ нашитѣ къщи“.¹⁾

* * *

Много тежко се усѣщаше сръбскиятъ юмрукъ и въ Дебърско и Кичевско. Горко на оня свещеникъ, който се осмѣлѣше да спомене името на българския митрополитъ Козма, вмѣсто на пристигналия отъ Велесъ и натрапенъ отъ сръбската властъ сръбски владика Варнава (днешния сръбски патриархъ) — за архипастиръ на всички българи.

На 28 декемврий (10 януарий 1913 г.) този Божи служителъ заявява на българскитѣ свещеници въ Дебъръ:

„Тази земя е вече сръбска, и благословението, което азъ ще ви дамъ, ще бжде по-силно отъ епитимията, която щѣлъ да ви наложи светиятъ български Синодъ“.²⁾

А лично на митрополитъ Козма дебърскиятъ сръбски комендантъ заявява, че християнитѣ отъ източното вѣроизповѣданние минавали „подъ духовното управление на сръбския митрополитъ“ и пр.³⁾

Скоро сърбитѣ турятъ ржка на катедралната черква въ Дебъръ, а градскитѣ свещеници биватъ заставени да дадатъ писмено обещание, че нѣма да посещаватъ домоветѣ на енориашитѣ си и че нѣма да изврѣшватъ никакви трѣби дори и въ собственитѣ си къщи. Сжщевременно въ Дебъръ бива арестуванъ въ Митрополията дѣдо Козма. Всѣкой гражданинъ или селянинъ, който се осмѣлявалъ да отиде при него, се наказвалъ отъ властта.

По селата старитѣ кметове се смѣнятъ, а свещеницитѣ се принуждаватъ да споменаватъ въ черква името на Варнава. Който не се подчини на това нареждане, наказвалъ се съ бой. Сръбскитѣ власти турятъ ржка и на манастиря „Св. Иованъ Бигоръ“, като на мѣстото на изпждения егуменъ Партения поставятъ единъ сърбомански свещеникъ. На българскитѣ учители се предлага да идатъ въ Бѣлградъ да изучатъ сръбския езикъ, ако искатъ и за напредъ да учителствуватъ.

* * *

Непоносимо бѣ положението на българитѣ и въ Скопската епархия.

Скопскиятъ митрополитъ Неофитъ сполучливо нарича месецитѣ октомврий, ноемврий и декемврий 1912 г. периодъ на „шта си ти!“ и на уличнитѣ псувни на всичко българско — вѣра, народность и Богъ.

¹⁾ Л. Милетичъ, цит. съч., с. 239—241.

²⁾ Се тамъ, с. 156.

³⁾ Се тамъ, с. 159.

Споредъ единъ докладъ на сщия митрополитъ до Негово Блаженство, на никой българинъ не се позволявало вече да се движатъ във вътрешността, ако се не разпишелъ на „иѣ“, вмѣсто „онѣ“.

Всѣки по-събуденъ българинъ, който отказвалъ да се обяви за сърбинъ, бивалъ битъ и затварянъ, а на българскитѣ свещеници се забранявало да свещенодействуватъ въ еноритѣ си, като непокорнитѣ били затваряни.

Въ гонението на българитѣ, особено се отличилъ откритиятъ още презъ октомврий с. г. клонъ на ултрапатриотичното дружество „Народна отбрана“, чийто председателъ, майоръ Люба Вуловичъ, бѣ плашилото на българщината въ Македония.

„Сжщевременно той бѣ—пише митрополитъ Неофитъ—и началникъ на всички сръбски четници и главенъ организаторъ и инспекторъ на всички клонове на помиснатото дружество въ новоосвободенитѣ мѣста. Вуловичъ и достойниятъ му секретаръ капитанъ Ранковичъ се ползуваха съ неограничена власть. Тѣ издаваха и изпълняваха смъртнитѣ присъди противъ неотзивчивитѣ на сръбската идея българяи. Видни членове сжщевременно и на сръбската военна лига — тѣхната дума бѣ законъ. Ревностенъ помощникъ на тия главорѣзи бѣ и скопскиятъ околийски началникъ Боро Миловановичъ, който сжщо така разплака не по-малко български семейства въ оня нещастенъ край. Въ специални списъци всички българяи се вписваха за сърби, сръбски поданици. Ония, които дръзнѣха да протестираатъ, биваха глобявани, затваряни и изтезавани“.

Когато митрополитъ Неофитъ се оплаквалъ на руския консулъ въ Скопие отъ тия своеволия на нашитѣ съюзници и го молилъ да се застъпи предъ сръбскитѣ власти въ полза на българското население, той винаги му се извинявалъ, че не можелъ да стори това, защото „рускитѣ консули били натоварени да защищаватъ християнитѣ предъ турскитѣ власти, а не и предъ сръбскитѣ, които били славяни като насъ, та нѣмали право за подобни защиты“. А когато селенитѣ отъ с. Нерези (Скопско) се оплакали на сщия консулъ, че сръбската власть ги заставила да си изгонятъ свещеника, той имъ казалъ: „Що било, па станете сърби!“

Като предава този фактъ, преосвещениятъ Неофитъ добавя: „Другъ съветъ не е възможенъ отъ човѣкъ, който лѣга и става съ сръбскитѣ офицери и има държанка сръбкиня отъ Митровица.“¹⁾

* * *

Получавайки най-обезпокоителни сведения изъ всички краища на Македония за кошунствата и злодеянията на сръбскитѣ органи, генералниятъ ни консулъ въ Солунъ А. Шоповъ на 5/18 януарий отправя следнитѣ редове Гешову:

„Известията, които се получаватъ отъ окупираниѣ отъ сръбски войски земи сж много обезсърчителни. Тамошното българско население пада въ отчаяние. Въ интереса на работата е да се поддържа духа на това население, защото тоя духъ скоро ще ни бжде нуженъ. Въ повечето мѣста, заети отъ сърбитѣ, българското население е увѣрявано отъ сръбскитѣ власти, че тия мѣста

¹⁾ Л. Милетичъ, цит. съч. с. 24, 43.

завсѣкога ще останатъ сръбски. Много опасно е подобна вѣра да хваща корени между населението. Мнението ми е, че въ истинския интерес на работата е да се намѣрятъ сръдства и хора бързо и по единъ най-дискретенъ и внимателенъ начинъ да разпространятъ истината между това население: главнитѣ основи на сръбско — българското съглашение, и факти и убеждение, че тия страни сж предопредѣлени да принадлежатъ въ бъдеще само на България. Веднажъ известно това на населението, то само ще намѣри сили да се бори съ мжчнотиитѣ и да търпи“.

Ежедневно почти по поводъ на сръбскитѣ насилнически действия, правяхъ постѣпки и азъ въ Бѣлградъ, но, както правилството, тѣй и сръбскитѣ политици и общественици съ небивалъ цинизъмъ ми отговаряха, че нѣмало защо да се обобщаватъ „нѣкои дребни нежелателни случки“, и да се разправа „за нѣкакъвъ несжществуващъ тероръ въ Македония“. Важното било — да се задоволятъ справедливитѣ претенции на Сърбия, щомъ ѝ се затварялъ пѣтя кормето . . .

При това тревожно положение, на 25 януарий (7 февруарий) писахъ на нашия министръ-председателъ:

„День не минава да не получа отъ повѣреното Ви министерство нѣкое и друго писмо за изстѣпленията на сръбскитѣ окупационни власти въ Македония. Това ми наумѣва неотколешнитѣ времена, когато подобни съобщения се получаваха по неистовствата на бившия турски режимъ въ тая област. Разликата е само, че докато по-рано, било чрезъ чуждитѣ консули, било чрезъ застѣпничество предъ самитѣ турски власти, все се успѣваше да се облекчи поне отчасти неносното положение на отдѣлнитѣ личности, днесъ ние като да сме безсилни да защитимъ нашитѣ сънародници отъ насилията на съюзницитѣ си. Колкото и чудновато да е това — то е фактъ“. „Краткото изложение за състоянието на окупираниитѣ отъ сръбскитѣ и грѣцки войски македонски градове и села“, което вчера получихъ, както и всички други частни и официални сведения отъ тоя родъ, ни даватъ една потресна картина за отчаяното положение, въ което се намиратъ нашитѣ сънародници всжде, гдето е стѣпилъ сръбски и грѣцки кракъ.

Нима трѣбваше да се води една освободителна война, за да видимъ освободеното отъ турския гнетъ българско население минало подъ ярема на нови тирани, и то нѣ други — а наши съюзници! Това е печално и опасно.“¹⁾

* * *

Решени да покажатъ честъ и човѣшки права, сърбитѣ неизмѣнно преследваха своята цель — обсебването на българскитѣ македонски покрайнини. За постигането на това, всички сръдства бѣха турени въ пълненъ ходъ.

Описвайки на министръ-председателя съ писмо отъ 22 януарий (4 февруарий) неволитѣ на българщината въ своя край, билоскитѣ граждани казваха между друго:

„ . . . Това, което най-много ни тревожи, това сж насилията отъ чисто националенъ характеръ. Сърбитѣ не могатъ спокойно да чуятъ името българинъ, и първата имъ дума при навлизането въ нашитѣ мѣста бѣше: „Шта сте“? На отговора: „българи“, — тѣ ругаятъ, както шо може да ругае само сърбинъ. Тѣ се гаврятъ съ българското име и заставятъ населението да се отказва отъ националното си име.

¹⁾ Докладъ и пр. с. 400 (19).

Въ туй отношение особно се прослави викария на Велешко-Дебърската епархия епископъ Варнава.

Въ Охридъ сж дали на улицитѣ сръбски названия; въ Прилепъ сж ба-
рабанчикъ се оповестявало, че освенъ турцитѣ всички други ще се казватъ
сърби“.)

Съ сжщата бруталностъ се отнесе сръбската официална власть и къмъ Велешката ни митрополия. На 25 януарий (7 февруарий) въ министерството на вътрешнитѣ работи въ София се получи следната телеграма отъ Щипския ни окръженъ Управителъ:

„Вчера, сутринъта, Велешкиятъ сръбски околийски началникъ съ едно отделение стражари блокиралъ българската митрополия, гдето билъ извършенъ обискъ. Всички книжа задигнати. Секретарьтъ митрополитски билъ малтретиранъ и съ белезници на ржцетѣ билъ отведенъ въ затвора, а на владиката Неофитъ предложили въ 24 часа да напустне града. Мотивътъ за тия сръбски изтжпления било едно окръжно на Св. Българска Митрополия, съ което е било искано отъ църковно-училищнитѣ настоятелства на Велешката епархия да представятъ сведения за приходоразходитѣ на общинитѣ. Сърбитѣ не признавали това право на българската митрополия, понеже въ Велесъ била сръбска власть, на която единствено принадлежало правото за подобни разпорядби. Постжпкитѣ на сръбскитѣ власти въ случая сж предизвикали общо негодувание между българското гражданство въ Велесъ.“

Свидетелъ на горната сцена билъ временно прибиваващиятъ по онова време въ оня край Михаилъ Такевъ, бивщъ министръ на България. Дълбоко възмутенъ, на 25 януарий (7 февруарий) той отправя отъ Щипъ следната телеграма „До Негово Величество Царя на всички българи“:

„Връщайки се въ 1-а армия, отбихъ се въ Скопие, Велесъ и Щипъ, крепости на българщината. Презъ вѣкове тѣ сж дали скжпи жертви въ борбата съ иновѣрното и инородно владичество, та и до сега пепелищата и кървитѣ изъ Щипскитѣ улици сж свидетели на последния презъ 1911 погромъ въ него. Колкото, обаче, възторгътъ, съ който тѣ сж посрещнали вестъта за обявяването на освободителната война, е билъ неописуемъ, а признателността къмъ Ваше Величество и цѣлия свободенъ български народъ за даденитѣ десетки хиляди човѣшки жертви изъ македонскитѣ и тракийскитѣ полета за тѣхната свобода е била безгранична, толкозь разочарованието и отчаянието днесъ отъ действията на съюзнитѣ сръбски войски и власти сж безгранични. Отъ всичко, що чухъ и лично видѣхъ, смѣло твърдя, че българскиятъ елементъ въ нещастна Македония се малтретира по начинъ възмутителенъ и отъ естество да застави изново населението да се залови за оржжие и се освободи отъ сърбитѣ.“

Като излага следъ туй вандалското нахлуване на сръбскитѣ агенти въ Велешката ни митрополия и малтретирането на секретаря ѝ, Такевъ добавя:

„Бързото и енергично действие на българското правителство се налага въ името на съюзното дѣло и добре разбранитѣ интереси на българската нация. Никога, може би, намѣсата на Ваше Величество не е била по-належа“

1) Л. Милетичъ цит. съч., с. 249, 250.

ша и по-необходима, отколкото днесъ, когато българщината въ окупираниѣ отъ сръбскитѣ войски български земи е подложена на убийства и насилствено заставяне да се отказва отъ името на рода си.“

Изпращайки ми преписъ отъ тая телеграма, Гешовъ бѣ написалъ върху бѣлото поле:

„Уваж. г. Тошевъ,

Отъ това разбирате, какви бури се готвятъ за втората половина отъ настоящата сесия на Народното събрание. Не е ли възможно да се даде да разбератъ нашитѣ съюзници необходимостта отъ по-друга политика?

Вашъ Гешовъ“.

* * *

Не успѣлъ още да направя предъ Пашича нужнитѣ постъпки по гореизложеното, азъ бѣхъ отрупанъ съ нови оплаквания, които ежедневно ми се изпращаха, било отъ нашето министерство на външнитѣ работи, било отъ частни лица.

Всички тия изложения прочитахъ лично Пашичу, протестирахъ най-енергично отъ страна на българското правителство и му оставяхъ преписи. Ала напусто. При това сръбскитѣ вилнежи тѣй се засилваха, че положително не смогнахме да ги зарегистрираме. Повсемѣстно вече водителитѣ на нашето племе въ Македония — духовни началници, учители, по-събудени граждани и пр. — биваха арестувани, избивани или изгонвани, а населението поголовно заставяно силомъ да се обявява за сръбско. Всесилниятъ сега сръбски епископъ Варнава не падаше по-долу отъ сръбскитѣ четници и пандури, които съ своитѣ своеволия напомнюваха най-мрачнитѣ времена на турското иго. Специални делегации отъ македонскитѣ градове масово пристигаха въ София да се оплакватъ на царъ и правителство отъ новитѣ си поробители. Плочитѣ съ български надписи въ черковнитѣ дворища и манастиритѣ биваха изпочупвани и разпилѣни. Училища и библиотеки се опожаряваха. Ликоветѣ на царъ Фердинандъ, престолонаследника и Негово Блаженство Екзарха се обезобразяваха, вадѣха имъ се очитѣ, тъпчеха се и се захвърлѣха на сметъта, ако не биваха изгаряни. Всичко българско трѣбваше да се затрие. Само духътъ на македонския българинъ си остана все тѣй бодъръ и непоколебимъ. Него нищо не можеше да сломи, въпрѣки яростни закани и черна неволя.

Лично престолонаследникътъ князь Александъръ удари плесница на едно момиченце — Васка Зайчева — за гдето на въпроса му, каква е, бѣ отговорило съ дѣтска искреностъ, че е *българче*.

Съ две височайши плесници се удостои по сжщата причина и десетъ годишното момченце Страхилъ Спировъ.¹⁾

Вѣренъ изразителъ на неизмѣримото негодувание, което тия сръбски безчовѣчни действия възбуждаха въ България, стана народния ни поетъ Ив. Вазовъ съ стихотворението си: „Па шта си ти?“; посветено на проф. П. Милюковъ.

¹⁾ Изъ единъ докладъ на Скопския митрополитъ Неофитъ отъ 28 IX 1913 г. до Негово Блаженство Екзарха. Вж. Л. Милетичъ цит. съч. 29.

Ето единъ откъсникъ отъ това стихотворение:

„Па шта си ти?“ — такъвъ въпросъ задава
Въвъ твоя домъ безочливъ чужденецъ;

„Па шта си ти?“ — съ таквазъ псувня смущава
Душката ти неканенъ гостъ пришелецъ.

„Па шта си ти?“ — такъвъ въпросъ навредъ, —
При Дринъ, при Шаръ, при Вардаръ, Прѣспа драга, —
И чака съ начумеренъ ликъ отъветъ“.)

Туй отъ най-високото мѣсто се даваше примѣръ на сръбски-те управници—шовинисти и имъ се сочеха методитѣ, що трѣбваше да усвоятъ, за да се доведе националистичната пансръбска политика до нейния логиченъ край: насилственото претопяване на българския елементъ въ границитѣ на Велика Сърбия.

На рѣководителитѣ на българщината въ *Приленъ* бѣ заповѣдано отъ мѣстния сръбски комендантъ „да съобщятъ на населението да се откаже отъ мисълта за присъединение къмъ България“.

Въ сжщото време въ брой 1-и на „Службени војни лист“ бѣ обнародвана наредбата „О уређењу ослобођенихъ крајева“, въ която бѣ казано (чл. чл. 79, 80), че всички християни отъ източно-православната вѣра стоятъ подъ духовната управа на сръбския митрополитъ, а всички учебни заведения — подъ надзора на сръбската държавна власть.

При тая безогледна война противъ беззащитното българско население, сръбскитѣ военни открито заявяваха, че най-много мразѣли българитѣ, следъ тѣхъ—австрийцитѣ и най-сетне — турцитѣ.

Насърдчавани отъ самата власть, сръбскитѣ главорѣзи мжченически убиха въ Кичево иеромонахъ Софроний попъ Петровъ — егуменъ на манастиря „Пречиста“ и иеромонахъ Теофилъ, калугеръ въ сжщия манастир, за туй, че не искали да се откажатъ отъ народността си. Първиятъ бѣ застрелянъ, а вториятъ разпнатъ на кръсть съ други двама българи, сжщо разпнати отъ дветѣ му страни.

?) Това стихотворение удостои Вазова съ потокъ сръбски ругатни. Сръбскитѣ поетъ Бешевич помѣсти въ „Пиѣмонт“ стихотворение озаглавено сжщо: „Па шта си ти?“, въ което се възвеличаваха сръбитѣ, че превзели Одринъ и пр. Другъ единъ отъ първитѣ сръбски поети—Драгутинъ Иличъ, отговаряйки Вазову, пѣше, че въ Македония сж живѣли сърби още преди да се е чуло името българинъ на свѣта и че България дължела освобождението си на пролѣтата сръбска кръвь!

Това подбуди Вазова да напише и следнитѣ редове:

„Не на злоба съмъ сѣячъ,
Ни пѣвецъ на отмъщение —
Мойта пѣсень — туй е плачъ
На души, сърдца ранени;

Плачъ надъ ваш-тѣ грозотий,
И безумие, и злоба, —
Надъ грядущото, що вий
Днесъ заравяте въвъ гроба.“

И какви ли не още чудовищни злодейства не извършиха сърбитѣ въ поробена отъ тѣхъ Македония.

* * *

Съ не по-малка ревностъ отъ съюзниците си сърби и гърците преследваха своята антибългарска политика сжщо така безъ огледъ на срѣдствата. Още съ навлизането си въ страната и тѣ се заеха съ насилственото ѝ обезбългаряване. По градове и села българското население чрезъ тероръ се заставяше да замѣни своитѣ свещеници и учители съ гръцки и да праща децата си въ гръцки училища.

Тукъ най-вече се отличаваше гръцкото духовенство.

На 21 ноемврий (4 декемврий 1912 г.) владиката Иоакимъ, възседналъ на конь и съпроводданъ отъ нѣколцина военни, съ камшикъ въ ржка биелъ и пждѣлъ българитѣ — мъже и жени, дошли отъ селата да видатъ „освободителната войска“ — съ думитѣ: „февгате клевтесъ“! (т. е. махнете се, разбойници!).

За градоначалникъ въ *Костуръ* бѣ назначенъ Стефаносъ Дукасъ, който презъ 1905 г., като андартъ, подъ името „капитанъ Мальо“, бѣ избилъ 60 души българи въ с. *Загоричане* и бѣ опожарилъ селото.

Такъвъ бѣ градоначалникътъ и на *Хрупища*.

Гръцки войници систематично унищожаваша въ българскитѣ училища училищнитѣ помагала, учебници и пр. съ закана, че тамъ, дето е стжпилъ гръцки кракъ, поменъ нѣмало да остане отъ българщината. Който не искалъ да се учи и говори на гръцки, трѣбвало да си върви въ България.

Особено измжчвано бѣ българското население, когато се предприе тѣй наречената *обезоржжителна акция*. Сега се извършиха изстжпления по-грозни отъ ония, на които бѣхме свидѣтели по време на турския режимъ.

На свещеницитѣ, които не можаха да представятъ позволение отъ респективния гръцки владика — а такова не имъ се издаваше — се забраняваше да служатъ на славянски, заплашваха се съ смъртъ или изчезваха безследно, щомъ не искаха да пригърнатъ еленизма.

На полицията бѣ заповѣдано силомъ да превзема българскитѣ екзархийски черкви.

Всички тия издевателства и насилия надъ българската съвѣсть, предприети още въ първитѣ дни на съюзническата война противъ Турция, постепенно се засилваха съ течение на времето. Надъ беззащитното българско население въ *Костурско*, *Воденско*, *Енидже-Вардарско*, *Берско* и *Солунско* се разиграха сжщитѣ безсрамни сцени и се извършиха сжщитѣ безчовѣчия, на които бѣ подложено това население и въ ония покрайнини, що имаха злата участь да попаднатъ подъ още по-грозния сръбски гнетъ.

Съ безброй трогателни заявления — апели, населението на завзетитѣ отъ гръцкитѣ войски земи молѣше министръ-председателя Гешовъ да не позволява „да се рѣже тѣлото на македон-

екция българинът отъ живото тѣло на България, а да се присъедини къмъ общото отечество“.)

Нищо, обаче, не помагаше.

* * *

Външползувачи и напърдени отъ растещитѣ мжчнотии, що помагаше съ Румъция, нашитѣ съюзници, особено сърбитѣ, съ още поучителнѣ темнѣ продължаваха да настаняватъ свои органи всжде въ Македония, заемаха или опожаряваха едно по друго селата по течението на рѣкитѣ Брѣгалница и Злетовска, уреждаха сръбски мѣстници край старата ни граница съ Турция и пр. Съ една речъ, сърби и грѣци считаха вече Македония за своя територия и гледаха, какъ по здраво да се настанятъ тамо. На нашитѣ нескончаеми протести не се обръщаше абсолютно никакво внимание. Нито едно престъжление не бѣ анкетирано, нито единъ престъжникъ наказанъ. Напротивъ, най-отявленитѣ злодеи — бивши четници и андарци — се ползуваха съ особното благоволение на властницитѣ и биваха награждавани за кървавитѣ имъ подвизи.

Особено зорко следѣха сръбскитѣ органи пристигащитѣ въ Македония, по служба, или като частни лица, българи отъ царството.

Макаръ и снабденъ съ открити листове отъ сръбската легация въ София и отъ българското министерство на войната, изпратениятъ отъ нашето финансово министерство чиновникъ при Българ. нар. банка Коста Колевъ, за да открие клонъ отъ сжщата банка въ Велесъ, бѣ пасилствено изгоненъ отъ мѣстния „срезки начелник“ и съ стража отведенъ до Нишъ, за да се завърне въ столицата.

А въ единъ свой докладъ до Экзарха Охридскиятъ митрополитъ Борисъ казва между другото:

„Особено неприязнено настроение показваха сръбскитѣ власти, когато градътъ ни (Охридъ) се посещаваше отъ лица, идещи отъ България. Тогаватѣ поставяха гоститѣ подъ усиленъ контрола и следѣха, где ще се спратъ на квартира и що ще говорятъ за териториалното разграничение на новоосвободенитѣ мѣста. Такъвъ бѣ случаятъ съ бившия министъръ А. Ляпчевъ, който презъ януарий посети града ни, и за когото охридскиятъ околийски началникъ бѣше казалъ, че ужъ нѣкои охридски граждани го замолили да го арестува и да го предаде на военния сждъ, защото на трапезата въ митрополията ужъ билъ казалъ, какво онѣзи мѣста, споредъ договора между Сърбия и България, щѣли да съставляватъ часть отъ цѣла България, — но че той, началникътъ, не далъ ухо на молбата на тѣзи граждани, понеже не можелъ да допусне единъ виденъ дипломатъ да покаже такава наивность. Сжщитѣ неприятности се изпитаха и при дохождането на народнитѣ представители: А. Урумовъ, Ц. Бръшляновъ, А. Кипровъ и писателтъ Хр. Силяновъ, на които властитѣ категорично запретиha да посетятъ града Струга“.

*) За подробности по сръбскитѣ и грѣцки жестокости по онова време вж. Dotation of Carnegie pour la Paix Internationale — L'enquête dans les Balkans, Paris, 1914; Сръбския режимъ и революционната борба въ Македония (1912—1915) отъ К. Пърличевъ, София, 1917 г.; Докладъ на парламентарната изпитателна комисия, томъ първи, с. 817—955 и цитирания трудъ на проф. Л. Милетичъ.

Съ писмо отъ 12/25 февруарий 1913 г. делегатътъ на нашата Главна квартира въ Скопие, майоръ Разсукановъ, следващото ми даваше нѣкои сведения за положението на българщината въ сръбския градъ, „което, въ сравнение съ онова на теговчани, велецани тиквешани и всички села“, той намираше р о з о в о, продължаваше

„Покрай мѣстнитѣ македонци страдатъ не по-малко и случайни дошли българи поданици. Жалъ ми е, господинъ Тошевъ, че за тѣхъ поне нѣма кой да се застъпи. Затварятъ ги само, защото били „българи“; изтезаватъ ги въ затворитѣ, защото на времето си били действували противъ сърбитѣ. На многократнитѣ ми запитвания, отговоритѣ сж. едни и сжщи — „затворенъ за плячкосване“. Замястникътъ на руския консулъ г-нъ Удинцовъ не иска и да чуе за каквото и да било оплакване отъ български поданици. Нѣщо повече, казва имъ, че сж „сърби“, или че сж дошли да „бунтуватъ мирнитѣ сърби“. Вѣрно е, че самъ той е повече сръбинъ, отколкото русинъ, каквито ги има и въ България: повече руси, отколкото българи, и жалкото е, че такъвъ човѣкъ днесъ защитава българскитѣ интереси тукъ.

Пада ми се случая да Ви поднеса почитанията си и да Ви пожелаея всички успѣхи по облекчение участието на „заробенитѣ“ отново тукашни българи.

Съ отлично почитание Майоръ Разсукановъ.“

Предавайки Гешову съ рапортъ отъ 15/28 февруарий впечатления си отъ получаванитѣ изъ Македония известия за безсрамнитѣ подвизи на нашитѣ съюзници и отъ воденитѣ въ Бѣлградъ разговори, добавяхъ:

„... Когато разговаряхъ вчера съ Хартвигъ въ руската легация, дойде и Пашичъ. Това ми даде възможность да рекапитулирамъ въ присѣствието на двамата всички досегашни оплаквания на македонскитѣ българи и нашитѣ безрезультатни постъпки. Презъ всичкото време на диалога ни съ Пашича Хартвигъ съ свити вежди пази горбно мълчание. По мимо многократнитѣ му по-раншни увѣрения, че се въодушевявалъ отъ най-добри чувства къмъ нашето население въ Македония, — не бива да се самооболщаваме, защото той е всецѣло въ сръбскитѣ води. Още по-малко можемъ да очакваме нѣщо отъ обещанията на Пашича“.

Такива бѣха впечатленията и на генералъ Паприкова, който току-що бѣ пристигналъ на 13/26 с. м. въ Бѣлградъ на пътъ за Скопие, кждето отиваше като представител на нашата Главна квартира. Следъ свиждането си на 14 и 15 с. м. съ Пашича и Хартвига, той се питаше, дали нѣкога е живѣлъ подъ слънцето по-голѣмъ лицемѣръ отъ първия и по-голѣмъ сатрапъ отъ втория.

Още по-разочарованъ се върна въ последствие генералъ Паприковъ отъ сръбската Главна квартира. Не се оправдаха надеждитѣ и на царъ Фердинанда, който, съобщавайки ми съ шифрована телеграма отъ 12/25 февруарий за горното назначение на Паприкова, добавяше:

„Мисля, че той, може би, ще да упражни влияние върху сръбскитѣ власти, за да държатъ по-справедливо поведение спрямо българитѣ въ окупиранитѣ отъ тѣхъ земи“.

За жалость, нищо не бѣ въ състояние да вразуми сърбитѣ. Съ още по-голѣмо ожесточение продължиха тѣ поголовното преследване на омразнитѣ имъ „бугараши“. Гоненията, побоищата

изчезанията и безследнитѣ изчезвания, особено на българскитѣ свещенослужители, учители и въобще на по-събуденитѣ наши сънародници, ще останатъ за приказъ въ историята на модерната тирания.

ГЛАВА X.

Сърбия официално иска ревизия на съюзнишкия си договоръ съ България.

Пашичъ за ревизията на договора. Смушение въ София. Становището на нашето правителство. Сръбско-грѣцки любезности и шушукания. Неплюдовъ за Хартвигъ. Среци съ нашитѣ министри. Хартвигъ и Пашичъ за писмото по измѣненостто на договора. Даневъ и Радко Димитриеви въ Петроградъ. Впечатление отъ това пътуване. Сръбско-грѣцкитѣ отношения се заякчаватъ. Пашичъ и кондоминиума. Нужда отъ освѣтление на общественото мнение.

Следъ като, по заповѣдъ на правителството, бѣхъ направилъ многократно постъпки предъ Пашича да ни се помогне съ сръбска обсадна артилерия, най-после на 29 януарий (11 февруарий 1913 г.) ми бѣ съобщено, че въпросътъ билъ разрешенъ благоприятно отъ сръбското върховно командуване.

Изпращаха ни се:

1) десетъ орждия Шнайдеръ-Каме, старъ моделъ, съ по 360 снаряда всѣко отъ тѣхъ;

2) осемъ нови 15 см. гаубици съ по 500 снаряда и

3) шестнайсетъ нови 12 см. гаубици, също съ по 500 снаряда.

Това се съобщилъ и Гешову отъ Спалайковича въ София съ писмо отъ 31 януарий¹⁾ (13 февруарий) 1913 г.

На нашето писмено предложение отъ 4/17 февруарий да заплатимъ горнитѣ орждия, официално ни се отговори на следния день съ отказъ. Каза ни се, че трѣбвало да ги върнемъ обратно, следъ като си послужимъ съ тѣхъ.

Явно бѣ, че вмѣсто да се съгласятъ да получатъ пари, сърбитѣ искаха да използватъ случая да искатъ ревизия на договора, т. е. земя. На това своевременно азъ обърнахъ вниманието на Гешова. За жалостъ нашето правителство не бѣ взело мѣрки да достави на времето необходимата обсадна артилерия, и сега, ще не ще, трѣбваше да моли сърбитѣ, които не искаха и да чуютъ, че, съгласно военната ни конвенция, бѣха длъжни да ни окажатъ тая помощъ.

По поводъ на това именно наше разбиране, формулирано отъ Гешова въ официално писмо отъ 8/21 февруарий до сръбското правителство, Пашичъ отпрати до Спалайковича обширно изложение отъ 9/22 февруарий, препись отъ което на 16/29 с. м. биде връченъ на първия ни министъръ.

Въ началото на това изложение се изтъкваше, че Пашичъ останалъ неприятно изненаданъ, за гдето отново му се наумѣвало

¹⁾ Докладъ и пр., с. 403.

за нѣкакво парично обезщетение срещу помощта въ оружие, която Сърбия ни била оказала; че за кралството било оскърбление да се гледа на войската му като на наемна войска, за чиито услуги могло да се предлага парично обезщетение, и че за естеството и размѣра на обезщетението, на което имала право, Сърбия смѣтала да проговори по-късно, когато додѣлъ моментътъ да се пристъпи къмъ разглеждане въпроса за подѣлбата между съюзниците на завладѣната отъ тѣхъ територия. Тѣй като, обаче, този въпросъ се подигалъ сега още отъ българска страна, Пашичъ счелъ за свой дългъ да запознае Софийския кабинетъ съ гледището на Бѣлградъ, не само относително обезщетението за обсадната артилерия, но и досежно обезщетението въобще, на което Сърбия имала право.

„Затова, казваше дословно Пашичъ въ писмото си до Спалайковича, азъ Ви моля, господине посланиче, да благоволите да направите постъпки предъ българското кралско правителство, щото предвидената въ сръбско-българския съюзеиъ договоръ граница да бжде изправена въ наша полза“.

По-нататкъ въ писмото се излагаха въ следнитѣ четири точки съображенията и тълкуванията за исканата отъ Сърбия ревизия на договора:

1) Съгласно съюзния ни договоръ и военната конвенция, Сърбия била задължена да влѣзе въ войната най-малко съ 150,000 войници, а България най-малко съ 200,000. На Вардарския театъръ Сърбия трѣбвало да изпрати 100,000 войници. *И България трѣбвало да изпрати въ помощъ на Сърбия точно толкова войска на сѣщия театъръ.* Въ действителность, обаче, станало друго яче. Въ началото на войната Сърбия почнала съ 310,000 войници, къмъ които по-късно се присъединили други още 50,000, докато България използвала почти всичката си войска на Маришкия театъръ, което не било предвидено въ договора. Лишена тѣй отъ помощта на 100,000 български войници, Сърбия трѣбвало сама да се сражава на Вардарския театъръ, поради което се видѣла принудена да вдигне на кракъ два пѣти повече войска отъ уговореното. Тѣй тя помогнала на България, давайки ѝ възможность да отправи въ Тракия всичката си войска. Въ сѣщность Сърбия сама воювала въ Македония, а България въ началото воювала сама, а по-сетне съ сръбска помощъ воювала въ Тракия. *Сръбската войска сама — безъ българска помощъ — сразила турската войска на Вардарския театъръ, като сѣщевременно се притекла въ помощъ и на българската армия на Маришкия театъръ.*

Ето защо Сърбия имала право на по-голяма територия отъ отредената ѝ по договора.

2) Въ съюзния ни договоръ били предвидени *спорна и безспорна* територии. Въ безспорната сръбска територия спадала територията западно отъ *Шаръ-планина съ Шкодренския вилаетъ*, а въ безспорната българска територия — територията отъ *Родопитѣ до рѣка Струма на изтокъ*.

Въ спорната територия спадала Македония. По духа на договора, ако безспорнитѣ територии бждѣли завладѣни, то тѣ безъ

никакъвъ споръ оставали на Сърбия и респективно—на България. Споредъ туй Шкодренския вилаетъ, т. е. *адриатическото приморие съ Дурацо тръбвало да остане на Сърбия, въ случай че бжде завладѣно.*

Между това, щомъ сръбската войска заела Шкодренския вилаетъ, изникнала неочаквана мжнотия на първо мѣсто за Сърбия, а на второ — и за България, като сръбска съюзница. Австрия заплашила Сърбия съ война, ако задържи Шкодренския вилаетъ. Споредъ сръбско-българския договоръ, България била длъжна да се притеже въ помощъ на Сърбия съ 200,000 войници, въ случай че Австрия би я нападнала. Прочее, Сърбия, а съ нея и България, били изправени предъ война съ Австро-Унгария, тъкмо въ минутата, когато войскитѣ имъ били противъ неприятелскитѣ турски войски. За да се отстранѣло стълкновението, приятелскитѣ Велики сили съветвали да се остави този въпросъ на решението на посланицитѣ въ Лондонъ. За да избѣгне конфликта, който заплашвалъ да осуети успѣха на войната, Сърбия се съгласила, въ свой интересъ, както и въ интереса на България, този въпросъ да бжде решенъ отъ амбасадѳоритѣ, които, както било известно, лишили Сърбия отъ Шкодренския вилаетъ съ Адриатическото приморие. Сърбия пожертвувала значи своята безспорна територия, за да запази себе си и България отъ една война, която заплашвала да унищожитѣ тѣхнитѣ успѣхи. Очевидно било, следователно, че Сърбия претърпѣла една загуба—*отрекла се отъ завладѣнатата земя въ свой интересъ и въ интереса на съюзницата си България. Ето защо тая загуба тръбвало да се подѣли между Сърбия и България, т. е. на Сърбия да се отстъпи по-голяма територия въ Македония.*

3) Въ съюзния договоръ било предвидено България да помогне на Сърбия съ 100,000 войници на Вардарския театъръ. Въмѣсто това, обаче, станало обратното, чрезъ своята Главна квартира, а на 11 октомврий 1912 г. и чрезъ нарочно изпратения за целта въ Нишъ министъръ на финансиитѣ г. Тодоровъ, България се обърнала къмъ кралското сръбско правителство съ молба: да изпрати чакъ по-скоро на Маришкия театъръ сръбска военна помощъ. Безъ много да му мисли, Сърбия се била отзовала на тая молба и веднага изпратила въ помощъ на България *повече отъ 50,000 войници.*

Освенъ това, на 27 януарий 1913 г. българското правителство се обървало къмъ сръбското съ нова молба: да изпрати на Маришкия театъръ *сръбска обсадна артилерия.* И на тая молба сръбското правителство тутакси се отзовало, като известило за своето решение българското правителство съ нота на своя посланикъ въ София отъ 31 януарий с. г., № 21.

4) По време на преговарянето и сключването на договора, отъ българска страна непрестанно се изтъквало, че Одринъ и територията източно отъ този градъ спадали въ сферата на Цариградъ и Пролитивитѣ, на които България не претендирала. Между това въ течение на войната настѣпилъ обратъ въ това отношение, и Одринъ съ територията източно отъ него се намѣрили въ сфе-

рата на българските претенции. Помагайки на българигъ да заемат Одринъ, сърбитъ съ още по-голъмо право искали увеличение на територията си въ Македония.¹⁾

* * *

Съ получаването на горното писмо-изложение, което преднамерено съвпаднаше съ румънската пресия надъ насъ, Гешовъ, ужасно смутенъ, ме повика по телефона сщия денъ вечерята, за да ми предаде на кратко тая „неприятна новина“ и да ми каже веднага да отпътувамъ за София, „за да видимъ, какво да се прави сега“. Сщевременно той ме натовари да помоля Пашича да си вземе обратно писмото и да го смѣта за неподадено, ала последниятъ решително отказа да стори това. Разбира се, Хартвигъ, комуто разправихъ за въпросната сръбска постъпка, се пристори, че нищо не знаелъ и че не вѣрвалъ да се отнасяло за „нѣщо сериозно“. Допускалъ да се касаело до нѣкой новъ мемоаръ на Спалайковича и нищо повече.

На 17 февруарий (1 мартъ 1913) отпътувахъ за София и още сщия денъ се видѣхъ съ Гешова. Давайки ми да прочета въпросното писмо, той съ съкрушенъ видъ добави, че по думитъ на Спалайковича, сръбскитъ искания съставлявали „question d'honnêteté“. Видѣхъ се и съ Т. Теодорова. И той, като Гешова, сега съ възмущение ми говори противъ сърбитъ. Тѣхното вѣроломство нѣмало равно на себе си. Ако станѣло нужда, сега и съ Австрия било простено да се споразумѣемъ противъ „престѣпнитъ шумадийци“. Но каквото и да било поведението на Бѣлградъ, той не можелъ да отбѣгне на договорнитъ си задължения. Договорътъ, като всѣки договоръ, не можелъ да се не изпълни. . .

Съ понятно чувство на още по-голъмо негодувание ми говоривъ въ сщщата смисль и Даневъ.

По покана на Гешова отъ 6¹/₂ до 8¹/₂ часа вечерята на 20 февруарий (5 мартъ) присъжтствувахъ въ министерския съветъ, гдето, следъ като докладвахъ устно за обезпокоителното настроение въ Бѣлградъ, преведохъ на останалитъ министри въпросното Пашичево писмо. Всички бѣха като попарени. Виждайки се почти изоставени отъ Русия, и обзети отъ видима уплаха предъ бързо развиващитъ се събития, нашитъ управници правѣха мжчителни усилия да помирятъ своитъ искрени русофилски чувства съ неотразимото изкушение да подирятъ подкрепа въ Виена. И наистина, между Гешовъ и Теодоровъ отъ една страна и графъ Тарновски—отъ друга, се водѣха вече приятелски разговори: Австро-Унгария да посрѣднични да се споразумѣемъ съ Румъния срещу помалки жертви отъ наша страна, да способствува за по-бързото сключване на единъ, по възможность, по-благоприятенъ миръ, имащъ за последствие приятелството ни съ Турция и Румъния, и заставяне Сърбия да изпълни договорнитъ си задължения. Срещу тая помощъ нашето правителство се задължаваше да предостави на Австро-Унгария експлоатацията на желѣзо-пътнитъ линии Скопие-

¹⁾ За сръбския текстъ на това писмо вж. Докладъ и пр., с. 405 (24).

и отъ чл. I отъ тайната добавка на тоя договоръ. — Що се касае до четиритѣ споразумения между главнитѣ щабове на дветѣ страни, тѣ произтичатъ отъ военната конвенция, въ чийто чл. 13 е казано следното:

„За *разпредѣлението на мобилизиранитѣ войски* по чл. I отъ тази конвенция и групирането имъ въ зоната на *сърсредоточаването*, въ случаетѣ изложени въ горнитѣ членове; за пѣтищата, които би трѣбвало да се поправятъ, или трѣбва да се направятъ; за бързото извършване *сърсредоточаването* на границата и за *по-нататъшното опериране* ще се споразумѣятъ и ще утвърдятъ, което е нужно, началницитѣ на генералнитѣ щабове на съюзнитѣ войски **веднага** подиръ сключването на тази конвенция“.

Отъ горното следва, че всички изброени документи съставляватъ едно недѣлимо цѣло. Игнорирането, следователно, на кой да е отъ тѣхъ, води неминуемо къмъ погрѣшни заключения. Исканията, които съ най-голѣмо очудване виждаме да се предявяватъ отъ страна на г. Пашичъ относително бждещата делимитация на Македония, не само не произхождатъ отъ уговореното въ горенброенитѣ документи, но се намиратъ и въ пълно противоречие съ тия документи, както ще видимъ туй по-долу.

Главниятъ аргументъ, що се привежда отъ г. Пашичъ въ полза на едно увеличение на територията, която е уговорено да се даде на Сърбия, се основава на ония членове отъ договора и отъ военната конвенция, въ които се говори за броя на борцитѣ отъ дветѣ съюзнишки армии. Г-нъ Пашичъ тълкува, че *при каквито и да било условия*, въ случай на война, България била длѣжна, споредъ уговореното, да изпрати на Вардарския операционенъ театъръ 100,000 борци, и понеже България не изпратила толкова борци, Сърбия имала била право да иска да ѝ се даде въ Македония повече отъ уговорената територия. Ще видимъ, че това тълкуване на г. Пашича не се подкрепя отъ формалнитѣ наши съглашения.

Въ военната конвенция България се задължава да предостави на Сърбия 100,000 борци въ два члена. Въ единия случай това се предвижда безусловно, а въ другия — подъ условие.

Безусловното задължение е предвидено въ чл. 3, алинея 3. То гласи:

„Въ случай, че Турция нападне на Сърбия, България се задължава **веднага** да навлѣзе въ Турция и отъ своитѣ войски, мобилизирани по чл. I отъ тази конвенция, да упѣти къмъ Вардарския операционенъ театъръ една армия ягка най-малко отъ 100,000 борци.“

Както се вижда, тоя членъ отъ конвенцията не е приложимъ за настоящата война, която не *бѣ отбранителна*.

Условното задължение на България, да даде на разположение на Сърбия 100,000 борци, се съдържа въ чл. 4 отъ военната конвенция. Тоя членъ гласи:

„Ако България и Сърбия, по предварително взаимно споразумение обявятъ война на Турция, и едната и другата сж длѣжни, **ако не бжде другояче наредено по специално споразумение**, отъ своитѣ мобилизирани войски, по чл. I отъ тази конвенция, да упѣтятъ на Вардарския операционенъ театъръ армия ягка най-малко отъ 100,000 борци“.

Следователно, условията, при които България се задължава да упѣти на Вардарския операционенъ театъръ 100,000 борци, сж, „ако не бжде другояче наредено по специално споразумение“.

Между туй, *другояче* е било наредено тъкмо по едно *специално споразумение* за случая. Както се спомена по-горе, по силата на чл. 13 отъ военната конвенция, следъ сключването на тази конвенция, началницитѣ на

щабовецѣ отъ двѣтъ страни сж уговорили и подписали специално споразумение „за разпредѣлението на мобилизиранитѣ войски“ и „за групиранието имъ въ зонитѣ на съсредоточаването“ и „за по-нататъшно опериране“.

Въ случая при войната съ Турция иматъ значение:

1-о Мнението на началниците на щабовецѣ отъ 23 августъ 1912 г. и

2-о Споразумението между началниците на българския и сръбския генерални щабове на армията отъ 15 септемврий сжщата година.

Въ мнението на сръбския генераленъ щабъ отъ 23 августъ чл. 3 буква а) и б) се казва:

„а) да против турске војске на Вардарском војишту треба да оперише цела српска војска,

б) да савезничка бугарска војска треба на Вардарско војиште да уплати најмање једну дивизију (24 батальона) у састав српске војске“.

Въ чл. 2 пакъ на споразумението отъ 15 септемврий 1912 г. се казва:

„Цѣлокупната българска армия ще действува въ долината на р. Марица, като на първо време остави една дивизия на линијата Кюстендилъ—Дупница“.

Обстоятелството, че горното е било уговорено така съ едно специално споразумение отъ 15 септемврий 1912 г., т. е. два дена преди обявяването на общата мобилизация на съюзнитѣ армии, не показва друго, освенъ че въ надвечерието на войната респективнитѣ щабове сж счели за потребно да отговорятъ на една обща военна нужда, *базирайки се именно на чл. 4 отъ военната конвенция.*

Прочее, явно е отъ гореизложеното, че България е била длъжна да даде на Вардарския операционенъ театъръ не 100,000 борци, а само една дивизия, и то *„на първо време“*, като въ чл. 3 отъ споразумението отъ 15 септемврий изрично се казва: *„Ако сръбската главна армия отблъсне турциштѣ отъ линијата Скопие—Велесъ—Щипъ и напредне на югъ, тогава българитѣ могатъ да си послужатъ съ своята дивизия, за да усилятъ войскитѣ си на Маришкѣя театъръ“.*

Както е известно, българската 7-а дивизия бѣ пренесена на Маришкѣя театъръ чакъ следъ падането на Солунъ.

Не отговаря на действителността и твърдението, че сръбско-българското разграничение въ Македония е било уговорено въз основа на *„предпоставката“*, досежно бройния съставъ на двѣтъ съюзни армии въ Вардарския операционенъ театъръ. Както отъ съюзния договоръ, тъй отъ съставляващитѣ неотдѣлна часть отъ него документи явствува, че никога и нийде не е било дума да се дѣли Македония между България и Сърбия въз основа на военнитѣ сили, що биха изкарали двѣтъ съюзни страни на Вардарския операционенъ театъръ при една война съ Турция.

Горнитѣ доводи оборватъ по единъ безсѣмненъ начинъ твърдението на г. Пашичъ, че Сърбия имала право на по-гольма територия отъ предвидената въ договора поради това, че въ Вардарския операционенъ театъръ биди извадени повече сръбски, отколкото български войски“.

На второ мѣсто, г. Пашичъ дири доказателства за своитѣ искания въ ония клаузи отъ договора, гдето се говори: коя часть отъ територията на Турция ще припадне на Сърбия и коя на България, и презъ где ще mine българската граница между двѣтъ съюзници. Г-нъ Пашичъ счита за *безспорна* територия за Сърбия земитѣ *западно отъ Шаръ планина, заедно съ Шкодренския вилаетъ*, за България — земитѣ *източно отъ Родопитѣ и рѣка Струма*, а за *спорна* територия той смѣта цѣла Македония.

Горното тълкувание на г. Пашичъ е погрѣшно. Не само по духъ, а и по буквата на чл. 2 отъ тайното приложение къмъ договора за приятелство и съюзъ между царство България и кралство Сърбия, за Македония се предвиждатъ само две евентуалности: или да състави една автономна област съ предѣли ясно предвидени въ този членъ, а именно: Шаръ планина, Родопитѣ, Архипелага и Охридското езеро, или да се подѣли между съюзниците и завладѣе. Въ последния случай, чл. 2 отъ тайното приложение пакъ означава една голѣма частъ отъ Македония, която *не може да бѣде спорна*, а друга малка зона, която *е спорна*, и ще се подложи на арбитража на Н. И. В. Руския царъ. Въ този членъ изрично е казано, че *„Сърбия се задължава да не дири нищо отвъдъ линията, отбелязана на приложената карта“*. Между това, както е посочено най-подробно—съ споменуване на всички географически пунктове, тая линия почва отъ върха Голѣмъ (северно отъ Крива-Паланка) и следва въ общо юго-западно направление до Охридското езеро, минавайки между Куманово и Кратово, южно отъ Скопие

Ясно е прочее като день, че ако не би било възможно Македония да се отдѣли въ особна автономия, то за спорна територия трѣбва да се счита само зоната между тая линия отъ една страна и Шаръ планина отъ друга.

При тия ясни и категорични постановления на тайното приложение на договора, ако има нѣщо да разискваме помежду си относително Македония, то е само въпроса: добре ли е тая област да бѣде конституирана въ автономия въ гореотбелязанитѣ предѣли. Ако ли не мислимъ да правимъ отъ Македония автономия, то не остава друго освенъ да се прибѣгне къмъ арбитража, съгласно чл. 2 отъ тайното приложение къмъ договора.

Г-нь Пашичъ погрѣшно тълкува чл. 2 отъ тайното приложение и относително ония земи, които се намиратъ западно отъ Шаръ планина и източно отъ Родопитѣ. Въ договора и неговитѣ приложения нийде не се говори, каква частъ отъ земитѣ къмъ Адриатическо море ще влѣзе въ предѣлитѣ на Сърбия, нито пъкъ каква частъ отъ Одринския вилаетъ ще влѣзе въ предѣлитѣ на България. При тия условия никакви права за една страна, или задължения за другата, не могатъ да произлѣзатъ отъ факта, че Сърбия се е съгласила да не претендира за териториаленъ излазъ на Адриатическото море, както и отъ факта, че Одринскиятъ вилаетъ евентуално би могълъ да влѣзе въ предѣлитѣ на България.

Отъ горното следва, че отказътъ на Сърбия отъ териториаленъ излазъ на Адриатическо море не ѝ дава право на компенсация въ вреда на България, чрезъ отстъпване части отъ припадающитѣ се на последната по договора земи въ Македония.

3. По-нататъкъ г. Пашичъ тълкува, че Сърбия нѣмала задължение да изпраца, отъ своя страна, никаква сила на Тракийския театъръ, и понеже пратила две дивизии подъ Одринъ, имала право да иска въ Македония повече отъ уговорената територия.

И това тълкувание е, обаче, въ противоречие съ сключенитѣ между България и Сърбия съгласения.

Споредъ алинея 3 чл. 2 отъ военната конвенция, Сърбия е длъжна да помогне на България *съ всички свои войски*, които би ѝ останали на разположение, тъй както и България се задължава да стори същото по отношение на Сърбия, съгласно алинея 5 чл. 3 на сжщата конвенция.

Споразуменията, сключени между генералнитѣ щабове специално и конкретно за воденето на войната, сж още по-изрични въ това отношение.

Така въ чл. 1 на споразумението от 19 юний дословно е казано: „Ако ситуацията изиска да се усилва българската войска на Маришкия операционен театър, а на Вардарския операционен театър не е нужно да се държат азиатските уговорени войски, тогава потребните войски се пренасят от Вардарския на Маришкия операционен театър и обратно“.

Въз основа тѣмо на тия клаузи от военната конвенция и споразуменията, двата шаба на съюзнишките армии намѣриха за необходимо, въ общия интерес, да се пратят две сръбски дивизии на Маришкия операционен театър, безъ да се изтеглява нашата 7 дивизия отъ Вардарския операционен театър, докато траяха тамъ военните действия.

При така ясно прецизиранитѣ задължения на дветѣ страни, не може по никакъ начинъ да се поддържа, че въз основа на съюзнишкия договоръ сръбското правителство имало право да иска какво да било териториално увеличение, въз отъ границитѣ отбелязани въ договора.

Извѣстно е, че всички съюзнишки съглашения преследватъ една и съща целъ: въ случай на война—да се осигури успѣхътъ на съюзнишкото оръжие и да се сломи общиятъ врагъ. Не може никой да поддържа, че ако единъ отъ съюзницитѣ бжде поразенъ отъ неприятеля, това не е отъ естество да се отрази върху успѣхитѣ на другия съюзникъ; излѣзше ли турската армия победоносна на Тракийския театър, нищо не можеше я спре да продължи победитѣ си на Вардарския театър, и—обратно. Дори да не бѣше предвидено въ самитѣ съюзнишки съглашения, коя страна съ какви сили е длъжна да участвува въ двата операционни театра, и че едната страна е длъжна да се притече на помощъ на другата съ всичкитѣ си свободни сили,—двата съюзника, безъ да предявяватъ какви да било претенции, не можеха да се не притекатъ, споредъ развой на военнитѣ операции, единъ другиму на помощъ. Инакъ не би имало никакъвъ съюзъ, а при изричнитѣ договорни задължения — да се дава подобна помощъ — съвършено безосновни се явяватъ исканията предявени въ въпросното писмо. Ние би желали да ни се посочи една едничка клауза отъ договора и отъ тайното приложение къмъ него, гдето да бжде предвидено, че едната или другата страна има право да иска увеличение на територията, която е уговорено да ѝ се даде. Такава клауза не съществува. А безъ подобна клауза никой отъ странитѣ нѣма право да иска повече територия.

Отъ гореизложеното следва, че въ случая Сърбия не е дала нищо повече отъ онова, що е била длъжна да даде като съюзница, съгласно съюзнишкитѣ си задължения, та за туй нѣма защо и да претендира на територия по-голяма отъ отредената ѝ отъ договора.

4. Въ четвъртата и последна точка на своето писмо г. Пашичъ казва, че преди войната Одринъ, заедно съ частъ отъ територията източно отъ тоя градъ, билъ извънъ претенциитѣ на България. Между тѣмъ нийде въ съюзнишкитѣ ни съглашения подобно нѣщо нѣма, както не е казано, че и Сърбия се отказва отъ Санджака и Адриатическото приморие.

Ако ли пъкъ е въпросъ да се питаеме, кой какви жертви е понесълъ до сега въ кръвъ и материални сръдства, ще излѣзе, че пропорционално на припадащитѣ се на съюзницитѣ територии, българскитѣ жертви сж най-големии. До като Сърбия има загуби на хора всичко не повече отъ 18,000 убити и ранени, ние имаме 83,489, отъ които убити и умрѣли отъ разни болести 30,024 и ранени 53,465.

При тоза България е принудена да води, така да се каже, втора война, за да се застави Турция да подпише единъ миръ, еднакво важенъ и необхо-

димъ и за Сърбия. Най-сетне, не трѣбва да се забравя, че България се вижда принудена да отстъпи частъ отъ своята територия на Румъния, нѣщо което не би станало безъ днешната съюзническа война. Загубата, значи, въ случая, претърпяна само отъ България, е въ сжщностъ единъ видъ изкупление на обшитѣ съюзнишки интереси.

Съзнавайки напълно своитѣ съюзнически длъжности и въодушевено отъ чувства на абсолютна справедливостъ и лоялностъ, българското правителство се ласкае съ надеждата, че и кралевското сръбско правителство ще изпълни до край лоялно и добросъвѣстно своитѣ задължения, и не ще повдига въпроси несъвмѣстими съ сжществуващитѣ между дветѣ братски страни съглашения. Най-големата гаранция за бъдещето на двата народа не е въ произволното нарушение на договора и произхождащитѣ отъ него други съглашения, а въ тѣхното строго и точно изпълнение въ всѣко отношение. Само тъй нашиятъ съюзъ ще може единъ день да се прошири и видоизмѣни въ смисълъ—да обезпечи още по-голема облага въ бъдеще и на България и на Сърбия.

Преписъ отъ нѣстоящото имайте добрината да връчите г-ну Пашичу, като отговоръ на неговото писмо до г-нъ Спалайковичъ отъ 16 февруарий н. г.

Благоволете и пр.

(п). Ив. Ев. Гешовъ¹⁾

* * *

Когато горното писмо бѣ вече приготвено и въ окончателенъ видъ прието и одобрено, Гешовъ ми каза, че министерскиятъ съветъ, следъ като поразмислил пакъ по въпроса, решилъ да го не връчваме на Пашича до второ разпореджане. Това — за да се не дразнѣли сърбитѣ преди падането на Одринъ.

На 24 февруарий (8 мартъ) бѣхъ приетъ отъ Н. В. Царя.

Съ голѣмо разочарование ми говорѣ той: за създаванитѣ ни отъ съюзницитѣ мжчнотии; за решението имъ да ни измамѣтъ и изнудѣтъ заедно съ Румъния; за прѣкомѣрнитѣ амбиции на кралъ Кароль, който искалъ да печели евтина слава на българска смѣтка; за тъй пакостнитѣ разногласия между кабинета Гешовъ и Главната квартира; за липсата на пълно единомислие между Гешовъ и Даневъ, между генералитѣ Савовъ и Фичевъ и пр. По неговото убеждение, Гешовъ билъ ситъ вече на управлението. Развиващитѣ се събития не били по неговия темпераментъ.

Стана дума и за ответното писмо до Пашича. Царьтъ се изказа одобрително за съдържанието му, безъ да скрие своя скептицизмъ досежно очаквания отъ него резултатъ. Най-големитѣ мжчнотии идѣли отъ сърби и гърци. По мимо договора ни съ тѣхъ, първитѣ искали отъ насъ жертви, които въ никой случай ние не сме могли да дадемъ, а вторитѣ, безъ договоръ, искали сжщо така да ни изнудѣтъ.

Изобщо взето, положението се рисувало въ мрачни краски.

* * *

Въ сжщото почти време, когато Спалайковичъ предаваше Гешову изложението на Пашича, въ нашето министерство на външ-

¹⁾ На с. 413 отъ Доклада и пр., погрѣшно е казано, че горното писмо е писано отъ Гешова.

нитѣ работи се получаваха сведения за все по-тѣсното споразумение между сърби и гърци противъ насъ.

На 18 февруарий (2 мартъ) Македонскиятъ воененъ губернаторъ, генералъ-майоръ Вълковъ, телеграфира на генералъ Савовъ:

„Нелоялнитѣ действия на сърби и гърци въ Македония, както и съмѣстнитѣ имъ действия противъ нашитѣ власти въ Доѳранско, се отдаватъ, споредъ частни сведения, на нѣкакво си тайно съглашение за дѣлежа на Македония. Сърбитѣ претендирали за граници до р. Струма, а гърцитѣ — до Сѳресъ. Споредъ сжщитѣ сведения, и въ дветѣ съюзни армии били съставени: виши офицерски лиги съ цель да въздействуватъ върху своитѣ правителства за такъвъ дѣлежъ. Това е възможно, защото въ тѣзи армии има зараза отъ преториянство, поради неотдавнашнитѣ събития въ тѣхъ. Единъ полковникъ отъ сръбската армия е говорилъ, че нѣма да се подчини на договора, подписанъ отъ нѣкой си Пашовъ, българинъ по произходъ.“¹⁾

А на 24 с. м. генералъ Хесапчиевъ отправя Гешову следната депеша:

„Считамъ за нужно да донеса до вашето знание, че когато гърцкитѣ съюзни войски се биятъ съ нашитѣ въ Нигрита, побратименитѣ отъ сръбския полковникъ Павловичъ сръбски и гърцки офицери почти всѣкидневно правятъ враждебни демонстрации противъ нашитѣ тукъ офицери. Вчера и завчера въ единъ ресторантъ, при множество гърцки офицери, около петнайсетъ сръбски и десетина наши, единъ гърцки офицеръ, носящъ сръбско знаме и единъ сръбски офицеръ, носящъ гърцко знаме, влизатъ въ ресторанта, кръстосватъ знамената, а другаритѣ имъ ги посрѣщатъ съ „ура“ и съ викове: „да живѣе сръбско-гърцкото братство.“²⁾

Въ сжщата смисль генералъ Хесапчиевъ телеграфира на 26 февруарий (10 мартъ) и на помощникъ-главнокомандувация въ Димотика, добавяйки:

„Вчера пристигна тукъ, посрещнатъ на гарата отъ принцъ Никола, сръбскиятъ престолонаследникъ, и следъ дванадесетъ часово стоене, отпътува обратно за Скопие, като се срещна съ краля и обѣдва съ него. Сжщо така много се говори, че гърцитѣ имали намѣрение да дадатъ единъ срокъ за очистиане на Солунъ отъ нашитѣ войски. Жандармерийскиятъ офицеръ, францускиятъ полковникъ Фулонъ, снощи ми съобщи, че чулъ за това отъ сериозни хора“.

Тая телеграма своевременно е била протелеграфирана отъ Главната квартира на Негово Величество Царя и на министъръ-председателя съ мнение отъ генералъ Савовъ, че

„само съ въоръжена сила въ тия мѣста ще можемъ да възстановимъ изгубеното и да видимъ уважение къмъ насъ отъ сърби и гърци, и заради това всѣко протакане на настоящето положение е пагубно за нашето бъдеще въ Македония.“³⁾

Веднага подиръ получаването на първата отъ тия две телеграми, на 25 февруарий (9 мартъ) Гешовъ ме натовари, като завърна въ Бѣлградъ, да протестирамъ „противъ подобни предизвикателства“ и да поискамъ „наказанието на виновнитѣ“, като на-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 414 (28).

²⁾ Се тамъ, с. 414 (29).

³⁾ Се тамъ, с. 588 (58).

стоя „да се тури край на такива враждебни демонстрации против нашитѣ офицери“.)¹⁾

За съжаление, въ случая се касаеше за нѣщо много по-сериозно отъ въпроснитѣ демонстрации. Ние, обаче, се задоволявахме съ безплодни протести предъ нашитѣ съюзници, безвъзвратно решени да ни ограбятъ. Виждайки това, мнозина у насъ смѣтаха вече, че единствениятъ излазъ отъ туй унизително за нашето национално достойнство положение е, ако стане нужда, съ сила да заставимъ нелоялнитѣ си съюзници да се придържатъ въ постановленията на сжществуващитѣ договори. На това мнение бѣ и генералъ Радко Димитриевъ. При една среща на 27 февруарий (11 мартъ), следъ като ми говорѣхъ съ голѣмо възбуждение противъ „върломнитѣ сърби“, той заключи, че нашитѣ войски били „готови за нови победи“...

Тия думи отразяваха размѣритѣ на растещето негодувание противъ съюзницитѣ, които съ безчестнитѣ си домогвания за българска земя и съ престѣпното си поведение въ Македония разочароваха и най-горецитѣ привърженици на споразумението ни съ тѣхъ.

* * *

На 27 февруарий (11 мартъ) посетихъ и Неклюдова. Прочетохъ му писмото на Пашича и нашия отговоръ. Каза ми, че напълно се съгласявалъ съ насъ. Назначението на Хартвигъ въ Бѣлградъ било цѣло нещастие за съюза ни съ сърбитѣ. „Неимовѣрно амбициозенъ и при това голѣмъ интригантинъ“, той тласкалъ Бѣлградъ къмъ нарушение на договора, съ което правѣлъ лоша услуга и на Русия. Това силно възмущавало Неклюдова, и той не веднажъ писалъ Сазонову, че, за избѣгване на възможната катастрофа, Сърбия трѣбвало лоялно да изпълни „договорнитѣ си задължения“. Сазоновъ, обаче, билъ безсиленъ да постави Хартвига на мѣстото му, и последниятъ безнаказано продължавалъ опасната си игра.

На 2/15 мартъ отново споходихъ Данева. По порѣчка на Гешова, трѣбвало да се опитамъ да смекча неговата непримиримостъ относительно Солунъ. Той, обаче, бѣше непоколебимъ въ мнението си: да не отстъпваме ни на косьмъ никому нищо. При това отъ него дишаше заразяващъ оптимизмъ. И Солунъ щѣлъ да бѣде нашъ, и воденската, и леринската, и костурската каази нѣмало да бждатъ гръцки, както и Сърбия трѣбвало безусловно да изпълни договора.

Впрочемъ, гледището на Данева за Солунъ бѣ сподѣляно отъ мнозина още видни наши хора—политици, общественици и учени.

Нѣколко срещи имахъ и съ министритѣ Иванъ Пѣевъ-Плачковъ и Димитъръ Христовъ. Гѣвкавъ и прозорливъ, първиятъ бѣ решително противъ всѣкакъвъ диалогъ съ сърбитѣ отъ естество да доведе до сжжване. На това той особно напираше, ако между София и Виена не сжществувало никакво споразумение. Неговата

¹⁾ Докладъ и пр., с. 415 (30).

дума, обаче, въ министерския съветъ — макаръ той да му бѣ нѣкакъ интелектуалната пружина — не се вземаше винаги въ внимание. Гледанъ не догамъ добре отъ цанковиститѣ, той бѣше подозиранъ и въ собствената си срѣда — въ симпатии къмъ Австрия.

Димитъръ Христовъ, отъ друга страна, съ своя живъ темпераментъ, бѣ особено велеречивъ, кога изказваше възмущението и закънитѣ си противъ сърбитѣ, както и голѣмото си разочарование отъ „неиспостоятелната руска политика“. Упрѣкваше нѣкои отъ своитѣ колеги въ министерския съветъ въ малодушие, и имаше пълно уважение въ собственитѣ наши сили. Специално по разпрята ни съ Румѣния, той енергично подѣржаше необходимостта отъ споразумение.

На заминаване за Бѣлградъ на 5/18 мартъ отидохъ да си взема сбогомъ отъ Гешова и да получа последнитѣ му инструкции. Безъ да ми каже, обаче, нѣщо особно, той ме натовари само да *подхвърля* на Хартвигъ, че ако сърбитѣ продължавали да ни задватъ главоболия, могли сме да проговоримъ за автономията на Македония. Обади ми още, че Сазоновъ билъ викналь „аманъ“ предъ Бобчева отъ нашитѣ разправии. На сърбитѣ никакви териториални компенсації нѣмало да направимъ. По-скоро сме могли да се споразумѣемъ съ гърцитѣ, като имъ стѣжпимъ Солунъ. Само, че Даневъ не се съгласявалъ . . . Впрочемъ, споредъ нашия премиеръ, въ момента едва ли щѣло да може да се говори съ гърцитѣ, заети съ настѣпилата за тѣхъ промѣна следъ токущо станалото въ Солунъ на 5 с. м. убийство на кралъ Георги отъ солунския грѣкъ и бившъ учитель Александъръ Скиносъ.¹⁾

Но имаше друга една още по-важна причина да не може вече тъй лесно да се третира съ Атина. Следъ падането на Янина Елада се почувствува още по-окрилена. На 21 февруарий (5 мартъ) бившиятъ министъръ-председателъ Рали произнесе следнитѣ самонадѣяни думи:

„Осланяйки се на силата на грѣкото оржие, правителството може да отстои правата на цѣлокупния еленизъмъ и съ гордостъ да припомни на всички, че на Гърция, на нейнитѣ борби, войски и геройства на синоветѣ ѝ се дължи най-голѣмата заслуга за щастливия изходъ на Балканската война“²⁾

Въ сжщото време и по сжщия случай грѣккиятъ представителъ въ Цетина, Евгиниадисъ казва на нѣкои отъ колежитѣ си:

„Сега вече българитѣ не могатъ да претендиратъ, че тѣ сж победителитѣ; Гърция ще наложи своитѣ искания на България не само за Солунъ, но и много по-нататѣкъ“³⁾

Позабъркани бѣха сега главитѣ на гърцитѣ и отъ обстоятелството, че младо-турцитѣ чрезъ Цариградския патриархъ имъ пра-

¹⁾ На погребението на убития грѣкки кралъ, което се извърши въ Атина, отъ страна на България присѣтствува престолонаследникътъ князь Борисъ, въ чиято свита влизаха: министра на вътрешнитѣ работи А. Людскановъ, подпредседателтъ на Народното събрание Атанасъ Зуровъ, генералъ адютантъ П. Марковъ и началникътъ на политическото отделение при министерството на външнитѣ работи Г. Радевъ.

²⁾ Докладъ и пр. с. 586 (54)

³⁾ Се тамъ, с. 589 (61)

вѣха известни аванси, при условие, че ще се оттеглятъ отъ Балканския съюзъ. За сжщото съдействувахе и Австро-Унгария.

* * *

На 6/19 мартъ заранѣта се завърнахъ въ Бѣлградъ. Сжщия день се видѣхъ съ Хартвига и Пашича и на утрото отправихъ Гешову между друго следнитѣ редове:

„Както имахъ честѣта да Ви телефонирамъ, вчера съ пристигането си посетихъ Хартвига. Опита се да умаловажи известното писмо на Пашича до Спалайковича. Отъ последния пасажъ на това писмо не се разбираше, че Сърбия искала да задържи за себе си всички заети отъ нейнитѣ войски земи въ Македония. Отговорихъ му, че ако действително той не отдава значение на писмото, нѣма освенъ да посъветва Пашича да го оттегли. Ала г. Хартвигъ ме помоли да му оставя писмото да го прегледалъ още веднажъ. Следъ туй додаде, че той узналъ неговото съдържание, следъ като г. Неллюдовъ телеграфиралъ на г. Сазонова.

Въ желанието си да оправдае тая постѣпка на Пашичъ, Хартвигъ ми каза още, че узналъ, какво въпросното писмо било написано, следъ като „Бѣлградското правителство се счело дълбоко оскърбено“ отъ предложението ни да му заплатимъ изпратената предъ Одринъ сръбска артилерия

Тая заранъ видѣхъ и г. Пашича въ министерството на външнитѣ работи. Той самъ отвори дума за въпросното писмо. И той, като г. Хартвигъ, ми каза, че то било написано по поводъ предложението ни да заплатимъ поисканата артилерия. Това наше предложение силно обидило сръбското правителство

Следъ това отново се срещнахъ съ г. Хартвигъ, комуто предадохъ разговора си съ г. Пашичъ, както и впечатленията, що изнесохъ отъ тая среща. А тия впечатления сж, че сръбското правителство ще настоява да задържи, ако не цѣлата, то поне частъ отъ окупираната отъ сръбскитѣ войски територия. Впрочемъ, по тоя въпросъ вѣрвамъ да не сжществува особна разлика между г. г. Пашича и Хартвига“¹⁾

* * *

На 7/20 мартъ подиръ вечеря, заедно съ Хартвига, посрещнахме на Бѣлградската гара Данева на пѣтъ за Петроградъ, гдето съ генералъ Радко Димитриева трѣбваше да освѣтлятъ мѣрдавнитѣ кржгове по спороветѣ ни главно съ съюзницитѣ и да молятъ руситѣ да се застѣпятъ за нашитѣ интереси.

„Цельта ми бѣ, обяснява по-късно Даневъ, не толкова да се занимавамъ съ въпроса за румѣно-българската граница, колкото да се занимая съ другитѣ въпроси, които ни интересуваха—съ сръбския и грѣцкия“²⁾

Впечатленията си пѣкъ отъ разговора, що имамъ съ Хартвига, Даневъ предава Гешову отъ Виена съ телеграма отъ 8/21 мартъ, въ която се казва:

„Оплака ми се (Хартвигъ), че сръбско-българскитѣ недоразумения му причинявали много безпокойства. Азъ забелязахъ, че ако тия недоразумения

¹⁾ Докладъ и пр. с. 417 (Зѣ)

²⁾ Приложение и пр. с. 50

се разразятъ въ явенъ конфликтъ, както изглежда, не зная, дали не би било предпочително да не се почваше войната противъ Турция. Той се съгласи съ мене, но добави, че се надѣвалъ да се изглади спорътъ по приятелски начинъ. Азъ побързахъ да подчертая, че това е възможно само подъ условие, ако сърбитѣ зачетатъ сключения съ насъ договоръ. Друго яче, стълкновението е неминуемо.

Хартвигъ пакъ се помъчи да оправдае Пашича съ това, че военнитѣ власти не били нему подчинени. Моето впечатление е, че на Хартвигъ не бива да разчитаме, защото ми се вижда до известна степенъ вече ангажиранъ спрямо сърбитѣ. При това положение на нѣщата не би ни оставало освенъ да подадемъ нашия отговоръ на сръбската нота и да поставимъ въпроса за нашитѣ отношения съ сърбитѣ ребромъ—даже съ рискъ да ни заплашатъ съ оттегляне на войскитѣ си отъ Одринъ.“¹⁾

Заминаването на Даневъ и Радко Димитриевъ за Петроградъ не бѣ по угодата нито на румънитѣ, нито на съюзницитѣ ни.

Специално по изпращането на генералъ Радко Димитриевъ въ руската столица, Спалайковичъ телеграфира Пашичу на 5/18 мартъ:

„Радко е руски възпитаникъ и минава за най-голѣмия русофилъ въ българската армия. Въ Русия го ценятъ като човѣкъ, комуто могатъ да се довърватъ.

За целта на Радко Димитриевата мисия, научихъ следното отъ английския пълномощенъ министъръ: Той трѣбва да въздействува на руското правителство по висешитѣ българо-румънски и българо-сръбски въпроси. Английскиятъ пълномощенъ министъръ ми каза сжщо, че на руситѣ се отворили най-последе очитѣ предъ двойствената политика на царъ Фердинанда, и че било решено Русия да подкрепи сега Румъния. Английското правителство, което сжщо така известно време водѣло политика на лавиране между групировкитѣ на силитѣ, *най-сетне се решило да застане на страната на едната група*. Такава една политика би могла да унищожии царъ Фердинанда, и за Сърбия би било най-добре открито да застане на страната на Антантата. „Яснитѣ политически положения сж най-добритѣ и най-сигурнитѣ.“²⁾

По сжщия поводъ румънскиятъ пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ, Филалити, телеграфира на Майореско, че всички сърби, съ които говорилъ, му заявили, какво отъ генерала до последния войникъ нѣмало да напуснатъ Битоля и другитѣ градове, заети отъ сръбскитѣ войски, и че „предпочитали да се оставятъ да ги изтрепе генералъ Савовъ, отколкото да се откажатъ отъ онова, което сж заели.“³⁾

Съ рапортъ пкъ отъ 6/19 мартъ Калинковъ съобщава Гешову, че Майореско се оплаквалъ „отъ несдържанитѣ и предизвикателни по форма и съдържание декларации на Данева, когото считалъ за крайно непримиримъ, неотстъпчивъ и упоритъ. За туй отиването му въ Петербургъ щѣло да развали, вмѣсто да поправи работата.“⁴⁾

¹⁾ Докладъ и пр. с. 419 (37)

²⁾ D-r M. Boghitschewitsch, цит. съч. с. 310 № 284.

³⁾ Documents diplomatiques и пр. с. 88 № 116

⁴⁾ Докладъ и пр. с. 751 (237)

Впрочемъ заминаването на Даневъ за Русия не се посрещна добре и отъ Сазонова. Следъ като, по поръчка на последния, Бобчевъ бѣ телеграфиралъ Гешову, че на предстоящата конференция по уреждане на румъно-българската разпра, нѣмало да бждатъ допустнати делегатитѣ на България и Румъния; че всѣка отъ странитѣ ще трѣбвало да изложи писмено своето становище; че, по думитѣ на Сазонова, князь Гика билъ отишълъ въ Петербургъ не като делегатъ, а въ отпускъ,—най после самъ Сазоновъ телеграфира Неклюдову, „че пребиването на Данева въ Петроградъ едва ли се предизвиква отъ интереса на дѣлото“¹⁾; а на 6/19 мартъ Гешовъ получава пакъ отъ Бобчева следната телеграма:

„Сазоновъ е отговорилъ чрезъ Неклюдова, че не може да прелятствува за идването на Данева, като частно лице, но че намира това за неудобно. То ставало още повече усложнено съ идването на генералъ Димитриевъ, който стига днесъ.“²⁾

* * *

Съгласно нареждането на Гешова, на 8/21 мартъ трѣбваше да увѣря Пашича, че Даневото пътуване въ Петроградъ е напълно съвмѣстимо съ съюзнишкитѣ ни отношения, и че той отива тамъ предимно по спора ни съ Румъния. Тия ми думи се посрещнаха съ мъчно скриваемо недовѣрие отъ Пашича.

По сѣщия случай, все по заповѣдъ на Гешова, повдигнахъ предъ Пашича и въпроса за кондоминиума, като протестирахъ пакъ за нелоялното сръбско държане въ Македония, за изгонването на нашитѣ органи отъ тамъ и пр., подчертавайки за лишенъ пътъ, че тоя начинъ на действие е въ противоречие съ чл. 2 отъ тайното приложение къмъ договора ни, споредъ който всички териториални придобивки оставатъ въ задружно владение (кондоминиумъ) на съюзницитѣ; а това ще рече, че и ние имаме право да настаняваме наши военни и други власти въ заетитѣ земи. Пашичъ, обаче, имаше други схващания по въпроса. Споредъ него, въ случая, кондоминиумътъ се разбиралъ въ смисълъ: съ общи сили да пазимъ отъ външни неприятели освободенитѣ територии, като всѣка съюзна държава си запазва изключителното право *сама тя* да управлява окупираната отъ нейнитѣ войски покрайнина. Ето защо наши чиновници нѣмали работа въ Македония.

Атмосферата между България и съюзницитѣ ѝ продължаваше да се сгъстява. Сърби и гърци ставаха все по-дързки, по-нахални, докато престижътъ на България намаляваше отъ день на день. Напраздно нашето правителство отправяше умолителни погледи къмъ Петроградъ.

Връщайки се отново, съ рапортъ отъ 11/24 мартъ, на лошото настроение, което създаде въ Бѣлградъ мисията на Данева и Радко Димитриева въ руската столица, азъ писахъ следното и досежно сръбско-гръцкото споразумение противъ България:

„ Въ свръзка съ горното настроение, идеята за сръбско-гръцки съюзъ не престава да се шири, посрѣщана съ явни симпатии отъ всички страни.

¹⁾ Докладъ и чр. с. 749 (233)

²⁾ Се тамъ, с. 752 (239).

Въ осъществяването на тая идея тукъ съзиратъ най-мощень отпоръ противъ „недоизпитѣ домогвания на ненаситнитѣ“. По този начинъ не само Сърбия и Гърция щѣли да успѣятъ да си обезпечатъ земитѣ, завладѣни съ кривлата на тѣхнитѣ синове, но щѣло да се постигне и гарантира онова равновесие, което съставлявало единичкото условие за запазване Балканския съюзъ и за осигуряване траенъ миръ на полуострова. Допушнѣло ли се на България да тури рѣзка на Македония, мирътъ щѣлъ да бѣде неминуемо компрометиранъ, и великата отговорностъ щѣла да легне върху „алчнитѣ“ българи. Затуй трѣбвало чакъ по-скоро да се постигне, ако не билъ още постигнато — единъ съюзъ между Гърция и Сърбия.

„За да ме увери отъ своя страна, че за никакъвъ съюзъ между Гърция и Сърбия не могло и дума да става, Хартвигъ ми даде писмено следния параграфъ отъ единъ повѣрителенъ рапортъ отъ 30 януарий 1913 г. на Демидовъ изъ Атина:

„Я спросихъ министра, насколько справедливы слухи о состоявшемся, будто-бы, греко-сербскомъ сепаратномъ соглашеніи. Съ негодованіемъ отрицая эти слухи, г. Венизелосъ сказалъ мнѣ, что Греція, напротивъ, всячески постарается шить новыя силы въ жизненность балканскаго союза. Такъ, обмѣнявшись взглядами съ г. г. Пашичемъ и Гешовымъ, онъ, совмѣстно съ ними, пришелъ къ заключенію о необходимости также приступить къ учрежденію комиссія для выработки основъ балканскаго союза“

„Моето мнение, обаче, е, че ако не сж се споразумѣли още по единъ формаленъ начинъ, сръбскитѣ и гръцкитѣ управляващи кръгове се разбиратъ по всички въпроси, несъвмѣстими съ нашитѣ интереси. Най-малкиятъ резултатъ, постигнатъ до сега въ тая посока, това сж добритѣ разположения на двѣтъ правителства за една обща акция въ случай на нужда. По силата на нѣщата тия взаимни разположения ще се завършатъ неминуемо съ нѣщо конкретно насочено противъ насъ. На това трѣбза да се надѣваме. Ето защо въ нашъ интересъ е да гледаме да избѣгнемъ сериозни недоразумения поне съ Гърция, като доброволно ѝ отстъпимъ онова, отъ което и безъ туй ще бѣдемъ принудени да се откажемъ. Въ замѣна на тая наша доброволна отстъпка, възможно е да се предотврати още едно сръбско-гръцко съглашение противъ насъ.“

* * *

При тия мрачни перспективи пакъ на 11/24 мартъ писахъ Гешову:

„ . . . Ще си позволя да добавя, че е желателно да се взематъ нуждитѣ мѣрки за освѣтление на общественото мнение въ чужбина, на първо мѣсто въ Русия, по спороветѣ ни съ Сърбия и Гърция. Съ тая цель мнозина отъ нашитѣ професори биха могли да се използуютъ. Чрезъ статии въ мѣродавни европейски вестници и списания, чрезъ срещи съ видни политици и парламентарни личности въ Русия и на западъ, чрезъ публични сказки въ нѣкои столици и пр., може да се постигне много нѣщо. Учени, като Милетичъ, Иширковъ, Йорданъ Ивановъ, Георговъ, Шишмановъ, Златарски, Б. Цоневъ и др., биха могли да принесатъ безсъмнена полза. Заслужава да се обсъди и въпроса: да ли нѣма да бѣде добре да се изпрати и митрополитъ Методий да направи една обиколка до Петербургъ, Москва и Киевъ. Като македонецъ, той би можалъ много полесно да разбира неоснователнитѣ сръбски претенции надъ градове като Прилепъ, Велесъ, Битоля, Охридъ и пр. Трѣбва да се признае,

че въ туй отношение сърбитѣ не стоятъ съ скръстени ръце, до като ще нищо почти не правимъ. Благодарение на тѣхнитѣ неуморни агитации, днесъ голѣма частъ отъ общественото мнѣние въ Русия и Чехия е на сръбска страна. Не е по-малка тѣхната деятелностъ и въ другитѣ западни държави. Всякъде тѣ иматъ свои хора, чиято задача е да създаватъ течения, благоприятни за сръбската кауза.

Особно внимание заслужава отъ наша страна и пресата — мѣстна и чуждестранна. Нека се има предъ видъ, че и най-голѣмитѣ издвигачи и клевети, нарочно пуцани отъ гръцки и сръбски източници противъ насъ, неусѣтно минаватъ въ сериозния западенъ печатъ и се явяватъ подъ облика на горчиви противъ насъ истини. На туй може да се противодействува само чрезъ една бърза и добре уредена информационна служба отъ наша страна“.

Горнитѣ мѣрки се налагаха толкозъ повече, че и самитѣ отговорни фактори въ Петроградъ почнаха да взематъ явно сръбска страна. Съ окръжно писмо отъ 12/25 мартъ до легацитѣ ни въ странство, Гешовъ предаваше за сведение следното извлѣчение отъ разговоритѣ на Бобчева съ сръбския пълномощенъ министъръ Поповичъ и съ Сазонова:

„Понеже отъ думитѣ на г. Поповича бѣхъ забелязалъ, че той ще е говорилъ нѣщо за нови отстъпки отъ наша страна, срещу нови жертви дадени отъ сърбитѣ, азъ подигнахъ пакъ въпроса за нашитѣ отношения съ Бѣлградъ. г. Сазоновъ ми призна, че наистина е говорилъ съ г. Поповича въ последната си среща; че той, Сазоновъ, пакъ препоръчалъ на сърбитѣ да пазятъ договорнитѣ си съглашения, *но на мене загатна, че може да стане нужда да имъ придадемъ нѣщо, тъй като тѣ наистина сж много обидени и много жертвували*“.

А на самия Бобчевъ Гешовъ телеграфира:

„Твърде тѣжно впечатленне ни направи загатването на Сазонова, че може да стане нужда да придадемъ нѣщо на сърбитѣ, тъй като не сме ние, които трѣбва да плащаме за обидитѣ и жертвитѣ на другитѣ. Енергически настояйте предъ него да не повдига подобни въпроси, защото съ това се насърчаватъ сърбитѣ и се готви нѣщо ужасно, тъй като ние сме решени по никой начинъ да не допустнемъ нарушение на договора. Съобщете това Даневу“.¹⁾

Докато Хартвигъ съ всички сили работѣше задъ кулиситѣ въ полза на Сърбия, а насъ всѣчески гледаше да приспива, Пашичъ започна да говори открито за сръбскитѣ домогвания и на чуждестраннитѣ представители въ Бѣлградъ, както се вижда отъ следния пасажъ на единъ мой рапортъ до Гешовъ отъ 22/25 мартъ:

„При една среща съ италианския тукъ шарже д'аферъ г. Ринелла, разговорайки за предстоящото разграничение на Македония, г. Пашичъ най-осезателно далъ да се разбере, че завзетитѣ отъ сръбскитѣ войски земи ще бждатъ задържани за кралството. На въпроса на г. Ринелла: да ли туй е съгласно съ нашия договоръ, г. Пашичъ отговорилъ, че обстоятелствата при воденето на войната, както и резултатитѣ отъ тая война, внесли въ случая единъ новъ елементъ въ полза на измѣнението на договора“.²⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 421 (39).

²⁾ Се тамъ, с. 422 (42).

ГЛАВА XI

Второ примирие и Петроградския протоколъ.

Силитѣ посрѣдничатъ между съюзниците и Турция по преговоритѣ за миръ. Размѣна на ноти. Падането на Одринъ. Даневъ за Солунъ. Учредяване на посланишката конференция въ Петроградъ. Майореско отново прави предложения на България за тайно споразумение. Съвещание подъ председателството на Н. В. Царя край Одринъ въ пленения вагонъ на Назимъ паша. По арбитража съ Турция. Нашиятъ отговоръ на Пашичевото писмо отъ 9/22 февруарий. Нова нота отъ силитѣ до съюзницитѣ. Отговорътъ на последнитѣ. Среща на генералъ Тошевъ съ Зия паша при Чаталджа. Второ примирие. Пакъ ноти между силитѣ и съюзницитѣ. Ролята на sir Bax Jronside. Мълва за съюзъ между Сърбия и Гърция. Гешовъ продължава да се облѣга на Русия. Отказана Даневу ауденция. Симптоматично изявление на сръбския министъръ на финанситѣ. Сърби и гърци се закрепятъ въ Македония и искатъ съюзъ съ Румъния. Нашиятъ академици до чуждитѣ славянски академии и учени дружества. Хартвигъ за спора ни съ Сърбия. Комплотирането противъ България продължава. Липса на единодушие у насъ по въпроса за Солунъ. Айрънсайдъ насърчава Сърбия да упорствува. Гешовъ за разрешението спора ни съ Гърция. Неопредѣленостъ по румънския въпросъ. Протоколътъ на посланишката конференция въ Петроградъ.

За да видятъ часъ по-скоро мира на Балканитѣ възстановенъ, Великитѣ сили, съгласно Хагската конвенция отъ 1907 г., предложиха на воюващитѣ своята медиация.

Турция, която имаше всички интересъ да склучи миръ преди падането на Одринъ, побърза да приеме това предложение. На 15/28 февруарий турскиятъ посланикъ въ Лондонъ писмено предаде на съръ А. Николзонъ следното съобщение:

„Императорското отоманско правителство приема медиацията на Великитѣ сили съ цель да се дойде до миръ.“

Сезирани по въпроса, следъ нѣколкодневни съвещания, и съюзницитѣ отговориха на силитѣ съ следната нота отъ 1/14 мартъ:

„Съюзнитѣ държави живо благодарятъ на Великитѣ сили, и, като се отнасятъ съ почитъ къмъ постѣпката, съ която тѣ предлагатъ своето посрѣдничество, заявяватъ, че го приематъ при следнитѣ условия:

1. Като основа на преговоритѣ за териториално разграничение между Турция и съюзнитѣ държави, ще се вземе една линия, изходяща отъ една точка на Мряморно море, на изтокъ отъ Родосто и достигаща до Черно море, близо до носъ Малатра, на юго-изтокъ отъ Мидия, безъ Галиполския полуостровъ, който остава на Турция. Цѣлата територия на западъ отъ речената гранична линия, включително обсаденитѣ градове Одринъ и Шкодра, се отстъпватъ отъ Турция на съюзницитѣ.

2. Турция отстъпва Бѣломорскитѣ острови.

3. Тя ще трѣбва да се дезинтересира съвършено отъ островъ Критъ.

4. Ще трѣбва да се съгласи по принципъ за изплащането на съюзницитѣ военно обезщетение, сумата на което ще бжде опредѣлена при окончателното склучване на мира, както и на частни обезщетения за вреди, причинени по-рано отъ войната. Съюзнитѣ държави ще трѣбва да участвуватъ въ разискванята по въпроса за обезщетенията.

5. Съюзнитѣ държави си запазватъ правото за уреждане чрезъ окончателния договоръ за мира въпроса за третирането на тѣхнитѣ поданици и на

тѣхната търговия въ Отоманската империя, въпроситѣ за оспорване на повелеството, както и привилегиитѣ на православнитѣ църкви и юридическото положение на тѣхнитѣ сънародници, отомански поданици.

6. Военнитѣ действия не се прекъсватъ“.

Тоя отговоръ не задоволи силитѣ, които намираха прекомерни претенциитѣ на съюзницитѣ. Отъ по-рано вече тѣ бѣха решили въ никой случай да не допускатъ България на Мраморно море. На 19 февруарий (4 мартъ) италианскиятъ посланикъ въ Лондонъ бѣ казалъ Маджарову:

„ . . . Вземете цѣла Тракия, Македония, но не се докосвайте до Мраморно море; по този пунктъ ще се скарате съ Европа на животъ и смъртъ. Турция се е предала цѣла на Европа и ще се подчини на нейнитѣ решения; правите си илюзия и за военно обезщетение, което е европейски, не турски въпросъ.“¹⁾

Бѣлградското правителство, обаче, старателно ни насърчаваше да настояваме за излазъ на това море. Целта му бѣ да ни злопостави предъ Европа, особено предъ Русия, а отъ друга страна — да може още по-добре да обоснове своитѣ претенции надъ по-голямъ дѣлъ отъ Македония.

Недоволни, впрочемъ, бѣха силитѣ и отъ домогванията на Сърбия и Черна Гора да задържатъ Шкодра и голѣма частъ още отъ Албания. Недвусмислено тѣ заявиха сега на тия две държавици, че дори и тогазъ, когато тѣхнитѣ войски биха превзели Шкодренската крепостъ, нейната съдба ще остане да зависи пакъ отъ Европа, а не отъ факта на нейното предаване. Тѣй като тѣ — силитѣ — сж взели въ свои ржце разграничението на Албания, то до уредбата на този въпросъ никакви военни действия на Сърбия и Черна Гора не могатъ да създаватъ на тѣзи две държавици нѣкакви нови права. Силитѣ добавяха още, че сж съгласни съ направеното на 9/22 мартъ отъ графъ Берхтолда предложение — Дяково да бжде изключено отъ предѣлитѣ на Албания, ала Шкодра безъ друго да остане на арнаутитѣ.

„Тѣй като Русия — казва Дж. Бюкананъ — настояваше непремѣнно Дяково да бжде отстъпенъ на Сърбия, графъ Берхтолдъ се съгласи на 9/22 мартъ да направи тая отстъпка, ала при условие, че тя ще повлѣче следъ себе си незабавното прекратяване на военнитѣ действия и опразването на бждещитѣ албански земи отъ сърби и черногорци.“²⁾

Както и да е, въ отговоръ на горната нота на съюзницитѣ, на 10/23 мартъ имъ бѣ връчено отъ представителитѣ на силитѣ следното писмено съобщение:

„Правителствата на Великитѣ сили взематъ съ задоволство актъ отъ приемането на посрѣдничеството имъ отъ страна на съюзнитѣ държави, и имъ забелязватъ, че преди започване разискванията върху условията за мира на силитѣ предстои да формулиратъ своитѣ възгледи върху основнитѣ за преговаряне, които би трѣбвало да се възприематъ:

¹⁾ Докладъ и пр., с. 312 (138).

²⁾ Дж. Бюкенен — Мемуары дипломата, с. 99.

Великият силен сж на мислите, че основният за преговаряне трѣбва да бждат следните:

1. Границата на Отоманската империя въ Европа ще трѣгва отъ Еносъ, ще следва течението на р. Марица, сѣсно течението на р. Еркене и ще излиза на Мидия. Всички територии, разположени на западъ отъ тая линия, ще бждатъ отсѣчени отъ Турция на съюзнитѣ държави, съ изключение на Албания, управлението и разграничението на която ще бждатъ определени отъ силитѣ.

2. Въпросътъ за Бяломорскитѣ острови ще бжде уреденъ отъ силитѣ.

3. Турция ще се откаже отъ всичкитѣ си права надъ островъ Критъ.

4. Силитѣ не могатъ да се покажатъ благосклонни къмъ едно искане на военно обезщетение, но ще допуснатъ, щото съюзнитѣ да взематъ участие въ разсѣкването на международната комисия въ Парижъ за едно справедливо уреждане на тѣхното участие въ отоманския дългъ и въ финансовитѣ задължения на териториитѣ, които ще имъ бждатъ отстъпени.

Турция ще бжде поканена да вземе участие въ работитѣ на тази комисия.

Великиятъ силен заявяватъ сжщевременно, че щомъ тия основи бждатъ признати, неприязелскитѣ действия ще трѣбва да спратъ.“

* * *

Когато между съюзнитѣ се водѣха нови преговори за установяване общата формула, чрезъ която трѣбваше да се изрази отговора имъ на горната постѣпка на силитѣ, — въ два часа подиръ пладне на 13/26 мартъ, следъ двудневно кръвопролитно сражение, бидоха превзети съ атака „на ножъ“ одринскитѣ фортове и крепостъта падна. Шукри паша се предаде на командуващия втората армия генералъ-лейтенантъ Ивановъ, а на утрото поднесе сабата си на Царъ Фердинанда, който му я повърна, изказвайки му похвала за проявената храбрость. Вестъта за превземането на Одринъ се разпространи съ свѣтквична бързина, а заедно съ нея отново бѣ разнесена извънъ границитѣ на нашето отечество и славата на българското орѣжие. Геройскитѣ подвизи на храброто наше войнство отново предизвикаха адмиращията на свѣта.

Ликуването въ цѣла България бѣ неописуемо. Всички учреждения, всички магазини бидоха затворени и укичени съ народни знамена. Мощното „ура!“ на хилядитѣ манифестанти и звуковетѣ на „Шуми Марица“ се сливаха съ ехото на камбанитѣ отъ всички църкви, гдето народътъ се тълпѣше да присѣтствува на отслужванитѣ панахиди за падналитѣ герои и на молебнитѣ за тържеството на българското орѣжие.

Радостъта ни за превземането на Одринската крепость бѣ дваждъ по-обяснима, като се има предъ видъ, че, бидейки до самата наша граница, тая крепость бѣ постоянна угроза за държавата ни. Ето защо, и по съображения военно-стратегически, тоя важенъ пунктъ трѣбваше да бжде нашъ. Това, впрочемъ, се диктуваше и отъ търговски и економически интереси, защото презъ Одринъ именно ние можехме най-добре да си обезпечимъ излаза на Бѣло море при Дедеагачъ.

Искрено ни приветствуваха съ превземането на тая важна крепость и всички наши стари и нови приятели отъ чужбина. Особено голѣмъ бѣ възторгътъ въ Русия, гдето доскоро официалнитѣ срѣди, особно военнитѣ, не се съгласяваха Одринъ да бжде

нашъ.¹⁾ Даневъ, който, както видѣхме, тогава се намираще въ Петроградъ да преговаря съ Сазонова по въпроса за бъдещитѣ граници и пр., телеграфира на 14/27 мартъ Гешову:

„Падането на Одринъ се посрещна съ възторгъ; бѣхме съ Бобчевъ предметъ на възторжени овации въ Государствената Дума, която по този поводъ вдигна заседанието и импровизира молебени; депутатитѣ ни посѣха на ржце.“²⁾

Само въ съюзна Сърбия новината за падането на Одринъ се посрещна съ глуха завистъ. Въ продължение на дълги дни ежедневната бѣлградска преса не се умори да разпространява разни измислици съ цель да помрачи успѣха на нашето войнство.

„До като превземането на Одринъ — писахъ азъ на 18/31 мартъ Гешову — се посрещна въ всички славянски земи съ възторгъ и избликъ на горещи симпатии къмъ България, въ Бѣлградъ това епохално събитие пробуди по-скоро чувство на завистъ и злоба. Никакви манифестации, никакво оживление. Единствениятъ сърбинъ, който дойде да поднесе честиткитѣ си въ легацията, бѣ стариятъ генералъ Груичъ. Вестниците, които тъй възторжено поздравиха падането на Янина, биха минали мълкомъ превземането на Одринъ, ако не бѣ желанието имъ да омаловажатъ славата на нашето победоносно оръжие и да припишатъ всичката заслуга въ случая на сръбскитѣ войски“.

Вземайки по сѣщия въпросъ думата на 26 мартъ (8 априлъ) въ Скупщината, военниятъ министъръ генералъ Божановичъ, следъ като възвеличи и надцени ролята на сръбскитѣ две дивизии подъ Одринъ, подчерта, че Шукри паша се предалъ на сръбския XX полкъ, който впоследствие го препроводилъ генералу Иванову.

Между това самъ пашата заяви на 30 мартъ (12 априлъ) на Неклюдова,³⁾ а на 3/16 априлъ и на чуждитѣ кореспонденти въ София, че се е предалъ не на сърбитѣ, а направо на българитѣ.

Тъй или иначе, превземането на Одринската крепост, като воененъ активъ отъ първостепенно значение, имà за последиствие да засили и политическитѣ позиции на съюзникитѣ.

* * *

Но нека се върнемъ пакъ на разпритѣ ни съ румъни и гърци.

Преди още Даневъ да пристигне въ Петроградъ, на 8/21 мартъ Сазоновъ телеграфира Неклюдову, че, споредъ него, най-добре било България да се съгласи да отстъпи на Румъния „Силистра съ укрепленията и съ двата трижгълника.“³⁾

Тоя Сазоновъ съветъ предизвика истинска тревога въ София. На 10/23 мартъ Гешовъ телеграфира Бобчеву:

„Министерскиятъ съветъ съ дълбока скръбъ се вижда поставенъ предъ подобна алтернатива и, като прави за последенъ пжтъ апелъ на руското правителство—да не позволи подобна ампутация на българската територия, явямъ

¹⁾ Когато Даневъ ходи въ 1912 г. въ Ливадия, като станало дума за Одринъ, Сазоновъ му казалъ: „Този въпросъ ние, дипломатитѣ, бихме го решили въ ваша полза, но нашитѣ военни сж на друго мнение“ . Приложението и пр., с. 10.

²⁾ Докладъ и пр., с. 320.

³⁾ Се тамъ. с. 753 (242).

му, че дори Даневъ е готовъ да разиска съ него въпроса и — споредъ убъренията, които ще получи досежно компенсациитѣ, които по други въпроси може да се надѣе да добие българскиятъ народъ, — да съобщи Сазонову решението на министерския съветъ относително въпроса: като какво могатъ да дадатъ силитѣ на Румъния, що би могло да се прокара презъ великото народно събрание, което ще има да се произнесе върху него.“¹⁾

Компенсациитѣ, за които става дума въ горната телеграма визираха главно *отстѣпаната Солунъ на България*. Ала друго яче мислѣше Русия. Съ телеграма отъ 16/29 мартъ изъ Петроградъ Даневъ явява Генову, че по турско-българската граница Сазоновъ въздъриселъ напето становище и обещалъ да поддържа нашия възгледъ и по сръбско-българския споръ, давайки намъ „отъ спорната зона Струга, понеже обещалъ Дебъръ на сърбитѣ“. Нашиятъ делегатъ се спира и на разногласията ни съ Гърция.

„По гръцкия въпросъ, казва Даневъ, обърнахъ най-първо вниманието на Сазоновъ на неправилното окупиране отъ гърцитѣ мѣстности на северъ и на изтокъ отъ Солунъ, като добавихъ, че не трѣбва да се чуди, ако тия дни заставимъ гърцитѣ да се оттеглятъ отъ тѣхъ; обяснихъ му моитѣ разговори съ Венизелосъ по разграничението на Гърция отъ България, предложения отъ него арбитражъ, и защо ние не можемъ го прие. Сазоновъ не каза нищо по ю. з. граница, забележи, обаче, че не би трѣбвало да настояваме за Солунъ: 1) защото сме заели Одринъ и други голѣми градове; 2) защото сме присъединили мѣстности съ гърци и 3) защото съществуването на гръцката династия било свързано съ владѣнието на Солунъ. Отговорихъ му, че ние не сме предприели войната да умножаваме земята на краля на Елинитѣ, че, съ-размѣрно съ боевитѣ сили и жертви, нашитѣ искания сж повече отъ скромни, а гръцкитѣ прекалени, че страхътъ за разклащане гръцката династия е резултатъ на гръцки блѣфове. Той прибави, че династиятѣ руска, германска и английска ще бждатъ въ полза на Гърция. Възражихъ, че, напротивъ, германското правителство е за насъ, че сжщо разчитаме и на английското обществено мнение, което ще се наложи сигурно и на английското правителство. Колкото за Русия, ние твърдо вѣрваме, че въ края на краищата и тя не може да не се произнесе за насъ, като имаме предъ видъ, че тя е писала Санъ-Стефанския договоръ, че ни го е обещалъ преди четири години Изволски, че Солунъ е необходимъ портъ за сръдна и западна Македония, които оставатъ на България, че най-сетне той е порта на изтокъ на германския свѣтъ, който по тая причина трѣбва да остане въ наши ржцѣ—единствениятъ крепъкъ славянски щитъ въ тия мѣстности. Азъ завършихъ, че Солунъ трѣбва да бжде нашъ по волята на повечето Велики държави, по волята на населението на Солунъ, по волята на българския народъ, който е решенъ да отиде до край, за да отстои своята справедлива кауза. Сазоновъ остана непреклоненъ. Като се видѣ съвсемъ на тѣсно, той ми заяви, че Русия не ще се мѣси по уреждане въпроса за Солунъ, който трѣбва да се реши помежду ни, а не отъ европ. сили.—Извазахъ и на това съгласие, като заявихъ, че и въ такъвъ случай пакъ ще го вземемъ, даже и противъ съединението между сърби и гърци. — Значи, заключи той, вие ги тикате въ обятията на Австрия. — Не безпокойте се, отговорихъ азъ, нашитѣ мѣрки сж взети да се избѣгне това.“

¹⁾ Докладъ и пр., с. 754 (243).

Телеграмата си Даневъ заврѣшва съ думитѣ:

„Моето впечатление е, че въ случая трѣбва да се действува предъ императора“.¹⁾

Тѣй телеграфира Даневъ отъ Петроградъ, а следъ заиранието си въ България съобщава устно Гешову, че въпросътъ за Солунъ билъ твърде труденъ. Три пѣти въ течение на разговора, що ималъ съ императора, Николай II повторилъ, че имало голѣми препятствия за даване намъ Солунъ. На края на аудиенцията II. Величество натоварилъ Данева да съобщи на царь Фердинанда, че може да разчита на него по другитѣ въпроси, но не и за Солунъ. По тоя въпросъ Даневъ намѣрилъ неотстъпчиви всички дворцови кръгове, включително и Великата княгиня Мария Павловна.²⁾

Ала Даневъ не се отчайва. Срещу евентуалното отстъпване на Силистра, той продължава енергически да се застъпва за компенсации предъ руското външно министерство, като държи „остъръ тонъ“ предъ Нератова, излагайки му всички неправди, причинени отъ руската политика на България, която, отчаяна, могла да се види принудена да действава помимо Русия.

Същевременно въ разговоритѣ си съ посланицитѣ на Франция и Англия, Даневъ се докосналъ и до бъдещето на Албания,

изтъквайки, „че, ако Великитѣ сили, действително държатъ да организиратъ една самостоятелна Албания, по необходимостъ трѣбва да се обърнатъ къмъ България, защото тя единствена — като добра съседка, добре гледана отъ самитѣ албанци и разполагаща съ опитенъ административенъ персоналъ, каленъ въ балканската практическа школа, — ще е въ положение да съдействикува за въвеждането едно гражданско управление на страната“.³⁾

По едно съвпадение, когато Даневъ педираше по горния начинъ нашата кауза въ Петроградъ, между румъни, сърби и гърци се развѣняха най-голѣми нѣжности, и Майореско подхвърляше предъ съюзницитѣ ни идеята за една „нова съюзническа комбинация съ участието на Румъния, понеже досегашната много вече отслабнала и не можела да се задържи за напредъ“.⁴⁾

* * *

Следъ като, както казахме вече, Румъния и България приеха посрѣдничеството на силитѣ, последнитѣ възложиха на своитѣ посланици въ Петроградъ да се занимаятъ съ съществуващия между дветѣ страни споръ и да взематъ по него *нуждитѣ* решения. За целта се конституира „Петроградската посланическа конференция“, въ чийто съставъ влѣзоха посланицитѣ на шеститѣ Велики сили.

Но дори и следъ откриването на горната конференция Букурещъ не изгуби надеждата за едно прѣко споразумѣние съ София. Едва ли има съмнение, че за туй най-много е действували

1) Ив. Ев. Гешевъ — Престѣпното безумие и гр., с. 77.

2) Се тамъ, с. 107.

3) Докладъ и пр., с. 756 (250).

4) Се тамъ, с. 756 (249).

самъ кралъ Каролъ, подъ влиянието главно на австрийската дипломация, която особено залѣгаше за постигането на едно полюбовно ликвидиране на разпрата ни съ Румъния още преди сключването на мира. Тѣй Австро-Унгария преследваше образуването на единъ бждещъ политически блокъ, въ който да влѣзатъ Турция, Румъния и България подъ егидата на Тройния съюзъ, комбинация, която и у насъ намираще множество партизани.

Съ рапортъ отъ 27 мартъ (9 апрѣль) Калинковъ предава Гешову следното важно предложение на първия румънски министъръ:

„Румънското правителство и следъ отстъпването на Силистра не желае да се поражда въпросъ по спора ни за победители и победени, изгубили и спечелили. Срещу Силистра, или въобще срещу отстъпките на България, Румъния ще даде еквивалентъ или контравалюоръ въ видъ на материални и политически облаги; това може да се уговори помежду ни съ секретно споразумение, което ще ни приближи до онзи широкъ съюзъ—entente, alliance, за който нееднократно вече съмъ ви говорилъ Помолете г. Гешовъ да не изпуска поне сега случая да обърне внимание върху моето постоянно и неизмѣнно предложение, за което до сега нито дума той не ми е казалъ.“¹⁾

По поводъ на това ново предложение на Майореско, Гешовъ отговаря на Калинкова съ следната телеграма отъ 3/16 апрѣль:

„По причини, които Майореско ще разбере, ние не можемъ да влизаме въ преговори, преди да се произнесе Петербургската конференция.“²⁾

Както е могло да се очаква, той отрицателенъ отговоръ на нашето правителство силно ядосва Майореско. При единъ новъ разговоръ съ Калинкова на 8/21 апрѣль, той заявява, че и Румъния отлага всичко за после, като дава да се разбере, обаче, че „веднажъ конфликтътъ разрешенъ окончателно въ Петербургъ, ще трѣбва да считаме, че не съществуватъ и че не сж правени намъ никакви предложения за съглашения—политически, военни и икономически—отъ румънския министъръ на външнитѣ работи или отъ неговитѣ колеги.“³⁾

Впрочемъ, ето какво казва Гешовъ за разбирателството ни съ Румъния:

„Ние бѣхме на мнение, че нѣма нужда да се споразумяваме съ Румъния, защото казахме, че, щомъ ще се разреши въпросътъ за Солунъ съ арбитражъ, нѣма нужда да се споразумяваме съ Румъния; но и приятелитѣ на Давена не бѣха съгласни да се споразумяваме съ нея.“⁴⁾

За жалость не стана ни едното, ни другото.

* * *

Когато посланишката конференция въ Петроградъ се занимаваше съ румъно-българскитѣ отношения, нашата главна квартира, насърдена отъ превземането на Одринъ, замисли втора атака на Чаталджа, дето и станаха нѣколко сериозни схватки. Сега, оба-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 758 (255).

²⁾ Се тамъ, с. 759 (257).

³⁾ Се тамъ, с. 760 (259).

⁴⁾ Приложение и пр., с. 148.

че, правителството се противопостави. Това то направи, защото Русия чрез Неклюдова бѣ обещала на Гешова „да накара сърбитѣ да се подчинятъ на договора, ако, въ замѣна на това, поемемъ задължение отъ наша страна да не нападаме Чатаалджа.“¹⁾

Ето какъ пъкъ английскиятъ посланикъ въ Петроградъ Джорджъ Бюкананъ обяснява тая руска постѣпка:

„По това време, пише той, страхътъ на Русия отъ настѣпането на България къмъ Цариградъ бѣ тъй голѣмъ, че тя оттегли предложението си за изпращането на една международна ескадра въ Дарданеллиѣ само тогава, когато България окончателно се отказа отъ преминаването на Чатаалджанската линия.“²⁾

За направеното на нашето правителство руско предложение говори и генералъ Савовъ. Споредъ него, на състоялото се на 21 мартъ (3 априлъ) край Одринъ въ пленения вагонъ на Назимъ паша съвещание, подъ председателството на царя, Гешовъ докладвалъ, какво „Неклюдовъ го увѣрилъ отъ името на Сазонова, че, ако България не форсира Чатаалджанската линия и склучи тайно примирие съ Турция, то Русия гарантира безспорната зона *telle quelle*, както е по договора“.

Все споредъ генералъ Савовъ, министъръ-председателятъ до-бавилъ:

„Понеже имаме тази гаранция, това обещание, най-добре е да послушаме Русия, да не продължаваме по-нататкъ действията и да склучимъ тайно примирие съ Турция.“³⁾

На същото съвещание, пакъ по предложение на Гешова, било решено още: да се приеме арбитражътъ и съ Гърция, тъй като иначе сме щѣли да се биемъ не само съ гърци и сърби, но и съ румъни и съ турци.

„Азъ побързахъ, пише Гешовъ, да съобщя последното решение на Атина. И на 27 мартъ получихъ отъ г. Хаджимишевъ депеша, съ която ми съобщаваше следното: „Г-нь Вензелосъ остана крайно доволенъ, когато му казахъ за посрѣдничеството на Великитѣ сили по спорнитѣ точки, върху които не ще можемъ да се съгласимъ помежду си. На другия день той идва въ легацията и настоя, че трѣбва да се бърза съ тоя въпросъ.“⁴⁾

А предъ парламентарната изпитателна комисия Гешовъ заявява:

„Азъ бѣхъ на мнение, че, за изглаждане на спорнитѣ въпроси, арбитражътъ трѣбва да се приеме и по отношение къмъ Гърция, а други мислѣхъ, че Солунъ *coûte que coûte* трѣбва да го вземемъ“.

„Следъ нѣколко време достигна до мене слухътъ, че ще има промѣна на министъръ-председателя, че друго ще става, защото моята политика не се одобрявала—отъ кого, обаче—не се каза“.

„Г-нь Даневъ бѣше въ Лондонъ, когато Сазоновъ настояваше рускиятъ императоръ да упражни своето право на арбитъръ, но съ условие да се подчин

¹⁾ Приложение и пр., с. 125.

²⁾ Дж. Бюкенен—Мемуары дипломата, с. 97, 98.

³⁾ Приложение и пр., с. 254.

⁴⁾ Ив. Ев. Гешовъ—Престѣпното безумие и пр., стр. 106.

нимъ на арбитражъ и по отношение на нашия споръ съ гърцитѣ. Веднага телеграфирахъ това на г-нъ Даневъ, и той каза: „Не“.)

* * *

Казахме по-горе, че връчването на нашия отговоръ на Пашичевото изложение отъ 9/22 февруарий, по решение на министерския съветъ, бѣ отложено за неопредѣлено време. Надеждата на крайно миролюбивия Гешовъ бѣ, че, за избѣгване на по-голъми усложнения, Българското правителство щѣ се съгласи да оттегли въпросното свое изложение, за което нееднократно бѣ помолено отъ насъ. То, обаче, остана непреклонно. Нѣщо повече, то не престана да настоява за измѣнението на договора. Тогава на 18/31 мартъ Гешовъ ми отправи следното твърде повѣрително писмо:

„Съ писмо отъ 16 миналий февруарий тукашниятъ кралски сръбски министъръ ми прати препись отъ едно писмо отъ г. Пашича, министъръ-председателъ и министъръ на външнитѣ работи на кралство Сърбия, съ което се отговаря на едно мое писмо до г. Сполайковича отъ 8 миналий подъ № 328, досежно артилерията, изпратена въ Одринъ отъ кралското сръбско правителство подиръ възобновяването на военнитѣ действия.

Съ споменатото свое писмо г. Пашичъ иска да докаже, че това изпращане, както и изпращането на дветѣ дивизии на Маришкия театъръ на войната, сж станали, безъ сръбското правителство да бжде задължено отъ договора ни съ него да ги направи. Вследствие на това и на факта, че Сърбия не ще да може да излѣзе на Адриатическото море, а България, може би, ще вземе и Одринъ, г. министъръ-председателътъ на кралство Сърбия твърди, че България е длъжна да даде на Сърбия въ замѣна, като обезщетение, нѣщо повече отъ предвиденото въ договора.

Българското царско правителство крайно съжالياва, че не може по никой начинъ да сподѣли този възгледъ. И не може по никой начинъ да го сподѣли, защото: първо, нищо не е направено отъ нашата съюзница Сърбия извънъ това, което тя е била задължена да направи по договора, военната конвенция и нейнитѣ приложения: споразуменията между началницитѣ на двата генерални щаба отъ 18 и 19 юний 23 августъ и 15 септемврий 1912 г., споразумения, които, като предвидени въ военната конвенция, съставляватъ частъ отъ нея, и защото; второ, въ договора нигде не се споменува нито Адриатическото море, нито Одринъ.

Ние не бихме желали, г-не министре, да разискваме въпроса, подигнатъ отъ писмото на г. министъръ-председателя Пашичъ, тъй като разискването му не може да нѣма лоши последици за закрепването на съюза ни съ Сърбия, съюзъ, който даде вече такива блѣскави резултати и който, споредъ нашето дълбоко убеждение, е толкозъ нуженъ за настоящето, колкото и за бъдещето. Но, ако разискването му ни се наложи, азъ си запазвамъ правото да дамъ допълнително и обстойно всичкитѣ наши доводи въ защита на нашето гледище.

Моля Ви да прочетете тоя отговоръ на г. Пашича и да му оставите, ако поиска, препись отъ него.

Ив. Ев. Гешовъ.“²⁾

¹⁾ Приложение и пр., с. 145, 146.

²⁾ Това писмо, по настояването на Т. Теодорова, трѣбваше да замѣсти изчерпателния отговоръ, който бѣхме приготвили по-рано.

Подиръ срещата си по този поводъ съ Пашича, на 20 мартъ (2 априлъ) писахъ Гешову:

„Вчера имахъ случай да прочета на г. Пашичъ твърде повѣрителното Ви писмо отъ 18 того подъ № 703. Следъ като ме изслуша съ растяше вълнение, г. Пашичъ поиска да му дамъ единъ преписъ. Безъ да влиза въ повече разисквания по въпроса, отвърна, че нашето съглашение не могло да остане тъй както е, и направи алузия на нѣкакви си смѣтни обещания отъ наша страна, въ смисълъ, че въпросътъ щѣлъ да бжде уреденъ по единъ благоприятенъ начинъ“.

Разбира се, че при владѣщето вече въ Бѣлградъ враждебно настроение противъ България, и тая наша постъпка остана безъ последиствие. Сърбитѣ продължаваха да поддържатъ своята теза, като полагаха същевременно всички грижи да я прокаратъ и предъ мѣродавнитѣ срѣди въ странство. При това тѣ се стараеха да докажатъ на цѣлъ свѣтъ, че Македония е населена съ тѣхни сънародници, или най-малко поне — съ едно население, което въ нищо почти не се различава отъ сръбското.

Въ тая смисълъ виждаме да говори и сръбскиятъ представителъ Павловичъ на Крамаржъ.¹⁾

* * *

На 23 мартъ (5 априлъ) представителитѣ на Великитѣ сили връчиха на съюзницитѣ следната нова нота:

„Съ цель да се спратъ военнитѣ действия, Великитѣ сили сж на мнение, че правата линия Мидия-Еносъ трѣбва да бжде приета отъ съюзенитѣ държави, като решението на всички въпроси отъ финансовъ характеръ бжде резервирано на техническата комисия, която ще се свика въ Парижъ и въ която ще взематъ участие делегатитѣ на воюващитѣ“.

Сжщия день отъ съюзницитѣ последва следния писменъ отговоръ:

„Съюзнитѣ държави изказватъ своята благодарность на Великитѣ сили за усилията имъ да се дойде до сключването на мира, и въ искреното си желание да имъ улеснятъ задачата, приематъ тѣхнитѣ условия за посрѣдничество при следнитѣ резерви:

1. При окончателното опредѣляне границата въ Тракия, посочената въ формулиранитѣ отъ силитѣ условия линия ще бжде взета за основа, а не като окончателна линия.

2. Бѣломорскитѣ острови ще бждатъ отстжпени отъ Турция на съюзницитѣ.

3. Съюзницитѣ считатъ, че трѣбва предварително да имъ бждатъ известни проектиранитѣ граници на Албания, надѣвайки се, че тия граници ще бждатъ съобразни съ ония, които тѣ предложиха въ Лондонъ.

4. Искането на едно военно обезщетѣние трѣбва да бжде прието по принципъ, като се предостави на комисията, която ще изучава финансовитѣ въпроси, да опредѣли неговия размѣръ; въ тая комисия ще бждатъ представени и съюзнитѣ държави.

5. Съюзнитѣ държави приематъ, щото военнитѣ действия да спратъ, щомъ гореизложенитѣ условия бждатъ благоприятно посрещнати и възприети“.

¹⁾ D-г М. Boghitchewitsch цит. съч., с. 312, № 287.

Осведомена тайно отъ Силитѣ за горния отговоръ на съюзниците, Високата Порта изказа готовностъ веднага да се прекратятъ военнитѣ действия. За целта, на 25 мартъ (7 априлъ) главнокомандувациятъ турскитѣ войски Изетъ паша, съобщавайки на генералъ Савовъ, че рускиятъ посланикъ въ Цариградъ предалъ на турското правителство желанието на българското да се спратъ операциитѣ, молѣше го да му опредѣли едно свиждане за разискване на въпроса.

Преди да се отговори на Изетъ паша, Гешовъ телеграфира Бобчеву на 29 мартъ (11 априлъ):

„Забележете, че имамъ формално обещание отъ Неклюдова да се изпълни буквално договорътъ ни съ Сърбия, ако се постараемъ да се прекратятъ военнитѣ действия на Чаталджа. Ние се стараемъ, и, ако работата се забави, грѣшката с у турцитѣ, както добре знае Сазоновъ, комуто съобщете това, за да знае, че ние взехме актъ отъ формалното обещание на руския тукъ представител по буквалното изпълнение на договора ни.“¹⁾

Между това, следъ повторно обръщане на Изетъ паша къмъ генералъ Савова, на 31 мартъ (13 априлъ) между началника на авангарднитѣ наши дивизии—генералъ Тошевъ и турския делегатъ—Зия паша стана исканата отъ турцитѣ среща източно отъ Чаталджа, на която се взе решение: отъ 1/14 априлъ военнитѣ действия да се спратъ. Същевременно се почнаха и преговори за опредѣляне демаркационната линия при Чаталджа и Булаиръ.

Това второ примирие, което се подновяваше всѣки десетъ дена, трая до 17/30 май.

* * *

На 1/14 априлъ Силитѣ вржчиха следния отговоръ на нотата на съюзниците отъ 23 мартъ (5 априлъ):

„Вземайки съ задоволствие актъ отъ разположението на съюзниците за спиране на враждебнитѣ действия, Силитѣ отговарятъ по следния начинъ на четиритѣ точки формулирани въ нотата на съюзниците:

1. Първата точка не повдига възражения.
2. По втората точка Силитѣ забелязватъ, че участъта на бѣломорскитѣ острови, бидейки резервирана на тѣхната преценка, тая точка не може да бѣде приета освенъ въ зависимостъ отъ решенията, които ще има да се взематъ за нѣкои отъ тия острови.
3. По третата точка Силитѣ заявяватъ, че сж готови да съобщятъ на съюзниците още отъ сега северното и северо-източното разграничение на Албания и че онова на юго-изтокъ и югъ ще имъ бѣде съобщено, щомъ бѣде установено.
4. По четвъртата точка решението на всички финансови въпроси бидейки резервирано за комисията въ Парижъ, въ която ще взематъ участие и делегатитѣ на воювацитѣ, Силитѣ смѣтатъ, че нѣма защо да се даватъ обяснения сега върху принципитѣ на едно обезщетение“.

Разбира се, и този отговоръ не удовлетворяваше съюзниците, ала тѣхнитѣ разногласия бѣха вече тѣй голѣми, че позволяваха на Европа все повече и повече да налага своята воля. И сега

¹⁾ Изв. Гв. Гешовъ, цит. съч., с. 79.

Гешовъ даде пръвъ своето съгласие на горнитѣ условия, като се постара да внуши и на съюзницитѣ ни да направятъ същото.

Следъ продължителни пакъ преговори, при една атмосфера на недоверіе и неприязнь, на 8/21 априлъ съюзницитѣ предадоха на представителитѣ на Силитѣ следния колективеснъ отговоръ:

„Съюзницитѣ считатъ за свой дългъ да оправятъ на Великитѣ сили живата си благодарностъ за съобщението, което тѣ имъ направиха и споредъ което:

1. Линията Еносъ-Мидия ще бже взета като база на преговоритѣ, а не като окончателна линия.

2. Отстъпването отъ страна на Турция островитѣ въ Егейско море се приема въ зависимостъ отъ решенията, които ще има да се взематъ досежно нѣкои отъ тѣхъ.

3. Великитѣ сили сж готови да съобщятъ още отъ сега проектираното северно и северо-източно разграничение на Албания, а *онова* на югъ и юго-изтокъ ще съобщятъ, щомъ и то бже установено.

4. Решението на всички финансови въпроси, бидейки резервирано за техническата комисия въ Парижъ, въ която ще взематъ участие и делегатитѣ на воюващитѣ, Силитѣ смѣтатъ, че нѣма защо да се даватъ обяснения по настоящемъ върху принципа на обезщетението.

Съюзнитѣ държави констатирагъ още, че горнитѣ условия, при които силитѣ сж съгласни да интервениратъ като посредници за сключване мира съ Турция, се различаватъ малко нѣщо отъ ония, които тѣ бѣха формулирали въ отговора си отъ 23 мартъ (5 априлъ). При все туй, въ искреното си желание да видятъ да успѣе предложената медиация, съюзнитѣ държави, като молятъ отново Великитѣ сили да благоволятъ да възприематъ принципи на военното обезщетение, заявяватъ, че приематъ тая медиация, запазвайки си правото да дебатиратъ съ великитѣ сили въ течение на преговоритѣ въпроситѣ относящи се до островитѣ и определяне границитѣ на Тракия и на цѣла Албания“.

Съ този отговоръ прелиминарниятъ миръ се считае фактически сключенъ.

* * *

Въ отношенията между съюзницитѣ, наредъ съ Харинга, твърде некоректна роля игра и английскиятъ пълномощенъ министъръ въ София Баксъ Айрѣнсаидъ. Интименъ приятелъ на Славяйковича, той много често умишлено ставаше проводникъ на интриги, които му се внушаваха отъ последния. По пристрастие и българофобия, той имаше много допирни точки съ Харинга, докато бѣлградскиятъ му колега — съръ Педжетъ, презъ всичкото време на балканската криза, прояви една обективностъ, пълно хармонираща съ искреното му усърдие да се избѣгнатъ поводитѣ за разногласие между съюзницитѣ. Смѣло може да се твърди, че за България бѣ истинско нещастие, за гдето именно въ тия топки козъ сждобосни времена Великобритания не се представяваше у насъ отъ единъ безпристрастенъ дипломатъ.

Не бѣше на нуждната висота и френскиятъ колега на Айрѣнсаидъ — Панафио. Иначе, много отъ недоразуменията между съюзницитѣ, на първо мѣсто между сърби и българи, своспременно

можеха да се изглаждат, и разпадането на балканския блокъ. — да се предотврати. Въмъсто това ние виждахме да се готви между Българь и Атина съюзъ — истинско съзаклятие противъ България.

Независимо отъ моитѣ впечатления и цитиранитѣ по-рано телеграми отъ генералитѣ Вълковъ и Хесапчиевъ, за този съюзъ на 18/31 мартъ пише и Хаджимишевъ Гешову:

„Немамъ положителни данни, за да твърдя, че този съюзъ или съглашение е вече сключено, но, както вече Ви телеграфирахъ, наклоненъ съмъ да вѣрвамъ въ неговото съществуване, или поне че се водятъ преговори между двестѣ правителства, за да се сключи подобно съглашение“.¹⁾

Но и сега руската дипломация не допушта съществуването на подобно съглашение. На 27 мартъ (9 априлъ) Гешовъ получава следното телеграфическо съобщение пакъ отъ атинския ни представителъ:

„Тукашиниятъ руски пълномощенъ министъръ ме увѣрява по най-категориченъ начинъ, че не съществува специално гръцко-сръбско съглашение, като прибави, че Венизелосъ му заявилъ, какво било крайно докачително за него — даже да се допустне съществуването на такова съглашение“.²⁾

Между това на следния день Маджаровъ телеграфира отъ Лондонъ на първия ни министъръ:

„Тукъ е получено твърде повѣрително отъ Атина съобщение, че е сключенъ съюзъ между Гърция и Сърбия за подѣлба на Македония; Гърция се отказала отъ Битоля, а сега се водѣли преговори, кому да принадлежи Гевгелии“.³⁾

Гешовъ, обаче, продължаваше да се облѣга на Русия.

„На 16 мартъ, пише той, г. Даневъ ми телеграфира, че Русия ще ни даде и Струга отъ спорната зона, а на 28 априлъ и 4 май 1913 г. Бобчевъ ми телеграфира, че споредъ руското правителство „договорътъ съ Сърбия трѣбвало безусловно да бжде изпълненъ“. Третейскиятъ съдъ на Русия не може да се отдалечи отъ това, що е предвидено отъ договора“.

„Две недѣли по-късно, на 19 май, и г. Даневъ депешира отъ Лондонъ, че споредъ германския тамъ посланикъ рускиятъ императоръ далъ напоследъкъ да се разбере въ Берлинъ, какво България била права“.⁴⁾

Ала Н. В. Царьтъ е недоволенъ отъ постигнатото. Когато на 29 мартъ (11 априлъ) Гешовъ му предава телеграфически въ общи черти резултатъ отъ мисията на Данева въ Петроградъ и моли да му се яви, кога и где може да приеме последния на устенъ докладъ, получава следния отговоръ отъ Добровича:

„При сегашното душевно настроение на царя не бихъ съветвалъ г. Данева да дойде на личенъ докладъ. Н. В. царьтъ, вследствие приеането отъ страна на правителството предложената отъ Русия граница Еносъ—Мидия, е съвършено съкрушенъ и сломенъ. Тѣй штогто идването тукъ на г. Данева може да има за последния нежелателни послѣдствия“.

Въ отговоръ на тая оскърбителна по тонъ и по съдържание телеграма — насочена не толкозъ противъ Данева, колкото про-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 430 (53).

²⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престъжното безумие и пр., с. 106.

³⁾ Докладъ и пр., с. 592 (68).

⁴⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престъжното безумие и пр., с. 15.

тивъ самия Гешовъ, както самъ той признава това — нашиятъ премиеръ на утрото телеграфира Добровичу:

„Ще постъпя, както телеграфирате. Министерскиятъ съветъ. Ви мога да доложите на Н. Величество, че неговото правителство не е приело никаква наложена отъ Русия граница. Напротивъ, то, въ пълна хармония съ Държавния глава, и опирайки се на тежките жертви и беззащитната самопожертвователност на въоръжения български народъ, налага на Турция една граница, за която тя не щеше да чуе преди два месеца. Да се иска повече, ще рече:

1. Да се възстава противъ Европа, която въ Лондонската посланичка конференция реши, че *България не може да излезе на Мръморното море*.

2. Да се излага на рискъ онова, което имаме право да искаме въза падна Македония.

3. Да се налагатъ нови жертви на народа, който не трѣбва по никакъ начинъ да се изтошава предъ видъ на току-що наемкнатитѣ голѣми задачи въ друга частъ на Балканския полуостровъ. *Подобна отговорност* днешното правителство не може да поеме, и то е дълбоко убедено, че Н. Величество, въ своята мъдростъ, не може въ това отношение да бжде на друго мнение.“¹⁾

* * *

Тъкмо по времето, когато нашето правителство се занимаваше съ въпроси като горния, гърцитѣ систематично пълпѣха на изтокъ, а Сърбия съсредоточаваше войскитѣ си въ долината на Вардара отъ Скопие до Гевгелии. Сега и сръбскиятъ министъръ на финанситѣ публично заявяваше на 30 мартъ (12 априлъ) въ Скупщината, че демобилизацията на сръбската армия нѣмало да стане преди сключването на мира и „разграничението на новоосвободенитѣ територии“. Въ същото време Поповичъ изъ Петроградъ съобщава Пашичу, че изложилъ цѣлата сръбска аргументация на Делкасе, като му изтъкналъ и други обстоятелства, които говорѣли „противъ прѣкомѣрното увеличение на България“. „Говорихъ му, казва Поповичъ, съ тонъ и по начинъ, които нѣмаха характеръ на интрига“. Балканскитѣ държави не можели да търпятъ никаква „Прусия на Балканитѣ“.

„Преди нѣколко деня, продължава Поповичъ, разговаряхъ и съ румънския пълномощенъ министъръ. Той се надѣвалъ нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Букурещъ г. Ристичъ да се завърне отъ последното си пребиваване въ Бѣлградъ съ една опредѣлена мисия. Българитѣ забелязвали отгично добритѣ отношения между Сърбия и Румъния и затова мълкнали по въпроса за Силистра“.

Рапортътъ си Поповичъ завръща съ думитѣ:

„... Тукъ говорятъ, че, чрезъ отстъпването на Силистра, Русия искала да спечели Румъния и че по този въпросъ тя преследва политиката да я приближи къмъ себе си и къмъ Тройното съглашение“²⁾

* * *

Престъпната дейность на нашиятъ съюзници-сърбитѣ противъ България и българското племе въобще ежедневно усилване

¹⁾Ив. Ев. Гешовъ — Престъпното безумие и пр., с. 107.

²⁾D-г М. Boghitschewitsch, цит. съч., с. 320, № 295.

негодуванието въ всички наши срѣди. Протести се чуваха отъ всѣкъде и на правителството се правѣха упрѣци, че не отстоявало достатъчно енергично държавнитѣ ни и национални права и интереси. На това настроение вървенъ изразъ се даде и отъ нашитѣ академици въ едно изложение отъ 30 мартъ (12 априлъ) до всички славянски академии и учени дружества, въ което научно се обосноваваше нашата теза и съ съкрушителни аргументи се оборваха домогванията на сърбитѣ¹⁾.

Както и можеше да се очаква, Сръбската академия на наукитѣ не захсѣ да реагира. На 5/18 май и тя се яви съ единъ отговоръ-декларация, къмъ който бѣ приложено и едно изложение по въпроса отъ главния секретаръ на сжщата академия проф. Л. Стояновичъ. И двата тия сръбски документа, обаче, правѣха жалко впечатление по очевидната несъстоятелностъ на тѣхната аргументация.

Въ сжщото време едно отъ любимитѣ развлѣчения на децата отъ първоначалнитѣ училища въ Бѣлградъ бѣше играта „јуриш бугарима“ . . .

Чезиѣше все повече всѣка надежда за опомнюване, за разбирателство. Цѣла Сърбия живѣеше подъ хипнозата: да се види въ границитѣ на нѣкогашното царь Душаново царство. На нашитѣ постѣпки и протести никога не се обръщаше грѣбъ. Неотзивчивъ бѣ и Петроградъ. Лично Хартвигъ бѣ вдѣхновительтъ на тая сръбска политика. Сега той открито вземаше сръбска страна. Ние бѣхме криви за всичко. Ние първи сме отпочнали полемика въ печата, ние сме предизвикали първи охлаждение между дветѣ правителства; Даневъ и Тодоровъ, при честитѣ си минавания презъ Сърбия, не считали за нужно да се отбиватъ въ Бѣлградъ на искрени разговори съ сръбскитѣ министри; Гешовъ отбѣгвалъ да се срещне съ Пашича; генералъ Радко Димитриевъ се билъ изразилъ нѣкъде, че сме щѣли съ байонети да изтласкаме сръбитѣ изъ зеитѣ отъ тѣхъ земи и пр. и пр. несъстоятелни, смѣшни натяквания и обвинения.

При една среща на 1/14 априлъ Хартвигъ безъ забикалки ми каза, че понеже границитѣ не се прокарвали въ кабинетитѣ „съ синъ моливъ върху бѣла хартия“, нуждни били изправки при окончателното разграничение на териториитѣ.

Съобщавайки горното Гешову съ рапортъ отъ с. д. добавяхъ:

„Решително на страната на сръбитѣ, съ растяща ревностъ ще продължава той (Хартвигъ) да защитава тѣхната кауза въ ущърбъ на нашитѣ интереси. За да бждемъ, обаче, улеснени въ предстоящата си борба съ нашитѣ перфидни съюзници, нека ми бжде позволено да кажа, че безъ отлагане би трѣбвало да намѣримъ приятели всжде, гдето можемъ ги намѣри“.

И заврѣшвахъ, че е по-добре да направимъ на Гърция известни отстѣпки, нежели на Сърбия, тъй като положението на нашитѣ сънародници подъ гърцитѣ ще бжде по-сносно, отколкото подъ сръбитѣ²⁾.

¹⁾ Лѣтописъ на Бѣлг. академия на наукитѣ, II, за година 1912—1913, София, 1915, с. 29.

²⁾ Докладъ и пр., с. 435 (62).

Впрочемъ, това подържаха и нѣкои отъ нашия крайни русофили.

* * *

Между това обрччтъ около насъ все повече се стѣсняване. На 6/19 априлъ Ристичъ пита Майореско отъ името на своето правителство, какво би било държането на Румъния при единъ въоръженъ конфликтъ между Сърбия и България, и дали Букурещъ е разположенъ да склучи съ Бѣлградъ единъ отбранителенъ съюзъ противъ насъ.

Но Румъния е още твърде осторожна. Донасяйки горното сжщия день на своя кралъ, Майореско казва, че отговорилъ Ристичу уклончиво, понеже имало опасностъ да не би преди да се провали окончателно балканскиятъ съюзъ, преговоритѣ за едно съюзяване съ румънитѣ — да направятъ българитѣ по-отстъпчиви къмъ сърби и гърци, и тъй тѣхниятъ съюзъ да се затвърди отново въ ущърбъ на Румъния. Споредъ Майореско, последната трѣбвало да се намѣси, *когато войната избухне между съюзницитѣ*¹⁾.

За съюзъ съ Румъния въ края на мартъ бѣ отворилъ дума и грѣцкиятъ кралъ на румънския представителъ въ Атина.

Както, обаче, рускитѣ пълномощни министри въ Бѣлградъ и Атина, тъй и Петроградскиятъ кабинетъ опровергаваше слуховетѣ за едно планомѣрно съзаклятие противъ България. На 10/23 априлъ Бобчевъ телеграфира на Гешова, че въ руската столица го увѣрявали, че между гърци и сърби нѣмало съюзъ противъ България?²⁾

Положението, въ което се намираше България по отношение на Румъния и съюзницитѣ, основателно задаваше сериозни грижи на правителството. По покана на Гешова, на 12/25 априлъ пакъ трѣбваше да отпътувамъ за София на устенъ докладъ. Край смущението, което заварихъ тукъ, азъ и сега съ съжаление констатирахъ, че тъкмо въ момента, когато между ржководнитѣ наши фактори трѣбваше да царя пълно единодушие, при исправниитѣ предъ България пълни съ опасности въпроси за разрешение, между самитѣ членове на правителството имаше значителни разногласия. Тъй напр., докато Гешовъ и съмишленицитѣ му въ кабинета считаха, че е по-разумно да се опитаме да се разберемъ съ гърцитѣ, макаръ и въ последния моментъ, като се откажемъ отъ претенциитѣ си надъ Солунъ, Даневъ, както видѣхме, неизмѣнно подържаше, че този портъ трѣбва да бжде нашъ, и че при по-голяма настойчивостъ сме можели да го вземемъ помимо волята и на Сазонова, па дори и на императора. Колкото до противодействието на Гърция, то лесно могло да се сломи.

Сжщото гледище застѣпваха и близкитѣ на Данева. Како предава единъ свой разговоръ по онова време съ Димитъръ Христова, Г. Калинковъ пише:

„За Гърция Д. Христовъ се отнасяше малко пренебрежително, и споритѣ ни съ нея за него се отстраняваше не съ арбитражъ, а чисто и просто съ

¹⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 97, № 130.

²⁾ Докладъ и пр., с. 444 (76).

осъмнуване единъ денъ на нашитѣ войски въ Солунъ и избѣгването на гърцитѣ отъ тамъ и отъ завзетитѣ каази съ българско население. Разбира се, това трѣбваше да настѣпи, следъ като се отстрани или приключи окончателно спорътъ ни съ Сърбия“.)

Оживѣна размѣна на мисли по въпроса за Солунъ ставаше сега и между Бѣлградъ и Атина. До споразумение, обаче, още не бѣ се дошло. На 13/26 априлъ между друго Пашичъ телеграфира на своя представителъ въ Виена:

„Тѣй или иначе, гърцитѣ поискаха отъ насъ да подкрепимъ тѣхнитѣ претенции за Солунъ, но ние още не сме имъ дали отговоръ“.)

Това показва, че нашето правителство още е имало време да преговаря съ гърцкото. То, обаче, като да се боеше да постави въпроса въ неговата сѣщина. Разногласията въ собствената му срѣда го спѣваха и му отнемаха възможността да вземе едно окончателно и ясно решение по спора ни поне съ Гърция. Отъ това, разбира се, се ползуваха най-вече сърби и румъни, толкозъ повече, че имаше и кой да ги насърчава. На 16/29 априлъ Спалайковичъ телеграфира на Пашича:

„Английскитъ пълномощенъ министъръ ни съветва да оказваме съпротива по въпроса за Битоля, понеже при всички обстоятелства имаме задъ себе си Русия. Той смѣта, че съвсемъ нѣма нужда да отстъпваме и че *не трѣбва да се съгласяваме дори и на арбитражъ*, до като България не ни даде, поне по принципъ, задоволителенъ отговоръ на нашето искане за териториално обезщетение“.)

Не по-малко бѣха окуражавани и гърцитѣ да упорствуватъ въ своитѣ претенции. За това и тѣ протакаха, очаквайки благоприятния моментъ да ни поставятъ предъ свършени факти. На 19 априлъ (2 май) Гешовъ телеграфира на Хаджимишева да заяви на Венизелостъ, че понеже, съ своето бавене и съ противоречивитѣ си и неопредѣлени предложения за „дѣлежъ“, гърцкото правителство давало право на нашето да смѣта, че до тая дата не му е направено конкретно териториално предложение, а само е билъ „формулиранъ принципътъ за една етнографическа подѣлба“, то и нашето правителство настоявало на „принципа на съразмѣрността“ и искало по него да стане подѣлбата.

„И тоя нашъ принципъ, продължава Гешовъ, е много по-справедливъ отъ оня на народността, защото несъстоятеленъ е аргументътъ, какво, като се боримъ за освобождението на населението въ Турция, ние не можемъ да анексираме освенъ еднородни елементи. Ако това се приеме, тогава не само сърбитѣ не могатъ да анексиратъ повечето земи, които ще имъ се дадатъ, защото не сж сръбски, но нито България, нито Гърция могатъ да претендиратъ да взематъ Солунъ, защото $\frac{3}{4}$ отъ населението му сж другородни и друговѣрни. Но, за да докажемъ, че ние въ юго-западна Македония не искаме гърцки земи, ние сме готови да дадемъ за тамъ линия, която да държи сметка за това. Ако гърцкото правителство желае да има географическо очерта-

1) Д-ръ Г. Калишковъ — Румъния и нейната политика спрямо България, с. 194.

2) Д-р М. Boghitschewitsch, цит. съч., с. 327, № 300.

3) Съ тамъ, с. 329, № 303.

ние на тая граница, Вие можете да му го обещаєте, съ условие и то да се е tenanté да Ви даде същото и за своята линия. Вървамъ, че г. Венизелосъ нѣма да ни обвини въ желание да протакаме, тъй като той преди три месеца, когато бѣ въ София, не ми каза, че смѣта предложениата на Дашева ниша за официално дадена, а дори ми обеща да я даде писмено чрезъ Ниласа. Ако той тогава ми бѣ казалъ, че счита тѣхната линия за дадена, азъ щяхъ ожаже да настоя да почнемъ преговоритѣ. Азъ смѣтамъ съ горното наше предложение преговоритѣ започнати вече и моля Венизелосъ да върва, че ще сторя всичко за тѣхното успѣшно водене и свършване".¹⁾

Но, понеже и това предложение не намѣри очаквания откликъ, нашето правителство предложи на гръцкото, да изирати въ Атина Михаилъ К. Сарафова по въпроса за границитѣ, обаче, Коромиласъ отказа това.

Все пакъ изглежда Гърция да не е била решително противъ едно разбирателство съ България, стига само последната да се откаже отъ Солунъ. За доказателство на това служи, край друго, и следното писмо отъ 26 априль (9 май) изъ Лондонъ, което Баучеръ е получилъ отъ единъ свой приятель, натоваренъ отъ сжщия да сондира гръцкия пълномощенъ министръ въ англ. столица Генадюсъ—сжщевременно и втори делегатъ на мирната конференция—за отстъпкитѣ, които гръцкото правителство е разположено да направи на България.

„Любезни Господине,

Току-що видѣхъ г. Генадюсъ. Той ми каза:

1. Нѣма писмено съглашение между Сърбия и Гърция.
2. г. Даневъ отказа, като бѣ въ Лондонъ, да уредятъ границитѣ съ Венизелосъ.
3. Венизелосъ е казалъ въ София, че гръцитѣ ще се оттеглятъ отъ Солунъ само вследствие на една злощастна война.
4. Гръцитѣ искрено желаятъ да направятъ отъ Солунъ едно порто-франко подъ тѣхно владичество и ще се съгласятъ да не го укрѣпаватъ.
5. Тѣ искатъ за граница линията на езерата по базата на Халкидика и достатъчно назадъ отъ Солунъ, за да не може градътъ да се намира подъ ударитъ на българскитъ топове.
6. Тѣ биха искали веднага съглашение съ България по тая точка.
7. Ако тѣ добиятъ едно отдѣлно и абсолютно съглашение съ България, тѣ сж готови да се дезинтересиратъ отъ сърбско-българския споръ за Битоля.
8. Тѣ сега се страхуватъ, че ако не помогнатъ на Сърбия срещу България, Фердинандъ ще вземе най-напредъ Битоля и пр. отъ сърбитѣ и тогава ще да се бие и съ тѣхъ (гръцитѣ) за Солунъ, и очевидно е, че ако има бой, тѣ предпочитатъ да иматъ единъ съюзникъ срещу България.
9. Тѣ сж готови да се биятъ за Солунъ.

Съ най-добри селями X".²⁾

* * *

Не стояхме добре и по отношение на Румъния. И тукъ сживиятъ бабежъ, сжщата система на отлагане, вмѣсто едно смѣло и бързо

¹⁾ Ив. Ев. Гешовъ—Прѣстѣпното безумие и пр., с. 81 и 82.

²⁾ Се тамъ, с. 17, 18.

решение на въпроса. Това се вижда и отъ следната телеграма, която на 21 април (4 май) Гешовъ отправя Калинкову:

„За успяно и всестранно разискване на въпроситѣ, които сж станали предметъ на вашитѣ разговори съ Майореско при последнитѣ ви срещи съ него, намирамъ за необходимо да дойдете незабавно тукъ. Срещнете се веднага съ Майореско и му заявете, че самиятъ фактъ на това ваше пжтуване доказва, колко ние държимъ да запазимъ и стегнемъ вѣковнитѣ приятелски връзки съ Румъния, и колко ще бждемъ честити, ако той ни улесни задачата при твърде болзненитѣ минути, които ние и цѣла България ще има да прекараме, когато се узнае решението на Петроградската конференция. Ако нашето приятелство има каква годе цена за Румъния, тѣ трѣбва да направятъ нѣщо по-значително и то преди обявяването на вердикта на Петербургския аеронагъ. Дайте да се разбере това по единъ твърде деликатенъ начинъ и по-старайте се да узнаете отъ Майореско и, ако ви прилѣга, отъ Таке Ионеско, като какво румънското правителство може да ни отстъпи, било въ икономическо, било въ политическо отношение. Всичко това, обаче, имайте грижата да кажете отъ *ваша страна*, за да бждете лично освѣтени при дебатирането въпроситѣ тукъ съ насъ.“¹⁾

Значи, и следъ направеното отъ Майореско предложение, предметъ на горечитирания рапортъ на Калинковъ отъ 27 мартъ (9 април) до Гешова, последниятъ намира за по-дипломатично да кара нашия представителъ въ Букурещъ да говори отъ *своѣ име*.

Но още по-изумително е, че и следъ пристигането си въ София, Калинковъ не вижда въпроса измѣненъ ни на косъмъ. Впрочемъ, ето какъ той самъ предава впечатленията си отъ министерския съветъ, на който въ присѣдствието на Данева докладвалъ на 24 април (7 май) за положението въ Румъния:

„За голѣмо съжаление — пише той — азъ констатирахъ въ този съветъ отсъствие на всѣкакво единодушие и единомислие между министритѣ по нашитѣ отношения съ Румъния. Противоположността и различието въ мненията имъ бѣха очебиещи. Нѣмаше нито двама министри на едно мнѣние. . . Следъ почти три часа разисквания и препирни не се дойде до никакво заключение. Особено енергиченъ и дори рѣзкъ въ аргументацията си бѣше г. Д. Христовъ. Той се нахвърли буйно противъ мекушавата и нерешителна политика на правителството и съветваше министра на външнитѣ работи да ми даде ясни и категорични инструкции да влѣзнемъ веднага въ преговори и да сключимъ съглашение върху широка база. Въ това отношение му се явиха явни опоненти Т. Теодоровъ и П. Абрашевъ, които *педя земя* не даваха вече на Румъния. . . Най-после изслушахме Данева, който изказа мнение да се обещае на Румъния като компенсация отъ сръбска територия (тишошката долина) въ случай, че румънитѣ ни дадатъ нѣкаква помощъ“.

Следъ туй заседанието се закрило, и на другия день Гешовъ казалъ Калинкову, че понеже колегитѣ му не дошли до никакво заключение и само безполезно се препирали и енервирали, той самъ щѣлъ да му даде нужднитѣ инструкции. Минали се обаче дни, безъ Калинковъ да се удостои освенъ съ нѣкои общи наставления отъ ръководителя на външната българска политика, и на 8/21

¹⁾ Докладъ и пр., с. 762 (263).

май той се завърналъ въ Букурещъ, „обнадеждень и напъжестуванъ“ само отъ Д. Христовъ.¹⁾

* * *

Такива бѣха схващанията на нашитѣ държавници — шъкои отъ които не искаха да се отстъпи „ни педя земя“ на румънитѣ. Когато на 26 априлъ (9 май) заседаващата въ Петроградѣ посланишка конференция приключи своята работа по уреждане спора между България и Румъния съ подписването на следния

ПРОТОКОЛЪ

Посланишката конференция въ Петербургъ, въ която, подъ председателството на руския императорски министъръ на външнитѣ работи, взеха участие посланицитѣ на Германия, Англия, Австро-Унгария, Италия и Франция за вземане решение по поводъ спора, възникналь между българското и румънско правителства относно южната граница на Добруджа, като разгледа исканията, формулирани отъ Румъния, и отстъпкитѣ, предложени отъ България,

Постановява:

1) Градъ Силистра трѣбва да бжде даденъ на Румъния. Новата румъно-българска граница ще мине отъ пункта на Дунава, приблизително три километра на западъ отъ периферията на Силистра, и пресича пѣтя за Шуменъ, следъ това пѣтя за Варна, също тъй приблизително три километра отъ периферията на града, и трѣгва право къмъ сегашната граница.

Една смѣсена румъно-българска комисия ще установи на мѣстото въ продължение на три месеца отъ деня на настоящето решение пограничната линия.

Въ случай на нужда тази комисия може да повика експерти назначени отъ силитѣ—посрѣдници.

2) Румънското правителство ще даде обезщетение на тѣзи отъ българскитѣ поданници, живущи въ Силистра и на територията, оставена въ новата граница, които въ продължение на шесть месеца отъ деня на настоящето решение, изявятъ желание да напустнатъ казания градъ или гореказаната територия.

Смѣсената румъно-българска комисия, като установи загубитѣ, ще опредѣли размѣригѣ на обезщетението.

Въ случай на нужда тази комисия може да повика експерти по назначение отъ силитѣ—посрѣдници.

3) България съгласно задължението, което е изказала готовность да приеме, нѣма да издига никакви укрепления по линията на сегашната граница отъ Дунавъ до Черно море.

Смѣсена комисия ще установи въ продължение на шестмесеченъ срокъ отъ деня на настоящето решение зоната, въ която България се задължава да не издига укрепления и да събори укрепленията, които се намиратъ въ тази зона.

Въ случай на нужда, тя може да повика експерти, назначени отъ силитѣ—посрѣдници.

4) Конференцията регистрира заявлението, направено въ Лондонъ отъ българскитѣ делегати и вписано въ протокола отъ 16 (29) януарий 1913 год.,

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч., с. 192, 195.

съгласно което България се съгласява да даде автономия на куцо-влашките училища и църкви, които ще останат въ бждещите граници на България, доколкото тѣзи училища ще се посещаватъ отъ куцо-влашки деца, и ще разреши учредяването на епископства за тѣзи сѣщитѣ куцо-влаши, съ предоставяне право на румънското правителство да дава подъ надзора на българското правителство, помощъ на реченитѣ учреждения, които преследватъ културни задачи.¹⁾

Въ заключение, конференцията отдава дължимото на показаното отъ България разположение да запази и заякчи приятелскитѣ връзки съ Румъния.

Това разположение значително облекчи задачата на конференцията, и последната изказва убеждението, че Силитѣ ще съумѣятъ да оценятъ принесенитѣ жертви отъ страна на България, съгласно решението на конференцията.

Съставенъ въ осемъ екземпляра въ Петербургъ на 26 априль (9 май) 1913 година.

(Подп.) Сазоновъ, Ф. Пурталесъ, Бюкананъ,
Д. Турнъ, А. Карлоти и Делкасе“.²⁾

Сазоновъ бѣ доволенъ. Съ взетото решение Румъния се приближаваше още повече къмъ Русия.

„Свиканата подъ мое председателство конференция въ Петроградъ, пише той, презъ пролѣтѣта на 1913 г., на която при деятелното участие на руското правителство бѣ решено да се удовлетвори желанието на Румъния, досежно отстъпването ѝ на Силистра и осигуряване безопасността на Дунавската ѝ граница, можеше да послужи за изходна точка за всѣкакви по-нататъшни приятелски стѣпки“.³⁾

Доволенъ бѣ и Гешовъ.

„Нашата дипломация, казва той, изпълни своя дългъ при преговоритѣ по спора съ Румъния по начинъ, достойнството на който се констатира отъ Великитѣ сили“.⁴⁾

„Подъ председателството на руския министъръ на външнитѣ работи блѣскаво за България се разреши нашиятъ пръвъ споръ съ Румъния, като ѝ се даде отъ арбитра само градътъ Силистра“.⁵⁾

ГЛАВА XII.

Нашитѣ съюзници безвъзвратно решени да обсебятъ Македония.

Сръбското правителство и договора. Пашичъ иска среща съ наши, мѣрдавни личности. Обществено мнението въ Сърбия, Гърция и Черна-гора противъ България. Венизелосъ за споразумение между Гърция, Румъния и Турция. Сазоновъ за среща на първитѣ министри. Кабинетътъ Гешовъ за неотклоняването на Сърбия отъ договора. Единъ проектъ на А. А. Башмаковъ за Албания. Две течения въ кабинета Гешовъ. Сазоновъ пакъ за среща между Гешовъ — Пашичъ и за корегирание на договора. Сръбски и

¹⁾ Когато въ чл. 7 на Берлинския договоръ било споменато названието *куцо-влаши*, Бисмаркъ казалъ: „Ето една дума, която човѣкъ има право да зачеркне“ — и теглилъ молива отгоре ѝ.

²⁾ Руска оранжева книга, с. 185, № 382.

³⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоменания, с. 127.

⁴⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престѣпното безумие и пр., с. 65.

⁵⁾ Се тамъ, с. 134.

гръцки войски въ Македония. Терорътъ продължава. Сръбски войски отъ Черна гора за Солунъ. Какъ нашитѣ съюзници обясняваха престъпнитѣ си действия въ Македония. Около идеята на Сазонова за корепиране на договора. Какъ се разбираше арбитражътъ въ София и Българскъ Синодъ, които съюзниците да назначатъ делегатитѣ си за подписване предварителнитѣ си условия на мира. Никой въ България не мислеше за оттегляне отъ договора. С. С. Бобчевъ дава успокоителни сведения отъ Петроградъ. Възбуждението въ България. Какво видѣхме съ д-ръ Ив. Шишманова на пазаръ отъ София за Българскъ. Единъ оживенъ разговоръ съ Харфинга. Нашитѣ за реализацията на договора, а противъ съобщаване съдържанието му на парижскитѣ шефове у насъ. Силитѣ и албанския въпросъ. Разногласието между съюзниците по сжщия въпросъ. Падането на Скутари и предупреждения на Силитѣ къмъ Цетина и Българскъ. Какъ бѣ сломена упоритостта на кралъ Никита. Черногорскитѣ войски напущатъ Скутари. Едно стървено желание на австрийската дипломатия.

Решени въпрѣки всичко да задържатъ Македония за себе си, сърби и гърци не се спираха предъ срѣдствата за постигане на тая цель. Преди всичко трѣбваше да се сломи владѣщиятъ тамъ български духъ. И понеже увещанията не помагаша, насилието бѣ въ разгара си. Противобългарската акция се ръководѣше отъ горе. Правителства и главни квартири сѣ еднаква ревностъ работѣха за обезбългаряването на страната. Дори и евреитѣ въ заетитѣ земи трѣбваше да се изкаратъ „Мойсееви сърби“.

Описвайки тая сръбска дейность, съ рапортъ отъ 3/16 априль 1913 г. до началникъ-щоба на действующата армия, делегатътъ на нашата главна квартира при сръбската действующа армия — майоръ Разсукановъ, казваше:

„И всички „прави сърби“ вземаха най-активно участие въ това свято сръбско дѣло: и генералтѣ и редниктѣ, и министъртѣ и хамалинтѣ се надпреварваха кой повече „бугараши“ да обърне въ „прави сърби“. Князь Александъръ самъ лично ходи да агитира между селянитѣ за велика Сърбия. Самъ псува всичко българско, включително и българския Държавенъ глава!“)

Въ сжщото време Колушевъ отъ Цетина телеграфира на 5/18 априль Гешову:

„Сръбскитѣ войски около Скутари и Дурацо сж получили заповѣдь да заминатъ незабавно за Македония. За тая цель сж ангажирани на бърза ржка параходи отъ Фиуме и Триестъ. Сръбскитѣ фицери открито говорятъ, че войната между Сърбия и България е обявена и че Сърбия щѣла да нападне България, преди последната да е оттеглила войскитѣ си отъ Тракия.“)

На моитѣ ежедневни протести предъ Пашичъ азъ не чувахъ отъ него освенъ увѣрения, че всичко било зависѣло вече само отъ военнитѣ, че при все туй пакъ щѣлъ да направи потрѣбното за изследване на посочванитѣ му отъ наша страна престѣпления на сръбскитѣ власти, и редъ подобни залъгвания.

Отъ тоя родъ бѣха обясненията на Пашичъ и по трупането на голѣми сръбски войсковы части, особено въ долината на Вардара. Когато на 5/18 априль го запитахъ по тоя въпросъ, той се задоволи да ми каже: . . . че тия наши сведения били много пресу-

1) Докладъ и пр., с. 446 (78).

2) Се тамъ, с. 441 (66).

величени; че и да имало известно движение на нѣкакви войски, което било работа на вишата военна власт, туй не трѣбвало да дава поводи за никакви неблагоприятни тълкувания отъ наша страна и пр.¹⁾

Сжцията езикъ държеше и Хартвигъ. Нѣщо повече. Въ телеграмитъ си до Сазонова той не се стѣснява чисто и просто да изкарва лъжливи основателнитъ наши обвинения противъ Сърбия.

„Що се касае частно до приведенитъ отъ Бобчева факти въ потвърждение на негсвитъ жалби, то, както явствува отъ откровенитъ обяснения на Пашича, нито единъ отъ тѣхъ не се потвърждава. Най-после, Пашичъ категорично опровергава всички слухове за сръбско-гръцко сепаративно съглашение; и азъ нѣмамъ основание да не му вѣрвамъ“ — казваше той въ една телеграма до Сазонова отъ 7/20 априль.²⁾

Лично менъ пъкъ Хартвигъ увѣряваше, че оплакванията на Бобчева въ Петроградъ по поводъ съсрѣдоточаването на сръбски войски въ Македония били неоснователни, тъй като войвода Пугникъ насочилъ единъ сръбски полкъ къмъ Гевгелии не противъ българитъ, а противъ гърцитъ!

Между това нѣмаше съмнение, че за сръбитъ въпросътъ за нарушение на договора бѣ предрешенъ. Все пакъ много зави-сѣше още отъ Русия. На 4/17 априль Маджаровъ телеграфира Гешову:

„Тази сутринъ Лоидъ Джорджъ ми каза, че по териториалнитъ въпроси ще направи всичко, за да се запазятъ нашитъ договорни права и интереси, но за обезщетението сръ Едуардъ Грей е противъ, защото се бои, че Турция не може да понесе тежестта. Сърбия се намира въ руски ржце и безъ насърчение отъ Русия не би смѣяла да наруши договора; той счита за голѣмъ и печаленъ скандалъ кървавото стълкновение между съюзницитъ; заявихъ му, че отговорността ще бжде на тия, които нарушаватъ задълженята си“.³⁾

При това въпросътъ за ревизията на договора бѣ вече въ пълния си ходъ. Съ растяща настойчивостъ за тая ревизия не-престанно ми говорѣха сега всички ржководни фактори. При една среща на 4/17 априль Пашичъ отново ми заяви, че да се останѣло въ рамкитъ на постигнатото споразумение било невъзможно. Наистина, Сърбия нѣмала намѣрение да задържи всички покрайнини, заети отъ нейнитъ войски, ала какво точно щѣло да се иска отъ България, министерскиятъ съветъ не билъ още опредѣлилъ.

Въ свръзка съ това Пашичъ подчерта нуждата отъ една среща на отговорнитъ и имащи решающи гласове лица отъ дветъ страни, на които да се възложи обсъждането, а евентуално и доброволното разрешение на този тъй важенъ въпросъ.

Още отъ самото начало, обаче, нашето правителство се обяви противъ подобна среща, считайки, че тъй се предрешаваше нѣкакъ въпросътъ за исканата отъ сръбитъ ревизия.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 440 (65).

²⁾ Се тамъ, с. 441 (68).

³⁾ Се тамъ, с. 440 (64).

* * *

За да могат по-лесно да лишат България от плодотъ на нейните победи, сърби и гърци имаха всички интересъ да я видят колкото е възможно по-изтощена. Ето защо, до като нашитѣ войски продължаваха да се борятъ противъ турскитѣ пълчища на тракийския воененъ театъръ, делегатитѣ на Сърбия и Гърция умишленно протакаха мирнитѣ преговори въ Лондонъ. Това позволяваше същевременно на нашитѣ съюзници да се приготвятъ още по-добре противъ насъ, както въ военно, тъй и въ политическо отношение. Тѣ отидоха дори още по-далечъ. По време на преговоритѣ, тѣхнитѣ пълномощници предложиха на Турция една съвмѣстна акция противъ България.

Въ същото време, по внушение отъ горе, ежедневниятъ печатъ въ Сърбия и Гърция открито подготвяше вече общественото мнение противъ насъ. България бѣ виновата за всичко. „Алчна и надменна“, тя не искала да признае никакви заслуги на своитѣ съюзници. Прочее, всичката отговорностъ трѣбвало върху нея да падне.

И редомъ съ туй се нижеха хули и какви ли не измислици. При туй настроение нѣкои ежедневници не се стѣсняваха съвсемъ открито да препоръчатъ чрезъ война наказанието на България.

Въ Сърбия, отъ краля до последния пандуринъ, всички мечтаеха за „велика Србадија“. Нѣмало какво да търсятъ южнитѣ славяни подъ скиптъра на чужди принцове . . . Съ този лозунгъ военната партия печелѣше отъ день на день почва и хвърляше дебела сѣнка върху авторитета на гражданската властъ.

Въ Балканския съюзъ имаше вече непоправими пукнатини; споредъ гърцитѣ, още по онова време той е могълъ да се смѣта за мъртъвъ.

„Балканскиятъ съюзъ бѣше мъртъвъ, пише Вентирисъ, когато делегатитѣ се събраха въ Лондонъ. Гръцкиятъ министъръ-председателъ виждаше това. Но той схващаше, че би извършилъ смъртенъ грѣхъ, ако станѣше гробаръ на тоя трупъ. Защото Великитѣ сили и останалитѣ държави желяеха да се запази на всѣка цена обединението на християнскитѣ народи на Балкана. Само Австрия правѣше изключение. Той фактъ се изплъзна отъ българския делегатъ Даневъ. Той се показва непримиримъ до крайностъ . . .

Едничкото решение оставаше сътрудничеството между Гърция и Сърбия. Презъ третата седмица на първата Балканска война Сърбия покани Гърция да сключатъ съюзъ за Албания противъ Австрия. Венизелосъ, както твърди Политисъ, винаги е ималъ предъ видъ гръцко-сръбско сътрудничество. „Въ време на Лондонската конференция Венизелосъ сътрудничеси съ сръбитѣ, като да бѣха съюзници.“¹⁾

А по-рано, при единъ строго повѣрителенъ разговоръ съ германския пълномощенъ министъръ въ Атина, Венизелосъ казаше, че допускалъ възможността за въ бъдеще на единъ въоръженъ конфликтъ съ България и смѣталъ, че „за сега“ могло да се раз-

¹⁾ Вж. студията „Великата гръцка политика“, помѣстена въ „Експресонъ Вима“ отъ 24 и 28 януарий 1931 г. Цитирамъ по превода отъ гръцки на Ив. Доревъ, „Зора“, бр. 3476 отъ 7 февруарий 1931 г.

чита на помощта на Сърбия. За „въ бждеще“, обаче, той смѣталъ за невъзможно сътрудничеството съ славянитѣ сърби. Желаетъ по-скоро, при единъ въоръженъ конфликтъ съ България, „тѣсно сътрудничество“ съ Румъния и молѣлъ Берлинъ да действува предпазливо и тайно въ Букурещъ за едно сближение между гърци и румъни. Желаетъ добри отношения и съ Турция. Смѣталъ, че равновесието на Балканитѣ се постигало най-добре чрезъ сътрудничеството на Гърция, Румъния и Турция и пр. и пр.¹⁾

Интересно е да се отбележи, че къмъ антибългарската политика на Сърбия и Гърция се присъединиха и черногорцитѣ, както явствува и отъ следната телеграма на Колушева до Гешова:

„По поводъ подигнатия между България и Сърбия споръ за бждещото разпредѣление на Македония и подетата отъ сръбскитѣ вестници борба противъ България, черногорското обществено мнение, което се храни само отъ сръбскитѣ вестници, ясно се очертава въ полза на сръбскитѣ домогвания. Шовинистическото сръбско течение обзема всички черногорски слоеве.“²⁾

Естествено, всичко туй усилваше възбуждението у насъ.

Крепнѣше мисълта, че кървавата разправа нѣма да се избѣгне.

На 6/19 априлъ Неклюдовъ телеграфира Сазонову:

„Омразата между българитѣ отъ една страна и гърцитѣ и сърбитѣ отъ друга взема застрашителни размѣри. Сърбитѣ се укрепяватъ въ Битоля и трупатъ войски къмъ Велесъ. Гърцитѣ изпратиха подкрепления къмъ Нигрита и други мѣста. Българскитѣ вестници, особено опозиционнитѣ, сж пълни съ обвинения и нападки противъ съюзницитѣ. Между публиката открито се говори за едно сблъскване и се манифестира убеждението, че въ нѣколко дена българитѣ ще разгромятъ съюзницитѣ и ще превзематъ Солунъ и южна Македония. Главната българска квартира взема всички мѣрки предъ видъ на една братоубийствена война.“³⁾

При това застрашително положение кабинетътъ Гешовъ на праздно дирѣше изходъ въ безцелни полумѣрки.

Съобщавайки съ окръжна телеграма отъ 2/15 априлъ на нашитѣ легации за сръбскитѣ домогвания да нарушатъ съюзния договоръ и да избѣгнатъ предвидения въ него арбитражъ, нашиятъ премиеръ заврѣшваше съ думитѣ:

„Дръжте това повѣрително, като освѣтлявате само дипломатитѣ, които биха ви питали по въпроса.“⁴⁾

А на 8/21 априлъ сжщиятъ ме натовари да настоя пакъ предъ Пашича за прилагането на предвидения въ договора кондоминиумъ, следъ което да замина за София „на устенъ докладъ и за размѣна на мисли по отношенията ни съ Сърбия“.

Тоя день се видѣхъ и съ Хартвига, който отново ми подчерта, че оплакванията ни въ Петроградъ били неоснователни, и че, споредъ него, ползата отъ една среща между Гешова и Пашича могла да има най-добри последици.

¹⁾ Die Grosse Politik, т. 34 II, с. 491, № 12965.

²⁾ Докладъ и пр., с. 1133 (1).

³⁾ Iv. E. Guéchoff — L' Alliance Balkanique, с. 131.

⁴⁾ Докладъ и пр., с. 433 (59).

Преди да се раздѣлимъ, той ми подхвърли и за желанието на сърбитѣ да не видятъ България съпредѣлна съ бжденца Албания.

На утрото отново говорихъ съ Хартвига. И сега той се върна на „необходимостта“ отъ една среща на Пашича съ Генова, за да обсъдятъ „въпроса за арбитража“. Споредъ него споразумението било възможно при една ректификация на границата. Възразахъ му, че на тази база не виждамъ, какъ може да се дойде до споразумение. Той, обаче, разчиташе на русофийскиятъ партии въ България и вѣрваше, че тѣ нѣмало да дадатъ възможностъ именно сега да дойдатъ на властъ хора съ други идеи и готови да унищожатъ дѣлото на своитѣ предшественици.

„ * *

За една среща на съюзнитѣ първи министри, прави постжпки и Сазоновъ, увѣрявайки сщевременно Бобчева, че между гърци и сърби нѣмало сключенъ съюзъ противъ България.¹⁾

На 9/22 априль сщиятъ отправя следната телеграма Ненлюдову:

„Смѣтамъ за полезно да съсредоточимъ усилията си за убеждаване на съюзницитѣ да се споразумѣятъ по между си, за което би способствувало личното свиждане на премиеритѣ.

Разчитаме на изпитаната опитностъ на г. Венизелосъ и г. Пашичъ, които могатъ да окажатъ благотворно влияние за разрешението на кризата, ако бжде проявена отъ страна на българитѣ необходимата отстъпчивостъ.“²⁾

Между това сѣ тоя день Шебеко телеграфира въ Петроградъ:

„Тукъ съ напрегнато внимание следятъ пререканията между съюзницитѣ, заставайки всецѣло на страната на сръбскитѣ и гръцкитѣ вѣжделения. Въ случай на вѣорженъ конфликтъ между България и Сърбия, Румѣния тя пжтъ не ще остане неутрална и, безъ съмнение, ще се възползува отъ обстоятелствата за по-широко удовлетворение на домогванията си.“³⁾

Тѣй като, мимо горнитѣ увѣрения на Сазонова, по положителнитѣ сведения на нашето правителство съюзницитѣ ни бързо и систематично се готвѣха противъ насъ, то нареди до главната квартира да вземе и тя съответнитѣ военни мѣрки.

Сщевременно на пълномощнитѣ ни министри въ Петроградъ, Парижъ и Лондонъ биде заповѣдано да молятъ настоятелно правителствата, при които сж акредитирани, да упражнятъ нуждното въздействие върху Сърбия да се не отклонява отъ договора. По този поводъ на 9/22 априль Маджаровъ телеграфира отъ Лондонъ:

„Видѣхъ Николзонъ и повторно му говорихъ за нашитѣ отношения съ Сърбия, като му казахъ, че ако тройното сгдлашение не повлияе въ Бѣлградъ за запазване договора, кървавиятъ конфликтъ неизбѣженъ, защото по този въпросъ българитѣ не могатъ да правятъ никакъвъ пазарлъкъ—отстъпки; сщитѣ лица и партии, които докараха Милана на Сливница, искатъ да тикнатъ кралъ Петра въ Велесъ, Битоля.“⁴⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 444 (76),

²⁾ Балканската война — Руската оранжева книга, София, 1914 г., с. 78 № 146.

³⁾ Се тамъ, с. 78 № 145.

⁴⁾ Докладъ и пр., с. 443 (73).

* * *

Преди да отпътувамъ за София, посетихъ Пашича. Следъ като и сега използва случая да ми каже, колко тежко ставало неговото положение при общия повикъ на офицерство и интеллигенция, че Сърбия била „излъгана“ въ своитѣ надежди — което и споредъ него било вѣрно, — той ме помолу да поздравя Гешова и да му предамъ, че отъ все сърдце желаелъ една другарска среща съ него. По сжщия случай можелъ да бжде обсъденъ и въпросътъ за арбитража. Що се отнасяло до идеята на нашия премиеръ да обнародваме съюзния договоръ, това щѣло да бжде цѣло нещастие. Тѣй именно последниятъ могълъ да се провали за винаги. Нѣмало защо да разискваме по нѣща, които трѣбвало да си останатъ тайна между насъ и по които направо най-добре сме можели да се разберемъ. Съ известни поправки, при „настѣпилитѣ нови условия“, всичко могло да се уреди.

И на своя сръбско-български езикъ Пашичъ завърши съдумитѣ:

„Мора да се разумемо, пошто инако чемо да се осрамотимо“. Въ сжщата смисълъ ми говори и Хартвигъ.

На 11/24 априлъ заминахъ за София. Пътувахъ съ Александъръ А. Башмакова, комуто доста на дълго говорихъ за сръбскитѣ домогвания да се отметнатъ отъ договора, за осъдителното имъ държане въ Македония и пр. Още по на дълго той отъ своя страна ми разправи за своя проектъ: да се създадѣло отъ миридититѣ едно самостоятелно княжество съ *принцъ* Дода на чело. Това княжество могло да бжде въ съюзъ съ Сърбия и Черна гора, които щѣли да улеснятъ материалното му приповдигане. За да ме посвети още по-подробно въ тая идея, Башмаковъ измъкна отъ джеба си една тетрадка и ми прочете написания на френски отъ самия него *органически уставъ* на въпросното княжество. Цѣлата работа била известна на черногорския кралъ и на Пашича. Сега Башмаковъ пътуваше за Скопие, за да се разговорѣлъ по нея и съ сръбския престолонаследникъ. Интимната му целъ била, чрезъ тая комбинация да се осигурѣло поглъщането единъ день на Албания отъ Сърбия. Той ималъ сериозно основание да вѣрва, че миридитскитѣ шефове не щѣли да иматъ нищо противъ създаването на подобно княжество, стига на по-влиятелнитѣ отъ тѣхъ да се дадѣло по нѣщо въ ржка. Съ осъществяването на този проектъ се разрешавалъ и сръбскиятъ излазъ на Адриатическо море, а сжщевременно и Македонскиятъ въпросъ — въ наша полза, тѣй като между тия две проблеми имало тѣсна връзка, та, следов., *разрешението на единия не могло да остане безъ отражение върху другия*.

Тая своя идея Башмаковъ на времето още билъ съобщилъ на нашия царъ, при едно посещение на последния въ Петроградъ.

Когато тѣй разговаряхме съ Башмакова, въ нашето купе влѣзна Янко Сакъзовъ, който се връщаше въ София отъ Бѣлградъ, гдето бѣ дошелъ за нѣкой день, за да се осведоми лично за владѣещето тамъ настроение. Въ негово присѣствие азъ пакъ отворихъ дума за сръбската нелоялность и изредихъ нѣкои отъ най-преснитѣ изсѣпления на сръбскитѣ органи въ Македония. По по-

водъ на това Башмаковъ, който неохотно слушаше да му се говори на тая тема, се опита да защити сръбското правителство, което било непричастно, споредъ него, въ деянията на цѣлонъ отъ своитѣ органи. Въ сжщностъ това били дреболни предѣ величавитѣ перспективи на славянството. Съ *нищтожни жертви* отъ наша страна всичко могло да се уреди.

Възразихъ, че въпросътъ е много по-сериозенъ и че, ако Русия не желае съюзътъ ни да се завърши съ катастрофална провала, трѣбва ъ време да внуши на Сърбия да изпълни постигитѣ отъ нея задължения.

Въ сжщата почти смисълъ му говори и Янко Сакъзовъ, който се връщаше отъ Бѣлградъ разочарованъ и съ дълбока тѣга въ душата. Съ възмущение разправяше той, че даже приятелътъ му Лапчевичъ — социалистически депутатъ въ Скупщината — му заявилъ, какво „по държавни съображения“ Сърбия не можела да отстъпи безъ война заетитѣ отъ нея земи. „Да, друже Янко, или ние съ войскитѣ си ще дойдемъ въ София, или вие съ вашитѣ войски ще дойдете въ Бѣлградъ“ — добавилъ Лапчевичъ.

* * *

Съ пристигането си въ столицата веднага бѣхъ приетъ отъ министъръ-председателя у дома му. Следъ като обстойно му докладвахъ за настроението въ Бѣлградъ и за разговора си съ Башмакова, стана дума и за препоръчваната отъ Русия среща между него и Пашича. Гешовъ, обаче, не искаше и да чуе за подобна среща. Както лично за него, тъй и за колегитѣ му отъ кабинета било невъзможно да размѣнятъ каквито и да било мисли съ Пашича по ревизията на договора. Последниятъ безусловно трѣбвало да се изпълни. Това било обещано и Даневу въ Петроградъ. Нашиятъ министерски съветъ билъ решилъ за лишенъ пжтъ да се изложи чрезъ Бобчева и Неклюдова нашето непоколебимо становище по въпроса и да се иска вече арбитража на Русия.

На 13/26 с. м. посетихъ министъръ Д. Христовъ въ кжщата му. Потвърди ми, че въ министерския съветъ ясно се очертавали две течения. Първото — миролюбивото, било въ полза на демобилизацията и настоявало да се разберемъ по-напредъ съ Гърция, та после съ Сърбия. Това течение се поддържало отъ народнишкото крило въ съвета. Напротивъ, Даневъ и неговитѣ приятели-министри били за по-решителна политика. На сърбитѣ нищо не бивало да се отстъпва, нито пъкъ Солунъ — на гърцитѣ. *Жанко* било, че Гешовъ, иначе прозорливъ и интелигентенъ, нѣмалъ повече куражъ. Въ туй отношение Даневъ щѣлъ да бжде по-добъръ на негово мѣсто въ преживѣванитѣ сериозни минути.

Самоувѣренъ, бодъръ и смѣлъ, Д. Христовъ въобще бѣ за една политика отговаряща на неговитѣ разбирания, особено на неговия живъ темпераментъ.

Специално по спора ни съ Румъния, той бѣ заставащъ на гледището, че съ тая държава трѣбва да се споразумѣемъ на всѣка цена, ако искаме да бждатъ силни позицитѣ ни по отношение на сърби и гърци. И правъ бѣше.

Следъ туй отново се срещнахъ съ Гешова. Сега на разговоръ ни присъжествува и Т. Теодоровъ. Тъкмо що Неклюдовъ бѣ съобщилъ Гешову, че на 11/24 априлъ Сазоновъ му телеграфиралъ, какво въ Петроградъ били крайно угрижени, виждайки извънмѣрното изостряне на въпроса за разграничението между България, Сърбия и Гърция; че голѣма опасностъ ни грозѣла откъмъ Румъния и Турция; че въ случай на братоубийствена война руското обществено мнение щѣло да отвърне очи отъ насъ; че Русия щѣла да остане безчувствена зрителка на нашата неминуема гибель и пр. и пр.

По поводъ на тая тревожна телеграма, на 13/26 априлъ бѣ решено незабавно да бжде натоваренъ Бобчевъ да заяви Сазонову, че не нашето, а Бѣлградското правителство съ писмото си отъ 9/22 февруарий за ревизия на договора първо помрачи съюзническитѣ отношения; че не българскиятъ, а сръбскиятъ министъръ на финансиитѣ декларира въ Скупщината, какво за демобилизация могло да става дума само подиръ уреждане на въпроса за границитѣ; че не български и гръцки, а сръбски и гръцки офицери се побратимяватъ и сговарятъ за война противъ България; че сръбски и гръцки войски се трупатъ срещу насъ, когато нашитѣ изнемогватъ противъ турскитѣ корпуси на Чаталджа и Булаиръ; че надъ нашитѣ сънародници въ Македония се упражнява истински тероръ и че, въпрѣки всичко, за да докажемъ желанието си да видимъ миролюбиво приключенъ спора ни съ Бѣлградъ, ние молимъ Петроградското правителство, на основание на чл. 4 отъ тайното приложение къмъ договора, да побърза да разгледа този споръ и да се произнесе по него.

На край Бобчевъ се натоварваше още да подчертае предъ Сазонова, че България се придържа строго въ договора и че настоява за неговото изпълнение.

Що се отнася до исканата отъ Пашича среща, Гешовъ я считаше за излишна, тъй като министерскиятъ съветъ намиралъ, че не можело да се преговаря върху ревизията на съюзния договоръ.

Разговаряйки за сръбскитѣ военни приготовления и систематичното проникване къмъ нашитѣ граници, Гешовъ и Теодоровъ изказаха опасението си, да не би да бждемъ нападнати нечаяно единъ день отъ нашитѣ съюзници. Въ свръзка съ туй, както и порано, тѣ ме натовариха да се видя пакъ съ Данева и да се постарая да го склоня да възприеме тѣхното гледище по отношение на гърцитѣ, като се откажемъ отъ Солунъ въ тѣхна полза. Даневъ, обаче, съ когото се срещнахъ сжция день, стоеше твърдо на своето решение: да се не правятъ на Гърция никакви концесии откъмъ тая страна. По отношение на договора ни съ Сърбия, той бѣ, сравнително, спокоенъ. Още на времето въ Петроградъ и императорътъ, и Сазоновъ го увѣрили, че на сърбитѣ нѣмало да се позволво никакво отмѣтане отъ договорнитѣ имъ задължения.

По въпроса за една среща на нашия премиеръ съ сръбския, Даневъ бѣ на мнение да се не отказва отъ наша страна подобно свинждане. „Нека най-после, казваше той, и Гешовъ проговори по спора ни направо съ Сърбия“.

Макаръ и искрено убедени партизани на идеята да държимъ преди всичко съ Русия, Гешовъ, Теодоровъ и Даневъ бѣха за култивирани добри отношения и съ Австро-Унгария.

И тримата, обаче, бѣха преди всичко за една политика съ Русия. Особено категориченъ въ туй отношение бѣ Теодоровъ. Защищавайки при това гледището на народняцитѣ като най-цѣлѣ съобразно въ случая, той открито натякваше на Данева, за което не сподѣлялъ нуждата отъ предварително споразумение съ Гърция, срещу доброволното ѣ отстъпване на Солунъ. А това, споредъ Теодорова, бѣ много важно. Свършимъ ли веднажъ съ гърцитѣ, положението щѣло да се измѣни. Тогава, ако станѣло нужда, сме могли и ултиматумъ да отправимъ на Сърбия. Ако ли пъкъ последната по никой начинъ не щѣла да се вразуми, тогава трѣбвало да изчезне „като петно за славянството“. Ала всѣка недостатъчно обсъдена и прибързана постъпка отъ наша страна можела сжко да ни струва. Въ такъвъ случай и София можела „да хвъркне“.

* * *

Отбѣгването на Гешова да се срещне съ Пашича съвсемъ не бѣ по угодата на Сазонова, който явно клони вече къмъ Сърбия, както се вижда и отъ следната му телеграма до Неклюдова отъ 15/28 априль:

„Отказътъ на българитѣ отъ непосредствени обяснения съ съюзницитѣ и лични свиджания на президентитѣ не може да бжде изтълкуванъ въ полза на България, защото съюзницитѣ иматъ правото да я упрѣкнатъ въ систематическо отклонение отъ преговоритѣ.

Въ обясненията си съ насъ сѣрбитѣ не отричатъ задължителността да стоятъ на почвата на договора, но въпросътъ се свежда къмъ тълкуването на този договоръ, който, споредъ тѣхъ, трѣбва да бжде разгледанъ не само въ оная частъ, която се отнася до разграничаването, но и въ пълния си обемъ, т. е. и до взаимнитѣ задължения на дветѣ страни и доколко сж били изпълнени тѣ.

Имайки предъ видъ да настояваме предъ сѣрбитѣ за необходимостта да спазятъ приетитѣ отъ тѣхъ договорни условия, ние все пакъ не можемъ да не обърнемъ вниманието на българитѣ върху дозата отъ справедливостъ въ сѣрбската аргументация. Самитѣ българи изглежда, че разбиратъ това, защото искаха да платятъ на сѣрбитѣ съ пари помощта, оказана имъ при обсадата на Одринъ. За това ние смѣтаме, че, запазвайки договорното разграничение като основна база, българитѣ трѣбва да държатъ смѣтка за необходимостта да внесатъ известна поправка. Разумната отстъпчивостъ отъ тѣхна страна, безъ да изключва принципиалната задължителностъ на договора, ще спомогне за настоятелната задача да се запази здравината на съюза. Преди видъ на тия съображения ние смѣтаме личното свиджане на президентитѣ крайно желателно.

Благоволете да се обясните въ тая смисълъ съ правителството, при което сте акредитирани“.)

.) Балканската война — Руската оранжева книга, София, 1914 г., с. 81, № 153.

* * *

По това време новинитѣ, що пристигаха отъ Македония, бѣха отъ най-тревожнитѣ. Възползувани отъ необходимостта, въ която се намираше нашата главна квартира, да изтегли на Тракийския театъръ II и VII дивизии, що бѣха съдействували за падането на Солунъ,—сърби и гърци се надваряха, какъ по-добре да се затвърдятъ въ страната. Особено внимание се обръщаше на пограничната зона и на стратегическитѣ пунктове въобще. Гръцкитѣ войски, подобно на сръбскитѣ, планомерно пълпѣха къмъ нашата граница, прогонваха находящитѣ се тамъ наши чиновници и настаняваха свои. Още по-оскърбително бѣ поведението на съюзницитѣ ни по отношение на твърде слабитѣ сравнително наши отряди и постове. Ония отъ тѣхъ, които проявяваха по-голяма упоритостъ, биваха буквално обсаждани отъ многобройни съюзнически войски и принуждавани да се предаватъ отъ гладъ. Участиа на тия наши войсковы части бѣ по-лоша и отъ оная на турскитѣ пленници.

Въ щщото време, използвайки силомъ труда на мѣстното българско население, нашитѣ съюзници дигаха укрепления, правѣха окопи, които ограждаха съ бодливъ телъ; пренасяха артилерия и грамадни количества муниции, разширяваха стратегическитѣ пжтища или прокарваха нови такива и копаеха вълчи ями; по Бѣломорския брѣгъ се разтоварваха параходи съ пехота, артилерийски паркове и конница, които войски се изпращаха въ вжтрешността, за да я превърнатъ въ укрепенъ лагеръ срещу насъ.

Особено се увеличи броятъ на съюзническитѣ войски въ Македония следъ падането на Янина и Шкодра. Въ Гевгелии гърци и сърби манифестираха по улицитѣ съ викове: „Долу България и Австрия, да живѣятъ Гърция и Сърбия“!

Напраздно бѣха всички протести на нашето правителство въ Бѣлградъ и Атина, както и постжпкитѣ му предъ великитѣ сили срещу тия действия на нашитѣ съюзници. Никакъвъ резултатъ не се постигна и съ назначаването на смѣсени комисии, начело съ Михаилъ Сарафовъ отъ наша страна, за установяване приоритета на окупирането, за разграничаване мѣстноститѣ, окупирани отъ насъ, сръбитѣ и гърцитѣ; за анкетиране и изглаждане кървавитѣ инциденти, като ония при Сжботско (Воденска кааза), Чаязж, Нигрита и др., гдето паднаха доста убити и ранени отъ дветѣ страни. На подновяванитѣ протести на нашето правителство отъ Бѣлградъ и Атина цинично се отговаряше, че предизвикателствата идѣли отъ насъ, че сърби и гърци били въдушевявани отъ най-миролюбиви и примирителни чувства и че, ако тукъ-тамъ ставали нѣкой нередовности, тѣ се дължели на отдѣлни лица, които не закѣснявали да получатъ своето наказание. Въ действителность, обаче, касаеше се до истинска система. Македония трѣбваше силомъ да се обезбългари. Сръбски четници и гръцки андарты съ усиленъ темпъ продължаваха да малтретиратъ българското население и да го заставятъ съ бой, палежи и убийства да се отказва отъ своята народность. Буйствата и терорътъ се усилваха все повече и повече. Никога Македония не бѣ виждала по-голямо безчестие. Ежедневно Софийското правителство получаваше съ стотици оплаква-

ния от останалото безъ защита въ ноктитѣ на сърби и гърци българско население. Когато Венизелосъ, като Пашича, утѣряваше Гешова въ своитѣ приятелски чувства, гърцкитѣ и сръбски офицери високо заявяваха въ Македония, че Гърция и Сърбия си свършили вече работата съ съюза. А пъкъ когато нашето правителство поиска отъ Атина обяснение за съсредоточаването на близо седемъ гърцки дивизии около Солунъ, бѣ му отговорено, че това разположение се налагало отъ страха да не избухнѣла холера въ града! . . . Въ сжщото време Българското правителство обясняваше съсредоточаването на голѣми военни маси въ окупиранитѣ отъ сърбитѣ покрайнини съ страха отъ нѣкакво евентуално нахлуване на гърцитѣ!

Тѣй безславни бѣха подвизитѣ на перфиднитѣ ни съюзници, когато нашитѣ войски се сражаваха съ общия врагъ на Чатаалджа и Булаиръ.

По този поводъ тогавашниятъ официозъ „Миръ“ въ броя си отъ 20 априль писа:

„Съ договори и съглашения ние оставихме нашитѣ съюзници свободно да действуватъ въ Македония, разчитайки на тѣхната лоялностъ, а сами се нагърбихме съ тежката задача, — да разбиемъ главнитѣ сили на общия противникъ и да му пресѣчемъ пътя къмъ западъ. Свѣтътъ знае, какъ ние изпълнихме въ полза на всички тежката си задача, която и собствено реши войната. Но докато нашитѣ войски още сж на поста си на Чатаалджа и Булаиръ, нашитѣ съюзници, войскитѣ на които отдавна сж престанали да иматъ каквото и да било съприкосновение съ противника, трупатъ войскитѣ си срещу насъ“.

Все по сжщия поводъ и В. Т. Велчевъ пише:

„Спомняме си мждритѣ думи, които чухме въ Солунъ отъ прости българо-македонци въ време на втората война съ Турция: „Защо, питаха тѣ съ недоумение, си разбивате главата въ Булаирскитѣ и Чатаалджанскитѣ скали, а не дойдете тукъ, въ тая богата земя, дето ни чакаатъ едниъ милионъ и половина българи?“¹⁾

* * *

На 12/25 априль Колушевъ телеграфира отъ Цетиние на Гешова, че събраната въ Санъ Джовани ди Медуа и Дурацо сръбска войска бързо се товарѣла и заминавала за Солунъ, оставяйки всичкитѣ си съѣстни припаси на черногорската армия.²⁾

Горното потвърждава и генералъ Хесачиевъ. На 15/28 с. м. той телеграфира отъ Солунъ на генералъ Савоа, съ копие Гешову:

„Преди нѣколко дена се изпратиха двацетъ транспортни парахода за пренасянето сръбскитѣ войски отъ Албания въ Солунъ. Първитѣ транспортци ще пристигнатъ утре или въ други день. Гърцитѣ правятъ приготовления за незабавното превозване на тѣзи войски отъ Солунъ за Битола и за Велесъ-Скопие“.³⁾

¹⁾ Велчо Т. Велчевъ — Цѣлата истина по погрома и пошитѣ обстоятелства за България, 1913, с. 10.

^{2, 3)} Докладъ и пр., с. 449 (81), 448 (79).

Македонският военен губернаторъ генералъ Вълковъ телеграфира отъ своя страна на 21 априль (4 май) генералъ Савову:

„Комендантът на Гевгелии съобщава, че сръбскитѣ военни власти искали отъ всички села въ гевгелийско списъци на младежитѣ отъ 20—25 год., безъ разлика на народностъ, а сжщо, че на 17 того сръбскитѣ войски сж положили клетва, че тѣ на никаква цена нѣма да отстъпятъ ни педя земя отъ завзетата отъ тѣхъ съ кръвъ такава“.¹⁾

Понеже за всички сръбски и гръцки противобългарски действия Софийскиятъ кабинетъ не преставаше да се оплаква на първо мѣсто въ Петроградъ, — отъ Бѣлградъ и Атина, за да оправдаятъ горнитѣ свои мѣроприятия, подържаха предъ Сазонова, че били принудени да прибѣгватъ къмъ тѣхъ, защото се страхували отъ българитѣ!

На 16/29 априль Бобчевъ, съобщавайки Гешову, че съгласно депешата му отъ 13/26 с. м. говорилъ на Сазонова, добавя:

„Сазоновъ отговори, че гърцитѣ и сърбитѣ сж уплашени отъ насъ. Тѣ считали, че ние сме щѣли да ги нападнемъ, за това вземали предпазителни мѣрки за самозащита. Сазоновъ моли пакъ да се срещнете и встѣпите непосредствено въ преговори съ Венизелосъ, челоувѣкъ, съ когото сте щѣли да се споразумѣете. Колкото за сърбитѣ, Сазоновъ приема да се прибѣгне къмъ посрѣдничеството, ако и тѣ се съгласятъ, което ще имъ предложи“.²⁾

* * *

Вѣроятно по поводъ на перифразираната по-горе Гешова телеграма до Бобчева отъ 13/26 априль, на 17/30 с. м. съ тождествена депеша до Неклюдова и Хартвига, следъ като изказва най-сериознитѣ си опасения отъ ежедневно обтѣгащитѣ се отношения между България и Сърбия, Сазоновъ добавя, че Русия съ наскърбено сърдце гледала, какъ промѣната на тия отношения застрашавала съ унищожение постигнатитѣ резултати, което щѣло да бжде тѣржество за общитѣ на сърби и българии неприятели. Понататѣкъ той счита за свой дългъ да напомни, че всѣки споръ досежно тълкуванието и изпълнението на договора и на военната конвенция, подлежаелъ на решението на Русия, щомъ едната отъ странитѣ заяви, че намира едно непосредствено споразумение за невъзможно. На край ржководителтъ на руската външна политика заврѣшва съ думитѣ, че Русия предоставя на Сърбия и България грижата своевременно да ѝ потвърдятъ, какво разногласията по между насъ ще се изгладятъ не съ оржие, а по способитѣ предвидени въ договора.³⁾

Въ отговоръ на това Неклюдовъ телеграфира на 19 априль (2 май) въ Петроградъ:

„ . . . Той (Гешовъ) ме помоли да Ви предамъ, че българското правителство съчувствува на вашето предложение, щото разногласието между Сърбия и България—по разграничението въ Македония, да се разреши съгласно предвидения въ сръбско-българския съюзенъ договоръ способъ. Сжшвременно Гешовъ натовари българския посланикъ въ Петроградъ да Ви заяви устно

^{1, 2)} Докладъ и пр., с. 450(84), 449 (80).

³⁾ Руска орашева книга, с. 110, № 158.

сщото и още от сега да Ви изрази доверието на България въ справедливостта и безпристрастието на арбитражното решение на императорското правителство“.¹⁾

Съ тоя день Хартвигъ телеграфира на Сазоновъ:

„Г. Пашичъ категорически ми заяви, че Сърбия не само не пита за видни мисли противъ България, но, както и по-рано, ценя искрената дружба съ нея, което изглежда като залогъ за трайността на балканския съюзъ. Да се признае необходимостта отъ една ревизия на договора, който не е предвидѣлъ хода на последващите го събития, съвсемъ не означава стремежъ за неговото нарушение. Г-нь Пашичъ посочи, че следъ една добросъвестна и безпристрастна преценка дѣлата на съюзниците, последните могат да дойдатъ до единъ положителенъ резултатъ, а въ случай на недоразумение има другъ единъ изходъ—върховниятъ арбитражъ на Русия. По този въпросъ Гърция имала сжщия възгледъ като Сърбия. По думите на Пашичъ, Сърбия не е сключила отдѣлно съглашение съ Гърция, но че такова може да се постигне, като самозащита противъ враждебните действия на България. Г. Пашичъ е готовъ въ всѣко врѣме да се отправи въ едно неутрално мѣсто на предварително приятелско съвещание съ първите министри на съюзните държави“.²⁾

Следъ горната лукава телеграма, на утрото Хартвигъ пакъ телеграфира Сазонову:

„Обяснихъ се по съдържанието на вашата телеграма отъ 17 априль съ г. Пашичъ.

„Сърбия, каза той, както и преди, поддържа съюза съ България и съвсемъ не мисли да го разруши, а намира за необходимо, поради настъпилите събития, да го подложи на приятелска ревизия. Той не губи надежда, че двете държави ще съумѣятъ да дойдатъ до полюбовно съглашение. Ако ли, обаче, това се укаже неосъществимо, сръбското правителство всѣкога е готово, по силата на договора, да предостави своите претенции и тълкувания на сжда на императорското правителство“.³⁾

Предавайки на 19 априль (2 май) Бобчеву съдържанието на Сазоновата депеша отъ 17/30 с. м., съобщена му отъ Неклюдова, Гешовъ заключава:

„Отъ сега заявете Сазонову, че корективи въ нашия договоръ съ Сърбия по никой начинъ не приемаме“.⁴⁾

При това, стреснатъ отъ обстоятелството, че Сазоновъ, кога прикрито, кога открито застѣпваше вече опасното гледище, какво до нѣкъде сръбитѣ били въ правото си да искатъ известна компенсация за направените ни „извъндоговорни услуги“, поради което трѣбвало да се корегира договора, — Гешовъ, по поводъ на приведената по-горе Сазонова телеграма отъ 15/28 априль до Неклюдова, подава на 20 априль (3 май) друга по-обстойна телеграма до Бобчева, въ която, между другото, се казва:

„ Сазоновъ твърди, че имало известна частъ справедливостъ въ сръбската аргументация за компенсациите, и че ужъ ние сме признали това, защото сме искали да платимъ съ пари за сръбската помощ при Одринъ.

¹⁾ Руска оранжева книга, с. 112 № 160.

²⁾ Се тамъ, с. 112 № 161.

³⁾ Се тамъ, с. 113, № 163.

⁴⁾ Докладъ и пр., с. 449 (82)

За това трѣбвало да внесемъ въ договора съ Сърбия известень корективъ. Протестираме най-енергично противъ какъвто и да е корективъ. Сръбската помощ на Одринъ ние искаме на основание на споразуменията, отъ които вие имате преписи, та ще можете да ги представите Сазонову . . . Заявете му, че ние решително сме противъ всѣко измѣнение въ тоя договоръ: толкозъ повече, че въ функциитѣ на арбитра, споредъ чл. 4 отъ приложението къмъ договора, не влиза и разглеждането въпроса за измѣнения въ договора".¹⁾

И тъй арбитражътъ се приемаше и отъ Сърбия и отъ България, само че, до като нашето правителство настояваше арбитражътъ да се произнесе за безусловното изпълнение на договорнитѣ задължения, сръбското искаше „тълкувание“, т. е. ревизия въ полза на кралството. Националистическата сръбска преса отиваше още по-далечъ. „Српска Застава“ отъ 19 априлъ въ статия: „Войната съ България“ писа:

„ . . . Стълкновението би могло да се избѣгне само чрезъ унищожението отъ сръбска страна склучения отъ радикалското правителство договоръ . . . Иначе войната съ България е сигурна“.

Когато сърбитѣ бѣха окуражавани отъ императорския представител въ Бѣлградъ да настояватъ на ревизията на договора, отъ Петроградъ се умаловажаваха явнитѣ сръбски и гръцки приготовления и ни успокояваха. Съ рапортъ отъ 18 априлъ (1 май) Бобчевъ пишеше Гешову:

„Руското правителство цени сериозността на положението и намѣрва държанието ни въ случая за безспорно коректно. То признава и нашето безусловно право да се придържаме о договорнитѣ наредби, които сж единствено решаващи и сжществени като основа на нашитѣ съ сърбитѣ отношения. Напраздно, обаче, сме се толкозъ много тревожили отъ шума и дрънкането на оржжия отъ гръцки и сръбски шовинисти. Имало се положителни известия, че това сж военнитѣ тѣсногърди патриоти отъ дветѣ страни—гръцка и сръбска—които биели тази камбана, като се братимѣли и демонстрирали противъ България. Нито Пашичъ, нито Венизелосъ, ще се поведатъ по ума на тия войнствуващи“.²⁾

Тѣй се развиваха отношенията между съюзницитѣ, когато на 19 априлъ (2 май), чрезъ своитѣ пълномощни министри, силитѣ заявиха на съюзнитѣ правителства, че посланишката конференция е одобрила тѣхния отговоръ отъ 8/21 с. м., и ги поканва да назначатъ свои делегати за подписване предварителнитѣ условия на мира и за преговаряне отпосле по подробноститѣ. Помолени бѣха сжщо да се прекратятъ незабавно военнитѣ действия и да бжде посочено мѣстото за водене преговоритѣ за мира.

* * *

Възползуванъ отъ нѣколко дневното си пребивание въ София, пожелахъ да разбера какъ се преценява и въ опозиционнитѣ наши кръгове създаденото положение. Съ тая целъ се срещнахъ съ всички по първи хора както отъ управляващитѣ две партии, тъй и отъ опозицията. Констатирахъ, че всички решително бѣха

¹⁾ Докладъ и пр., с. 450 (83)

²⁾ Се тамъ, с. 451 (86)

противъ каквито и да било отстъпки, особено на сърбитѣ, противъ които огорчението бѣ извънмѣрно голѣмо. За избистряне на положението. Малиновъ бѣ на мнение да се свика короненъ съветъ, на който да присѣдствуватъ всички партийни водачи. Готовъ да сътрудничи за отстояване на държавнитѣ ни и племенни интереси, той бѣ разположенъ да влѣзе въ всѣка комбинация, но предпочиташе да работи съ д-ръ С. Данева, който за целта го бѣше сондиралъ вече чрезъ Д. Христова. На 20 априлъ (3 май) това ми потвърди и самъ последниятъ.

Независимо, обаче, отъ тия политически комбинации, за отклонение отъ договора никой не мислѣше. Въ това отношение царѣше пълно единодушие. И политици и интелигенция бѣха на едно мнение: договорътъ безрезервно трѣбваше да се изпълни. Специално русофилскитѣ срѣди продължаваха да вѣрватъ, че въ края на крайщата Русия ще застави Сърбия да се съобрази съ договорнитѣ си задължения. То се знае, тая вѣра се подхранваше и отъ ободрителнитѣ думи, идещи отъ Петроградъ. Предавайки Гешову съ телеграма отъ 23 априлъ (6 май) разговорътъ си съ Сазонова, по поводъ формулата на последния „за арбитражъ и корективъ“, С. С. Бобчевъ добавя:

„... Сазоновъ отговори, че съжاليا, дето неговата депеша криво е изтълкувана въ София.¹⁾ Той заявява гържествено, че никога не е мислил иначе, освенъ че ние сме напълно прави по договора. И Русия, като арбитъръ, ще се произнесе безусловно въ наша полза. Заяви ми да успокоя българското правителство въ това отношение“.²⁾

Ала въ същото време, когато Сазоновъ ни даваше горнитѣ увѣрения, Хартвигъ подържаше, че, по неговитѣ сведения отъ Петроградъ, руското правителство щѣло да се занимае съ „тълкуванието“ на договора. А това значеше корегиране на последния, т. е. тъймо туй що искаше Сърбия, решена да не отстъпнищо отъ заетитѣ мѣста.

„Сръбскитѣ офицери, пише П. Милюковъ, ми казваха още презъ януарий 1913 г., че нѣма да дадатъ на българитѣ Битоля, за която сж пролѣли кръвь“.³⁾

Добре, но и ние не по-малко бѣхме решени да не отстъпваме ни на косъмъ отъ нашитѣ права. Особено непоколебима въ туй отношение бѣше Главната ни квартира. Рисувайки лошото настроение на войскитѣ — длъжимо въ голѣма степенъ на продължителния застой — генералъ Савовъ, съ телеграма отъ 23 априлъ (6 май) до Гешова, правѣше между друго следнитѣ внушения на правителството:

„Негодуванието срещу нашитѣ съюзници, като прѣка причина за нашето безцелно стоенѣ на Чаталджа и Булаиръ, е твърде голѣмо, заради това и подемотъ на духа въ армията за една военна акция срещу тѣхъ е извънредно голѣмъ, даже по-голѣмъ отъ оная, който бѣше въ началото на войната

¹⁾ Отнася се до приведената по-горе телеграма на Сазонова до Царя отъ 17/30 априлъ.

²⁾ Докладъ и пр., с. 451 (85)

³⁾ П. Милюковъ — Сръбскитѣ окупационни войски въ Македония, „Миръ“, 21 априлъ, с. 4.

срещу турцитѣ. При нужда — успѣхътъ ще бжде несъмненъ. Това твърдя съ положителностъ. Правителството, прочее, може да следва своята политика на неотстъпчивостъ съ абсолютна самоувѣреностъ, че, ако трѣбва, армията ще посрещне една война срещу нелоялнитѣ наши съюзници сърби и гърци съ възторгъ ...“¹⁾)

При тия настроения у насъ, безъ да получа нѣкакви прецизни инструкции по парлтивия въпросъ на деня, на 23 априль (6 май) се завърнахъ въ Бѣлградъ. Пжтувахме съ проф. д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, който по мое настояване предъ Гешова се командироваше въ Петроградъ да реагира противъ сръбскитѣ интриги тамъ.

По пжтя си за Бѣлградъ ние срещнахме голѣмъ брой военни тренове въ посока къмъ нашата граница, както и къмъ Македония. Това направи силно впечатление на Шишманова. Още по-смаянъ остана той, когато въ вагонъ-ресторанта единъ отъ сѣпжтницитѣ ни сърби — разправяйки съ възторгъ на другаритѣ си за природнитѣ красоти и богатства на новитѣ земи — направи сръжка единъ нецензурирѣнъ жестъ къмъ ония, които биха се опитали да отнематъ тия земи отъ сръбитѣ.

* * *

Съ пристигането си въ Бѣлградъ почнахъ срещитѣ си отъ Хартвига, който, повече отъ когато и да било, сега бѣ централната личностъ тукъ. Първата му дума пакъ бѣ за отношенията ни съ Сърбия. На дълго и широко ми говори той отново за „безкрайната тжга“, що изпитвалъ, виждайки тия отношения толкозъ влошени; за усилията, що полагахъ, и които съ още по-голѣма настойчивостъ щѣлъ да полага за изглаждане на сжществуващитѣ разногласия; за добритѣ чувства на Пашичъ къмъ насъ, и за готовността му да влѣзе въ непосредственъ контактъ съ Гешовъ за полезни обяснения, целящи благоприятни и за дветѣ страни резултати; за необходимостта да се оценятъ както подобавало сръбскитѣ жертви и услуги, и най-после — за нуждата да направимъ минималнитѣ отстъпки, които съ право ни се искали въ името на балканския съюзъ и неговото бждеще.

Все въ тоя редъ на мисли, Хартвигъ не пропусна да подчертае, че Пашичъ билъ непоколебимо и искрено решенъ да се не отклонява отъ съветитѣ на Русия, що се отнасяло до нашитѣ разпри. За да дадѣлъ, обаче, известно удовлетворение на сръбската армия и за успокоение на възбуденитѣ политически сръбди, той чувствувалъ нуждата отъ една лична среща съ Гешова, очаквайки отъ нея пълно разяснение по всички спорни въпроси. Тѣй и задачата на върховния арбитъръ щѣла да бжде улеснена въ най-голѣма степенъ. Въ тая смисълъ Хартвигъ телеграфиралъ вече Сазонову, като добавилъ, че сръбското правителство прие-мало арбитража, въ случай че не ще може да се споразумѣе предварително съ българското по дѣлбата на Македония. Впрочемъ, това отговаряло на смисъла и на Сазоновата телеграма отъ 17 априль, въ която било дума за „тълкуването“ на договора.

¹⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престжпното безумие и пр., с. 83, 84.

На възражението ми, че при яснотата на договора не виждамъ, за какви отстъпки отъ наша страна може да се приказва, Хартвигъ, сега вече доста възбудено и недвусмислено, ми изказа опясението си, че Пашичъ въ края на краищата можелъ и да се откаже отъ всѣкакъвъ договоръ, понеже не го билъ подписвалъ, и защото, когато се водѣли преговоритѣ за сключванетоъ му, той не билъ сподѣлялъ напълно мнението на Миловановича, нито пъкъ билъ запознатъ съ подробноститѣ му.

Взмутенъ отъ тоя цинизмъ, отвърнахъ, че дори и тъй да е, въ което можемъ да се съмняваме, Пашичъ имаше предостатъчно време да проучи най-щателно договора, откато е поелъ властта, и да се откаже отъ него още преди да почнемъ военнитѣ действия противъ Турция. Добавихъ, че и сръбскиятъ кралъ трѣбвало би да държи смѣтка за своя подпись.

Но азъ говорѣхъ съ единъ адвокатъ на сръбската теза и врагъ на нашето национално обединение . . .

На утрото се видѣхъ съ Пашича. И отъ него чухъ приблизително сжщото. Каза ми, че щѣлъ да иска ревизия на договора, и се помъчи да ме увѣри, че не било вѣрно съобщението, какво сръбскитѣ делегати въ Лондонъ били натоварени да подадатъ нѣкакъвъ меморандумъ на Силитѣ по дѣлбата на Македония. Въ сжщото ме увѣряваше, впрочемъ, и Хартвигъ.

На запитването ми, по заповѣдъ на Гешова, дали може да се съобщи на партийнитѣ шефове у насъ текстътъ на съглашението ни съ Сърбия, Пашичъ отговори отрицателно. Отъ своя страна той билъ съобщилъ това само на Стоянъ Новаковича и то не като на партиенъ водителъ, а като на пръвъ сръбски делегатъ по водене мирнитѣ преговори въ Лондонъ.

Въ сжщото време Новаковичъ заявяваше на Д. Станчева, Изволски и Пишонъ въ Парижъ, „че въ Сърбия нѣмало държавенъ мжжъ, който би могълъ да приеме сръбско-българския договоръ безъ ревизия; на дѣсната страна на Вардара трѣбвало да бжде само гръцко-сръбско владение; сръбско-българската граница трѣбвало да се разреши едновременно съ гръцко-българската“¹⁾

* * *

Ако злокачественитѣ разпри между съюзницитѣ задаваха сериозни безпокойства на Антантата — която особено държеше за запазването на Балканския блокъ и за мира въ Европа — не помалка бѣ загриженостъта на Тройния съюзъ за бждещето на Албания — единъ отъ най-трѣнливитѣ въпроси, що излякна на повърхностъта още съ откриването на балканската криза. Важна стратегическа база на Адриатическия брѣгъ, дето се срѣщаха противоположнитѣ интереси специално на Италия и Австро-Унгария — задъ която, обаче, и тукъ се мѣркаше силуета на всеишна Германия, — къмъ тая страна отдавна бѣха отправени погледитѣ и на Сърбия и на Гърция, при благосклонното разположение и боязливо съдействие на останалитѣ сили. Мжнотиитѣ, които се появява

¹⁾ Докладъ и пр., с. 457 (94)

по този въпросъ още съ конституирането на посланишката конференция въ Лондонъ, особено се увеличиха — като увеличиха същевременно и тревогите на Европа — когато се заговори за разграничението на тая областъ. Това съвпадна съ момента, когато въ северната частъ на областта се явиха сърбитѣ и черногорцитѣ съ претенции да задържатъ първитѣ Дяково, а вторитѣ — Скутари, до като гърцитѣ на югъ поискаха да разширятъ границитѣ на своята държава отвъдъ Епиръ.

„ . . . Когато се разискваше по спороветѣ между Балканскитѣ съюзници и Турция, пише съръ Ед. Грей, „музиката“ на съвещанията бѣ по-мека, по-малко дрезгава, нежели когато се мжчехме да урегулируме мѣрката, по която Сърбия и Черна гора трѣбваше да нагодятъ стѣпкитѣ си по границитѣ на Албания. Имаше дори минути, когато, блокирани отъ този тъй труденъ въпросъ, който заплашваше да катурне нашето собствено спокойствие, ние предпочитавме да се занимаваме съ преговоритѣ за миръ между съюзницитѣ.“¹⁾

Въпросътъ се усложняваше още повече за туй, че, докато Русия поддържаше въ случая сърби и черногорци, а гърцитѣ бѣха подкрепени отъ Англия и особено отъ Франция, напротивъ, Австро-Унгария и Италия защитаваха цѣлостта на албанската земя. Тѣхното становище бѣ, че отъ една окастрена Албания нѣма да може да се създаде жизнеспособна държавица, за каквата именно тѣ се застъпваха, рѣководими и въ случая, разбира се отъ своитѣ собствени интереси. Ако тѣ самитѣ не можеха да се настанятъ тамъ, нѣмаше защо плячката да пада въ другъ рѣце. Ето защо, докато Австро-Унгария гледаше да възпре главно напредването на сръбскитѣ и черногорски войски къмъ Адриатика, Италия полагаше всички старания, щото двата брѣга на канала Корфу да не бждатъ заети отъ гърцитѣ. Споредъ италиянската marina подобна евентуалностъ би била въ ущърбъ на стратегическото положение на Италия въ Ионическо море.

Германия, както казахме, бѣ на страната на своитѣ съюзници, ала все пакъ проявяваше известна благосклонностъ къмъ Атина, отчасти поради близкитѣ роднински връзки на кайзеръ Вилхелмъ съ гръцкия дворъ, а до нѣкъде и по политически съображения, тъй като Берлинъ се надѣваше да може да откъсне Гърция отъ Тройното съглашение и да я привлече въ своята орбита.

При тая заплетеностъ на албанския въпросъ, липсваше нужното единомислие и между самитѣ балканци. Докато нашиятъ пръвъ делегатъ въ Лондонъ — застъпвайки гледището, че Албания трѣбва да бжде независима държава — предлагаше да се предостави на Силитѣ да опредѣлятъ нейнитѣ граници, — гърци, сърби и черногорци се явиха съ мемоари до Посланишката конференция да искатъ, първитѣ — Корча и линията Кимара подъ Валона, вторитѣ — Скопие, Прилепъ, Шкодра и др.²⁾ По внушение на Австро-

¹⁾ Mémoires de Edward Grey, Vicomte de Fallodon, с. 248, 249.

²⁾ При първата среща още на Гешова съ Миловановича на 28 октомври 1912 г., последниятъ му бѣ казалъ, че, при окончателната ликвидация на Турция, северна Албания трѣбвало да се присъедини къмъ Сърбия, а южната — къмъ Гърция.

Унгария и Италия съ свой мемоаръ се явиха и албанците, съ който тѣ пъкъ искаха да бжде прокарана границата на бждещата имъ държава така, че да включи Ипекъ, Митровица, Прищина, Скопие и Битоля до Мецово и Превеза съ респективните имъ хинтерланди. Най-после, а именно на 20 май (2 юний), по поводъ горнитѣ постѣпки на съюзницитѣ и на албанскитѣ делегати, свой мемоаръ подаде и нашата делегация, съ молба, щото въпросната граница да мине по-назападъ, тъй че Дебъръ, Струга и Охридъ да останатъ извънъ бждеща Албания. По този поводъ отъ австрийска страна било заявено Даневу:

„Ние се отказваме отъ тѣзи градове, само при перспективата, че ще попаднатъ въ България.“¹⁾

* * *

Както и да е, сърби и гърци не преустановяваха своята акция въ Албания. Войскитѣ на кралъ Никита продължаваха обсадата на Скутари, който градъ падна най-сетне на 22 априлъ (5 май) въ тѣхни рѣце, следъ кратки преговори между командувацията черногорската армия и подкупения Есадъ паша. Тутакси следъ това последниятъ се оттегли съ своитѣ 25,000 войници въ северна Албания, дето се провъзгласи за князь на страната.

Нишкитѣ на тая комбинация бѣха въ Бѣлградъ и Петроградъ.

Между това посланишката конференция въ Лондонъ по предложение на съръ Ед. Грей реши: Великитѣ сили чрезъ своитѣ представители въ Цетина и Бѣлградъ колективно да заявятъ въ тия две столици, че си запазватъ правото тѣ да определятъ границитѣ на Албания, и че докато това не стане, никакви сръбска и черногорска акция не може да разчита на нѣкакво придобито право. Специално за Скутари се казваше, че сѣдбата на този градъ ще бжде решена по волята на Силитѣ, а не отъ черногорската окупация.

Това становище на Посланишката конференция успокои Италия, която съ всички сръдства гледаше да осуети една изолирана акция на своята съюзница Австрия, тъй силно изкушавана отъ създадената конюнктура да простре рѣка на полуострова, като използва подхранваната по околни пѣтища отъ австрийската дипломация черногорска упоритостъ.

Благодарение главно на посрѣдничеството на съръ Ед. Грей, между Русия и Австро-Унгария биде постигнато споразумение: Дяково да се отстъпи на Сърбия, а Скутари да остане на Албания.

Най-после, подиръ редъ заплашвания, принуждения и предложения отъ финансовъ характеръ, като възмездие за понесенитѣ отъ Черна гора *вреди и загуби*, упоритостъта на кралъ Никита биде сломена. Неговитѣ войски напустнаха Скутари, съ което бѣ избѣгната и опасностъта да се види нарушенъ общиятъ миръ въ Европа.

„Постигнатото споразумение досежно Скутари и Албания бѣ съществено за европейския миръ, и, споредъ менъ, то бѣ постигнато *тъкмо на време*, за да се запази мирътъ между силитѣ“ — бѣ казалъ съръ Ед. Грей по поводъ ливвидирането на тоя трѣнливъ въпросъ.

¹⁾ Приложение и пр., с. 52, 53.

Отдъхна си сега и Сазоновъ. Споредъ него изгодата, която се удало на руското правителство да извлече за сръбския народъ при отказването на Черна гора отъ Скутари, била, дето Австро-Унгария отстъпила на балканцитѣ Ипекъ, Дяково и Призрень.¹⁾

Въ сжщностъ австрийската дипломация не бѣ доволна отъ евакуирането на Скутари. По този случай австро-унгарскиятъ посланикъ въ Римъ фонъ Мерей не скрилъ отъ Санъ Джулияно яда си, за гдето, вследствие послушното и помирително държане на сръбското кралство, неговата държава се видѣла лишена отъ възможността да го нападне и го обезвреди напълно.

„Не мога се присъедини къмъ скръбъта на Мерей“, иронично отговорилъ Джиолити на Санъ-Джулияно, когато последниятъ му предалъ горнитѣ думи на поменатия посланикъ.

Виждайки своя агресивенъ планъ проваленъ, виенската дипломация търси нови пжтища да осуети евентуалното поглъщане на Черна гора отъ Сърбия, отъ което твърде много се опасяваше. Ето защо графъ Берхтолдъ решава да подкупи съ пари кралъ Никита, за да може да го държи далечъ отъ Бѣлградъ. За целъта той поканва и Италия да вземе участие въ една финансова подкрепа на Черна гора, на което Римъ се съгласява, макаръ тамошнитѣ кржгове да били убедени, че черногорската династия нѣмало да отиде за дълго.²⁾

Такова бѣ мнението за владѣтеля на Черна гора въ Виена и Римъ. Впрочемъ, още по-лошо бѣ сега то въ Петроградъ. При една среща Сазоновъ бѣ казалъ на Поповича, че Никита билъ врагъ на Сърбия, на Русия, на цѣлото славянство, и нищо друго освенъ единъ приятелъ на Австрия.³⁾

ГЛАВА XIII.

Каква подѣлба на Македония искаха сръбитѣ.

Една сръбска промемория до посланишката конференция въ Лондонъ досежно подѣлбата на Македония. Нашето становище. Какъ руситѣ обясняваха своята балканска политика. На какво се дължи преломътъ на тая политика. Какво направи Русия за България. Съюзниците отговарятъ на нотата на Великитѣ сили отъ 19 априль (2 май). С. Даневъ и Т. Теодоровъ на пъжъ за Парижъ и Лондонъ. Едно мнение на генералъ Г. Вазовъ. Нужда отъ защита на северната ни граница. Отговорътъ на генералъ Савовъ по тоя въпросъ. Гешовъ моли Русия да влѣзе въ ролята на арбитъръ. Т. Теодоровъ и С. Даневъ отстояватъ нашитѣ права въ странство. Бѣлградъ дири поводи за изостряне на недоразуменията съ София. Сърби и гърци търсятъ по-тѣсно сближение съ Румъния. Слухове за сключване на сръбско-гръцки сепаративенъ договоръ. Едно мое предложение до Гешова да изпрати временно Д. Ризова въ Бѣлградъ. Хартвигъ отрича всѣкаква агресивна мѣрка на Сърбия противъ България. Споредъ Пашича—договорътъ невалиденъ, а арбитражътъ—излишенъ. Генералъ Савовъ насърчва и успокоява правителството. Слухове за сключване на тайно съглашение между Сърбия и Гърция се засилватъ. Сазоновъ подканя България да бжде по-отстъпчива къмъ Сърбия. Сжщиятъ съвѣтва въ-

¹⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія и пр., стр. 107.

²⁾ Giovanni Giolitti — Mémoires de ma vie, с. 310.

³⁾ Dr M. Boghitschewitsch, цит. съч, с. 311, № 286.

юзниците да намалят състава на своите армии. Рескрипт на Николай II до Сазонова. Един мой разговор с полковник Романовски. Гешов за срещата на четирмата премиери. Интересен разговор с Неклюдова. Липса на единомислие между софийските дипломати, както и между българските мѣрдавни фактори.

На 26 април (9 май) английският пълномощен министър въ Бѣлградъ, съръ Педжетъ, повѣрително ми съобщилъ, че Стояинъ Новаковичъ го посетилъ и му оставилъ преписъ отъ една промемория върху подѣлбата на Македония. Тоя документъ Бѣлградското правителство решило да предаде на посланиците въ Лондонъ, както и на други влиятелни лица тамъ и въ Парижъ.

Съ тая промемория, копие отъ която пратихъ Гешову на 28 април (11 май), сръбското правителство се силѣше да докаже на първо мѣсто, че когато се билъ сключилъ сръбско-българскиятъ договоръ, не било държано смѣтка нито за съществуването на други съюзници, нито за тѣхните искания, нито пъкъ за последствията отъ вмѣшателството на Силите въ балканските работи. Между това, въпросното вмѣшателство провалило всички първоначални планове и изкарало на повърхността нови съображения и въпроси за компенсации. Тоя съставлявало именно слабата точка на договора ни съ Сърбия, който предвиждалъ едно разграничение само между дветѣ страни, до като проширението на съюза направило необходимо установяването на ново балканско равновесие. Вънъ отъ това Сърбия, която влѣзла въ войната главно за да излѣзе на Адриатическо море, се видѣла спъната въ своето движение въ тая посока отъ Австро-Унгария и Италия, чиито гледища били сподѣлени отъ останалите сили, включая и Русия. Тѣй, между всички Балкански държави, Сърбия единствена се видѣла лишена отъ морски брѣгъ.

На сѣщитѣ мѣжнотии се натъкнала и Гърция по отношение на островите, съ изключение на Критъ. Каквото и да се мислѣло за гръцките искания, трѣбвало да се държи смѣтка и за тѣхъ и да се удовлетвори въ границата на възможното. Съ огледъ на Балканското равновесие, на Гърция трѣбвало да се отстъпи всичко, което искала на дѣсния брѣгъ на Вардаръ, южно отъ Нидже планина и Мжгленъ, съ изключение само на Битоля.

Тѣй като отъ друга страна Сърбия трѣбвало да напусне албанското крайбрѣжие и Адриатическо море — завладѣни отъ нея — никжде границите и нѣмало да се допратъ до ония на Гърция. Между това тия две държави трѣбвало да бждатъ съсредѣлни.

Българскиятъ проектъ, който присъединявалъ щѣла Македония къмъ България (съ изключение само на Скопие, Куманово и Тетово), можелъ да бжде атакуванъ не само съ аргументи отъ географическо и политическо естество, съ огледъ на общия Балкански екилибръ, но — и отъ чисто етнографски съображения.

Отъ горното следвало, че образуването на четворния съюзъ и неговите послѣдствия задѣлжавали Сърбия, България и Гърция да пристѣпятъ къмъ една нова и окончателна подѣлба на полуострова. Тая подѣлба щѣла да бжде извършена, независимо отъ постановленията на сръбско-българския договоръ отъ 29 февруарий (13 мартъ) 1912 г., и безъ огледъ къмъ историческите традиции

или етнографския сантиментализъм. Смѣтка щѣло да се държи само за взаимното равновесие и за географската симетрия на новитѣ държави. Подѣлбата щѣла да се извърши при това споредъ ангажиранитѣ въ войната сили и заетитѣ територии отъ всѣки едного отъ съюзниците.¹⁾ Системата на компенсации щѣла да направи възможно подържането на бждещия сговоръ и трайността на Балканския съюзъ.

При разрешаването на този важенъ въпросъ трѣбвало да се постъпи така, че подѣлбата да бжде окончателна и всѣки народъ неизмѣнно да остане въ отреденитѣ му граници.

Постигнатитѣ резултати трѣбвало да насочатъ България къмъ нови транзакции, толкова повече, че ревизията на нейния съюзъ съ Сърбия отъ 29 февруари (13 мартъ) не била безъ прецедентъ въ историята на международнитѣ трактати. Пъкъ най-сетне раздѣлнитѣ линии били вече прокарани презъ течение на войната отъ самата конфигурация на почвата и отъ военнитѣ операции. Не била ли щѣла Македония освободена отъ сръбскитѣ и гръцки войски? Гърция и Сърбия не се ли допирали вече въ сжщата тая западна Македония по дѣсния брѣгъ на Вардара?

Що се отнасяло до мѣстното славянско население — безразлично да ли щѣло да попадне подъ София или Бѣлградъ — то щѣло да изгуби само мѣстния си диалектъ. Въ всички случаи туй население щѣло да остане подъ влиянието на една близка нему славянска култура, тъй като и откъмъ езикъ и откъмъ култура българи и сърби били тъй близки, както великоруси и малоруси.

По-нагатакъ авторитѣ на промеморията се стараеха да докажатъ, че, ако Сърбия и Гърция не станѣли съпредѣлни и ако първата останѣла въ рамкитѣ само на договора си съ България, облагитѣ и отъ войната далечъ нѣмало да отговарятъ на положенитѣ отъ нея усилия, тъй като тя единствена между всички съюзници се била на три театра: въ Македония, въ Тракия дружно съ българитѣ, и при Шкодра—съ черногорцитѣ. До като Гърция помагала по море на всички други, а Сърбия—следъ като сама привършила своята задача—подкрепяла черногорци и българи, последнитѣ имали да възпиратъ само турския напоръ откъмъ Цариградъ.

Нуждитѣ на балканското равновесие, на географската симетрия и на компенсациитѣ, както и подържането на междусъюзническитѣ отношения—които изисквали единъ непосредственъ контактъ между Гърция и Сърбия,—щѣли да бждатъ по-добре обслужени, ако клаузитѣ на съюзния договоръ отъ 29 февруарий (13

¹⁾ Още когато въ началото на априль 1912 г. гръцкиятъ министерски съветъ обсъждалъ проекта за гръцко-български съюзъ, Венизелосъ казаль:

„Българитѣ забравятъ, че гръцката войска е равнсилна. Съ време тя ще заеме териториитѣ, върху които се простиратъ нашитѣ национални претенции. Бждешитѣ военни операции противъ турцитѣ ще иматъ по всѣка вѣроятностъ следния видъ: Българитѣ ще насочатъ силитѣ си къмъ Одринъ и Марица. Сърбитѣ ще се насочатъ къмъ Скопие. Ние ще вървимъ къмъ Солунъ и Сѣръ. Съ време ще бждемъ тамъ. Следъ това подѣлбата ще стане по силата на военната окупация“. — „Елефтеронъ Вима“ и пр., „Зора“, брой 3468, 28 януарий 1931 г.

мартъ) 1912 г. относящи се до сръбско-българските граници, бждѣли замѣнени отъ нови разграничения, що биха включили Велестъ, Прилепъ, Битоля и Охридъ въ Сърбия, като оставятъ Вардари за граница между дветѣ страни и като позволятъ на сърби и гърци да станатъ съпредѣлни.

Въ писмото, съ което придружихъ горната промемория, дадена ми отъ съръ Педжетъ, изпращайки я Гешову, казахъ между друго:

„Слаба по аргументация, тая защита на сръбската теза не издава освенъ сръбското вѣроломство и постигнатото между Бѣлградъ и Атина съглашение противъ България. Не е зле преписъ отъ тая политическа елюкюбракция да се предаде на г. Сазонова, за да види съ какви сръдства си служатъ нашитѣ коварни съюзници. Че Хартвигъ има прѣстъ въ тая работа—не трѣбва да се съмняваме, мимо твърдението му, че „нищо не знаелъ за сръбския меморандумъ“.

* * *

Както видѣхме вече, гледицето на нашето правителство бѣ, че договорътъ безусловно трѣбва да се изпълни. То се силаваше на принципа: *pacta sunt servanda*, т. е. договорящитѣ страни сж длъжни да зачитатъ подписания отъ тѣхъ договоръ.

Бѣлградското правителство, обаче, подържайки отъ своя страна, че условията и предпоставкитѣ, при които билъ сключенъ договорътъ, впоследствие се измѣнили въ полза на България и въ вреда на Сърбия, къмъ принципа: *pacta sunt servanda* прибавяше като неговъ корективъ и формулата: *rebus sic stantibus*, т. е. при условие, че нѣма промѣна въ обстоятелствата.

Като особенъ защитникъ на последната формула се прояви членътъ на Пашичевия кабинетъ, по онуй време, известниятъ сръбски държавникъ Стоянъ Протичъ. Подъ псевдонима *Balkanicus*, въ защита на сръбската теза, той писа въ „Самоуправа“ отъ 3/16 априль 1913 г., че балканскиятъ съюзъ не би могълъ да постигне своя успѣхъ, не би могълъ да победи общия противникъ, ако Сърбия бѣ извършила само формалнитѣ си задължения по договора.

„Въ действителность, продѣлжава той, самата досегашна практика измѣни договора между Сърбия и България. И първата промѣна стана по желанието и въ полза на България“.¹⁾

Алюзията бѣ за помощта въ войска и артилерия, съ които Сърбия се притече на Маришкия театъръ. *Balkanicus*, обаче, не обаждаше, че тая помощ бѣ предвидена въ чл. 1 на „Воснигата конвенция между царство България и кралство Сърбия“, подписана на 29 априль 1912 г. отъ първитѣ министри Ив. Ев. Гешовъ, М. Миловановичъ и генералитѣ Н. Никифоровъ и Путникъ, както и въ чл. 7 на произходящото отъ тая конвенция: „Споразумение

¹⁾ Срби и Бугари у Балканском рату, написао *Balkanicus*, Београд. 1913, Државни уговори, с. 23, 27.

между българския и сръбския щабове на армията“, подписано във Варна на 19 юний с. г. отъ генералитѣ Фичевъ и Путникъ.¹⁾

Тѣй като въ случая войскитѣ на Вардарския театъръ оставаха почти напълно свободни, следъ поражението на малобройната сравнително тамъ турска армия, прехвърлянето на частъ отъ тѣхъ на Маришкия театъръ ставаше не само възможно, но и задължително.

Сжщото становище като *Balkanicus* съ още по-голѣмъ цинизъмъ застъпва и другъ единъ сръбски авторъ подъ псевдонима *Politicus*.

Подържайки неоснователната теза, че международното право не урегулирвало събитията, а последнитѣ сами творѣли това право, *Politicus* казва, че сърбитѣ не били толкозь наивни да завладѣватъ земи за българитѣ, оставяйки последнитѣ да завладѣватъ сами за себе си турски земи въ Тракия.

Въпросътъ за сръбско-българската граница билъ чисто политически въпросъ, та за туй при неговото разглеждане сръбското правителство не трѣбвало да се поставя на правно гледище.

Подѣлбата на територията днесъ не съставлявала вече юридически, а политически въпросъ. А пъкъ въ политиката нѣмало осигуровки. Каквито и предохранителни мѣрки да се вземѣли, известни послѣдствия настѣпвали сами по себе си.

И продължава:

„Ние вѣрваме българитѣ да сж мислили, че напълно сж се осигурили дори и въ случай на неуспѣхъ, но съжالياваме, загдето сж били тѣй наивни да мислятъ, че ние ще бждемъ толкова прости да се не възползуваме отъ скжпо заплатенигѣ отъ насъ успѣхи“.

Формулата *rebus sic stantibus* е единъ общъ принципъ, който се подразбира въ всѣки международенъ договоръ. Въпросътъ е сега, дали сж се измѣнили наистина обстоятелствата“.

Ако сръбското правителство твърдѣло, че обстоятелствата сж се промѣнили, а българското — че не сж, тогава никакъвъ арбитражъ не можелъ да помогне, и не оставало освенъ всѣка една отъ странитѣ да види по какъвъ начинъ би могла да наложи своето гледище.

Отъ политическо гледище въпросътъ ималъ такова грамадно значение, че отъ неговото правилно решение зависѣлъ и действителниятъ успѣхъ на Сърбия въ тая война. Естествено било, щото, следъ една тѣй успѣшна война, международното положение на Сърбия да се подобри, или поне да не стане по-лошо. Между това, положението на Сърбия можело да се влоши, ако България

¹⁾ Чл. 1 отъ конвенцията изрично гласи: „Царство България и Кралство Сърбия се задължаватъ въ случаигѣ, предвидени въ членове 1 и 2 на съюзническия договоръ и отъ чл. 1 на тайното приложение на тоя договоръ, да си даватъ взаимно съдействие и пр. Чл. 7 пъкъ отъ споразумението гласи: „Ако ситуацията изиска да се усили българската войска на Маришкия операционенъ театъръ и ако за операциитѣ на Вардарския операционенъ театъръ не е нужно да се държатъ всичкитѣ уговорени войски, — тогава потрѣбнитѣ войски се пренасятъ отъ Вардарския на Маришкия операционенъ театъръ и обратно“.

като клинъ се вмъкнѣла въ сръбската територия, и тъй онашела кралството отъ две страни.

Напротивъ, ако България се покажела отстъпчива, тя щѣла за винаги да спечели приятелството на Сърбия. Отъ национално гледище тя щѣла въ такъвъ случай да изгуби само една надежда и нищо повече. Ако Македония останѣла въ сръбски рѣце, за българитѣ нѣмало да има никаква национална загуба.

„Защото — добавя Politicus — едно отъ дветѣ: или македонцитѣ сж българи, които дори въ по-далечно бждеще могатъ, може би, да се върнатъ на България, тъй като чуждиятъ режимъ не отнима на единъ народъ неговия националенъ характеръ — което нѣма вѣроятно да се случи и съ българитѣ — или пъкъ македонцитѣ не сж българи, и тогава българскитѣ претенции сж неоснователни. Ако македонцитѣ се асимилиратъ и станатъ сърби подъ сръбското управление — това, отъ което изглежда да се страхуватъ българитѣ — тогава то е най-доброто доказателство, че въ действителность тѣ не сж българи, а сърби“.

На края Politicus заврѣшва съ думитѣ:

„ . . . Сърбия ще задържи заетитѣ отъ нея покрайнини, отъ което България нѣма да има никакви загуби“.¹⁾

Съ сжщия въпросъ се занимава и д-ръ Милета Новаковичъ. Запитвайки се: може ли една държава да се счита свободна отъ единъ договоръ безъ съгласието на другата договорна държава, той си отговаря, че Сърбия могла да се счита съ право развързана въ случая, щомъ като, извънъ договора ѝ съ България, сж станали събития, като създаването на Албания и влизането на Гърция въ съюза, събития, които измѣняли мълкомъ дадения смисълъ на договора и създавали нови, непредвидени въ него положения. Договорътъ не трѣбовало да се приложи още и затуй, че сърбитѣ всжде и съ всичко помагали на българитѣ, докато последнитѣ нищо не направили за своитѣ съюзници. Това като се имало предъ видъ, излизало, че договорътъ до абсурдность ставалъ безсмисленъ. Следъ непредвиденото създаване на Албания, сръбскиятъ дѣлъ ставалъ три пѣти по-малкъкъ отъ българския. Ето защо никога никой по-добре не би могълъ да се позове на формулата *gebus sic stantibus* като Сърбия въ този случай.

И за да подкрепи тая своя теза, М. Новаковичъ се силава между друго и на френско-испанския договоръ досежно Мароко отъ 1904 г., който, като не добре проученъ на времето, се яви въ вреда на Франция, та поради туй, по настояването на последната, въ края на 1912 г. бѣ замѣненъ съ новъ договоръ.²⁾

Въ действителность задъ горнитѣ сръбски софизми се таше желанието: България да не излѣзе отъ войната по-голъма и по-силна отъ Сърбия. Това се вижда, впрочемъ, и отъ следнитѣ редове на проф. Беличъ:

„Най-крупни държавни интереси, пише той, говорятъ въ полза на едно непосредствено съседство между сърби и гърци въ западна Македония.“

¹⁾ Српско-бугарски односи од Politicus, „Дело“, год. XVIII, кн. 67, Београд, 1913, с. 150—153.

²⁾ О обавезности српско-бугарске конвенције, од д-р М. Ст. Новаковичъ, „Дело“, год. XVIII, кн. 66, Београд, с. 380—388.

Между тях не само че нѣма никакъв политико-економически антагонизъм, но може да се каже съ положителност, че технитѣ интереси именно въ течение на войната необикновено се приближиха

По своето положение Солунъ е твърде важенъ пунктъ за Сърбия; съ него се заврѣшва вардарскиятъ желѣзенъ пътъ. За това сърбитѣ, какъвто и обликъ да има неговото управление, и комуто и да принадлежи, съ право искатъ едно — да имъ се даде *фактическа* възможностъ съвсемъ свободно и безъ никакви прѣчки да се ползватъ отъ неговото търговско пристанище за търговскитѣ си цели. Задоволяването на това сръбско искане е тъй оправдано и необходимо, както и заемането на Вардарската долина.

На българитѣ, изглежда, напълно е ясно и това, че Сърбия не може да допустне, щото България да излѣзе отъ войната — макаръ да е вложила въ нея сжщитѣ сръдства като Сърбия — *съ дълъгъ нѣколко пѣти по-голямъ отъ сръбскія*.

Защото, ако това би станало, сърбитѣ, ако и да победиха турцитѣ, биха излѣзли отъ съюза като победени. А това, естествено, би било невъзможно. Сразмѣрността между дѣловетѣ съюзническа земя *трѣбва да се намира, макаръ и приблизително, въ съотношение съ принесенитѣ жертви*, тъй като въ всѣки другъ случай сръбскитѣ жертви и сръбскитѣ сръдства биха били употребени за увеличаване не на сръбска, но на чужда земя, па била тя и съюзническа. Несъмнѣно това би представлявало намаление на сръбската държавна мощъ спрямо съседитѣ и загуба на материалната сръбска сила безъ всѣкакво възмездие¹⁾.

И тъй общиятъ повикъ сега въ цѣла Сърбия бѣше, че договорътъ трѣбвало да се ревизира, било защото необходимостта не признавала закони²⁾, било защото единъ международенъ договоръ нѣмалъ сила освенъ до толкова, до колкото една отъ договорящитѣ страни имала интересъ да го съблюдава³⁾, било защото правото на завоевателя принадлежало на сърбитѣ⁴⁾, било защото договорътъ билъ нарушенъ отъ самитѣ българи, било, най-сетне, защото обстоятелствата сж се били междуременно измѣнили.

На тия фалшиви предпоставки именно се обосноваваше сръбската теза.

По този въпросъ по-късно Карнегиевата комисия писа:

„Комисията изказа своето мнение, когато тя посочи, (гл. I) че подържането на нѣкакво мнимо измѣнение на обстоятелствата, не бѣ освенъ последно убѣжище, следъ неуспѣха на направенитѣ опити да се докаже чрезъ едно пресилено тълкувание на договора, че българитѣ първи сж го нарушили. Онова, което прави нарушението на тоя договоръ особно отвратително, е, че сжщественото, жизненото условие за една отъ договорнитѣ страни, и безъ което договорътъ не би билъ сключенъ, е било нарушено отъ другата страна, щомъ като общата цель била постигната. Сърбитѣ не постъпиха *fair play*, както казватъ англичанитѣ“.

¹⁾ А. Белић — Срби у балканском савезу и међусобном рату. Београд, 1913, с. 32—33.

²⁾ в. Српска Застава отъ 26 I 1913 г., органъ на Либералната партия.

³⁾ Бисмаркова формула цитирана въ Скупщината отъ шефа на Либералната партия Рибарацъ (в. „Српска Застава“ отъ 18 V 1913 г.).

⁴⁾ Изявления на Павле Маринковичъ, единъ отъ шефоветѣ на сръбскитѣ прогресисти (в. „Српска Застава“ отъ 18. V. 13 г.).

А по-нататък.

„Ако клаузата *rebus sic stantibus* можеше да се приложи при изгубването на Адриатика и спечелването на Одринъ, защо да не може да се приложи тя също тъй и при румънската окупация? Ако сръбско-българският договоръ преставаше да бжде въ сила отъ момента, когато нѣмаше вече една реална сила, която да го защитава, защо да съществува Букурещкият договоръ следъ свършека на окупацията? Ето какви опасни последици може да произтекатъ отъ сръбското гледище върху приложението, и особно върху метода на прилагане тая клауза. Може да се каже, както казва Jellinek, че нѣма не само международенъ договоръ, но и законъ въобще, на който да не може да се приложи клаузата *rebus sic stantibus*. Не би имало прогресъ, ако нѣмаше начинъ да се нагоди законодателството къмъ промѣнитѣ на обстоятелствата. Ала отъ това не следва, че редицата нуждни приспособления трѣбва да се изрази въ редица правонарушения (*Rechtsbüche*). Единъ законъ се измѣня съ другъ. Единъ договоръ трѣбва да бжде измѣненъ съ другъ договоръ. Тоя принципъ формално е признатъ въ единъ отъ случаитѣ, които сръбскитѣ професори цитиратъ като „прецеденти“, а именно, когато Русия въ 1870 г. отказа да се счита обвързана по членове XI и XIV на Парижкия трактатъ отъ 1856 г. Лордъ Granville, въ една нота отъ 10 ноемврий 1870 г., категорично протестира противъ подобно нарушение принципа на задължителната сила на договоритѣ. Италия и Австро-Унгария подкрепиха английския протестъ. Една нова конференция бѣ свикана въ Лондонъ на 17 януарий 1871 г., и, по предложение на лордъ Granville, започна работитѣ си съ следната единодушна констатация:

„Пълномощницитѣ на Северо-германския съюзъ, на Австро-Унгария, Велико-Британия, Италия, Русия и Турция, събрани днесъ на конференция, признаватъ, че единъ същественъ принципъ на международното право е, никоя сила да не може да се освободи отъ задълженията на единъ договоръ, нито да измѣни постановленията му безъ полюбовното съгласие на договорнитѣ страни“.

Ето единъ принципъ, който никакъвъ „прецедентъ“, никакъвъ софизъмъ не би могълъ да наруши, ако се иска, щото междудържавното право да бжде една действителност.“¹⁾

Историята на международнитѣ отношения познава доста случаи въ миналото, когато една държава е изиявявала искане да бжде освободена отъ задълженията, които е тя поела по силата на единъ международенъ договоръ, по мотиви, че е настъпило едно измѣнение на фактическия условия, при които сж били поети ежцитѣ тия задължения. Нѣма съмнение, че всѣкаква подобна претенция е предизвиквала винаги решителни възражения на противната страна, която се ощетява отъ неизпълнението на подписания договоръ. Винаги въ подобни случаи сж се завръзвали по повдигнатия въпросъ оживени спорове, които ни позволяватъ да проследимъ, какво е било гледището, както на спорящитѣ страни, така и на третитѣ държави, и то не само по конкретния споръ, но и по принципния въпросъ: може ли една държава да

¹⁾ Dotation Carnegie pour la Paix Internationale. Enquête dans les Balkans. Paris 1914 с. 202, 203.

поиска да се освободи едностранно отъ задълженията, които тя е поела съ единъ двустраненъ или многостраненъ договоръ.

Трѣбва да се забележи, че въ по-далечното минало спороветъ сж били твърде оживени, и науката не е имала едно опредѣлено гледище по тоя въпросъ. Авторитѣ, които подържатъ теорията за абсолютния суверенитетъ на държавата, и схващанието, че независимитѣ държави трѣбва да се ръководятъ отъ своитѣ върховни интереси, а не отъ самозадълженията, що сж си наложили чрезъ подписани отъ тѣхъ договори, подържатъ, че всѣко правителство може едностранно — имайки предъ видъ интереситѣ на собствената си страна — да отхвърли всѣко договорно задължение, що трѣбва да изпълни при условия, които ще възложатъ на тая страна повече тяжести отъ ония, що сж е имали предъ видъ при подписването на самия договоръ.

Но подобно схващане увеличава хаоса, който и безъ това царува твърде широко въ междудържавното общество. Всѣка държава винаги би намѣрила мотиви да откаже да изпълни своитѣ договорни задължения по мотиви, че била настъпила нѣкаква промѣна въ условията, при които се е тя задължила. Въ такъвъ случай, обаче, цѣлата правна основа, на която почива международното общество, ще рухне, защото голѣмиятъ принципъ, на който е изградено това общество — *pacta sunt servanda*, ще изгуби всѣкакво значение.

Както отбелзва и докладътъ на Карнегиевата комисия, въпросътъ за ефикасността на правното *rebus sic stantibus* се повдигна на Лондонската конференция презъ 1871 год., по поводъ руското заявление, че отхвърля, едностранно, клаузитѣ на чл. чл. 11, 13 и 14 на Парижкия договоръ отъ 1856 год. за неутрализацията на Черното море и за ограничението на рускитѣ военни сили въ сщщото море. Лондонската конференция по тоя поводъ се обяви противъ едностранното отхвърляне отъ една държава единъ подписанъ редовно отъ нея международенъ договоръ. Нека добавимъ, че решението на Лондонската конференция се касаеше до едностранното отказване да се изпълни единъ договоръ, който Русия бѣше подписала по необходимостъ, като последица отъ нещастната за нея Кримска война. Следователно, единъ договоръ наложенъ ѝ принудително, както се налагатъ обикновено следвоеннитѣ договори отъ победителитѣ на победенитѣ. Къмъ това трѣбва да се добави, че неутрализацията на Черното море, което за сѣгаше изключително рускитѣ сили въ него, бѣше единъ актъ, който се противопоставя на основната идея въ международното право: равенството между държавитѣ. Русия бѣ унижена на Парижкия конгресъ. За да запази ранга си на велика държава, тя имаше не само право, но и дългъ къмъ собствения си народъ, да премахне наложенитѣ ѝ унижения. И въпрѣки това, Лондонската конференция ѝ отрече правото да отхвърли едностранно едно задължение, поето при подобни обстоятелства.

Случаятъ съ Сърбия бѣше съвсемъ другъ. Отношенията ѝ съ България бѣха уредени възъ основа на единъ договоръ, резул-

татъ на свободната воля на дветѣ страни. Никакво пасивно не бѣ упражнено върху волята на едната или другата. Всяка отъ тѣхъ бѣше напълно свободна, безъ всякаква последица за себе си, да откаже да го подпише. Дори нѣщо повече, инициативата за неговото сключване е дошла по-скоро отъ сръбска, отколкото отъ българска страна. При това сръбско-българскиятъ договоръ отъ 29 февруарий 1912 год. бѣ сключенъ не да задоволи империалистични или завоевателни стремежи на договорящитѣ страни, а въ името на единъ великъ принципъ: освобождението и националното обединение на балканскитѣ християни, които продължаваха да пшкаты подъ турското робство. За тая цель бѣше предварително опредѣлена и политическата съдба на турскитѣ европейски области, при една успѣшна за съюзницитѣ война. Този бѣше не само главниятъ, но и единствениятъ мотивъ за сключване на тоя договоръ. Сжщиятъ тоя мотивъ трѣбваше да се има неуклонно предъ видъ при изпълнение на всички клаузи на договора. При тия условия, никакви аргументи не можеха да оправдаятъ искането на сърбитѣ за ревизия, защото тя щѣше да посегне на онова основно начало — освобождението и етническото обединение на балканскитѣ християни — което ръководѣше съюзницитѣ, а особено България, да сключатъ договора. Ето защо искането на Българското правителство за ревизия на договора отъ 29 февруарий 1912 г. трѣбваше да бжде отхвърлено не само отъ България, както това и наистина стана, но което е по-важно и сжщественно, и отъ самия арбитъръ — руския царь.

* * *

При туй положение на работитѣ, вмѣсто да застане здраво и искрено на базата на договора, Петроградското правителство се задоволяваше да лавира между Бѣлградъ и София. До като насъ увѣряваше, че договорътъ ще бжде изпълненъ, Хартвигъ — най-малко съ тацитното съгласие на Сазонова — подържаше у сърбитѣ вѣрата, че той ще бжде корегиранъ, съгласно тѣхното желание, помимо непрестаннитѣ оплаквания и протести отъ София.

Това държане на руската дипломация предизвикваше обяснимо огорчение у насъ и подкопаваше вѣрата въ безпристрастието на нашата освободителка. Ония пъкъ срѣди, които отъ край време се отнасяха съ подозрение къмъ нея, въ сегашното ѣ поведение намираха оправдание за своитѣ антируски настроения. Тѣй постепенно се създаде благоприятната почва за ония политически интриги и агитации, които все повече и повече усиливаха убеждението у насъ, че сме пожертвувани въ полза на сърбитѣ.

Вземайки поводъ отъ едно писмо, което рускиятъ публицистъ Serge de Chassin бѣ публикувалъ въ „L'Echo de Bulgarie“ отъ май 1913 г. и въ което се обръщаше вниманието на българското общество върху деликатността и дори трагизма на ролята на Русия — като посрѣдница въ спороветѣ между балканскитѣ съюзници, а особено между сърби и българи, — Велчо Т. Велчевъ пише въ сжщия вестникъ:

„Вѣрно е, че въ срѣдата на българското общество има разочарование, или по-скоро недоумение въ руската политика. Въ единъ критически моментъ

за балканския съюз, когато решителната дума на Русия може да спаси положението, ние виждаме една непонятна колебливост въ действията на руското правителство. Намѣсто да влѣзе веднага, още при първитѣ раздори между съюзниците, въ ролята, която и фактическото ѝ положение и формалнитѣ договори ѝ възлагатъ, като даде на всички да разбератъ, че нѣма да подкрепи ничии нелоялни домогвания, Русия остави да възникнатъ подобни домогвания и даже ги насърди чрезъ думитѣ и жестовеѣ на своитѣ представители въ нѣкои отъ балканскитѣ столици!

Днесъ е безсѣмнено, че дързостъта на сърбитѣ да денонсиратъ договора си съ България и да искатъ анексирането на всички завзети отъ тѣхъ земи въ Македония, имъ иде отъ насърденията и обещанията, които имъ е давалъ рускиятъ пълномощенъ министръ въ Бѣлградъ — г. Хартвигъ.

Ето източникътъ на една отъ главнитѣ причини за днешното тревожно положение на Балканитѣ. Тукъ се криятъ и причинитѣ за недоумението въ българското общество по отношение на руската политика.

Г-нь Serge de Chassin се старае да разсѣе това наше недоумение съ следното обяснение върху поведението на Русия спрямо балканскитѣ съюзници:

„Русия, съгласно традиционната ориентация на своята политика, е задължена да подкрепи исканията на всички славянски страни, безъ да допуша никакво нарушение на тоя паралелизъмъ. Всички тия страни, както го заяви неотдавна г. Сазоновъ, сж по-малки сестри на Русия, и, ако днесъ тѣ не могатъ да се считатъ като еднородни сестри, трѣбва поне да ги считаме равни предъ нейната любовъ. Лесно, прочее, се разбиратъ непобедимитѣ мжчнотии, въ които се разбива добрата воля на Русия въ една минута, когато е невъзможно да се даде на всички славянски страни еднаква поддръжка, когато обстоятелствата изискватъ да се правятъ брутални различия, вмѣсто да се дава една обща историческа поддръжка. Справедливо е, щото българското обществено мнение да си даде смѣтка за нетърпимото положение, въ което се измъчва Русия предъ сръбско-българския конфликтъ“.

По-нататъкъ нашиятъ събратъ казва:

„Само когато се вземе въ внимание, колко тежнитѣ върху поведението на Русия тия неотразими необходимости, ще могатъ въ България да оценятъ разумно сегашнитѣ тенденции на руската дипломация. Само при това условие ще могатъ да разбератъ сериозността на причинитѣ, съ които се сблъсква Русия въ своето желание да заеме позиция въ конфликта между София и Бѣлградъ. Само при това условие ще си обяснятъ—а въ тоя случай да обяснишъ, значи да одобришъ — непобедимото отвращение на Русия да разреши спора, отвращение, което фатално кара руската дипломация да обвива въ мъгла своето поведение, да постоянствува въ мекушавостъта и да дава съвети за непосрѣдствено споразумение. И, разбрана така, освѣтлена подъ своята истинска свѣтлина, не може да има съмнение, че руската политика, умишлено неясна, умишлено колеблива, каквото е всѣкога едно искрено приятелство, поставено въ необходимостъ да се дѣли, ще върне заблуденитѣ въ България умове къмъ пжтеката на руско-българскитѣ симпатии“.

Спирайки се и на тия редове на Serge de Chassin, В. Т. Велчевъ добавя:

„Не може по-откровено да се очертае руската балканска политика въ настоящия моментъ. Една политика на „непобедимо отвращение да разреши спора“, на „постоянство въ мекушавостъта“, една политика „умишлено неясна, умишлено колеблива“!

„Това е самата истина за днешната руска политика. И ние не трябва да диримъ въ тая политика мистериозни побуждения и планове. Тя е искрена въ своето безличие, въ своето безволие, въ своята колебливостъ.

Но нека ни бжде позволено да попитаме: такава ли трябва да бжде политиката на велика Русия въ тия сждбоносни за славянството времена? Ще ни доведе ли подобна политика до мирно разрешение на възникналия споръ между съюзниците? Ние мислимъ, че само отрицателно може да се отговори на тия въпроси. Въ спора има нѣкой правъ и нѣкой кривъ. И само справедливото му разрешение може да му тури край. Русия, като арбитръ въ тоя споръ, има една твърде удобна почва, която ѝ сж дали самитѣ спорящи страни: договорътъ помежду имъ. Нѣма освенъ да застане твърдо на тая почва, и руското правителство ще излѣзе изъ „петъринмото положение, въ което се измъчва“, както казва г. Serge de Chassin“.

Сръбско-българскиятъ договоръ дава на арбитра и единъ критерий за справедливо разрешение на спора; като означава точно безспорното за сърби и българи, той посочва принципа, о който трябва да се придържа руското правителство при произнасянето си, кому каква частъ трябва да се даде отъ спорното; тоя принципъ е националността на населението.

Русия не може, безъ да остави да рухне въ кръвъ и огнь съюза ни, да се отклони отъ тая база и отъ тоя принципъ, върху които той е съграденъ, ни даже да се откаже отъ ролята си на арбитръ. Минутитѣ сж сждбоносни за южното славянство и не съ колебание и „паралелизъмъ“ на рускитѣ симпатии, за които говори г. Chassin, а съ една политика решителна и вдъхновена отъ правда може да се избѣгне катастрофата.“)

Друга не добре обсъждана постъпка на руското правителство е, гдето тѣй лекомислено то насърдчи Сърбия въ стремежа ѝ къмъ Адриатика, за да я застави впоследствие да се откаже отъ морския бръгъ.

„ . . . За да успокои сърбитѣ, пише В. Т. Велчевъ, то имъ внушило фаталната за балканския съюзъ надежда, че може да получиатъ компенсация къмъ Македония. Видни лица въ Петроградъ почти приехаха предъ тази; генералъ Паренсовъ ни каза: Винага на Русия въ нещастнето, което сполетѣ славянството е тая, че допустна да се повдигне авбашкиятъ въпросъ и че остави да бжде изгонена Сърбия отъ Адриатическо море. Безъ това, може би, нѣмаше да има сръбско-български раздоръ и братоубийствена война.“¹⁾

Не безъ значение, за държанието на официална Русия къмъ България, въ случая бѣ и незадоволството ѝ по много въпроси отъ по-далечното и по-близко минало. . . Предоволия, че обвихме война на турцитѣ, помимо нейнитѣ съвети да отложимъ това за по-благоприятно време, тя не забравяше и станалото по-рано, пакъ безъ нейно съгласие, сѣединение презъ 1885²⁾); настъпващитѣ

¹⁾ Велчо Т. Велчевъ — Къмъ погромъ. Какъ се провалява народнитѣ идеали. София, 1926, с. 40, 41, 42.

²⁾ Велчо Т. Велчевъ — Цѣлата истина по погрома и новитѣ обяснения за България, с. 39.

³⁾ При все това имаше официални руски представители, които поддхваха къмъ сѣединението.

Когато презъ януарий 1884 г. нѣколцина русофили, между които бивш и Данаилъ Юруковъ, посетили руския консулъ Сорокинъ въ Пловдивъ, се дадатъ: „може ли да има нѣщо върно въ това, че на Македония ще се даде автономия, и мисли ли руското правителство да предприеме нѣщо по него“.

следъ туй русофобски режимъ; избирането, все пакъ противъ волята ѝ, князь Фердинанда за български владѣтель; обявяването на независимостта едновременно съ анексията на Босна и Херцеговина; подозрението, че България клони повече къмъ Тройния съюзъ и пр.

Всичко това бѣ предизвикало вече известенъ преломъ въ рускитѣ мѣродавни крѣгове, които, по силата на едно заблуждение, се виждаха излѣгани въ своитѣ надежди и планове. Вѣрата въ България бѣ доста поугаснала, и симпатитѣ минаваха на страната на Сърбия. Старитѣ подрѣжници на идеята, че не отъ насъ, а отъ сърбитѣ трѣбва да се направи единъ мощенъ славянски стражъ на Балканитѣ, намѣриха сега отлична почва за работа.

Между това една уголѣмена, силна България можеше да играе още по-добре ролята на оплотъ противъ всѣко проникване на Балканитѣ, и, бидейки въ близость до Пролититѣ — да улесни рано-късно Русия въ историческата ѝ задача. Нѣмаше нищо по-неоснователно отъ руския страхъ, че българитѣ искатъ сами за винаги да се настанатъ въ Цариградъ. Това бѣ голѣмо заблуждение, което, скѣпо струва и намъ, па и на руситѣ. Не по-малко бѣха заблудени управницитѣ въ Петроградъ и отъ заплашванията на Сърбия, че щѣла да отиде къмъ Австро-Унгария, ако претенциитѣ ѝ не бѣдѣли удовлетворени. Това бѣ единъ блѣфъ. Никога сърбитѣ нѣмаше да влѣзатъ въ споразумение съ Дунавската монархия, съ своя вѣковенъ, непримиримъ врагъ. Това би означавало обезличването на Сърбия като държава.

* * *

Още повече се засили въпросното настроение на рускитѣ мѣродавни крѣгове къмъ България презъ междусъюзническата война, когато се развиха и онаия осѣдителни антируски агитации у насъ, особено отъ нѣкои наши военни срѣди.

„Тъкмо въ тоза време, пише нашиятъ виденъ публицистъ и общественикъ В. Т. Велчевъ, между войската бѣше започнала и бѣше взела голѣми размѣри и антируската агитация. Рускитѣ кореспонденти предаваха на своитѣ вестници съ очудване това враждебно настроение въ България противъ Русия следъ толкова услуги, които тя бѣ ни направила. Даже съчувстващиятъ

той имъ отговорилъ: — „Македонскиятъ въпросъ е нашъ — руски въпросъ, не се безпокойте още за него. *За сега погрижете се за своето съединение, а следъ като стане то, тогава заедно ще разрешимъ по-лесно и Македонскиятъ въпросъ. За него трѣбватъ и повече сили и повече време*“.

Данаилъ С. Юруковъ. — Спомени изъ политическия животъ на България, с. 70 — 71.

Други, обаче, видни руски дейци бѣха на мнение да се постигне по-напредъ автономията на Македония, та тогава да се пристѣпи къмъ съединението на тритѣ български земи едновременно.

„Покойниятъ Величковъ — пише В. Т. Велчевъ — ни е разправялъ, съ какво увлѣчение бившиятъ руски министъръ на външнитѣ работи Изволски му е говорилъ за сѣщия планъ следъ Берлинския конгресъ. На Бобчева, Гешова и Юрукова ген. Соболевъ е казалъ въ Петербургъ следъ съединението: „Македония имахте на поднось и тя бѣше веднажъ за винаги предопредѣлена да влѣзе въ рѣцетѣ ви; но 6 септемврий отдалечи тоя поднось за много години, ако не и за винаги“.

В. Т. Велчевъ. — Къмъ погромъ. Какъ се провалиха народнитѣ идеали, София, 1926, с. 50.

намъ кореспондентъ на „Рѣчь“ г. Викторовъ Топоровъ привличе вниманието на руското общество върху страннитѣ антируски агитации у насъ съ една кореспонденция, въ която се разправяше, какъ въ срѣдата на българската армия се ругае по всички направления Русия като виновница на нашитѣ несполуки.

Какво впечатление сж направили въ Русия тия кореспонденции, можемъ да сждимъ по думитѣ, казани отъ графиня Игнатиева, дъщеря на покойния българолюбецъ, предъ русенския кметъ г. Огняновъ, и предъ руския гражданинъ, г. Каназирски, на обѣда, даденъ въ нейна честь, въ Русе на заминаването ѝ отъ България, гдето бѣше дошла съ мисия отъ руския Червенъ кръсть. „Доволна съмъ отъ мисията си, казала графинята, но забележихъ въ България една непонятна агитация противъ Русия, която ме крайно опечалява и за която ще трѣбва, по дългъ, да докладвамъ. Боя се, че това настроение ще повреди на вашето отечество.“¹⁾

Ала въпрѣки туй охлаждение, което трѣбва да считаме за временно, чувствата на българския народъ къмъ руския си остана неизмѣнни. Никой отъ насъ не можеше и не може да забрави, че свободата ни е изкупена съ кръвта на триста хиляди руски синове. Кога е въпросъ за тия чувства не може и дума да става за нѣкакво русофобство. Ако станаха грѣшки—отъ руска и отъ наша страна—това се дължи на кжсогледи политици и отъ дветѣ страни.

Никой у насъ не може и нѣма да забрави сжщо тѣй, че още съ обявяването на Балканската война Русия, въпрѣки неутралитета си, ни направи неоценими материални услуги. При първо поискване тя ни отпустина десетъ милиона златни рубли съ 5½% алпари. Даде ни освенъ това 190,000 шинели, 80,000 чифта ботуши, 50,000 бердани съ 50 милиона патрони. *Подари* ни и други 25,000 пушки съ 12 милиона патрони, съ които биде въоръжено македонското опълчение. Тѣзи 25,000 пушки бѣха изплатени отъ частната каса на императора.

Друга голѣма услуга ни направи още Русия, като се съгласи, щото единъ отъ параходитѣ натоваренъ съ кардифски вжглища—5,000 тона—отъ Англия за Одеса, да бжде разтоваренъ въ Дедеагачъ за нуждитѣ на желѣзнопѣжната линия, безъ което нашитѣ войници на Булаиръ и на Чаталджа рискуаха да останатъ безъ продоволствие.

Въпросната услуга бѣ толкозъ по-голѣма, че самата Русия имаше належаща нужда отъ каменни вжглища.

Освенъ това подъ руски флагъ ние можахме да разтоваримъ въ Дедеагачъ нѣколко парахода съ храни, консерви и пр., сжщо тѣй необходими за нашитѣ войски.²⁾

* * *

Но нека се върнемъ пакъ на Лондонската мирна конференция. По настояването на Сазонова и следъ преднамѣреното протакане на преговоритѣ отъ страна на сърби и гърци, най-после на 29 априль (12 май) биде окончателно редактирана и връчена на

¹⁾ Велчо Т. Велчевъ—Къмъ погромъ и пр., с. 86.

²⁾ Се тамъ, с. 84, 85.

представителитѣ на шеститѣ Велики сили следната ответна нота, въ отговорѣ на тѣхната отъ 19 априль (2 май) с. г.:

„Сюзнитѣ правителства имаха честъта да получатъ съобщението отъ 19 априль (2 май), съ което Великитѣ сили, вземайки актъ отъ приемането отъ четиритѣ Балкански държави основитѣ за мира, формулирани въ колективната имъ нота отъ 8/21 априль, ги поканватъ да преустановятъ военнитѣ действия и да опредѣлятъ своитѣ пълномощници, както и мѣстото за водене преговоритѣ за миръ.“

Великитѣ сили повтарятъ въ туй съобщение, че не приематъ резервитѣ по разграничението на Албания и за островитѣ. Сюзнитѣ правителства, обаче, не могатъ да вѣрватъ, че въ предложеното имъ посрѣдничество се е касало да имъ се откаже да разискватъ въпроситѣ, засѣгащи тѣхнитѣ жизнени интереси и произлизащи отъ победоносната и освободителна война предприета отъ тѣхъ. Но разликата въ дветѣ гледища не трѣбва да спира преговоритѣ за сключване на миръ, и сюзнитѣ правителства, въ желанието си да уважатъ постѣпкитѣ на Великитѣ сили, заявяватъ, че сж готови да прекратятъ военнитѣ действия и опредѣлятъ Лондонъ като мѣсто за събиране на конференцията за мира, за участвуване въ която назначаватъ по-раншнитѣ си пълномощници“.

* * *

Въ свръзка съ предстоящото подписване на прелиминарния миръ и главно поради нашитѣ недоразумения съ сюзницитѣ, на 30 априль (13 май) Даневъ и Теодоровъ заминаха—първиятъ за Лондонъ, а вториятъ—за Парижъ, за да вземе участие въ финансовата комисия. Предупреденъ за това отъ Гешова, сжщия день следъ вечеря причакахъ поменатитѣ господа на Бѣлградската гара. Тукъ въ тѣхното купе въ експреса разговаряхме отъ 8³/₄ до 10¹/₂ часа. И двамата ми се видѣха твърде смутени. Колкото и да вѣрвахъ още въ руската намѣса, тѣ гледаха мрачно на положението. Голѣмо впечатление бѣ имъ направило обстоятелството, че по пѣтя отъ София за сръбската столица и тѣ срещнали множество военни влакове съ войници и мунициии.

Като стана дума за арбитража на Русия досежно спора ни съ Сърбия, тѣ ми казаха, че руското правителство било готово да влѣзе въ ролята на арбитръ, щомъ това се поискало. Нашето правителство, обаче, се боляло, да не би Сърбия да откаже да приеме арбитража, тъй както той се разбираше по договора ни, и да ни нападне заедно съ Гърция. Ето защо то предпочитало да се позабави тоя въпросъ, до като се подпишелъ прелиминарниятъ миръ и до като прехвърлимъ войскитѣ си отъ южната на северната си граница.

На запитването на Данева: какво мисля за излизането ни изъ създаденото положение, казахъ, че не вѣрвамъ сърбитѣ да се явятъ на арбитражъ въ Петроградъ, та, следов., не виждамъ спасение, освенъ часъ по-скоро да се разберемъ съ гърци и румъни, съ цената дори на известни жертви отъ наша страна, като евентуално подиримъ приятелството и на Турция.

Тукъ ще си позволя да открия една скоба, за да изтъкна, че и други сж сподѣляли горното мнение. Тѣй напр., бившиятъ министъръ на войната генералъ Георги Вазовъ пише:

„ Между туй сърбитѣ незабавно следъ сключването на договора започнаха своята тайна работа за измѣнението му, противъ което пратителството на Гешовъ и Даневъ нищо не предприе, за да предотврати готвящия се ударъ, както нищо не предприе и за осуетяване на гръцко-сърбския съюзъ. Ако ли това не е било възможно и новата война неминуема, то трѣбваше часъ по-скоро да сключимъ миръ съ турцитѣ и влѣземъ въ сдѣлките съ Румъния, за да подготвимъ войската и народа за новата война съ съюзницитѣ и потърсимъ и вънъ отъ България подръжка.

При назначението ми за Лозенградски воененъ губернаторъ царь Фердинандъ въ присѣдствието на генералъ Савовъ ми каза:

„Азъ създадохъ Балканския съюзъ“!

Ние нѣма да последваме онѣзи, продължава генералъ Г. Вазовъ, които корятъ царя и Гешова за сключването на този съюзъ. Безъ него не бѣ възможно да получимъ какви годѣ резултати. Гръшката не е въ туй, че не сме имали наши войски на Македонския воененъ театъръ. Ние не можехме да раздѣлимъ армията си, а ако изпратѣхме *малка* часть, това нѣмаше да ни ползува—тя можеше да бѣде унищожена. Следователно ние трѣбваше да се *презастраховаме* отъ вънъ противъ една сръбска евентуална измѣна, на каквато цѣлата наша история е била свидетелка. За жалость, нашата дипломация не бѣше чела историята и влѣзе „съ боси крака въ змийско гнѣздо.“¹⁾

Както и да е, по поводъ на горепоменатия нашъ разговоръ, Т. Теодоровъ даде впоследствие следнитѣ показания предъ парламентарната изпитателна комисия:

„Ние на Бѣлградската гара видѣхме Тошева, приказвахме съ него, и той ни заяви: „Моето впечатление е, че сърбитѣ нѣма да отидатъ въ Петербургъ на арбитражъ, а ще се биятъ съ насъ. Това още повече ни стресна, и ние, когато пристигнахме въ Виена на гарата, поржчахме на г. Салабашевъ да подаде телеграма въ София и да каже на нашето правителство, че ние, г. Даневъ и азъ, лично сме видѣли по пѣтя 9 или 10 трена съ сръбски войски, които отиваха на нашата граница, и ние считаме, че трѣбва да се взематъ нѣкои предпазителни мѣрки за охрана на столицата.“²⁾

И наистина на 1/14 май Салабашевъ телеграфира Гешову:

„Даневъ и Теодоровъ сж били убедени, че отъ страна на Сърбия има опасность, и мислятъ, че трѣбва да се взематъ съответствущитѣ предпазителни мѣрки.“³⁾

Следъ една среща същия день съ съръ Педжетъ, който ми потвърди полученитѣ и отъ други добри източници обезпокоителни новини, азъ подадохъ Гешову следната телеграма:

„По сведенията ми, веднага следъ подписването прелиминарния миръ, сръбското правителство щѣло да отправи къмъ България ново искане да се резидира договора. Имайки предъ видъ трескавото приготвление, правено отъ сърбитѣ на нашата граница, боя се да не би, веднажъ съсрѣдоточението на сръбскитѣ войски завършено, да бждемъ поканени да дадемъ едни брѣвъ отговоръ на горното сръбско искане. Допустимо е отъ друга страна, по силата на едно предварително споразумение между Гърция и Сърбия, да бѣ-

¹⁾ Георги Вазовъ, генералъ о. з., бившъ м-ръ на войната—Няколко неща, които не са споменати в неговата книга „История на Балканските войни“. София, 1929. с. 2.

²⁾ Приложение и пр., с. 183.

³⁾ Докладъ и пр., с. 461 (101).

демь предизвикани по-рано отъ гръцка страна или едновременно и отъ дветъ. Последниятъ българо-гръцки инциденти сж симптоматични въ това отношение. Впечатлението ми е, че сръбското правителство всъщески ще се постарает да избѣгне арбитража на Русия. Допущамъ, че и последната би се опитала да се отърве отъ тая задача. Не се съмнявамъ, че целъта на Хартвигъ и Пашичъ е чрезъ растящото възбуждение на общественото мнение въ Сърбия, да посочатъ конфликта като неизбѣженъ, и тъй да се въздействува на Петроградъ, за да се застѣпни за нови отстъпки отъ наша страна извънъ контестираната зона. Тая игра е много опасна. Когато сръбскитъ държавни мъже и военни видятъ армията си съсредоточена на нашата беззащитна граница, изкушението имъ ще бжде тъй голѣмо, щото всичко е възможно. Главенъ цѣль на това зло е часъ по-скоро да се привлѣкатъ нашитъ войски къмъ границата. Тъй могатъ да се намалятъ вѣроятноститъ отъ една нова война. Още по-добре би било, ако можемъ бърже реши спороветъ съ Гърция. Вчера предъ пладие отъ Скопие пристигна Путникъ, който имъ продължително свикдаше съ Пашча и кралъ Петра. По сведенията ми, Моравската дивизия, втори банъ, въ най-късо време ще мине презъ Пиротъ къмъ Зайчаръ. За сръбскитъ военни приготовления, както и за едно възможно нападение на България, помози ми тукашния английски министъръ да телеграфира на своето правителство.“¹⁾

* * *

Щомъ получава горнитъ тревожни известия, Гешовъ отправя на генералъ Савова следната депеша отъ 2/15 май:

„При съвещанието, което завчера имахъ съ шефоветъ на партиитъ, обърна ми се сериозно внимание върху необходимостта да се взематъ мѣрки. Даневъ и Теодоровъ отъ Виена телеграфиратъ, че се убедили, какво има отъ Сърбия опасност, та да се взематъ съответнитъ предпазителни мѣрки. Отъ Атина легацията ни ми телеграфира, че тамошниятъ сръбски пълномощенъ министъръ заминалъ за Бѣлградъ, предполага се за постигнатото вече и насочено противъ насъ гръцко-сръбско съглашение.“²⁾

На горната телеграма генералъ Савовъ отговаря сжщия день:

„За съжаление, ние срещу Сърбия не можемъ да вземемъ никакви мѣрки, догде не се освободи армията ни срещу Турция.“³⁾

А день по-късно, вземайки поводъ отъ единъ мой рапортъ отъ 26 априль (9 май)⁴⁾, съдържащъ подробни сведения за съсредоточението на сръбскитъ войски противъ насъ — преписъ отъ който му билъ изпратенъ едновременно — генералъ Савовъ съ твърде бърза телеграма явява Гешову:

„Ако всичко, което е изложено въ депешата на г. Тошевъ, е вѣрно, очевидно е, че отечеството преживѣва критически моменти; въ такива сѣд-боносни времена военно-политическитъ задачи не могатъ да се решатъ съ полумѣрки, а съ бързи, ясни и решителни мѣроприятия, които ясно да го-воятъ, кои точки да се жертвуватъ, и върху кои да се съсредоточатъ всичкитъ сръдства на въоръжената сила, за да се осигури отбраната имъ“.

И завръшва:

„Не виждамъ да е уреденъ още въпросътъ съ Румъния. Тогава отъ где ще доволствуваме армията съ всички видове припаси въ случай на конфликтъ“

¹⁾ Докладъ и пр., с. 461 (102).

^{2, 3, 4)} Докладъ и пр., с. 462 (104), с. 464 (106), с. 459 (100).

съ Сърбия и Гърция, при който конфликтът, очевидно е, че всички пристанища въ Бъло море ще бждат закрити за насъ?“¹⁾

Въ показанията си пъкъ предъ парламентарната изпитателна комисия генералъ Савовъ казва, че десетина дни по-късно царятъ му далъ още по-категорична заповѣдь: да прехвърли войски и на западния театъръ за прикриване на столицата, понеже мъркитѣ, които вземала Главната карта, били недостатъчни.

„Вследствие на тази заповѣдь, продължава Савовъ, азъ дадохъ същия отговоръ на царя, и излѣзе единъ голѣмъ конфликтъ между него и мене, та поискаха моето уволнение отъ служба и даването ми подъ съждъ.“²⁾

Ген. Савовъ особено настояваше да се сключи частъ по-скоро миръ съ Турция, и по какъвто и да е начинъ, да си гарантираме гърба откъмъ нея. Ето защо, още преди да получи горнитѣ заповѣди, той отправя на 27 априль (10 май) Гешову една телеграма, въ която — следъ като излага мрачното настроение на нашитѣ войски и усиленитѣ нови приготовления на турцитѣ — завръшва съ думитѣ:

„Настоятелно моля да се направи всичко възможно, безъ всѣко по-нататъшно бавене, да се дегажираме отъ Турция — протакането може да постави армията и страната ни въ едно безизходно положение.“³⁾

Тогава, на 3/16 май Гешовъ телеграфира Бобчеву:

„Заявете Сазонову, че следъ като приехме неговата покана да подложимъ на окончателното разрешение на Русия, споредъ чл. 4 отъ тайното приложение на нашия договоръ съ Сърбия, всѣкой споръ съ последната по тълкуването и изпълнението на тоя договоръ и приложенията му, ние намираме, че време е вече императорското правителство да встъпи въ своитѣ функции на третейски съждъ“

Ние формално заявяваме, че считаме невъзможно да се постигне съглашение съ непосредствени преговори по подигнатия отъ Сърбия въпросъ за ревизия на нашия договоръ съ нея, въ смисль да се даде ней нѣщо повече отъ предвиденото въ договора“

Предъ видъ на обстоятелството, че отъ день на день расте възбуждението на духоветѣ и че е необходимо да се тури веднага край на това възбуждение, та да се избѣгнатъ ужаситѣ на една братоубийствена война и скандалътъ на краха на балканския съюзъ, ние считаме арбитража за повелителенъ.“⁴⁾

* * *

За правда апелираше правителството и къмъ благосклонно разположенитѣ къмъ насъ сили. Докато Гешовъ ежедневно правѣше постъпки предъ тѣхнитѣ представители въ София, излагайки имъ вѣроломствата на нашитѣ съюзници и лошитѣ послѣдствия, що могатъ да произлѣзатъ отъ това, Даневъ и Теодоровъ полагаха всички старания да осведомяватъ непосредствено мѣрдашитѣ кръгове въ Петроградъ, Лондонъ и Парижъ върху създаденото положение.

¹⁾ Докладъ и пр. с. 462 (105).

²⁾ Приложение и пр., с. 257.

³⁾ Докладъ и пр., с. 345 (226).

⁴⁾ Се тамъ, с. 464 (108).

„Азъ лично, казва Теодоровъ, когато стигнахъ въ Парижъ, ходихъ при Извоилски, при Пишонъ и при Барту; имахъ ауденция и у председателя на републиката. Моята задача бѣше да ги увѣря, че сѣрбитѣ и гърцитѣ се намиратъ въ единъ лошъ и опасенъ пжтъ, че тѣ мислятъ да ни атакуватъ или изнудятъ и че правителствата на тройното съглашение трѣбва да взематъ мѣрки да ги вразумятъ, защото тѣзи правителства — сѣрбското и грѣцкото — ще запалятъ огъня и си играятъ съ него. Всички ми казаха: „Ама какъ е възможно, тѣ не иматъ нищо отъ васъ; тѣ, напротивъ, се боятъ отъ васъ да ги не нападне. Морално невъзможно е да ви атакуватъ тѣ“. Азъ казахъ: „Тѣзи хора ние ги познаваме добре, тѣ сж способни да го направятъ при шовинизма на сѣрбитѣ и гърцитѣ, който ни е познатъ“¹⁾ и пр. и пр.

Нищо обаче не помагаше. Зѣщцата между България и съюзниците ѝ пропасть ставаше все по-дълбока. Сѣрбскитѣ военни власти все тѣй неуморно продължаваха да строятъ бетонирани позиции за тежка артилерия на Султанъ тепе, не далечъ отъ Кюстендилъ, и да прекарватъ шосета за превозъ на орждия и за автомобилна служба, заставяйки силомъ мѣстното българско население да работи безплатно.

Сжщевременно Бѣлградъ не преставаше да търси нови поводи за усилване на недоразуменията съ София. При всичко, че на Пашича своевременно бѣха дадени нужните обяснения по примирието и проекта-договора по прелиминарния миръ, сѣрбската легация въ София съ вербална нота отъ 28 априлъ (11 май) отново се върна на тия два въпроса, подържайки пакъ становището на Бѣлградското правителство, че всѣко примирие по-дълго отъ 24 часа — независимо подъ каква форма и да е сключено то — е противно на членъ VI отъ военната конвенция, щомъ е сключено безъ предварителното споразумение и съгласие на другата договорна страна.

Колкото до проекта-договора за миръ, конференцията на посланицитѣ въ Лондонъ го била съставила по искането на България и Турция; затуй сѣрбското правителство имало официално увѣдомление отъ Лондонъ.²⁾

По заповѣдъ на Гешова и на тая вербална нота дадохъ официаленъ писменъ отговоръ Пашичу на 2/15 май, въ който отново се подчерта, че не е имало отъ наша страна никаква преднамѣреностъ, и че, „що се отнася до проекта-договора за прелиминарния миръ, българското правителство категорически заявява, че нито дума не е размѣнило съ Турция, та, следов., съвършено невѣрно е твърдението, какво то е плодъ на едно предварително тайно споразумение“^{3.)}

Недоволно, обаче, отъ тия обяснения, сѣрбското правителство съ явната целъ да изкара, че ние сме нарушили договора, пакъ се върна на горните въпроси съ вербални ноти № № 146 и 147 отъ 11/24 май направо до Гешова.⁴⁾ Разбира се, и на тия ноти още сжщия день се даде приблизително сжщиятъ отговоръ като по-рано, ала, както и трѣбваше да се очаква, и сега Бѣлградскитѣ кабинетъ не остана задоволенъ, както не остана доволенъ и отъ поднове-

¹⁾ Приложение и пр., с. 183.

^{2, 3, 4)} Докладъ и пр., с. 461 (103), с. 348 (234), с. 364, 365 (267, 268)

нитъ наши писмени обяснения по сжщитѣ въпроси отъ страна на министъръ-председателя на 17/30 май.¹⁾

* * *

Недоволни бѣха и румънитѣ. Отстъпването имъ на Синистра, по силата на Петроградския протоколъ, не имъ стигаще. Настрѣдени отъ растящитѣ разногласия между съюзницитѣ, тѣ поглеждаха къмъ нови български земи. Естествено, самото туй обстоятелство ги сближаваше съ нашитѣ съюзници, които имаха всички интересъ да видатъ увеличенъ броя на българскитѣ врагове. За туй на Румъния се правѣха и голѣми аванси. Следъ Българския кабинетъ сега и Атинскиятъ чрезъ представителя си въ Букурещъ Пападиамантопулосъ на 2/15 май заяви на Майореско, първо, че на куцо-влашкитѣ черкви и училища ще бжде дадена пълна свобода и право да си служатъ въ тѣхъ на своя езикъ, и второ — че отъ Атина искали да знаятъ, дали Румъния е разположена да сключи съ Гърция единъ съюзъ, тѣй като претенциитѣ на България ставали застрашителни.²⁾

Виждайки, обаче, че развитието на събитията най-добре работѣше за интереситѣ на Румъния, Букурешкиятъ кабинетъ не бързаше да се обврѣзва. Ето защо Майореско дава и на Пападиамантопулосъ сжщия уклончивъ отговоръ, какъвто бѣ далъ по-рано и на Ристича.

За въпроснитѣ постъпки на Сърбия и Гърция въ румънската столица Гешовъ бѣ уведоменъ отъ графъ Тарновски. По сведенията на последния отъ Виена, Майореско при една среща казалъ на князь Фюрстенбергъ, че малки отстъпки отъ наша страна могли да решатъ Румъния да отиде съ насъ, защото тя предпочитала една българофилска политика. Трѣбвало, обаче, бързо да направимъ ние предложенията си, защото „Румъния стояла предъ прага на важни решения“. Майореско се сърдилъ даже, защо сме се бавили съ тия наши предложения.

Съобщавайки горното съ телеграма отъ 6/19 май на нашитѣ легации въ Петербургъ, Лондонъ и Парижъ, Гешовъ добавя:

„Узнайте, дали правителството, при което сте акредитирани, има сведения за тия противо-съюзнишки постъпки на Гърция и Сърбия, и протестирайте противъ тѣхъ“.³⁾

Въ сжщото време, когато сърби и гърци полагаха всички старания за едно споразумение съ румънитѣ, отношенията между Българскитѣ и Атина бѣха вече твърде интимни. Упорито сега се посѣше мѣлвата, че ако още не е подписанъ, въ скоро време между дветѣ страни щѣлъ да бжде сключенъ единъ сенаратенъ договоръ. Присигналиятъ по това време въ Българскитѣ сръбски пълномощенъ министъръ въ Атина и ежедневнитѣ му продължителни срещи въ външното министерство съ грѣцкия представителъ въ Българскитѣ правѣха впечатление. И, наистина, споредъ направенитѣ

¹⁾ Докладъ и пр. с. 485, 486 (132, 133).

²⁾ Documents diplomatiques, Bucarest, 1914, с. 101, № 131.

³⁾ Докладъ и пр., с. 763 (266).

тѣ неотдавна отъ Вентирисъ разкрития въ „Елефтеронъ Вима“, следъ дълги преговори, Коромиласъ и Божковичъ на 22 априлъ (5 май) подписали единъ проектъ за съюзенъ договоръ. Сръбското правителство, обаче, не го одобрило, тъй като го намѣрило непълнень. То искало съюзъ съ Гърция не само противъ България, но и противъ Австро-Унгария.

По-късно, отъ страхъ да се не види осамотена предъ България, Гърция приема сръбското гледище. Когато министъръ Стратосъ казалъ по този случай на кралъ Константина, че Гърция би извършила едно безчестие, ако при една австро-сръбска война не би се притекла въ помощъ на сърбитѣ, Константинъ цинично отговорилъ: „*Пръвъ азъ ще извърша това безчестие*“.¹⁾

* * *

Макаръ и съ слаба надежда, че Д. Ризовъ — единъ отъ главнитѣ ратници за съюзването ни съ Сърбия — при тъй нещастно развиващитѣ се сега за насъ събития, може да има по-голямъ успѣхъ отъ мене предъ старитѣ си приятели въ сръбската столица, на 2/15 май помолихъ Гешева да го повика отъ Римъ въ София, съ нареждане да се отбие за нѣкой день въ Бѣлградъ, като азъ също тъй временно се отдалеча отъ поста си подъ предлогъ на болестъ. Мислѣхъ си, че ако другъ резултатъ не се постигне, ще се спечели поне малко време, което не бѣше безъ значение за насъ въ случая. Трѣбваше и ние да се подготвимъ противъ едно сръбско нападение, отъ каквото имаме сериозни основания да се боимъ.

Тая моя идея Гешовъ намѣри „excellente“ (превъзходна) и на 4/17 с. м. телеграфира Ризову веднага да отпътува за София, като се спре въ Бѣлградъ, гдето щѣше да намѣри нуждитѣ инструкции.²⁾

Понеже междуременно съсрѣдоточаването на сръбскитѣ войски край нашата граница продължаваше съ усиленъ темпъ, поискахъ да узная, какъ гледа на това Хартвигъ. Както и очаквахъ, отговори ми, че туй не било вѣрно. Изпращането на повече сръбски войски въ Куманово било предизвикано отъ появилитѣ се тамъ македонски чети, а въ Гевгелии сръбскиятъ гарнизонъ билъ усиленъ, за да се попрѣчело на гръцкитѣ домогвания да се настанятъ въ оня край! Сърбия нѣмала никакви агресивни намѣрения противъ България. Безъ всѣко значение била и промеморията на Новаковича. Тя била лично негово дѣло и не изразявала становището на сръбското правителство. Съмнително било дори, Пашичъ да е чель тая промемория . . .

Не отговаряла на истината и мълвата, че сръбското правителство искало да отбѣгне арбитража, както не било вѣрно, че и руското правителство гледало да отклони отъ себе си тая задача. Пашичъ приемалъ на драга воля арбитража, стига само да се констатирало предварително, при една среща между него и Ге-

¹⁾ „Елефтеронъ Вима“, 28, 29 януарий 1931. Цитирамъ по гръцкия преводъ на Иванъ Доревъ, „Зора“, брой 3476, 7 февруарий 1931 г.

²⁾ Докладъ и пр., с. 465 (110).

шова, че споразумение по дѣлежа било невъзможно направо между Бѣлградъ и София.

Легенда било сжщо, че сръбското правителство се готвѣло да ни отпрати нѣкаква нота по ревизията на договора. То изготвявало само едно изложение, предназначено да служи като пояснителна нота въ свръзка съ арбитража.

Въпрѣки горнитѣ увѣрения на Хартвига, сжщия день — 4/17 май—Пашичъ бѣ заявилъ на английския пълномощенъ министъръ, какво сръбското правителство решило да иска ревизия на договора, тѣй като условията били вече досжщѣ промѣнени, и последниятъ станалъ и злишенъ. По тая причина и арбитражътъ станалъ и злишенъ. Щомъ всички други клаузи падали, нѣмало защо да се подържа само клаузата за арбитража. Когато Сърбия се впуснала въ войната, това тя направила главно, за да си осигури свободенъ излазъ на море. Въ последствие, обаче, следъ голѣми жертви, тя била принудена да напусне крайбрѣжието, отъ което интереситѣ ѝ силно пострадали. Твърде много нахърпени били нейнитѣ интереси и за това, че тя трѣбвало да държи всичкитѣ свои войски подъ знамената и презъ втория периодъ на войната, когато операциитѣ били продължени само за смѣтка на България.

Въ телеграмата, съ която предавахъ горното на Гешова, добавихъ:

„Направило впечатление на английския пълномощенъ министъръ, че Пашичъ защищавалъ сръбската кауза по сжщия начинъ и съ сжщитѣ аргументи, изложени въ промеморията на Новаковича, който, преди да замине за Лондонъ, заявилъ на английския пълномощенъ министъръ, че въпросната промемория изразявала напълно становището на сръбското правителство.“¹⁾

* * *

Следъ нѣколкократни заповѣди да направи нуждното за запазване София отъ едно евентуално нападение отъ сръбска страна, най-после на 6/19 май генералъ Савовъ отправя слѣдната успокоителна телеграма на Гешова:

„Взехъ нуждитѣ мѣрки да се организиратъ срѣдства за прикриване на столицата. Това за сега е най-многого, което можемъ да направимъ. Съветвамъ да имате куражъ и спокойствие при водене преговоритѣ съ съюзницитѣ, като имате предъ видъ, че тѣхнитѣ армии сж такива, които ние лесно ще разбиемъ и унищожимъ. И че може би нѣма по-благоприятенъ случай за насъ да направимъ това сега, когато тѣ сами ни предизвикватъ. Намъ само едно ни е потребно: да можемъ да се освободимъ отъ Турция и да се сърѣдоточимъ. Ние ще имаме непремѣнно надмощие надъ нашитѣ съюзници въ всѣко отношение. Моралътъ на войскитѣ ни, когато се касасъ за борба срещу гърци и сърби, е много високъ, и всичко гори отъ желание да отмѣстимъ за некоректното имъ поведение.“²⁾

Тая категорична телеграма на пом. главнокомандующия дойде на време да поободри Гешова, защото тъкмо сега се говорѣ-

¹⁾ Докладъ и пр., с 465 (111).

²⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престжпното безумие и пр., с. 86.

ше още по-усилено за постигнато споразумение между гърци и сърби противъ насъ.

Въ свързка съ тия именно тревожни слухове на 5/18 май азъ му телеграфирахъ:

„Споредъ една телеграма, получена отъ тукашния австрийски пълномощенъ министъръ изъ Солунъ, компетентни кржгове въ този градъ вѣрвали, че била сключена военна конвенция между Гърция и Сърбия. Това е допустимо.“¹⁾

Сжщия день и Станчовъ отъ Парижъ телеграфира въ София:

„ . . . Като съвършено частно и лично мнение, Палеологъ разказва, първо, че той предполага Гърция и Сърбия да иматъ помежду си опредѣлена вече граница, идеща отъ Гевгелии и до срѣдата на Прѣспанското езеро; второ, че мжчно може да си представи, какъ Русия ще може да упражни своя арбитражъ, ако Сърбия реши да не излѣзе отъ спорнитѣ мѣста; трето, мжчно му се вижда и уреждането териториалнитѣ претенции между гърцитѣ и насъ; четвърто — че и Великитѣ сили нѣма да бждатъ на едно мнение по всички въпроси.“²⁾

То не стига, на 7/20 и 8/21 май Неклюдовъ вржи на Гешова преписи отъ две телеграми на Сазонова отъ 3/16 и 7/20 май, въ които личеше вече, че Русия нѣкакъ предрешаваше въпроса за арбитража въ полза на Сърбия.

Въ първата отъ тия телеграми се казваше:

„Ако въ дадения случай нашето гледище фактически съответствува на интереситѣ на България, ние все пакъ признаваме, че исканията на Сърбия не могатъ да бждатъ оставени безъ всѣкакво внимание, предъ видъ на ония основания отъ мораленъ характеръ и политическа целесъобразностъ, които се изтъкватъ отъ бѣлградския кабинетъ.

До като стоимъ на почвата на изчислението на въоръжената помощъ, оказана отъ съюзнитѣ страни една на друга, аргументитѣ на Сърбия представляватъ само относителна ценностъ. Тѣхното значение, обаче, бѣ признато на времето отъ софийския кабинетъ, който пожела да отплати парично сръбската помощъ при превземането на Одринъ. Искреното възмушение, предизвикано въ Сърбия отъ това предложение, посочва другата страна на въпроса, която има по-сериозно вътрешно значение отъ споменатитѣ по-горѣ аргументи.

България ще постъпи мждро, ако сама признае необходимостта отъ известна поправка въ договорното разграничение и направи поне малки отстъпки.“³⁾

А въ втората телеграма отъ 7/20 май се казваше:

„ . . . Изпълнение обязаността на третейски сждия е за насъ, разбира се, твърдѣ тежко. Ние не се отклоняваме отъ него — единствено за запаване на мира и за закрепването на балканския съюзъ

Между това, като главно затруднение въ сегашната минута се явява натискътъ върху съюзнитѣ правителства отъ страна на армитѣ и тѣхнитѣ военначалници. За туй ние отдаваме особено значение на нашето предложение за едновременното равномѣрно съкращение на въоръженията, следъ прели-

1, 2) Докладъ и пр., с. 466 (113. 112).

3) Руска оранжева книга, с. 117, № 169.

минарния миръ. Най-приемливата формула би била да се постигне съвпадение на базата да се сведатъ съюзнишките армии на България, Сърбия и Гърция до една трета или една четвъртъ отъ сегашния имъ съставъ.

Съобщете ни възгледа на г-на Гешева по гореуказанитѣ съображения, и му обърнете вниманието на туй, че, по съображения отъ формаленъ характеръ, пристъпването къмъ арбитражъ ще може да стане само следъ подписването на мира съ Турция, понеже до тогава не може да се постигне окончателно раздѣляне на спорнитѣ територии между съюзницитѣ.¹⁾

Въ същата телеграма Сазоновъ казваше още, че на арбитражъ ще се подложи и гръцко-българскиятъ споръ, като съветваше дветѣ правителства да го предадатъ на решението на държавитѣ отъ Тройното съглашение въ Парижъ и Лондонъ.

* * *

Интересно е да се забележи, че тъкмо сега Николай II, съ рескриптъ до Сазонова отъ 4/17 май, следъ като изтъкваше „сърдечния“ приемъ, указанъ му въ Берлинъ, и „приятелското“ си свиждане въ сѣщия градъ съ английския кралъ — свиждания, при които била констатирана необходимата солидарность между тримата монарси, „като солидна гаранция обезпечаваща ползуването отъ благата на мира“, — добавяше:

„ . . . Като признавамъ, че въ тежката задача, която Ви се падна по поводъ балканскитѣ събития, Ви не само изпълнихте всецѣло всички указания, които съмъ ви давалъ, въодушевенъ отъ интереситѣ на многообична Русия, но и съумѣхте съ вашата проникателность и твърдость въ защитата на мненията Ви, и съ съзнателното проучаване на всѣки въпросъ, да си обезпечите уважението и довѣрието на онѣзи, които участвуватъ въ международното разрешение на сложнитѣ и трудни проблеми, — азъ считамъ за свой дългъ да Ви изразя моята искрена благодарность и да Ви увѣря въ моята постоянна благосклонность.“²⁾

Между това, именно тая политика на Сазонова — който, следъ като първоначално бѣ за безусловното изпълнение на договора, а сега съветваше българското правителство да отиде на сериозни териториални отстъпки — възмути и изпълни съ недовѣрие и най-добритѣ русофили у насъ.

Предавайки Гешову съ повѣрителенъ рапортъ отъ 7/20 май разговора си съ Сазонова по нашитѣ разпри съ Бѣлградъ, Бобчевъ добавя:

„Азъ се ползувахъ отъ тая среща да му говоря още единъ пѣтъ за Хартвига, и му съобщихъ нѣкои отъ оплакванията на Тошева. Казахъ му, че играта повидимому е почти изиграна — и сърби и гърци сж приготвени противъ насъ . . .

Сазоновъ ми каза, че той не вѣрва да ни нападнатъ. — И нѣма защо, му отговорихъ азъ, защото тѣ ще раздѣлятъ помежду си западна Македония и ще я държатъ. Тѣ сж „благени держаци“.

¹⁾ Руска оранжева книга, с. 121, № 171.

²⁾ За този царски рескриптъ Сазоновъ пише: „Одобрението отъ Господаря на моята политика бѣ изказано тѣй недвусмислено, че накара да замлъкне веднага хорътъ отъ враждебнитѣ гласове на моитѣ прогивници и присламчилитѣ се къмъ тѣхъ любители на интриги и скандали изъ редовелъ на нашитѣ патентовани патриоти.“ — Воспоминания, с. 93.

Съ други думи, Сазоновъ се прави на оптимистъ и вѣрующъ въ мирното уреждане на нашѣ недуразумения, обстоятелство, което никакъ не трѣбва да ни приспива и да ни спира да вземемъ военни мѣрки, за да бждемъ готови и барутгътъ ни да бжде сухъ.“¹⁾

* * *

Напуштайки временно Бѣлградъ — въ свръзка съ идването тамъ за нѣкой день на Д. Ризова—на 6/19 май заминахъ за София. По една случайност пжтувахме съ руския воененъ агентъ у насъ, полковникъ Романовски, който на връщане отъ Петроградъ се бѣ отбилъ за малко въ сръбската столица да предаде устно на Хартвига и колегата си полковникъ Артамоновъ известни писма и поръчения отъ респективнитѣ имъ начальства, както и лично да се информира за настроението на сръбскитѣ управници.

Покрай друго Романовски ми каза, че Русия щѣла да направи всичко възможно да се избѣгне арбитражътъ. Петроградскиятъ кабинетъ хиляди пжти предпочиталъ едно непосредствено споразумение между София и Бѣлградъ. Ние трѣбвало да отстжимъ Приленъ и Струга. Сърбия много сгрѣшила, гдето не поискала отъ насъ териториална компенсация, още когато решила да изпрати армията на генералъ Ст. Степановичъ подъ Одринъ.

Щомъ пристигнахъ въ София бѣхъ приетъ отъ министъръ председателя.

Като развѣняхме мисли по влошаващото се положение, той ми каза, че отговорилъ въ Атина, какво нашето правителство било противъ препоръчаното отъ Петроградъ преговаряне à quatre.

Касаеше се за срещата на първитѣ министри на съюзнитѣ държави. Идеята бѣ на Сазонова. Той разчиташе чрезъ подобна среща да се дойде, ако не до едно пълно разбирателство по най-важнитѣ спорове, то поне да се създаде известна атмосфера на помирение, та тъй да се улесни задачата и на върховния арбитъръ. Ала, както по-рано нашиятъ премиеръ не иска да се отзове на многократнитѣ покани на Пашича за лично обяснение, тъй и сега той отклони поканата. И, нека го признаемъ, не стори добре, защото дойде да оправдае, макаръ и неоснователното подозрение, че България умишлено отбѣгва едно искрено, лично обяснение и споразумение съ съюзницитѣ си. Между това, колкото и невѣроятнo да изглежда, и сега още гърцитѣ бѣха за едно разбирателство съ насъ, стига да се откажемъ отъ Солунъ, на който тѣ безусловно държеха. Съ телеграма отъ 7/20 май нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Берлинъ Ив. Ст. Гешовъ, като предава на правителството разговора си съ германския министъръ на външнитѣ работи отъ сѣща дата, добавя, че последниятъ го запиталъ, дали България продължава да претендира за Солунъ, и че, на утвърдителния му отговоръ, фонъ Яговъ му казалъ, какво, споредъ неговото мнение, гърцитѣ по никои начинъ нѣмало да отстжпятъ тоя градъ, още по-малко следъ убийството на кралъ Георгя.

„Но, забележи при това (фонъ Яговъ), пакъ споредъ личната му оценка, ако ние отстжпимъ Солунъ, споразумението ни съ Гърция за бждещата

¹⁾ Докладъ и пр., с. 472 (119).

граница между нея и България би се улеснило твърде много“ — добавя Ив. Ст. Гешовъ въ телеграмата си.¹⁾

Добре, но както казахме вече толкозъ пѣти, у насъ, за съжаление, нѣмаше единодушие по този тъй важенъ въпросъ. Въмѣсто да удовлетворимъ още въ самото начало гърцитѣ и тъй да убиемъ още въ самия му зародишъ сближението между Атина и Бѣлградъ, ние отлагахме, докато събитията ни изпревариха най-после. При това Гешовъ си е давалъ точна смѣтка за необходимостта отъ навременни по-малки жертви, за да се осигури важното, съществено. Отговаряйки по-късно на нападкитѣ на своитѣ политически противници, той казва:

„Нашата политика бѣ да се създаде велика Санъ-Стефанска България не съ отстъпване на Румѣния на една наша богата областъ съ 300,000 жители, а съ отстъпването на Гърция единъ Солунъ“.²⁾

Като е тъй, всѣки съ право ще се запита: защо не се е отстъпилъ този градъ ъ време на гърцитѣ?

На този въпросъ ни отговаря пакъ Гешовъ:

„Да, азъ самъ признахъ предъ г. Неклюдова, че безсиленъ бѣхъ да се боря съ всичкитѣ фактори на управлението, опрянъ само на нашата партия, единствената, която не се хипнотизира отъ Солунъ, при всичко, че сътрудници като г. Ризовъ дори ни плашеха, че, ако не вземемъ Солунъ, ще бжде като че не сме взели нищо“³⁾

„Наистина, по въпроса за Солунъ ние не можахме да се съгласимъ, додето азъ бѣхъ председател на кабинета. И отъ Лондонъ, гдето бѣ отишълъ за сключването на мира, г. Даневъ ми телеграфира, че билъ противъ арбитража съ Гърция, и отъ Парижъ, на 22 май, ми депешира, че се срещналъ съ г. Изволски и му заявилъ, че той приема арбитража съ Гърция, само „ако предварително Русия ни гарантира Солунъ“. И петимата прогресисти въ моя кабинетъ бѣха съгласни съ него“⁴⁾

„Професоръ Милуковъ, продължава Гешовъ, ми е свидетелъ — и той го писа вече въ своя органъ „Рѣчь“ отъ 4 октомврий 1913 г. —, че азъ още презъ януарий 1913 г. му говорихъ, какво азъ съмъ въ полза на отстъпки на Гърция. И бѣхъ въ полза, защото, както на дълго разправихме тамъ, гдето трѣбваше, и азъ и нѣкои отъ другаритѣ, ние вземахме стотина хиляди гърци въ Тракия, та, за да избѣгнемъ по-голѣми бедствия, можехме да отстъпимъ нѣколко десетки хиляди българи. Но не се чухме, и Солунъ, вмѣсто да стане главитѣ на ония, които го искаха съ рискъ да изгубятъ цѣла Македония, шведе, за жалость, главата на България“.⁵⁾

Въ сжщата смисълъ, като Гешова, разсжждаваха и понежего отъ неговитѣ най-влиятелни политически приятели. Единъ отъ тѣхъ, заемащъ видно положение въ странство, препоръчваше да се на правятъ най-голѣми отстъпки на гърцитѣ, ала не и на сръбитѣ, които можели да заповѣдатъ да си пиятъ кафето въ София. . . . За гърцитѣ могло да се иска общоевропейско решение, каквото бѣ за румѣнитѣ. Подобно решение можело да се вземе и въ Не-

^{1, 2, 3, 4, 5)} Ив. Ев. Гешовъ — Престѣпното-безумие и пр., с. 86, с. 69, с. 92, с. 102, с. 132.

троградъ, но по никой начинъ—отъ Тройното съглашение. Франция била слѣпо орждие на гръцкитѣ искания и пр. и пр.

Напротивъ, Даневъ и неговитѣ приятели продължаваха да се застъпватъ за Солунъ и за една по-дейна, по-решителна политика по отношение на Гърция. Нѣкои отъ тѣхъ не пропускаха случая при това да изтъкнатъ „мекошавостта“ на Гешова, като не скриваха и желанието си да видятъ на негово мѣсто своя шефъ.

За присъединението на Солунъ къмъ България се застъпваха и мнозина наши икономисти, професори и общественици.

* * *

На 8/21 май обѣдвахъ у Неклюдова съ френския министъръ Панафио. Останахъ смаянъ отъ схващанията на тия двама дипломати. Тѣ като да се задоволяваха по-скоро да зарегистриратъ събитията, отколкото да вникнатъ въ дълбокия имъ исторически смисълъ. А при това, стига да бѣха малко по-прозорливи, можеха да изиграятъ голѣма роля за предотвратяване на задаващата се катастрофа.

Следъ обѣдъ Панафио веднага си отиде, та останахме само съ Неклюдова. Сега той повѣрително ми даде да прочета донесеното отъ полковникъ Романовски писмо отъ Сазонова, въ което се прокарваше идеята: България да отстъпи на Сърбия Прилепъ и „още нѣкои мѣста“, за да не додѣла работата до разрывъ. Въ връзка съ това Неклюдовъ многократно ми изказа опасенията си отъ падането на Гешова, което се желало отъ хората на Данева и отъ Двореца. Подобна промѣна въ момента, обаче, могла да докара до неблагоприятенъ за България обратъ. Даневъ не билъ удобенъ при начина, по който се развивали събитията. Можелъ да доде следъ два-три месеца. При преживѣванитѣ мъчности Гешовъ, „като по-умѣренъ“, билъ за предпочитане.

Срещяхъ се и съ другитѣ чужди дипломати. Всички, кой повече, кой по-малко, ми се видѣха мрачно настроени и песимисти досежно близкото бъдеще. Графъ Тарновски съветваше да се облегнемъ на Австро-Унгария и да не отстъпваме нищо на Сърбия. Айрънсайдъ отъ своя страна открито защищаваше сръбската теза и ми каза, че, по негово разбиране, Охридъ нѣмало да бжде български.

Изобщо взето между представителитѣ на самата Антанта у насъ нѣмаше нуждната въ случая хармония. Всѣки действуваше по своя субективна преценка на положението, по лични настроения и чувства.

Но още по-печално бѣ, че и между самитѣ наши мѣродавни фактори разногласията се увеличаваха. Правителствената кола не вървѣше добре. Вътрешни и външни хора туряха пръти въ колелата. Това признаваха нѣкои отъ самитѣ министри и считаха, че е време кабинетътъ да си върви. Такова бѣ течението и въ опозиционнитѣ кръгове, особно между либералитѣ, на които явно симпатизираше графъ Тарновски.

ГЛАВА XIV.

Съюзътъ предъ голѣми изпитанія.

Гръцки предизвикателства. Кървави стълкновения край р. Ангиста. Гръцката кралица София до брата си кайзеръ Вилхелмъ. Сериозни предупреждения къмъ българския владѣтель. Гърция моли Сърбия за помощъ. Гърцитѣ продължаватъ да пъллятъ и да злочинствуватъ въ Македония. Д. Ризови напуца Бѣлградъ съ лоши впечатления. Нова сръбска нота за ревизия на договора и за подѣлбата на Македония. Съвещанія съ Гешова. Последниятъ се съгласява за среща съ Пашича. Сазоновъ привлича вниманието на Бѣлградъ и Атина върху гибелнитѣ последици, що могатъ да произлѣзатъ отъ опасната имъ игра. Сазоновъ отново съветва България да се съгласи за ревизията на договора. Генералъ Савовъ продължава да насърчава правителството. Пашичъ публично и умишлено преименава договора предъ Скупщината. Заблуждението въ Европа. Пашичъ упрѣкнатъ отъ независимия руски печатъ и отъ проф. Нидерле. Домогванията на съюзниците предизвикватъ бурни протести въ България. Нови румѣнски искания. Калинковъ моли Гешева да му се дадатъ незабавно инструкции. Гешовъ готовъ да преговаря съ Букурещкия кабинетъ. Мненията на Данева и Т. Теодорова.

Успѣли веднажъ да прехвърлятъ голѣми войски въ Македония, нашитѣ съюзници започнаха да ставатъ все по-дръзки, по-предизвикателни. Продължавайки да подлагатъ мѣстното българско население на нечуванъ мораленъ и физически тероръ, тѣ бързо се закрепяха надлъжъ край нашата граница. Като донасяше на правителството съ телеграма отъ 27 априль (10 май), че преднитѣ части на една 90 хилядна гръцка армия съ повече отъ 200 орджия се приближавали къмъ желѣзо-пътната линия съ намѣрение да излѣзатъ въ тилъ и флангъ на нашитѣ войски въ Съръ, генералъ Савовъ добавяше:

„Това положение не може да се продължава, защото ние рискуваме да изгубимъ желѣзницата и съ това да се лишимъ отъ едно мощно сръдство за прехранване и съсръдоточаване въ Македония на значителни сили. Нужно е да се взематъ следнитѣ мѣрки: 1) да се спратъ тия постоянни нахлувания на гръцкитѣ войски въ нашитѣ райони; 2) да се изиска тѣхното оттегляне назадъ, иначе кървавитѣ стълкновения между насъ и тѣхъ—които ежедневно се повтарятъ и въ последно време се увеличиха и взеха по-голѣми размѣри—неминуемо ще се обърнатъ въ една война съ гръцитѣ, шомъ съсръдоточаването на войскитѣ, предназначени за действия срещу тѣхъ, се завърши.“¹⁾

При това положение нашето правителство застъпи сега становището: да не пушаме съюзницитѣ да ни изтикватъ отъ заститѣ отъ насъ мѣстности, но и ние да не искаме да ги измѣстваме отъ позициитѣ, които тѣ бѣха окупирани; настоя и генералъ Савовъ да усвои това становище.

„Едно сигурно сръдство, за да се подпише по-скоро мира, е да успокояваме, а не да дразнимъ нашитѣ съюзници“—завръшваше Гешовъ отмената си телеграма до генералъ Савова отъ с. д.²⁾

Съобразявайки се съ горното желание на министерския съветъ, пом. главнокомандующиятъ дава на началника на македонскитѣ войски нуждитѣ инструкции, които завършва съ думитѣ:

^{1, 2)} Докладъ и пр., с. 1046 (175), с. 1047 (176).

„ Обаче, ако гърците продължат своите постоянни нахлувания у насъ и атакуватъ постоветѣ ни по всичките ни линии, азъ не зная, дали желаното отъ министерския съветъ положение ще може да се удържи безъ бой.“¹⁾

Между това, съ какво безсрамие отговаряха най-вишитѣ гръцки управници на нашитѣ постѣпки, се вижда между друго и отъ следната телеграма отъ 27 априль (10 май) на генералъ Хесапчиева — представителъ на нашата главна квартира при гръцката — до генералъ Савова:

„Съ писмо отъ снощи князь Никола ми съобщава, че, ако наистина гръцките отряди сж влѣзли въ нѣкои села на северъ отъ Сърското шосе, то това било станало по санитарни съображения, за да се дадатъ на войскитѣ по-широки квартири, и че тѣзи негови войски, които влизали само въ незаети отъ българитѣ села, трѣбвало да ги считаме за наши гости. Протестирахъ противъ тѣзи безочливи аргументи, като изтъкнахъ крайно стѣснителнитѣ и съ нищо неоправдани мѣрки по съобщенията съ Солунъ на отдѣлнитѣ наши войници, които идватъ отъ Негованъ за покупки. Молихъ го повторно най-настойтелно да се оттеглятъ гръцките войски отъ тѣзи села, и да заповѣда да се спре по-скоро насилственото проникване на тѣхнитѣ орди въ Правишко, за косто завчера ми събщи генералъ-майоръ Кирковъ. Князътъ ималъ още безочливостта да обясни вчера на г. Сарафовъ, че холерата у насъ предизвикала сърѣдоточаването на гръцката армия въ районитѣ, въ които гърцитѣ ни оспорватъ приоритета въ заемането.“²⁾

Венизелосъ отъ своя страна увѣряваше въ туй време руския пълномощенъ министъръ въ Атина, че въ Правишко гърцитѣ нито сж предизвикали българитѣ, нито сж станали тамъ нѣкакви кървави стѣлкновения.³⁾

Министърътъ пъкъ на Външнитѣ рабрти, Коромиласъ, чисто и просто обвиняваше само нашитѣ войски за всички малки и голѣми инциденти, чийто брой растѣше ежедневно вследствие систематичнитѣ и предумишлени провокации на гърцитѣ.

Въ същото време отъ гръцка страна най-рационално бѣ използванъ чуждия печатъ, за да се хвърли съ време всичката отговорност на българитѣ и да се помрачи славата на тѣхното оржие.

Особена дейность въ това отношение развиваше и гръцкиятъ воененъ губернаторъ на Македония князь Никола. По този поводъ на 7/20 май генералъ Хесапчиевъ телеграфира въ главната ни квартира:

„Князь Никола при всѣки случай усърдно използва Атинския и европейския печатъ за хвърляне съмнение върху славата, която заслужено си спечели нашата дисциплинирана и храбра армия, и да компрометира установенитѣ наши власти въ заетитѣ крайове. Сведенията, които този заслѣпенъ отъ шовинизъмъ князь дава на вестницитѣ по последнитѣ кървави произшествия въ Правишко, сж просто отвратителни: на българитѣ било нанесено грозно поражение, което възбудило голѣма радостъ у всички въ Атина, понеже било добъръ знакъ за бждеще; че гърцитѣ имали само 50 убити и ранени, а пъкъ ние повече отъ 300. На получения днесъ в. „Танъ“ отъ 13 май (н. с.) съобща-

^{1, 2, 3)} Докладъ и пр., с. 1048 (177), с. 1048 (183), с. 1049 (182).

вагъ пакъ отъ Солунъ, че, следъ като почнала да действува гръцката армия, българитѣ се разбѣгали, като вдигнали бѣлъ флагъ; че гърцитѣ останали господари на много села, че българскитѣ загуби стигнали до 250 убити и нѣколко стотини ранени и че храбритѣ гръцки войски пленили 80 души пашни войници и две орждия и пр.

Счетохъ за нужно да Ви доложа за горното, понеже съ голѣмо съжаление трѣбва да се констатира, че нашата телеграфна агенция съ своето упорно мълчание дава кредитъ предъ европейското общество на тѣзи и на други още гръцки гнусни клевети.“¹⁾

* * *

При владѣещето възбуждение между дветѣ страни, благодарение безспирнитѣ предизвикателства на гърцитѣ и опита имъ съ сила да заематъ желѣзопѣтната линия и телеграфа въ участъка Кючукъ Кюпрю-Ангиста, край р. Ангиста се развиха истински сражения на 8/21 и 9/22 май. Изгубили най-после всѣко търпение, нашитѣ войски отблъснаха пѣплящиятъ вѣроломень врагъ, като му нанесоха чувствителни загуби.

Тая предизвикана застѣпка на нашитѣ, която внесе голѣмо смущение въ Атина, не намѣри одобрението на Софийския кабинетъ; съ право той се боеше отъ още по-голѣми усложнения.

„Щомъ правителството научи за инцидента при Ангиста, преди още да бжде уяснено, кой е предизвикателтъ, министъръ-председателтъ г-нъ Гешовъ телеграфически предизвести главната квартира, че, ако подобень инцидентъ се повтори, по наша вина, той ще иска смѣняването на помощникъ-главнокомандующия или ще даде оставката си.

Това, което е истина, то е, че въ отношенията на правителството съ Главната квартира сжществуваше известна грапавина. Но тѣй като отъ това не следвахъ никакви вреди за страната, правителството не мислѣше, че въ важнитѣ моменти, които преживѣвахме, то имаше право да се формализира и да прави отъ дребни причини кабинетенъ въросъ.“²⁾

Макаръ и виновати и бити, гърцитѣ и сега проявиха голѣма наглостъ. Отъ размѣненитѣ на 11/24 май по станалитѣ събития бързи ноти между дветѣ правителства, гръцката нота носѣше отпечатъкътъ не само на умишлено изопачаване на фактитѣ, но и на такава дързостъ, че генералъ Савовъ въ обяснителната си телеграма отъ сжща дата до министъръ-председателя казваше:

„ Понеже тая територия е завзета най-напредъ отъ нашитѣ войски, ние я считаме като намъ принадлежаща, а гръцкитѣ войски като пашни гости. Заради това не можемъ да допускаме да се говори за неутрална зона между дветѣ войски. Никой не е каралъ гърцитѣ да се тикатъ въ нашитѣ райони.

На тая нота (гръцката) трѣбва да се отговори съ още по-голѣма енергичностъ. Това ще накара гърцитѣ да се навратъ въ черупката си. Толкова повече, че тѣ добре знаятъ, че, каквото и да стане, тѣ ще бждатъ въ два дни унищожени, защото надъ главитѣ имъ като чукъ стои една грамадна българска армия.“³⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 1052 (187).

²⁾ Изложение на събитията на 16 юний 1913 година отъ Централното бюро на народната партия, 1913 г., с. 22.

³⁾ Докладъ и пр., с. 1059 (203).

Ето впрочемъ и телеграмата, която сжщия день Гешовъ отправя до Хаджимишева въ Атина:

„По поводъ печалнитѣ инциденти между нашитѣ и гръцкитѣ войски, преди всичко заявете на Коромилась, че тѣ нѣмаше да се случатъ, ако първо и главно гръцкитѣ войски следъ завземането на Янина не бѣха изгонили нашитѣ слаби команди въ Нигритско и Правишко, и, второ, ако смѣснатата комисия, назначена за да опредѣли приоритета на окупацията, не би свършила съ фиаско, вследствие неотстъпчивостта на гръците. Нашата Главна квартира твърди, че на 8 и 9 того пакъ гръцитѣ сж ни предизвикали. Тѣ сж искали да пресѣкатъ съобщенията ни по желѣзницата съ Солунъ. Гръцки войски сж развалили телеграфнитѣ жици между километъръ 16 и километъръ 17/400. Безъ телеграфни съобщения циркулацията става почти невъзможна.

За неутралната зона съобщете на Коромилась, че тя не е била призната отъ нашата Главна квартира, тъй като неутрална зона се опредѣля само между воюващи, а не между съюзници. Ние сме настоявали и настояваме за демаркационна линия

. Азъ телеграфирахъ на генералъ Савова тъй сжщо да даде заповѣдъ да се спре огъня, но трѣбва и гръцкото правителство да заповѣда незабавно да се тури край на предизвикателството. Настояйте енергично въ тая смисль.“¹⁾

Постъпки по сжщия случай прави и Даневъ въ Лондонъ.

„Протестирахъ—телеграфира той Гешову на 10/23 май—предъ съръ Николзонъ за нападението на гръцкитѣ войски, като му обяснихъ, че нѣматъ никакво право да окупиратъ мѣста на северъ и изтокъ отъ Солунъ; той ми каза, че сж направили сериозни представления въ Атина. И посланицитѣ осждатъ поведението на Гърция. Неблагоприятно впечатление въ всички кржговѣ направи известието за сръбско-гръцкото съглашение противъ България.“²⁾

А генералъ Савовъ, предвиждайки по-нататъшнитѣ гръцки върломства, телеграфира на 11/24 май на Гешова:

„Мисля, че е време да приберемъ и нашитѣ войски отъ Солунъ. Изобилнитѣ предизвикателства, които въ последно време гръцитѣ безогледно практикуватъ, въ свръзка съ довчерашното имъ нападение на нашитѣ желѣзопѣтни съобщения, ме навежда на заключението, че тѣ ще влѣзатъ съ насъ въ въоръженъ конфликтъ и то въ твърде скоро време. Тая перспектива има толкова повече въроятность, че самъ кралтъ е на чело на офицерската лига.“³⁾

* * *

Разбира се, гръцитѣ и сега не пропуснаха случая да изкаратъ българитѣ виновати. За това се потруди дори и тѣхната кралица София. На 10/23 май тя телеграфира на брата си кайзеръ Вилхелмъ, че българскитѣ войски навлѣзли въ неутралната гръцко-българска зона, и че се опасявала да се не дойде до война между Гърция и България. Отъ своя страна кайзеръ Вилхелмъ бърза да предаде съдържанието на тая телеграма на английския кралъ и на руския императоръ. По поводъ на това Николай II чрезъ Неклюдова се обръща къмъ царъ Фердинанда, като го пре-

дупреждава да не предизвиква нови военни усложнения, за които щѣла да падне върху България.¹⁾

Въ съгласие съ Николай II, подобна телеграма отпраща до царь Фердинанда и кайзеръ Вилхелмъ, а краль Георги, изказвайки се остро противъ българския владѣтель, казалъ на руския царь да го въздържа отъ по-нататъшни военни предприятия.

Тия предупреждения не оставатъ безъ ефектъ. На 12/25 май Гешовъ отново телеграфира на генералъ Савова:

„Днесъ имамъ дълга ауденция при Негово Величество Царя. Той и министерскитъ съветъ се съгласиха, че трѣбва да сторимъ всичко възможно, предъ видъ на висшитѣ интереси на отечеството, да се тури край на честитѣ инциденти съ гърцитѣ. За това, като вземамъ актъ отъ похвалнитѣ Ви разпоредби да се прекрати огнѣтъ, моля да дадете строги заповѣди, да не се подновява той, до колкото това зависи отъ насъ. Трѣбва при това да влѣзете въ преговори съ грѣцкото военно началство за едно съглашение. За тая целъ Негово Величество одобри: отъ наша страна да се назначатъ генералъ-лейтенантъ Ивановъ и министъръ Сарафовъ, който продължава да бжде въ Солунъ. Първата имъ грижа да бжде да теглятъ, ако не неутрална зона, то поне демаркационна линия, като се обозначатъ, кои села и пунктове се окупиратъ отъ нашитѣ и кои отъ гърцитѣ.“

Въ сжщата депеша Гешовъ добавя, че грѣцкото правителство изразило желание лично генералъ Савовъ съ Сарафова да третира съ грѣцкия генераленъ щабъ.²⁾ Това Гешовъ повтаря и следния день на генералъ Савова³⁾, ала последниятъ съ телеграма отъ 14/27 май отклонява отъ себе си тая мисия, считайки я за несъвмѣстима съ качеството му на командующъ българската армия.

„Моето назначение въ тая мисия ще бжде голѣма честь за грѣцката армия, каквато тя не заслужава, както по количеството си, така и по качеството си.“⁴⁾

Назначенъ биде генералъ Ивановъ.

* * *

Кървавитѣ сблъсквания между грѣцкитѣ и нашитѣ войски не останаха безъ отгласъ и въ Бѣлградъ, гдето всички симпатии безрезервно бѣха вече за Елада. И политически кржгове и преса се нахвърлиха и въ този случай противъ България.

По сжщия поводъ Хартвигъ телеграфира на 11/24 май Сазонову:

„Атинскиятъ кабинетъ съ голѣмо безпокойствие моли Сърбия за помощъ, което поставя тукашното правителство въ крайно затруднително положение. Политическитѣ кржгове сж силно възбудени, опасявайки се отъ намѣренята на България да се разправи съ своитѣ съюзници по отдѣлно.“⁵⁾

На утрото телеграфира и Демидовъ отъ Атина на своето правителство.

„Въ беседа съ единъ отъ чуждестраннитѣ ми колеги, г-нъ Вешвелосъ е заявилъ, че въ случай на война съ България Сърбия, па всѣка вероятностъ,

¹⁾ Die grosse Politik, т. 34 II, с. 864, № 13331.

^{2, 3, 4)} Докладъ и пр., с. 1061 (207), с. 1062 (208), с. 1065 (215).

⁵⁾ Руска оранжева книга, с. 123, № 173.

ще вземе въ нея участие заедно съ Гърция. Смѣтамъ това заявление на гръцкия президентъ крайно важно, защото то е отъ негова страна пръвъ намекъ, ако не за станалото вече гръцко-сръбско съглашение, то поне за кооперацията на гръцкитѣ и сръбскитѣ въоръжени сили“. 1)

Такива бѣха истинскитѣ чувства и настроения на Венизелосъ по отношение на България. Въ сжщото време, обаче, съ цель въ приспива, той не престава да прави изявления следъ изявления, че всичко трѣбвало да се уреди по миролюбивъ начинъ; че затрудненията трѣбвало да се премахнатъ чрезъ полюбовни спогодби между съюзницитѣ; „че ще бжде безразсудно да завършимъ съ братоубийствена война великото дѣло извършено задружно“.

Тѣй говорѣше Венизелосъ, до като неговитѣ органи вилнѣеха повече отъ кога и да било въ Македония. „Ми фоназите вургарика“ (не говорете български), тукъ е Гърция, и който е българинъ, нека живѣе въ България“ — ядосано се обръщаха тѣзи органи къмъ българското мѣстно население“. 2)

Продължаваше и пълненето на гръцкитѣ войски, които понасилственъ начинъ на 14/27 май туриха рѣка и на желѣзопътния участъкъ Солунъ—Карасуле. Дълбоко възмутенъ отъ тая нова вандалщина, генералъ Савовъ натовари генералъ Хесапчиева да протестира най-енергично предъ Гръцката главна квартира, като й предложи въ 24 часа да очисти въпросния участъкъ.

„Въ противенъ случай азъ ще бжда принуденъ да завзема желѣзницата съ сила, последиствията отъ който начинъ на действие ще паднатъ всецѣло на Гръцката главна квартира“ — заврѣшва своята заповѣдъ генер. Савовъ. 3)

Всичко туй ставаше въ момента, когато представителитѣ на дветѣ главни квартири — българската и гръцката — се споразумѣваха досежно пунктоветѣ, които трѣбваше да се задържатъ отъ дветѣ страни до окончателното разграничение на територията между България и Гърция; когато на нашия делегатъ генералъ Иванова се правѣха най-голѣми почести въ Солунъ отъ страна на кралъ Константина, Венизелоса и началника на гръцкия генераленъ щабъ, и когато кралътъ, по случай тържественото отпразднуване на 18/31 май въ Солунъ Тезоимения день на царъ Фердинанда, поздравляваше на български нашитѣ войници съ възгласа: „здравейте, юнаци!“ Лукавъ възгласъ, на който отговаряха стенанията на хилядитѣ нещастни българи въ окупиранитѣ отъ гръцкитѣ войски мѣстности!

Това несносно положение се чувствуваше най-болезнено въ България. Ежедневната преса негодуваше и винѣше правителството, че не вземало нужнитѣ енергични мѣрки за противодействие на сърби и гърци. Отзвукъ на засилващето се възбуждение въ страната почнаха да ставатъ и самитѣ правителствени вестници. Въ уводна статия: „Криза въ съюза“, помѣстена въ „Миръ“ отъ 10/23 май, четемъ следнитѣ знаменателни редове:

„Но чашата се препълни вече. Нашето търпение се изчерпва. И ние

1) Руска оранжева книга, с. 94, № 175.

2) П. Милюковъ — „Миръ“ отъ 7 май 1913.

3) Докладъ и пр., с. 1066(218)

не можемъ въ своята лоялностъ да отидемъ до тамъ, щото да компрометираме собственитѣ си интереси. . .

Ако тѣ (сърби и гърци) забравятъ, че иматъ сънародници другаде, за които сж длъжни да мислятъ и да се грижатъ, а бързатъ да се установятъ въ земи, които се падатъ намъ и които сж договорени ни сж признати, намъ не остава друго, освенъ да се погрижимъ часть по-скоро, какъ да се запазимъ отъ подобно посегателство“.

* * *

Д. Ризовъ, който, както бѣхме останали съгласни, до като азъ бѣхъ въ София, се бѣ отбилъ на пѣтъ отъ Римъ за два деня въ Бѣлградъ, дойде отъ тамъ съ лоши впечатления. Въ рапорта си до Гешова по този случай той казваше между друго:

„Разговоритѣ, които имахъ презъ последното свое двудневно престояване въ Бѣлградъ както съ Пашичъ и съ министра Коста Стояновичъ, така и съ Хартвигъ, съ нѣкои отъ европейскитѣ дипломати и съ разни сръбски политически дейци, даватъ ми право да твърдя, по единъ безсъмненъ начинъ, нижеследующето: че цѣлото сръбско обществено мнение е вече окончателно и почти органически враждебно намъ; че то е непоколебимо и непримиримо въ решението си да задържи всички земи въ Македония, окупирани отъ сръбскитѣ войски, даже съ рискъ на една война съ насъ; и че първоначалнитѣ внушения и насърдения, които сж създали у него това фанатическо настроение, сж дѣло на самото сръбско правителство и на Хартвига“.

„На одного отъ бѣлградскитѣ дипломати Хартвигъ казалъ неотдавна буквално следното: Ние нѣма да позволимъ, щото България да граничи съ Албания, а менъ дълго време убеждаваше да отстъпимъ на Сърбия Прилепъ и единъ коридоръ при Охридското езеро, благодарение на който коридоръ не само ние нѣма вече да граничимъ съ Албания, но Сърбия и Гърция ще съединятъ границитѣ си задъ нашия гръбъ“.¹⁾

* * *

Тъкмо при това възбудено състояние на духоветѣ у насъ, на 13/26 май Спалайковичъ, по заповѣдь на Пашича, връчи Гешову нова обстойна нота отъ 12/25 май досежно ревизията на договора и подѣлбата на Македония!²⁾

Ето по-важнитѣ пасажии на тая нота:

„Ходѣтъ на военнитѣ акции противъ Турция, предвидени въ чл. 4 на военната конвенция между кралство Сърбия и царство България, както и резултатитѣ отъ тия акции налагатъ да се извърши часть по-скоро ревизията на известни клаузи на договора отъ 29 февруарий 1912 г., на неговото тайно приложение и на военната конвенция, съ които точно сж опредѣлени и утвърдени както съюзническата цель, тъй и съюзническитѣ задължения за тоя специаленъ случай.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 481 (124).

²⁾ За намѣрението си да отпрати Гешову тая своя нота, Пашичъ бѣ съобщилъ на Ризова още съ пристигането му въ Бѣлградъ, следъ което замисланъ е отъ тамъ. Същевременно Ризову бѣ обещано да се забави нейното връчване, докато той се срещне съ Гешова.

Сегашният договор е въ самата си основа нарушенъ както по начина, по който е билъ прилаганъ, тъй и по решителното влияние на външните обстоятелства върху дефинитивните резултати на войната.

Основата, върху която би могла да стане ликвидацията на съюзническия кондоминиумъ по чл. 2 на тайното приложение, напълно е нарушена и фактически унищожена. За това и процедурата, предвидена въ тая ликвидация, не може да се приложи върху тая основа. По тая основа съюзническият кондоминиумъ се състои отъ два вида територии: неспорна и спорна. Неспорната територия не подлежи на никакъвъ дѣлежъ, и въпросътъ за дѣлежа на спорната територия — т. е. цѣлата територия между Шаръ планина, Родопитѣ, Архипелага и Охридското езеро — не е споредъ договора дефинитивно решенъ. За разрешението на тоя въпросъ въ договора сж положени само известни основи, които, както и главната основа, сж напълно нарушени, колкото чрезъ измѣната на договорните задължения презъ време изпълнението на договора, толкова и чрезъ измѣната на ситуацията вследствие участието на два нови съюзника и решението на Великитѣ сили. При новото положение, което е резултатъ на съюзническата война и на външните обстоятелства, България добива цѣлата своя неспорна територия, т. е. територията източно отъ Родопитѣ и р. Струма, до като Сърбия губи отъ своята неспорна територия дѣлътъ западно отъ Шаръ съ Адриатическото приморие. Освенъ това, до като на източната страна на Балканския полуостровъ Великитѣ сили допускатъ на България, покрай цѣлата нейна неспорна територия, да задържи още и Тракия и Одринъ — което по времето, когато се правѣше съюзниятъ договоръ, бѣ изключено изъ българската неспорна територия по сжитиѣ причини, по които бѣ изключенъ и Цариградъ — то на западната страна на Балканския полуостровъ Великитѣ сили отнематъ отъ Сърбия най-важната частъ отъ нейната неспорна територия и я даватъ на Албания.

Новата база, на която би се разправилъ въпроса досежно ликвидацията на кондоминиума, трѣбва да се постави при общо споразумение на всички съюзници. Съ поставянето на тая нова база трѣбва да се обезпечи на Сърбия, покрай она дѣлъ спорна територия, който ѝ е опредѣленъ по силата на сръбско-българския договоръ, още и:

1. Единъ дѣлъ територия, като компенсация за всички онѣзи задължения, които България въ течение на тая война не е изпълнила, и които, по договора между нея и Сърбия, тя е била длъжна да изпълни спрямо последната.
2. Единъ дѣлъ територия, като компенсация за всички онѣзи жертви, които презъ време на войната Сърбия понесе директно за България, безъ да бжде за това длъжна по договора.
3. Единъ дѣлъ територия, като компенсация за она по-голяма територия, която България доби на изтокъ, покрай цѣлата своя неспорна територия.
4. Единъ дѣлъ територия, която Сърбия губи на западъ заедно съ цѣлото Адриатическо крайбрѣжие“.

По-нататкъ се повтаряха сжитиѣ извъртания, като въ Пашичевото писмо отъ 9/22 февруарий с. г., а умишлено се премѣлчаваха всички ония клаузи отъ договора, които решително възставатъ противъ сръбскитѣ неоснователни и съ нищо неоправдани претенции. Що се отнася специално до допълнително сключе-

нитъ между двата генерални щаба споразумения, тѣхъ, бидейки въ явнѣн разрѣзъ съ сръбската сегашна теза, сръбската нота чисто и просто игнорираше.

Не подлежеше на съмнение, че горната нова постѣпка на Пашича бѣ направена следъ предварително споразумение съ Гърция.

По този поводъ в. „Temps“ отъ 16/29 май с. г. въ статия озаглавена: „Au bord de la folie“ писа:

„... Сърбия и България се задължиха да представятъ на арбитража на руския императоръ евентуалнитѣ си спорове. Царътъ прие тази мисия. При тѣзи условия формулираното отъ сръбския министъръ въ София искане за една директна ревизия на договора отъ 1912 г. е дваждъ некоректно, изпърво спрямо България и после спрямо Русия. Сърбитѣ знаятъ, съ каква яснота поддържае ние тѣхнитѣ законни ревандации. Днесъ тѣхното поведение чисто и просто е неприемливо“.

Тѣй приблизително се посрещна това нахално сръбско искане и отъ цѣлото обществено мнение въ Европа.

Друга бѣше, обаче, камбаната, която се биеше въ Гърция. Всичко тамъ бѣ на страната на Сърбия. Нали интереситѣ на Българдъ и Атина бѣха вече солидарни? В. „Естия“, който играеше ролята на официозъ, въ броя си отъ 15/28 май, разглеждайки въпросната сръбска нота, намираше претенциитѣ на Сърбия за „най-справедливи и най-логични“, а претенциитѣ на България — за „идеологични“.

* * *

Веднага следъ получаване на горната нота, на 13/26 май Гешовъ ни повика у дома си съ Д. Ризова, за да поговоримъ главно по това „ново сръбско предизвикателство“ и да видимъ като какъ би трѣбвало да се отговори въ случая.

Разочарованъ до дънъ душа отъ собственото си дѣло, въ което бѣ вложилъ всичката си патриотическа амбиция, Ризовъ не намираше достатъчно силни думи, за да изрази своето възмущение сега противъ Българдъ.

Следъ неговото излизане Гешовъ ме покани да се разходимъ до Борисовата градина. Продължавайки да говори за сръбското вѣроломство, той подхвърли мисълта, че, може би, щѣло да е по-благоразумно да направимъ на Сърбия известни териториални отстъпки отъ спорната зона, та тѣй да се избѣгнатъ по-голѣми усложнения. Съжالياвамъ, че не го насърчихъ въ тая смисълъ, защото това бѣ единствениятъ излазъ отъ още по-тежкото положение, къмъ което стремлаво всички вървѣхме. Пъкъ и той, като че ли се страхуваше да изкаже ясно тая своя идея и да настои предъ останалитѣ отговорни фактори за нейното изпълнение.

Подиръ обѣдъ, сжция день, отъ 3 $\frac{1}{2}$ до 6 $\frac{1}{2}$ ч. присъствувахъ въ министерския съветъ, гдето по гъркана на Гешова, подробно докладвахъ за положението въ Сърбия.

Съ истинска тѣга и сега можахъ да констатирамъ, че, и подъ угрозата на развиващитѣ се събития, нашитѣ министри бѣха въ пълна безпѣтица. Никакво единомислие при това, и, следов., никакъвъ общъ планъ на действие.

На утрото отново бѣхме повикани съ Д. Ризова отъ министъръ-председателя. Следъ дълги разисквания останахме най-после съгласни, сега вече той да пристане на отколешната покана на Пашича за една среща и да му предложи тя да стане въ Цариградъ. За целта веднага бидоха направени нужнитѣ постѣпки чрезъ Спалайковича. На другия день имахме вече отговоръ отъ Бѣлградъ. Пашичъ изявяваше желание срещата да се състои на 18/31 май.

Уведоменъ за това отъ Гешова, Т. Теодоровъ побърза да му телеграфира на 15/28 с. м. отъ Парижъ:

„Проектираната среща съ Пашича ме радва много като отлагателно срдѣство. Трѣбва да направимъ всичко и съ гърцитѣ за забавяне избухването на войната, защото опагането днесъ е нейното отстранение или спечелване утре“.¹⁾

Не всички, обаче, Гешови приятели посрещнаха това известие по сжщия начинъ. Единъ отъ тѣхъ писа отъ странство, че въпросната среща не трѣбва по никой начинъ да даде за резултатъ какви да било отстѣпки на сърбитѣ. Тѣхното поведение се смѣташе и отъ този старъ Гешовъ приятель тъй безсрамно, щото, споредъ него, всѣка отстѣпка щѣла да означава съучастие въ едно престѣпление.

* * *

√ Съ уреждането срещата между Пашичъ и Гешовъ се изпълваше едно отдавнашно желание и на Сазонова. При все туй отпащо можеше да се каже, че отъ нея нищо нѣмаше да излѣзе, защото, както не веднажъ споменахме, въпросътъ за нашето ограбване бѣше вече предрешенъ отъ съюзницитѣ ни. Но и сега нашето правителство не преставаше искрено да полага усилия за избѣгване ужаситѣ на междуособицитѣ. По негова настоятелна молба на 14/27 май Сазоновъ телеграфира на своитѣ представители въ Бѣлградъ и Атина:

„... Сръбското и грѣцкото правителства изглежда да водятъ уклончива и опасна игра, като отъ една страна ни увѣржаватъ въ миролюбивитѣ си намѣрения, а отъ друга отбѣгватъ да дадатъ прями и опредѣлени отговори на нашитѣ представления, готвейки се деятелно за съвмѣстна борба противъ България.

Ние не можемъ да не предупредимъ дветѣ правителства за гибелнитѣ резултати отъ подобна политика и ви натоварваме да направите въ тая смисълъ най-сериозни постѣпки предъ министра на външнитѣ работи“.²⁾

Сжщевременно, обаче, Сазоновъ телеграфира и на Неклюдова въ София:.....

„Между това изострянето на положението въ значителна степенъ се дължи на самитѣ българи си упоритото имъ нежелание да влѣзатъ въ каквито и да е преговори съ съюзницитѣ си.

Успѣхътъ на нашитѣ помирителни условия е сжщо така въ български рѣче.

1) Докладъ и пр., с. 484 (128).

2) Руска оранжева книга, с. 127, № 181.

Колкото и старателна да е била на времето си работата по разграничението, последното по онова време все пакъ до нѣкъде е било академическо. Надъ принципа на териториалното разграничение е стояла идеята за разграничението на сфери на влияние. . .

Ако България е съгласна за прокарването на по-права граница, съ това би ни дала аргументи, съ помощта на които нашето въздействие върху сръбското правителство би довело до желанитѣ резултати“.¹⁾

Съ други думи Сазоновъ ни даваше ясно да разберемъ, че, ако желаемъ миръ, трѣбва да се подчинимъ на тѣй упорито исканата отъ Сърбия ревизия на договора!

Ала за ревизия нѣмаше кой да слуша въ България. Особено неотстъпчива бѣше Главната квартира. Съ телеграма отъ 14/27 май генералъ Савовъ отново насърдчава Гешова:

„Предъ видъ изключителното надмощие, казва той, което бихме имали надъ съюзнитѣ сръбски и грѣцки войски, и абсолютно гарантирания успѣхъ въ случай на въоръженъ конфликтъ, единъ неотстъпчивъ и енергиченъ езикъ спрямо нашитѣ несговорчиви съюзници ще ги застави да се съгласятъ на предложенията ни, за да избѣгнатъ едно поражение. Единственото сръдство, за да се избѣгне войната, е да бждемъ готови всѣка една минута и да я обявимъ, щомъ не бждемъ удовлетворени. Тая наша готовность ще повлияе благоприятно на държавитѣ отъ Тройното съглашение, отъ подкрепата на които нашитѣ съюзници черпятъ куражъ, за да предявяватъ тия неудовлетворими претенции“.

При това Савовъ настояваше да се склучи веднага сепаративенъ миръ съ Турция, ако съюзницитѣ продължаватъ да бавятъ подписването на мира отъ всички.²⁾

А за да убѣди още повече правителството, че най-добриятъ излазъ отъ туй положение за България е въ войната, сжщия день генералъ Савовъ подава Гешову и следната телеграма:

„Сега е най-удобниятъ моментъ за една война съ Сърбия и Гърция, за да си осигуримъ веднажъ за винаги първенството на Балканския полуостровъ. Това е мое лично мнение, което азъ и сега подържамъ съ още по-голяма увѣреность, защото считамъ, че отъ точка зрение военна нашето положение не само че не е критическо, но, напротивъ, следъ 4—5 дня, когато ще завършимъ съсръдоточаването на частитѣ, които за сега не можемъ да съсръдоточимъ, срещу сърбитѣ, то ще стане много добро, за да можемъ да предприемемъ една борба съ шансове за успѣхъ едновременно и срещу сърби и срещу гърци“.³⁾

Тѣзи насърдителни телеграми на генералъ Савова не бива да ни очудватъ. Възмущението у насъ противъ съюзницитѣ бѣ вече тѣй голѣмо, тѣй всеобщо, че дори и единъ старъ и много близъкъ Гешовъ отколешенъ политически приятель и сътрудникъ, по онова време въ чужбина, подчертавайки къмъ сръдата на май, че съ поведението си сърбитѣ, за жалость, погребали балканския съюзъ, казваше, че тѣ щѣли да изпълнятъ задълженията си само въ единъ случай: когато видятъ, че ще бждатъ бити, и че сега му бие времето да разрешимъ югославянския въпросъ, но койно не сме могли да бждемъ напълно съгласни съ руситѣ.

¹⁾ Руска оранжева книга, с. 128, № 182.

²⁾ Докладъ и пр., с. 483 (126).

³⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престъпното безумие и пр., с. 59.

Другъ, не по-малко близъкъ политически приятель на Гешова, заеманъ също отговорно положение въ странство, пакъ презъ май с. г., сѣмѣеше, че стълкновениеето съ сърбитѣ е не само неизбежно, но и необходимо.

* * *

Когато генералъ Савовъ правѣше горнитѣ внушения на правителството, и последното полагаше върховни усилия предъ Русия за да се излизе по миренъ начинъ отъ трудното положение чрезъ зачитане договора отъ сръбска страна, — въ София се получи текста на крайно предизвикателната речъ, произнесена отъ Пашича въ Скупщината на 15/23 май.

Отговаряйки на уговоренитѣ предварително, съ съгласието на правителството, интерпретации отъ страна на младо-радикалския лидеръ Милорадъ Драшковицъ и на шефа на националиститѣ Стоянь Рибарациъ, Пашичъ започна изложението си съ декларацията, че всѣкога и при всѣки положение сръбската политика се била ръководила отъ сръбската заветна мисль. Припомняйки следъ туй причинитѣ, които мотивирали обявяването на войната, той се спре на отказъ на Шингѣ да се даде на Сърбия териториаленъ излазъ на Адриатическо море, добавяйки:

„Предъ тежката алтернатива Сърбия трѣбваше да заяви, че щѣ се подчини и ще отпели своитѣ войски, въ очакване, че жертвитѣ ѝ ще бждатъ възнаградени отъ другате.“

Войната се свърши и ние сме предъ сключване на мира. На дневенъ редъ иде въпросътъ за разграничението. По този деликатенъ въпросъ кралското правителство ще се ръководи отъ двойното тежнение: да защити сръбскитѣ интереси и второ — да запази балканския съюзъ, който въ кратко време даде такива блестящи резултати и сие отъ челата на балканскитѣ народи отпечатъка на турско робство.

Кралското правителство ще се ръководи отъ тежнението да помири сръбскитѣ интереси съ интереситѣ на своитѣ съюзници, което, по неговото увѣрене, ще се постигне чрезъ справедливата подѣлба на военнитѣ придобивки споредъ даденитѣ жертви“.

По въпроса за сръбско-гръцката граница Пашичъ каза:

„Крупнитѣ и жизнени интереси на сръбската държава я заставяватъ да търси на югъ обща граница съ Гърция, която граница, особено сега, следъ като Сърбия по волята на Европа биде отблъсната отъ Приморието, има голямо значение при развитието на нашитѣ икономически нужди“.

Минавайки следъ това открито на отношенията съ България, и закривайки се умишлено задъ обстоятелството, че по договора, като таенъ, могло да се говори само въ общи черти, Пашичъ се впусна въ редица изопачавания и заблуждения, които, разбира се, никой отъ слушателитѣ му не можеше да провѣри.

„Всѣки договоръ, каза той, се основава на известни предпоставки. Ако въ течение на времето условията се измѣнятъ, съюзниятъ договоръ се ревирира и се нагажда къмъ новитѣ обстоятелства. Нашиятъ съюзенъ договоръ съ България има за целъ взаимна отбрана и запазване интереситѣ на дветѣ

страни. Благодарение на съюза между всичките балкански държави, военните събития се развиха широко и далеко извън предвидената въ сръбско-българския договоръ рамка. Много отъ предвидените въ този договоръ обстоятелства се измениха въ течение на войната, а нѣкои още въ навечерието ѝ. Сръбското правителство изпълни лоялно до край съюзническата си длъжностъ, безъ огледъ на туй да ли е било длъжно по договора да понесе исканите отъ него жертви. То не се срами отъ упрека, че е изпълнило идеално съюзническата си длъжностъ, защото дълбоко вѣрва, че въ края на краищата лоялността и съвѣстността ще трѣбва да се признаятъ и възнаградятъ.

Фактите, върху които се основаватъ съюзниятъ договоръ и военната конвенция, се измениха въ такъвъ размѣръ, че непожтната остана само линията, що разграничава, подъ известни условия, Сърбия и България въ Македония. . . Не може договорътъ да важи само за една уговорена точка или само за едно задължение, когато всички други уговорени точки, респективно задължения, сж изменени или досущъ унищожени.

Споредъ договора, цѣлата завладѣна територия се пада на *дветѣ съюзни държави*, когато пъкъ, споредъ създаденото сега положение, тя се пада *задружно на четиритѣхъ съюзни държави*. Договорътъ предвижда спорни и безспорни територии. Земята на северъ и на западъ отъ Шаръ планина сж безспорно сръбски, а онези на изтокъ отъ Струма и Родопите — безспорно български. Земята между Шаръ, Родопите, Бѣло море и Охридското езеро сж спорни и могатъ да бждатъ организирани въ автономна областъ или подѣлени, ако дветѣ страни признаятъ, че една автономна организация е невъзможна или противна на сръбските и българските интереси.

Ала сръбско-българскиятъ споръ не се отнася до тълкуването на договора, а се състои въ въпроса: договорътъ останалъ ли е въ сила или не, следъ като многобройни задължения не сж били изпълнени? Предвидените задължения не бѣха изпълнени, и едно дошло отвънъ влияние измени простора на завладѣните земи. Споредъ договора, Сърбия имаше безспорното право на териториаленъ достъпъ до брѣга на Адриатическо море, право, сжжпо платено отъ нея. По искането на Австро-Унгария Великите сили лишиха Сърбия отъ брѣгъ, и съ това биде унищожена онази клауза отъ договора, съ която се предвиждаше за Сърбия изходъ на морски брѣгъ, клауза, която, ако бѣ изпълнена спрямо Сърбия, би позволила и на България да добие територията отъ Струма и Родопите до Одринъ. Само туй изменение, дори и да би било то единственото, пакъ щѣше да бжде достатъчно за унищожаване правата на Сърбия върху компенсация отъ българска страна, за което Сърбия е отстъпила своята най-важна придобивка. Другото изменение се състои въ продължението на войната подиръ примирието. Сърбия се съгласи да даде исканите огромни жертви съ убеждението, че ще има право да иска териториални компенсации".

И все въ тоя духъ — приповтаряйки, до досада, неведнѣжъ изказани вече мисли отъ сръбска страна — *продължава* Нишичъ недобросъвѣстното си експозе. За да постигне целта си, той умнилено премълча всички ония клаузи отъ договора, които не му изнасяха. Така напр., той отмина съ мълчание чл. 2 отъ първото приложение къмъ договора, споредъ който:

„Сърбия се задължава да не дири нищо отвъдъ линията, отбелязана на приложената карта и която линия почва отъ турско-българската граница отъ

върха Голъмъ (северно отъ Криворѣчна Паланка) и следча въобще юго-западно направление до Охридското езеро.“

Той си позволи да заяви отъ друга страна, че „споредъ договора, Сърбия има безспорното право на териториаленъ достъпъ до брѣга на Адриатическото море, право, сѣжпо заплатено отъ нея“, и че за сега „тая клауза отъ договора била унищожена“.

Въ действителностъ, никжде въ договора не става дума за нѣкаква Албания и за Адриатически брѣгъ. Отъ никаква клауза на договора не произтича нѣкакво право за Сърбия и още по-малко нѣкакво задължение за България по тоя пунктъ.

Но тогавашния сръбски премиеръ можеше да си позволи това невѣрно твърдение, увѣренъ, че на времето публиката не бѣ въ положение да го опровергае, защото, като *държавна тайна*, договорътъ не бѣ достоенъ на обществото. По тая причина на многократнитѣ наши настоявания да се обнародва тоя документъ, Пашичъ се противопоставяше най-енергично.

Безвѣстието се боеше отъ свѣтлина!

Въ края на експозето си безскрупулниятъ сръбски премиеръ заяви още:

„Когато се решаваше въпроса за автономията на Албания и оттеглянето на сръбскитѣ войски отъ Адриатическия брѣгъ, на Сърбия бѣ предложена цѣлата Вардарска долина съ Солунъ, само ако доброволно се откажемъ отъ Адриатическото приморие. Ала Сърбия отблъсна това предложение, макаръ то да бѣ отъ голѣма полза за нея. Това тя направи, защото бѣше увѣрена, че иначе ще повреди на съюзническитѣ интереси“.

Понѣже въпросното предложение отъ разни страни се приписа на Русия, -- на 18/31 май Петроградската телеграфна агенция заяви, че предположението, какво Русия била държавата, що обеща на Сърбия срещу отказа ѝ отъ Адриатическия брѣгъ, като компенсация, Вардарската долина, съставлявало чиста измислица.

Между това, споредъ сръбъ Педжетъ, въпросното обещание било дадено на сръбското правителство отъ Хартвига още въ момента, когато последниятъ получилъ заповѣдь отъ Петроградъ да настоя предъ Пашича, Сърбия да се откаже отъ Албания.

Опровержение, като руското, се появи и отъ австрийска страна. „Райхспостъ“ биде оторизиранъ отъ мѣродавно мѣсто да заяви най-категорично, че никога Австро-Унгария не била предлагала Вардарската долина на Сърбия.

* * *

Благодарение на обстоятелството, че договорътъ не бѣ познатъ на публиката, експозето на Пашича въ голѣма степенъ заблуди общественото мнение. То предизвика известно колебание даже и въ ония западни канцеларии, които ни симпатизираха; толкозь повече, че нашето правителство не съумѣ да реагира тутакси съ изискуемата сръжчностъ. Сигурно туй обстоятелство е накарало М. Маджарова да отправи на 21 май (3 юний) отъ Лондонъ следнитѣ умѣстни редове Гешову:

„ . . . Англичанитѣ не могатъ да допуснатъ, че отговорно лице, като г. Пашичъ, ще се реши съзнателно да изопачава истината. Когато имъ се до-

казва противното, тѣ отговарятъ, че невѣрноститѣ трѣбва да бждатъ решени рани по сжщия начинъ отъ лице, заемаше еднакво отговорно положение. Тѣ не могатъ да разбератъ, защо, ако една отъ спорящитѣ страни има смѣлостта да фалшифицира работитѣ, другата да нѣма куража да възстанови истината и да постави свѣта въ условия, позволяващи формируването на една правилна и безпристрастна оценка по тая нещастна полемика.

Моето дълбоко убеждение е, че ние можемъ да неутрализираме пакостния ефектъ на декларацията на г. Пашичъ само чрезъ една още по-категорична декларация отъ ваша страна или посредствомъ публикуването на текстотѣ на разнитѣ спогодби между дветѣ страни“.¹⁾

Вмѣсто да се вслуша, обаче, въ тия съвети на Маджарова, Гешовъ поглеждаше къмъ вратата. . . Него занимаваше сега повече мисълта, какъ часъ по-скоро да напусне България.

Много естествено, изложението на Пашича дойде да усили още повече негодуванието у насъ и въ Македония. Всички български партии и цѣлата ни интелигенция възстанаха като единъ човѣкъ, противъ тая небивала въ международнитѣ отношения публична фалшификация, противъ това безподобно вѣроломство.

По този поводъ смѣло реагира и официозътъ „Миръ“. Въ броя си отъ 19 май той писа:

„Отъ думитѣ на Пашича излиза, че сръбското правителство не признава всичкитѣ съглашения; нѣщо повече: той счита по-последнитѣ отъ тѣхъ като нарушение дори на договора; за това на нѣколко пжти вече повтаря, че договорътъ билъ измѣняванъ или нарушаванъ и въ навечерието на войната. За такова нарушение или измѣнение той счита съглашенията презъ лѣтото на 1912 г. и особено онова отъ 15 септемврий, като инсинуира дори, че „генералнитѣ шабове, намиращи се подъ заповѣдь на централната властъ, не могли да измѣняватъ безъ пълномощия за тая цель международнитѣ договори“.

Заявяваме най-категорично, че това е просто и чисто отрицание на истината. Между България и Сърбия има сключенъ единъ договоръ съ едно приложение къмъ него, една военна конвенция и четири съглашения. Всѣко последователно договаряне е изрично предвидено да бжде сключено отъ нѣкой членъ въ по-предното споразумение.

Абсолютно не е истина, че договорътъ счита за спорна *всичката* територия между Шаръ планина, Родопитѣ, Бѣлото море и Охридското езеро включително. Това сж границитѣ, въ които дветѣ страни сж се съгласили да поставятъ една автономна Македония, ако такава бжде създадена по силата на обстоятелствата. Но за въ случай на подѣлба, съ особна анишея съ най-големъ точностъ, съ поменуване на добре опредѣлени пунктове, съ припоказание и на една карта, на която сж нанесени тия пунктове, е опредѣлено отъ где по-нататъкъ сърбитѣ въ никой случай не могатъ да претендиратъ за нищо. Между тая именно линия и Шаръ планина се включва тѣй наречената спорна зона“.

За своята недобросъвѣстность Пашичъ бѣ упрѣкнатъ и отъ руския печатъ. „Рѣчь“ отъ 18/31 май намираще за тигърде двусмислена и нелогична аргументацията му, както за незадължително-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 494 (149).

стъта на съглашението между двата генерални щаба, тъй и по определяне на спорната зона. „Ръч“ не проумяваше, какъ така неизбъжното отстъпване на Сърбия отъ Адриатическо море, по инициативата на Великитѣ сили, се е обърнало въ неизпълнено задължение на България по отношение на Сърбия.

„Новое Время“ отъ с. д. намираше, че старанията на Пашича да опорочи съглашението между началницитѣ на щабоветѣ не може да намѣри никакво съчувствие, защото тия съглашения датирани отъ периода на войната и, следователно, сж станали съ съгласието на респективнитѣ правителства.

„Свѣтъ“ отъ с. д. заявяваше, че Българското правителство не може да не е знаело, какво войната се води не въ безвъздушно пространство, а на Балканския полуостровъ, дето има интереси и на други сили; по тази причина стремлението на Сърбия къмъ Адриатическо море е било единъ неуговоренъ по договора рискъ.

Въ сжидата смисълъ се изказаха още „Утро Россіи“, „Голосъ Москвы“ и др.

Все по поводъ на Пашичевото изложение се обади и имениниятъ чехски професоръ Нидерле, комуто и нашата и сръбската академии на наукитѣ бѣха извиратили по-рано (на 30 мартъ и 5 май с. с.) своитѣ протестни декларации по спора между Сърбия и България. Въ статия: „Къмъ спора на дветѣ академии върху Македония“, помѣстена въ органа на младочехитѣ „Narodni Lysty“, Нидерле пише между друго:

„И тукъ сега трѣбва да повтoря това, което по-обширно бѣхъ писалъ едно време въ свѣщеннието си „Македонскиятъ въпросъ“, и което съставлява ядката на специалната ми статия въ I дѣлъ на енциклопедията, а именно, че *действително, споредъ резултатитѣ на досегашнитѣ научни изследвания, Македония се оказва българска земя*, и че сръбската политика по-добре би сторила, ако изобщо престаигше да си служи съ етнографически аргументи въ полза на най-новитѣ си притезания, защото това становище не може да ѝ придаде достатъчно разбиране и подкрепа, тъй като тъкмо въ следствие на досегашнитѣ сличения *е фактъ, че Македония е земя преимуществено съ българи населена*. Много по-скоро ще се разбере нейното политическо гледище. Най-сетне и самитѣ сърби това съзнаватъ, а отъ последната речъ на Пашича и отъ извѣленията на Стояновича излиза на яве, че самитѣ тѣ турятъ етнографския елементъ вече на заденъ планъ, като прехвърлятъ въ исканата си ревизия на сръбско-българския договоръ всичката тежестъ главно върху политическия елементъ, казвайки: *Държавниятъ интересъ изисква по-нататъчно разширение на Сърбия на югъ, какъвто и да е етнографическиятъ съставъ на населението* („... raisons politiques beaucoup plus graves, que celles empruntées à l'éthnographie“ — четемъ у Стояновича).

А по-нататкъ.

„Не малки езикови отличия или нѣкакъвъ етнографически обичай, а старо предание и народно съзнание правятъ досега Македония предимно българска.

Ако на сръбското правителство държавниятъ интересъ подсказва да завладѣе тая областъ, макаръ и да е българска, тогава *тоя интересъ реша-*

ва, та не трѣбва повече да се позоваватъ на съмнителния или изобицо невѣрния аргументъ, че „Македония не е българска“.¹⁾

Официална Русия, обаче, съ своето държане позволи на сърбитѣ да мислятъ, че домогванията имъ повече или по-малко се считатъ за основателни. Когато по онова време специалниятъ сръбски делегатъ Генчичъ изложилъ на руския министъръ-председателъ Коковцева сръбската теза по подѣлбата на спорната територия, последниятъ, следъ като го изслушалъ „съ голѣмо внимание и интересъ“, го помолилъ да му приготви единъ мемоаръ съ особна карта, „на която да бждатъ означени желанитѣ отъ Сърбия граници“.

Отъ друга страна Сазоновъ казалъ Генчичу:

„Вѣрвамъ, че на васъ, сърбитѣ, ви е мжно да пустнете врабчето, което държите здраво въ ржцетѣ си, заради гължба, който седи на покрива“.²⁾

Въ случая врабчето бѣ Македония, а гължбътъ — австро-унгарскитѣ земи, за които Сазоновъ е говорилъ на Генчича, че единъ день ще принадлежатъ на Сърбия.

* * *

По една случайность, въ деня, когато Пашичъ фалшифицираше сръбско-българския договоръ въ Скупщината и искаше да докаже, че Македония не е българска земя, делегатитѣ на 27 македонски братства въ София, отъ името на сдружената македонска емиграция, поднесоха на правителството единъ меморандумъ, въ който между друго се казваше:

„Гордо съ своето минало, осѣяно отъ свѣтли ликове на себеотрицание, излѣзли отъ неговата срѣда, македонското население безъ колебание поведе борбата и високо подигна народното си знаме, за да види и се убеди цѣлъ свѣтъ, че то е и остава българско, и по езикъ, и по съзнание, и по чувства и стремежи.“

Предъ видъ на това, македонското население твърдо вѣрва и се надѣва: че България, която извика къмъ задружна война срещу турцитѣ Сърбия и Гърция и съ своята мощъ даде възможность и на тѣхнитѣ армии да запишатъ победи въ новата си история; че България, която главно изисе на плещитѣ си войната, удиви свѣта съ героичнитѣ подвизи на армията си и даде най-тежки жертви, — не ще допустне никаква ампутация върху народния организъмъ и отъ гледище на своя интересъ и отъ гледище на тождовния желания миръ въ бждеще между Балканскитѣ държави“.

А на 20 май (2 юний) въ салона на „Нова Америка“, по инициатива на студентството отъ Софийския университетъ, бѣ свикано и общо-гражданско публично събрание, председателствувано отъ народния поетъ Ив. Вазовъ, за да се протестира противъ сръбския тероръ надъ българитѣ въ Македония.

Въ речта си Ив. Вазовъ каза:

„Подиръ нечуванитѣ триумфи на нашата победоносна войска, подиръ безбройнитѣ жертви, дадени въ епическитѣ битки по тракийскитѣ поля, ние днесъ съ горестъ се озоваваме предъ единъ страшенъ фактъ: виждаме ро-

1) „Миръ“, 27 май, 1913.

2) D-г М. Boghitschewitsch, цит. съч., с. 331, № 306.

дната Македония, за която водихме и славно завършихме великата борба, подпаднала подъ новъ яремъ, по-страждуща днесъ, по-изгубена за насъ, отколкото бѣше подъ сломеното вече турско иго

Хищническата алчност на нашия съседъ — уви, азъ не смѣя вече да го назова братъ! — разби надеждитѣ ни. И докато нашитѣ храбри войски спираха съ желѣзнитѣ си гърди потока на турскитѣ орди при Чаталджа и Булаиръ, нашитѣ съюзници, възползувани отъ сгодната минута, заробиха Македония. Заграбиха най-българскитѣ краища на България! Грабнаха ни цѣлата благодатна долина на Вардара, гдето е най-живъ българскитѣ духъ; Миладиновата Струга, Самуиловия Охридъ, Кирилъ и Методиевия Солунъ!“

Въ приетата съ акламация резолюция най-енергично се протестираше противъ разиюкжването и разграбването на Македония, и се приканваха всички народни сили да се пожертвуватъ за националното обединение на българина до Шаръ, Пиндъ и Егейско море.

* * *

Нови черни облаци въ това време се задаваха и отъ къмъ Румъния.

Поневже, споредъ Майореско и кралъ Карола, отстъпването на Сицилия не се дължало на добрата воля на България, а на авторитета на Сицилиѣ, отъ Букурещъ предявяваха претенции да се направи отъ наша страна нова териториална жертва, като се изгългала обещаната по-рано отъ Данева ректификация на границата.

Между това щикого Даневъ не бѣ обещавалъ значителни териториални отстъпки на румънитѣ. Но сега България се намираще въ по-голямо затруднение, поради нелоялнитѣ действия на своитѣ съюзници, та можеше по-лесно да се изнуди още повече.

Като разговарялъ съ Калинкова, на 9/22 май, за въпроснитѣ нови жертви, Майореско, увлѣченъ „въ рисуването на едно здраво, тѣбно всестранно съ насъ споразумение — като залогъ на несъкрушимъ балкански блокъ“, свършилъ съ думитѣ:

„Я кажете приятелски, ще дадете ли онова поне, що обещаваше Даневъ въ Лондонъ и София? Въ такъвъ случай искайте отъ насъ всичко отъ каквото имате нужда“.

Предавайки Гешову съ рапортъ отъ 10/23 май, № 218 този свой разговоръ съ румънския министъръ-председател, нашиятъ Букурещки представител прави следнитѣ предупреждения и внушения:

„Както виждате, г. министре, настѣпватъ извънредно важни моменти за нашитѣ отношения съ Румъния. Ще трѣбва здраво и точно да си опредѣлимъ становището спрямо тѣзи наши далечъ за сега неискрени съседи, т. е. ще подържаме ли неопредѣлени и несигурни съ тѣхъ привидно добри отношения, или ще влѣземъ въ преговори за споразумение върху широка, всестранна и обширна база. И въ случай на сполука въ това отношение, ще можемъ да разчитаме на сигурна помощ и подкрепа отъ страна на нашата съседка при всѣкаква нужда, евентуалностъ и външна опасностъ“.

При това Калинковъ моли Гешова да му се дадатъ незабавно надлежитѣ инструкции, „за да се не изпусне моментътъ, и да

се работи сполучливо, докато румънското правителство не е приело и стиснало отдавна протегнатитѣ му за помощ и подкрепа въ ролонни ржце на нашитѣ съюзници сърби и гърци“.¹⁾

И понеже не получилъ очакванитѣ инструкции, на 15/28 май Калинковъ пакъ телеграфира на Гешова, че кралъ Каролъ повторно се билъ оплаквалъ на князь Фюрстенбергъ, какво поведението на нашето правителство било „високомѣрно и унизително за Румъния“; че „България отговорила съ презрително млчаниѣ на румънскитѣ предложения“; че „Силитѣ въ Пестербургъ, вмѣсто да поправятъ стара грѣшка, нанесли на Румъния друга нова, по-чувствителна“; че на България не трѣбвало да се зловиди, „ако Румъния потърсѣла съюзници другаде“ и пр. И заврѣшва Калинковъ съ думитѣ:

„ Моментътъ е извънредно важенъ, сѣдбоносенъ за нашитѣ отношения съ Румъния; отъ насъ зависи да се възползуваме отъ нейното съюзничество или да я тласнемъ въ обятията на нашитѣ съюзници. Моля наставленията Ви часъ по-скоро, които искахъ съ рапорта № 218“.²⁾

Въ сѣщото време Гешовъ получава следната телеграма отъ Берлинския ни представителъ:

„Подсекретарьтъ на външнитѣ работи ми каза: ако стане нужда да воювате, постарайте се да се споразумѣте предварително съ Румъния, понеже отъ всичко изглежда, че тя ще поиска и друга компенсация отъ България въ случай на втора война“.³⁾

По поводъ на тия телеграми Д. Христовъ съ възбуждение ми говори противъ Гешова, за гдето билъ оставилъ разпрата ни съ Румъния да вземе такъвъ злокачественъ характеръ. Съ повече предвидливостъ тоя въпросъ можелъ да бѣде поставенъ съвсемъ друго-яче. Но, макаръ и въ последния часъ, споразумението съ Букурещъ не било още изключено. Трѣбвало само да се действува бързо и решително. Ето защо, колкото и да не билъ такъвъ редътъ, той—Д. Христовъ—казалъ на Калинкова при последното му идване въ София, да влѣзе въ преговори съ Таке Ионеско за едно часъ по-скорошно споразумение съ България. Желателно било безъ отлагане да се пристѣпи къмъ сключването на единъ отбранителенъ съюзъ между дветѣ страни. Това чисто и просто трѣбвало да се наложи на министъръ-председателя.

Въ тая смисълъ Д. Христовъ се изказалъ и въ единъ свой повѣрителенъ докладъ до царя.

* * *

Стреснатъ отъ всички тия тревожни известия, на 15/28 май Гешовъ се решава да отговори на Калинковия горепоменатъ рапортъ отъ 10/23 май.

„ . . . Най-после заявете — казва той въ телеграмата си — че съ най-големо удоволствие посрѣщаме готовността на румънското правителство да почне преговори и бихме били честити, ако воденето на тия преговори бѣде повѣрено на отличния държавникъ,⁴⁾ чието име вие споменахте, когато бѣх-

^{1, 2, 3)} Докладъ и пр., с. 766 (272), с. 769 (276), с. 769 (275).

⁴⁾ Таке Ионеско.

те тукъ, като казахте, че може дори да ни направи честта да дойде въ София. Ако сте разбрали, обаче, че подобно дохождане е невъзможно, недейте подига въпроса и почнете вие преговоритъ по всички въпроси, които биха могли да интересуватъ дветъ страни, и телеграфирайте ни резултата на разговоритъ си“.¹⁾

Същевременно той—Гешовъ — бърза да протелеграфира Даневу и Теодорову горната Калинкова телеграма отъ 15/28 май съ добавката:

„За да разберете голѣмата сериозность на въпроса, трѣбва да прибавя, че Майореско преди издѣля точно е казалъ на Калинкова: „Я кажете приятелски, ще дадете ли онова попе, що обещаваше Даневъ въ Лондонъ и София? Въ такъв случай искайте отъ насъ всичко, отъ каквото имате нужда“.
„Телеграфирайте ми ването мнение по тоя въпросъ отъ капитална важность“.²⁾

А на утрото — 16/29 май — нашиятъ, премиеръ пакъ телеграфира Калинкову:

„Имайки най-искрено желание да се споразумѣемъ съ румънското правителство, молиме да не се ангажира съ други, додето ние не се споразумѣемъ съ отсъстващитѣ Даневъ и Теодоровъ, особено съ първия, който, като шефъ на една отъ дветѣ правителствени групи, трѣбва да се консултира. Отсъствието на драмата обяснява мжчпотнитъ за вземане решение отъ наша страна. Настояте пакъ, въ името на вѣковното приятелство между България и Румъния, и предъ видъ на твърдото ни намѣрение да се споразумѣемъ, да потърпите. Отговорете, каквото Ви кажатъ“.³⁾

Между това на 16/29 май Даневъ телеграфира отъ Лондонъ на Гешова:

„Ще трѣбва да се почнатъ разговори съ Румъния; завчера бѣше у мене Мишу, по видимому съ намѣрение да засегне въпроса за нашитѣ взаимни отношения, за което трѣбва да е получилъ инструкции; останахме съгласни да продължимъ следъ нѣколко дня. По моето схващане, румънитѣ ще се докоснатъ до въпроса за бждещето на Цариградъ; отъ своя страна, обаче, осторожно по форма, но решително ще отклонимъ обсъждането на този въпросъ. За сега насъ ни интересува поведението на Сърбия, а въ по-далечно бждаще — сждбата на Албания, ако тя се окаже нежизнеспособна. Въ първия случай, ако Сърбия потъпче договора и ни нападне, и въ резултатъ България получи по-изгодна граница спрямо нея, както и въ втория случай, ако България излѣзе на Адриатическо море, споредъ моето мнение, може да се обещае на Румъния компенсация, като се гледа, щото въ първия случай да обхваща само сръбска територия; вънъ отъ това, могло би да се занега тѣрговскитѣ и икономически интереси.“

Следъ обясненията, които имахъ въ София съ графъ Тарновски, чини ми се, че не трѣбва повече да се говори съ Австрия. Германия и Франция трѣбва да се задължатъ съ доставки и заеми, а Англия съ уредбата на нашата флота“.⁴⁾

Както виждаме, въ политиката, която Даневъ чертае сега за близкото бждаще, не става дума за Русия. Тъкмо обратното, обаче, подържа Т. Теодоровъ. Съ телеграма отъ Парижъ отъ сжщата дата той казва Гешову:

^{1, 2, 3, 4)} Докладъ и пр., с. 768 (273), с. 770, с. 770 (277), с. 771 (279).

„Прочетохъ телеграмата на Калинковъ; мисля, че не можемъ съ цената на нови териториялни отстъпки да купуваме румънското съмнително приятелство. Повтарямъ, че следъ победоносна война противъ сърби и гърци, ние можемъ да се намѣримъ въ още по-лошо положение спрямо претенциитѣ на Румъния и Турция, ако въ всичката тази работа не се подкрепваме ефикасно отъ Русия или Тройния съюзъ. Телеграмата на Калинковъ трѣбва да съобщите на руситѣ, и да се опитаме да се опремъ здраво върху Русия или да напустнемъ властѣта и оставимъ други да търсятъ опора въ противния лагеръ.“¹⁾

Можемъ да си представимъ положението на Гешова при тия разногласия на двамата му най-близки сътрудници. Още по-тежко става неговото положение при ежедневно получаванитѣ тревожни известия отъ Македония и отъ Букурещъ, редомъ съ неизмѣннитѣ съвети на Виена и Берлинъ: да бързаеме часъ по-скоро да се разберемъ съ Румъния.

„Графъ Берхтолдъ мисли, че трѣбва да се действува твърде бързо и енергично за немедлено споразумение съ Румъния, за да се осигури нейното съдействие противъ Сърбия въ случай на война или поне нейната приятелска неутралност“

Но за постигане тази целъ, България трѣбвало доброволно и приятелски да предложи на Румъния една територия за възнаграждение, напр. на морския брѣгъ при Мангалия. Предъ видъ на извънмѣрнитѣ интереси, които има България да освободи Македония отъ Сърбия и Гърция, не трѣбвало да се губи време въ дребнавиности, а трѣбвало да се гледа на работата отъ високо и да се работи бързо и ловко. Всѣко протакане може да бѣде последвано отъ непоправими злини“—телеграфира Салабашевъ Гешову на 16/29 май.“²⁾

ГЛАВА XV.

Даневъ приемникъ на Гешова.

Съюзницитѣ увещаватъ Турция да се не спогажда съ България. Съръ Ед. Грей предлага на ония делегати, които не побързатъ съ подписване на мирния договоръ, да напустнатъ Лондонъ. Сключване на мирния договоръ. Закриване съюзническата конференция. Убийството на великия везиръ Махмудъ Шефкетъ паша. Едно пътуване до Одринъ. Гешовъ си подава оставката. Установяване на една демаркационна линия между териториитѣ, окупирани отъ насъ и гърцитѣ. Срещата въ Царибродъ. Сръбскиятъ пълномощентъ министръ въ Виена счита войната между Сърбия и България като „абсолютна необходимостъ“. Гешовъ моли силитѣ да въздействуватъ на съюзницитѣ да не комплотиратъ противъ България. Едно мнение на М. Маджаровъ за избѣгване на войната между съюзницитѣ. Подписване на сръбско-гръцкия таситъ договоръ. Сазоновъ за намаление ефективитѣ на съюзническитѣ войски. Генералъ Савовъ насърчаваша правителството. Даневъ пледира въ Парижъ въ проса за Солунъ. Една ауденция у царъ Фердинанда. Т. Теодоровъ противъ всѣка военна акция. Даневъ за положението. Нова среща съ царя. Гешовъ оповестява своята оставка. Даневъ натоваренъ съ съставянето на новия кабинетъ. Защо се оттеглилъ Гешовъ отъ властѣта. Т. Теодоровъ за Даневъ. Даневъ за своята политика. Т. Теодоровъ за Д. Христовъ. Сжницитѣ противъ войната. Впечатления отъ оставката на Гешова. Румъния и посмачето на властѣта отъ Данева.

^{1, 2)} Докладъ и пр., с. 772 (280), с. 770 (278).

Въ желанието си да видятъ България, колкото е възможно по-изтощена, нашитѣ съюзници умишлено спъваха и протакаха преговоритѣ за миръ въ Лондонъ. День се не минаваше да не искатъ нѣкои нови измѣнения въ проектодоговора. Страхувайки се при това да не би, изгубили търпение, да се споразумѣемъ най-после съ турцитѣ и да сключимъ съ тѣхъ единъ сепаративенъ миръ, за което най-вече ни съветваха Австро-Унгария и Германия, тѣ се отнесоха до турския посланикъ въ английската столица Тефикъ паша съ предложение да съветва своето правителство да не прави това, обещавайки на последното компенсация за наша смѣтка. Това по-късно ми потвърди и Талаатъ бей. Между туй за сепаративенъ миръ съ Високата порта бѣше и генералъ Савовъ.

„Веднажъ Турция склонна да подпише сепаративенъ миръ съ насъ, телеграфира той на 10/23 май Гешову, това, споредъ моето скромно мнение, трѣбва да стане безогледно, за да можемъ чась по-скоро да си съсредоточимъ войскитѣ тамъ, дето висшитѣ народни интереси ги викатъ. Всѣко бабене въ сключването на мира ще бжде катастрофално за България.“¹⁾

Разбира се, противъ тая евентуалность енергично се опълчи Тройното съглашение, особено Русия. Интимното желание на централнитѣ сили да придобратъ турци и българи, за да могатъ да ги впрегнатъ впоследствие въ една кола, бѣ доста прозрачно, за да не обърне вниманието на противната група. Ето защо още на 6/19 май Сазоновъ телеграфира Неклюдову:

„Ако българитѣ проявятъ излишна прибързаность и сключатъ миръ, безъ да дочакатъ съюзницитѣ, то тѣ взематъ върху си началото на разрива на съюза, после което не могатъ да разчитатъ на уважение на съюзния имъ договоръ отъ страна на Сърбия.“²⁾

А на оплакванията на С. С. Бобчева, че сърбитѣ и гърцитѣ нарочно протакатъ сключването на мира и че Гърция била тикана напредъ отъ Сърбия, която не смѣла да излѣзе открито противъ България, Сазоновъ използвалъ случая да му направи на 13/26 май лични упрѣци за станалитѣ сблъсквания съ гърцитѣ. Съобщавайки това на германския *chargé d'Affaire* въ Петроградъ von Lucius Бобчевъ добавилъ, че Сазоновъ билъ напълно гъркофилъ. Сжщиятъ казалъ още на von Lucius, че следъ сключването на мира претенцитѣ на сърби и гърци сами по себе си щѣли да паднатъ, тъй като тогава България щѣла да бжде въ положение „да упражни натискъ върху дветѣ държави“.

„Българскитѣ министъръ е решително недоволенъ отъ държането на Русия и строго повѣрително забележи, че тукъ правѣли всички усилия да привлѣкатъ Румъния на другата страна“ — заврѣшва von Lucius телеграмата си отъ 14/27 май, № 163, съ която предава на своето правителство разговоръ си съ Бобчевъ.³⁾

* * *

Предумишленитѣ протакания отъ страна на гърци и сърби въ Лондонъ възмутиха въ края на краищата и хладнокръвниятъ

^{1, 2)} Докладъ и пр., с. 362 (265), с. 356 (251).

³⁾ Die grosse Politik, т. 34 II, с. 871, № 13339.

съръ Ед. Грей. На 14/27 май, отъ името на посланишката конференция, той прибѣгна до една небивала въ дипломатическата история мѣрка, като заяви на балканскитѣ делегати, че ония отъ тѣхъ, които желаятъ да подпишатъ *tels quels* прелиминариитѣ на мира, трѣбва да направятъ това незабавно; ония пъкъ, които не сж разположени да подпишатъ, ще сторятъ добре да напустнатъ Лондонъ, защото било безполезно за тѣхъ да стоятъ тамъ и да продължаватъ една дискусия, чийто единственъ резултатъ се свеждаше къмъ безконечно отлагане.

Естествено отъ тая постѣпка на английския министъръ на външнитѣ работи особено недоволни бѣха съюзниците ни, които се видѣха принудени да сложатъ най-сетне подписитѣ си подъ дългоочаквания миренъ договоръ. Това стана на 17/30 май въ Сенъ Джеймския палатъ въ Лондонъ.

Тѣй балканската война формално се считаше приключена. Султанътъ отстъпваше на балканскитѣ държави всички свои територии на европейския континентъ западно отъ една линия, теглена отъ Еносъ на Егейско море до Мидия на Черното, съ изключение на Албания, чиято сѣдба оставаше да бѣде окончателно решена отъ Великитѣ сили; съ изключение и на островъ Критъ, който се отстъпваше на Гърция; пакъ на Силитѣ се предоставяше да решатъ участъта на останалитѣ острови въ Егея, както и оная на Атонския полуостровъ.¹⁾

Съ туй, обаче, пожарътъ, който заплашваше да обхване съ още по-страшни пламъци Балканитѣ, само привидно бѣ загасенъ. По този случай на времето Аното писа:

„Мирътъ е подписанъ въ Лондонъ. Това ше рече, че войната между съюзниците и Турция се свърши; но това не ше рече, че е постигнато пълно съгласие нито между воюващитѣ, нито между тѣхчитѣ помощници: дуелътъ бѣ временно преустановенъ, но не и свършенъ. Азъ не вѣрвамъ да е имало до сега подобенъ случай въ анализъ на международното право: единъ миръ, който не е освенъ едно предисловие; клаузи, които не влѣчатъ подире си никакво задължение; дефиниции, отложени за по-късно; отговорности, хвърлени върху трети лица; нито прецизностъ, нито санкция; едно тържествено признание на немощъ; единъ миръ оповестенъ и подписанъ въ часа, когато всички съперничества повече отъ всѣкога сж на шрекъ и когато всѣки се пита още, да ли една нова война нѣма да избухне!“²⁾

И, наистина, както казва и Бюкананъ, Лондонскитъ трактатъ възстанови мирнитѣ отношения съ Турция, но не разреши балкан-

¹⁾ Въ тая ликвидация на европейскитѣ султански владения Германия и Австро-Унгария виджаха една победа на славянството. Това ги стресна. Берлинскитъ кабинетъ внесе въ Райхстага нови законопроекти за увеличение на войската и на военнитѣ кредити. Мирновремениятъ съставъ на германската армия достигна до 876.000 човѣка, срещу една сжщо така мирновременна френска армия отъ 610.000 души.

Тя, обаче, военни приготовления не попрѣчиха на официалнитѣ вежливости. По случай сватбата на княгиня Виктория-Луиза съ дукъ Ернестъ-Августъ фонъ Бруневичъ и Луенбургъ, английскитъ кралъ и царъ Николай посетиха презъ май сжщата година Берлинъ, до като Поанкаре, по сжщия случай, размѣняше съ кайзеръ Вилхелмъ горещи поздравителни телеграми.

²⁾ *La guerre des Balkans et l'Europe, 1912—1913, par G. Hanotaux, с. 315.*

ската криза, която само премина отъ една опасна фаза въ друга още по-опасна.¹⁾

Голѣмитѣ проблеми останаха висящи, а въ перспектива се очертаваха само опасности.

Разногласията между съюзниците продължаваха да смущаватъ и най-голѣмитѣ оптимисти. И интересно е, че сега било поради недостатъчно освѣтление отъ наша страна, било отъ пристрастие, силитѣ отъ съглашението, особено Франция, обвиняваха най-вече България.

„Пишонъ, пише Поанкаре, намираше българитѣ за най-непримирими между съюзниците. Станчевъ безъ колебание му заявявалъ, че България не можела да отстъпи нито по една точка; тя искала Солунъ, Битоля, Воденъ, Костуръ, Острово, Охридъ; България претендирала, че арбитражътъ на руския императоръ не можель да се отнася нито до Битоля, нито до околноститѣ му. Пишонъ бѣ отговорилъ на Станчева, че съ това си поведение България поема тежки отговорности, и че заемътъ, който тя отново искаше, нѣма да ѝ бжде отпуснатъ, ако се не покаже по-помирителна.“²⁾

Впрочемъ, Франция отдавна вече бѣ всецѣло въ полза на Гърция. Още въ края на октомврий 1912 г. Поанкаре бѣ казалъ на грѣцкия пълномощенъ министъръ въ Парижъ—Романосъ:

„Не мисля да бжде лишена Гърция отъ плодоветѣ на победата си. При крайното уреждане Франция не ще бжде онази сила, която ще попрѣчи на Гърция да задържи всичко, каквото може да завземе.“³⁾

При все туй, следъ подписването на Лондонския миръ, ние виждаме Вензелосъ да се оплаква на М. К. Сарафовъ въ Солунъ, че „Силитѣ наложили на грѣцкитѣ делегати да подпишатъ, безъ да бждатъ взети въ внимание формулиранитѣ отъ тѣхъ резерви. . .“

* * *

Подиръ подписването на мирния договоръ конференцията въ Лондонъ продължи заседанията си до 27 май (9 юний), когато ги и приключи съ подписването на следния протоколъ:

„За привеждане въ изпълнение разпоредбитѣ на чл. 7 отъ мирния договоръ отъ 17/30 май 1913 г., делегатитѣ на представенитѣ въ конференцията държави се съгласиха, че окончателниятъ резултатъ би се добилъ по-лесно, ако мирниятъ договоръ се допълни съ отдѣлно сключени актове между заинтересованитѣ правителства, и, следователно, рѣшиха:

1) Да предоставятъ на респективнитѣ правителства да сключатъ по отдѣлно тия актове;

2) Да закриятъ днесъ (27 май) заседанията на конференцията“.

Вънъ отъ туй между българскитѣ и турскитѣ делегати бѣ подписанъ допълнителенъ протоколъ, въ който се казваше, че:

¹⁾ Джордж Бюкенен — Мемуары дипломата, с. 104.

²⁾ L' Europe sous les armes par R. Poincaré, с. 220.

³⁾ Вж. продължението на студията: „Великата грѣцка политика“ отъ Вентирисъ въ „Елефтеронъ Вима“ отъ 24 януарий 1931 г. Цитирамъ по превода на Иванъ Доревъ „Зора“, бр. 3476 отъ 7 февруарий 1931 г.

договорът за мира влиза въ сила съ подписването му. Подъ предлогъ, че нѣмали инструкции отъ своитѣ правителства, съюзниците ни отказаха да сторятъ това.

Тѣй вратата за нови още по-опасни сплетни и конфликти остава широко отворена. Това бѣ ясно за всички. Следъ обѣда, даденъ на 25 май (7 юний) въ Букингамския дворецъ на пълномощниците на балканскитѣ държави, преди последнитѣ да се разотидатъ, английскитѣ кралъ имъ обърна вниманието върху опасноститѣ, които биха последвали отъ евентуални борби помежду имъ, и забелѣза, че една втора война би съставлявала престъпление противъ човѣчеството.

Лондонскитѣ миръ не се посрещна добре въ Цариградъ.

Понеже младотурцитѣ не можеха да спасятъ Одринъ за империята, въ името на което именно, чрезъ превратъ, както видѣхме, бѣха заели властта, тѣхнитѣ политически противници, повечето офицери, стари привърженици на загиналия отъ хората на комитета въ края на 1912 г. Назимъ паша, се опитаха да използватъ този неуспѣхъ. Съ тѣхъ, както винаги, бѣха всички ходжи и софти, както и либералниятъ комитетъ отъ Парижъ, подхранванъ съ златото на Махмудъ Шерифъ паша. На 2/15 юний 1913 г. Назимъ паша биде отмъстенъ: този день падна убитъ отъ враговетѣ на младо-турския комитетъ Великиятъ везиръ Махмудъ Шефкетъ паша въ момента, когато съ автомобиля си отиваше отъ Военното министерство въ Високата порта. Това убийство вбѣси младотурцитѣ.

Ареститѣ, масовитѣ изгнания, бѣсилкитѣ бѣха отново на дневенъ редъ. Едновременно властта се съсрѣдоточи почти изключително въ ржцетъ главно на героя на свободата „Енверъ бей“, министра на вътрешнитѣ работи Талаатъ бей и военния губернаторъ на Цариградъ, по-късно министъръ на морската, Джемалъ бей. Известно влияние имаха сжщо председателятъ на камарата Халилъ бей, министърътъ на финанситѣ Джавидъ бей, главнитѣ секретари на комитета Фетхи бей и следъ него Мидхатъ Шюкри, и още нѣколцина. Великото везирство биде повѣрено отъ тая котерия на египетския принцъ Саидъ Халимъ паша, чието най-голѣмо качество бѣ неговото богатство.¹⁾

* * *

Следъ като срещата на Пашича и Гешова биде окончателно опредѣлена за 18/31 май въ Царибродъ, министъръ председателятъ изяви желание да отидемъ предварително съ Д. Ризова за день-два до Одринъ, за да се уведомимъ непосредствено отъ висшитѣ наши военачалници за владѣщия духъ въ армията и особено, да помолимъ генералъ Савова, отъ името на правителството, да ускори прехвърлянето на войскитѣ ни на западната граница за отбрана на столицата.

Първата среща, що имахме съ пристигането ни въ Одринъ на 15/28 май, бѣ съ началника на Оперативния отдѣлъ при главната квартира полковникъ Нерезовъ, толкозъ повече, че сега той

¹⁾ Le sort de l' Empire ottoman par André Mandelstam, 1917., с. 47, 48.

замѣстваше отсъстващия по болестъ началникъ щаба на действащата армия — генералъ Фичевъ.

Съ пълна самоувѣреностъ полковникъ Нерезовъ поддържаше, че сръбско-гръцката армия неминуемо ще бжде сразена въ най-непродължително време. Изправенъ предъ една отъ голѣмитѣ стенни карти, той съ авторитета и тона на военачалникъ, сигуренъ въ безпогрѣшността на своитѣ предвиждания, се постара да ни обясни разположението на нашитѣ и ония на съюзницитѣ войски, тѣхното прегрупиране и пр., често повтаряйки:

„Тукъ нашитѣ войски образуватъ истински чукъ, който ежечасно може да се стовари върху главитѣ на противницитѣ и да ги смаже, ако ни нападнатъ; тамъ имаме други подобенъ чукъ и т. н. и т. н. Шансоветѣ ни за успѣхъ сж 100%. Трѣбва само да се гарантираме часъ по-скоро откъмъ турцитѣ, да не би и тѣ да ни нападнатъ едновременно съ вѣроломнитѣ ни съюзници. Не бива да се пропуца сгодния случай.“

При тия думи на полковника, Ризовъ ликуваше. Той често ме поглеждаше, като да искаше да каже: Видишъ ли, приятелю, че нѣма защо да се боимъ? Това бѣ въ отговоръ на моитѣ опасения, нееднократно изказани отъ менъ презъ време на пътуването ни.

На 16/29 с. м. отъ 4 до 8 часа следъ обѣдъ прекарахме съ генералъ Савова. Споредъ него не по-малко отъ 30—40 дни били необходими за окончателното съсрѣдоточаване на войскитѣ ни противъ сърби и гърци. Следъ туй, ако не влѣзѣли въ правия пѣтъ, сме могли буквално да ги смажемъ. Въ туй нѣмало никакво съмнение. И той като полковникъ Нерезовъ ни говори за шансове 100%. Важно, много важно било само, чрезъ известни комбинации отъ политическо естество, правителството да му гарантирало гърба откъмъ турцитѣ; съ последнитѣ трѣбвало „незабавно да се споразумѣемъ съ огледъ на бждещи планове“. Тукъ генералъ Савовъ се впусна въ политика. По всичко личеше, че се чувствуваше дълбоко оскърбенъ, за гдето, и следъ като му се повѣри командването на всичкитѣ ни въоръжени сили, надъ него продължаваше да тежи процесътъ за сждене на министритѣ отъ либералния кабинетъ, на който и той бѣ членъ на времето. Критикувайки действията на правителството, той натърти, че билъ настѣпилъ часа да се дадѣла нова ориентировка на нашата политика, и желателно било да дойдатъ на власть стамболовиститѣ и да ударимъ въ водитѣ на Тройния съюзъ. Не сторимъ ли това о време, отговорноститѣ щѣли да бждатъ голѣми. Лично Даневъ билъ добъръ човѣкъ, но времето му минало. На чело на управлението трѣбвало да застанатъ лица, ползуващи се съ довѣрието на Берлинъ и Виена.

Какъ сж гледали, обаче, презъ оня периодъ на балканската криза централнитѣ сили на България, се вижда, между прочемъ, отъ едно частно писмо на фонъ Яговъ до графъ Берхтолда отъ 10/23 мартъ с. г.

Следъ като казва, че не билъ съгласенъ Солунъ да се даде на българитѣ въ замѣна на Силистра, която тѣ биха отстъпили на румънитѣ, и че само Румъния и Гърция представлявали една преграда за славянската вълна на Балканитѣ, фонъ Яговъ добавя

че била слаба надеждата му да се привлече България въ Тройния съюзъ.

„На царь Фердинандъ, както и Вие сами казвате, никакъ не може да се разчита. Лицата, които го окръжаватъ, а, може би, и самиятъ той сж при това много здраво, съ златни вериги привързани къмъ Франция. Сегашниятъ кабинетъ е напълно русофилски, и г. Даневъ ми изглежда да е не само единъ нетактиченъ, но и съвсемъ несигуренъ ръководителъ. Въ народа още живѣе вѣрата въ царь-Освободителя. Съ този егоистично хитъръ, много съзнателенъ селски народъ ще може тео voto да се предприеме нѣщо, едва следъ като той се насити на руското опекунство

На туй отгоре азъ си задавамъ и въпроса: не сме ли малко понадеявали ние България, като мощенъ факторъ? Изглежда, че по настоящемъ — макаръ и следъ достойни за отбелязване подвизи — България е къмъ края на своитѣ сили“.)

Както виждаме, българската политика се е намирала между два стола. Губейки постепенно довѣрието на Антантата, тя не се е ползувала съ довѣрието и на Тройния съюзъ.

Както и да е, добититѣ отъ генералъ Савовъ и полковникъ Нерезова впечатления особено насърчиха Д. Ризова. Сега той стана още по-работоренъ. Импулзивенъ какъвто бѣ, той сочеше сега юмрукъ на Бѣлградъ и на всички, които не мислѣха като него за доскорошнитѣ му добри приятели — сѣрбитѣ.

Вечеряхме въ клуба заедно съ генералитѣ Георги Вазовъ, Цѣновъ, Янковъ, полковницитѣ Нерезовъ, Найденовъ и др. Всички гледаха съ вѣра и спокойствие на близкото бждаще, убедени, ако стане нужда да воюваме въ новитѣ блѣскави успѣхи на българското оръжие.

На забележката ми, че трѣбва да се държи смѣтка за добрата подготовка на сѣрбитѣ; че при една нова война тѣ ще се биятъ много по-храбро отколкото предъ Одринъ, защото ще се биятъ за задържане на заграбена отъ тѣхъ българска Македония и пр., — нѣкои отъ присѣтстваващитѣ ми отговориха съ възражения, пропити отъ рицарска самонадѣяностъ.

* * *

На 17/30 май, вследствие една телеграма отъ Гешова, заминахме обратно за София. Тукъ пристигнахме късно презъ нощта.

Въпрѣки напредналия частъ, на гарата при менъ се яви единъ чиновникъ отъ външното министерство да ми съобщи, че министъръ-председателътъ ме чакалъ дома си. Отидохъ веднага и подробно му докладвахъ за виденото и чуто въ Одринъ.

Следъ като ме изслуша съ голѣмо внимание, Гешовъ дълбоко се замисли. Владѣещиятъ въ Главната квартира оптимизъмъ не само силно контрастираше съ неговото настроение, но и много го плашеше. По природа противенъ на смѣлитѣ жестове, той ми правѣше впечатление на човѣкъ искрено убеденъ въ безполезността отъ едно по-смѣло противодействие. Сякашъ последнитѣ

1) Die Grosse Politik, т. 34 II, с. 548, № 13012.

пружини на неговата енергия бѣха сломени. И смуцението му изглеждаше толкозъ по-голѣмо, че се чувствуваше изоставенъ и отъ Русия. Съ гласъ, въ който звучеха акценти на тежко разочарование, той ми каза, че Сазоновъ съветвалъ да отстѣпимъ на сѣрбитѣ Струга, Крушово, Велесъ, Кратово и Егри-паланка, но че правителството отговорило отрицателно, защото . . . И завърши недоизказаната си мисль съ думитѣ, че тоя именно день, 17/30 май — деньтъ, когато се склучи мира въ Лондонъ, поднелъ писмено оставката на кабинета, препорѣчвайки на царя да натовари съ образуване на новото правителство генералъ С. Паприкова, който най-добре можелъ да ликвидира създалото се положение.¹⁾

Смутенъ бѣ Гешовъ и отъ преднамѣренитѣ оплаквания на Панасъ, че нашитѣ военни подготовлявали нѣкакво движение къмъ Лангаза, че въобще гледали да проникнатъ въ окупиранитѣ отъ гърцитѣ мѣста, че ако това станѣло, сблъскването между войскитѣ на дветѣ страни било *неминуемо* и че, най-после, отговорността за послѣдствията щѣла да понесе България.

Интересно е, че тия оплаквания зачестиха, следъ като, по искането на Атина, между дветѣ правителства — при една необичайна примирителностъ отъ грѣцка страна — се приключиха на 21 май (3 юний) преговоритѣ между делегата на нашата Главна квартира генералъ Н. Ивановъ и началника щаба на грѣцката армия полковникъ Дусманисъ за прокарването на една демаркационна линия между заетитѣ отъ нашитѣ и грѣцкитѣ войски територии. Тая линия започваше отъ Валандово, северно отъ Дойранъ, и завършваше на морето северно отъ Елефтера.

Колко любезни сж били гърцитѣ по онова време, се вижда и отъ донесенията на нашия делегатъ при Грѣцката главна квартира генералъ Хесапчиевъ.

На 22 май (4 юний) той телеграфира отъ Солунъ Гешову:

„ . . . Считаамъ за не излишно да помена, че при краткитѣ преговори гърцитѣ показаха голѣма примирителностъ и желание за споразумение. Понеже Негово Величество кралтъ присѣтствува на молебена по случай тезоименния день на нашия царъ и прие парада на нашитѣ войски, Главната квартира одобри моето предложение, щото нашата тукашна дружина да приеме участие въ парада по случай тезоименния день на кралъ Константина. Въ отговоръ на моитѣ постѣпки по тоя поводъ, кралтъ изпрати адютанта си да изрази неговата благодарностъ за честъта, която му се прави. Следъ парада

1) Ето тая оставка:

„Ваше Величество,

Телеграфътъ ни донесе известието, че договорътъ за миръ съ Турция е днесъ подписанъ. Съ това подписване се свърши една война, която прослави българското име и възвеличи българското отечество. Но съ това подписване се почва и ликвидирането на резултатитѣ, добити отъ борбата на съюзницитѣ противъ Турция. Затова ликвидиране може би Ваше Величество ще намѣрите, че е необходимо да се повѣри управлението на страната на новъ кабинетъ. За да дамъ възможностъ да се състави подобно ново министерство, азъ имамъ честь да помоля Ваше Величество да благоволите и приемете оставката на председателствуемия отъ мене кабинетъ.

Като благодаря отъ негово и мое име на Ваше Величество и пр. и пр.

София, 17 май, 1913 г.

Ив. Ев. Гешовъ“.

на войските отидохме въ двореца да поднесем на Негово Величество на шитѣ почтителни поздравления. Кралътъ ни изрази своето задоволство, че спознатието по раздѣлната линия е постигнато тъй бърже.“¹⁾

Сщиятъ телеграфира и на генералъ Савова:

„Презъ време на краткитѣ преговори, които водѣ генералъ Ивановъ по опредѣлене раздѣлна линия между съюзнитѣ войски, гръцкитѣ началници шаба на армията даде доказателства на голѣма примирителностъ и желание за спознатието. Уреди се въпросътъ по превозването на разни материали на нашитѣ армии, отпустнаха задържанитѣ натоварени вагони, съгласиха се да остане нашата рота да охранява желѣзницата, която експлоатираме, и да попрашимъ разваления отъ гръцкитѣ войски участъкъ по съединителната линия Карасули—Килиндиръ.

Вчера кралътъ прати адютанта си да ми предаде неговата покана да посетимъ съ генералъ Иванова броненосеца Аверовъ, който сега е тукъ. Построениятъ екипажъ отдаде почестъ при свиренето на „Шуми Марица“. . . Когато напушахме броненосеца, отдаде се почестъ, музиката свири „Шуми Марица“, българското знаме се вдигна при топовни гърмежи. Молихъ да поднесатъ на краля нашата дълбока признателностъ за това негово благоволение.“²⁾

Все около това време Гешовъ телеграфира Хаджимишеву да протестира предъ гръцкото правителство, за гдето при с. Зарово гръцки войници дали трийсетъ пѣхотни изстрели противъ нашитѣ и ранили едного отъ тѣхъ.³⁾

Продължаваха и преследванията на мирното население. На постѣпкитѣ на пълномощния ни министръ въ Атина, Коромиласъ цинично отговаряше, че нищо не знаелъ по този въпросъ и че намиралъ даванитѣ му сведения преувеличени.⁴⁾

Между това известниятъ гръцки злодѣй-андартъ капитанъ Зой всѣваше страхъ и трепетъ въ цѣло Солунско.

* * *

Останалъ временно на чело на управлението, до като се образува новиятъ кабинетъ, Гешовъ трѣбваше да се види за последенъ пжтъ въ живота си съ Пашича. Срещата стана на 19 май (1 юний), въ Царибродъ, за гдето съ специаленъ влакъ отпжтувахме отъ София, той, Д. Ризовъ, Спалайковичъ и азъ. Нашиятъ президентъ бѣ силно смутенъ. Неприятно бѣ това пжтуване и за насъ. Обладани отъ мрачни мисли, ние почти не си проговорихме по пжтя. Като че ли отивахме да присжтствуваме на погребението на Балканския съюзъ.

Точно въ 9¹/₄ ч. вечерята въ Царибродъ пристигна и Пашичъ, сжщо съ специаленъ влакъ идещъ отъ Нишъ. Срещата на двамата първи министри на дветѣ „братски, съюзни“ държави бѣ неизразимо хладна. Множество любопитни стоеха на перона съ погледи устремени къмъ нашия вагонъ-салонъ, гдето Пашичъ биде поканенъ.

Следъ пресилени учтивости седнахме на трапезата, като гости на Гешова. Къмъ края на вечерята се направиха опити за при-

1, 2, 3, 4) Докладъ и пр. 1076 (233), 1078 (241), с. 1076 (234), с. 1078 (234).

стжпване къмъ целта, що ни бѣ събрала: размѣна на мисли по възникналитѣ спорове и намиране начинъ за тѣхното полюбовно изглаждане. Разговорътъ ни се развиваше бавно, съ прекъсвания. Ние бѣхме сподавени отъ душевна жвака. Напраздно Д. Ризовъ се силѣше да създаде по-добро настроение и да внесе известна нота на интимность. Опититѣ му гаснѣха въ царящата атмосфера на фалшъ и студенина. Не помагаша и дружелюбнитѣ му обръщения къмъ стария му приятель „чика Никола“, съ когото отдавна бѣше на „ти“. Последниятъ, гладейки нервно брада, мжчно прикриваше вѣрата си, че всичко върви къмъ кървава саморазправа. Това се четѣше по блѣдото му въ тоя моментъ лице. Винаги шедъръ иначе въ обещанията си, които предварително бѣ решенъ да не изпълни, сега той на всѣки зададенъ въпросъ отговаряше уклончиво или съ тягостно мълчание. Гешовъ отъ своя страна бѣ крайно неспокоенъ. Той изглеждаше на човѣкъ, който съ дълбоко впита въ душата безкрайна тжга вижда собствената си рожба да загива въ неотразима катастрофа. Суетни бѣха и новитѣ опити на Д. Ризовъ да инвокира възвишенитѣ славянски идеали, племенната солидарность, общността на интереситѣ ни, блѣскавитѣ бждещи перспективи на двата тѣй сродни народи и пр. — предъ които трѣбвало да изчезнатъ всички малки и голѣми недоразумения и раздори. Нищо не помагаше. Спалайковичъ, който презъ цѣлата балканска криза игра една тѣй нелоялна роля по отношение на България, сега сжщо малко говорѣше, ограничавайки се въ общи безлични фрази, но за това пѣкъ погледитѣ му и изражението на лицето му издаваха безпредѣлна злоба и ненавистъ, които повече отъ всѣкога сега той изпитваше къмъ всичко българско.

Убеденъ, че отъ тая среща нѣма нищо добро да излѣзе, азъ съ предварителното съгласие на Гешова, предложихъ, съ цель да се печели поне време, да се уреди втора среща въ Солунъ, на която да присжтствува и Венизелосъ.

Давайки си видъ, че приематъ тая идея, Пашичъ и Спалайковичъ побързаха да забележатъ, че най-добре било новата среща да стане въ Петроградъ. Тамъ можели да се събератъ четиритѣ първи министри, та, въ тѣхно присжтствие, да се произнесѣлъ и арбитрѣтъ по нашия споръ.

Това предложение бѣ прието по принципъ отъ Гешова, съ уговорка, обаче, че по въпроса той трѣбвало да се посѣветва съ своитѣ колеги и да се съгласи съ тѣхъ досежно програмата на тая среща.¹⁾

Дума стана и за обнародването на договора съ всичкитѣ му приложения, на което Гешовъ отдавна напраздно настояваше. Сега вече Пашичъ се съгласи, съ предумишлената резерва обаче, това

¹⁾ При всичко че предложението си за една среща въ Солунъ азъ направихъ въ съгласие съ Гешова, по-сетне Т. Теодоровъ каза предъ парламентарната изпитателна комисия: „Ние бѣхме противъ да отидемъ въ Солунъ, защото знаехме, че ще се караме и ще се разотидемъ“. А досежно отиването на четирмата министри-председатели въ Петроградъ, Гешовъ каза предъ сжщата комисия: „... Но ние въ министерския съветъ не можахме да се съгласимъ, и азъ оповестихъ оставката си“. Приложение и пр., стр. 204, 147.

да станѣло „само ако нашитѣ владѣтели и рускиятъ императоръ дадѣли сѣщо съгласието си“.

Цельта му бѣ и сега да осуети исканата отъ наша страна публикация.

Следъ като размѣнихме още по нѣкоя и друга незначителна дума, безъ да навлѣземъ въ сѣщността на главния въпросъ, що ни бѣ ужъ събралъ, редактирахме едно бѣзсѣдържателно комюнике за състоялата се среща, констатирайки „добритѣ разположения на дветѣ страни за изглаждане на недоразуменията“, и съ туй турихме точка на мжчителнитѣ разговори. Приличахме на свещеници, които служатъ литургия, безъ да вѣрватъ въ Бога. . .

Къмъ полунощъ Пашичъ хладно се сбогува съ трима ни и си замина обратно. Заминахме си и ние за София заедно съ Спалайковича. Гешовъ и Д. Ризовъ се прибраха по домоветѣ си, а Спалайковичъ и азъ останахме да прекараме останалото отъ нощъта въ специалния вагонъ на гарата, безъ да си говоримъ, — подъ предлогъ на голѣма умора.

Надеждата за разбирателство чезнѣше все повече и повече. Впрочемъ, преди да стане свиждането на Пашича съ Гешова въ Царибродъ, Сърбия е била решена вече да воюва.

На 20 май (2 юний) френскиятъ посланикъ Дюменъ въ Виена телеграфира на Пишонъ, че току-що завърналиятъ се отъ Бѣлградъ Иованъ Иовановичъ му заявилъ, какво войната между Сърбия и Бѣлгария се налагала „като една абсолютна необходимостъ“.

„Въпрѣки срещата — продължава Дюменъ — която идната нощъ вѣроятно ще стане между Пашичъ и Гешевъ, г. Ивановичъ смѣта за невъзможно постигането на каквото и да било споразумение“¹⁾.

* * *

По поводъ на Царибродската среща, графъ Пурталесъ телеграфира на Бетманъ Холвегъ, че руското правителство изглеждало да се надѣва, штоо съвещанията въ Солунъ да доведатъ до единъ резултатъ, „който би направилъ излишенъ неблагоприятниятъ за Русия арбитражъ“.

„Много по-малко оптимистично—продължава Пурталесъ—се изрази гуканиятъ бѣлгарски пълномощенъ министъръ Бобчевъ, който действително признава, че разговоритѣ между Гешовъ и Пашичъ били водени въ примирителенъ духъ, обаче подчертава, че тѣзи разговори били отъ общъ характеръ, и че сѣществуващитѣ мжнотии между Бѣлгария и Сърбия никакъ не били зачекнати. Сѣщо досежно конференцията въ Солунъ г. Бобчевъ се изказа скептически. Ползата за Бѣлгария, обаче, отъ тая конференция се състоела въ това, че тя—Бѣлгария—щѣла да спечели време за прехвърлянето войскитѣ си на сръбската граница.“²⁾

Че наистина Русия се стараше да избѣгне арбитража, това не подлежеше на съмнение.

„Тѣ (руситѣ) искаха, казва Гешовъ, миролюбиво да се свърши работата, за да не отиваме до арбитража на Русия, защото нейното положение бѣше

¹⁾ Френска жълта книга, 1912 г. II, № 309.

²⁾ Die grosse Politik, т. 35, с. 20.

много трудно; тя имаше да решава въпроса между насъ и сърбитѣ. Понеже отъ една страна нейното правителство не можеше да излѣзе вѣнъ отъ рамкитѣ на договора, и понеже отъ друга страна то искаше да задоволи и сърбитѣ, затуй правѣше всевъзможни усилия да може да ни застави да се съгласимъ доброволно съ сърбитѣ по тѣзи въпроси.“¹⁾

Все въ връзка съ Царибродската среща, на 20 май (2 юний) Гешовъ телеграфира Бобчеву, че публикацията на договора ни щѣла крайно да улесни задачата на Русия по арбитража и между България и Сърбия, като тури край на легендитѣ, които толкозу много помрачили „ясното и сравнително лесно дѣло на нашия споръ съ Сърбия“, добавяйки:

„Възползвайте се отъ случая да изтъкнете Сазонову, че сърбитѣ се блазнятъ и насърдчаватъ отъ нѣкакви желанія на Румѣния и Турция да ни нападнатъ въ случай на въоръженъ конфликтъ между насъ и съюзниците. Настойте, че, ако Русия осжда подобенъ конфликтъ, тя трѣбва да подеждува и предъ нашитѣ съюзници—да не заискватъ нови съюзи, и предъ Турция и Румѣния—да не вливатъ масло въ огъня, като обръщатъ благосклонно внимание на подобни заисквания. Братоубийствената война може да се избѣгне само съ енергически въ тая смисълъ постѣпки отъ страна на Силитѣ и особено на Русия.“²⁾

Два дѣня преди да подаде горната своя депеша, т. е. въ вечерието на свиждането въ Царибродъ, Гешовъ получава отъ М. Маджарова изъ Лондонъ следната твърде бърза телеграма:

„Споредъ мене, за да се избѣгне войната съ Сърбия, има само едно срдство: да прехвърлимъ войскитѣ си по-скоро въ София и следъ това да предложимъ на сърбитѣ, въ единъ опредѣленъ срокъ, да започнатъ изпразването на неспорната зона въ Македония, разбира се, ако до тогава не приемемъ руския арбитражъ. По никой начинъ не трѣбва да се съгласяваме на преговори вѣнъ отъ нашитѣ конвенции. Време е да повишимъ тона; за да види свѣгътъ, особено руситѣ, че не се страхуваме отъ война съ сърбитѣ. Предложения за нѣкаква си конференция между съюзниците е една примка. Азъ взехъ да мисля, че гърцитѣ сж уплашени и че могатъ да предпочитатъ едно споразумение съ насъ, отколкото да се изложатъ на погромъ. Ще трѣбва да се споразумѣемъ още отъ сега съ Черна Гора за смѣтка на Сърбия. Поведението на сърбитѣ е гѣй безчестно, щото ни освобождава отъ всѣкакви задължения къмъ тѣхъ. Боя се да не би руското правителство, при голѣмото си желание да запази съюза и избѣгне стълкновението, да се поддаде на сръбския блѣфъ.“³⁾

* * *

Тъкмо когато Гешовъ отправяше горещи молби къмъ Петроградъ да се не позволява на съюзниците ни да ни нападнатъ, въ Солунъ на 19 май (1 юний) биде подписанъ отъ Бошковича, сръбския представителъ въ Атина, и Александропуло, грѣцкия — въ Бѣлградъ, противобългарскиятъ договоръ между Гърция и Сърбия. Съ тоя вѣроломенъ актъ бѣ нанесенъ последниятъ ударъ на Балканския блокъ.

¹⁾ Приложение и пр., с. 138.

^{2), 3)} Докладъ и пр., с. 490 (141), с. 489 (136).

Въ същност, това бѣ едно оформяване на ония приятелски връзки между Сърбия и Гърция, които станаха особено интимни по време на Лондонскитѣ преговори. За да не остане Гърция изолирана въ борбата си противъ България по въпроса главно за Солунъ, Венизелосъ влиза въ споразумение съ първия сръбски делегатъ Стоянъ Новаковичъ и тъй се поставятъ основитѣ на гръцко-сръбското сътрудничество.¹⁾

Впрочемъ, въ това сътрудничество голѣма смѣтка намираше и Сърбия за домогванията си противъ насъ и за осигуряване една обща граница съ Гърция.²⁾

При туй положение на нѣщата, Гешовъ си подаде оставката. При все туй той продължаваше да изпълнява функциитѣ на министъръ-председателъ и министъръ на външнитѣ работи. На 20 май (2 юний) той телеграфира генералъ Савову:

„Днесъ Неклюдовъ ми прочете следната депеша отъ Сазонова, по която моля да ми дадете вашето мнение, като имате предъ видъ, че ние принципиално, следъ като изслушахме Васъ по Великденъ, приехме демобилизацията, та не можемъ сега се отказа отъ нея. Не е вѣрно само, че сме си съгласили да намалимъ армията си до една трета или една четвъртъ отъ сегашния ѝ съставъ. Ето депешата, както тя е предадена тукъ, въ Атина и въ Бѣлградъ:

„Нашето предложение за разномѣрно съкращение състава на съюзнитѣ армии следъ сключването на прелиминарния договоръ получи по принципъ съгласието на съюзницитѣ. България е съгласна да доведе до една трета или една четвъртъ часть сегашниятъ си съставъ. Сърбия е съгласна да остави 80 или 100 хилядна армия, което се равнява приблизително на една трета часть отъ нейната армия. Гръцкиятъ министъръ, като заяви, че ще се допита до краля, изказа принципиално съгласие да се доведе гръцката армия приблизително до размѣра на сръбската, и молилъ да се уведоми, въ каква цифра би се изразило съкращението на българската армия, ако тя се намали до една трета часть. Тѣй като вече предварителниятъ миръ е подписанъ, желателно е да се пристѣпи къмъ конкретното осъществяване на нашето предложение. За това на съюзницитѣ принадлежи точно да се споразумѣятъ по този въпросъ, находящъ се въ тѣсна връзка съ въпроса за разграничението на окупационната зона между българитѣ и гърцитѣ.“³⁾

¹⁾ Вж. продължение въ студията: „Великата гръцка политика“ отъ Вентирисъ въ „Елефтеронъ Вима“ отъ 24 януарий 1931 г. Цитирамъ по превода на Иванъ Доревъ, „Зора“, брой 3476 отъ 7 февруарий 1931 г.

²⁾ Въ „Revue des deux mondes“ отъ януарий 1931 г. е помѣстена статия отъ Verax: „Le roi Alexandre de Yougoslavie“, въ която на стр. 53 се казва между друго: Следъ разгромването на турцитѣ отношенията между сърбитѣ и българитѣ бѣха влошени. Двама народа бѣха забравили своето братство по оръжие и мислѣха само за разногласията изникнали въ момента на дѣлбата на завоюванитѣ земи. Бѣ достатъчна само една случка, за да избухне една нова война. Желаящи единъ излазъ на морето, сърбитѣ окупираха Дурацо още презъ време на разискванията въ Лондонъ. Италия и Австрия, обаче, гледаха съ лошо око на този устремъ къмъ Адриатика. Позовавайки се на съгласенията отъ 1897 г. тѣ поканиха сърбитѣ да опразнятъ албанския брѣгъ. Отклонени отъ естественото имъ разширение къмъ западъ, тѣзи последнитѣ се обърнаха къмъ Егейското море и подписаха съ гърцитѣ на 1-й юний 1913 г. единъ договоръ за съюзъ, осигуряващъ за тѣхъ обща граница“.

³⁾ Докладъ на парламентарната изпитателна комисия, томъ първи. София, 1918 г., с. 490 (142).

Въ отговоръ на това генералъ Савовъ телеграфира на 22 май (4 юний) Гешову:

„ Демобилизацията не може да се допустне, освенъ при условие, сърбитѣ предварително да изпразнятъ земитѣ, принадлежащи намъ по договора, или да имаме предварителната гаранция отъ всички Велики сили, че договорътъ ще бжде изпълненъ отъ страна на Сърбия въ точностъ. Относно процента на войскитѣ, които трѣбва да останатъ следъ демобилизацията, трѣбва, споредъ мене, настоятелно да се придържаеме до принципа: България въ Македония да остави толкова войски, колкото ще държатъ сърби и гърци взети заедно. Посоченитѣ отъ Сазонова норми за сърбитѣ и гърцитѣ сж невѣрни, защото, споредъ най-точнитѣ данни, които щабътъ притежава за числения съставъ на сръбската и гръцката армии презъ войната ни съ Турция, Сърбия по списъкъ е извадила 201,115 души, Гърция 80,000, а България, по списъкъ, 600,000 души. При тия данни, ако се придържаеме до руското предложение, България ще трѣбва да остави 200,000 души, Сърбия 66,000, Гърция — 22,000 души. Нѣщо, очевидно, на което нито сърбитѣ, нито гърцитѣ ще се съгласятъ.

За да може правителството да има една вѣрна ориентировка за своята политика, считамъ за дългъ да доведе до сведения на министерския съветъ че нашето положение въ военно отношение, благодарение на взетитѣ извънредни мѣрки още преди подписването на мира, сега, когато се подписва е добро, защото, отъ една страна, по всичко изглежда, че Турция почти ще изпълни условията за демобилизацията, защото почна и тя да изтегля войскитѣ си отъ Чаталджа,— обстоятелство, което ни разврзва ржцетѣ да изтеглимъ отъ тая линия всичкитѣ си войски, като оставимъ само онова, което е необходимо за порядъка и пограничната служба; отъ друга страна, благодарение на бързото превозване, нашата столица утре вечеръ е прикрита и окончателно осигурена. Къмъ 31 май нашето положение въ Македония ще бжде таково, че сами сърбитѣ ще почувствуватъ необходимостта да станатъ поговорливи, а къмъ първата половина на юний нашето положение на всички театри ще бжде таково, че самитѣ тѣхни покровители, за да ги избавятъ отъ явната гибелъ, ще побързатъ да ги накаратъ да приематъ договора напълно“.

Понататъкъ ген. Савовъ съ ентузиазъмъ говори за „извънредно“ подигнатия духъ на армията ни, следъ подписването на мира и следъ като на всички станало известно коварството на сърби и гърци.

И завръшва:

„Благодарение на този високъ духъ, армията, по зова на своя царь — главнокомандующия — и правителството, за реализиране нашитѣ национални задачи ще се бие отново съ сжщата готовностъ на самопожертвование, както се би до сега на тракийскитѣ и македонскитѣ бойни полета, и ще покрие народа, на когото тя е дете, отново съ слава. Заради това, доколкото курсътъ на политиката ни зависи отъ способността на армията ни, правителството може да бжде гарантирано за една енергическа политика следъ 10—15 дня, считани отъ днесъ.“¹⁾

Интересно е, че около това време Дедкасе съобщава отъ Петроградъ на Пишона, какво, споредъ единъ току-що полученъ

¹⁾ Докладъ и пр., с. 491 (144).

рапортъ отъ Софийския руски воененъ агентъ, нашата армия била способна да победи съединенитѣ армии на Сърбия и Гърция.¹⁾

Тѣй или иначе, горната генералъ Савова телеграма, предназначена да успокои и насърдчи правителството, същевременно бѣ и знаменателна. Ала, въпрѣки всички успокоения, Гешовъ предпочиташе по-скоро да напусне властѣта, отколкото да дочака единъ кървавъ конфликтъ съ съюзницитѣ. Това самъ той ми съобщи следъ получаване на горната Савова телеграма.

Въ туй време — на 22 май (4 юний), на пътъ отъ Парижъ за София, Даневъ телеграфира на министъръ-председателя отъ Виена:

„По въпроса за Солунъ Тардио ми каза, че руситѣ били противъ България.

Изволски не вижда изходъ отъ положението. Той разбира нашата неотстъпчивостъ, но обяснява и сръбската, понеже сръбитѣ не излизатъ на морето, както мечтаеялъ Миловановичъ, и срещу който излазъ само, той биль готовъ да се откаже отъ Македония. Изволски подозира България въ готовностъ да се споразумѣе съ Австрия, впрочемъ, подозрение всеобщо въ Парижъ, както направила (България) презъ босненската криза“.

На въпроса, приемаме ли арбитражъ по спора съ Гърция, отговорихъ, че ще приемемъ, ако предварително Русия ни гарантира Солунъ“.

По спора ни съ сърби и гърци говорилъ Даневъ въ Парижъ и съ председателя на Републиката.

„По отношение на Гърция, приключва той телеграмата си, нарочно подчертахъ, че Солунъ е необходимъ за България. Голѣмо бѣше, обаче, моето очудване, когато председателътъ на френската република ми отвърна, че други, еднакво като мене квалифицирани лица да представляватъ България, сж говорили въ друга смисълъ. Задоволихъ се да повтора, че това не е само моето мнение, но и на цѣла България“.²⁾

* * *

Продължавайки, по нареждане на Гешова, бавенето си въ София, азъ ежедневно почти се срѣщахъ съ видни наши политици и общественици. Чести свиждания имахъ и съ д-ръ Н. Генадиевъ. Убеденъ, че на всѣка цена сръбитѣ ще искатъ да задържатъ Македония, и че никакво разбирателство съ тѣхъ било направо, било посредствомъ Русия, нѣма да се постигне, той намираше, че само едно радикално разчистване на смѣткитѣ ни съ съседното кралство ще тури край на вѣковнитѣ ни спорове. Това, обаче, и той подържаше при условие, предварително да се споразумѣемъ съ румънитѣ, а при възможностъ — и съ турцитѣ.

Въ тая смисълъ Генадиевъ бѣ говорилъ на 21 май (3 юний) и съ царя. Същевременно той залѣгаше твърде много за бързото изглаждане на избухналия остъръ конфликтъ между Н. Величество и генералъ Савовъ вследствие една дързка телеграма, която последниятъ бѣ му отправилъ съ предупреждение, че ако той се мѣси

¹⁾ Френска жълта книга, 1912 II, № 326.

²⁾ Докладъ и пр., с. 493 (145).

въ чисто военнитѣ работи на Главната квартира, „можемъ да имаме единъ Седанъ“...

Мимоходомъ казано, за уравниенето на този конфликтъ на 22 май (4 юний) Добровичъ и Ив. Стояновичъ заминаха за Одринъ да увещаватъ Савова да се извини на царя. Така и стана. Въ случая за генералъ Савова се застъпи и Гешовъ.

Сжщиятъ день вечерьта бѣхъ приетъ отъ царя. Отваряйки дума за оставката на Гешова, той многократно изказа съжалението си, че остритѣ разногласия между Малинова, д-ръ Генадиева и останалитѣ либерални водачи правѣли невъзможно образуването на едно коалиционно министерство, въ което той желаелъ да види и демократитѣ.

Досежно предстоящото отиване на Данева и Т. Теодорова въ Петроградъ Н. Величество бѣ скептикъ. Той бѣ увѣренъ, че руското правителство ще направи всичко да избѣгне арбитража и да облагодѣтелствува съюзницитѣ ни на наша смѣтка. Съ огледъ на всички възможни евентуалности, въ интереса на България било да се опитаме, макаръ въ последния часъ, да се помиримъ поне съ Гърция.

Вземайки поводъ отъ тая мисль на царя, позволихъ си да забележа, че не по-малко необходимо е да се постарамъ, макаръ и въ последния часъ, да се разберемъ и съ румънитѣ. Видѣ ми се, обаче, че Н. Величество бѣ изгубилъ всѣка надежда за това. Още по-малко вѣрваше той въ нѣкакво разбирателство съ сѣрбитѣ. Впрочемъ, едва ли нѣкой у насъ допушаше вече това. Всички бѣха убедени, че въпросътъ за нашето ограбване окончателно е решенъ отъ съюзницитѣ ни и че особено сѣрбитѣ сж готови, ако стане нужда, и съ оржжие да отстоятъ онова, което тѣ отдавна наричаха вече тѣхно „право“, тѣхни законни „придобивки“.

Пък и самитѣ сѣрби не криеха това.

Все пакъ нѣкой отъ нашитѣ управници, като Т. Теодоровъ, Александъръ Людскановъ и др., продължаваха да разчитатъ на благоволенieto на Русия.

* * *

Какво бѣше настроението по онова време въ България, може да се сжди и отъ обстоятелството, че дори и най-миролюбивитѣ между партийнитѣ ни водачи не изключаваха една предстояща война съ сѣрбитѣ, *ако последнитѣ не напустнатъ доброволно заграбенитѣ отъ тѣхъ намъ припадащи се земи.*

Изключенията бѣха рѣдки. Отъ министритѣ най-решително възставаше противъ всѣка военна акция Т. Теодоровъ. И той, обаче, допушаше, че такава можела да се предприеме, но по-късно, следъ като се изчерпятъ всички мирни срѣдства за уреждане спора ни съ Сѣрбия. Ако и подиръ туй бѣлградскитѣ управници не отстъпѣли, тогава войната щѣла да бжде напълно оправдана. Сега трѣбвало да си разпуснемъ войскитѣ да си отидатъ по домоветѣ. Тѣ сме щѣли да дадемъ най-добро доказателство на Русия, па и на цѣль свѣтъ, за искреното си желание по миренъ начинъ да се разберемъ съ съюзницитѣ си. Пъкъ като нѣмало войска подъ зна-

мената, нѣмало да има и изкушение за военнoлюбцигѣ. А до есень много нѣщо могло да се измѣни.

До като Теодоровѣ ми говорѣше на горната тема на 23 май (5 юний), въ министерството на финанситѣ дойде Неклюдовѣ. Главната цель на неговото посещение бѣ да иска отъ Теодорова да въздействува на Гешова, да си оттегли оставката. Изглежда, че на Данева руската дипломатия не гледаше вече съ нѣкогашното пълно довѣрие.

Когато на 16/29 май специалниятъ делегатъ на Бѣлградското правителство въ Петроградъ Генчичъ заговорилъ на Коковцева за „некоректното държане на Бѣлгария“ и за Даневитѣ посещения въ Буда-Пеща и Берлинъ — които още на времето тѣй много бѣха експлоатирани отъ сърбитѣ — рускиятъ министъръ-председателъ му отговорилъ: „Имате пълно право, и ние знаемъ това“.1)

Подиръ срещата си съ Т. Теодорова навестихъ сжщия день после обѣдъ Данева у дома му. Неговиятъ оптимизъмъ, сравняванъ съ мрачното настроение на Гешова и Теодорова, правѣше впечатление. Не безъ основание, при това, упрѣкваше той Гешова още и за туй, че, безъ да го предупреди, особено като председателъ на Камарата, си билъ подалъ оставката. Не се напушала властѣта тъкмо тогазъ, когато се изисквало най-голѣма твърдостъ и куражъ.

Говорейки за мжчнотиитѣ на момента, Даневъ ми каза още, че отъ разговоритѣ си съ Изволски, Поанкаре, Пишонъ и др. въ Парижъ, при завръщането си отъ Лондонъ, той извлѣкълъ впечатлението, че въ края на краищата Сърбия могла да отстѣпи.

Подиръ тоя разговоръ заедно отидохме въ министерския съветъ. Тукъ заварихме Гешова дълбоко угриженъ. Говори се пакъ по положението, безъ да се каже нѣщо сжщественно.

Надвечеръ отново бѣхъ приетъ отъ царя. Недоволенъ отъ всичко и всички, той съ възмущение ми говори за нелоялността на нашитѣ съюзници, изказа негодуването си противъ генералъ Савова, че мълчалъ; съжаляваше, че не виждалъ нуждната сплотеностъ между първитѣ ни хора, тъкмо когато страната имала най-въпиюща нужда отъ тѣхнитѣ общи усилия и пр.

Оставихъ Н. Величество твърде възбуденъ и се прибрахъ въ хотела, обзетъ отъ мрачни предчувствия за утрешния день. Вечерта въ 7 часа си заминахъ обратно за Бѣлградъ пакъ безъ всѣкакви инструкции и съ чувство, че отивамъ въ една неприятелска страна.

Впрочемъ и тукъ, наредъ съ ширещата се умраза противъ Бѣлгария, смущението бѣ голѣмо. Споредъ сведенията ми, стариятъ сръбски владѣтель лично преживѣваше мжчителни часове. Изглежда, че у него съвѣстѣта не бѣ досущъ заглѣхнала. По онова време и Иовановичъ съобщава на френския посланикъ въ Виена Дюменъ, че „кралъ Петъръ билъ много опечаленъ отъ създаденото положение и непрестанно плачелъ“.2)

1) D-r M. Boghitchewitsch, цит. съч., с. 331, № 306.

2) Die Grosse Politik, т. 35, с. 15, 13369.

* * *

На 24 май (6 юний) оставката на Гешова бѣ приета отъ държавния глава. Съобщавайки това съ окръжна телеграма отъ същата дата на нашитѣ легации, той добавяше:

„Срещата съ съюзнитѣ министри-председатели се отлага за подирь свръшването на кризата, когато новитѣ министри ще могатъ да се съгласятъ върху инструкциитѣ, които ще се дадатъ на българския министъръ-председател — нѣщо, което днесъ не може да се постигне.

Въ интереса на балканския миръ е, додето трае българската министерска криза, Сърбия и Гърция да се пазятъ строго отъ всѣкаква провокация, която би възбудила общественото мнение у насъ и би злѣ повлияла върху разрешението на кризата.“¹⁾

Предавайки същевременно горното генералу Савову, Гешовъ казваше, че трѣбвало да сме на щрекъ, и го подканяше да бжде внимателенъ и да побърза съ отбранителнитѣ мѣрки.²⁾

Тѣзи бѣха последнитѣ разпореждания на Гешова, като пръвъ министъръ на България, въ едни тѣй сждбоносни времена за нашето племе.

Съ образуването на новото правителство биде натоваренъ Даневъ, който се опита да състави единъ коалиционенъ кабинетъ — препоръчанъ отъ Гешова на царя — като привлече въ него Малинова, Генадиева, Радославова и Тончева. Тая идея, която бѣ особено симпатична на Негово Величество, пропадна.

Говорейки съ Генадиева върху начина, по който можела да се избѣгне задаващата се катастрофа, Даневъ му билъ казалъ:

„Ако сърбитѣ не се съгласятъ на арбитража, тогазъ България ще трѣбва да си помисли — да прибѣгне къмъ крайно срѣдство.“³⁾

Все предъ Парламентарната изпитателна комисия Генадиевъ заяви още:

„Споразумѣхме се съ г. Данева върху начина за формирането на коалиционния кабинетъ, и му казахъ: „Дай си ржката; не зная, дали азъ съмъ станалъ цанковистъ, или вие — стамболовистъ“. И сигурно, ако бѣхме съставили коалиционенъ кабинетъ, нѣмаше да има война“ — добавя Генадиевъ.⁴⁾

А споредъ Гешова — който потвърждава горнитѣ думи, казани отъ Генадиева на Данева — когато последнитѣ двама размѣняли мисли по положението, тѣ говорили и за сключването на едно съглашение съ Румъния. Генадиевъ настоявалъ да се привлече и Турция и „после да мислимъ за друго“. „Тогазъ, добавя Гешовъ, Даневъ се съгласилъ напълно съ него, и Генадиевъ му казалъ думитѣ: „Не зная, да ли азъ съмъ станалъ цанковистъ, или вие — стамболовистъ, но ние сме съгласни напълно.“⁵⁾

Следъ суетни, обаче, преговори съ шефовеѣта на опозицията, най-после Даневъ състави кабинетъ само отъ дветѣ властвуващи партии. Отъ народняшка страна влѣзоха петъ души: Т. Теодоровъ, Ив. Пѣевъ-Плачковъ, М. Маджаровъ, А. Буровъ и Д. Яблански.⁶⁾

^{1), 2)} Докладъ и пр., с. 494 (147), с. 494 (148).

^{3), 4), 5)} Приложение и пр., с. 95, с. 126, с. 137.

⁶⁾ „За гаранция, че той (Даневъ) ще се съгласи съ нашата политика, петъ души министри влѣзоха отъ нашата партия“, казва Гешовъ предъ Парламентарната комисия. — Приложение и пр., с. 150.

а отъ прогресиститѣ — освенъ Даневъ — още трима: Д. Христовъ, Петъръ Абрашевъ и А. Людскановъ.

„Народната партия, съ изричното съгласие и настояване на шефа г. Гешовъ, прие да участвува въ кабинета на г. Даневъ, защото той възприе напълно нейното становище. И наистина, не само г. Даневъ, но и Държавниятъ глава напълно се съгласи съ възгледитѣ на г-нъ Т. Теодоровъ“ — пише Б. Вазовъ, добавяйки:

„Г. Гешовъ бѣше готовъ да поеме управлението, за да осъществи една по-широка коалиция, но Държавниятъ глава не възложи нему да състави кабинетъ“.¹⁾

А самъ Гешовъ си задава въпроса:

„Можехме ли ние да се откажемъ да влѣземъ въ кабинета тогава, когато Даневъ, който прие тази мисия, увѣри мене и г. Теодорова, че ще гледа съ всички сръдства да избѣгне войната?“²⁾

По сщия поводъ той казва още:

„Както и да е, съобразно съ постигнатото между народняци и прогресисти съглашение, преди съставянето още кабинета на г. Данева миролюбивата политика надви“.³⁾

* * *

Напушайки кормилото на управлението въ най-критичната фаза на преживѣваната криза, Гешовъ искаше да се утеши и оправдае съ думитѣ на Шиллеръ:

„Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan
Der Mohr kann gehen“.

„Отивахъ си и азъ като маврътъ, писа той, увѣренъ, че си бѣхъ изпълнилъ дълга и че можехъ да си отида спокоенъ при съзнанието, какво действително оставяхъ България да се управлява отъ министри, решени да я управляватъ безъ авантюри“.⁴⁾

Що се отнася до мотивитѣ за оттеглянето му отъ властта, сщиятъ пише:

„... Азъ дадохъ оставка на 17 май 1912⁵⁾ година, само когато се убедихъ, че не съмъ вече въ съгласие съ шефоветѣ на другитѣ партии“.⁶⁾

А по-късно предъ Парламентарната изпитателна комисия той каза, че на 17 май с. г. Добровичъ се явилъ при него и му заявилъ:

„Г-нъ Гешовъ, снощи бѣха шефоветѣ на опозиционнитѣ партии при царя и разискваха политиката. Всичкитѣ шефове бѣха на мнение противно на вашата външна политика“.⁶⁾

И по този поводъ Гешовъ пише:

„Азъ трѣбваше да си подамъ оставката, защото имаше разногласие между короната и мене, и защото азъ бѣхъ на мнение, че предъ видъ на критическото положение, въ което се намирахме, единъ кабинетъ на национална концентрация се налагаше“.⁷⁾

¹⁾ Д-ръ Б. Вазовъ — Държавниятъ превратъ, 16 юний 1913, с. 29.

²⁾ Приложение и пр., с. 138.

^{3, 4, 5)} Ив. Ев. Гешовъ — Престъпното безумие и пр., с. 112, с. 101., с. 7.

⁶⁾ Приложение и пр., с. 148.

⁷⁾ Iv. E. Guéchoff — L'Alliance balkanique и пр., с. 157.

Предъ сжщата Парламентарна комисия той посочва и руската политика на онова време, като една отъ причинитѣ за оттеглянето му отъ власть:

„... Въ такъвъ единъ моментъ, казва той, когато Сазоновъ постоянно предлагаше: това дайте, онова дайте на сърбитѣ, действително азъ бѣхъ много отчаянъ и единъ два пжти съмъ казвалъ на Неклюдова, че не мога да остана при такива условия на власть. Азъ съмъ подписалъ единъ договоръ и ще настоявамъ непремѣнно да се изпълни този договоръ. После, както знаете, въпросътъ се комплицира въ тая смисълъ, че Русия приемаше да влѣзе въ ролята на арбитъръ между насъ и сърбитѣ, но искаше непремѣнно да се подложи на арбитражъ и нашиятъ споръ съ гърцитѣ, а това нѣщо не можа да се приеме, и азъ си подадохъ оставката“.¹⁾

А кои сж били ония, които не сж приели арбитража и съ гърцитѣ, се вижда отъ следнитѣ му думи:

„... На 17 май си подадохъ оставката, а на 24. я оповестихъ. Отложихъ оповестяването, защото се надѣвахъ, че, като се върне Даневъ отъ Лондонъ, ще мога да успѣя да го убедя да се съгласи, щото нашиятъ споръ съ гърцитѣ да се подложи на арбитража на Русия, и да отида въ Петроградъ. Но не се съгласиха. Въ деня, когато не можа да се приеме това нѣщо, азъ казахъ веднага да се телефонира на вестниците, че съмъ въ оставка, и да помолѣтъ царя, да се занимае сериозно съ съставянето на новото министерство“.²⁾

Пакъ предъ сжщата Парламентарна изпитателна комисия Гешовъ добавя:

„... Даневъ се върна на 23 май, въ четвъртъкъ сутринта; цѣлия день спорихме, а на 24 май, въ петъкъ сутринта, се изказаха другаритѣ ми, че не могатъ да приематъ моята политика, и азъ оповестихъ оставката“.³⁾

Значи, освенъ съ опозиционнитѣ шефове и съ царя, Гешовъ не билъ въ съгласие и съ нѣкои отъ другаритѣ си въ кабинета.

Впрочемъ, за тая оставка допринесе и Т. Теодоровъ. Съ телеграма отъ 16/29 май отъ Парижъ той съветва Гешова да се оттегли, щомъ ставало вече ясно, че войната съ съюзницитѣ е неизбѣжна и че румънитѣ не се задоволяватъ съ Петроградския протоколъ.

Напротивъ, много други политически приятели на Гешова настоятелно го молѣха да не напуща властта.

„... На 28 май, пише той, народнитѣ представители г. г. В. Димчевъ и д-ръ Б. Вазовъ доходиха у дома, за да ме убедятъ да се не откажа отъ шефството на кабинета, въ случай че царътъ ме покани. Азъ имъ казахъ, че не очаквамъ подобна покана. Обещахъ имъ, обаче, да помисля, като имъ дадохъ да разбератъ, че мога и да приема, но при известни условия“.⁴⁾

* * *

Фактътъ, че Негово Величество натовари Данева съ съставянето на новия кабинетъ въ сжщностъ не бѣ изненада за народняцитѣ.

„Азъ знаехъ, казва Теодоровъ, че още когато се образува нашия кабинетъ въ 1911 г., желанието на царя бѣше, Даневъ да бжде шефъ на кабине-

^{1, 2, 3)} Приложение и пр., с. 137, с. 137—138, с. 148.

⁴⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престѣпното безумие и пр., с. 112.

та, но ние казахме „не“; ние поставихме въпроса принципиално: отъ нашата партия трѣбва да бжде кабинетътъ, защото нашата партия бѣ по-силна въ народа и ние бѣхме наложени

Азъ допушахъ и Даневъ да е благоприятствувалъ и да е спомогналъ за тази промѣна, защото той въ последно време намѣрваше, че Гешовъ действа много меко, много бавно и считаше, че трѣбвало да се действува съ по-голъма енергия и съ по-голъмъ сербезлъкъ по отношение на всички, за да могло да се постигне по-добъръ резултатъ“. ¹⁾

Все предъ Парламентарната изпитателна комисия, говорейки пакъ за Данева, Теодоровъ разправя:

„Азъ съмъ му казвалъ въ очитѣ, азъ съмъ се препиралъ дори съ него, че тази политика, че този начинъ на действие: да бждемъ сербезъ, да говоримъ съ повишенъ тонъ, не е целесъобразенъ нито по отношение на малкитѣ, нито по отношение на голѣмитѣ.

Единъ пжтъ — въ мартъ 1913 г., когато се върна отъ Петербургъ и ни разправи въ министерския съветъ, какво е говорилъ съ помощника на Сазонова, г. Нератова, съ повишенъ тонъ, и г. Христовъ го похвали, азъ станяхъ и казахъ, че, напротивъ, такъвъ езикъ не е трѣбвало да се държи, и че той е направилъ съ това едно лошо впечатление“. ²⁾

Даневъ, обаче, който и споредъ Гешова ималъ желание да стане министъръ-председателъ ³⁾, бѣше на по-друго мнение, досежно методитѣ на управлението.

„Въ отличие на езика, казва той, който по-рано се държеше спрямо руското правителство, азъ безъ много забикалки поставихъ въпроса ребромъ и казахъ, че България отстѣпки не може да прави; тя ще отиде даже и до крайностъ, но ще иска договорътъ да бжде съблюдуванъ, да бжде приложенъ.

До колкото бѣхъ запознатъ съ руската психика, азъ вѣрвахъ, че, щомъ ние покачимъ тонътъ, както го бѣха покачили сърбитѣ, ще се парализира впечатлението, което бѣше произведено отъ сръбскитѣ викове и сръбскитѣ демонстрации въ Петроградъ“. ⁴⁾

. И продължава:

„Г-нъ Гешовъ казваше, че иска да свърши по миренъ начинъ спора съ Сърбия. Азъ бѣхъ убеденъ, че това може да стане; разлика имаше само въ темперамента, кажете го разлика въ такта. Азъ, за да се достигне целта, мислѣхъ, че е необходимо да се повиши тонътъ въ преговоритѣ, които водѣхме съ Русия.

„ Между менъ и г. Гешова имаше една разлика въ тона

„ Като имахме предъ видъ да запазимъ договора, па да запазимъ и интереситѣ на България, ние повишихме тона; туй повлия на руситѣ, руситѣ подеиствуваха въ Бѣлградъ, и работата бѣше на пжтъ да вземе онуй направление, което азъ очаквахъ

Азъ държахъ да се знае, че България ще упорствува да стои на почвата на договора, следователно, на арбитража, до край, безъ всѣкакви отстѣпки отъ нейна страна“. ⁵⁾

„... Моето управление бѣше кжсо. Общата политика, която азъ водѣхъ на повишение на тона, бѣше политика моя“. 1)

„... Единственото нѣщо, което азъ мислѣхъ да направя—още еднажъ за свой дългъ считамъ да го подчертая — то е да издигна тона, защото г. Гешовъ, предъ видъ присѣтствието на сърбитѣ при Одринъ и по други нѣкои съображения, бѣше по-мекъ, по-гладкъ“. 2)

* * *

Не щади Т. Теодоровъ въ преценкитѣ си и Д. Христова.

„Министъръ Христовъ — казва той — гледаше малко по-леко на възможността на междусъюзнишката война и особно той имаше тази слабостъ да мисли, че съ сербезликъ, като се поставимъ остро и викаме на високо, ние ще сплашимъ другитѣ и ще си наложимъ волята на всички и ще добиемъ всичко. Въ това отношение бѣше до нейде заразиль и г-на Данева, за което азъ съмъ се обяснявалъ съ него нѣколкократно презъ времето на войната, че не е добре да показваме сербезликъ; съ остръ тонъ, съ високомѣренъ тонъ ще загубимъ. а нѣма да спечелимъ“. 3)

„Въ това време, разправя още Т. Теодоровъ, азъ бѣхъ приетъ и на ауденция отъ царя — не помня точно деня, но ми се струва на 29 май, въ която ауденция изтъкнахъ предъ Негово Величество, че моето мнение е, че отъ тая политика, която е водена до сега, не можемъ да отстъпимъ, че ако отстъпимъ отъ нея, сме загубени; че всѣка мисль за война съ съюзницитѣ трѣбва да се изключи; че тази война може да стане, но само тогава, когато ние си изпълнимъ всичкитѣ договорни задължения по арбитража съ сърбитѣ; когато установимъ арбитражъ и съ гърцитѣ, и, следъ като се произнесатъ арбитражнитѣ решения и си заемемъ съответнитѣ територии, ако се скараме — това е въпросъ на бждещето, — или, ако тѣ не изпълнятъ арбитражнитѣ решения, тогава може да има мѣсто една война, но тя трѣбва да бжде обмислена и подготвена; обаче, сега, въ това положение, отъ една война едва излѣзли, не можемъ да влѣземъ въ друга по никой начинъ; давахъ аргументи, които бѣха нѣколко, че нѣма нужда да обявяваме нова война и че, ако обявимъ таквази, ние сме загубени. Когато се убедихъ, че царътъ, който ме слушаше много внимателно и любезно, се съгласява съ мене, че тъй трѣбва да бжде, и когато съ г. Данева останахме съгласни, че трѣбва да се следва тая политика, оставаше още единъ въпросъ — за участието на Д. Христовъ въ кабинета. За това стана въпросъ предъ царя, но понеже мжчнотии отъ този родъ се представяха и други на г. Данева при съставяне листата на лицата, азъ се принудихъ да отстъпя, да остане Христовъ въ кабинета, подъ условие, изказано отъ г. Данева, че той нѣма да слуша Христова, а ще върши това, което уговорихме ние сега, — понеже мнението на Христова бѣше почти винаги малко друго отъ моето, и ние имахме, може да се каже, ежедневно нескончаеми препирни въ министерския съветъ съ него — азъ и той—и не зная, какъ не омръзна на колежитѣ ни, да взематъ да ни изпждятъ и него и мене, за да се отърватъ отъ насъ, понеже всѣки день бѣше това“. 4)

* * *

Оставката на миролюбивия Гешовъ направи всжде впечатление. По този поводъ на 27 май (9 юний) князь Лихновски теле-

1, 2, 3, 4) Приложение и пр., с. 91, 93, с. 185, с. 195, 196.

графира отъ Лондонъ на външното министерство въ Берлинъ, че въ посланишката конференция преобладавало схващането, какво Даневъ билъ *animus rector* на „военната партия“ у насъ, която била решена да не отстъпва по никоя точка и да се не подчинява на вердикта на руския арбитъръ.¹⁾

Особено силно впечатление станалата у насъ промѣна направи въ Бѣлградъ и Атина. Виждайки въ това „тържеството на нашата Главна квартира и угасването на последната надежда за нѣкакви отстъпки отъ страна на България“, сърби и гърци смѣтаха кървавата разпра неминуема. Напусто бѣха тревожнитѣ предупредения на Сазонова. На тѣхъ никой не обръщаше вече внимание. Въ съюзъ съ Сърбия Гърция полагаше усилия да спечели и Турция за една акция противъ насъ. Сиренскитѣ гласъ, обаче, на Елада не намѣри сега очаквания отзвукъ на Босфора.

Въ свръзка съ тия опити на Атина П. Хаджимишевъ телеграфира на Външното министерство въ София на 24 май (6 юний):

„Гръцко-турскитѣ преговори за една евентуална акция противъ България пропаднали. Тия преговори били водени въ Цариградъ чрезъ изпратения тамъ за тая цел пленения въ Янина Вехидъ бей, братъ на Есадъ паша, защитникъ на Янина. Гръцкото правителство предлагало на Турция свободно заемане отново на Одринъ, но Високата порта искала да си осигури известни компенсации и за въ случай, че не избухне войната между Гърция и Сърбия отъ една страна, и България отъ друга страна, и тия компенсации вѣроятно били по въпроса за островитѣ. Понеже Гърция не е искала да се ангажира по тоя въпросъ, а Турция не желаела да се компрометира спрямо България изключително въ полза на Гърция, преговоритѣ пропаднали.“²⁾

Съ Сърбия, обаче, отношенията на Гърция бѣха вече отъ най-интимнитѣ, отъ най-сърдечнитѣ. Пропити отъ завистъ и отъ омраза къмъ България, на чиито усилия дължеха главно своитѣ печалби, тѣ не желаеха сега освенъ нейната пълна гибель.

* * *

Идването на Данева на власть се посрещна съ намръщено лице не само отъ нашитѣ съюзници, но и отъ Румъния.³⁾ Когато Калинковъ отишълъ да нотифицира станалата у насъ кабинетна

¹⁾ Die Grosse Politik, т. 35, с. 24, № 13378.

²⁾ Ив. Ев. Гешовъ — Престъпното безумие и пр., с. 89.

³⁾ По една ирония на съдбата, държавата, дето идването на Данева на власть се посрещна най-добре, бѣше Дунавската монархия. По случая „Пестеръ Лойдъ“, преднамѣрено, съ огледъ на желани отъ Австрия комбинации, писа: „Д-ръ Даневъ действувалъ като делегатъ за мира въ Санъ-Джемския дворецъ, и тамъ той показва, че притежава рѣдкъ политически тактъ. На зелената маса въ британската столица той бѣше дълго време най-бележитата личностъ, фактическата действующа сила.“

Д-ръ Даневъ се явява сега на чело на управлението въ моментъ историченъ, бележитъ. Следъ блѣстящитѣ победи, които спечели българската армия презъ течение на последната война, на неговото отечество се открива бждеще, каквото не сж си въобразявали и най-смѣлитѣ народни мечтатели. България ще стане сега два пжти по-голъма и ще бжде два пжти повече населена. Тя ще се простира до Черно и до Егейско море“ и пр.

промѣна на Майореско, последниятъ останалъ неприятно изненаданъ. „Г-нъ Даневъ на властъ!!“, повтарялъ той и, въртѣйки глава, добавилъ: „Ще видимъ!“

„Не ме и попита даже — разправа по-нататъкъ Калинковъ — каква е политиката на новия кабинетъ. Какво да говоришъ?“ Азъ му казахъ: „Не съмъ получилъ още нищо, но вѣрвамъ, че сжщата политика ще се продължи и отъ новия кабинетъ“. — „Не вѣрвамъ“ — отговори Майореско и пакъ ми каза: „Г-нъ Даневъ дошелъ на властъ?! Не е възможно вече нищо да се направи съ него“.

А Таке Ионеско казалъ Калинкову:

„Съ г. Данева не е възможно да се третира. Азъ го знамъ; видѣхъ го. Той ме направи отъ българофилъ на българофобъ. Всичката ми дейностъ и симпатия бѣше за България, но единъ човѣкъ ми повлия и ме преобърна“.¹⁾

„Даневъ бѣше предметъ на гавра и подигравка въ пресата имъ (румънската) казва Калинковъ. Той се прокламира отъ нея за невъзпитанъ селянинъ, грубъ, неотстѣпчивъ, вироглавъ българинъ“.²⁾

Особено недоволенъ отъ новия ни министъръ-председателъ билъ кралъ Каролъ. При единъ разговоръ съ Валденхаузенъ той си позволилъ да се произнесе твърде непристойно за замѣстника на Гешова.³⁾

И всичко туй, защото Даневъ не прояви оная отстѣпчивостъ, която първоначално сж очаквали отъ него румънскитѣ управници.

Впрочемъ, имаше у насъ министри, които бѣха още по-неотстѣпчиви. Такъвъ бѣ и Т. Теодоровъ. Многократнитѣ аванси, които ни се направиха отъ Букурещъ, се считаха отъ него, па и отъ всички почти останали министри, за австрийска интрига. Тѣй румънитѣ искали да ни насърчатъ да се сбиемъ съ нашитѣ съюзници и тогава да си взематъ отъ България, каквото си искатъ. Отъ всичко явствува, обаче, че лично Гешовъ не е билъ съвсемъ на туй мнение. На Ризова той казалъ, че ако не се е споразумѣлъ съ Румъния — „въ полезността и спасителността на което билъ напълно убеденъ“ — то причината била, че Русия заявявала по категориченъ начинъ, какво „всѣко непосредствено споразумение между Румъния и България ще се счита насочено срещу Сърбия“.⁴⁾

За съжаление, Гешовъ не се наложи.

Ако щете, и Даневъ е билъ за споразумение съ Румъния, но при условие туй да не става само на българска смѣтка. И правъ е билъ. На самитѣ румъни той казалъ:

„Най-сетне не трѣбва да искате само отъ насъ да увеличавате територията си, защото това, което ще получимъ ние, то ни се пада; защо само отъ насъ да вземате? Ето ви и сърбитѣ“.⁵⁾

А Калинкову, дошелъ за инструкции по онова време въ София, Даневъ казалъ:

„Вие ще кажете на румънитѣ, че ще имъ дадемъ отъ Тимошката долина за смѣтка на Сърбия“.⁶⁾

1, 2) Приложение и пр., с. 329, с. 323.

3) Die Grosse Politik, т. 35, с. 46, № 13403.

4, 5, 6) Приложение и пр., с. 377, с. 81, с. 326.

Както видѣхме по-рано, тая своя идея Даневъ бѣ съобщилъ Гешову и отъ Лондонъ съ телеграма отъ 16/29 май с. г.

Горното потвърждаватъ и следнитѣ думи на Гешова предъ Парламентарната изпитателна комисия:

„Когато си давахъ вече оставката, имаше едно мнение да се съгласимъ съ румънитѣ, като имъ обещаемъ: въ войната, която ще правимъ въ съюзъ съ тѣхъ срещу сърбитѣ, да имъ дадемъ нѣкой сръбски окръгъ. Това бѣше чуль Неклюдовъ тукъ и бѣше казалъ, че на това нѣщо ще се погледне съ лошо око въ Русия — негово мнение.“¹⁾

Въ Букурещъ, обаче, не мислѣха освенъ за българска земя, безразлично по какъвъ начинъ ще я добиятъ. И понеже все още се ласкаеха съ надеждата, че ще могатъ да постигнатъ целта си по миролюбивъ начинъ, до последния моментъ тѣ отбѣгваха да се обвържатъ формално съ сърби и гърци. Въ едно тайно заседание на румънския парламентъ на 16/29 май Майореско заявилъ, че въпросътъ за Добруджанската граница не билъ още приключенъ и че Румъния си запазвала пълна свобода на действие за бждещето.

На бележката на Ионъ Братиано въ сѣщото заседание на Парламента, че *правителството пропуснало трена*, Майореско му отговаря, че това не било вѣрно и че *румънскитѣ трень сега пристигаль.*²⁾

Нѣколко дня само по-късно — на 23 май (5 юний) — съобщавайки на румънскитѣ представители при чуждитѣ дворове, че правителството било упълномощено да приеме Петроградския протоколъ, Майореско добавя, че тѣй като отношенията между съюзницитѣ се влошавали въ връзка съ подѣлбата, Румъния не можела да остане безучастна при едно евентуално влошаване положението на Балканитѣ. При това той моли представителитѣ си да оставятъ по единъ преписъ отъ циркуляра на съответнитѣ министри на Външнитѣ работи.³⁾

Петроградъ и Парижъ посрещнаха симпатично това румънско предупреждение и го дори насърчиха, като сръдство за въздействие надъ съюзницитѣ, главно върху България.

На поисканитѣ отъ Калинкова обяснения по този циркуляръ, Майореско му отговаря, че въ такъвъ случай *Румъния щѣла да мобилизира, щѣла да стои на щрекъ и щѣла да потърси здраво и искрено приятелство другаде.*

И наистина, сега вече туй приятелство повече отъ всѣкога се дирѣше и отъ нашитѣ съюзници.

За да не остане надире отъ своя колега Ристичъ, на 26 май (8 юний) и Пападиамантополусъ отново посещава Майореско и му предлага съюзъ съ Гърция и Турция противъ България.⁴⁾

Ала и сега отговорътъ на Майореско е евазивенъ. При все туй не пропуска случая да подстрекава съюзницитѣ ни противъ насъ. Румъния на готово трѣбваше да се възползува. България въ никой случай не биваше да стане по-голѣма и по-силна отъ нея!

¹⁾ Приложение и пр., с. 136.

^{2, 3, 4)} Documents diplomatiques etc., с. 102, № 135, 103, № 136, 104, № 137.

ГЛАВА XVI.

КЪМЪ 16 юний.

Една телеграма на Николай II до българския и сръбски владѣтели. Какъ се посрещна постѣпката на руския императоръ въ Сърбия. Какъвъ арбитражъ искаше Българския кабинетъ. Какъ се изгълкува у насъ царската телеграма. Сръбскиятъ престолонаследникъ за сръбско-българския споръ. Хартвигъ до Пашича. Безчестното поведение на Черна Гора. Сърбия и Гърция се готвятъ за война противъ България и ѝ предлагатъ: всички съюзници да разпуснатъ $\frac{3}{4}$ отъ войскитѣ си. Поддържаната отъ Гирса и Хартвига теза. Отговоритѣ на българския царъ и сръбския кралъ до руския императоръ. Арбитражътъ и сръбската военна лига. Гръцкиятъ князь Никола презъ Българдъ за Петроградъ. Въпросътъ за арбитража. Сазоновъ иска отъ Пашича отговоръ безъ уговорки досежно арбитража. Ив. Пѣевъ-Плачковъ за становището на нашето правителство. Българскиятъ отговоръ на сърби и гърци по въпроса за демобилизацията. Пашичъ недоволенъ и отъ нотата на Данева отъ 5/18 юний досежно исканата отъ Сърбия ревизия на договора. Какво казва П. Милоковъ въ руската Дума. Гърцитѣ готови за война; изстѣпленията имъ продължаватъ. България сѣщо стои непоколебимо на своето становище. Едно частно писмо на С. С. Бобчева до Т. Теодорова. Българдъ отново за демобилизацията и за окупацията на заетитѣ въ Македония земи. Пашичъ си подава оставката и веднага я оттегля. Въпросътъ за евентуална война се обсъжда и у насъ. Важно заседание на министерския съветъ на 9/22 юний. Съвещание въ двореца Врана. Една ултимативна нота. Ефектътъ отъ нея въ Русия. Даневъ реагира. Сръбски и гръцки клевети противъ България и оценки на нейната войска. Позиви къмъ правителството да се реагира противъ изстѣпленията на нашитѣ съюзници. Стѣлковението при Злетово. Генералъ Ивановъ и Даневъ по поводъ гръцкиѣ домогвания. Черна Гора открито застава на страната на Сърбия. Сръбската Скупщина и арбитражътъ. Хартвигъ заблуждава. Коромила съ за подѣлбата и арбитражътъ. Единъ отговоръ на в. „Миръ“. Македино-Одринскитѣ братства къмъ царъ Фердинанда. Румъния иска нови териториални отстѣпки отъ България. Румъно-българскитѣ комисии по приложението на Петроградския протоколъ. Румъния нотифицира на нашето правителство, че била решена да действува противъ България при една нова война на Балканитѣ. Условно посрѣдничество отъ Виена.

Виждайки съюзницитѣ изправени законително единъ срещу други, Петроградъ изтрѣпна. За него бѣ вече ясно, че на Балканския блокъ сж прочетѣни днитѣ, а заедно съ туй вѣроятно и днитѣ на руското влияние и руския престижъ между южнитѣ славяни. Това накара руския императоръ да се обърне лично до царъ Фердинанда и кралъ Петра съ горещъ позивъ за споразумение и съ заплаха—въ случай, че се дойде до кърваво сблъскване между дветѣ страни. Съ тая целъ на 26 май (8 юний) той имъ отправи изъ Москва следната историческа телеграма:

„Известието за проектираното свиждане въ Солунъ на министръ-председателитѣ на четиритѣ съюзни страни, които биха се срещнали следъ това въ Петроградъ, ни направи най-гольмо удоволствие, тъй като туй намѣрение изглежда да издава желанието на балканскитѣ държави да се разбѣратъ и да заздравятъ съюза, който до сега даде най-блѣскави резултати.

Съ мжчително чувство се научавамъ, че това решение още не е изпълнено, и че балканскитѣ държави сѣкашъ се готвятъ за братоубийствена война, способна да помрачи съвмѣстно придобитата отъ тѣхъ слава.

Въ една тъй сериозна минута азъ апелирамъ направо къмъ Ваше Величество, както ме задължава моето право и моятъ дългъ. Двата народа — българскиятъ и сръбскиятъ—предоставиха на Русия, чрезъ акта на тѣхния съюзъ,

разрешението на всеки споръ досежно приложение постановленията на договора и на конвенциитѣ, относящи се къмъ него.

Азъ моля, прочее, Ваше Величество, да останете вѣренъ на договорнитѣ си задължения и да предоставите на Русия да разреши настоящия споръ между България и Сърбия.

Считайки функциитѣ на арбитъръ не като една прерогатива, а като тежко задължение, отъ което не бихъ могълъ да отбѣгна, азъ вѣрвамъ, че съмъ длъженъ да предупредя Ваше Величество, какво една война между съюзницитѣ не би могла да ме остави индиферентенъ.

Азъ държа да заявя, че държавата, която би почнала тая война, ще бжде отговорна предъ славянската кауза, и че азъ си запазвамъ пълна свобода, що се касае до поведението, което ще усвои Русия къмъ евентуалнитѣ резултати отъ една тъй престъпна борба.¹⁾

* * *

Тая постъпка на руския царъ предизвика недоумение и известна боязнь въ Бѣлградъ. Мнозина помислиха, че тъй спорътъ между дветѣ страни влиза въ една фаза по-скоро благоприятна за българскитѣ интереси. За да разсѣе туй смущение, засилено до нѣкъде и отъ нашитѣ военни приготовления, на 1/14 юний Пашичъ заяви въ Скупщината, че сръбското правителство стоело на сжщото становище, прието отъ народното представителство по поводъ на експозето му отъ 15/28 май. И, за да си запази известни резерви, добави, че, ако все пакъ се дойдѣло до нѣкакви промѣни, правителството нищо нѣмало да реши безъ знанието и одобрението на Скупщината.

Въ сжщото време официозътъ „Самоуправа“ продължаваше умишлено да пише за *обща* ревизия на договора. Телеграмата на Николай II се тълкуваше въ смисълъ, че „царътъ задържа за себе си правото да сѣди и присѣди *цѣлия* споръ, досежно тълкуването и разбирането на договора и конвенциитѣ.“

Цѣлата останала сръбска преса се обяви решително противъ арбитража, тъй както бѣ предвиденъ въ договора, и изкарваше, че на „старата“ руска дипломация се дължели всички неуспѣхи на Сърбия.

Сжщевременно сръбскиятъ пълномощенъ министъръ въ Виена Иовановичъ заявяваше на „N. F. Presse“, че жизненитѣ интереси на Сърбия не допушали никакъвъ арбитражъ относно територията въ дѣсно отъ Вардара.

Какъвъ арбитражъ искаше Сърбия, се вижда между друго още и отъ една телеграма отъ Бѣлградското правителство до неговия берлински представител, който предава съдържанието ѝ на френския посланикъ въ германската столица Жюль Камбонъ. Споредъ телеграфическото съобщение отъ 30 май (12 юний) на посла-

¹⁾ Тая телеграма, помѣстена въ руската оранжева книга, с. 144 № 209, е била приготвена отъ Сазонова и поднесена на императора въ Кремлевския дворецъ на подписъ. Следъ известно колебание, да не би да се изложи съ туй, царъ Николай подписва телеграмата, като казалъ: „Ако тѣ ме не послушатъ, то ония, които биха почнали войната, ще си понесатъ наказанието. Азъ изпълнявамъ своя дългъ и съвѣстъта ми въ нищо нѣма да ме упрѣкне, каквото и да стане“. С. Д. Сазоновъ—Воспоминанія, с. 111, 112.

ника до Пишонъ, Сърбия щѣла да приеме арбитража при следнитѣ условия:

1. Арбитражътъ трѣбвало да разреши въпроса за всички спорни граници, а не само въпроситѣ, визирани въ сръбско-българския договоръ.

2. Трѣбвало да застъпа отъ една страна България, а отъ друга—останалитѣ съюзници, образуващи единъ блокъ.

3. Арбитражното решение да има сила само при условие, че България нѣма да има обща граница съ Албания, и че Сърбия и Гърция ще бждатъ съсредѣлни.¹⁾

Не по-малко интересна е и телеграмата, която на следния день Панафио отпрати до Пишонъ. Той съобщава, че се научилъ отъ Спалайковича, какво Българското правителство нѣмало да отговори на телеграмата на Николай II. Хартвигъ поелъ грижата да обясни причината за това, а именно: ако арбитражътъ не би билъ напълно благоприятенъ за сръбскитѣ претенции, кралъ Петъръ щѣлъ да абдикира въ полза на сина си, и Сърбия нѣмало да може да приеме решението на императора.

При тия условия сръбското правителство считало, че трѣбвало да се избѣгне арбитражътъ, а за да прикрие това, предложило на България незабавна демобилизация, увѣрено, че, по всѣка вѣроятностъ, Софийскиятъ кабинетъ нѣма да приеме да демобилизира, освенъ следъ като и дветѣ страни приематъ арбитража.

По-нататкъ Панафио казва още:

„Сръбскиятъ министъръ предаде вчера една нота въ тая смисълъ; той трѣбва да поднови постъпката си утрѣ и, ако въ срокъ отъ 48 часа предложението не бжде прието безрезервно, той заявява, че ще се върне въ Българдъ, и че въ понедеѣльникъ окупираниѣ провинции ще бждатъ анексирани. Той самъ признава, че това е единъ видъ ултиматумъ и че *отсега нататкъ най-малкиятъ инцидентъ ще предизвика похода на сърбитѣ напредъ, а заедно съ туй — и конфликта*. Това поведение, което ще бжде изтъкувано като тежка некоректностъ по отношение на руския императоръ, не може да се обясни споредъ мене, освенъ съ това, че Сърбия, чрезъ една нова ориентировка на своята политика, си е обезпечила вече неутралитета на Австрия и съдействието на Румъния.“²⁾

* * *

И у насъ телеграмата на Николай II се изтъкува като единъ мораленъ натискъ: да се подчинимъ на едно решение, неотговоряще на договора, докато ние настоявахме за неговото безусловно изпълнение. — Напротивъ, въ Русия постъпката на императора бѣ приветствувана като най-авторитетна „спасителна мѣрка“ въ случая.³⁾

^{1, 2)} Френска жълта книга, 1912, II, № 328, № 331.

³⁾ Между другитѣ руски ежедневници, които подчергаха голѣмото значение на царската телеграма, „Новое Время“ писа:

„Годината 1885 не бива да се повтаря.

На балканскитѣ правителства трѣбва да се заповѣда да се обезоржжатъ и да поднесатъ спороветѣ си на третейския съдия за окончателно разрешение, както е уговорено преди войната“.

„Думата на руския царь, която е законъ за 160 милионния руски народъ, не ще мине безследно, непослушана отъ балканскитѣ народи, получили свободата си отъ царствениѣ рѣци и отъ рѣководителитѣ на рускитѣ сѣдбини.

„Спасителната мѣрка“, обаче, идѣше много късно. Сърбия не искаше въ никой случай да напустне Македония, а България повече отъ всѣкога настояваше, на своитѣ права по договора. На тая вулканическа почва при чрезмѣрно напрегнати нерви се развиваше съответниятъ двубой между дветѣ страни, водящъ къмъ неминуемъ кървавъ конфликтъ.

Сръбскиятъ официозъ „Самоуправа“ открито заявяваше презъ последнитѣ дни на м. май, че Сърбия трѣбвало не да изпраздни българскитѣ земи, а да вземе всички мѣрки противъ „българскитѣ агитатори“. А подъ тия думи сръбскиятъ официозъ разбираше всички българи, всичко българско—църкви и училища, начело съ владци, свещеници, учители и пр.

А „Правда“ искаше чисто и просто посърбяването на македонскитѣ българи.

Още по-краенъ бѣ органътъ на сръбската Главна квартира „Пиѣмонт“; той заплашваше Пашича, ако се решелъ на нѣкакви отстъпки, и възставаше противъ всѣкакъвъ арбитражъ.

„Ако българитѣ не приематъ ревизията на договора — писа този листъ на 1/14 юний—ние пъкъ не можемъ да приемемъ арбитража . . . Едничкото сръдство да се разрешатъ сръбско-българскитѣ разногласия, съ огледъ на накърненитѣ сръбски интереси, е неотложното присъединение къмъ Сърбия на всички освободени територии . . . Опитатъ ли се българитѣ да минатъ Вардара, братоубийствената война е неминуема“.

По сръбско-българския споръ се обади и сръбскиятъ престолонаследникъ князь Александъръ. Въ деня, когато рускиятъ императоръ отправяше своята телеграма до кралъ Петра, той изтъкна предъ едного отъ сътрудницитѣ на „Политика“ „непредвидената отъ договора помощъ, указана отъ Сърбия на България презъ време на войната, особено предъ Одринъ“, и констатира, че сръбскитѣ претенции надъ Македония се отнасяли до земя, която въ миналото турцитѣ завзели не отъ българитѣ, а отъ сърбитѣ. България се стремѣла не къмъ миръ и равновесие, а къмъ надмощие на Балканитѣ.

Тия думи на сръбския престолонаследникъ направиха найлошо впечатление въ България. По този поводъ „Миръ“ отъ 29 май (11 юний) писа:

„Какво означава всичко това? — Война и нищо повече! Сърбитѣ сж запалили свѣщъ и дирятъ войната. Тѣ бравиратъ всѣкакви договори; тѣ не продумватъ дума за предвидения въ договора съ България арбитражъ за спорната зона; тѣ просто и чисто ни заявяватъ: признайте, и то веднага, за всички земи, които сме завзели, трѣбва да бждатъ наши; инакъ войната е неизбежна, сръденъ пжтъ не сществува“.

* * *

По поводъ на горната царска телеграма и по поводъ настоятелното искане отъ страна на известни политически кръгове въ

Бѣлградъ — да се пристѣпи незабавно къмъ анексията на заетитѣ земи¹⁾, още на 26 май (8 юний) Хартвигъ отпращилъ следното писмо до Пашича:

„Драгий Николай Петровичъ,

Снощи късно получихъ една депеша отъ Петроградъ, въ която между друго е казано:

„Ние ще стоваримъ всичката отговорностъ на оная страна, която не би употребила всички *мирни* сръдства за избѣгване една конфлаграция, и си *запазваме правото да фиксираме допълнително послѣдствіята отъ тая отговорностъ*.

Въ това азъ виждамъ, продължава Хартвигъ, една достатѣчна причина за въздържане за оная, които искатъ радикални мѣрки, като тая за *анексията*.

Нека оставимъ цѣлото омерзение (tout l'odieux) за братоубийствената война да падне върху Бѣлгария. Всички симпатии ще бждатъ за васъ. Отъ друга страна, ако Бѣлгария е решена на всѣка цена да воюва, каква смисълъ би имало провъзгласяването на анексията? Бѣлгария ще я счете за предизвикателство и ще претендира, че това е една обода за Русия, анексията бидейки едно препятствие за арбитража на Негово Величество императора. Войната нѣма да ви изненада, тъй като вашата армия се приготви за отбрана. Нека, прочее, Бѣлгария направи първата стѣпка, а не Сърбия.

Сърдечно Вашъ Николай Хартвигъ.“²⁾

Нѣма съмнение, че горната своя постѣпка Хартвигъ направи по заповѣдъ на Сазонова. Цѣлиятъ въпросъ бѣше да се въздържи Сърбия отъ една авантюра, която можеше да я злоупостави. И сега Хартвигъ не измѣни на себе си. Той разчиташе на едно нападение отъ наша страна, което сърбитѣ трѣбваше широко да изпълватъ.

* * *

Около това време упорито се говорѣше за съществуването на едно тайно отдѣлно съглашение между Сърбия и Черна Гора, въ смисълъ черногорскитѣ войски да замѣстятъ сръбскитѣ въ албанскитѣ земи, Санджака и дори въ вжтрешността на Македония, за да може Сърбия да изкара всичкитѣ си сили противъ Бѣлгария. Въ връзка съ това, независимо отъ 4,000 войника, които имаше въ Санджака и окупиранитѣ албански покрайнини, въ края на май Цетинското правителство мобилизира още 15,000 човѣка, които незабавно се отпращаха къмъ мѣстоназначението си.

„Считамъ за длъжностъ да ви съобщя, пише управляющъ Цетинската ни легация Х. Кжневъ на Гешова, че въ разговоритѣ ми съ тукашнитѣ управляващи кржгове, последнитѣ се показватъ много по-големѣ защитници на сръбскитѣ аспирации отколкото самитѣ сърби, и народнитѣ чувства се особено проявиха въ това направление по случай на последната мобилизация. Като доброволци се отзоваха много младежи, които не бѣха сторили това

¹⁾ Въ края на май 1913 г. сръбското министерство на земедѣлието приготвяше трѣжнитѣ книжа за отдаване на концесия риболовното право въ Охридското езеро.

²⁾ La question bulgare et les Etats Balkaniques, с. 46, издание на Министерството на външнитѣ работи, София, 1919 г.

даже през време на мобилизацията против Турция. Види се, че бащата на Хартвиг „бугари“ сж по-опасенъ врагъ отколкото турцитѣ“.

За да бжде подлостъта още по-голъма, въ сжщото време черноргорскитѣ князь Мирко много повѣрително съобщава на Хартвигу, че Бѣлградъ искалъ тая помощъ, и че, поради симпатитѣ на черноргорцитѣ къмъ сърбитѣ, кралъ Никита се видѣлъ принуденъ да мобилизира и да прави шумъ. Въ сжщностъ той си давалъ само изгледъ, че искалъ да помогне на сърбитѣ, а въ действителностъ билъ решенъ да бави и да се намѣси, чакъ когато Сърбия бждѣла победена, за да се възползувалъ тогава да си присвои окупираниитѣ отъ неговитѣ войски земи. . .

„Ще видите, добавилъ князь Мирко, че баща ми ще изиграе и сега една хубава игра.“¹⁾

* * *

Наредъ съ нечовѣшкитѣ отнасяния съ македонскитѣ българи, внушителни сръбски и грѣцки войски се съсрѣдоточаваха надлъжъ край нашитѣ граници. Въ сжщото време между Пашича и опозиционнитѣ партийни шефове — обединени всички вече въ омразата си противъ насъ — се разискваше въпросътъ да се изискна чашъ по-скоро отъ Софийското правителство отговоръ на последната сръбска нота отъ 2/15 май за ревизията на договора. Съгласно тоя отговоръ Сърбия щѣла да опредѣли по-нататъшното си поведение къмъ България.

И сега, обаче, Хартвигъ продължаваше да ме увѣрява въ миролюбието на Пашича, макаръ последниятъ да бѣ вече въ непрекъснати съвещания съ сръбската главна квартира по военнитѣ приготовления противъ България. Съ тая целъ на 27 май (9 юний) и самъ войвода Путникъ пристигна въ Бѣлградъ, дето има продължителни срещи съ министритѣ и краля. А два дена следъ туй и Пашичъ замина за Скопие да продължи съвещанията си съ сръбскитѣ висши военачалници.

Приготовлявайки се въ съгласие съ Гърция трескаво противъ насъ, Сърбия, за диверсия, обвиняваше България, че съ военнитѣ си мѣропрятия увеличавала опасността отъ една кървава развѣзка. Каго подчертаваше това съ вербална нота отъ 30 май (12 юний), сръбското правителство лукаво предлагаше на нашето да разпустнемъ $\frac{3}{4}$ отъ войскитѣ си.

Подобна нота биде връчена на Гешова и отъ грѣцкото правителство на 1/14 юний. Следъ като изтъкваше опасността отъ концентрацията на наши войски въ Македония, Атинскитѣ кабинети ни предлагаше да туримъ край на това съсрѣдоточаване и да пристѣпимъ къмъ демобилизация.

И това, обаче, не бѣ искрено.

Въ сжщото време Хартвигъ — най типичниятъ руски застѣпникъ за тържеството на пансръбската политика въ ущърбъ на българскитѣ национални интереси — ревностно агитираше и между чуждитѣ представители въ Бѣлградъ, че Сърбия била права по всички

¹⁾ Докладъ и пр., с. 1133 (3), 1134 (5), 1135 (8)

линии, поради което „твърде умѣренитѣ ѣ претенции“ трѣбвало да получатъ пълно удовлетворение. Между друго на 29 май (11 юний) той бѣ заявилъ на румѣнския пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ Филалити, какво България щѣла да се види *принудена* да отстъпи на Сърбия, като ѣ даде заслуженитѣ компенсации. А малко по-късно каза на френския представителъ Деко, че било *абсолютно необходимо* да се задоволятъ сърбитѣ, за което той горещо ратувалъ въ Петроградъ. Да се уголѣмѣла България, щѣло да е по-опасно отъ всѣкога, тѣй като тя се стремѣла да засили Тройния съюзъ и дори да разедини Антантата, като предизвика отдѣлянето на Англия (?!)

И тая толкова несѣстоятелна мисълъ, не безъ тенденция, Хартвигъ внушаваше именно на френския си колега.¹⁾

Разбира се, не по случайно съвпадение сега и рускиятъ посланикъ въ Виена Гирсъ се застъпваше за Сърбия, намирайки исканията ѣ съвършено справедливи, до като българскитѣ били твърде прекалени. България, която и безъ туй била много по-силна отъ Сърбия, искала сега да стане още по-силна. Това не бивало да се допуша.

Твърде ожесточено говорилъ Гирсъ и противъ Данева, за гдето си билъ позволилъ въ разговоритѣ си съ Сазонова, Бенкендорфа, Изволски и др. да държи твърде остъръ езикъ противъ Сърбия „и да защищава до крайностъ неумѣстнитѣ български домогвания“.²⁾

Пакъ по това време, съ рапортъ отъ 28 май (10 юний) Бобчевъ съобщава на Гешова, че се научилъ отъ едно току-що пристигнало отъ Бѣлградъ лице, какво Хартвигъ му казалъ, че спорната зона се простирала между Шаръ пл., Родопитѣ и Егейско море; че българитѣ били длѣжни да направятъ отстъпки, защото Русия иначе не щѣла да приеме арбитража; че сжщитѣ нѣмало защо да се пѣхатъ като клинъ между гърци и сърби, и че Сърбия трѣбвало да си осигури единъ изходъ на Солунъ презъ грѣцка територия.

Тия Хартвигови думи Бобчевъ предалъ на А. А. Нератова, като му повторилъ следнитѣ думи, казани му и преди месецъ:

„Е добре, тоя човѣкъ е, който приготвя войната между България и Сърбия“.³⁾

* * *

Отговоритѣ, които нашиятъ царъ и кралъ Петръ дадоха на телеграмата на руския императоръ, отражаваха различни възгледи и оценки, както на общото положение, така и на взаимнитѣ задължения на дветѣ държави. До като въ съответната телеграма на царъ Фердинанда се застъпваше ясно гледището, че съюзниятъ договоръ трѣбва да се изпълни дословно, въ телеграмата на сръбския кралъ съ не по-малка ясностъ се говорѣше за обща ревизия.

Впрочемъ, его точниятъ текстъ на ответната телеграма на нашия царъ отъ 29 май (11 юний) с. г.

¹⁾ Френска жълта книга, 1912, т. II, № 358.

^{2, 3)} Докладъ и пр., с. 497 (155), с. 500 (163).

„Получихъ депешата, съ която Ваше Величество, въ грижата си за мира и за славянското дѣло, апелира направо къмъ мене относно тежката криза, що търпятъ отношенията ни съ нашитѣ съюзници, и която, за нещастие, е подбудена отъ самитѣ тѣхъ. Дълга на истината да припомня на Ваше Величество, че моето правителство, дълбоко проникнато отъ отговорността, която би поело следвайки другъ пътъ, е предварително отговорило на чувствата на Ваше Величество. Въ действителностъ още на 13 миналия априлъ то се обърна къмъ г. Сазонова съ молба да направи той потрѣбното за прекратяване на раздражението отъ дветѣ страни на границата, като покани дветѣ страни да се подчинятъ на арбитража, предвиденъ въ тѣхния съюзенъ договоръ. Тази покана биде сторена, Моето правителство я прие тутакси. Колкото до сръбското, то продължаваше една политика, последното проявление на която — декларацията на г. Пашича предъ Скупщината, произведе въ моята страна едно вълнение толкозъ по-голъмо, че тази декларация бѣше прочетена въ самия моментъ, когато се приготвяваше срещата между министъръ-председателитѣ. Ваше Величество не ще откаже, прочее, да признае, че България е била вѣрна на думата си; че тя чака постоянно, щото арбитражътъ да бѣде възприетъ по нейнъ примѣръ и отъ Сърбия, и че сръбското правителство е, което, избѣгвайки този арбитражъ и трупайки враждебни противъ България проявления, продължава да предизвиква опасности отъ братоубийствена борба. За тази борба азъ и моето правителство бихме съжалявали повече отъ когото и да било; ние искаме искрено избѣгването ѝ, но не можемъ да вървимъ срещу единодушнитѣ чувства на възмущение, които предизвикватъ у цѣлия мой народъ—на утринта подиръ нечувани усилия и славни побѣди — опитванията на нашитѣ съюзници, които, презирайки правото и дадената си клетва, искатъ да му изтърпятъ най-свещенитѣ плодове на тѣзи усилия и на тѣзи победи. България нѣма само права надъ Македония; тя има неотклонни длъжности къмъ едно население, което винаги е било и иска на всѣка цена да остане българско; и Ваше Величество ще благоволи да си спомни, че презъ дълги години тѣзи длъжности бѣха признавани отъ самата Русия“.

Този отговоръ на царь Фердинанда се посрещна много зле въ Петроградъ. По сщция поводъ единъ руски генералъ отъ главния щабъ казалъ на нашето по онова време аташе тамъ подполковникъ Сирмановъ:

„Ние, поданицитѣ на императора, мжно можемъ да ви простимъ за тая дръзка телеграма, а какъ самъ императорътъ ще ви прости — Богъ знае. . .

Генералитѣ Радановски, Паренсовъ и други добри приятели на България, на другия день следъ получаване отговора на нашия царь, отишли смутени при нашия посланикъ Бобчевъ и му казали: Какво направихте? Вие изгубихте каузата си, която бѣше ви спечелена.

Щщото казалъ френскиятъ посланикъ Делкасе на г. Бобчевъ: *Vous êtes perdus, M-r Bobtcheff; vous faites des folies!* (Вие сте изгубени, г-нъ Бобчевъ, вие вършите лудории!)⁴⁾

Пасажътъ, обаче, досежно Македония отъ телеграфическия отговоръ на царь Фердинанда, който изглежда най-много да е ядосалъ императора, билъ прибавенъ лично отъ неговия представителъ—Неклюдова. Това ми съобщи самъ Гешовъ, който и написалъ отговора, съ изключение на въпросния пасажъ.

⁴⁾ Велчо Т. Велчевъ—Цѣлата истина по погрома и новитѣ опасности за България, 1913 г., с. 42.

По късно пъкъ, а именно на 5/18 февруарий 1914 г., при единъ разговоръ съ тогавашния руски представителъ въ София царь Фердинандъ попиталъ:

„Кажете ми откровенно: за какво ме упрѣкватъ въ Русия, въ какво ме обвиняватъ? Недоволенъ остана императорътъ отъ моята телеграма ли? Но, преди да я изпратя, азъ я показахъ на г. Неклюдава, и той съ своя почеркъ прибави фразата, която министерскиятъ съветъ единодушно одобри; обаче изглежда, че тя ми е докарала недоволството на царя.“¹⁾

И кралъ Петъръ отъ своя страна сѣщия день отговаря на руския императоръ съ следната телеграма:

„Прочетохъ телеграмата, която Ваше Императорско Величество ми пратихте чрезъ Вашия пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ, и бързамъ преди всичко друго да изкажа на Ваше Императорско Величество своята най-голъма признателностъ за интереса, който Ваше Императорско Величество проявява за запазването на приятелскитѣ отношения между балканскитѣ държави, както и за запазване мира между тѣхъ.

Самъ азъ винаги съмъ билъ въодушевяванъ отъ сѣщитѣ чувства и всички мои усилия сѣ се изчерпвали въ изпълнението на тази задача, на която и въ бждеще ще остана вѣренъ.

При преследването на тази цель, обаче, азъ се натъквамъ на сериозни мжнотии, които се дължатъ главно на отказването на Сърбия отъ Адриатическата крайбрѣжна област. Както е известно, притежаването на Адриатическото крайбрѣжие бѣ най-належаща необходимостъ за Сърбия. Тъкмо заради притежаването на тази областъ Сърбия направи на своитѣ съюзници концесии по всички други въпроси. Специално разграничението, въз основа на договора между Сърбия и Бѣлгария, е направено съ огледъ на придобиването на Адриатическата крайбрѣжна областъ.

За мое голѣмо съжаление, нашиятъ съюзникъ Бѣлгария не проявява никаква добра воля да вземе въ съображение огромнитѣ жертви, които сме дали, като се отказахме отъ завоюваната отъ нашитѣ войски крайбрѣжна областъ, за да осигуримъ на Балканския съюзъ плодоветѣ на неговитѣ победи.

Чрезъ този нашъ начинъ на действие ние избѣгнахме една война съ Австро-Унгария, една война, която можеше да доведе до европейска конфлаграция.

Но и това не стигаше, и въ течение на цѣлата война Сърбия се нагрѣбваше съ по-голѣми и по-тежки задачи, отколкото бѣше длъжна по договора.

Така Сърбия се съгласи, щото Бѣлгария да отправи къмъ Маришкия фронтъ армията, която, споредъ постановленията на договора, би трѣбвало да оперира въ Вардарската долина. По този начинъ цѣлата тежестъ на военнитѣ операции въ Македония падна единствено върху насъ, и чрезъ удвояване на своитѣ сили ние разрешихме блестящо тежката задача, която, собствено, би трѣбвало да бжде разрешена съ общи усилия. Ние направихме нѣщо повече. Ние пратихме за усиление на бѣлгарската обсадна армия при Одринъ две дивизии и нашата тежка обсадна артилерия.

Всички тѣзи настѣпили презъ време на войната и непредвидени събития промѣниха напълно самото съдържание на договора.

Въпрѣки това, обаче, Бѣлгария настоява за точното изпълнение на параграфа отъ съюзния договоръ, който се отнася до въпроситѣ, свързани съ разграничението.

¹⁾ Recollections of a Russian diplomat by A. Savinsky, London, с. 211.

Въ това се заключаватъ всички мъжноти на сегашния моментъ, който безпокои славянски чувствуващата душа на Ваше Императорско Величество и помрачава моитѣ дни.

Всички сръбски политици и всички политически партии въ страната се изказаха единодушно въ смисълъ, *че ние трѣбва да граничимъ съ Гърция и не бива да допущаме, щото България да граничи съ Албания*. Ако наистина стане това последното, тогава Сърбия ще се намира въ едно положение по-лошо отколкото преди войната, що се отнася до нейната политическа и стопанска независимостъ.

За насъ се касае, следователно, въ този случай, споредъ гореизложеното за единъ жизненъ въпросъ, докато за България това е, напротивъ, само единъ въпросъ за териториално уголѣмяване.

Надѣвамъ се, че Ваше Императорско Величество ще проявите тази справедливостъ къмъ насъ, като признаете, че не ние сме причинили мъжнотитѣ, за които става дума, а че тѣ сж били наложени на Сърбия по силата на обстоятелствата.

Моята привързаностъ къмъ славянското дѣло, моята безусловна преданостъ къмъ Балканския съюзъ не е отъ ново време. Доказателство за това е сключениятъ съ България съюзенъ договоръ още презъ първитѣ години на моето царуване (1903—1904 год.), както и моята голѣма готовностъ, съ която посрещамъ настоящия съюзенъ договоръ и се застѣпихъ за него.

Моята страна и азъ разчитаме въ този тъй болезненъ моментъ на толкова често проявяваната симпатия и благосклонна подкрепа на Ваше Императорско Величество.

Благодарение на закрилата на Ваше Императорско Величество ние се надѣваме да излѣземъ отъ това трудно положение и да запазимъ Сърбия отъ сътресенията, на които тя ще бжде изложена въ такъвъ случай, вмѣсто да пожъне плодоветѣ на своитѣ победи".¹⁾

* * *

Хранейки още известна надежда за проектираната среща на първитѣ съюзни министри, на 31 май (13 юний) Сазоновъ натовари своитѣ представители въ София, Бѣлградъ, Атина и Цетина да ги поканятъ да заминатъ неотложно за руската столица, гдето всички въпроси за разногласията и начинитѣ на тѣхното разрешение щѣли да бждатъ подложени на обсъждане и ще трѣбвало да получатъ „опредѣлено направление“.

Предварителното свиждане въ Солунъ се смѣташе отъ Сазонова вече за „несъответствуваще на положението“.²⁾

При все че въ душата си Пашичъ бѣ противъ отиването въ Петроградъ, тъй като се страхуваше да не би тамъ да настѣпли известна промѣна въ ущърбъ на Сърбия, той, отъ лицемѣрие, побърза чрезъ Хартвига да отговори Сазонову, че получилъ съгласието на краля и че съ благодарностъ приемалъ отправената му покана.³⁾

На Пашичъ бѣ известно, че всеилната вече *военна лига* бѣ решила да го свали силомъ и да обяви военна диктатура, ако той би дързналъ да се съгласи на арбитража възъ основа на договора.

¹⁾ D-r M. Boghitchewitsch, цит. съч., с. 337, № 310.

^{2, 3)} Руска оранжева книга, с. 148, № 216, с. 151, № 221.

Балканитѣ, защото, въ случай че Австрия нападне Сърбия, последната не би могла да разчита на помощта нито на Румъния, нито на Гърция. Съгласявайки се съ неговото предложение, ние не само ще отблъснемъ (за винаги България и ще я тласнемъ въ обятията на Тройния съюзъ, но и, както изтъкнахъ, ще унищожимъ издигнатата съ такъвъ трудъ бариера противъ австрийския „Drang nach Osten“.)

* * *

Въпросътъ на деня сега бѣ заминаването за Петроградъ въ връзка съ арбитража. До като Пашичъ се показваше готовъ да отпътува веднага, давайки да се разбере, че очаква арбитърътъ да се произнесе по сръбско-българската разпра въ всичката ѝ ширина — като вземе предъ видъ сръбскитѣ тълкувания на договора, — нашето правителство настояваше Сърбия да приеме „безусловно арбитража на почвата и въ границитѣ на договора“.

Вънъ отъ това, нашето правителство искаше спорътъ ни съ Гърция да се не слива съ разпратата ни съ Сърбия, а да се разгледа отдѣлно, па макаръ и въ Петроградъ. Сазоновъ, обаче, отговаряше, че той не можель да пристъпи къмъ арбитража ни съ Сърбия, преди да се е увѣрилъ, че и спорътъ ни съ Гърция така щещи получи единъ миренъ изходъ. За това той настояваше четиритѣ министри-председатели едновременно да се намѣрятъ въ Петроградъ, като при това се демобилизиратъ и войскитѣ.

Такова бѣ становището по въпроса и на Англия и Франция.

На туй нашето правителство отговаряше, че, по принципъ, то нѣма нищо противъ демобилизацията, която то само бѣше поискало още на 13/26 априль, но при условие, че заетитѣ отъ сръбитѣ земи въ Македония — като съюзнически кондоминиумъ съгласно договора — ще бждатъ съвмѣстно окупирани и отъ наши войски.

Понеже Бѣлградъ продължаваше да стои на своето гледище — ревизия на цѣлия договоръ, — на 4/17 юний Даневъ телеграфира Бобчеву:

„Дайте категорично да се разбере, че преди всичко е необходимо да се съгласи Сърбия на предвидения въ договора и въ рамкитѣ на тоя договоръ арбитражъ. Това е *conditio sine qua non* за всѣка по-нататъшна съюзническа дейность. Колкото за демобилизацията, искаме съвмѣстно заемане съ български и сръбски гарнизони на окупираната отъ сръбитѣ територия въ западна Македония“.)

Сжщия день, въ допълнение на горното, Даневъ отправя Бобчеву и следната телеграма:

„Считамъ за дългъ да изтъкна недоумението, въ което е поставено българското правителство. Отъ депешата на императора ние разбираме, че той стъпва въ ролята си на арбитъръ и тържествено кани България и Сърбия да възприематъ арбитража. За насъ това е кардиналниятъ въпросъ и по него именно българското правителство иска да знае, какъвъ е сръбскиятъ отговоръ. Въмѣсто това, ние получихме покана да се срещнемъ съ другитѣ балкански министъръ-председатели въ Петербургъ, види се, съ цель да прегова-

1) Джордж Бьюкенен — Мемуары дипломата, с. 105, 107.

2) Докладъ и пр., с. 507 (171).

ряме. Ние откровенно заявяваме, че намъ е непонятна тая процедура и добавяме, че всъко преговаряне съ сърбитъ по териториалнитъ въпроси е безполезно губене на време, защото за лишень пжтъ ще се установи, че съглашенето направо съ тѣхъ е изключено. При тази обстановка, ако императорското правителство държи да смекчи конфликта между България и Сърбия, който грози да се разрази твърде скоро въ кърваво стълкновение, не остава освенъ да ни уведоми веднага, че Сърбия приема арбитража безусловно, въ силата и границитъ на договора. Въ противенъ случай, дайте да се разбере най-откровенно, че войната, каквито и последствия да има, е неминуема, за което всичката отговорностъ ще падне не върху насъ. Добавямъ, че днешното натегнато положение може да трае само дни, следъ което вече ще заговоримъ съ ултиматумъ направо къмъ Сърбия. Нима трѣбва да стигне работата до тамъ?")

* * *

Понеже въпрѣки многократнитъ запитвания отъ Петроградъ сръбското правителство отбѣгваше да даде единъ ясенъ отговоръ по въпроса за арбитража, Сазоновъ, следъ като въ една нова телеграма отъ 5/18 юний до Хартвига казва, че изглеждало, какво Даневъ не се решавалъ да иде въ Петроградъ, преди да добие увѣрението, че Сърбия ще се подчини на руския арбитражъ, добавяше:

„Тая увѣреностъ е нужна и намъ. Освенъ това, намираме за твърде съществено, за да се състои срещата, да имаме възможностъ на оснoзание заявлението на сръбското правителство да съобщимъ на г. Данева поне следующото:

„Г-нь Пашичъ е съгласенъ да се яви въ Петербургъ да преговаря и по договорния арбитражъ, и той се надѣва, че тѣзи преговори ще доведатъ къмъ осществяването на върховното руско третейско разбирателство между Сърбия и България“.

„Благоволете да укажете нуждното въздействие за по-скорошния отговоръ отъ г. Пашича. По-дългото упорство и протакане могатъ да иматъ най-гибелни послѣдствия“.)

День по-късно Сазоновъ отправя и друга телеграма до Хартвига, въ която се казва:

„... Ако Сърбия не приеме арбитража на Русия безъ уговорка, по примѣра на България, българското правителство на иска да чака, и срещата тукъ на премиеритъ не ще се състои.

Съгласието на Сърбия за посочената постановка на въпроса е нужно не само за България, но и за насъ, защото, безъ да имаме увѣрение, че дветъ страни ще се подчинятъ на нашия арбитражъ безъ уговорка, ние не можемъ да осществимъ задължението си на арбитъръ.

Освенъ това, ние ще пристъпимъ къмъ сръбско-българския арбитражъ, само като получимъ увѣрение, че гръцко-българскиятъ споръ също ще бжде предоставенъ на решението на задължителния арбитражъ.

Благоволете да поканите г-нь Пашича безъ отлагане да ни даде ясенъ и опредѣленъ отговоръ. Употрѣбете всичкото си възможно въздействие, за

1) Дскладъ и пр., с. 507 (173).

2) Руска оранжева книга, с. 158, № 233.

да се предотврати гибелното и неминуемо иначе стълкновение между съюзниците“.¹⁾

При разговоритъ си съ менъ Хартвигъ подържаше, че малко важело, гдето България и Сърбия се намирали на две противоположни становища. Императорътъ щѣлъ да се произнесе независимо отъ становището на дветѣ страни. Сърбия щѣла безусловно да се подчини на арбитражното решение. По всѣка вѣроятностъ Пашичъ въ най-непродължително време щѣлъ да замине за Петроградъ заедно съ Венизелосъ. Най-късно къмъ 16—20 юний императорътъ щѣлъ да си каже думата.

Колко неискренъ е билъ Хартвигъ въ случая, сега се вижда отъ следната му телеграма отъ 8/21 юний, съ която отговаря на горнитѣ две Сазонови депешци:

„... Ръководейки се отъ вашитѣ уплътвания, азъ употребихъ всички усилия, за да склоня сръбското правителство къмъ приемане нашия арбитражъ безъ уговорка, но, сега за сега, срѣщамъ силни препятствия. Общото впечатление тукъ е, че ние желяемъ да заставимъ Сърбия да се подчини на всички искания на България, противъ което азъ се боря съ всичката си енергия. Добро влияние указва заявлението, че ние ще пристѣпимъ къмъ сръбско-българския арбитражъ, следъ като получимъ увѣреностъ, че на този задължителенъ арбитражъ сжщо ще бжде подложенъ и гръцко-българскиятъ споръ“.²⁾

Тъкмо това, което се искаше най-вече отъ Бѣлградъ и Атина.

Ала и нашето правителство стоеше непоколебимо на своето становище: арбитражъ въ рамкитѣ на договора, и отдѣлно третиране спора ни съ Гърция.

„Гешовъ, казва Ив. Пѣвъ—Плачковъ, искаше да се не мѣси сръбскиятъ въпросъ съ гръцкия. Той искаше да избѣгне срещата на четирмата министри-председатели въ Солунъ. Бѣше и противъ отиването въ Петроградъ, отъ страхъ да не бжде тамъ България онеправдана. Отъ далечъ подушвахме, че това ще бжде единъ капанъ, за да може колкото се може повече да взематъ отъ насъ и да ни оскубятъ. За това гледахме туй ходене да го избѣгнемъ; да стане арбитражътъ безъ ходене и съ отдѣлно споразумение съ гърцитѣ“.³⁾

Лично това менъ потвърди и самъ Гешовъ, който на 4/17 юний мина презъ Бѣлградската гара на пѣтъ за Виена. По сжщия случай той ми каза още, че възнамѣрявалъ да се завърне въ София къмъ 20 с. м., когато е щѣло да бжде свикано Събранието. Добави, че Даневъ щѣлъ да замине за Петроградъ, гдето щѣлъ да се реши и въпросътъ за демобилизацията, „като отстъпка на Русия“; че въ момента сме щѣли да демобилизираме подъ булото на дългосрочни отпуски, които щѣли да бждатъ давани особено на войницитѣ отъ Южна България; че отново сме могли да свикаме тия войници подъ знамената презъ септември, ако сърбитѣ не изпълнѣли доброволно договорнитѣ си задължения и пр.

Като стана дума за станалата промѣна, Гешовъ ми каза, че Даневъ билъ добъръ, но бръзъ, та могли да станатъ и нѣкои грѣшки.

¹⁾ ²⁾ Руска оранжева книга, с. 160; № 235, с. 122, № 241,

³⁾ Приложение и пр., с. 350.

* * *

Впечатленията ми от срещата, която с щия ден, когато изпратихъ Гешова, имахъ съ Пашича, бѣха лоши. Предавайки му писмения отговоръ на нашето правителство отъ 4/17 юний на горепоменатата негова нота отъ 30 май (12 юний) относно демобилизацията, той ми каза, че се чувствува безпомощенъ да се бори противъ засиленото военно течение. И не се съмнявамъ, че сега бѣше искренъ. Той бѣ вече изгървалъ поводитѣ на управлението и се давѣше въ силнитѣ шовинистически течения. Решаещъ гласъ имаха сега военнитѣ на чело съ престолонаследника. Подстрекаванъ отъ военната партия, князь Александъръ съ страсть ратуваше за война противъ България.

Въ въпросния нашъ отговоръ се казваше, между друго, че изпращането на български войски на сръбската граница нѣма нападателенъ характеръ, но че е чисто предохранителна мѣрка, предизвикана отъ предшестващото съсрѣдоточаване на всички сръбски военни сили, както и на гръцкитѣ такива по нашитѣ граници.

Заявявахме още, че мирното изравнение на съществуващото между дветѣ съюзни правителства несъгласие, относително ликвидацията на кондоминиума въ Македония, трѣбва часъ по-скоро да се предостави на предвидения въ договора арбитъръ.

Добавяхме, че нашето правителство е съгласно да се пристъпи къмъ едновременното намаление до $\frac{1}{4}$ на българскитѣ и сръбски войски, при условие, обаче, до произнасянето на арбитра, да се остави въ спорнитѣ земи, споредъ чл. 2 отъ тайното приложение къмъ съюзния договоръ, единъ окупационенъ корпусъ отъ български и сръбски войски по равно количество. Но понеже едновременната демобилизация, съпроводена отъ взаимно контролиране, ще изисква доста продължително време, нашето правителство предлагаше на сръбското още: да се отнесемъ незабавно къмъ Петроградъ съ молба, щото императорътъ да упражни правото си на арбитъръ—възъ основа на съюзния договоръ и неговитѣ приложения, както и възъ основа на мемоаритѣ, които ще бждатъ представени отъ дветѣ страни — въ срокъ отъ една седмица.

На 6/19 юний отговорихме и на гръцката нота отъ 1/14 с. м. Въ резюме тоя нашъ отговоръ гласѣше, че съсрѣдоточаването на нашитѣ войски не е предизвикано отъ насъ, а наложено отъ концентрацията на съюзницитѣ, когато нашитѣ сили бѣха още на Одринския воененъ театръ; че, по начало, не бихме имали нищо противъ да демобилизираме—нѣщо което отдавна желаемъ—стига Гърция да се съгласи съвмѣстно да окупираме територията северно и северо-източно отъ Солунъ, която на първо време бѣ заета отъ насъ, както—и земитѣ въ юго-западна Македония, окупирани сега отъ гръцкитѣ войски. Додаваше се, че бързото приемане на това предложение ще бжде посрещнато у насъ като доказателство за желанието на гръцкото правителство да разрешимъ миролюбиво териториалнитѣ въпроси—желание, отъ което ние се въодушевляваме.

Горнитѣ наши отговори не задоволиха нито Пашича, нито Коромиласъ. Още по-недоволенъ остана Пашичъ отъ подписаната отъ Данева вербална нота отъ 5/19 юний № 1807, шо му връчихъ на утрото, въ отговоръ на неговото писмо отъ 12/25май.¹⁾

Подкрепенъ съ съкрушителни аргументи, изчерпателниятъ отговоръ на нашето правителство завръщваше съ следнитѣ редове:

„Царското правителство, прочее, съ всичката енергия и твърдостъ, които му даватъ съюзнитѣ договори и правотата на българската кауза, възстава противъ всѣка помисль, било за ревизия на съюзния ни договоръ, било за друго нѣкакво разпредѣление на завладѣнитѣ територии между Сърбия и България вънъ отъ предвиденото въ тоя договоръ, било пъкъ за участието въ това *разпредѣление на другитѣ съюзнции — Гърция и Черна-Гора.*

Искрено проникнато отъ съзнанието за необходимостта и благотворността на нашия съюзъ, който до сега даде такива благоприятни резултати и за двата народа, царското правителство прави братски апелъ къмъ кралевското правителство: да се проникне и то отъ същото съзнание и, оценявайки нуждата да се запазятъ и свето почитатъ договорнитѣ съюзннички постановления — изложени въ съюзния ни договоръ и въ тайното приложение къмъ него отъ 29 февруарий 1912 г., въ военната конвенция отъ 29 априль 1912 г. и въ четиритѣ споразумения и декларации отъ 19 юний, 23 августъ и 15 септемврий 1912 г. — да се съгласи да изостави своето искане за ревизия на съюзния ни договоръ, като предостави извършването на ликвидацията и дѣлежа на спорната зона на разрешението отъ върховния арбитъръ Н. И. В. руския царь, възъ основа на чл. 2 отъ тайното приложение на съюзния договоръ, и то въ най-късия възможенъ срокъ.

Благоволете да приемете, господине министъръ-председателю, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

(п.) Д-ръ Ст. Даневъ“²⁾

За царящето сега настроение въ Бѣлградъ може да се сѣди и отъ следния пасажъ изъ телеграмата, която на 6/19 юний френскиятъ представителъ тамъ Деко отправя на френския министъръ на външнитѣ работи:

„Намирамъ г. Хартвига смутенъ и неспокоенъ. Сърбитѣ не говорятъ освенъ за война. . . Престолонаследникътъ билъ дошелъ нарочно въ Бѣлградъ, за да предаде на столицата жара на военнитѣ. Ако и последнитѣ да сж напълно убедени въ победата, Хартвигъ се опасява отъ нещастieto, което, при едно евентуално поражение на Сърбия, би сполетѣло панславизма. Неговитѣ инструкции му предписватъ да въздържа сърбитѣ, но той се бои отъ момента, когато не ще бжде вече въ състояние да помогне.“³⁾

¹⁾ За излишно считамъ да предавамъ тукъ пълния текстъ на тая наша нота, защото въ сжщностъ тя бѣ приготвениятъ много по-рано отъ Ив. Пѣевъ-Плачковъ и менъ отговоръ на първата сръбска нота отъ 9/22 февруарий 1913 г. (вж. стр. 190). И понеже, както се каза, по настояване на Т. Теодоровъ, този нашъ отговоръ не се предаде на времето Пашичу, „за да се не дразнѣли сърбитѣ“, сега, преработенъ и допълненъ отъ Д. Ризовъ и мене — по заповѣдь на Даневъ — и видоизмѣненъ тукъ-тамъ отъ Теодорова, се връчи най-после на Бѣлградското правителство, макаръ и съ значително пакъ закъснение.

²⁾ Докладъ и пр., с. 510 — 521.

³⁾ Френска жълта книга, 1912, II, № 345.

* * *

Възбуждението у насъ и въ Сърбия караше и най-голѣмитѣ оптимисти да гледатъ мрачно на утрешния день. Напусто бѣха настойчивитѣ и ежечасно подновявани съвети на всички ония, които на всѣка цѣна искаха да се избѣгне катастрофата и да се запази съюза. Особено голѣми бѣха старанията на Русия и на нейнитѣ съюзници. Благоприятнитѣ моменти, обаче, за постигане на толкозъ желаното помирение между България и Сърбия се считаха за пропустнати. Насърдени отъ колебливата руска политика, сърбитѣ за нищо вече на свѣта не искаха да изпуснатъ плячката.

Вземайки думата въ „Господарствената дума“ на 6/19 юний, проф. П. Милюковъ заяви, че Русия, като подкрепяла сърбскитѣ претенции, доказвала, че вървѣла по стѣпкитѣ на Австрия, която, по силата на едно по-раншно съглашение съ кралъ Милана, обещавахе на Сърбия едно разширение къмъ Вардарската долина.

„Въ сегашния моментъ, добавя Милюковъ, постигнатитѣ отъ съюзницитѣ успѣхи сж застрашени. Стратегически съображения доведоха до едновременната окупация на Македония отъ сръбски и български войски. Отъ това именно обстоятелство сърбитѣ правятъ престѣпно орждие за нарушение на съюзния договоръ“.

И, по случая, ораторътъ изтъкна, че македонцитѣ смѣтатъ себе си за българи и че тѣ приветствували дошлитѣ въ земята имъ съюзни войски само за туй, защото ги считали за съюзници на роднитѣ имъ български войски.

„Ала сега, продължава Милюковъ, всичко се измѣни. Гърци и сърби се опитватъ съ терористични мѣрки да погърчатъ и посърбятъ македонцитѣ.“

Презъ януарий 1913 г. сърбитѣ мислѣха само за Прилепъ, а за Битоля говорѣха само нѣкои офицери; за западна Македония отваряха дума само шовиниститѣ. Сега самъ Пашичъ застава въ реда на шовиниститѣ. За обосноваване своитѣ искания сърбитѣ се опитаха да тълкуватъ въ тѣхна полза договора, а когато това стана невъзможно, захванаха да отричатъ и самия договоръ“.

На 9/22 юний сжщиятъ руски ученъ и държавникъ писа въ своята „Рѣчь“ между друго, че поведението на Сърбия е „не само клетвопрестѣпническо, но и безумно“.

По поводъ на тия неприятни за сръбскитѣ шовинисти думи, Генчичъ и Вукичевичъ — които по ония времена съ неуморна енергия заблуждаваха и тровѣха руското обществено мнение — имаха нахалността да заявятъ, че тѣхната *правда била вѣчна, а словото имъ — протестъ противъ несправедливостта!*

Небивалиятъ ентузиазъмъ, съ който неотколе бѣ обявена войната на Турция, напълно вече бѣ замѣненъ отъ едно страшно, inferнално чувство на мъсть и омраза. Алчнитѣ наши съюзници здраво държеха въ ноктитѣ си българската земя, решени на всички крайности. Призрактъ на братоубийствената война се мѣркаше вече на помрачения хоризонтъ на Балканитѣ, гдето до скоро се разнасяше славата на победоноснитѣ съюзнически войски надъ полумесеца. Уви, въ поробена до вчера Македония на мѣстото на ста-

рия, въковенъ тиранинъ се тъкмѣха окончателно да се настанятъ новитѣ още по-страшни тирании...

На 10/23 юний гръцкиятъ в. „Ембросъ“ писа:

„Театърътъ на войната се премѣсти тъкмо въ она пунктъ, който бѣ накаралъ Константина Великий да се колебае при избора на бждещата столица на безкрайната римска империя. Този пунктъ се намира въ най-централното мѣсто на Балканския полуостровъ. Това е центърътъ на четири долини — на Марица, Струма, Вардаръ и Морава. Това е старата Сердика. . .

Въ периферията на София сж концентрирани вече голѣмитѣ български военни сили, а именно въ Щипъ, Кочани, Кюстендилъ, Сливница, Видинъ. Срещу тая българска войска, която не е за презиране, сж предназначени да действуватъ сръбскитѣ войски, концентрирани при Пиротъ, Скопие, Велесъ, Гевгелии.

Гръцкитѣ сили, разположени срещу лѣвото крило на българитѣ, което е развито между Дойранъ и Кукушъ, ще допринесатъ най-много за сполуката на общитѣ гръцко-сръбски стремежи“.

Сжщиятъ вестникъ отъ 11/24 юний писа:

„Почва великата борба на елинизма, борба за сществуване, и следователно старанията на всички трѣбва да бждатъ насочени къмъ осигуряване успѣха“.

„Проодосъ“ отъ 14/27 юний:

„Тукъ всичко показва, че сме твърде близко до войната. . .

Всичко сочи, че презъ тази седмица ще се изясни положението и *борбата ще се развие по цѣлата линия отъ Пиротъ до Елефтера и долината на Струма*. Самъ кралятъ на заминаване е заявилъ, че, ако не се върне до срѣда, 19 VI/2 VII, *сигурно войната ще се почне*.“

* * *

До като гръцката преса държеше тоя езикъ, гръцкитѣ андарты, предвождани отъ шефове отъ рода на покрилия се съ незавидна слава тиранинъ на българитѣ капитанъ Зой, продължаваха своето безчовѣчно дѣло.

На българскитѣ селяни се повтаряше неизмѣнно: „Или ще се обявите за гърци, или за васъ животъ нѣма“.

И това не бѣше просто заплашване. Най-често заканитѣ биваха последвани отъ грозни изстѣпления. Не биваха пощадявани и женитѣ, особено ония, чиито мъже бѣха бивши войводи или пкъъ се намираха въ редоветѣ на българската войска. Въ с. Желъво невѣстата на бившия войвода Трайко Тодоровъ, по заповѣдъ на достойния сподвижникъ на капитанъ Зой поручикъ Вангели, била вързана за единъ стълбъ и бичувана по голо до изгубване на съзнание. При това нещастницата била бременна.

Въ сжщото почти време капитанъ Зой съ своитѣ четници отива въ Ново село — Солунско — и, подъ предлогъ, че мѣстнитѣ по-събудени селяни, на чело съ учителитѣ Георги Атанасовъ и Ангелъ Костадиновъ били образували нѣкакъвъ революционенъ комитетъ, свръзватъ имъ краката и ржцетѣ съ главата, и въ това положение ги били до смъртъ.

Всжде затворитѣ бѣха пълни съ нещастни българи, сждбата а мнозина отъ които не можа да се узнае. По този поводъ на

4/17 юний генералъ Хесапчиевъ отправя отъ Солунъ следната телеграма Даневу:

„Затварянето на по-събуденитѣ българи отъ гръцкитѣ военни власти продължава. Въ тукашнитѣ затвори има повече отъ 1000 души, които се третиратъ при най-лоши условия, даже не имъ даватъ въ достатъчно количество вода. Въ последно време нощемъ изкарватъ и изпращатъ неизвестно где групи български затворници. За нѣкои отъ тия откарани се говори съ положителност, че сж погубени. Многократнитѣ ми протести и настоявания за освобождението на невиннитѣ нещастници оставатъ безъ резултатъ“.¹⁾

Предавайки на 6/19 с. м. горната телеграма Хаджимишеву, Даневъ добавя:

„Протестирайте най-енергично противъ тия въпиющи насилия, недостойни за една правова държава и още по-малко за една съюзница. Дайте да се разбере, че България нѣма да търпи повече, щото нейнитѣ сънародници да бждатъ насилно отвлечани отъ своитѣ родни мѣста, принадлежащи на кондоминиума, и безъ всѣкакви скрупули арестувани, малтретирани и заточвани неизвестно где, само защото сж българи. Добавете, че царското правителство слага върху Гърция всичката отговорностъ за печалнитѣ последствия, що могатъ предизвика всички тия неоправдани и жестоки насилия, съвсемъ несъвмѣстими не само съ съюзническата деликатностъ и солидарностъ, но и съ най-елементарнитѣ изисквания на обикновенитѣ междудържавни отношения“.²⁾

* * *

Непримирима, то се знае, бѣ и България, решена сжщо съ оръжие да отстои своитѣ свещени права.

Напусто бѣха сега и рускитѣ заплашвания, че който отъ съюзницитѣ не зачете императорската покана и се откаже отъ срещата на министъръ-председателитѣ въ Петроградъ, щѣлъ да понесе цѣлата отговорностъ за последствията; че не трѣбвало да разчитаме на никаква защита, ако и Румъния въ такъвъ случай се решѣла да окупира нѣкои български мѣстности и пр.

Въ такъвъ смисълъ говорѣха Сазоновъ и Делкасе Бобчеву. При това Сазоновъ добавяше, че не свързвалъ разпритѣ ни съ сърбитѣ и гърцитѣ, и че спорътъ ни съ последнитѣ щѣлъ да се разреши отдѣлно, „но едновременно съ сръбския“.

Делкасе, отъ своя страна, казваше още на Бобчева:

„Кажете му (на правителството) да не очаква нищо и отъ Франция, ако Даневъ не дойде въ Петроградъ“.³⁾

Ала, при заетото отъ нашитѣ съюзници становище, Даневъ сжщо така стоеше твърдо на своето мнение. На 6/19 юний той телеграфира Станчову въ Парижъ:

„Ако Сърбия не приеме предварително уговорения арбитражъ и предлаганата отъ насъ демобилизация, ходенето въ Петроградъ е излишно. Нека Пишонъ подействува въ тая смисълъ. Румъния иска да мародира. Ще си вземемъ мѣрките“.⁴⁾

^{1, 2, 3, 4)} Докладъ и пр., с. 1083 (245), с. 1083 (246), с. 524 (187), с. 777 (295)

Сжщия день телеграфира и Бобчеву:

„Положението е крайно натегнато. При все това, императорското правителство не е могло да въздействува на Сърбия да приеме безусловно договорния арбитраж и демобилизацията при съвмѣстно окупиране на звъзититѣ отъ Сърбия мѣстности въ западна Македония, чрезъ смѣсени сръбско-български гарнизони. Ако това не стане до неделя, ние не отговаряме за последствията, които ще трѣбва да паднатъ всецѣло върху сърбитѣ, понеже отказватъ да се съобразятъ съ договора. При тази обстановка българското правителство намира за невъзможно да се спира на предложението за ходене въ Петербургъ да преговаря. Обърнете сериозно вниманието на императорското правителство, че додето се преговаря въ Петербургъ, конфликтътъ може на всѣка минута да се разрази на границата отъ натрупанитѣ тамъ войски. Успокоението ще настъпи не отъ преговоряне—напротивъ, то може прямо да докара до отчаяние нашето общество, — а въ първа линия отъ немедленото демобилизиране. Нашето условие въ случая за съвмѣстното окупиране не само е справедливо и основано на договора, но и първата сериозна крачка за сближение съ Сърбия и за по-лесното и по-малко болезнено изпълнение на евентуалното решение на арбитра. Ето защо ще моля императорското правителство да направи въ дванадесетия часъ последното решително наблюдѣне върху Сърбия: да остъжи предъ текста на договора, предъ здравия разумъ, предъ сждбоносната отговорностъ.“¹⁾

Имайки сигурно предъ видъ неприятното впечатление, което получаванитѣ отъ Соф. кабинетъ известия, по тонъ и съдържание, сж правила въ Петроградъ, С. С. Бобчевъ на 7/20 юний отправя до Т. Теодоровъ едно лично и конфиденциално писмо, отъ което тукъ даваме следнитѣ по-сжществени извадки:

„Ще причини ужасно, прелошо впечатление неидването на българския премиеръ на тукашнитѣ срѣди. Ще се счете това обида за самия императоръ. Вънъ отъ въпроса, ще има ли или не война, азъ мисля, че ние не можемъ да се отказваме отъ тая среща. Отсѣгъствието ни ще да има гибелни за насъ последствия даже въ смисълъ международна.

И, забележи, Теодоръ Ивановичъ, руситѣ сж готови намъ да помогнатъ. *Царь-императоръ и правителство сж решени за арбитража съгласно и въ рамкитѣ на договора.* Азъ знамъ това отъ положителни източници.

Много лошо впечатление прави ултимативниятъ методъ и тонъ на нашия премиеръ. Не е ли възможно да се облича всѣко наше енергическо заявление въ по-умѣрена форма? Сербезликътъ има смисълъ, когато е умѣстенъ и споредъ лицата, къмъ които се обръща; но сербезликъ къмъ равни и къмъ по-силни е най-малко поне безполезенъ, ако не и вреденъ. Азъ бихъ молилъ да не излизаме съ него *urbi et orbi*.“

И заврѣшва С. С. Бобчевъ съ думитѣ:

„Преди да се решите на война, добре помислете и осигурете се поне откъмъ Румъния и Турция. *Да не опропазимъ резултата отъ славнитѣ победи! Да не навдесимъ България надъ пропасть!*“²⁾

¹⁾ Докладъ и пр. с. 522 (183).

²⁾ Горното писмо *in extenso* е помѣстено въ книгата: Държавниятъ превратъ 16 юний 1913 г. отъ д-ръ Борисъ Вазовъ. София, 1913 г., с. 22.

Това писмо е било прочетено отъ Т. Теодорова въ министерския съветъ на 11/24 юний, въ деня когато е било получено.

Сжщитѣ предупреждения къмъ правителството С. С. Бобчевъ прави и съ рапортъ отъ 4/17 юний до външното министерство, полученъ въ София на 8/21 с. м.

На 7/20 юний Даневъ пъкъ, едно по друго, телеграфира Бобчеву, че понеже нашитѣ основани на договора искания досежно демобилизацията и арбитража не се приематъ отъ Сърбия; че понеже „за благополучния изходъ на предлаганата конференция е необходимо да бждатъ тѣ удовлетворени предварително и безъ забава“, — министерскиятъ съветъ решилъ „да отклони срещата въ Петербургъ“.¹⁾

А въ втората си телеграма той казваше:

„... Ако всички тия аргументи не помогнатъ да стреснатъ руситѣ, за да вкаратъ сърбитѣ въ пжтя на правдата и на мира, тогава ние се отказваме да разберемъ тая руска политика, и не ни остава освенъ да дочакаме, съ скръбъ за изгубени мечти, но съ твърдостъ и въра въ българската звезда, ударитѣ на сждбата, отъ гдето тѣ и да идатъ.“²⁾

Ала и сега руското правителство повтаряше единъ и сжщъ рефренъ: елате въ Петроградъ, гдето ще се осжществи арбитражния договоръ, като едновременно се реши и въпросътъ за демобилизацията.

Ето защо на 9/22 юний Даневъ пакъ телеграфира Бобчеву:

„Императорското министерство дава ли си отчетъ, че исканиятъ отъ него договоренъ арбитражъ може да не се осжществи, че издаденото решение може да не се изпълни благодарение на сръбското вироглавство; че, следователно, вѣнъ отъ накрънението на нашитѣ въ случая интереси, самата руска политика ще се изложи на сждбоносно фиаско? Предъ видъ на всичко това, отъ руско даже гледище, не е ли необходимо да се взематъ отъ сърбитѣ предварителни гаранции, като се заставятъ да приематъ договорния арбитражъ и смѣсеното окупиране на западна Македония? Ако това не се разбира на Пѣвческия мостъ, значи, че или руската политика е безподобно лекомислена, или пъкъ непроситимо слаба. И въ двата случая нашата линия на поведение е начертана, както вече Ви телеграфирахъ, и нека императорското правителство въ това отношение не се отдава на никакзи илюзии“.³⁾

Въпрѣки горнитѣ Даневи телеграми, на 9/22 юний Сазоновъ телеграфира на Хартвига:

„... Ние категорически отказваме не само да поддържаме, но и да предадемъ въ Бѣлградъ искането за демобилизация при условия за съвмѣстна окупация на спорнитѣ области, защото намираме тѣзи искания толкова неоснователни, колкото и практически непригодни.“⁴⁾

* * *

При туй възбудено състояние на духоветѣ, Спалайковичъ вржчи на Данева сръбския отговоръ на нашата ответна нота отъ 4/17 юний, относително намалението на войсковитѣ ефективи. Поддържайки, че туй намаление трѣбвало да се сведе до една че-

¹ ² ³) Докладъ и пр., с. 525 (188), с. 525 (189), с. 528 (194).

⁴⁾ Руска оранжева книга, с. 123, № 242.

твъртъ, сръбското правителство по сжщия поводъ за лишенъ пжтъ повтаряше, че, по неговото мнение, договорътъ билъ изъ основа измѣненъ отъ хода на войната и отъ извѣстни външни обстоятелства, и че изгубила първоначалното си значение; че спорната зона се отнасяла къмъ територията между Струга, Родопитъ, Архипелага, Охридъ и Шаръ планина и пр.

Що се касаело до военната окупация на завзетата територия, Сърбия и за напредъ оставала на становището, че до окончателното ликвидиране, само тя имала право да държи окупирани всички крайща въ спорната зона, завзета отъ нейнитъ войски, и че смѣсена окупация могло да има само въ ония мѣста, що били завзети отъ сръбски и български войски.

По-нататкъ въ тоя сръбски отговоръ се казваше, че съ своето искане — окупацията да бжде смѣсена, като условие за намаление на ефективитъ, въ завзетата отъ сръбската войска зона — българското правителство давало поводъ да се мисли, че съ това то искало да се направи невъзможна демобилизацията, и да се осуети мирното разрешение на спора, сжщо така, както съ министерската криза въ България се осуетила уговорената въ Солунъ среща на четирмата премиери.

Отговорътъ завършваше съ думитъ: веднага и безусловно да се пристъпи къмъ демобилизация чрезъ намаление до една четвъртъ на сжществуващитъ ефективи, и министъръ-председателитъ да се събератъ чась по-скоро въ Петербургъ, „за опитъ къмъ непосредствено споразумение, а въ случай на неуспѣхъ на тая конференция — за арбитражъ на нова и по-широка основа по всичкитъ спорни въпроси между България, отъ една страна, и останалитъ балкански съюзници, отъ друга страна.“

Сжщевременно, по заповѣдъ отъ горъ, цѣлата сръбска преса, въ туй число и „Самоуправа“, още повече засили нотата противъ арбитража на почва на договора, и противъ демобилизацията, както я искаше България. Всички вестници ревностно пригласяха на грамадното болшинство отъ депутатитъ, че, преди подѣлбата на завзетитъ мѣста, нито единъ сръбски войникъ не щѣлъ да си отиде дома.

По този поводъ „Миръ“ отъ 10/23 юний писа:

„Да, твърде войнствена бѣ Сърбия, докато нашитъ войски се намираха на Чатаджи и Булаиръ, концентрирала войскитъ си срещу открититъ наши граници, тя си позволи дори да ни дава ноти за ревизия на договора, равносилни на ултиматуми. Но мина това време. Нашата граница вече не е отворена. Сърбия получава такива отговори на своитъ ноти, каквито заслужава.“

По силното настояване на Русия, подкрепена отъ Франция и Англия, най-после, следъ дълги колебания, Пашичъ съобщи на Хартвигъ, че Сърбия щѣла да се подчини на арбитража на императора, и че той — Пашичъ — щѣлъ да замине за Петроградъ. Но, ето, че сега Пашичъ се почувствува „напълно осамотень“. Не само опозицията, но и всички почти министри и всички видни членове на радикалната партия бѣха вече усвоили гледището на конспиративната офицерска организация, „Черна ржка“: „че Сърбия не трѣбва по никой начинъ да изпуска отъ ржце долината

на Вардара, преди да е разчистила окончателно сметките си с Австрия.“ Във заседанието на министерския съветъ Пашичъ билъ нападанъ, че се не застъпвалъ както трѣбвало за „интереситѣ на нацията“, нито пъкъ държалъ сметка за настроението на „оскърбената армия“, както и за разбиранията на собственитѣ му съмишленици, а гледалъ, какъ да угоди на Русия и да намѣри начинъ да задоволи и България, макаръ исканията на последната да били отъ най-дръзкитѣ и отъ най-неприемливитѣ. И въ знакъ на протестъ, всички министри сложиха Пашичу своитѣ оставки. За най-непримиримъ се считаше министрътъ на войната. Той и нѣколцина отъ министритѣ бѣха за решителна акция. На утрото — 9/22 юний Пашичъ се видѣ принуденъ да поднесе на краля оставката на кабинета. Уведоменъ, обаче, тутакси за станалото отъ своя конфидентъ Спалайковичъ, Хартвигъ се залови за работа. Следъ като бѣ увещавалъ прежняния день Стояна Протича — „най-влиятелния между министритѣ“ да способствува за приемане гледището на Пашича, сега той настоятелно моли краля Петра да не приеме оставката на кабинета — тъй като „иначе туй щѣло да бжде цѣла катастрофа въ момента“, а министритѣ увѣряваше, че „арбитражътъ щѣлъ да държи сметка за сръбското гледище“¹⁾.

И сега всесилниятъ Хартвигъ успѣ въ своята игра. Краля Петъръ отказа да приеме поднесената му оставка, а въ Петроградъ отново се подчерта безизходното положение на династията и Пашича, ако не се взематъ подъ сериозно внимание „справедливитѣ“ сръбски искания.

На 11/24 с. м. Пашичъ оттегли своята оставка, ала условно. Отъ кабинета излѣзоха само министра на Войната и министра на Правосъдието. Реши се, че ако Скупщината, която се свикваше за следния день, гласува довѣрие на правителството, като приеме безусловно неговото становище, Пашичъ ще замине за Петроградъ, и кабинетътъ ще бжде попълненъ. Въ противенъ случай, Пашичъ ще напустне властта.

Най-непримирими по отношение на България бѣха военнитѣ. Всецѣло на тѣхна страна бѣ застаналъ князь Александъръ, до като кралятъ, изпадналъ въ дълбоко униние, не играеше вече почти никаква роля. Лично Пашичъ продължаваше да бжде заплашванъ съ смъртъ, ако дадѣлъ съгласието си да се отстъпи макаръ и на йота нѣщо на България.

Съобщавайки горното Даневу съ телеграма отъ 12/25 юний, азъ добавяхъ, че не е изключено да бждемъ предизвикани, само само и само да се осуети арбитражътъ, толкозъ повече, че на Бѣлградъ добре бѣ извѣстно, какво и Русия се стараше да се отърве отъ този арбитражъ. Предавайки Пашичу съ рапортъ отъ 10/23 юний единъ свой разговоръ съ руския представителъ въ Букурещъ, Ристичъ казва:

¹⁾ По тая оставка вж. Военно-исторически сборникъ, год. II кн. 9. и 10. — Сръбската външна политика преди свѣтовната война и Николай Хартвигъ, отъ Марко, с. 67.

„Пълномощниятъ министъръ мисли, че Петербургъ се е ангажиралъ: твърде много въ нашия конфликтъ съ българитѣ, и, съ огледъ на нашето държане, вѣрва, че императорътъ ще отхвърли предложението за арбитражъ и ще остави насъ и българитѣ да действуваме на своя глава. Той споменава даже възможността за единъ общъ арбитражъ.“

Споредъ сѣщия докладъ Шебеко изказалъ предъ Ристича мнѣние: Сърбия да приеме „едно безусловно и почиваще на широка база арбитражно решение“, и съветвалъ още кралството да отстъпи до известна степенъ, като има предъ видъ, че всичко щѣло да бѣде временно, за нѣколко години, до момента, когато щѣлъ да бѣде повдигнатъ, ако не другъ нѣкой въпросъ, то поне въпроса за Албания.

„Отвърнахъ, казва Ристичъ, че, ако се касае за едно временно разрешение, тогава естествено би било да отстъпятъ българитѣ, за да могатъ, когато се повдигне въпросътъ за Албания или за Австро-Унгария, да искатъ отъ насъ за своята помощ или неутралитетъ „български области“. Това сж, казахъ, моменти, които се явяватъ не презъ години, а презъ вѣкове. Ние чакаме за това близо 600 години.“¹⁾

* * *

При владѣщето въ Сърбия враждебно къмъ България настрояние, естествено възможността за една война занимаваше вече и нашето правителство. Интересни въ случая сж показанията предъ Парламентарната изпитателна комисия на тогавашния министъръ на Просвѣтата — Иванъ Пѣевъ Плачковъ.

„Че може да се свърши работата съ война, че нѣма да се избѣгне войната, по този въпросъ се разисква въ едно събрание въ министерския съветъ. Може и по-напредъ да се е говорило по този въпросъ, но той бѣ сложенъ формално за обсъждане въ министерския съветъ на 9/22 юний, въ недѣля. Г. Даневъ, като отвори заседанието, каза: „Азъ мислихъ цѣла нощъ по въпроса за отношенията ни съ сърбитѣ и дойдохъ до убеждение, че войната съ сърбитѣ не може да се избѣгне; и щомъ веднажъ дойдемъ до заключение, че войната се налага, че не може да бѣде разрешенъ въпросътъ безъ война, трѣбва да се обсъди и реши, кога е най-добре, въ нашъ интересъ, тази война да избухне: сега ли, или по-късно — следъ като се иде въ Петербургъ и следъ като се произнесе арбитражътъ. Сърбитѣ нѣма да отстъпятъ; по сведенията, които имаме отъ тѣхъ, тѣ искатъ да се разисква въпросътъ на широка база, а не по договора. Тѣй е нажежена атмосферата, че сърбитѣ да сключатъ миръ безъ ревизия на договора — не се съгласяватъ; азъ, продължи г. Даневъ, слагамъ на разглеждане този въпросъ и желая всѣки отъ насъ да даде мнението си по него.“

Всѣ споредъ Ив. Пѣевъ Плачковъ, народняцитѣ се изказали противъ войната, или пъкъ, въ краенъ случай, да се прибѣгне до нея, „следъ като рускиятъ царъ се произнесе въ наша полза, и за развалянето на съюза вината се хвърли върху самитѣ сърби“.

„Като видѣ г. Даневъ, продължава Ив. П. Плачковъ, че всички народняци въ кабинета сж противъ войната, даде мисля думата само на Абрашева-

¹⁾ D-г М. Boghitchewitsch цит. съч., с. 340, № 313.

Г-нь Абрашевъ каза нѣщо неопредѣлено, че наистина трѣбва да бждемъ миролюбиви и пр., но не се доизказа. Думата поиска г. Димитъръ Христовъ. Г-нь Даневъ каза: „Нѣма нужда и вие да говорите: това, което се каза тукъ, ще го докладвамъ на Царя.“

И Ив. П. Плачковъ завръшва:

„Той (Даневъ) собствено нищо не говори по въпроса; мнението му, може да се смѣта, не бѣ формално изказано. Но като не говориха другитѣ тѣхни, и той стана, та каза: „азъ трѣбва да отида да докладвамъ за резултата на Царя“, — у насъ остана впечатлението, че той не е съгласенъ съ нашето мнение, и отиде да доложи за това на Царя.“¹⁾

* * *

На съвещанието, което се е състояло на 9/22 юний въ двореца Врана подъ председателството на царя, освенъ Даневъ, билъ призованъ чрезъ Добровича още и Т. Теодоровъ. Пристигналъ и генералъ Савовъ, който, впрочемъ, е ималъ предварителенъ разговоръ съ Негово Величество.

Въ това съвещание било всестранно обсъждано създаденото положение, а, въ зависимостъ отъ туй — и заминаването на Данева за Петроградъ, за да присѣтствува при издаване на арбитражното решение, което, споредъ насъ, трѣбваше да стане безусловно въ рамкитѣ на договора.

Генералъ Савовъ билъ особено настойчивъ въ туй отношение. При това той напиралъ да се вземе отъ правителството часъ по-скоро „едно ясно и опредѣлено становище по въпроса за войната.“ Боялъ се, да не би съ „безконечнитѣ протакания на политическитѣ преговори“, да се внесе въ редоветѣ на войската „голъмо разстройство“, и тѣй да стане „неспособна за каквато и да е акция.“²⁾

Т. Теодоровъ отъ своя страна все още вѣрвалъ, че сме имали всички шансове да добиемъ едно решение на арбитра въ наша полза. Не се ли оправдаела тая наша надежда, пакъ могло да се мисли.

„Следъ дълги размѣнявания на мисли, казва той, се взема решение въ Врана въ тази смисълъ, въ която настоявахъ азъ, че въпросътъ за изпращане нота на сърбитѣ да се изостави, но да се отправимъ съ едно изявление къмъ руското правителство, въ което да му кажемъ, че ние сме готови да отидемъ на арбитражъ въ Петроградъ, обаче, при условие, че нашитѣ спорове съ сърбитѣ въ Петроградъ ще се разрешатъ по арбитражния договоръ, за да накараме по този начинъ сръбското правителство да приеме нашия възгледъ, че договорътъ не е падналъ.“³⁾

Тогава било решено: да се поиска телеграфически отъ Петроградското правителство, арбитражътъ да се произнесе въ единъ седмодневенъ срокъ по спора ни съ Сърбия.

Въ показанията си предъ Парламентарната изпитателна комисия, като става дума за въпросното съвещание въ Врана, генералъ Савовъ отива по-далечъ. Той заявява:

¹⁾ Приложение и пр., с. 351, 352.

²⁾ Вж. и твърде бързата телеграма на генералъ Савова до министъръ-председателя д-ръ Данева отъ 9 юний с. г. № 5435, помѣстена въ „Воля“, бр. 30, 28 януарий 1914 год.

³⁾ Приложение и пр., с. 207.

„До известна степенъ въ това заседание въ Врана въпросътъ бѣше предрешенъ: ако въ *седемъ деня* не може да се произнесе арбитражътъ, България трѣбваше да воюва“

„Даневъ бѣше за войната, страхувайки се, че ако отидемъ въ Петербургъ, ще изгубимъ“

„Царътъ натѣртено каза на Т. Теодорова: г-нъ Теодоровъ, ако до този срокъ не можемъ да получимъ удовлетворение, трѣбва да се влѣзе въ военни действия“

„Ако, продължава генералъ Савовъ, последваше отъ Петербургъ отговоръ, отъ който правителството би останало доволно, веднага щѣше да последва демобилизацията; ако не останѣше доволно правителството отъ този отговоръ — веднага щѣше да последва война; войската, обаче, не можеше да се държи въ това положение.“

Сжщевременно генералъ Савовъ гарантиралъ, че армията могла да чака десетина дни.¹⁾

Даневъ, обаче, отказва да е говорено въ горната смисълъ.

Веднага следъ съвещанието въ Врана, Неклюдовъ съобщава на нашето правителство, че *Сърбия била приела арбитража безъ всѣкаква резерва* — което, впрочемъ, не отговаряше на действителността — и че Петроградското правителство давало четиридневенъ срокъ на България и Сърбия да приготвятъ и изпратятъ своитѣ меморандуми на арбитра. А когато му било казано за давания отъ нашето правителство на височайшия арбитъръ седемдневенъ срокъ да се произнесе по спора ни съ Сърбия, Неклюдовъ далъ мнение да се прибави още единъ день.

Главната цель, що се гонѣше въ случая, бѣ да се застави Русия да ускори арбитража, който никакъ не ѝ бѣ по волята. Ето защо сжщия день — 9/22 юний — вечерътъ взетото въ Врана решение е било протелеграфирано на Бобчева, за да го донесе до знанието на Сазонова. Това бѣ помоленъ да направи отъ своя страна и Неклюдовъ. Самата телеграма до руското правителство била написана отъ Т. Теодорова, безъ да се съобщи на останалитѣ министри.

„Решенето, вземано въ Врана, казва Ив. П. Плачковъ, бѣ скрито отъ министерския съветъ.“²⁾

Страшно ядосанъ отъ тоя *modus faciendi*, отъ тоя своего рода ултиматумъ, императорътъ, за да даде изразъ на това свое настроение, заминава съ яхтата си на разходка въ финландскитѣ води.

Между това Сазоновъ не престава да полага сетни усилия за предотвратяване сблъскването между съюзницитѣ.

На 10/23 юний той отговори Даневу чрезъ Бобчева, че руското правителство било готово да пристъпи къмъ арбитража, и очаквало мемоаритѣ на сръбския и българския кабинети, следъ което скоро щѣлъ да произнесе своето решение и арбитражътъ. Добавилъ, че трѣбвало сами да прибързаме и за уреждането на арбитража съ гърцитѣ.³⁾

^{1, 2)} Приложение и пр., с. 261, 262, 264, 278, с. 353.

³⁾ Докладъ и пр., с. 531 (200).

По поводъ на това, на 11/24 юний Даневъ телеграфически натоварва Бобчева да съобщи на императорското правителство, че формулата за арбитража и осмодневния срокъ за произнасяне на решението сж нашето „последно предложение, направено като крайна отстъпка, за да можемъ да удържимъ положението на границата, което съставлява голъма опасностъ и не допуща никакво отлагане.“ И завръщваше:

„Отговорътъ на Сазонова е настоящъ отказъ, защото не опредѣля срокъ, кога решението ще бжде издадено. При тия обстоятелства ние сме принудени да спремъ всѣко по-нататъшно преговаряне. За утре предстои отзоваването на Тошева.“¹⁾

Тоя отговоръ трѣбва силно да е възмутилъ Сазонова. На утрото той заявява Бобчеву, че за моето отзоваване билъ предупреденъ нѣколко дена по-рано и че правителството ни е тръгнало по съветитѣ на Австрия.

„Свободни сте, продължилъ Сазоновъ. По тоя начинъ сърбитѣ съ глупостъта си, вие съ непокорството си къмъ Русия и славянството се хвърляте въ гибель. Ние направихме своята длъжностъ. Рускиятъ императоръ не очакваше ултиматумъ съ срокъ за произнасяне решението си по българо-сръбския споръ. Той щѣше, обаче, много скоро да изпълни своята тежка мисия. Сега, следъ вашето заявление, азъ ви правя нашето: не очаквайте нищо отъ насъ и забравете, че съществува нѣкаква наша обязаностъ до днесъ отъ 1902 год.“²⁾

Едновременно почти съ получаването на това толкова важно и категорично предупреждение отъ Петроградъ, генералъ Савовъ отново настоява предъ правителството да му даде единъ опредѣленъ отговоръ по въпроса за война или демобилизация. На 13/26 юний той отправя Даневу следната телеграма № 5517:

„Считамъ за дългъ да припомня на министерския съвѣтъ, че въ понеделникъ, на 16 текущий, изтича последниятъ срокъ, даденъ отъ мене на почетаемо правителство за възможността да се задържатъ още хората подъ знамената. Като вземемъ предъ видъ донесенията на командующитѣ армиитѣ, въ които особено се наблѣга да се бърза съ разрешението на въпроса — намирамъ за необходимо най-настойтелно да помоля съвета до тая дата да ми съобщи решението си въ една ясна и окончателна форма: за война или демобилизация, понеже не считамъ, че по-нататъшното задържане на хората подъ знамената ще бжде въ интереса на морала и дисциплината въ армията“.³⁾

* * *

Остритѣ думи на Сазоновъ, които Бобчевъ не закъснѣ да предаде Даневу, смуцаватъ правителството. Даневъ, обаче, особено протестира противъ обвинението, че сме били тръгнали съ Австрия; подържа, че винаги сме скъпили за съветитѣ на Русия; че не сме се поколебали въ нея дори и тогазъ, когато ни съветваше да се помиримъ съ Сърбия чрезъ отстъпки отъ без-

^{1), 2)} Докладъ и пр., с. 532 (201), с. 532 (205).

³⁾ Вж. „Воля“, бр. 300, 28 януарий 1914 г.

спорната зона; че ако сме проговорили за срокове, това не било отъ липса на почитъ, а „защото ножътъ е опрълъ о кокала“.

Излагайки всичко това въ телеграмата си до Бобчева отъ 13/26 юний, нашиятъ премиеръ още веднажъ моли императорското правителство да оцѣни както подобава нашето искане за ускорение на решението и да ни уведоми часъ по-скоро, за кога смѣта да го издаде. Съобщаваше още, че за сега спира моето отзоваване.

Бобчеву се предоставяше да предаде горното на императорското правителство, съ каквата редакция намѣри за добре.¹⁾

Такъвъ бѣ тогнътъ на телеграмитѣ, които Даневъ размѣняше съ Сазонова, когато отъ Бѣлградъ и Атина се сипѣха противъ България най-тежки обвинения, че тя единствена била виновна за създаденото положение. Официалнитѣ бюра на печата, както въ Сърбия, тъй и въ Гърция, се превърнаха въ истински фабрики за клевети и хули противъ България, съ целъ да я очернятъ, колкото е възможно повече предъ външния свѣтъ. Въ сщщото време ежедневницитѣ въ дветѣ държави съ ненадмината ревностъ рисуваха като най-отчаяно положението на нашата армия. За никаква дисциплина въ нея не могло и дума да става вече. Противъ войната били и войници и народъ. Страхътъ отъ Сърбия билъ всеобщъ. Въ скроени най-често въ самитѣ редакции дописки отъ Скопие, Зайчаръ, Неготинъ и др., се разправяше, че всжде почти между нашитѣ войски се явили страшни бунтове, имало масово застрелване на войници и избиване на офицери; че войскитѣ ни буквално гладували и мръли отъ холера; че както санитарната, тъй и обозната служби били въ най-окаяно състояние; че, по липса на коне, орждията стоели незапрегнати и пр. и пр.

Така било съ българската армия, до като въ сръбската всичко било въ отлично състояние. За това, и, въ случай на война, успѣхътъ, безъ друго, щѣлъ да бжде на страната на съюзницитѣ.

Трѣбва да признаемъ, че, за голѣмо съжаление, нѣкои отъ горепомнатитѣ сръбски съобщения не бѣха съвсемъ далечъ отъ действителността. Следъ съсрѣдоточаването на войскитѣ тукъ-тамъ избухнаха частични непокорства, особено въ III, VI и IX дивизии. Тракийскиятъ полкъ бѣ тръгналъ да сваля правителството. И тогава именно, споредъ генералъ Савова, билъ свиканъ коронния съветъ въ Врана, за да вземе едно решение въ една или друга смисль.

Вънъ отъ това, предъ Парламентарната изпитателна комисия сщциятъ заяви още:

„... Затуй азъ нѣмахъ вѣра въ армията. Туй нѣщо подъ секретъ казахъ на царя до го има предъ видъ, каквито и комбинации да прави.“²⁾

Непрекъснато се разпространяваха сега слухове отъ Бѣлградъ и за многобройни погранични инциденти, обвинявайки за това изключително България. Наши войници нападали сръбскитѣ постове, ала бивали винаги отбивани съ загуби и заставявани да търсятъ спасение въ бѣгство. Като хвърляше всецѣло на нашитѣ

¹⁾ Докладъ и пр., с. 533 (206, 207).

²⁾ Приложение и пр., с. 261, 269.

военни вината за станалото презъ нощъта на 11/24 срещу 12/25 юний при Злетовска рѣка кърваво сблъскване между наши и сръбски войскови части, — „Самоуправа“ отъ 13/26 с. м. обръщаше най-сериозно вниманието на българското правителство, че, ако не вземѣло неотложни мѣрки за избѣгване повтарянето на подобни кървави стълкновения, Сърбия щѣла да вземе съответни мѣрки, а България щѣла да понесе всички послѣдствия отъ това.

Въ действителностъ въпросното стълкновение, което ясно издаваше вече крайно враждебното настроение на дветѣ страни и бѣ едно лошо предзнамение за утрешния день, — се дължеше на сръбскитѣ злодеяния и предумишлени предизвикателства.

Споредъ помощникъ-главнокомандуващия генералъ Савовъ, сръбитѣ почнали съ откриване на артилерийски огънь по нашитѣ постове, нападнали при Злетовска рѣка опълчението, плѣнили нѣколцина офицери заедно съ една наша команда въ съставъ отъ една полурота и атакували нашата аванпостова линия. При това всѣки день тѣ горили разположенитѣ по тая линия наши села и отвлѣчали момичета, които обезчестявали въ окопитѣ си.¹⁾

По този поводъ на 13/26 юний офицюзтъ „Миръ“ писа:

„Опасността отъ войната виси надъ главитѣ на двата народа, а всѣка минута може да се дойде до конфликтъ, ако сръбитѣ не побързатъ да ускорятъ произнасянето на присждата отъ августейшия арбитъръ. Но въ Бѣлградъ, вмѣсто да улеснятъ арбитража, съчиниха министерска криза, безъ да държатъ смѣтка за състоянието на духоветѣ на границата. Казахме и повтаряме, че е настѣпилъ вече последниягъ часъ на търпението. Това трѣбва да се разбере добре въ Бѣлградъ.“

Но ето, че на следния день се обажда и органътъ на Пашича — „Самоуправа“. Не другъ, а България била държавата, която не искала миръ и редъ на Балканитѣ, защото, следъ като взела Тракия, искала да вземе отъ сръбитѣ Битоля, Велесъ и Охридъ, — „скжпи кървави придобивки на Сърбия! . . .“.

България искала, при това, да се завре като гвоздей между Гърция и Сърбия и да държи економическото положение на последната винаги въ свои рѣце.

Балканскитѣ съюзъ не билъ образуванъ да създаде велика България, а да даде свобода и независимостъ на балканскитѣ народи и държави.

И „Самоуправа“ заключава: „България уби вѣрата у своитѣ съюзници.“

* * *

На сръбитѣ въ всѣко отношение подражаваха и достойнитѣ имъ другари — гърцитѣ. Понеже и тѣ, въпрѣки многократнитѣ протести на нашето правителство, продължаваха съ растяще усърдие да тиранизиратъ българското население въ южна Македония, на 13/26 юний българитѣ отъ Солунско, следъ като бѣха изчерпили всички други срдства, въ отчаянието си телеграфически се отне-

¹⁾ Докладъ на Парламентарната изпитателна комисия, томъ първи. София, 1918 г., с. 1149.

соха до царь Фердинанда съ гореща молба да ги вземе подъ своята закрила.

Въ сщщото време изпълнителниятъ комитетъ на македоно-одринскитъ братства се обърна съ възвание къмъ „гражданитъ на цѣлокупна България“, и, изтъквайки, че съ своитъ варварски дѣла сърби и гърци се стремятъ „да разпокъсатъ цѣлокупността на българския народъ и да го подвъргнатъ на ново тегло и робство“, казваше още:

„Граждани,

Предъ тая опасностъ на България не остава друго сръдство. Тя съ оржжие трѣбва да защити своето право и да довърши до край великото дѣло—освобождението на Македония. Заветътъ на нашитъ прадѣди ни налага тия жертви. Ние трѣбва да ги дадемъ, за да запазимъ бждещето мирно развитие на нашата родина.

Напредъ, прочее, къмъ обединението на българския народъ! Съ насъ е Богъ и правдата. Всевишниятъ ще дари победа, защото се боримъ за правда и свобода на братята си.“

Още по-добра представа за гръцкитъ издевателства, както и за опаснитъ настроения, които тѣ предизвикаха особено у нашитъ военни кржгове, ни дава следната телеграма отъ 14/27 юний отъ командующия II армия генералъ Ивановъ до генералъ Савова, предадена отъ последния на Н. В. царя:

„Снощи на връщането ми отъ Правища получихъ една отчаяна телеграма отъ началника на Солунската гара за безобразията, вършени отъ гърцитъ спрямо служащитъ и въобще върху нашата желѣзпѣтна служба въ Солунъ, уредена и установена съ специални съглашения между правителствата. Тази арогантностъ на гърцитъ действува зле върху нашия моралъ, па най-сетне и много става. Може би всичко това се върши отъ по-долнитъ началници, но за насъ това е безразлично, защото властѣта би трѣбвало да вземе мѣрки и тури редъ между своитъ органи; гръцката властъ, по мое лично убеждение, е неспособна за това, защото тя е изгубила всѣки авторитетъ, а между това ние страдаме. Мисля, че ще бжде добре, ако на гърцитъ се предложи да изпълнятъ въ точностъ задълженията си и не правятъ предизвикателства, или и ние да се откажемъ отъ разграничителната линия, т. е. да денонсираме спогодбата, която азъ сключихъ съ тѣхния началникъ шаба на действующата армия. Сега мисля, че е въ нашъ интересъ да денонсираме тая спогодба, предъ видъ, че гърцитъ не държатъ смѣтка за никакви спогодби. Денонсирането ще ни даде възможностъ да ги изтикаме чась по-скоро отъ Правишката околия и да заемемъ като линия долното течение на Струма около Чайяза. Съ това ние ще получимъ възможностъ да намалимъ войскитъ си въ тази околия и да премѣстимъ сѣрската бригада на западъ къмъ Дойранъ—Кукушъ, което не може да стане преди изтикането на гърцитъ задъ Струма, а това ще стане скоро и лесно. Заедно съ горното, моля да се разпореди, штоо предназначенитъ за повѣрената ми армия подкрепления да дойдатъ вече на мѣстата си, за да могатъ да влѣзатъ въ районитъ, въ които ще действуватъ, и се ориентиратъ въ мѣстността и обстановката. Готовността ни да предприемемъ настѣпателни действия е необходима и за това, че, ако влиза въ разчетитъ на главното командуване, ние бихме могли да го приемемъ и при нѣкой инцидентъ случаенъ, и да се намѣримъ предъ свър-

шенъ фактъ. Сега, обаче, както е, армията е въ невъзможность да действува, освенъ въ Правищско. А нашето постоянно мълчание на гръцкитѣ предизвикателства би имъ дало куражъ, който ние трѣбва да убиемъ още въ самото начало, и не имъ дадемъ възможность да го проявятъ.

Командующий II-а армия: генералъ-лейтенантъ Ивановъ."

Препращайки тая телеграма на царя, генералъ Савовъ добавя:
„На мнение съмъ Ваше Величество, че е време вече да се тури край на гръцкитѣ предизвикателства, като се денонсира спогодбата съ гърцитѣ, още повече, че тѣ не държатъ никаква смѣтка за тази спогодба.“¹⁾

За домогванията на гърцитѣ ето какво казва и Даневъ предъ Парламентарната изпитателна комисия:

„Относително гърцитѣ, тѣхната система на действие предизвикваше. Тѣ *пълзѣха*, когато ни намѣрваха на слабо; за това мислѣхме, че по сжщия начинъ можехме да *пълзимъ* и ние. Но другъ е въпросътъ да пълзишъ неусѣтно и по таенъ начинъ, а другъ е да направишъ това съ едно стълкновение, което е вече цѣла война. За да се излѣзе отъ недоумението, като какъ е поставена работата въ военно отношение, азъ, съ съгласието на министерския съветъ, отправихъ едно питане на помощникъ главнокомандующия: могли ли бихме и ние да действуваме противъ гърцитѣ *неусѣтно*.

Имахме предъ видъ да създадемъ едно *fait accompli* по онзи начинъ, по който и гърцитѣ действуваха. Отговорътъ, който ми даде генералъ Савовъ—вѣроятно следъ като е вземалъ сведения отъ армията на генералъ Иванова—бѣше, че за това трѣбватъ дни, че за това трѣбва да се усили армията, че за това трѣбва операции да се вършатъ. Съ това се свърши опитътъ, оказа се вънъ отъ възможността. Тѣй че такова нѣщо е анвизижирано, но отъ сведенията, които получихме, му се турна точка.“²⁾

* * *

Къмъ вѣроломството на сърби и гърци открито се присъединяватъ вече и черногорцитѣ. И сега, обаче, кралъ Никита лукавствува. Той и министритѣ му продължаватъ да увѣрватъ нашия дипломатически представителъ въ Цетина, че, за да се запазѣлъ престожа на династията предъ сръбското население въобще, черногорското правителство било решено да си дава видъ, че взема страната на Сърбия и че подържа всички нейни претенции. Между това, на 11/24 юний Колушевъ телеграфира Даневу:

„... Черногорскиятъ министъръ-председателъ генералъ Вукотичъ ще отиде въ Бѣлградъ, за да третира въпроса за взаимното действие на Чернагора и Сърбия въ случай на война съ България. Черногорскиятъ кралъ не сподѣля политиката на своето правителство, обаче той губи влияние предъ общото пансръбско течение въ страната.“³⁾

Три дни следъ туй Колушевъ пакъ телеграфира:

„Черногорскиятъ министъръ на външнитѣ работи ми каза, че, въ случай на война между България и Сърбия, Черна-гора е принудена, по силата на сключения миналата година договоръ съ Сърбия, да помага на последната. Черногорскиятъ кралъ ми потвърди това, като прибави, че могълъ да се от-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 1089 (252).

²⁾ Приложение и пр., с. 94.

³⁾ Докладъ и пр., с. 1136 (11).

каже от договора, както Сърбия отказа помощта си при Скутари, но не направилъ това, а сега било късно.“¹⁾

По този поводъ Даневъ отговаря Колушеву:

„Кажете на черногорското правителство, че ние никога нѣма да забравимъ днешното негово поведение, съ което си отплащатъ за нашитѣ приятелски чувства и щедростъ спрямо тѣхъ.“²⁾

И, наистина, щедростта не бѣ малка. Презъ цѣлата война противъ Турция България храни армията на кралъ Никита!

* * *

Надъ Балканитѣ се трупаха черни облаци. Нервзната треска усилено се ширѣше у съюзнитѣ държави. И всички бързаха за предстоящата саморазправа. Въмѣсто на 17/30 юний, както бѣ решено, сръбската Скупщина се свика на 13/26 с. м. и то на тайно заседание. Споредъ онова, що ми каза Хартвигъ, следъ бурни дебати и даденигѣ отъ Пашича нови освѣтления, народнитѣ представители били усвоили *по принципъ* становището на правителството—да се приеме *безрезервно* арбитража и да се върви въ Петроградъ. На другия день, обаче, въ публичното заседание на Скупщината ясно се очерта тъкмо противното. Тогава, все по увѣренията що ми даваше Хартвигъ, съ цель да спечелѣлъ време, за да можелъ да осигури прокарването на правителствената теза по арбитража, Пашичъ побързалъ да отложи заседанието за следния день—15/28 юний. Въ противенъ случай той щѣлъ безусловно да се оттегли. Мемоарътъ, въ който сръбското правителство подробно излагало своитѣ разбирания по въпроса, билъ готовъ и щѣлъ да му бжде предаденъ (на Хартвига) веднага за превращане въ Петроградъ, щомъ като Скупщината гласувала довѣрие на кабинета. Безъ това Пашичъ не можелъ да замине за руската столица, и то не по-рано отъ 20 юний (3 юлий). Щѣлъ да пътува съ Венизелосъ и съ черногорския министъръ-председателъ Вукотичъ.

И въ случая Хартвигъ лукавствуваше. Целъта, що се преследваше и отъ него и отъ Пашича, бѣ да се изкара, че, ако последниятъ не заминава за Петроградъ тутакси, това не е отъ липса на добра воля отъ страна на правителството, но поради опозицията въ Скупщината — предъ видъ неотстъпчивостта на България да се ревизира договора.

Същевременно Хартвигъ увѣряваше Сазонова, че Пашичъ въ всѣкой случай щѣлъ да замине за Петроградъ.

На 13/26 юний Бобчевъ телеграфира Даневу, че въ руското министерство на външнитѣ работи току-що се получили „успокоителни известия“, а именно, че Пашичъ готвѣлъ бързо мемоара си и „щѣлъ да приеме арбитража безъ уговорки“.

Съобщавайки това, Бобчевъ добавя:

„До сега вашиятъ мемоаръ не е полученъ тукъ. Много моля никакъ не го бавете, а сжщо да ми дадете наставления по арбитража съ Гърция“.³⁾

На следния день отъ Петроградския ни представителъ се получава и следната телеграма до министъръ-председателя:

^{1, 2, 3)} Докладъ и пр., с. 1137 (12), с. 1137 (13), 534 (212).

„... Въ министерството очакватъ мемоаритѣ. Относително срока на арбитражното решение, наистина, то би се издало въ една седмица, но то би могло да се произнесе, само когато, както не веднажъ се телеграфира, вие се съгласите за паралелния отдѣленъ арбитражъ съ Гърция, и ако се е извършила демобилизация.“¹⁾

При това руското правителство не преставаше да настоява министъръ-председателитѣ незабавно да заминатъ за Петроградъ,

Въ отговоръ на Бобчевата телеграма отъ 13/26 с. м., Даневъ отговаря на 15/28 с. м.:

„Мемоарътъ е готовъ. Прежда се на руски. По въпроса съ Гърция ще преговарямъ самъ, ако дойда. Моля, не говорете за сега за никакъвъ арбитражъ по гръцкия въпросъ.“²⁾

По това време, вземайки думата по злободневния въпросъ въ гръцката камара, Коромиласъ заяви, че въпросътъ за подѣлбата могълъ да се уреди само при съвмѣстното действие на четиритѣ съюзни държави; че само тъй могло да се обезпечи бждещето равновесие между тия държави; че всичко, което Гърция искала, било: арбитражътъ да е *общъ* и да се упражни едновременно отъ едни и сѣщи арбитражи.

По поводъ на горнитѣ изявления на Коромиласъ, „Миръ“ отъ 14 юний отхвърляше този *modus procedenti*, мотивирайки това съ обстоятелството, че между балканскитѣ държави нѣмало общъ съюзъ, а отдѣлни съюзи между България, отъ една страна, и Гърция и Сърбия — отъ друга, и че върху никоя частъ отъ завоюванитѣ територии нѣмало и не могли да иматъ претенции повече отъ две държави.

И продължаваше:

„Гърци и сърби трѣбва веднажъ за винаги да разбератъ, че България никога нѣма да остави сърби, гърци и черногорци да се произнасятъ върху нейнитѣ права, обезпечени съ отдѣлни договори. И въ интереса на мира, правото и справедливостта, гърци и сърби трѣбва да побързатъ да се споразумѣятъ по отдѣлно съ насъ.“

Въ сѣщото време председателътъ на изпълнителния комитетъ на македоно-одринскитѣ братства, д-ръ Полихронъ Нейчевъ, изказвайки телеграфически съ патетични изрази благодарностъ на царъ Фердинанда — „царя Освободителя“, за гдето тъй самоотвержено се застъпвалъ за неотемлемитѣ права и завети на Македония, добавяше:

„... Въ тоя сѣдбоносенъ моментъ за мира македонското население непоколебимо вѣрва, че Вие, Царю Освободителю на македонцитѣ и одринцитѣ, не ще допустнете никаква раздѣла върху недѣлимото наше народно тѣло, и че България, въ името на толкова желанія миръ, нѣма да се съгласи да разпокъса своя народенъ организъмъ и да погуби своитѣ родни братя.“

На тая телеграма царътъ отговори, между друго, съ следнитѣ думи:

„... Съ вѣра въ нашата безспорно права кауза и въ българската мощъ, азъ се надѣвамъ, че завета на нашитѣ прадѣди, що вѣкове борби и страдания сж начертали, ще добие най-сетне своето единствено справедливо разрешение.“

^{1), 2)} Докладъ и пр., с. 535 (214, 213).

**

Още по-силно раздвижване се забелязваше сега и въ Румъния. Недоволна отъ Петроградския протоколъ, или по-добре, решена да не позволи България да стане най-голѣмата и най-силната държава на Балканитѣ, тя съ напрегнато внимание следѣше бързото развитие на събитията и се готвѣше да действува.

По сведенията на Бобчева, румънскиятъ кралъ билъ заявилъ на френския пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, че ако се дойдѣло до война, румънитѣ щѣли да окупирайтъ българскитѣ земи и нѣмало да допустнатъ съсипването на Сърбия отъ българитѣ.¹⁾

За това румънско настроение нашето правителство получаваше потвърждение отъ разни страни, особено отъ столицитѣ на Антантата съ непрестанно подновявани съвети, да гледаме на всѣка цена да се споразмѣемъ съ Букурещъ чрезъ допълнителни отстъпки отъ наша страна. За туй и Даневъ влѣзе въ нова размѣна на мисли съ князь Гика. На 5/18 юний последниятъ телеграфира на Майореску, че нашиятъ министъръ-председателъ му билъ казалъ, какво, ако войната между България и Сърбия избухнѣла, българското правителство било разположено да приказва съ Румъния. Добавилъ, че въ такъвъ случай България би поискала благосклонния неутралитетъ на Румъния, и питалъ, какво би желала въ замѣна последната. На това Гика отговорилъ, че Румъния искала онова, което отдавна искала и което не ѝ се било дало въ Петроградъ. Тогава Даневъ додалъ, че Сарафовъ, който заминавалъ съ комисииитѣ за Силистра, билъ оторизиранъ да говори извънъ специалнитѣ работи още и по политическото положение и възможното споразумение.²⁾

Следъ нови протакания, които още повече засилватъ неприязненото настроение въ Букурещъ, Даневъ се обажда на нашата легация въ тоя градъ на 8/21 юний, съобщавайки Калинкову, че бещедалъ съ принцъ Гика и че очаквалъ благоприятенъ неутралитетъ отъ Румъния въ случай на въоръженъ конфликтъ съ съюзнициитѣ, на което Гика му отговорилъ съ симптоматично мълчание.

Веднага, обаче, следъ разговора си съ Гика Даневъ бърза да се оплаче на австрийцитѣ, че не му било казано ясно, какво искатъ отъ Букурещъ. По поводъ на това Майореско заявява на принцъ Фюрстенбергъ, че Даневъ идѣлъ много късно да разговаря, и че Румъния, при една война между съюзнициитѣ, щѣла да окупира Тутраканъ и Балчикъ и че си запазвала правото да си каже думата на конференцията подиръ тая война.³⁾

Смѣтайки, че Даневъ не е посветенъ отъ предшественика си по последната фаза на румъно-българския споръ, Калинковъ, твърде естествено, счелъ за нужно съ депеша отъ 12/25 юний да му изложи подробно, до где е стигнала работата, добавяйки:

„Съставянето кабинета отъ васъ Майореско посрещна студено и никакъ не подигна вече въпросъ за преговоритѣ ни . . . Настроението въ управляющитѣ, опозиционнитѣ и военитѣ кръгове е явно неприятелско противъ Бъл-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 777 (297).

^{2, 3)} Documents diplomatiques, Bucarest, 1913, с. 112, № 151, с. 114, № 153.

гария и за решителни войнствени мърки. Моля веднага дайте инструкции: да изоставя ли окончателно прекъснатитъ вече преговори или да ги подновя и върху каква база? ¹⁾

Изобщо казано, станалата у насъ промѣна въ кабинета не донесе очакваното отъ известни срѣди прояснение на положението. Напротивъ, отношенията, както съ съюзницитъ, тъй и съ Румъния се изостриха още повече. Почнахме същевременно още повече да губимъ благоразположението и на Силитъ и отъ двата лагера. Съ телеграма отъ 13/26 юний Нано отъ Петроградъ съобщава на Майореско, че Делкасе му се видѣлъ много изстиналъ къмъ българитъ. Споредъ сжщия съюзницитъ вървѣли фатално къмъ война, и само страхътъ отъ една въоръжена интервенция на Румъния — арбитръ на положението — по чудо могълъ да острани военния конфликтъ. ²⁾

Сжщия день Шебеко казва на Майореско, че, споредъ неговото лично мнение, като последно срѣдство за натискъ, Румъния трѣбвало да предупреди Данева, че, въ случай на междусъюзническа война, румънската армия щѣла да мине Дунава и да окупира линията Тутраканъ—Балчикъ, за да си ги присъедини окончателно. ³⁾

Това е било направено веднага чрезъ Гика въ София.

На другия день Неклюдовъ съобщава Сазонову, че заявилъ категорично Даневу, какво, при едно наше сблъскване съ Сърбия и Гърция, Русия, колкото и да би я заболѣло за едно поражение на България, нѣмало да мръдне нито прѣстъ, за да въздържи Румъния. ⁴⁾

Пакъ на 14/27 юний Валденхаусъ явява на своето правителство, какво кралъ Каролъ казалъ на князь Фюрстенбергъ, че Румъния, освенъ гдето не можела да третира съ Данева, но че, при единъ конфликтъ щѣла да мобилизира и да заеме линията Тутраканъ—Балчикъ, а, въ случай на наша победа, румънитъ щѣли да нападнатъ България, защото не могли да търпятъ тя да получи и Македония и Тракия, и да стане много по-силна въ военно отношение на Балканитъ. ⁵⁾

Съ телеграма отъ 15/28 юний Калинковъ отъ своя страна, следъ като явява Даневу, че всички мърки сж взети отъ Румъния за една мобилизация, добавя:

„Майореско днесъ ми каза, че отказалъ на съветитъ на приятелскитъ сили ⁶⁾ да мобилизира предварително за произвеждане давление срещу България; но заяви, че въ момента, когато войната ще избухне, ще обяви мобилизацията, която, щомъ въ три деня бжде готова, войскитъ имъ ще минатъ Дунава. На руския министъръ заявилъ, че нѣмали споразумение съ съюзницитъ; Румъния ще действува самостоятелно, ще минатъ войскитъ и Дунава на нѣколко мѣста, и ще води война съ България, независимо отъ Сърбия и Гърция.“ ⁷⁾

¹⁾ Докладъ и пр., с. 778 (300)

²⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 135, № 159.

³⁾ Се тамъ, с. 136, № 161.

⁴⁾ Niemeyers Zeitschrift für Internationales Recht, XXV, с. 161.

⁵⁾ Die grosse Politik, т. 35, с. 62.

⁶⁾ Тия приятелски сили бѣха главно Русия и Франция.

⁷⁾ Докладъ и пр., с. 781 (305).

*
*
*

До като събитията се развиваха съ главоломна бързина, комиситѣ по приложението на Петроградския протоколъ даваха видъ, че вършатъ нѣкаква работа.

Първото заседание на румънскитѣ и български делегати, до-сежно *прокарването на границаща* около Силистра, се състоя на 8/21 юний на яхтата „Крумъ“ при сщия градъ, подъ председателството на първия български делегатъ генералъ Ст. Паприковъ и при останали членове: д-ръ Борисъ Вазовъ, д-ръ Хр. Мутафовъ и майоръ Кисьовъ, воененъ аташе въ Букурещъ, а отъ румънска страна: Димитръ Неническо, бившъ министъръ — пръвъ делегатъ, генералитѣ И. Кулчеръ и К. Кристеско и майоръ Дабиджа, воененъ аташе въ София.

Второто заседание стана на 10/23 юний на румънската яхта „Стефанъ чель-Маре“, подъ председателството на Д. Неническо.

Третото — на 12/25 юний и четвъртото на 17/30 юний станаха пакъ на яхтата „Крумъ“ подъ председателството на генералъ Паприковъ.

Както можеше, впрочемъ, да се очаква, всички тия заседания излѣзоха ялови. Спорътъ се е въртѣлъ презъ цѣлото време около терминътъ „периферията“ на града. До като нашитѣ делегати настоявали, че подъ тая дума трѣбвало да се разбира бруствера, (le rempart), румънската делегация подържала, че истинската периферия е по-голѣма и включва, следователно много постройки прѣснати на известно разстояние извънъ града. Следъ безплодни преговори около тая единствена точка, заседанията на комисията били преустановени, за да бждатъ сезирани съ въпроса респективнитѣ правителства.

На 18 юний (1 юлий) се състоя на „Стефанъ чель-Маре“ първото и последно заседание на смѣсената комисия *по опредѣляне зоната*, гдето България се задължаваше да не дига укрепления. Това заседание стана подъ председателството на първия румънски делегатъ Ал. Ем. Лаховари и при членове: генералитѣ И. Кулчеръ и Б. Зото, полковницитѣ Д. Илиеско и С. Кристеско и като секретари: Аурелъ Жанъ Василиу, Майоръ Дабиджа и Дино Аронъ. Отъ българска страна бѣха: Ген. Паприковъ — пръвъ делегатъ и членове: генералъ Г. Вазовъ, подполковникъ Станчовъ, П. Теодоровъ, Венко Георгиевъ и като секретари: майоръ Кисьовъ и Икономовъ.

На това заседание се взе решение да се пренесе седалището на тая комисия въ Русе и Гюргево, и следущето заседание да стане въ Русе на 22 юний (5 юлий).¹⁾

Сепнатъ отъ неблагоприятния за България развой на събитията, Даневъ, съ телеграма отъ 16/29 юний — следъ като явява Калинкову, че се опиталъ да повлияе на Румъния чрезъ Австрия, и че Гика му заявилъ, какво въ случай на война неговата страна нѣмало да остане безучастна зрителка, а ще мобилизира, — казва,

¹⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 115, № 154, 116 № 155, 124, № 157, 137, № 163, 169, № 170.

че се убеждавалъ вече въ печалната истина, какво, вмѣсто да оцени „нашитѣ приятелски сюжестии“, Румъния считала за „навременно и умѣстно отъ една страна прямо да ни заплашва, отъ друга страна да насърдчава косвено нашитѣ противници. . .“

„По всичко се види, продължава Даневъ, какво Румъния цели не да се споразумѣе съ насъ за въ случай на война, дори срещу отстъпки отъ наша страна — защото не желае евентуалното засилване на България — нито пъкъ да запази мира.“

Въ края на телеграмата си той моли Калинкова да се научи отъ руския, фенския и австрийския пълномощни министри, „какво точно крои Румъния“, и добавя:

„На Майореско кажете, че понеже кризата се развива благополучно, натоварилъ съмъ ви да сондирате: готова ли е Румъния да влѣзе въ митническа уния, за да се споразумѣемъ за постройката на мостъ, както и за ония голѣми политически проблеми, които бждешето ще наложи на Балканиитѣ.“¹⁾

*
*
*

Въ сщия день, когато Даневъ депешираше Калинкову горното, италианскиятъ журналистъ Рудолфо Фоа ми казваше, че по думитѣ на секретаря на румънската легация, съ когото току-що се бѣ видѣлъ, отъ 24 часа билъ настѣпиль много неблагоприятенъ за насъ обратъ, и че този день, 16/29 юний, азъ съмъ щѣлъ да бжда *твърде песимистично настроенъ*.

Следъ пладне ме посети белгийскиятъ ми колега Мишотъ де Вель. Каза ми, че въ негово присѣствие Филалити се изразилъ, какво сега Румъния не щѣла да слуша никого, а щѣла да мобилизира, и войскитѣ й щѣли да минатъ Дунава, щомъ се дадѣлъ първия изстрелъ между съюзницитѣ.

Все на 16/29 вечерьта министъръ Ив. Пѣевъ ми обади по телефона отъ София, че Гика нотифициралъ на нашето правителство, какво Румъния била решена да действува противъ България при една нова война на Балканиитѣ. Ала при все туй нашитѣ били спокойни. Отъ Виена си предлагали услугитѣ да посрѣдничатъ, само ако сме се съгласѣли да конкретизираме отстъпкитѣ, които сме готови да направимъ на Румъния. А тия отстъпки могли да се направятъ условно: ако избухне война между съюзницитѣ — да дадемъ каквото ще даваме; ако не — всичко да си остане по старому.

Г Л А В А XVII.

„Престѣпното безумие“.

Духътъ на нашата армия. Русия полага усилия за избѣгване на въоръжения конфликтъ. Слухове за персонална уния между България и Румъния. Една нова речъ на Пашича въ Скупщината по сръбско-българския споръ. Първитѣ известия за кървавото стълкновение. Размѣна на ноти. Една некрасива сцена въ руската легация въ Бѣградъ. Общъ повикъ въ Сърбия за война противъ България. Официозитѣ „Самоуправа“ и „Миръ“. Фаталната заповѣдъ.

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч., с. 217.

*
*
*

До като събитията се развиваха съ главоломна бързина, комисията въ приложението на Петроградския протоколъ даваха видъ, че вършатъ нѣкаква работа.

Първото заседание на румънските и български делегати, до-сежно *прокарването на границища* около Силистра, се състоя на 8/21 юний на яхтата „Крумъ“ при сжщия градъ, подъ председателството на първия български делегатъ генералъ Ст. Паприковъ и при останали членове: д-ръ Борисъ Вазовъ, д-ръ Хр. Мутафовъ и майоръ Кисьовъ, воененъ аташе въ Букурещъ, а отъ румънска страна: Димитръ Неническо, бившъ министъръ — пръвъ делегатъ, генералитъ И. Кулчеръ и К. Кристеско и майоръ Дабиджа, воененъ аташе въ София.

Второто заседание стана на 10/23 юний на румънската яхта „Стефанъ чель-Маре“, подъ председателството на Д. Неническо.

Третото — на 12/25 юний и четвъртото на 17/30 юний станаха пакъ на яхтата „Крумъ“ подъ председателството на генералъ Паприковъ.

Както можеше, впрочемъ, да се очаква, всички тия заседания излѣзоха ялови. Спорътъ се е въртѣлъ презъ цѣлото време около терминътъ „периферията“ на града. До като нашитъ делегати настоявали, че подъ тая дума трѣбвало да се разбира бруствера, (le rempart), румънската делегация подържала, че истинската периферия е по-голѣма и включва, следователно много постройки прѣснати на известно разстояние извънъ града. Следъ безплодни преговори около тая единствена точка, заседанията на комисията били преустановени, за да бждатъ сезирани съ въпроса респективнитъ правителства.

На 18 юний (1 юлий) се състоя на „Стефанъ чель-Маре“ първото и последно заседание на смѣсената комисия *по опредѣляне зоната*, гдето България се задѣлжаваше да не дига укрепления. Това заседание стана подъ председателството на първия румънски делегатъ Ал. Ем. Лаховари и при членове: генералитъ И. Кулчеръ и Б. Зото, полковницитъ Д. Илиеско и С. Кристеско и като секретари: Аурелъ Жанъ Василиу, Майоръ Дабиджа и Дино Арионъ. Отъ българска страна бѣха: Ген. Паприковъ — пръвъ делегатъ и членове: генералъ Г. Вазовъ, подполковникъ Станчовъ, П. Теодоровъ, Венко Георгиевъ и като секретари: майоръ Кисьовъ и Икономовъ.

На това заседание се взе решение да се пренесе седалището на тая комисия въ Русе и Гюргево, и следущето заседание да стане въ Русе на 22 юний (5 юлий).¹⁾

Сепнатъ отъ неблагоприятния за България развой на събитията, Даневъ, съ телеграма отъ 16/29 юний — следъ като явява Калинкову, че се опиталь да повлияе на Румъния чрезъ Австрия, и че Гика му заявилъ, какво въ случай на война неговата страна нѣмало да остане безучастна зрителка, а ще мобилизира, — казва,

¹⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 115, № 154, 116 № 155, 124, № 157, 137, № 163, 169, № 170.

че се убеждавалъ вече въ печалната истина, какво, вмѣсто да оцени „нашитѣ приятелски сюжестии“, Румъния считала за „навременно и умѣстно отъ една страна прямо да ни заплашва, отъ друга страна да насърдчава косвено нашитѣ противници. . .“

„По всичко се види, продължава Даневъ, какво Румъния цели не да се споразумѣе съ насъ за въ случай на война, дори срещу отстъпки отъ наша страна — защото не желае евентуалното засилване на България — нито пъкъ да запази мира.“

Въ края на телеграмата си той моли Калинкова да се научи отъ руския, фенския и австрийския пълномощни министри, „какво точно крои Румъния“, и добавя:

„На Майореско кажете, че понеже кризата се развива благополучно, натоварилъ съмъ ви да сондирате: готова ли е Румъния да влѣзе въ митническа уния, за да се споразумѣемъ за постройката на мостъ, както и за ония голѣми политически проблеми, които бждещето ще наложи на Балканитѣ.“¹⁾

* * *

Въ сщия день, когато Даневъ депешираше Калинкову горното, италиянскиятъ журналистъ Рудолфо Фoa ми казваше, че по думитѣ на секретаря на румънската легация, съ когото току-що се бѣ видѣлъ, отъ 24 часа билъ настѣпилъ много неблагоприятенъ за насъ обратъ, и че този день, 16/29 юний, азъ съмъ щѣлъ да бжда *твърде песимистично настроенъ*.

Следъ пладне ме посети белгийскиятъ ми колега Мишотъ де Велъ. Каза ми, че въ негово присѣствие Филалити се изразилъ, какво сега Румъния не щѣла да слуша никого, а щѣла да мобилизира, и войскитѣ ѝ щѣли да минатъ Дунава, щомъ се дадѣлъ първия изстрелъ между съюзницитѣ.

Все на 16/29 вечерята министъръ Ив. Пѣевъ ми обади по телефона отъ София, че Гика нотифициралъ на нашето правителство, какво Румъния била решена да действува противъ България при една нова война на Балканитѣ. Ала при все туй нашитѣ били спокойни. Отъ Виена си предлагали услугитѣ да посрѣдничатъ, само ако сме се съгласѣли да конкретизираме отстъпкитѣ, които сме готови да направимъ на Румъния. А тия отстъпки могли да се направятъ условно: ако избухне война между съюзницитѣ — да дадемъ каквото ще даваме; ако не — всичко да си остане по старому.

Г Л А В А XVII.

„Престѣпното безумие“.

Духътъ на нашата армия. Русия полага усилия за избѣгване на въоръжения конфликтъ. Слухове за персонална уния между България и Румъния. Една нова речъ на Пашича въ Скупщината по сръбско-българския споръ. Първитѣ известия за кървавото стѣлкновение. Размѣна на ноги. Една некрасива сцена въ руската легация въ Бѣлградъ. Общъ повикъ въ Сърбия за война противъ България. Официозитѣ „Самоуправа“ и „Миръ“. Фаталната заповѣдъ.

¹⁾ Д-ръ Г. Калинковъ, цит. съч., с. 217.

Сърбия решена да воюва. Една кралъ Петрова „наредба“ до сръбското главно командване въ Скопие. Пашичъ за решителна офанзива. Едно важно съобщение на Сазонова, че Сърбия искала да воюва. Нови ноти. България губи симпатитѣ на Русия и нейнитѣ съюзници. Гръцкитѣ изстѣпления въ Солунъ. Българскитѣ протести—безъ резултатъ. Условиата на Венизелосъ за прекратяване на военнитѣ действия. Даневъ си дава оставката. Изгонване на нашитѣ владци изъ Македония. Короненъ съветъ на 20 юний (3 юлий). Две политики. Едно писмо на либералнитѣ шефове до царя. Суетни усилия на Данева за спиране неприятелскитѣ действия. Гърция формално обявява война на България. Венизелосъ разчита на силитѣ за реализиране на гръцкитѣ домогвания. Руски дипломати за България. Отзоваване на българскитѣ представители отъ столицитѣ на неприятелскитѣ ни държави. България заподозрѣна въ тайно споразумение съ Австро-Унгария. Тревожни известия отъ бойното поле. Даневъ моли Русия да посредничѣ. Русия иска отъ насъ пълна свобода на действие. На 18 юний (1 юлий) правителството заповѣдва на генералъ Савова да преустанови действията. Румъния мобилизира. Новъ суетенъ апелъ на Даневъ къмъ Русия. Кралъ Каролъ иска отстъпването на Тутраканъ-Балчикъ. Даневъ отново моли Русия да възпре румънското нахлуване въ България. Сазоновъ заявява Бобчеву, че „България виси на косъмъ“. Гика нотифицира Даневу, че румънското правителство заповѣдало на войскитѣ си да навлѣзатъ въ България. България решена да не указва никаква съпротива. Сърби и гърци проширяватъ военнитѣ действия. Споредъ кралъ Константинъ България трѣбвало да изчезне. Румънскитѣ войски минаватъ границата. Една прокламация на румънския престолонаследникъ къмъ българския народъ. Съ циркулярна нота до Силитѣ, Румъния се старае да обясни намѣсата си въ междусъюзническата война. Тревоги и отъ къмъ Турция. Напушането ми на Бѣлградъ. Пашичъ иска военна или политическа конвенция съ Румъния. България слага сждбата си въ рѣцетѣ на Русия. Тежки условия за туряне край на междусъюзническата война. Една отчаяна телеграма на Данева.

По-горе видѣхме, че, по показанията на генералъ Савовъ предъ Парламентарната изпитателна комисия, положението на армията не било добро, и че той нѣмалъ вѣра въ нея, за което своевременно тайно уведомилъ царя. Нѣколко деня, обаче, следъ това, на запитванията на помощникъ главнокомандующия за състоянието на войскитѣ, военачалникитѣ се надварятъ кой по-надеждни сведения да даде. Тѣй, на 11/24 юний командующиятъ III армия генералъ Радко Димитриевъ, следъ като обходилъ всичкитѣ си части, телеграфира на Главната квартира:

„Впечатлението ми бѣ едно отъ най-добритѣ. Войникитѣ сж бодри и сж въодушевени отъ желанието да се срещнатъ съ врага и да се разправятъ“.

Командующиятъ I армия генералъ Кутинчевъ на следния день отговаря:

„Частитѣ сж готови да се сражаватъ съ новитѣ си противници, и на тѣхъ може да се има пълна надежда за успѣшното повеждане на операциитѣ“.

Командующиятъ IV армия генералъ Ковачевъ телеграфира на 15/28 юний:

„Началникитѣ на дивизиитѣ, бригадитѣ и македоно-одринското опълчение донасятъ, че духътъ на всички чинове отъ повѣренитѣ имъ части е отличенъ. Само въ III бригада отъ II дивизия той е малко по-опадналъ и то вследствие на уплаха отъ холерата, която въ тая бригада бѣ се появила въ по-голямъ размѣръ. Но отъ вземениитѣ бързи и енергични мѣрки забѣлзва се едно подобрене.“

Началникътъ на VI дивизия генералъ-майоръ Теневъ телеграфира на сщщата дата:

„Донасямъ, че духътъ на частитѣ отъ повѣрената ми дивизия е отличенъ, и сж готови на всички жертви за нови борби. Моля да се иматъ предъ видъ чувствата и желанията на Бдинци. Санитарното състояние на частитѣ е добро.“

Командующиятъ II армия генералъ лейтенантъ Н. Ивановъ сжщо е оптимистъ и насърдчава къмъ война. На 15/28 юний и той телеграфира:

„Духътъ на войскитѣ е добъръ и жаждата за борба и отмъщение е голѣма; желателно е това положение на духоветѣ да се използва по-скоро, защото не може да се гарантира, че следъ десетъ деня ще бжде сжщото. Това сж условия измѣнчиви. Сега за сега напълно може да се разчита на духа на армията за едно успѣшно повеждане операциитѣ.“¹⁾

Явно е, че горнитѣ сведения имаха за целъ да се насърчатъ колебливитѣ и да имъ се вдѣхне вѣра въ нашето оржжие, ако се наложи отново да прибѣгнемъ къмъ него.

* * *

По това време се разпространиха известни слухове, които изглежда, да имаха австрийски произходъ. На 15/28 юний Изволски телеграфира Сазонову.

„Тукашниятъ сръбски пълномощенъ министъръ ми събщи, че ималъ сведения, какво въ Букурещъ печели почва идеята за една персонална уния между Румъния и България, начело съ кралъ Карола. Весничъ казва, че тукашниятъ румънски пълномощенъ министъръ Лаховари, интъкъ сериозенъ и предпазливъ човѣкъ, се изказалъ доста опредѣлено въ горната смисълъ предъ самия него и предъ нѣколцина журналисти. Весничъ се страхува, че тоя планъ е билъ подшушнатъ на кралъ Карола отъ Австрия и че стамболовиститѣ се застъпвали за него въ България.“²⁾

Горното Весничъ телеграфически съобщава направо и Пашичу, съ добавка, че, споредъ румънитѣ, съ въпросния проектъ била съгласна и Русия, и че Лаховари вѣрвалъ въ неговото осжществяване. Ако това не могло да стане въ 1886 г., то било защото тогава Русия се противопоставила. Но сега положението се измѣнило, та Петроградъ щѣлъ да погледне добре на подобна комбинация. Весничъ, обаче, не вѣрвалъ въ това.³⁾

А между това трескаво се готвѣше сръбското главно командване за борба на животъ и смъртъ противъ „ужаснитѣ бугараши“, а правителството чрезъ народни представители и печатъ, подготвяше общественото мнение.

Сега и Пашичъ отговаря на направенитѣ му отъ Стоянь Рибарацъ и Павелъ Маринковичъ интерпелации въ Скупщината, разбира се, по предварително споразумение съ тѣхъ.

Приповтарайки нѣкои отъ мислитѣ и аргументитѣ, съ които си бѣ послужилъ въ изложението си отъ 15/28 май предъ народното представителство, той каза, че, следъ „постигнатото“ при Царибродската среща съгласие—да се събератъ на съвещане четири-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 535 (217), 536 (218, 219).

^{2, 3)} Dr Boghitschewitsch — Die auswärtige Politik Serbiens и пр., т. II, с. 425, № 832 и т. I, с. 369, 370, № № 354, 355.

мата първи министри въ Солунъ, — Гешовъ си подалъ билъ оставката, за да се дадѣло възможностъ на България да печели време, и да се осуетѣлъ опита за мирното разрешение на спорнитѣ въпроси.

По-нататкъ Пашичъ каза, че сръбското искане — за незабавно и безусловно намаление на съюзнитѣ войски до една четвъртъ отъ ефективата имъ — било отхвърлено отъ българското правителство, както било отблъснато и сръбското предложение за часъ-по-скорошното свиждане на четиритѣ министри-председатели въ Петроградъ, гдето, ако се не постигнѣло нуждното споразумение по спороветѣ между съюзницитѣ, — въпросътъ за извършването на подѣлбата на кондоминиума между България отъ една страна „и балканскитѣ съюзнници“ отъ друга, трѣбвало да се поднесе на върховния арбитъръ за разрешение „върху нова и по-широка основа“.

„България, обаче — добави Пашичъ — както и по-рано, продължава да твърди, че съюзниятъ договоръ не билъ претърпѣлъ никакво измѣнение, и иска прилагането на чл. 2 отъ тайното му приложение, по въпроса за разграничението.“

„Различието въ гледищата и преценкитѣ спрямо съюзния договоръ е ясно и очевидно. Сръбското правителство твърди, че, по силата на самото развитие на войната и на външнитѣ обстоятелства, съюзниятъ договоръ е претърпѣлъ сериозни, основни измѣнения, а българското царско правителство поддържа, че съюзниятъ договоръ не билъ се никакъ измѣнилъ. Сърбия се съгласява на арбитражъ въз основа на измѣнения договоръ, а България приема арбитража въз основа на договора, както тя го разбира — непожтнатъ.“

Ние отговорихме (на Петроградъ), че за арбитражъ по принципъ сме съгласни, но арбитражъ по договора не можемъ да приемемъ.“

По-нататкъ въ речта си Пашичъ постави сръбско-българскитѣ отношения въ зависимостъ отъ нашия споръ съ атинския кабинетъ.

„Гръцко-българскиятъ въпросъ, каза той, е сжщо сериозенъ и засѣга интереситѣ на всички съюзни балкански държави дотолкова, што е невъзможно отдѣлното му третиране отъ сръбско-българския споръ, тъй като и той се отнася къмъ сжщия въпросъ.“

Ако се желае избѣгването на сръбско-българския конфликтъ, трѣбва да се работи за премахването и на гръцко-българския конфликтъ, защото самиятъ балкански съюзъ не обезпечава мира на Балканитѣ, ако единъ въпросъ се разрешава безъ отледъ на другия.

По своитѣ задължения и по своитѣ жизнени интереси Сърбия е заинтересована въ гръцко-българското разграничение тъй, както и Гърция е заинтересована въ сръбско-българското разграничение.

И въ своето експозе сръбското кралско правителство изложи тутакси принципа за свиждане на четирмата министъръ-председатели и изтъкна, че туй свиждане е предназначено за уреждане на всички спорни въпроси между съюзнитѣ балкански държави. Ако, по една или друга причина, то бжде избѣгнато — за което ще трѣбва дълбоко да се съжалява — или, ако на тази среща не се постигне съгласие за разрешение на всички въпроси, тогазъ, като ново неизбѣжно следствие, всички тѣзи спорни въпроси ще трѣбва да бждатъ поднесени на единъ арбитражъ, за да бждатъ разрешени едновре-

менно, ако се иска предотвратяването на всяко усложнение и на всякакъв конфликт между балканските държави.“

По повод на горните Пашичеви изявления, шефът на националистите Стоян Рибарац, вземайки думата, се произнесе за неотложната анексия на завзетите от сръбските войски земи; П. Маринкович пък нападна правителството, за гдето не прокламирало въпросната анексия и не вземало по-енергични мърки за бързото разчистване на атмосферата, арбитражът бидейки най-лошото средство за решение на спора. Драшкович от своя страна покани Скупщината да вземе по въпроса решение, независимо от становището на правителството. И той, като Маринковича, не върваше, че разпрята могла да се реши най-добре за Сърбия чрез арбитража. Изказа надежда, че правителството ще вземе мърки за запазване жизнените интереси на страната.

Изобщо всички опозиционни шефове порицаха правителството въ колебливост и нерешителност.¹⁾

И тъкмо въ разгара на дебатите на Пашича бѣ донесено известието, че българските войски нападнали сръбските. Разгласена съ трѣскавична бързина, тая вестъ предизвика такава експлозия на неопикуемо раздражение, че въ мигъ Скупщинската зала се изпълни отъ заглушителни протести и закани по адресъ на България.

* * *

Между туй, когато парламентътъ въ Бѣлградъ кѣнтѣше отъ закани противъ насъ, въ сжщото това време Даневъ предаваше Неклюдову мемоара на българското правителство, съ молба да бжде изпратенъ въ Петроградъ, за гдето и той самъ се готвѣше да замине, придруженъ отъ А. Малиновъ, Т. Теодоровъ и генералъ Радко Димитриевъ съ чакация ги, по молба на нашия премиеръ, случайно намиращъ се въ Варненското пристанище руски параходъ.

Тѣкмо въ този моментъ, обаче, на 17/20 юний, командуюциятъ македонската армия донася Даневу, че прежния день гърци и сърби въ Елефтера, Злетово и други нѣкои пунктове, безъ всякакъв поводъ отъ наша страна, предизвикали едновременно нападение противъ нашите предни войсковы части; че задъ гръцките и сръбски предни линии се движели голѣми маси, а въ Криволакъ се съсредоточавала силна артилерия, и че нашите войски, следъ дълго търпение, били принудени да отговорятъ на гръцкия и сръбския огънь.

Съобщавайки ми горното Даневъ добавяше:

„Въ момента, когато предстои да се вземе решение за мирна ликвидация на териториалните въпроси, предизвикателството на гърците и сърбите е отъ естество да усложни положението, отговорността за което ние отхвърляме отъ себе си и я слагаме върху предизвикателите — сърби и гърци.

Моля направете въ тази смисълъ нужните представления.“

Това бѣ тутаки изпълнено.

¹⁾ в. „Самоуправа“, бр. 138, 18 юний 1913 г.

Въ сжщото време, предъ видъ на предстоящото си заминаване за Петроградъ, Даневъ моли Петроградското правителство чрезъ Неклюдова да направи нужднитъ постъпки въ Бѣлградъ и Атина за спиране неприятелскитъ действия.

Отъ своя страна, все на 17/30 юний Хартвигъ телеграфира Сазонову, че започнатото българско нападение, едновременно срещу сърби и гърци, предизвикало силно възбуждение и могло да измѣни „цѣлата картина“; а Демидовъ отъ Атина му явява, че, вследствие на българскитъ атаки противъ съюзническитъ войски, краля Константинъ заминавалъ за Солунъ да поеме командването на гръцката армия, и флотата получила бърза заповѣдъ да отплува къмъ Елефтерисъ; че Венизелосъ му заявилъ, какво, въпрѣки това нападение, гръцкото правителство било още готово за примирение, ако му се съобщѣло официално отъ Софийския кабинетъ, че настъплението на нашитъ войски е станало по недоразумение.

Сжщия день Сазоновъ телеграфически натоварва Неклюдова да привлече вниманието на Данева, че всѣко усложнение на границата затруднявало получаването на сръбското съгласие за предаването на мемоара, тѣй като предизвиквало ново възбуждение на умоветъ и поставяло Пашича въ безизходно положение.

„Мислимъ, добавя Сазоновъ, че ако Даневъ не желае войната, той трѣбва да вземе решителни мѣрки, щото въ първитъ редове на войската да се въдвори спокойствие.“

На утрото Демидовъ пакъ телеграфира на Сазонова, че въ „генералното българско настъпление“, Венизелосъ съглеждалъ „опитъ да се създаде свършенъ фактъ, и съ насилнически средства да се закрепятъ окупационнитъ права на българитъ въ гръцкитъ области“.

При тѣзи условия той — Венизелосъ — не можель да застане за Петроградъ, преди да получи отъ българското правителство формално отказване отъ неговитъ последни действия — като българскитъ войски се върнатъ пакъ на демаркационната линия, — и преди сжщото да заяви официално, че приема задължителния поразграничението арбитражъ съ Гърция, едновременно съ сръбско-българския.¹⁾

Привечеръ на 17/20 юний сръбската легация въ София отпраща Даневу нота, съ която, като му съобщава, че презъ нощта на 16/29 срещу 17/30 юний българскитъ войски нападнали сръбскитъ по цѣлата линия въ Македония, и че боятъ продължавалъ, протестира противъ туй нападение и иска спирането му веднага. Въ противенъ случай сръбското правителство снемало всѣка отговорностъ отъ себе си.

Настъпилото въ Бѣлградъ смущение се усили още повече, когато се разбра, че станалото на границата е *много по-сериозно*, отколкото се мислѣше при първото известие отъ тамъ. Сръбско-

¹⁾ Руска оранжена книга, с. 181, 182, 184, 185, № № 271, 272, 274, 276, 279.

българският съюз — тържеството на руската дипломация — бѣ окончателно и безвъзвратно поваленъ.

Враговетѣ на славянството тържествуваха . . .

Потвърди се мнението, че нормалното състояние на балканските народи е *разногласието*, и че споразумението имъ е *временно изключение*.¹⁾

* * *

Съобщавайки ми по телефона на 18 срещу 19 юний съдържанието на въпросната сръбска нота, Даневъ ми каза, че отъ наша страна било направено потрѣбното за спиране на военнитѣ действия, и ме натовари незабавно да помоля Хартвига да настои предъ Пашича да се дадатъ неотложно нужднитѣ заповѣди и на сръбския отрядъ северно отъ Щипъ, да прекрати действията, защото иначе цѣлата линия щѣла да пламне. Хартвигъ, обаче, надлежно уведоменъ вече отъ сръбска страна, се задоволи сухо да ми отговори, че сега нищо не зависѣло отъ Пашича, а отъ сръбското главно командуване.

На излизане отъ кабинета на Хартвига, въ антрето, неочаквано се срещнахъ съ Спалайковича, който бѣ вече напустналъ София. Бледъ и невъобразимо възбуденъ, той се обърна къмъ менъ съ думитѣ, че било недостойно отъ наша страна съ 100 хилядна армия подло да нападаме ония сръбски войски, които проливали кръвта си за насъ. Следъ туй съ нервенъ тонъ промълви още нѣщо, което не можахъ да доловя.

При тоя непристоенъ езикъ на Спалайковичъ, принуденъ се видѣхъ и азъ да забравя за мигъ обичайната учтивостъ, отговаряйки му, че не България, която именно пролѣ кръвта си за увеличаването на Сърбия, а последната, съ вѣроломното си държане още отъ първия моментъ на съюзяването ни съ нея, е виновна за създаденото положение.

На тая тѣй некрасива сцена Хартвигъ, съ сатанинско изражение въ очитѣ, присѣтствуваше мълчаливъ като сфинксъ.

Напустнахъ руската легация съ разбито сърдце.

Нѣколко часа по-късно Даневъ ми потвърди въпросното си телефонно съобщение и съ телеграма: Въ желанието си да остане лоялно до край, нашето правителство, преди още да му била връчена протестната сръбска нота, било заповѣдало да се прекратятъ военнитѣ действия отъ българска страна. Сжщата заповѣдь била подновена и следъ това. Ето зашо той ме натоварваше да настоя предъ Пашича, щото и отъ сръбска страна да се даде подобна заповѣдь. Иначе нашето правителство свзяло отъ себе си всѣка отговорностъ.

¹⁾ Когато Мурадъ I издѣхвалъ на Косово поле, пришепналъ на своя главенъ шейкъ следната молитва, съ поръчка 7 пѣти да се повтаря ежедневно въ джамиитѣ:

Аллахъ, Аллахъ!

Освенъ единъ Аллахъ другъ нѣма

И Мохамедъ е неговъ пророкъ.

Аллахъ, Аллахъ! тая милость просимъ:

Тримата гяури (българи, гърци и сърби) да не бждатъ на единъ умъ!

Тръбваше отново да се видя и съ Хартвига, и пакъ да го по-моля да действа и той за часъ по-скорошното спиране на воен-нитѣ действия.

Редомъ съ тия инструкции да менъ, възъ основа на които веднага направихъ нужнитѣ писмени постъпки предъ Пашича, на 18 юний (1 юлий) Даневъ отговаряше на нотата на сръб-ската легация въ София отъ 17/30 юний, съ която се протестира-ше противъ станалото стълкновение и се искаше спирането на всѣкакви действия и отъ сръбска страна.

Въ ответната си нота той заявяваше, че не българскитѣ вой-ски били предизвикали стълкновенията въ Македония и че не тѣ сж имали нѣкаква агресивна целъ, но, „напротивъ, тѣ сж били на-паднати и предизвикани отъ сръбскитѣ войски“.

„Тоя фактъ, казваше се въ тая нота, става още по-очевиденъ, като се взематъ предъ видъ и едновременнитѣ и съ нищо непредизвикани напа-дения и отъ страна на гръцкитѣ войски. При все това, българското правител-ство, въ желанието си да предотврати всѣко усложнение, не се поколеба, безъ ничия покана, още при първитѣ известия за стълкновенията, да даде заповѣдъ за спирането на всѣкакви действия отъ наша страна, като сжще-ременно се отнесе и до кралското правителство, за да предизвика и отъ не-гова страна заповѣди за спиране агресивнитѣ действия на кралскитѣ войски.

Въ момента, обаче, когато съ нетърпение се очакваше, че и кралското правителство ще обърне нужното внимание на това приятелско предупре-ждение, се получава известие, че голѣми сръбски войскови части сж се дви-жели къмъ Шипъ. При това положение на нѣщата, българското правителство не само отхвърля всѣкаква отговорностъ отъ себе си, но и настоява за по-следенъ пътъ, да се даде веднага заповѣдъ отъ страна на кралското прави-телство, за да спратъ още утре всички тия агресивни действия на кралскитѣ войски; въ противенъ случай, българското правителство слага всичката отго-ворностъ за последициата върху кралското правителство.“¹⁾

Въ сжщото време азъ получихъ отговора на сръбското правителство на моята до него вербална нота, съ която, възъ основа инструкции на Данева, протестирахъ, за гдето сръб-ски и гръцки войски нападнали нашитѣ при Елефтера, Зле-тово и пр. Въ тая ответна сръбска нота се твърдѣше, разбира се, тъкмо обратното, т. е., че въ 2 часа следъ полунощъ на 17/30 юний, нашитѣ войски били извършили нападението, което, сждей-ки по всичко, било подготвено отъ по-рано; че, за съжаление, това станало въ единъ моментъ, когато се търсѣлъ начинъ за мирно решение на спорнитѣ въпроси, и че отговорността за това падала върху България.²⁾

Хартвигъ вътрешно тържествуваше. Увѣренъ сега въ дипло-матическитѣ и военни успѣхи на сърбитѣ, той лицемѣрно си даваше видъ на братъ, който изпитва неизразими страдания, като вижда по-младитѣ си брата въ кървава саморазправа, и всячески се старееше да направи впечатление, че залѣга съ всички сили да ги разтърве. Лично менъ той не престана да ме увѣрява, че правѣлъ всичко възможно предъ Пашича за часъ по-скорошното прекра-тяване на неприятелскитѣ действия.

^{1, 2)} Докладъ и пр., с. 1153 (2), с. 1154 (5).

* * *

Въ това време Скупщината продължаваше да заседава при крайно напъжение на духоветъ. Множество оратори съ пламенни патриотични речи приканваха правителство и войска да взематъ въ свои ръце сѣдбинитъ на сръбския народъ и да накажатъ неговитъ врагове. Докато националиститъ не преставаха да апелиратъ къмъ отговорнитъ фактори да пристѣпятъ тутакси къмъ формалното присъединение на новитъ земи къмъ кралството, младорадикалитъ предлагаха, щото Сърбия, Гърция и Черна-Гора сами да опредѣлятъ границитъ си съ България, тъй като последната доказала злата си воля противъ всѣко миролюбиво споразумение. А министърътъ на вътрешнитъ работи Стоянъ Протичъ се провикваше, че не се касаело вече за нѣкакви частични схватки, а за война — безъ да бжде тя обявена отъ българска страна, и че правителството, въ съзнание на своя дългъ и на своитъ отговорности, наредило да бждатъ енергично отблъснати всички български нападения. Българското правителство не щѣло, обаче, да следва „японскитъ и нелоялни български методи,“ защото се надѣвало, че европейското обществено мнение щѣло да оцени по достоинство „неоспоримитъ права на Сърбия“. Съ 82 гласа противъ 69 бѣ приетъ предложението отъ професоръ Нинчичъ дневенъ редъ, че Скупщината, вземайки актъ отъ направенитъ още на 15/28 май с. г. изявления отъ Пашича, върва какво правителството ще съумѣе да защити жизненитъ интереси на страната.

Сѣщия денъ — 18 юний (1 юлий) „Самоуправа“, следъ като изкарваше, че българитъ били виновати за провалянето на балканския блокъ, добавяше:

„Съ вѣра въ Бога и въ неговата правда, Сърбия и Гърция приематъ хвърлената имъ отъ българитъ ржкавица, защото трѣбва да се отбраняватъ. Съ тѣхъ е и другата имъ сестра Черна-гора. Храбригъ черногорци, ратници, въодушевно дочакани отъ сръбскитъ имъ братя, сж пристигнали вече на бойното поле, за да докажатъ, че се въодушевяватъ отъ сжщитъ ония горещо родолюбиви витезки полети, които ги въодушевяваха и подъ якитъ стѣни на Шкодра, и които окичиха знамената на рицарското си отечество съ безсмъртна слава.“

Още по-войнствена бѣ останалата преса.

По едно съвпадение на 18 юний (1 юлий) и в. „Миръ“ въ уводна статия: „Размирникътъ на Балканитъ“, писа между друго:

„Балканскитъ народи се лишиха отъ една велика радостъ, радостята отъ постигнатото на великия вѣковенъ освободителенъ идеалъ — победата надъ Турция. Европа не постигна желанието следъ освободителната война миръ.“

Защото на Балканитъ се намѣри единъ неочакванъ отъ никого размирникъ, който, бравирайки право, честь и задължения, създава нови размирици на Балканитъ, сѣе раздори между народитъ, ожесточава ги едни противъ други и подготвя престѣпна братоубийствена война.

Тоя размирникъ на Балканитъ е официална Сърбия. Не сръбския народъ.“

Връщайки се на утрото пакъ на тая тема, „Миръ“ добавяше:

„Да се съюзишъ съ единъ твой братъ съ целъ да го измамишъ, да го ограбишъ, да му вземешъ онова, предметъ на което е билъ самиятъ съюзъ,

и да сторишъ това, следъ като твоятъ съюзникъ е употрѣбилъ най-голѣмитъ усилия за възтържествуването на общото дѣло, следъ като е далъ най-голѣмитъ жертви, и е спечелилъ най-лютитъ сражения, — това е престѣпление нечуто въ историята на народитѣ. Това престѣпление е извършено отъ Сърбия.

А нѣколко деня по-късно, сжщиятъ официозъ писа:

„Историята се повтаря. Както въ 1885 г., тѣй и сега сърбитѣ ни нападнаха вѣроломно, преди да бжде завършена концентрацията на войскитѣ ни. Разликата, въ вреда на сърбитѣ, между тогазъ и сега, е тази, че тогазъ ние не бѣхме въ съюзъ съ Сърбия, а сега сме нападнати като съюзници на Сърбия!“

Ала Хартвигъ умѣло насърдаваше сърбитѣ, отправяйки постоянно тенденциозни телеграми въ Петроградъ. Страшната отговорност, смъртниятъ грѣхъ, трѣбваше да легне изключително върху България. На 18 юний (1 юлий) той телеграфира Сазонову, че „въ сферата на сръбската окупация“ деветдесетъ хилядна българска войска внезапно презъ ноцъта нападнала слабо защитената позиция на третата сръбска армия; че имало много сръбски офицери и войници убити; че първата армия на престолонаследника Александъръ потеглила на помощъ, и че всеобщото възбуждение било грамадно и достигнало крайнитѣ си предѣли; че българитѣ действували по широко обмисленъ планъ; че до пълното прогонване на българскитѣ войски, които продължавали да се сражаватъ, сърбитѣ нѣмало да спратъ и пр.¹⁾

Интервенцията на Сазонова за прекратяване неприятелскитѣ действия между съюзникитѣ се посрещна съ рѣзкъ отказъ въ Бѣлградъ, гдето потриваха сега ржце отъ радостъ, доволни отъ развоя на събитията. Това на 19 юний (2 юлий) ми потвърдиха и моитѣ колеги, на първо мѣсто съръ Педжетъ и Мишотъ де Велъ, които току-що бѣха напустнали външното министерство. Такова бѣ убеждението и на находящитѣ се по онова време чуждестранни кореспонденти въ Бѣлградъ.

* * *

Когато размѣняхме горнитѣ ноти съ сърбитѣ, издадената отъ генералъ Савовъ заповѣдъ за настѣплението на нашитѣ войски, не ни бѣ известна. Оставяйки за по-нататкъ объяснението за издаването на тая заповѣдъ — което бѣ наистина едно „българско безумие“ („la démence bulgare“), както го нарече единъ отъ чуждестраннитѣ представители на времето у насъ — за сега ще предамъ дословно тукъ тия исторически документи:

„Шифрована телеграма. Твърде бърза, подадена отъ Главната квартира — София, на 15 юни 1913 год. 8 часа вечеръта. Получена въ Радовишъ на 15. VI 1913 год. 8 ч. и 25 м. вечеръта.

Командующи 4-та армия.

За да не би нашето мълчание противъ сръбскитѣ атаки зле да се отрази на духа на войскитѣ, отъ една страна, и отъ друга да окуражава противника още повече, заповѣдвамъ да атакувате противника по най-енергически начинъ по цѣлата линия, безъ да разкривате напълно силитѣ си и

¹⁾ Руска оранжева книга. с. 184, 185, № № 277, 278.

безъ да се увличате въ продължителенъ бой, като се постараете да застанете твърдо на Криволакъ, по дѣсния брѣгъ на Брѣгалница, кота 550, върха Богословъ, кота 550, близо до с. Щохопъ (Овче поле), кота при с. Деброво. Предпочитателно е да завържете престрелката вечеръ и презъ нощъта на разсъмване да произведете стремителна атака по цѣлата линия. Тази операция да се предприеме утре, шеснадесети того вечеръта.

Помощникъ командующия генералъ лейтенантъ Савовъ № 5597.“

Тая заповѣдъ се отнася до четвъртата армия. Заповѣдъта до втората армия не ни е известна. Но за нея можемъ да сждимъ отъ следната обяснителна телеграма на генералъ Савова, подадена на 17 юний:

„Шифрована телеграма. Твърде бърза отъ Главната квартира — София. Подадена на 17. VI 1913 г. 3 часа и 55 минути вечеръта, приета на 17. VI 5 ч. 15 м. вечеръ.

Радовишъ.

Къмъ директива № 24. Съ директива № 24 заповѣдахъ 4-та армия да продължи настѣпателнитѣ си действия, а втората армия, следъ като завърши операциитѣ си къмъ Чай-яза, веднага да пристѣпи къмъ съсредоточването си на указаната линия съ цель да атакува Солунъ. Тия наши действия срещу сърби и гърци се предприематъ главнимъ образомъ по следующитѣ съображения:

1) Да издигнемъ до известна степенъ духа на нашитѣ войски и да ги поставимъ въ положение да гледатъ на нашитѣ досегашни съюзници като на врагове.

2) Предъ опасността да се запали войната между съюзницитѣ, да накараме руската политика да побърза съ разрешението на въпроса, вмѣсто да го протака.

3) Съ силнитѣ удари, които ще нанесемъ на противницитѣ си, да ги накараме да бждатъ по-сговорчиви и по-отстъпчиви.

4) Понеже оспорваме земитѣ, които тѣ сега заематъ, като наши, то съ силата на оржжието да успѣемъ да завземемъ нози, което можемъ, до гдето европейскитѣ сили съ намѣсата си спратъ нашата военна акция.

Понеже такава интервенция може да се очаква всѣка минута, налага се да действувате бързо и енергично.

Четвърта армия да гледа на всѣка цена бързо да завземе Велесъ, което ще има голѣмо политическо значение. Отъ само себе си се разбира, че предварително трѣбва да се вземе здраво линията: Султанъ-Тепе — Кратово — Клисели.

Втора армия веднага, следъ като изпълни съсредоточението си, ще получи заповѣдъ, ако действията на 4-та армия позволяватъ, да атакува Солунъ, за която цель, ако получи подобна заповѣдъ, ще бжде усилена съ две или три бригади.

Ако желѣзопътния участѣкъ Криволакъ — Удово — Гевгели се заеме отъ нашитѣ войски, то на всички мѣста, гдето има переправи, особено тия въ Гевгели, да се устроятъ тегъ — депони и се заематъ съ силни отряди. По тоя начинъ да се осигури владението на двата брѣга на Вардаръ. № 5647.

Помощникъ главноком. генер. лейт. Савовъ.“

Колкото и генералъ Савовъ да е билъ убеденъ, че подобно нападение се е налагало като единствено ефикасно и целесъо-

бразно сръдство да се стреснатъ сърби и гърци и да се заставятъ да напуснатъ заетитѣ отъ тѣхъ намъ припадащи се по договоритѣ земи, а така сжщо да се застави и Русия да побърза съ арбитража, въпросната негова заповѣдъ бѣ добре дошла за нашитѣ врагове. Съ нея ние улеснихме на първо мѣсто Сърбия, която бѣ решена на всѣка цена да воюва.

Това се установява най-положително и отъ следнитѣ факти: *Revue Bleu* отъ 17. I 1914 г. дава следнитѣ подробности отъ носително прелиминариитѣ на братоубийствената война:

„Изглежда, че по време размѣната на депешитѣ по арбитража, висшето сърбско командване се е побояло, да не би, подъ натиска на България, сърбското правителство да възприеме арбитража съгласно договора отъ 1912 г. И за туй е побързало да се намѣси, за да отстрани тази евентуалност. На 9 май генералъ Путникъ, главнокомандующъ на сърбската армия, направи на г. Пашича едно съобщение, което, споредъ важния сърбски вестникъ — „Српска застава“ (отъ 28. V/10. VI), съдържаше следнитѣ три пункта:

„I Ужасна несправедливостъ би било и единъ неопростимъ грѣхъ, едно предателство спрямо най-важнитѣ интереси на отечеството, да се отстъпи на България макаръ и само една педя отъ заетата територия;

II *Цѣлата армия е концентрирана и готова за война;*

III Ако спорниятъ въпросъ трѣбва да бжде разрешенъ чрезъ война, *трѣбва войната да се започне тутакси.*

На туй именно решение се бѣ спрѣло военното сърбско командване. Не му липсваше и съгласието на Гърция. Тѣкмо отъ Гърция, съгласно предварително споразумение, излѣзе предизвикателството, което, отчайвайки българитѣ, трѣбваше да разрази неприятелскитѣ действия.“

Нѣма, прочее, никакво съмнение, че нашитѣ съюзници чакаха само най-малкия поводъ, за да ни нападнатъ съ всички свои сили.¹⁾ Че сърбитѣ наистина сж имали отъ по-рано намѣрение да сторятъ това най-добре се доказва отъ следната „*Наредба врховног команданта војске 18 јуна 1913 године у Београду*“, чийто текстъ, споредъ обнародваното на времето *fac simile* въ „Миръ“ отъ 25 юний 1913 г.²⁾, гласи:

„Войници.

Войната на Балканитѣ е съзршена. Нашитѣ братя сж освободени. Мирътъ съ Турция е сключенъ. Сега бл трѣбвало да се върнете по своитѣ домове и работа, при своитѣ роднини, при своитѣ драги и мили, които ви очакватъ нетърпеливо.

За мое голѣмо съжаление, драги Мои войници, вие не можете още да се върнете въ своитѣ кѣщи; вие още не можете да се видите съ своитѣ мили и драги и да си починете отъ тежкитѣ напори. Българитѣ, довчерашни наши съюзници, съ които заедно до скоро се борихме рамо до рамо, които сме, като истински братя, съ все сърдце подпомагали, и тѣхния сжжпоцененъ Одринъ съ своята кръвь облѣли, оспорватъ на насъ ония краища въ Маке-

1) По този поводъ „*Temps*“ отъ 21 юний писа: „... Ако изглежда българитѣ да сж атакували първи, сърбитѣ веднага доказаха, че не сж желали освенъ случая да проширятъ въ истинска война стѣлжковенията между преднитѣ постове.“

2) Този важенъ документъ бѣ заловенъ отъ наши войници въ архивата на една сръбска часть.

дония, които ние сами съ толкова жертви придобихме. България, два пжти увеличена въ тая обща-съюзна война, не дава два пжти по-малкото на Сърбия: нито Прилѣпъ Крали Марковъ, нито Битоля, гдето сте се, юнаци Мои, толкова много прославили, и изгонихте последната турска войска срещу насъ. България, обградена отъ две морета, не дава на Сърбия да се свърже нито съ едно. Сърбия и нейнитѣ творители — сръбската армия — това не могатъ и не бива да допустнатъ. Тѣ трѣбва своитѣ кървави придобивки да бранятъ и отбраняватъ отъ всѣкого, та дори и отъ вчерашния свой съюзникъ — българитѣ.

Съ насъ заедно противъ българитѣ въ война идатъ и нашитѣ съюзници гърцитѣ — отъ които българитѣ сжщо така искатъ да отнематъ и тѣхнитѣ придобивки — и нашитѣ братя черногорци, защото и тѣ искатъ да бранятъ сръбската земя.

Войници!

Въ името на Бога и нашата права кауза — напредъ! Отново развийте сръбското победоносно знаме и понесете го победоносно презъ редоветѣ на нашия новъ неприятель, както победоносно го пренесохте на Вардара до Солунъ, презъ Прилѣпъ и Битоля, презъ Косово и Призренъ.

Напредъ войници! На любящия отечеството и праведния Богъ помага!

Петъръ (с. р.).

Тази наредба да се съобщи на всички войници.

Началникъ щаба на върховната команда, почетень адютантъ на Н. В. Краля, войвода

Р. Путникъ.

Заловениятъ екземпляръ отъ горната „Наредба“ носи следния надписъ:
VIII пѣх. полкъ II позивъ
на Народната войска.

№ 222

18 юний, 1913 год.

За коменданта на 1 баталионъ — на съответно разпореждане да се съобщи въ баталиона по тържественъ начинъ. 18 юний 1913 г. Орах. Комендантъ, п. полковникъ Симеунъ Иовановичъ.“

Фактътъ, че въ „Наредба“-та на кралъ Петра не се споменува датата 16 юний, както и че датата 18 јуни и думата *Београду* сж написани съ ржка въ напечатания документъ, показва, че той е билъ приготвенъ по-рано, и че се е чакалъ само момента, за да бжде попълненъ. Само тъй може да се обясни, че „Наредба“-та се намира на 18 юний въ ржцетѣ на командиря на VIII пѣх. полкъ Симеунъ Иовановичъ въ Орѣховацъ, както се вижда отъ ржчния надписъ сложенъ пакъ на 18 с. м. отъ тоя офицеръ.

Ако документътъ носѣше тая дата още отъ Бѣлградъ, той не можеше за единъ день да пристигне до селото Орѣховацъ между Крива паланка и Куманово. Не значи ли това, че той предварително е билъ напечатанъ, безъ дата, и е оставено само тя да се попълни отсетне ржкописно?

Вънъ отъ това, ако „Наредба“-та действително бѣ отпечатана на 18 юний, въ нея безъ друго щѣше да се говори и за стълкновението на 16 срещу 17 с. м., нѣщо което не е направено.

По сжщия начинъ, приблизително, постжпиха и гърцитѣ. Когото кралъ Константинъ още преди 16/29 юний отпжтувалъ за

Солунъ, прокламацията за обявяване война на България е била въ джеба му.

Тъй или иначе, нашитѣ врагове широко използуваха нашата тактическа грѣшка съ нападението на 16/29 срещу 17/30 юний. За това свидетелствува и следната телеграма, която на 19 юний (2 юлий) Пашичъ отправи до сръбското главно командуване въ Скопие:

„Азъ треперя, тъй като предвиждамъ скорошна намѣса на силитѣ. Българитѣ сж заявили, че нападението е последвало безъ знанието на правителството, и че то е заповѣдало прекратяване на стълкновенията и отстъпление. *Ускорете една решителна офанзива!*“)

За доказателство, че сърбитѣ сж възнамѣрявали да воюватъ противъ насъ при пръвъ удобенъ случай могатъ да се приведатъ и следнитѣ думи на Сазонова, по поводъ телеграмата на Николай II до сръбския и българския владѣтели:

„Отъ Бѣлградъ пристигнаха известия, че тамъ все повече и повече крепнѣло убеждението, какво враждебното отнасяне на българското правителство къмъ сръбскитѣ искания за ревизиране на ония членове отъ договора — що опредѣляха разграничението на македонската територия между съюзницитѣ, съ цель да се възнаградятъ сърбитѣ за оказаната отъ тѣхъ деятелна помощъ при обсадата на Одринъ, — ще доведе неминуемо до стълкновение, дори и ако се би успѣло, съ помощта на Русия, да се намѣри времененъ излазъ отъ създаденитѣ затруднения. Къмъ мене се отнасяха официални лица за съветъ: какво трѣбвало да прави Сърбия предъ видъ усложнитѣ се обстоятелства, и не скриваха мнението си, че *за нея би било поизносно отъ всичко, следъ като предупреди българитѣ, сама да започне военнитѣ действия, тъй като въ армията господствувало увѣрение въ успѣхъ*. Азъ отговорихъ, че не се считамъ въ правото си да давамъ стратегически съвети, но че отъ политическо, а така сжщо и отъ морално гледище — което сжщо бѣ опасно да се пренебрегва — подобенъ починъ би причинилъ на Сърбия непоправими щети, които не биха могли да изгладятъ никакви военни успѣхи.“)

* * *

Виждайки вече работата да взема лошъ обратъ, на 18 юний (1 юлий) Даневъ отново ми телеграфира да съобщя Пашичу, че българското правителство се считало принудено да настои за последенъ пжтъ предъ сръбското: да се спратъ всички агресивни действия противъ насъ, понеже иначе нашитѣ разпореждания се парализирали, и че положението могло да се усложни още повече.

Въ противенъ случай всичката отговорностъ щѣла да легне върху Сърбия.³⁾

Ала и сега на моитѣ писмени представления сръбското правителство, съ вербална нота отъ следния день, подчертаваше пакъ, че първи българитѣ нападнали съ повече отъ 100,000 войника и отхвърлили далечъ сръбскитѣ войски, като съ туй предизвикали

¹⁾ D-r M. Boghitchewitsch, цит. съч. т. I, с. 346 № 317.

²⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія, с. 112, 113.

³⁾ Докладъ и пр., с. 1154 (6).

кървавъ бой, който отъ три деня вече се водѣлъ съ голѣми жертви върху територия, заета отъ сърбитѣ. Следователно, Сърбия, която не е нападнала, а се бранѣла, нѣмала никаква отговорност.¹⁾

Въ сѣщото време сръбското правителство ревностно разпространяваше най-насърдчителни новини отъ бойното поле. Всѣде сръбското орѣжие тържествувало. Това повишаваше духоветѣ и засилваше още повече желанието да се върви до край. Увѣренъ сега въ успѣха, войвода Путникъ заяви на Пашичъ, че за прекратяване на военнитѣ действия нѣмало защо да се говори вече. Заедно съ туй враждебното настроение противъ всичко българско достигна до пароксизмъ. За това най-вече способствуваха умишлено скроенитѣ разкази отъ вестницитѣ, начело съ „Самоуправа“, за „свирепостъта, съ която раненитѣ сръбски офицери и войници били просто разпокъсвани отъ българитѣ“. Посредъ така създаденото настроение, почнаха да пристигатъ въ Бѣлградъ и санитарни тренове съ ранени.²⁾ Въ града не се говорѣше освенъ за българскитѣ варварства и за необходимостъта — Бѣлгария да бѣде наказана най-жестоко.

Въ отговоръ на дадената отъ Данева заповѣдь на нашитѣ да прекратятъ военнитѣ действия, сърби и гърци продължаваха да ни атакуватъ при условия крайно тежки вече за българскитѣ войски. Войната бушуваше сега по цѣлия фронтъ.

Въ мигъ симпатиитѣ на Русия и на съюзницитѣ ѝ къмъ Бѣлгария окончателно се отчуждиха, толкова повече че противницитѣ ни успѣха да хвърлятъ цѣлата отговорностъ върху насъ. Въ Петроградъ, Парижъ и Лондонъ се затвърди убеждението, че Бѣлгария решително ориентира своята политика къмъ Тройния съюзъ. Ето защо и по-нататъшното вече държание на Съглашението се обуславя отъ туй убеждение.

Това нещастно за насъ положение особено много зарадва и насърди бившитѣ наши съюзници, а така сѣщо — румѣни и турци. Всички чувствуваха ржцетѣ си напълно развързани. И всички се нахвърлиха противъ изоставена отъ цѣлъ свѣтъ Бѣлгария.

* * *

Не бѣше сега по-малко възбуждението и въ Атина. На 17/30 юний представителтъ на българската армия при грѣцката главна квартира, генералъ Хесапчиевъ, напустна Солунъ, следъ като му бидоха направени голѣми неприятности отъ страна на официалнитѣ грѣцки власти.

Подиръ неговото заминаване, въ града се разиграха грозни, потресающи сцени съ находящата се тамъ българска дружина, на чело съ своя доблестенъ командиръ, днесъ генералъ-лейтенантъ о. з. Велизаръ Лазаровъ. Разквартирванитѣ въ разни помѣщения български войски, на брой около 1200 души, били поканени въ срокъ отъ единъ часъ да сложатъ орѣжието си. И понеже тѣ отказали да сторятъ това, то безъ да се даде възможностъ на дру-

^{1, 2)} Докладъ и пр., с. 1155 (7,8).

жинния командиръ да влѣзе по въпроса въ телеграфна връзка съ своето началство, гърците, по предварително замисленъ планъ, почнали да ги обстрелватъ съ артилерия и картечници, служейки си сжщо съ бомбо-фугаси, минни заряди и ржчни динамитни и пироксилинови бомби. Голѣма часть отъ тия неподобни наши храбrecи, които съ безпримѣрна самоотверженостъ се защищаваха противъ цѣла грѣцка дивизия — до крайна физическа възможность, сложиха кости, а останалитѣ бидоха силомъ обезоржжени и откарани въ пленъ въ предѣлитѣ на Елада.

Това неподобно грѣцко варварство, което съставлява едно отъ най-чернитѣ петна за съвременната цивилизация, бѣ толкова по-чудовищно, че войницитѣ отъ въпросната наша дружина бѣха влѣзли въ Солунъ още въ първия день на неговото завладяване, и продължаваха да стоятъ тамъ „възъ основа на придобитото право на завоеватели“ и по силата на едно съглашение между нашата и грѣцката главни квартири. При това между дветѣ държави нѣмаше обявена още формална война.

Впрочемъ, ето нѣкои извадки отъ описанието, което генералъ Лазаровъ дава на тая незабравима трагедия:

„ . . . Въ 13½ часа, безъ да предизвестятъ, грѣцки роти нападнаха караула (нашия), състоящъ се отъ четири души при клона на българската поща въ Грандъ хотелъ. Настжпи паника въ града. Разбѣгаха се хора, жени и деца запищѣха изъ улицитѣ, гонени отъ разярени грѣцки войници и свирепи джандарми — критяни. Въ мигъ Солунъ опустѣ

Почна се боя . . . Ние отговаряхме достойно. Стрелба се водѣше изъ цѣлия градъ срещу прѣснатитѣ наши взводове и казарми. Ехтѣше Солунъ отъ гърмежи на пушки, картечници и бомби. Писъкътъ на жени и деца цепѣше въздуха.

Къмъ 17 ч. 30 м. огнѣтъ отъ пушки, картечници и бомби продължи съ най-голѣма яростъ. Грѣцкото мжшко население въ Солунъ, въоржжено предварително отъ властѣта, усили състава на 2-а грѣцка дивизия и на дветѣ хиляди критяни, които, съ сгжстени редове, пожелаха да свършатъ веднажъ за винаги съ българитѣ, които затъмняваха тѣхната слава и оспорваха тѣхнитѣ домогвания за *пълно и самостоятелно владение надъ Солунъ*

Съ настжпването на нощѣта, която хвърли своето було надъ Солунъ, генералъ Каларисъ пристжпи къмъ работа. Пушкитѣ и картечницитѣ не свършиха много работа презъ деня. И най-малкитѣ групи наши войници, още стоеха твърдо на позицитѣ си. Трѣбваше да се свърши тази нощъ съ всички; такава бѣше заповѣдѣта на генералъ Каларисъ. . . Докараха се полски, планински орджия и се настаниха на Бязъ-куле, Еди-куле, площадитѣ и улицитѣ! . . . Даде се следъ това заповѣдъ и тѣ откриха честь и разрушителенъ огнѣнъ. Зданията започнаха да се рушатъ едно подиръ друго. Но защитницитѣ, до като имаха и най-малкото още закритие, не падаха духомъ. Силниятъ и честиятъ огнѣнъ на орджията се сливаше съ този на пушкитѣ и картечницитѣ; трѣсъкътъ отъ бомбитѣ и бомбо-фугаситѣ придаваше на борбата характеръ на отчаяность. Нашиятъ войникъ, който живѣеше съ идеята на българския народъ, не губѣше вѣра въ успѣха и при тази неравна борба. Той се борѣше като най-голѣмъ храбrecъ и най-чистъ патриотъ. Бризантнитѣ

гранати и ужасните тръсъци на бомбо-фугаситѣ не го плашеха. Тѣ само го озлобяваха, и той често политаше напредъ. Отъ минута на минута борбата ставаше по-ожесточена. Орждията и картечниците бѣха безспирно въ действие. Тѣхниятъ адски огънь трѣбваше да получава отговоръ отъ нашия войникъ, който имаше само своята пушка, съ огънь или ножъ. Полунощъ вече минаваше, а борбата следваше все съ сжщия разгаръ. . .

Къмъ 1 часа гърцитѣ направиха последно предложение да сложимъ оржие.

Отговори имъ се, че оржие нѣма да сложимъ, а напротивъ, настояваме да ни се даде възможностъ да донесемъ на своето началство, следъ което ще се опредѣли нашето по-нататъшно поведение. Следъ това Солунъ отново се разгърси. Безпощадно орждията продължаваха своята опустошителна работа. Бризантните гранати доразрушиха всѣки подслонъ; въздухътъ се изпълни съ задушливъ газъ, който упои и отрови много отъ защитниците. Кжсове отъ човѣшки тѣла, разкжсани отъ гранатитѣ, хвърчеха въ въздуха. Двороветѣ се изпълниха съ убити и разкжсани трупове. За раненитѣ нѣмаше вече подслонъ, а тѣхното число постоянно се увеличаваше. Духътъ на малобройнитѣ защитници все още бѣ високъ. Громкото „ура“, извикано сегисъ-тогисъ за прогонване на нападателитѣ, съживяваше българскитѣ сърдца. Тукъ-тамъ, въ отдѣлнитѣ групи, се дочуваше даже юнашка пѣсень.

Противникътъ опита най-после да пунте въ ходъ друго срдство: преговори съ всѣка отдѣлна група. Подъ таквъ предлогъ гърцитѣ успѣха да пленятъ насила старшитѣ на нѣкои групи, и съ туй да сломятъ духа на защитниците. Привършваха се вече и патронитѣ.

При такава обстановка Солунъ и неговото население прекараха нощта на 17 срещу 18 юний. Много кжщи бѣха разрушени и още повече запалени. Споредъ гърцкитѣ вестници, отъ куршумитѣ и гранатитѣ били избити 180 невинни граждани, а нѣколко хиляди жени и дѣца заболѣли отъ страха, преживѣнь презъ нощта.

Историята едва ли е отбелязала подобна кървава и страховита нощъ. *Тя бѣ създадена, обаче, въ ХХ вѣкъ, за да бжде унищожена шепата български войници, които оспорваха незаконнитѣ домогвания и грабителството на гърцитѣ.*

Това военно безчестие опозори всички гърцки войници, отъ главнокомандующия до последния войникъ. Съзнанието за дълбочината на това падение бѣ една отъ нашитѣ утехи презъ тежкото ни пленничество въ Гърция.

Всички останали живи войници, въ това число и офицерскитѣ кандидати Ивановъ Иванъ, докато бждатъ заведени до параходитѣ, а следъ туй и на самитѣ параходи, бѣха жестоко бити съ приклади, камшици, ритници и дървета. На всички тѣхъ бѣ взета и последната стотинка отъ джоба и всички ценности. Освенъ това, взеха имъ ботушитѣ и шинели, а на нѣкои и куртки. Нека се забележи, че една две седмици преди катастрофата, нашитѣ войници бѣха облѣчени съ най-ново облѣкло и нови ботуши. Трѣбва да отдамъ, по справедливостъ, заслужения дѣлъ въ тия безобразия и на сръбския офицеръ капитанъ Спалайковичъ. Този тиловъ герой прояви голѣма ревностъ по езекутирането на българскитѣ войници и офицери отъ гърцитѣ. Тамъ той не само спомагаше, но езекутираще още по-жестоко отъ самитѣ гърци. Освенъ дето е малтретиралъ най-безмилостно нашитѣ войници, той

вързалъ съ дебело вжже офицерския кандидатъ Ивановъ и искалъ да го хвърли въ морето. А когато гърцитѣ му възпрепятствували на това, кап. Спалайковичъ следъ грозенъ побой поискалъ да му откъсне¹ ушитѣ за „спомен“. Отъ силното дърпане и мжчене ушитѣ на офицерския кандидатъ Ивановъ бѣха тѣй отекли, че нашитѣ лѣкари се опасяваха да не би да окапятъ отъ гангрена. Сжщиятъ капитанъ Спалайковичъ при нашето пристигане поиска и съ насъ тѣй да се отнесе, но прочете въ погледитѣ ни нашето решение да се разплатимъ веднага, при пръвъ поводъ. Ето защо той се отказа отъ изкушението да продължи своитѣ издевателства.

Къмъ обѣдъ на 18 юний ние бѣхме вече натоварени на параходитѣ „Мариета Рали“ и „Екатерина“. Азъ, съ офицеритѣ отъ дружината и другитѣ офицери отъ солунския гарнизонъ бѣхме на парахода „Мариета Рали“. Тукъ, за голѣма наша изненада, намѣрихме, докаранъ преди насъ, солунскиятъ български архимандритъ Евлогий заедно съ всичкитѣ български свещеници, учители и чиновници. Архимандритъ Евлогий, заедно съ тримата свещеници, въ това число и военния свещеникъ на V полска болница, останаха временно при насъ, а всички чиновници (телеграфо-пощенски и отъ българската митрополия) и всички учители, бѣха натикани въ най-долния етажъ на хамбартитѣ, при вжглищата и близо до машинитѣ, дето се развиваше такава силна топлина отъ котлитѣ, че и най-здравата човѣшка натура не е въ състояние да издържи повече отъ единъ часъ. Отъ тази модерна инквизиция въ първия още день измрѣха половината отъ българскитѣ чиновници.

Архимандритъ Евлогий, който бѣше въ тѣсни връзки почти съ всички представители на Великитѣ сили въ Солунъ, се надѣваше, че поне рускиятъ представителъ — Бѣляевъ, или австро-унгарскиятъ — г. Кралъ — най-близкитѣ му приятели, както ги считаше той, ще се заинтересуватъ за неговата сждаба. Но той остана излѣганъ и, съ своитѣ иллюзии и въ очакването, да го спасятъ, отиде надъното на морето на другия день, 19 юний, хвърленъ отъ безмилостната гръцка ржка, за да остане вѣчно далечъ отъ своето паство, съ което понесе до последната минута всички мжки, телгила и нещастия!¹⁾

Това непознато за анализъ на историята престѣпление възмути отъ дѣнь душа цѣлия български народъ. Възмути се и европейската обществена съвѣсть. По този поводъ дори и в. „Temps“ отъ 21 юний писа:

„... Тѣ (гърцитѣ), които основателно се бѣха оплаквали отъ топовнитѣ български изстрели противъ Кавала, съ безславното смазване на 1200 души български войници въ Солунъ, си навлѣкоха сжщото дискредитиране.“

За удовлетворение, нашето правителство чрезъ пълномощния ни министъръ въ Атина поиска отъ гръцкия кабинетъ:

1) Да се възвърне първото положение като се допустне настаняването на нашитѣ войски въ Солунъ споредъ сжществуващето съглашение;

2) Да се освободятъ веднага насилствено откаранитѣ въ Гърция наши войници, като имъ се повърне оржжието;

3) Да се върнатъ всички помѣщения, които сж били въ владение на нашитѣ войски въ Солунъ;

¹⁾ Велизаръ Лазаровъ, генералъ-лейтенантъ, бившъ началникъ на българскитѣ войски въ Солунъ. — Българскиятъ гарнизонъ въ Солунъ презъ 1913 г. (спомени), София, 1929 г., с. 16, 19, 21, 23, 24, 26, 28, 29.

4) Да се даде обезщетение на пострадалитѣ:

5) Да се вдигне българското знаме надъ Солунъ съ подобащитѣ почести.

Ржкоплѣскайки, обаче, на своитѣ жалки герои, Атина не обърна никакво внимание на горнитѣ наши постѣпки. Въмѣсто да накаже виновнитѣ, грѣцкото правителство предостави още по-голѣма свобода на своитѣ органи, а покрай тѣхъ — и на всички ония тъмни личности, които въ престѣпленieto намираха своята награда. Масовитѣ арести, заточаванията и убийствата на беззащитнитѣ българи въ окупиранитѣ отъ грѣцитѣ мѣстности въ Македония и Тракия, които и безъ туй бѣха взели чудовищни размѣри, сега, следъ 16/29 юний надминаха вече всѣко въображение. За кратко време пограничнитѣ български селища, па и София, се напълниха съ едва успѣлитѣ да се спасятъ чрезъ бѣгство македонци и тракийци. Хиляди други, полуоблѣчени и гладни, скитаха по планинитѣ, преследвани като диви звѣрове отъ довчерашитѣ ни съюзници, и безмилостно сѣчени отъ тѣхната кавалерия. Македония се обезлюдваше. Села и градове се превръщаха въ пепелища. При това ненадминато варварство, при тая тѣй трагична картина, кралъ Константинъ телеграфира на „Дейли Мелъ“, че билъ предприелъ братоубийствената война „въ името на цивилизацията и хуманността“!

Тоя чудовищенъ цинизъмъ нѣма равенъ на себе си.

При това Венизелось, на 17/30 юний, отговаря на Хаджимишева, че ние сме били почнали войната, безъ предварителна декларация, — за което и Панасъ протестира предъ Данева, хвърляйки отговорността върху България, — а два деня следъ туй грѣкиятъ премиеръ още по-категорично заявява на атинския ни представител, че грѣцкото правителство не можело да даде заповѣдь за спиране движението на своитѣ войски, догдето не се възстановѣла нарушената въ грѣцка вреда демаркационна линия, определѣна, следъ инцидента около Ангиста, отъ генералъ Иванова и полковникъ Дусманисъ. Само съ възстановяване на тая линия и приемане веднага отъ наша страна арбитража могли да се предотвратятъ нежелателнитѣ послѣствия.

Следъ туй, изреждайки всички опити отъ грѣцка страна „за миролюбиво разрешение на нашитѣ спорове“, Венизелось добавя, че само когато „се отчаялъ отъ нашата неотстѣпчивость, той се решилъ да сключи отбранителенъ съюзъ съ Сърбия“.¹⁾

Макаръ сръбско-грѣкиятъ съюзъ за наша смѣтка да ни бѣ вече отдавна извѣстенъ, това негово първо официално признание направи силно впечатление.

На 19 юний (2 юлий) кралъ Константинъ се отправя на полсражението, за да поеме главното командуване на сухопѣлнитѣ войски.

Останало безъ всѣка защита въ ноктитѣ на новитѣ си поробители, българското население въ Македония прекарваше най-черни дни. Възползувани отъ настаналото положение, сърби и

¹⁾ Докладъ и пр., с. 1144 (8).

гърци решиха за винаги да се отърват отъ по-събуденитѣ българци, а преди всичко — отъ народнитѣ водачи. По заповѣдь на Бѣлградското правителство изъ Македония бѣха изгонени подъ конвой българскитѣ митрополити: Пелагонийскитѣ Авксентий, Охридскитѣ и Прѣспански Борисъ, Скопскитѣ Неофитъ, Велешкитѣ Милетий и Дебърскитѣ Козма. Високопреосвещенитѣ Неофитъ и Милетий бѣха изпратени презъ Нишъ за Смедерево, отъ гдето съ сръбски параходъ били отведени до Радуевацъ, а отъ тамъ съ австрийски параходъ заминали за Русе. Следъ тѣхъ, по сжщия пѣтъ, бѣ изпратенъ подъ конвой и Дебърскитѣ дѣдо Козма. Високопреосвещенитѣ Авксентий и Борисъ, дигнати по сжщия начинъ, бидоха откарани въ Солунъ и тамъ качени на единъ параходъ за Цариградъ. Но тѣй като били лишени отъ паспорти, турската полиция ги задържала известно време, следъ което ги пустнала да заминатъ за Одеса, отъ гдето се завърнаха въ София.¹⁾

Участята на тия наши народни пастири е отъ най-трогателнитѣ. Хулени, малтретирани и заплашвани съ убийство, тѣ бѣха, както виждаме, *принудени* за винаги да се раздѣлятъ съ своитѣ паства, потъващи сега въ дваждъ по-тежко робство. Тази покъртна раздѣла на българското население отъ неговитѣ родни пастири далечъ надминава по варварство и жестокость сръдновѣковната раздѣла на патриархъ Ефтимий отъ неговото паство, наложена впрочемъ отъ *друговѣрцитѣ* турци презъ 1393 г. — при падането на Търновското царство.

Покрай енергичнитѣ протести отъ българска страна, официозтъ „Миръ“ въ броя си отъ 26 юний писа, между друго, следнитѣ редове:

„... До като ние настоявахме да се изпълни договорътъ ни съ Сърбия и апелирахме къмъ върховния арбитъръ по договора да влѣзе въ ролята си, славянска Сърбия е сключила противославянски съюзъ съ Гърция, за да почне братоубийствена война, да ни ограби, да потисне окончателно българска Македония подъ свое и подъ гръцко робство, — робство по-жестоко отъ турското, защото е насочено къмъ пълно денационализиране на българитѣ, къмъ съвършеното унищожаване на българската народность въ ония вѣковни български покрайнини, въ които българскитѣ духъ и култъ не е угасвалъ и презъ най-тъмната епоха на турското робство.“

Отговаряйки на горното, малко по-късно, чрезъ колонитѣ на „Новое Время“, сръбската легация въ Петроградъ имà безочиего официално да твърди, *че българскитѣ митрополити сами пожелаха да напустнатъ своитѣ епархии.*

По поводъ на това невѣрно твърдение, насила изгоненитѣ наши владици отправиха до руския пълномощенъ министъръ въ София протестъ, въ който се казваше:

„Въ името на истината и по своя архиерейска съвѣсть се смѣтаме нравствено длъжни да заявимъ, че сами ние никога *доброволно* не сме изказвали никакво желание предъ сръбскитѣ власти за разрешение да напустнемъ епархиитѣ си.

. . . При това, намираме за твърде умѣстно тукъ да подчертаемъ и не-

¹⁾ Документи и пр. стѣкмилъ Л. Милетичъ, с. 168, 195 и след.

безинтересното обстоятелство, че всички ние едновременно, а именно на 17 юний, бѣхме арестувани отъ властитѣ всѣки въ своето митрополитско помѣщение и всички ние тѣй сѣщо едновременно — на 25 юний, ескортирани отъ военна стража и административни чиновници, бѣхме изгонени внѣ отъ границитѣ на заетитѣ отъ сръбскитѣ войски области.“

На край, поменатитѣ бѣлгарски архиереи изказваха готовность да се завърнатъ при респективнитѣ си паства, „които признаватъ ведомството на бѣлгарския Екзархъ“, — ала както протестътъ, тѣй и молбитѣ имъ останаха безъ всѣко последствие.

* * *

Подъ натиска на тѣй нещастно развиващитѣ се за насъ събития, на 19 юний (2 юлий) Даневъ поднесе на държавния глава оставката на кабинета. По този поводъ на следния день вечерята царѣтъ свика короненъ съветъ, на който, подъ негово председателство, при участието на: Н. Ц. В. престолонаследника, д-ръ Даневъ, Т. Теодоровъ, Добровичъ и опозиционнитѣ шефове А. Малиновъ, д-ръ В. Радославовъ, Д. Тончевъ и д-ръ Н. Генадиевъ, били разисквани въпроситѣ на деня. На Негово Величество подробно била изложена всичката опасность на положението. Обсжждани били и сръдствата за изкарване страната отъ него. До никакво заключение, обаче, не се дошло, и заседанието било вдигнато въ 1 часа следъ полунощ.¹⁾ На утрото царѣтъ продължилъ съвещанията си съ опозиционнитѣ шефове, и следъ обѣдъ било съобщено Даневу, че оставката на кабинета не се приема. Царѣтъ „отново“ изказалъ „своето довѣрие въ политиката на правителството“.²⁾

Считайки туй разрешение на кризата, при новото положение на нѣщата, за несъобразно съ държавнитѣ интереси, лидеритѣ на тритѣ либерални фракции отправиха на 23 юний (6 юлий) следното писмо до държавния глава:

„Ваше Величество!

Когато бѣхме повикани на съвещанията въ двореца, ние Ви заявихме, че за да се разреши сполучливо спорътъ ни съ Гърция и Сърбия чрезъ война, необходимо е да се обезпечимъ откъмъ Турция и Румѣния и да добиемъ поддръжката на Австро-Унгария. Всичкитѣ условия за успѣха на такава политика бѣха на лице, но нашитѣ съвети не бѣха взети подъ внимание. Продължи се пълното подчинение на руската политика, въпрѣки въпиющитѣ и всѣки день растящитѣ злини отъ него, и по тѣя начинъ България се докара до настоящитѣ политически минути. Ние считаме, че сега нѣма вече мѣсто за нови грѣшки. Ние мислимъ днесъ като вчера, че спасителниятъ за царството пътъ е една политика на тѣсно приятелство съ Австро-Унгария. Тази политика трѣбва да се почне веднага, безъ бавене, защото всѣки часъ е сѣдбоносенъ. Правимъ позивъ къмъ Ваше Величество да направите още днесъ съответнитѣ постѣпки, за да се спаси България отъ нови нещастия и династията — отъ нови отговорности.

На Ваше Величество преданни поданици: д-ръ В. Радославовъ, д-ръ Н. Генадиевъ, Д. Тончевъ.“

¹⁾ Вж. показанията на Т. Теодоровъ предъ Парламентарната изпитателна комисия. Приложение и пр., с. 211, 212.

²⁾ Докладъ и пр., с. 1157 (13).

* * *

Върпъки всичко станало, Даневъ не престана да полага върховни усилия за прекратяване на военнитѣ действия, макаръ, споредъ телеграмата му до Бѣлградската ни легация отъ 20 юний (3 юлий), всички сръбски атаки, следъ пладне на 19 с. м., да били отбити съ голѣми загуби за сърбитѣ. Така на 20 юний той телеграфически ме натовари да подновя постъпките си предъ Бѣлградския кабинетъ, каго протестирамъ за вѣроломното, чрезъ измама, сръбско нападение противъ единъ нашъ отрядъ при Кочани — тогазъ когато нашитѣ войски, ако и предизвикани, били спрѣли вече военнитѣ действия.¹⁾

И сега, обаче, сръбското правителство отговори, че нашитѣ войски не само нигде не били прекратили огъня, ами почнали да атакуватъ и по нѣкои нови пунктове.

Тая моя постъпка съвпадна съ публикуването отъ Бѣлградското бюро на печата извлѣчение отъ една заповѣдь, намѣрена въ заловената отъ сърбитѣ архива на 13 пеши полкъ. Въ тая заповѣдь № 2, която се приписваше на командира на II бригада отъ IV дивизия, край друго, се нареждаше, щото атаката противъ гърци и сърби да почне безшумно въ 3 часа заранѣта на 17/30 юний и да изненада неприятеля, следъ като му унищожи аванпостовѣтѣ.

Съ публикуването на тая телеграма, на чиято „апокрифность“ съевременно официално се обърна внимание отъ страна на Данева, сръбското правителство искаше да установи, че нашето нападение е било предумишлено и решено отъ по-рано.

По заповѣдь отъ София и сега трѣбваше да отправя Пашичу новъ писменъ протестъ, за гдето на 20 юний (3 юлий) въ 8 часа вечерѣта единъ полкъ сръбска пехота съ два ескадрона и артилерия бѣ миналъ на старата наша територия и се установилъ при върха Църноокъ, на 25 километра северо-западно отъ Кюстендилъ.

„При тази обстановка, завършваше Даневъ телеграмата си, Бѣлгария се вижда принудена да вземе всички съответни мѣрки за запазване на отечеството.“²⁾

А на Парижката ни легация на утрото сжщиятъ телеграфира, че Бѣлгария продължавала да стои на почвата на договора съ Сърбия и че не била противъ миролюбивото изравнение на висещитѣ спорове, които предизвикали стълкновението между дветѣ армии.³⁾

Два деня по-късно, сжщото почти се предава съ окръжна телеграма до всичкитѣ ни легации, съ добавка, че всички обвинения, които ни се приписваха, сж неоснователни.⁴⁾

Повикътъ у бившитѣ ни съюзници, обаче, бѣ за война на всѣка цена. Бѣлгария трѣбвало да се накаже и окастри по възможность по-дълбоко отъ вси страни.⁵⁾

^{1, 2, 3, 4)} Докладъ и пр., с. 1156 (10), с. 1156 (11), 1157 (16), 1160 (26).

⁵⁾ Разглеждайки военнитѣ действия на Балканския полуостровъ, „Temps“ отъ 20 юний намираше и тритѣ съюзни държави виновни за настъпилитѣ събития и добавяше, че Великитѣ сили се съгласили незабавно да поставятъ „санитаренъ кордонъ около Балканитѣ, и да се пазятъ отъ последницѣтъ на туй общо безумно изстѣпление“.

Сжщото препорѣчваха и нѣкои английски вестници.

На 22 юний (5 юлий), при френетически ржкоплъскания на гръцката камара, Венизелосъ прочете указа за обявяване формално война на България.

На какво най-вече е разчиталъ въ случая гръцкиятъ премиеръ се вижда и отъ следнитѣ редове на Сазонова.

Следъ като бележи, че въ Атина предложението на Русия за незабавно примирие е срещнало жива съпротива отъ страна на Венизелосъ, тогавашниятъ руски министъръ на външнитѣ работи добавя, че честолюбивитѣ замисли на тоя гръцки държавникъ, не можели да бждатъ лесно удовлетворени.

„Той, продължава Сазоноуъ, не се задоволяваше съ Солунъ, а претенцитѣ му се простираха и върху Кавала, оставяйки тъй за България на Егейско море само единъ Дедеагачъ, слабо пригоденъ за търговско пристанище. Но, колкото и преувеличени да изглеждаха гръцкитѣ искания, Силитѣ трѣбваше да държатъ за тѣхъ смѣтка, защото, докато Венизелосъ предявяваше тия искания, незабелязванитѣ до тогава симптоми за сближение между императоръ Вилхелмъ и неговия зеть кралъ Константинъ, започваха да проличаватъ все повече и повече“

Тѣзи симптоми особено много безпокоеха френското правителство, опасяваще се да не изгуби поради противодействие на гръцкитѣ желаня онова влияние въ Атина, съ което се ползуваше, благодарение на отколешното си елинофилство, и да не види мѣстото си заето отъ Германия.

Що се отнася до английското правителство, то не проявяваше никакво енергично действие за сключване на примирие.“¹⁾

* * *

Особено голѣмо смущение предизвикваше въ София нѣколкодневното упорито мълчание на крайно възбудената сега противъ България руска дипломация.

„Сазоноуъ ми се видѣ много огорченъ, телеграфира Бобчевъ Даневу на 21 юний (4 юлий), че ние сме почнали и че братоубийствената война е плодъ на нашитѣ ултиматумски маниери и поддавания на чужди внушения.“²⁾

А на следния день сѣщиятъ ни представителъ телеграфически бърза да повтори на Данева заявлението на Сазонова отъ 12/25 с. м., а именно: да не сме очаквали вече нищо отъ Русия, която не била „свързана съ никакви обязательни за насъ въпроси.“³⁾

Даневъ, обаче, не преставаше да отхвърля обвинението, че ние сме предизвикали войната.

„Колкото за ултиматумскитѣ маниери, телеграфира той на Бобчева на 24 юний (7 юлий), жалното е, не че прибѣгнахме до тѣхъ — защото, както последнитѣ събития доказаха, това ни се диктуваше отъ опасението да не запалимъ пожара на границата, претрупана съ войски — а защото императорското правителство не можѣ да схване положението, да разбере целесъобразността на бърза арбитражна процедура и да действува съответно.

Колкото за чуждитѣ внушения, ние още веднажъ съ възмущение отхвърляме това подмѣтане, защото имаме доста схватливостъ, за да се не нудждаемъ отъ чужди съвети, толкова повече, че нашата цель бѣше точното изпълнение на договора.

¹⁾ С. Д. Сазоноуъ — Воспоминаня, с. 116.

^{2), 3)} Докладъ и пр., с. 1158 (17), 1160 (33).

За жалост, трѣбва да се констатира, че ако гонимата целъ не се достигна, вината е отчасти на руска страна, както показва поведението на Хартвига и на руската легация въ Букурещъ, която бѣше премия (!) на сръбското упорство противъ договора.¹⁾

Какви чувства сж изпитвали нѣкои руски дипломати къмъ България въ ония ужасни за нашето племе дни, се вижда между друго и отъ една телеграма отъ 22 юний (5 юлий) на управляващия сръбската легация въ Римъ Михаиловичъ до Пашича. Предавайки на последния единъ свой разговоръ съ руския посланикъ Крупенски, Михаиловичъ добавя, че посланикътъ му билъ казалъ, какво на 16/29 юний „българитѣ постѣпили като свини („il est bien vrai que les bulgares se sont conduits comme des cochons“).

А пъкъ съветникътъ при руската амбасада му казалъ, че Русия била съветвала Румѣния, въ случай на конфликтъ между Сърбия и България, да мобилизира. Сжщиятъ добавилъ, че за Сърбия било щастие, гдето въ Бѣлградъ въ тия времена се намѣрилъ единъ тѣй енергиченъ, ловкъ и съ голѣмо влияние дипломатъ като Хартвигъ, който успѣлъ да прокара сръбскитѣ домогвания, до като софийскитѣ му колега Неклюдовъ не можалъ да наложи българското гледище.²⁾

* * *

До като се разправяхме кой е кривъ и кой е правъ, и на чия страна трѣбва да падне тежката отговорностъ, военнитѣ действия се проширяваха, и въ Бѣлградъ прииждаха тренове съ ранени сръбски и наши войници. Много отъ тия нещастници бѣха пренасяни на носилки или съ коля край нашата легация. Минутитѣ, що преживѣвахме сега тукъ, бѣха отъ най-мжчителнитѣ. Телефоннитѣ разговори съ София станаха невъзможни. Трудно се дешифрираха и получаванитѣ, вече съ забава, телеграми. Тия телеграми нарочно биваха обѣрквани отъ сръбската власть.

Цѣлата сръбска преса сипѣше огънь и жупелъ противъ България, и, подѣржайки единодушно, че Сърбия се намира въ положение на законна отбрана, възставаше противъ всѣко посрѣдничество за туряне край на враждебнитѣ действия.

Въ сжщото време, съ вербална нота отъ 23 юний (6 юлий), сръбското министерство на външнитѣ работи ми яви, че отъ тоя день Сърбия скжсва всѣкакви сношения съ България и че отзовава отъ София своя представителъ, предавайки защитата на своитѣ интереси и поданици на руската легация у насъ.

По поводъ на горното, сжщия день и азъ получихъ отъ Данева телеграфическо нареждане да напустна Бѣлградъ, като повѣря защитата на българскитѣ интереси сжщо на руската легация.

Хартвигъ и български интереси!

Сжщото стана и съ нашитѣ пълномощни министри въ Атина и Цетина, а на 1/14 юлий — и съ д-ръ Калинкова въ Букурещъ.

Безспирно отъ столицитѣ на бившитѣ ни съюзници, сега съ още по-голѣма ревностъ, се разпространяваха най-невѣроятни измислици и клевети противъ изолирана България.

¹⁾ Докладъ и пр., с. 1161 (27).

²⁾ Д-р М. Boghitchewitsch, цит. съч., с. 347, № 321.

„Отъ сръбска и гръцка страна, телеграфира по това време Даневу управляващиятъ Лондонската ни легация Минковъ, кралетъ, министъръ-председателитъ и пресата неуморно и безсъвѣстно ни клеветятъ и сж постигнали значителни резултати. Гръцкиятъ кралъ се обърналъ на професионаленъ журналистъ и лично телеграфира, че нашитъ войници съскли дванайсетъ евзони; всичко това, заедно съ мълчанието отъ София, ни създава крайно незавидно положение, противъ което мъчно може да се реагира.“¹⁾

България се разпъваше на кръстъ, клеветена и обвинявана „въ пладнешко разбойничество“ и въ антиславянско съюзничество съ вѣковния врагъ на сръбството — Австро-Унгария.

За голъмо съжаление противобългарската клеветническа акция постигаше целта си. Най-мъродавнитъ личности въ столицитъ на Съглашението вземаха вече решително страната на нашитъ врагове.

На 23 юний (6 юлий) Поповичъ телеграфира на Пашича, че тоя день рускиятъ министъръ-председателъ казалъ на Табурно:

„Сега сме убедени, че България е започнала войната. Ние осждаме България и желаемъ Сърбия да победи. Това ще бжде едно облекчение и за насъ. Австро-Унгария ни задава грижи, но ние сме взели своитъ мѣрки, за да не бждемъ изненадани отъ нѣщо. За Румъния може спокойно да се каже, че тя се е отдѣлила отъ Тройния съюзъ.“²⁾

Три дни следъ туй Коковцевъ казалъ и на сръбския пратеникъ Генчичъ, че симпатиитъ на Русия били на страната на Сърбия, и че споредъ договора, България била формално права, до като Сърбия била права материално. Добавилъ, че спорътъ между дветъ страни щѣлъ да се разреши отъ резултата на войната, и че Русия желаела победата на сръбското оръжие. Вѣрно било, че часть отъ руското обществено мнение мислѣло обратното, но правителството не държало смѣтка за това.

„Ние, казалъ още Коковцевъ, не се съмняваме, че починътъ за войната е взетъ отъ българитъ. Азъ извлѣкохъ това си впечатление отъ единъ разговоръ съ генералъ Радко Димитриевъ.“³⁾

Поанкаре отъ своя страна, за да изтъкне, че Виена имала прѣстъ въ 16/29 юний, съ цель да види окончателно провалень балканския блокъ, разправя, че заранъта на тая фатална дата графъ Тарновски посетилъ царъ Фердинанда, който съ кола го отвелъ въ двореца си Врана край София, гдето дълго разговаряли двамината. Веднага следъ заминаването на Тарновски, царътъ повикалъ генералъ Савова. Презъ ношъта срещу 17/30 с. м. последниятъ далъ заповѣдъ за внезапното нападение.⁴⁾

По явно тенденциозни сведения, черпени отъ Бѣлградъ, за съучастничеството на Австро-Унгария въ конфликта на 16/29 юний, и Daily Telegraph презъ втората половина на ноемврий 1913 г. писа следното:

„На 26 юний царъ Фердинандъ се съгласилъ да сключи договоръ съ Австро-Унгария. Този договоръ бѣ отблъснатъ отъ министерството Даневъ, което искаше запазването на балканския съюзъ.“

¹⁾ Докладъ и пр., с. 1158 (18)

²⁾ ³⁾ D-g M. Boghitchewitsch, цит. съч., с. 349, № 323, 353, № 334.

⁴⁾ L'Europe sous les armes, 1913, par R. Poincaré, с. 223.

На 28 юний царь Фердинандъ, получавайки увѣрение, че Австрия ще го подкрепи, заповѣда на главнокомандуващия да започне обща атака срещу сръбско-гръцкитѣ войски.

Руската и френската дипломации поискаха отъ Румъния да се намѣси, гарантирайки ѝ линията Тутраканъ—Балчикъ. Румъния мобилизира. Австрия отговори съ заплашване Румъния, въ случай че би минала Дунава.

Смутено, Букурешкото правителство поиска отъ правителствата на Съглашението да прецизиратъ държането си.

Франция и Русия, опасявайки се отъ европейска война, забавиха отговора си. Но, следъ като Германия даде да се разбере, че тя неодобрява австрийскитѣ заплашвания, Франция, осведомена за държането на Германия, посъветва тогава Букурещъ да мобилизира, безъ страхъ отъ Австрия¹⁾

Все по сжщия поводъ и Сазоновъ пише:

„Никога руското правителство не е имало на рѣка доказателство за участието на Виенския кабинетъ въ тая замисль (16 юний). Ала, при все туй, ние имахме достатъчно поводи да предполагаме, безъ всѣкакво преувеличение, че постѣпката на Фердинандъ Кобургски не е била извършена безъ знанието и поощрението на Австро-Унгарското правителство“²⁾

Пакъ около това време Полъ Камбонъ признаваше правото на Венизелосъ да твърди, че гръцкото правителство очаквало българската атака, тъй като той знаелъ, че още въ Лондонъ Даневъ разправялъ на лѣво и на дѣсно, какво България искала Солунъ, и че „щѣла да го вземе дори и съ цената на една война.“³⁾

* * *

Междувременно България, нападната отъ всички страни, се видѣ изправена предъ пропастъ. На 24 юний (7 юлий) Даневъ отправя на царя следната крайно тревожна телеграма:

„Помощникъ-главнокомандуващиятъ току-що ми събщи телеграмата на генералъ Ковачевъ. Положението на генерала било критическо и могло да се обърне въ катастрофално. Самъ генералъ Ковачевъ иска да се прибѣгне къмъ чужда интервенция. Помощникъ-главнокомандуващиятъ е на сжщото мнение.

Министерскиятъ съветъ, като обсъди положението, намира, че е необходимо да се прибѣгне до посрѣдничеството на Русия за незабавното спиране на военнитѣ действия и за уреждане условията на мира съ Сърбия, Гърция и Черна-Гора, както и за отстраняването на румънското нашествие въ България.“⁴⁾

За твърде критическото положение на армиитѣ на генералитѣ Ковачевъ и Ивановъ, и за мѣркитѣ, що трѣбвало да се взематъ за осигуряване отстѣпването на нашитѣ войски въобще, сжщия день телеграфира на царя и генералъ Радко Димитриевъ, който бѣ замѣстилъ генералъ Савова, като помощникъ на главнокомандуващия.⁵⁾

¹⁾ Даневъ ми заяви, че лично той не знаелъ нищо за нѣкакъв договоръ между България и Австро-Унгария.

²⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія, с. 114.

³⁾ Френска жълта книга, т. II, 1912, № 392.

^{4, 5)} Докладъ и пр., с. 1161 (28), с. 1162 (29).

Виждайки, че нашитѣ ноти предѣ Бѣлградското правителство не се взематъ въ внимание, на 25 юний (8 юлий) Даневъ прави нови опити предѣ руското правителство за спиране на войната. Той телеграфира Бобчеву:

„Дадохме заповѣдь на войскитѣ, които бѣха минали старата сръбска граница, да спратъ настѣпленіето си и се повърнатъ въ българска територия. Моля, настояйте предѣ Сазонова да направи енергични и немедлени постѣпки въ Бѣлградъ и Атина, за да дадатъ и тѣ заповѣди за прекрѣтаване военнитѣ действия.“¹⁾

Въ Петроградъ, обаче, никой не смѣташе вече да помага на България. Тамъ тя се считаше сега за провинена и противъ славянството, и противъ Русия, и противъ императора. При това положение невѣздържниятъ тонъ на нашитѣ вестници, въ туй число и официоза „България“, дойде да налѣе масло въ огъня. На 25 юний (8 юлий) отъ Бобчева се получи следната крайно обезсърчителна телеграма:

„Днесъ се явихъ при Сазонова да повтора ходатайството, което оня день направихъ чрезъ Нератова, за да се попрѣчи на нахлуването на Румѣния у насъ и на намѣсата на Турция въ балканския конфликтъ. Той изслуша, съображенията ми за страшно усложненото положение и за необходимостта на една акция за задържането Румѣния и Турция. Сазоновъ въ отговоръ ми даде да прочета депешата изъ София на българската телеграфна агенция, спрѣна тукъ отъ цензурата, въ която депеша е изложено съдържаніето на една обидна статия отъ официоза „България“ противъ славянството, Русия и руския императоръ, който билъ се отказалъ да изпълни дълга си, като върховенъ арбитъръ. За секунда азъ бѣхъ като грѣмнатъ. Сазоновъ енергично заяви, че Русия не може да търпи повече тѣзи игри, и той ще доложи на императора, че, при подобна провокация, настава моментътъ да се откаже съвсемъ отъ България. Когато го увѣрихъ, че правителството и българскиятъ народъ сж непричастни въ тия оскръбления отъ единъ вестникъ, той ми възрази: Това е официозъ, и българската цензура го пропуска, а официалната българска телеграфна агенция го разпространява. Говорихъ му обширно да го успокоя. Настоятелно поискахъ отъ него да ми каже, що е решено да прави императорското правителство при нахлуването на Румѣния. Сазоновъ ми отговори, че той ни е предупредилъ не единъ пѣтъ. Сега остава на насъ, сами да се разправимъ. Сжщото—и за Турция. Ние сме нѣмали право да стоваримъ на други отговорността. Войната сме почнали ние. „Това, що казвамъ, е вече добре известно и установено“, отговори ми той, следъ като изслуша моитѣ противоположни доказателства. Най-сетне Сазоновъ ми каза, че за насъ за сега има само единъ изходъ и той е, да побързаме да поискаме медиацията на Русия или Тройното съглашение, да спратъ военнитѣ действия и безусловно да предоставимъ на Русия и Трипѣль-антанта да направятъ, каквото тѣ намѣрятъ за добре съ уреждането на балканскитѣ териториални препирни. Ако ли закѣснѣемъ, и това не ще бжде възможно.“²⁾

Онова, което въ твърде силни изрази е казалъ още Сазоновъ въ случая, и което Бобчевъ, по понятни причини, не счелъ за нужно да прибави въ горната си телеграма, предава го воен-

^{1, 2)} Докладъ и пр., с. 1162 (30), 1124 (4).

ното ни аташе въ Петроградъ, подполковникъ Сирмановъ, на царския адютантъ генералъ Марковъ.

Гозорейки Бобчеву за Данева, по поводъ писаното въ в. „България“, Сазоновъ добавилъ:

„Това сж маниери на човѣкъ, който отдавна е изгубилъ равновесие, и съ безтактичността си тласка България къмъ гибель. Нима въ цѣла България нѣма по-свѣстенъ човѣкъ да ржководи сждбинитѣ ѝ въ най-критическитѣ минути? Тактиката на Данева докара до това отчаяние не само Бѣлградъ, Атина, но и Букурещъ. Тая тактика изгуби симпатиитѣ за България и у Великитѣ сили. Сега той се е заловилъ да стоваря грѣшкитѣ си върху Русия и императора.

Вмѣсто да се яви веднага въ Петербургъ, когато го поканиха и когато щѣше да се свърши много лесно и съ нищожни отстѣпки балканскиятъ конфликтъ, той се заупрями и искаше невъзможното. Неговитѣ постоянни отлагания отчаяха цѣлата дипломация, която ви съчувствуваше, и войната е, види се, негова неразбранщина.“¹⁾

Сирмановъ узналъ това отъ Бобчева.

Обяснявайки, между впрочемъ, писаното въ в. „България“ съ недоглеждане отъ страна на главния редакторъ, Даневъ бърза, разбира се, чрезъ Бобчева, да изкаже Сазонову „крайната си скръбъ за пропушането въ страницитѣ на официоза подобна не-лепа статия“.²⁾

А на 25 юний (8 юлий) той отново телеграфира Бобчеву:

„Сведенията отъ бойното поле сж неблагоприятни. Нашата армия и срещу гърцитѣ, и срещу сърбитѣ е принудена да отстѣпва. Въпрѣки това, че несполуки сж имали само дветѣ наши главни армии и че ние разполагаме съ други три, още не ангажирани въ сраженията, прекратяването на военнитѣ действия се налага да стане незабавно, за да може да се сключи мирътъ на по-добри условия. Като имате предъ видъ това, направете веднага на г. Сазонова следното изявление:

„България, при опасността отъ румънското нахлуване и заплашителнитѣ белези отъ страна на Турция, и, за да се спратъ кръвопролитията, за които съжالياваме, е готова да прекрати веднага военнитѣ действия и апелира къмъ императорското правителство да благоволи и направи веднага нужнитѣ постѣпки въ Атина и Бѣлградъ за сждцото, като въ всичко, което се отнася до възстановление на мирнитѣ отношения между България и Сърбия, Гърция и Черна-Гора, както и за предпазване на България отъ новитѣ домогвания на Румъния, се довървяваме на благоволителното застѣпничество и посрѣдничество на императорското руско правителство. Моля, съобщете това Сазонову и му оставете препись.“³⁾

Руското правителство, обаче, иска по-голѣма свобода на действие, за което свидетелствува следната ответна телеграма отъ Бобчева отъ 26 юний (9 юлий):

„Нощеска предадохъ Сазонову писмена декларация. Става необходимо императорското правителство да действува открито и отъ името на България, иначе безполезно. Моля, дайте ми веднага съгласие и одобрение на българското правителство за подобна акция.“⁴⁾

¹⁾ Текста на тая телеграма дължа на генерала о. з. Сирмановъ.

^{2, 3, 4)} Докладъ и пр., с. 1163 (33), с. 793 (342), с. 794 (345).

На това Даневъ тутакси отговаря:

„Упълномощавамъ Ви да заявите на Сазонова, че българското правителство се съгласява, императорското правителство да действа открито и отъ името на България.“¹⁾

* * *

При това безизходно положение, руското правителство предлага Даневу да се обърне къмъ Петроградъ съ следнитъ две точки:

1. „Немедленото преустановяване на военнитъ действия и установяване примирие между главнокомандуващитъ, и

2. Немедленото събиране въ С. Петербургъ на съответнитъ представители на четиритъ държави, за да се установятъ основитъ на мира, при благожелателното къмъ всички посрѣдничество на Русия.“²⁾

Въ връзка съ това на 26 юний (9 юлий) отъ Бобчева се получава следната ответна телеграма:

„Видѣхъ Сазонова и му изложихъ подробно положението и значението на нашата декларация. Срегнахъ у него пълна готовность да ни помогне въ ужасната беда, и ме увѣри, че императорското правителство ще направи всичко за запазване достоинството на България, щомъ ние му предоставяме това широко посрѣдничество. Той поиска да му подамъ и му подадохъ следующата обяснителна нота къмъ декларацията ни:

1. Немедлено спиране на военнитъ действия и установяване примирие между воюващитъ главнокомандуващи.

2. Немедлено срѣщане въ Петербургъ на упълномощени представители на воюващитъ държави, за установяване основанията на мира, при благожелателното къмъ всички посрѣдничество на Русия.

Въ смисълъ на такива мѣрки още сега се изпращатъ бързи депеши въ Бѣлградъ и Атина.“³⁾

Недоволенъ отъ езика на Бобчева и насърденъ отъ военнитъ, на утрото, 27 юний (10 юлий), Даневъ му телеграфира:

„Бждете по-въздържани въ обясненията си предъ Сазонова по положението. Въ всѣки случай, не говорете за *ужасни беди*, защото такъвъ езикъ нито е тактиченъ, нито пъкъ съответствува на действителността. Сведенията за II и IV армия бѣха строго повѣрителни. Вънъ отъ това, ако и дветъ армии да отстъпватъ, втората — предъ тройната гръцка пресия, а четвъртата — по стратегически причини, по нареждането на Радко Димитриева, и следъ като умаломощи главнитъ сръбски сили, които сж вече изгубили настѣпателната си енергия,—тѣ не сж съкрушени, а, напротивъ, следъ предвижванията, лесно ще се съвзематъ. При това, като се прибави, че I, III и V армии сж непожтнати, явно е, че България разполага съ внушителни сили, които, при едно продължение на войната, би могли да парализиратъ и сърби и гръци. При тая обстановка, ако ние възприехме руската формула за спиране на военнитъ операции и за уреждане условията за миръ въ Петербургъ, направихме го, главно, предъ румънската опасность и предъ надеждата, че Русия ще съумѣе да я предотврати, безъ ущърбъ за достоинството на България.“⁴⁾

Въ отговоръ на горното Бобчевъ телеграфира на утрото Даневу:

^{1, 2, 3, 4)} Докладъ и пр., с. 794 (346), с. 1164 (35), с. 795 (348), с. 795 (349.)

„Както Вие знаете прекрасно, въ обясненията си съмъ винаги въздържанъ. Сведението Ви за дветѣ армии по депешата Ви 2064 не казахъ Сазонову, нито му ги предадохъ въ нотата си, която съдържа изключително вашата декларация, и това — че декларацията бѣше строго повѣрителна. За ужасни беди не съмъ говорилъ; напротивъ, убеждавахъ Сазонова, че ние сме силни и държимъ три прѣсно армии. Думитѣ: „ужасни беди“ не сж произнесени отъ мене, а отъ него.“

По-нататкъ въ телеграмата си Бобчевъ добавя, че по думитѣ на Сазонова, „Гърция щѣла да бжде много възискателна, толкозъ повече, че сме я предизвикали“, и че кралъ Константинъ билъ „много разяренъ“. Застѣпилъ се Сазоновъ предъ Румъния въ наша полза, а що се касае до Турция, казалъ, „че ние сме били длѣжни веднага да отстѣпимъ територията, която имъ е призната, за да осуетимъ всѣка тѣхна акция.“

Въ действителность, положението бѣ неудържимо вече. При това България бѣ изгубила последнитѣ симпатии въ странство, благодарение главно на сторенитѣ отъ самитѣ насъ грѣшки и несъобразности.

* * *

За пояснение на развилитѣ се събития, ще си позволимъ да се върнемъ малко назадъ.

Ако българската атака на 16/29 юний бѣ едно престѣпно безумие, не намира своето оправдание и заповѣдта на правителството отъ 18 юний (1 юлий) да се преустановятъ отъ наша страна действията, и то въ единъ моментъ, когато по всичко личеше, че можемъ да разчитаме на успѣхъ. Защото, наистина, отъ 16/29 до 18 юний (1 юлий) нашитѣ войски бѣха постигнали важни резултати. Четвъртата армия на генералъ Ковачева бѣ напреднала 15 километра при Злетовска рѣка, бѣ завзела Криволакъ и окупирала желѣзо-пѣтната линия Солунъ-Скопие при Удово и Гевгелии. Въ този моментъ, обаче, на сцената се явява политиката. По настояването на Неклюдова тая армия се връща на ония позиции, които заемаше преди отпочване на военнитѣ дѣйствия. На старата българска територия се оттегля и първата армия на генералъ Кутинчева, която сполучливо оперираше въ стара Сърбия.

По твърденията на генералъ Савова: до 18 юний (1 юлий) всички сведения отъ полесражението били добри. „Много добре вървѣха, казва той, военнитѣ действия.“¹⁾

На 18 юний (1 юлий), обаче, въ 10 часа заранъта Даневъ му заповѣдвалъ да спре военнитѣ действия, на което генералъ Савовъ му отговорилъ:

„Оставете ме поне до довечера да завзема Велесъ; да създадемъ едно благоприятно изходно положение срещу сръбската армия, което положение ще повлияе на гърцитѣ въ политическо отношение.“

Ала Даневъ му казалъ: „Нѣма нужда.“²⁾

Сжщия день горното бива потвърдено на пом. главнокомандуващия и съ твърде бързо писмо, подписано отъ съветника при

1, 2) Приложение и пр. 264., с. 262, 264.

външното министерство П. Димитровъ и началника на отдѣлението — д-ръ Г. Радевъ.

„Министерството на външнитѣ работи и на изповѣданията, се казваше въ това писмо, има честь да Ви помоли, по заповѣдь на г. министъръ-председателя, да дадете веднага нужднитѣ заповѣди за прекратяване на военнитѣ действия отъ наша страна.

За сжщата целъ ще се направятъ постѣпки и въ Бѣлградъ.“¹⁾

Само единъ часъ следъ като Даневъ заповѣдалъ на генералъ Савова да спре военнитѣ действия, при последния се явява Добровичъ да му предаде устната заповѣдь на царя: действията да се продължатъ

„Казахъ на Добровича, заявява генералъ Савовъ, че азъ това не мога да направя, понеже имамъ писмено нареждане отъ министъръ-председателя за спиране на военнитѣ действия. Следователно, тая работа трѣбва да се урегулира съ министъръ-председателя.“

Когато къмъ 6 часа привечеръ на 18 юний (1 юлий) се разбрало, че сърбитѣ продължаватъ да се биятъ, въпрѣки че нашитѣ войски бѣха прекратили действията, генералъ Савовъ повторилъ Даневу:

„Разрешете ми да влѣза въ акция, да премина въ настѣпление съ всички армии, и на 21 того ще ви дамъ миръ; ще поставя сърбитѣ въ положение да искатъ миръ, преди румънитѣ да успѣятъ да мобилизиратъ.“

На това Даневъ отвърналъ, че правителството не могло да му разреши да минава границата.

Отъ този отговоръ генералъ Савовъ останалъ подъ впечатлението, че му се внушава да действува на своя глава, ала той не искалъ да направи това.²⁾

„Тогавъ на 20 юний (3 юлий), съобщава още Савовъ, когато ме извика царьтъ, каза ми: „Освобождавамъ Ви отъ длъжността, понеже не изпълнихте заповѣдта ми да се продължатъ военнитѣ действия.“³⁾

По преценката на Савова, правителството на Данева показало голѣма мекушавость:

„Ни тѣй, ни тѣй; да, не, да, не, и на 22 число разрешиха настѣплението, когато бѣше много късно, тѣй като се бѣха разнебитили вече войскитѣ ни.“⁴⁾

Централното бюро, обаче, на народната партия поддържа, че освенъ дадената на 18 юний (1 юлий) заповѣдь на Савова, правителството не се било мѣсило въ работитѣ на Главната квартира.

„ . . . Презъ всичкото време отъ започването на военнитѣ действия до смѣняването на кабинета, единствената намѣса на правителството въ военнитѣ действия бѣ дадената му заповѣдь на 18 юний до помощникъ-главнокомандувашия за спиране настѣпленияето на българскитѣ войски. Следъ откажа на сърби и гърци да прекратятъ и тѣ отъ своя страна нападенията на войскитѣ си, още на 19 юний се даде пълна свобода на Главната квартира да действува по цѣлата линия, за да осигури успѣха на българското оржие, както тя намѣри за добре; следъ тая дата правителството систематически из-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 538 (226).

^{2, 3, 4)} Приложение къмъ томъ първи отъ доклада на Парламентарната изпитателна комисия, 1918 г., с. 281, 269, 281.

бъгваше да се мѣси по какъвто и да било начинъ въ ржководството на военните действия, защото не искаше, чрезъ намѣсата на политиката въ войната, да увеличи катастрофата, която намѣсата на Главната военна квартира въ политиката бѣ създала. Всички, прочее, военни мѣроприятия вземени следъ 19 юний бѣха дѣло изключително на военната власт и резултатъ на чисто военни съображения, включително и оттегляването на българските отряди, които действуваха въ сръбска територия.“¹⁾

* * *

А какво ставаше въ туй време въ Румъния?

Възбуденъ отъ начина, по който се развиваха събитията, Даневъ, съобщавайки съ телеграма отъ 17/30 юний на легациите ни въ Петроградъ, Парижъ и Лондонъ, какво Калинковъ отъ най-положително мѣсто научилъ, „че Русия и Франция сж съветвали Румъния да мобилизира, преди обявяването на междусъюзническата война“, добавя:

„Заявете, че България не се стрѣска отъ никакви заплашвания. Прибавете, че въ случая инструментътъ на заплашване—Румъния—се оказва негоденъ за целта, защото въ сжщностъ отъ една страна насърчава Сърбия да не приема договорния арбитражъ, а, отъ друга, е готова изъ подъ ржка да преговаря съ насъ. Е добре, дайте да се разбере, че, когато е въпросъ за сждбините на Македония, България е готова на всѣкакви жертви.“²⁾

Тая телеграма, която, за нещастие, съвпада съ атаката на 16 срещу 17 юний, ядосва още повече Сазонова.

Между това известието за станалото на тая дата сблъскване между съюзниците се посрѣща съ неизразимо задоволство отъ всички румънски срѣди, особено отъ либералите. Въ сжщностъ това Румъния отдавна съ нетърпение очакваше. Ала и сега Майореско, подъ влиянието на краля и отъ лицепрятие къмъ Виена, прави апелъ къмъ София. Съ телеграма отъ 19 юний (2 юлий) Калинковъ съобщава Даневу, че сжщия день Майореску му загатналъ, какво той вѣрвалъ, въ последния критически моментъ България да може да се споразумѣ по всички въпроси съ Румъния.³⁾

Пакъ тоя день Майореско телеграфически пита своите представители въ София, Атина и Бѣлградъ: дали правителствата, при които сж акредитирани, считатъ войната между съюзниците действително започната, и ще продължава ли, независимо отъ това да ли е или не формално обявена?⁴⁾

Получените до вечерята отговори били утвърдителни.

Въ ответната си телеграма Филалити отъ Бѣлградъ добавя и следните думи, казани му отъ Пашича:

„Надѣвамъ се, че вие нѣма да се разберете съ българите и да ни напустете.“⁵⁾

Официалното потвърждение за обявата на междусъюзническата война тутакси бѣ оповестено чрезъ румънските вестници. Разпра-

¹⁾ Изложение по събитията на 16 юний 1913 година. Отъ Централното бюро на Народната партия, София, 1913 г., с. 18.

^{2), 3)} Докладъ и пр., с. 784 (317), 785 (320).

^{4), 5)} Documents diplomatiques, Bucarest, с. 146, 147, № № 174, 177.

вѣйки за българското нападение, цѣлиятъ печатъ изказваше своитѣ симпатии за сърби и гърци и подканяше правителство и народъ да си изпълнятъ дълга. Дори и Таке Йонеско, довчерашиятъ приятель на българитѣ, даде на „Универсулъ“ едно интервю съ следнитѣ заключителни думи:

„Съ днешнитѣ complication настѣпи минутата и Румъния да тури въ действие своята армия.“

Понеже стариятъ кралъ още се колебаелъ да пристѣпи къмъ по-решителни мѣрки, почнали да се чуватъ гласове противъ него и Майореско, сочени отъ манифестирацитѣ тѣлпи като единствено отговорни за всѣко забавяне на военнитѣ действия противъ България и обвинявани като послушни орждия на Австрия, която сега защищавала българитѣ.

„Азъ нѣма да подпиша указа, билъ казалъ кралътъ; предпочитамъ по-скоро да отида въ Пелешъ, а вие да се разправите съ моя замѣстникъ.“

Привечеръ на 19 юний (2 юлий) били направени шумни манифестации предъ френската и сръбска легации отъ многохиландна тѣлпа, предвождана и наелектризирана отъ екзалтирани шовинисти. Минавайки край двореца, манифестантитѣ не преставали да викатъ: мобилизация! мобилизация! Чували се и гласове: долу Австрия!

Ето какъ единъ очевидецъ описва деня 20 юний (3 юлий) въ Букурещъ:

„Рано сутринта се свика единъ съветъ въ двореца подъ председателството на краля. Околнитѣ улици бѣха изпълнени съ народъ, всички очакваха официалното обнародване на декрета. Тѣлпата направи шумна овация на престолонаследника Фердинандъ, когато излязаше по обѣдъ отъ двореца, викайки: „Да живѣе главнокомандующиятъ! Искаме война!“ Въ 6 часа вечерта тѣлпата достигна до 25,000 души, които бързаха отъ статуята на Михай Витеазулъ къмъ двореца, изпълвайки цѣлия площадъ. По носенитѣ отъ манифестантитѣ знамена бѣ написано: „Да живѣе най-велика Румъния! Долу Австрия, която ни измѣни! Долу България! Да живѣе Сърбия!“ Тѣлпата постави своитѣ знамена и плакарди срещу прозорцитѣ на двореца и викаше: Да живѣе краля!

Оратори взеха думата, излагайки нуждата отъ незабавна мобилизация, на което множеството отговаряше: „Да, война на българитѣ!“

Събранieto отказа да се разотиде, до като не му се посочи *Държавния вестникъ* съ указа за мобилизация. Най-сетне, първиятъ министъръ Майореско излѣзе отъ двореца; тѣлпата окръжи автомобила му, искайки указа. Тогава той тържествено извади отъ джеба си броя отъ *Държ. вестникъ*, въ който бѣ напечатанъ декрета; на този жѣстъ отговориха грѣмогласни ура и „да живѣе краля!“

До разсъмване улицитѣ бѣха пълни съ свѣтъ; всжде се чуваха музики. Овация бѣ направена и на руския посланикъ; свирѣше се рускиятъ химнъ и се чуваха виковетъ: „Да живѣе Русия! Да живѣе Франция!“

Офицеритѣ манифестираха своята радостъ и казваха: „Най-после отървахме се отъ австрийския яремъ,“ но сжщевремено се и безпокоеха: „Русия ще ли ни подкрепи, ако Австрия мобилизира задъ гърба ни?“¹⁾

¹⁾ Colonel de Dreyer—La Débâcle bulgare, Paris 1916, с. 140—141.

Тъй възторжено посрещнатата отъ румънското обществено мнение мобилизация почна на 21 юний (4 юлий), за да се привърши въ нѣколко дня.

Патриотическата екзалтация, която бѣ обхванала цѣла Румъния, бѣ тѣй голѣма, че въ сѣщностъ се явиха много повече резервисти, отколкото се очакваше. Въ тѣхнитѣ редове имаше множество депутати, общественици, професори, бивши министри и пр. Разбира се, и най-голѣмитѣ страхливци бѣха герои, защото всички знаеха, че съ предприетата „военна акция“ имаха за целъ не да се сражаватъ съ неприятель, а да грабятъ, безъ всѣкакво противодействие, земята му, когато той бѣ заетъ срещу четирима други врагове по цѣлото протежение на своитѣ граници къмъ югъ и западъ—и изнемогваше на Брѣгалница и Злетовска рѣки.

Както настоеше и да се очаква, при владѣщето сега неблагоприятно настроение противъ България, румънската мобилизация се посрещна симпатично отъ всички Велики сили, толкозъ повече, че въ тая мѣрка тѣ виждаха ефикасни срдѣства за временното макаръ разрешение на опасната и за европейския миръ балканска криза.

Особено бѣха доволни силитѣ отъ Съглашението, виждайки вече Румъния да се приближава къмъ тѣхъ.

* * *

Въ момента, когато румънитѣ даваха тѣй изразъ на своитѣ неприятелски чувства спрямо България, Даневъ телеграфира на 20 юний (3 юлий) Калинкову, че съ съдействието на Австрия той билъ готовъ да се споразумѣе съ Букурещъ, и че за целта били дадени пълномощия на Сарафова. Въ края на телеграмата си той питаше Калинкова може ли разбра „какво е сѣщинското намѣрение на Румъния“.¹⁾

Сѣщия день съ вербална нота Гика съобщи Даневу, че тѣй като България била въ война съ своитѣ съюзници, кралъ Каролъ заповѣдалъ мобилизацията на румънската армия.

Това съобщава и Майореско Калинкову. На въпроса на последния, каква целъ се гони съ мобилизацията, Майореско му заявилъ, че Румъния прибѣгнала къмъ тая мѣрка за всѣка евентуалностъ и за да защити своитѣ интереси, но че нѣмала никакъвъ ангажментъ съ Сърбия и Гърция. Ако съ мобилизацията не се ускорило прекратяването на военнитѣ действия и войната продължала, тогава Румъния щѣла да опредѣли по-нататъшното си поведение.

Като предава горното Даневу съ телеграма отъ 20 юний (3 юлий), Калинковъ добавя, че въ кабинета и обществото имало две течения: едното за окупиране територията Тутраканъ — Балчикъ, другото — въобще война съ България²⁾.

При тия тревожни известия, Даневъ пакъ се обръща къмъ Русия. Съобщавайки Бобчеву съ телеграма отъ 21 юний (4 юлий) исканията на Румъния срещу нейния неутралитетъ и че въ този моментъ България била готова да уреди „съ мирни срдѣства,

^{1, 2)} Докладъ и пр., с. 786, 787 (326).

въз основа на договора, спорният въпрос“, — той изказва надежда, „че императорското правителство, въ постоянната и неизмѣнна благосклоностъ, която е указвало къмъ България, не ще остави тоя пжтъ пропитата съ руска кръвъ земя безъ своята мощна подкрепа, като попрѣчи на нахлуването на румънскитѣ войски въ България“. ¹⁾

Руското правителство не взе, обаче, въ внимание тая молба на Данева.

„Русия нѣма да се намѣси за да спре Румъния, заявилъ Нератовъ Бобчеву, тъй като намѣсата ѝ би значело да улесни България, за да се засили противъ Сърбия и Гърция и да продължи войната.“

Сега трѣбвало вече да се дири нова база за примирие и ликвидиране спороветѣ ни съ съюзниците, защото „договорътъ билъ съвсемъ туренъ на страна“, вследствие настѣпилитѣ кръвопролития. ²⁾

* * *

Но и следъ като мобилизира, букурешкото правителство не напустна мисълта за едно споразумение съ България, ала сега вече при условия много по-тежки за насъ. На 22 юний (5 юлий) Калинковъ съобщава Даневу, че рускиятъ и австрийскиятъ пълномощни министри разбрали отъ краля и Майореско, какво въ течение на десетъ деня, до като се привършела мобилизацията, имало два изхода за избѣгване на войната: „или да прекратимъ военнитѣ действия съ Гърция и Сърбия и веднага да пристѣпимъ къмъ арбитража, или да се споразумѣемъ съ Румъния за нови териториални отстъпки — максимумъ Тутраканъ — Балчикъ“. ³⁾

Нашето правителство, обаче, замълча.

Тогава Калинковъ отправя на 25 юний (8 юлий) следната телеграма лично до Негово Величество царя:

„ . . . Видѣхъ Календеро, който винаги частно изказва мнението на краля. Той казва: въпрѣки войнственото течение, що сега надделява, румънитѣ, които взели участие за освобождението на България, на първо мѣсто кралътъ, желаятъ всичко да употрѣбятъ да се избѣгне войната между България и Румъния. Имало още една седмица време, до като привършатъ мобилизацията — да се споразумѣемъ. Минатъ ли войскитѣ Дунава, оржжието на победителитѣ ще диктува условията. . .

Календеро вѣрва, че кралътъ може да спре мобилизацията и да напустне даже напълно мобилизиранитѣ войски, стига България да предложи Тутраканъ — Балчикъ. Азъ мисля, че моментитѣ сж много важни и критически. Тази седмица ще бжде съдбоносна и фатална за отношенията на България и Румъния. Почнаха вече трѣскава деятелностъ за бързо и пълно мобилизиране. Вѣрватъ, че идущия вторникъ ще иматъ 500,000 армия, добре въоръжена, и съ прѣсни сили тя намѣрва да навлѣзе въ България и да я обърне въ прахъ и пепель.

Чини ми се, че българскиятъ пълномощенъ министъръ тукъ трѣбва да знае вече, а той нищо не знае, какво е становището на българското правителство? . . .“ ⁴⁾

^{1, 2, 3, 4)} Докладъ и пр., с. 788 (327), 790 (334), 789 (333), с. 791 (337).

Въобще по всичко личи, че кралъ Каролъ всѣчески се е старалъ да може по миренъ начинъ да се изравни спорътъ между Букурещъ и София, като България направи доброволно на Румъния исканата отъ последната териториална отстъпка въ името на „балканското равновесие“.

„Румънскиятъ кралъ — казалъ по-късно князь Трубецкой на генералъ Радко Димитриева — не искалъ война и билъ склоненъ да се задоволи съ една нищожна териториална отстъпка отъ наша страна. Румъния, обаче, подъ давление на общественото мнение, искала война. Следъ размѣната на известнитъ царски телеграми, румънското правителство се обърнало къмъ Петербургъ и попитало: какъ би погледнала Русия, ако Румъния мобилизира съ цель да въздействува за миролюбивото разрешение на спора. Отъ тукъ отговорили, че Русия нѣма да се противи на това, но че подобна мобилизация трѣбвало да се разбира въ смисълъ да се окаже давление на онази страна, която почне войната. Румънитъ задали тогава въпроса: ако тази страна бжде България? *Отъ тукъ отговорили, че и въ този случай тѣ нѣма да се противятъ.* По този начинъ, когато ние сме почнали войната, румънитъ счели, че иматъ *carte blanche*. За всичкитъ тѣзи преговори нашето правителство било уведомявано най-изправно, то било съветвано винаги да бжде умѣрено, острожно, отстъпчиво, защото Русия, при тѣзи условия, била ангажирана и не можела да спре Румъния, но въ София оставали глухи къмъ тѣзи съвети“¹⁾.

* * *

Мълчанието на София досежно Румъния, енервира и Сазонова. На 24 юний (7 юлий) той пита Бобчева: „какви сж тѣзи нови бавения, даже въ най-критическитъ минути“?

„Сазоновъ ми чете, добавя Бобчевъ, депеша изъ Букурещъ отъ Шебеко, който съобщава, че просто не разбира нашето поведение при предаването на Силистра, като сме прекъснали уреждането на работата, защото не сме искали да се смѣтатъ тритѣх километра — отъ периферията, а отъ пазара. И това ядосало румънитъ, които били крайно възбудени противъ насъ. Сега румънската армия щѣла да удари на насъ, не за да ни спира отъ война съ Сърбия и Гърция, а за да си вземѣла отъ насъ земята, която имъ се падала. Оставало сами да се споразумѣемъ, както можемъ, направо. Сжщо трѣбвало да се споразумѣемъ по-скоро съ Турция“²⁾.

Изправено предъ страшната действителност и следъ окончателно изчезнала надежда, че Австрия може да въздействува въ Букурещъ за облекчение на положението ни, правителството не престава да отправя умолителни погледи къмъ Русия за бързо посрѣдничество: да се спратъ военнитъ действия и за предпазване България отъ Румъния.

Считайки, обаче, всичко туй за „губене на време“, Сазоновъ отговаря на 25 юний (8 юлий) Бобчеву, „че България виси на косъмъ“; че румънскиятъ кралъ казалъ на френския представител въ Букурещъ, какво румънскитъ войски щѣли да навлѣзатъ въ

¹⁾ Изъ единъ рапортъ на генералъ Радко Димитриевъ отъ 4/17 ноемврий 1913 г. отъ Петроградъ до министра на външнитъ работи — д-ръ Никола Геннадиевъ. Дипломатически документи по намѣсата на България въ европейската война, 1920 г., с. 81, № 142. — ²⁾ Докладъ и пр., с. 793 (341).

България, за да си взематъ каквото имъ е нужно, като при това ни заставятъ да удовлетворимъ и Сърбия въ македонскитѣ земи; че трѣбвало да побързаеме да направимъ сами необходимото, за да не пропустнемъ момента, както сме направили съ арбитража; че вънъ отъ това той — Сазоновъ — не виждалъ спасение за България; че великиятъ везиръ казалъ на Гирса, какво, ако въ нѣколко дня не евакуираме територията до линията Еносъ-Мидия, турскитѣ войски щѣли сами да отблъснатъ българскитѣ, даже отвъждъ тая линия и пр.¹⁾

Смутенъ отъ острия и недвусмисленъ езикъ на ржководителя на руската външна политика, и „предъ видъ опасността отъ румънското нахлуване“, Даневъ на 26 юний (9 юлий) телеграфически натоварва Бобчева да помоли Сазонова „да интервенира веднага въ Румъния, за да я възпре отъ всѣка военна акция“.²⁾

А между туй, сѣция день отъ Петроградския ни представителъ се получава телеграма, въ която, между друго, се казва:

„ . . . Колкото за Румъния, ще се направятъ предъ нея незабавно енергични постѣпки за спиране нахлуването въ България; Сазоновъ ми заяви, обаче, че безъ териториална компенсация, не вѣрва Румъния да спре. Нека знаемъ тази жестока истина.“³⁾

Отговаряйки на горната Бобчева телеграма, Даневъ казва, че думитѣ на Сазонова, какво не вѣрвалъ Румъния да спре безъ компенсации, „много болезнено“ го засегнали, и добавя:

„И действително, какво иска Румъния? Въпросъ за нарушение на балканското равновесие отъ наша страна не може да става. Значи, нѣма никакъни предпоставки за даване компенсации“

Ето защо, моля Ви, при случай, да изтъкнете и да поддържате най-енергично въ подходяща форма нашето становище по румънския въпросъ. Нека не се изпуща изъ предъ видъ, че по този въпросъ, най-болезнения за насъ, гледището на Русия не трѣбва да съпада съ гледището на Австрия, която настоятелно ни кани да дадемъ териториални компенсации на Румъния“.⁴⁾

* * *

Въ деня, когато Даневъ отправяше горната телеграма Бобчеву, получи се отъ Гика следната нота:

„Господине председателю на министерския съветъ,

Съгласно телеграфическитѣ инструкции на моето правителство, честь имамъ да донеса до знанието на царското българско правителство следното съобщение:

„Румънското правителство своевременно предупреди българското, че ако балканскитѣ съюзници се намѣрятъ въ положение на война помежду си, Румъния не ще може да запази резервата, която си наложи до сега въ интереса на мира, и ще се види принудена да влѣзе въ акция. Българското правителство не счете за нужно да отговори на това съобщение; напротивъ, за нещастие, войната избухна най-напредъ чрезъ внезапнитѣ български атаки противъ сръбскитѣ войски, безъ огледъ на елементарнитѣ правила на пред-

^{1, 2, 3, 4)} Докладъ и пр., с., 794 (343), с. 795 (347, 348, 349).

варителнитѣ нотификации, които биха засвидетелствували поне едно зачитане на международнитѣ конвенции и обичаи.

При това положение, румънското правителство заповѣда на румънската армия да навлѣзе въ България.

Благоволете и пр. Д. И. Гика.¹⁾

Същевременно Майореско съобщава горното Калинкову, добавяйки, че на Гика било заповѣдано да напустне България.²⁾

Щомъ получава горното тъй обезпокоително съобщение, Даневъ съ *твърде бърза* телеграма натоварва Бобчева веднага да донесе това до знанието на Сазонова, и да го помоли „да вземе всички мѣрки, за да се избави България отъ това съ нищо неоправдано нахлуване“.³⁾

Същото Даневъ протелеграфира, все на 27 юний (10 юлий) и до легациитѣ ни при Великитѣ сили, съ нареждане да привлѣкатъ вниманието на респективнитѣ правителства, „до каква степенъ неоправданата съ нищо акция на Румънция ще затрудни положението на Балканитѣ“, и да протестираатъ най-енергично противъ нахлуването на войскитѣ ѝ въ наша територия.⁴⁾

При това легациитѣ ни се натоварваха да разгласятъ, че нашитѣ военни власти решили „да не оказватъ никакво съпротивление противъ румънитѣ“.⁵⁾

И, наистина, съгласно взетото отъ министерския съветъ решение въ заседанието му отъ 27 юний (10 юлий), заповѣдано бѣ „на всички наши команди, които би се намѣрили въ мѣстноститѣ, гдето би настѣпила румънската армия, да се оттеглятъ съ всичкитѣ си материали въ вѣтрешността на царството“.

Заповѣдано бѣ така също на всички държавни и общински власти да си стоятъ по мѣстата, безъ да даватъ каквито и да е поводи за насилия отъ страна на румънскитѣ войски. Спокойно държане се препорѣчваше и на населението.

* * *

Насърдени отъ оттеглянето на нашитѣ войски и отъ настѣпилата, вследствие на това, бъркотия, сърби и гърци постепенно усилиха атакитѣ си по единъ фронтъ дълъгъ около 400 километра. На руското предложение отъ 27 юний (10 юлий): да се спратъ действията и представители на воюващитѣ да заминатъ незабавно за Петроградъ, за да се сключи тамъ миръ на „нови условия“, отъ Бѣлградъ отговориха, че сж готови да сторятъ това, само ако се съгласятъ и гърцитѣ. Последнитѣ, обаче, не се съгласяваха подъ предлогъ, че не могли да намѣрятъ своя кралъ, който билъ негде на бойното поле. Между това, кралъ Константинъ заповѣдаше на своитѣ военачалници да преследватъ българитѣ „жестоко и диво“!

¹⁾ Documents diplomatiques — Les événements de la Peninsule balkanique. L' action de la Roumanie. Septembre 1912 — Août 1913. Bucarest, 1913, c. 154, № 193.

^{2, 3, 4, 5)} Докладъ на Парламентарната изпитателна комисия, томъ първи, 1918 г., с. 797 (354, 353, 356), с. 798 (357).

А когато на 27 юний (10 юлий) станало известно руското посрѣдничество, и грѣцкото правителство поискало отъ Константина мнението му за спиране неприятелскитѣ действия, той отговорилъ:

„Трѣбва да наложимъ миръ на бойното поле, за да не дадемъ време на силитѣ да се намѣсятъ.“

А сетне телеграфира на Коромиласъ:

„Голѣмото ни преимущество днесъ е, че ще можемъ да останемъ спокойни отъ страна на България за много поколѣния. Това предимство не трѣбва да се загубва. Въ всѣки случай не се съгласявайте за примирие, додето не се посъветвате съ мене. *Мисля, прочее, че България трѣбва да бжде унищожена.* (Ceterum censeo Bulgariam esse delendam).“¹⁾

На следния день сжщото приблизително казва и Венизелосъ на румѣнския представителъ въ Атина. Той билъ на мнение да се не взема подъ внимание руското предложение за примирие. На българитѣ не бивало да се дава възможность да се съвзематъ; прелиминарниятъ миръ трѣбвало да се склучи на полесражението, а това било работа на вюващитѣ.

Сжщото почти заявява и Пашичъ на Филалити.

„Преди всичко, казалъ той, България трѣбва да се предаде безъ условия. Ако тя приеме, и ако Великитѣ сили интервениратъ, което е за предвидяне, ние ще отговоримъ, че тя не трѣбва да третира in petto съ всѣкиго отъ насъ, но вкупомъ съ Сърбия, Гърция, Черна-Гора и съ Румѣния. Ние всички високо оценихме хубавия жестъ на вашия владѣтель, като заповѣда мобилизацията, и желаемъ отъ сега нататкъ да бждете съ насъ, когато ще третираме, та и вие да положите вашитѣ условия. Ние, петимата, трѣбва да склучимъ мира, безъ съдействието на когото и да било.“²⁾

Въ сжщото почти време официозътъ „Самоуправа“ въ броя си отъ 25 юний (8 юлий) писа:

„Сегашното поведение на Румѣния е за Сърбия толкозъ по-симпатично, че иска запазванетоъ принципа на балканското равновесие; предъ видъ съгласието между интереситѣ на дветѣ страни, може да се има надежда, че балканскитѣ народи ще иматъ въ лицето на Румѣния добъръ съседъ, и че румѣнската акция ще бжде полезна за благосъстоянието на Балканския полуостровъ.“

Пакъ въ сжщия листъ брой 161, четохме:

„Когато България по единъ варварски начинъ се опита на сила да събори цѣлия редъ на Балканитѣ и да заякчи своята хегемония; когато тя по тоя методъ се опита да наложи на Балканитѣ своята върховна власть, тогава на политическата сцена излѣзе и Румѣния заедно съ насъ, съ силата на оржжието да се бори за редъ и равновесие на Балканитѣ противъ България.“

* * *

И тъй за „осигуряване равновесието на Балканитѣ“, т. е. за ограбването на България, наредъ съ бившитѣ наши съюзници, и Румѣния дигна на кракъ близо 340,000 войници. На чело на тая

¹⁾ „Елефтеронъ Вима“, 30 и 31 януарий 1931. Цитирамъ по грѣцкия преводъ на Иванъ Доревъ, „Зора“, брой 3478, 9 февруарий 1931 г.

²⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 156, 157, № 197 и 198.

армия театрално застана самъ румънскиятъ престолонаследникъ — князь Фердинандъ — съ генералъ Авереско, като неговъ началникъ щаба.¹⁾

Обектътъ на тая внушителна сила бѣ: *безпрепятственото* завладяване на Добруджа и временното окупиране на София и голъма часть отъ страната ни. Главнитѣ ядра на армията бѣха съсърдоточени въ Бечетъ, Корабия и Турну-Магурели. По импровизирани въ тия три пункта понтонни мостове започна на 27 юний (10 юлий) тѣхното прехвърляне презъ Дунава, за да се насочатъ къмъ Вратца — Мездра — София. Отъ друга страна, съ единъ корпусъ отъ 80,000 души, генералъ Кулчера мина Добруджанската граница съ задача да заеме Тутраканъ, Добричъ, Балчикъ и Варна.

Всичко бѣше готово за предстоящия „разбой“ противъ нападнатата отъ всички страни България.

По случая румънскиятъ престолонаследникъ отправи къмъ нашия обезоръженъ народъ — тъй като по това време неговитѣ храбри синове въ неравна борба бранѣха границитѣ ни отъ сърби, гърци и черногорци, — следната фанфаронска прокламация:

„Румънската войска е преминала българската граница, принудена само отъ настоящето критическо положение, а не отъ неприятелство къмъ българския народъ.“

Нашата цель е да туримъ край на нѣкои евентуалности, които сж опасни за всички околни държави, докосващи даже и българския народъ.

Ако бждемъ принудени, за постигане на тая цель, да употребимъ оръжие, мирниятъ народъ ни най-малко да се не опасява отъ това.

Румънскиятъ войникъ е толкова дисциплиниранъ, колкото и храбъръ, та ще бжде благосклоненъ и доброжелателенъ къмъ населението отъ градове и села, за чието освобождение той си е пролѣлъ кръвта въ 1877 г. ведно съ храбрата руска войска.

Прочее, всѣкой да си гледа спокойно ежедневноата работа, като бжде увѣренъ, че никой румънски войникъ не ще му причини каквато и да било неприятностъ или препятствие.“

Въ сжщото време и Букурещкиятъ кабинетъ оповести съ нота до Великитѣ сили, че съ намѣсата си въ междусъюзническата война Румъния преследвала две цели: първо, да си осигурѣла стратегически граници откъмъ царството чрезъ заемане линията Тутраканъ — Балчикъ, тъй като България ужъ доказала, че била опасна съседка, и второ — да наложела мира на Балканитѣ, „желанъ отъ цѣла Европа“.

Съ тия лукави аргументи Румъния искаше да оправдае своя неотразимъ апетитъ къмъ чуждото, и то следъ като претенцитѣ и бѣха удовлетворени отъ Петроградската конференция.

¹⁾ Тая голъма армия се състоеше отъ 40 действующи и 27 резервни пех. полка, 80 ескадрона, 600 полски оръдия и пр.

Генералъ Костеско командуваше първия корпусъ, генералъ Крапничанъ — втория, генералъ Ярка — третия, генералъ Ламбрино — четвъртия, генералъ Кулчера — петия, генералъ Богданъ — първа кавал. дивизия и генералъ Муस्ताца — втора кавал. дивизия.

Всички тия генерали бѣха надъ 60 години.

Въ тия критически минути Неклюдовъ, почти съ сълзи на очи, казалъ на Т. Теодоровъ:

„Едничката надежда, следъ като отказватъ да спратъ тѣ (съюзницитѣ) военнитѣ действия, остава, ако можете да ги набиете. Всѣка друга надежда е пропаднала.“¹⁾

Далечъ не вдѣхваше довѣрие и държането на турците. Ето защо отъ разни страни почнаха да ни съветватъ часъ по-скоро да се споразумѣемъ по нѣкакъвъ начинъ поне съ Портата, ако не искаме да видимъ войскитѣ ѝ безпрепятствено да влѣзатъ въ Пловдивъ . . . Особено силна бѣ уплахата въ Южна България, гдето по-старото поколѣние пазѣше още живо потресни спомени отъ звѣрствата на Сюлейманъ пашовитѣ орди презъ руско-турската война.

* * *

Както се каза по-горе, дипломатическитѣ отношения между бившитѣ съюзници бѣха прекъснати на 23 юний (6 юлий).

Никога нѣма да се заличатъ въ паметъта ми днитѣ, които прекарахъ до момента, когато получихъ отъ Данева заповѣдъ да напустана Бѣлградъ. Това бѣха адски дни. Минаващитѣ край легацията ни сърби, които въ навечерието на съюзническата война противъ Турция, пѣйки „Шуми Марица“ възторжено приветстваха „братска“ България и нейната храбра армия, — сега заканително сочеха пестници и отправяха хули противъ нашия народъ. Ала най-непоносими бѣха поруганията, на които бѣ изложена българската военна честъ. Нашитѣ пленници биваха освирквани и малтретирани отъ тълпата.

При това положение, на 23 юний (6 юлий) по обѣдъ единъ отъ висшитѣ чиновници при министерството на външнитѣ работи въ Бѣлградъ — д-ръ Гавриловичъ, ми донесе нотата, съ която ми се съобщаваше, че Сърбия прекъсва сношенията си съ България.

Чрезъ тоя явно енервиранъ, но иначе вежливъ пратеникъ помолихъ Пашича да ми даде време и възможность да телеграфирамъ въ София за необходимитѣ въ случая наставления.

Половинъ часъ подиръ тая среща, станала на кракъ, Гавриловичъ се завърна да ми обади, че Пашичъ ме моли да предамъ телеграмата си до Данева открито.

Все тоя день въ 8^{1/2} ч. вечеръта получихъ отъ Данева сжщо тѣй открита телеграма — да напустана Бѣлградъ.

На утрото бѣхъ посетенъ почти отъ всичкитѣ си колеги. Отъ приятелитѣ ми сърби малцина пазливо се обадиха само по телефона. Сжщия день — 24 юний (7 юлий) — въ 11^{1/2} часа преди обѣдъ напустанахъ съ цѣлия персоналъ легационното помѣщение, гдето близо шесть години подъ редъ бѣхъ преживѣлъ толкова горчиви разочарования, примѣсвани сегизъ-тогизъ отъ слаби надежди, ала винаги отъ горещо желание за истинска братска слога и по-добро бждеще на южното славянство.

¹⁾ Приложение къмъ томъ първи отъ доклада на Парламентарната изпитателна комисия, 1918, с. 230.

Въ 12 часа бѣхме на австрийския параходъ, готовъ да отплува за Землинъ. На дебаркадерата се яви единъ чиновникъ да ми пожелае добъръ пѣтъ отъ страна на Пашича. Обичайна етикеция! Край колегитѣ ми изпращачи дойде на парахода и Хартвигъ съ госпожата си. Той имѣ куража трикратно да се разцѣлува съ мене, повтаряйки, че сърдцето му се кжсало отъ болки! Ужасно било да се биятъ две братски армии, когато можели ржка за ржка да обърнатъ оржжие противъ други!... Той проклиналъ часа, когато стжпилъ въ Бѣлградъ!

При това по лицето на Хартвигъ се четѣше злоба и омраза. Съ сжщитѣ чувства и госпожата му се разцѣлува съ моята жена.

Всичко туй бѣ за предъ свѣта. Присжтствуващитѣ многобройни кореспонденти на разни малки и голѣми европейски вестници трѣбваше да бждатъ свидетели на тая престорена Хартвигова горестъ.

Ношувахме въ Землинъ. На утрото четохме манифеста, съ който кралъ Петъръ призоваваше своитѣ храбри войски, заедно съ „вѣрнитѣ тѣмъ и юначни съюзници-гърци и съ рицарскитѣ имъ братя — черногорскитѣ соколи“ да отмѣстятъ на българитѣ, които искали да отнематъ отъ сърбитѣ облѣнитѣ отъ тѣхъ съ свежа кръвь и освободени и възвѣрнати на срѣбството земи на Немановци.¹⁾

Сжщия день вечеръта се качихме на австрийския параходъ „Сечени“, съ който отпжтувахме за Сомовитъ.

Времето бѣ грозно. Черни облаци покриваха небосклона, шаренъ отъ чести ослѣпителни свѣткавици. Бурята особено се засили къмъ Турну-Северинъ. Сякашъ се намирахме на открито бушуващо море. Всички платна се изпокжсаха и много отъ тѣхъ бѣха отнесени отъ силния вѣтъръ. Прозорци се изпотрошиха, маси и столове се изповалиха. Тоя адски шумъ заглушаваше виковетѣ на изпоплашенитѣ пжтници. Най-после, следъ изливане на проливенъ дждъ, халата попрестана, безъ обаче развълнуваниятъ Дунавъ да се успокои напълно. На 27 юний (10 юлий), при дждъ пакъ изъ ведро, пристигнахме въ Сомовитъ. Тукъ ни очакваше изпратениятъ ни отъ министра на съобщенията Д. Христовъ специаленъ вагонъ.

При стжпването ни на българска земя моитѣ мрачни чувства се усилиха още повече. На гара Сомовитъ маса хора неспокойно се шураха насамъ-натамъ съ лица изразяващи голѣма загриженостъ.

Заедно съ насъ въ Сомовитъ слѣзе и видниятъ френски публицистъ Людовикъ Нодо. Той отиваше въ София да се запознае на самото мѣсто съ станалитѣ събития и тѣхнитѣ печални последици.

Въ Сомовитъ си отпочинахме малко, успѣхме да изгубимъ частъ отъ вещитѣ си, и отпжтувахме за Плѣвень, гдето пристигнахме къмъ пладне.

Обѣдвахме въ хотелъ „Балканъ“. Тукъ ни намѣри генералъ Пѣевъ, който се силѣше да ни успокои съ утешителни новини отъ бойното поле.

¹⁾ „Српске Новине“. Ванредни број, 25 јуна, 1913.

Всичко, обаче, бѣ пресилено. Намѣри ни и стариятъ Стоянъ Заимовъ. Напусто се мжчеше и той съ видове и шеги да повдига морала на събралитѣ се около насъ въ гостилницата. Общата тжга бѣ непобедима.

По желанието на Нодо, а още повече по настояването на Стоянъ Заимова, посетихме Плѣвенскитѣ паметници. Отбихме се за малко и въ жилището на бай Заимова, който искаше непременно да предадемъ на Нодо всички бележки и разкази, свързани съ миналото на „светитѣ мѣста“ и пр., работи, които, въпрѣки всичкия интересъ, що представляваха, мжно се слушаха сега даже и отъ единъ чужденецъ.

Вечерята въ 10½ часа заминахме за София, гдето пристигнахме заранѣта на 28 юний (11 юлий). Тукъ заварихме всичко по-сърнало, въ голѣма тревога. Какъвъ контрастъ между дветѣ балкански войни! До като, при започването на първата, възторгъ и неизказана радостъ озаряваха лица на българското гражданство — безъ разлика на партийно убеждение, сега като че ли вълна отъ безкрайно униние бѣ залѣла цѣлата страна. Въ тия мрачни минути на върховно изпитание най-добре се виждаше, колко малко е разстоянието между величието и провалата.

Първата ми работа следъ пристигането ми бѣ да посетя Данева. Намѣрихъ го въ Народното събрание убитъ духомъ. Като проговори за ужаснитѣ събития, които тъй главоломно се развиваха, кажи го ти предъ прага на столицата, той не можа да удържи сълзитѣ си. „Изплащамъ, каже, чужди грѣхове“ . . . Оставихъ го потъналъ въ безпредѣлна тжга и съ не по-малка скръбъ въ душата излѣзохъ на улицата.

Обржчѣтъ около България се стѣгаше.

Тоя день румънското правителство изявява желание предъ Българското, последното да не започва „съ никого сепаративни преговори“, по поводъ на което пъкъ Пашичъ, чрезъ Ристича, заявява на Майореско, че смѣталъ „за необходимо, Сърбия да уреди своитѣ отношения съ Румъния чрезъ нѣкаква конвенция, било военна, било политическа“.

По-нататъкъ въ телеграмата си до Ристича, Пашичъ добавя, че *България могла да бжде намалена по разни начини и че за Сърбия било по-изгодно да се водятъ работитѣ по начинъ, щото да се избѣгне по възможностъ намѣсата на Европа, особено на Австрия.*¹⁾

* * *

При настаналитѣ крайно критически дни за държавата ни, на 28 юний (11 юлий), Бобчевъ се обръща къмъ Данева съ следното телеграфическо запитване:

„ . . . Сега, предъ видъ на крайно сериозното положение и необходимостта за спиране на действията, а сжщо предъ видъ обръщането на България къмъ императорското правителство, съ молба да действува отъ нейно име за прекращение военнитѣ действия, считамъ за свой дългъ да поискамъ

¹⁾ Dr M. Boghitschewitsch, цит. съч., с. 355, № 336.

точенъ отговоръ на въпроса: желяе ли българското правителство, щото всички отговори и заявления на Сърбия, Гърция и Румъния да се донасят до негово сведение и щото руското правителство да запитва всъкой пжть Софийския кабинетъ, или българското правителство предоставя на Русия всички въпроси, въ това число и отнасящитъ се до териториалния дѣлежъ съ Сърбия и Гърция и териториалнитъ отстъпки на Румъния.“¹⁾

По поводъ на това, пакъ на 28 юний (11 юлий) Даневъ отговаря Бобчеву:

„Довѣрвайки се напълно, казва той, на благоволителното застъпничество и посрѣдничество на императорското правителство, ние му предоставихме и предоставяме да действува съвсемъ открито отъ името на България по всички въпроси, свързани съ последнитъ събития, и специално въ всичко, което се отнася до незабавното спиране на военнитъ действия и установяване примирие съ Сърбия и Гърция, безъ да има нужда, щото предварително да ни се съобщаватъ всички отговори и заявления на Сърбия и Гърция. Що се отнася до териториалния дѣлежъ съ Сърбия и Гърция, ние считаме, че най-целесъобразното негово разрешение ще може да се достигне при установяване на мира въ Петербургъ, гдето всички ще имаме отговорни пълномощници.

Въ всичко, което е нужно, за да се спре нашествието на румънскитъ войски въ наша територия, което е вече започнато, и за възстановяване на мирнитъ ни отношения съ Румъния, предоставяме на императорското правителство да направи отъ името на България дори и териториални отстъпки, щомъ то намѣри, че такива сж станала неизбѣжни и неотклоними.“²⁾

Все тоя день Бобчевъ отправя Даневу и следнитъ две телеграми:

„Изложихъ протеста си противъ Румъния. Поискахъ пакъ спирането на румънскитъ войски поне догдето сж нахлули. Сазоновъ щѣлъ да изпрати веднага повторно депеша и поиска румънитъ да спратъ догдето сж нахлули или до линията, догдето отиватъ териториалнитъ имъ домогвания. Както за румънитъ, така и за Цариградъ руското правителство ще направи възможното само по дипломатически пжть. Пратена е вече депеша Цариградъ за установяване телеграфическо съобщение. Веднага телеграфира . . . (не се чете) до Високата Порта, че не трѣбва никаква акция, понеже ние евакуираме самата линия Мидия . . . (не се чете) Сърбия и Гърция предявили голѣми претенции да спратъ. Сега за сега се съвѣщавали като съюзници. Сазоновъ чакалъ отговоръ на запитването си.“³⁾

„Видѣхъ Нератова. Съобщихъ писмено вашия отговоръ на руската нота. Руското императорско правителство било много доволно, че по този начинъ го отърваме отъ тежка отговорностъ за уреждането териториалния дѣлежъ. То се бои: 1) че преговоритъ така ще се бавятъ; 2) че гърцитъ не ще приематъ да спратъ военнитъ действия, ако не имъ се осигури онова, което се домогватъ да взематъ. Гърцитъ приематъ примирieto, ако на театра на военнитъ действия се подпишатъ прелиминарнитъ условия на мира, като имъ се признае правото надъ Кавала, Драма, Сѣресь и всичко на западъ. Сърбитъ искали предѣли Бръгалница, Вардаръ. Сърбитъ и гърцитъ подѣржатъ, че ние сме искали примирieto съ единствената цель да се замогнемъ и пакъ

^{1), 2)} Докладъ и пр., с. 1164 (36). с. 798 (359).

³⁾ Изъ архивата на външното министерство.

да възобновим войната, на която тѣ искали да се тури край веднажъ за винаги. За това и да не се решава окончателно и веднага разграничението Русия днесъ ще предложи: 1) спиране военнитѣ действия, като останятъ гърцитѣ и сѣрбитѣ въ завзетитѣ отъ тѣхъ мѣста, 2) конференция въ Петербургъ, като за гаранция на гърцитѣ и сѣрбитѣ на България ще се предложи предварителна демобилизация. Това предложение за сега не ни свързва никакъ. (Ако) Вие не го одобрявате и намѣрвате нѣкоя друга приемлива гаранция, знаейки нашето положение, моля явете ми телеграфически решението Ви по този въпросъ.“¹⁾

Не бѣха по-насърдчителни сведенията получавани и отъ Лондонъ. На 28 юний (8 юлий) управляющиятъ тамошната ни легация телеграфира на Данева:

„Съръ Ед. Грей, предъ когото протестирахъ противъ нахлуването на румънитѣ, ми заяви: „Ние сѣщо протестирахме противъ поведението на Румъния, но нѣма да интервенираме, за да спремъ нейната намѣса; ние предвиждахме тѣзи компликации и за това толкова настоявахме да не се нарушава мирътъ на Балканитѣ; другъ е въпросътъ за медиацията, за която Вие сте се отнесли до Русия; последната ще направи всичко възможно да се прекрати войната, и ние, до колкото може, ще я подкрепимъ, но акцията на Русия каквато форма и да вземе — медиация или интервенция — ще има за целъ да прекрати военнитѣ действия по цѣлата линия. Колкото по-бързо това стане, толкова по-добре . . .“ За сега Англия, както и останалитѣ сили нѣматъ намѣрание да се намѣсятъ въ конфликта.“²⁾

Поставени въ едно тѣй безизходно положение на 30 юний (13 юлий) Даневъ отговаря Бобчеву:

„Приемаме спиране военнитѣ действия, като останатъ войскитѣ на мѣстата си, конференция въ Петербургъ, обща демобилизация. Ако това не се намѣри целесъобразно, представяме на императорското правителство да реши чрезъ арбитражъ всички въпроси, включително и териториалнитѣ, като сключи примирие, при каквито условия то намѣри за добре. Молете бърза интервенция за спиране румънското и турско нахлувания, които сж започнали.“³⁾

Съ втора телеграма сѣщия день Даневъ уведомява пакъ Бобчева, че Неклюдовъ му съобщилъ следнитѣ конкретни предложения, които Сазоновъ считалъ за възможни да постави въ основата на исканото отъ нашето правителство примирие:

1. Границата между Сърбия и България да мине по източния водораздѣлъ на Вардара, като Щипъ остане сръбски.

2. Гръцкитѣ предѣли се съединяватъ съ сръбскитѣ при Гевгелии и на изтокъ гръцката граница се продължава по долината на Струма, при което Съресъ остава гръцки.

Колкото и съкрушителни, тия предложения бѣха приети отъ София.

„При все това, казваше Даневъ въ телеграмата си до Бобчева, и безъ ни най-малко желание да забавяме окончателното възстановление на мира, ние правимъ сѣрдеченъ апелъ да се вземе въ внимание, че турскитѣ кланета въ Щипъ и Кочане, които не трогнаха сѣрбитѣ, бѣха причината за война-

^{1), 2)} Изъ архивата на външното министерство.

³⁾ Докладъ и пр., с. 799 (361).

та и че гърците, преди последните събития, се задоволяваха съ дѣсния бръгъ на Струма, като оставяха Съресъ у насъ; да се взематъ въ внимание и огромнитѣ жертви дадени отъ насъ въ войната съ Турция и, ако е възможно, императорското правителство следъ това широко удовлетворение, което се дава на всички сръбски и гръцки аспирации върху Македония, да употребѣи нови усилия поне за запазване за насъ Щипъ, Кочане и Съресъ. Мислимъ, че и скъпите териториални жертви, които се искатъ отъ насъ за смѣтка на Румъния, заслужаватъ да се взематъ въ внимание“.¹⁾

На това съ телеграма отъ 1/14 юний Бобчевъ отговаря:

„Сазоновъ отжтствуваше. Видѣхъ Нератовъ. Министерството чака точно опредѣление териториалнитѣ искания на Сърбия и Гърция. Пашичъ и Венизелосъ щѣли за съгласяване да се срещнатъ вѣроятно утре. Пашичъ искалъ да преговоря и съ български делегатъ. Вамъ е телеграфирано за тази целъ чрезъ Неклюдова. Пашичъ билъ отстѣпчивъ, Венизелосъ (прегения) искалъ до Кавала. Настояхъ, колко голѣма неправда ще се извърши, ако България, която е предоставила защитата си на Русия, се орѣже повече отъ предѣлитѣ: Овчѣ-поле, Вардаръ, Гумендже, на изтокъ — до Струма. Обяснихъ, колко болезнено би било, ако пожертвуватъ Щипъ, Кочани, Съресъ. Поискахъ бързи мѣрки, защото подозирамъ: съюзниците дирятъ въ преговоритѣ предлогъ за печелене време за нови завоевания, и така за нови искания.

Високата Порта съобщава, че тъй като Начовичъ не билъ ужъ снабденъ съ достатъчни пълномощия, не могла да се споразумѣе съ него и на Изетъ паша било порѣчано да върви и да завземе мѣстата. Поискахъ да се телеграфира въ Цариградъ, българското правителство е дало разпореждане да се изпразнятъ мѣстата до Еносъ—Мидия.

Румънитѣ дали увѣрения, че и до гдето и да идатъ, нѣма да искатъ повече отъ Тутраканъ—Балчикъ. За сега Русия не е дала съгласие за повече отъ Силистра—Калиакра.“²⁾

Изгубилъ вече всѣка надежда, на 1/14 юлий Даневъ отправя Бобчеву следната бърза телеграма, въ която най-добре се отражаватъ неизмѣримата горестъ, безпомощность и отчаяние на цѣлия ни народъ.

Тя гласѣше:

„Сме на вжглени. Отъ 26 миналий предадохме сѣдбата си въ рѣцетѣ на Русия. Предвиждахме, че ни предстоятъ тежки жертви и мислено се пририявахме съ участъта си. Предложенитѣ намъ условия далечъ надминаватъ и най-зловещитѣ предсказания. При все това, отъ нѣмай-къде преклонихме глава; като се съгласихме на тия непоносими жертви, ние бѣхме убедени, че гърбътъ ни поне откъмъ Румъния и Турция ще бѣде запазенъ. За голѣмо съжаление, ето вече пети день съкрушени гледаме, какъ румънитѣ нахлуватъ въ нашата земя, и следъ като окупираха Силистра, Каварна, Балчикъ, сега вече завзематъ Тутраканъ, Добричъ и продължаватъ къмъ Шуменъ, Провадия и Варна. Сжщитѣ сцени се повтарятъ и откъмъ турската граница: въпрѣки нашата готовность да изпразнимъ окупираната територия и то до линията, която самитѣ турци посочиха като временна граница, — турцитѣ безцеремонно навлизатъ въ тази територия; при Хераклея стрелятъ: кавалерията имъ надминава нашата пехота и по видимоу се готви да навлѣзе въ наша територия да предизвика нови неволи. — Въ недоумение, ние се питаме: нима

^{1, 2)} Докладъ и пр., 1145 (13), 1165 (38).

България е заслужила да я третират тъй жестоко? Нима гласът на Русия е тъй слаб, за да се не чуе въ Цариградъ и въ Букурещъ? Ако ли пъкъ Русия ни е изоставила на произвола на съдбата, нека поне ни се обади съ време, та съ сетни сили да се помъжимъ да запазимъ своето, или пъкъ да свършимъ съ смъртъ, но съ честъ. Даневъ.“¹⁾

ГЛАВА XVIII.

Кабинетъ—Д-ръ Радославовъ. Букурещкиятъ миренъ договоръ.

Даневъ настоява на своята оставка. Короненъ съветъ. Осуетенъ опитъ за ширококоалиционенъ кабинетъ. Защо не било съставено общопартийно правителство. Либералитъ на властъ. Румънитъ „храбро“ напредватъ не срещайки неприятелъ противъ себе си. Пашичъ иска война до край. Царъ Фердинандъ до краля Карола и до председателя на френската република—Поанкаре. Русия съветва нашето правителство да бърза съ подписването на прелиминаренъ миръ. Сазоновъ увеща Майореско румънските войски да не влизатъ въ София. Кабинетътъ Радославовъ и антантата. Министрътъ на външнитъ работи Геннадиевъ чрезъ италианската дипломация дири контактъ съ Майореско. Австрия недоволна отъ това. Майореско за бързо обсъждане прелиминариитъ на мира. По инициативата на Берлинъ мирнитъ преговори ще се водятъ въ Букурещъ. Нашето правителство, пакъ чрезъ италианската легация, предлага Тутраканъ—Балчикъ на Румъния и я моли да посрѣдничи за бързото уреждане спороветъ ни съ Турция и Сърбия, както и за незабавното отегляне на румънските войски. Сърби и гърци не спиратъ военнитъ действия. Царъ Фердинандъ повторно се отнася до краля Карола за туряне край на войната. Отговорътъ на последния. Сърби и гърци преднамѣрено бавятъ сключването на примирие между воюващитъ. Турцитъ настѣпватъ къмъ Одринъ. Декларации на Радославовъ и Генадиевъ въ Народното събрание. Отблъснато искане на Турция да участвува въ мирната конференция. Румъния налага безотложно събиране на делегатитъ въ Букурещъ. Гръцкото лукавство спасява критическото положение на гръцкитъ войски въ Кресненското дефиле. Царъ Фердинандъ до Поанкаре по въпроса за Кавала. Франция противъ ревизията на Букурещкия миренъ договоръ. Какво казва Джорджъ Бюкананъ. Единъ мемоаръ на македонскитъ бѣжанци. Платонически постѣпки за ревизия на Букурещкия миренъ договоръ. Франция противъ. Подписване на договора. Тържеството на нашитъ неприятели. Размѣна на любезни приветствия и благопожелания. Графъ Берхтолдъ и сръ Ед. Грей за Букурещкия миренъ договоръ. Отзиви на печата. Избликъ на омраза и клевети противъ България отъ бившитъ съюзници. Обективна преценка на нѣкои руски и други сериозни вестници. Закриване на Лондонската конференция. Единъ манифестъ на царъ Фердинандъ къмъ войскитъ. Карнегиевата международна анкета. Сърби и гърци недоволни отъ нея. Една македонска делегация въ Европа. Правилникъ за похитенитъ отъ сръбитъ земи. Важни сръбски признания. Краля Константинъ фелдмаршалъ въ германската армия. Причиненото отъ това раздражение въ Франция. Краля Константинъ въ Парижъ. Джиолити за австрийската военна партия. Албания—княжество.

Виждайки се обезнадежденъ и безпомощенъ, на 30 юний (13 юлий) Даневъ отново настоява предъ Държавния глава да му се приеме оставката.

Същия денъ вечерътъ въ двореца бѣ свиканъ короненъ съветъ, на който присѣтствуваха и всички партийни водачи. Обсъжда

¹⁾ Докладъ и пр., с. 803 (363).

се страшното положение и се търси изходъ.¹⁾ Размѣнятъ се мисли и по съставянето на ново правителство. Преобладаващото мнение било да се образува ширококоалиционенъ кабинетъ, а не кабинетъ ратуващъ главно за „тѣсно сближение съ Австро-Унгария“, както препоръчваха това шефоветъ на тритѣ либерални фракции на царя съ писмото си отъ 25 юний (6 юлий). Мислѣть се, че при сътрудничеството на повечето партии въ управлението страната ще се поуспокои по-скоро, ужаснитѣ последици отъ войната ще се ликвидиратъ по-лесно и на външната ни политика ще се даде една по-целесъобразна насока.²⁾ За такъвъ кабинетъ се застъпваше най-вече А. Малиновъ, поради което нему бѣ възложено и неговото съставяне. Следъ известни преговори постигнато било съгласие въ новото правителство да влѣзатъ следнитѣ лица, чиито имена сж били написани собственоръчно отъ Негово Величество царя и предадени А. Малинову:

Министъръ председателъ и министъръ на външнитѣ работи
Ал. Малиновъ,

„	на вътрешнитѣ работи	Мих. Маджаровъ,
„	„	финанситѣ А. Ляпчевъ,
„	„	правосъдието П. Абрашевъ,
„	„	просвѣщението Ив. Пѣевъ-Плачковъ,
„	„	земеделіето Т. Г. Влайковъ,
„	„	търговията Я. Сакъзовъ,
„	„	железницитѣ Д. Христовъ,
„	„	благоустройството Д. Яблански или А. Буровъ.

Министърътъ на войната трѣбвало да бжде посоченъ отъ А. Малинова.

„Въ тоя уговоренъ съставъ на ново министерство—пише д-ръ Ал. Гергиновъ—отсъствуваше представителъ отъ страна на „Българския Земеделски Народенъ Съюзъ“, понеже водителитѣ на тоя последния, считайки партията си за неуправляюща, отказаха да участвуватъ въ новото правителство. На другия денъ, 3-и юлий, още преди обѣдъ г. г. широкитѣ социалисти се отметнаха отъ ангажмента си и заявиха на г. Малиновъ, че тѣхниятъ представителъ, г. Янко Сакъзовъ, не ще може да участвува въ новото правителство—по чисто партийни съображения.

¹⁾ По този поводъ в. „Миръ“ отъ 2/15 юлий писа:

„На България се предлага недостоенъ миръ. България има сили днесъ повече отъ вчера да се разправи съ трима отъ враговетѣ си, съ доверчивитѣ си съюзници, днешни въроломни врагове. Но задъ гърба ни се появява новъ врагъ, Румѣния, който нахлува въ нашата територия. Трѣбва да се намѣри изходъ изъ това положение. За туй въ двореца бѣ свиканъ короненъ съветъ, въ който присѣдствуваха и всички партийни шефове. Обсждатъ се конкретнитѣ предложения за миръ.“

А два деня по-късно сжщиятъ вестникъ завършваше уводната си статья: „Миръ или продължение на войната“, съ думитѣ: „... Международно престѣпление е Русия и Силитѣ да стоятъ равнодушни къмъ това посегателство на Румѣния, което туря България въ невъзможностъ да възстанови мира.“

²⁾ „Когато г. Даневъ на 2 юлий съобщи въ Нар. събрание предъ група депутати за оставката си, ние му казахме, че не трѣбва въ тоя моментъ да се оттегля, че трѣбва да приеме руското предложение и да опита съ последни срѣдства чрезъ Русия да ограничи катастрофата. Нашата мисль подзеха и други депутати. Г-нъ Даневъ ни отговори: „Късно е вече.“ В. Т. Велчевъ—Цѣлата истина и пр., с. 44.

Г-нъ Малиновъ продължаваше да преговаря за съставянето на кабинета въпреки отказа на социалистите. Съ тая мисия той е на 4 юлий 1913 г. въ двореца. Но тъкмо въ тоя моментъ, когато е беседвалъ съ царя и се е борилъ да не се повѣрва властта на прононсиранитѣ австрофили, г. Малиновъ е получилъ следното писмо на радикала—г. Тодоръ Влайковъ:

София, 4 юлий 1913 г.

„Уважаеми г-нъ Малиновъ,

Узнахъ, че нощесъ Вие сте сложили на Царя възложения Ви мандатъ за съставяне кабинетъ на общопартийна концентрация. Какво е станало следъ туй—не знамъ. Търсихъ Ви два пжти по телефона; не Ви намѣрихъ.

Понеже, ако не се е сполучило съ друга нѣкоя комбинация, възможно е на ново да стане повръщане къмъ общопартийната концентрация и на ново да Ви бжде възложенъ мандатъ за съставяне такъвъ кабинетъ, *бързамъ да Ви заявя, че азъ не ще мога вече да участвувамъ въ този общопартиенъ кабинетъ. Този ми отказъ е вследствие на едно съвещание съ нашитѣ приятели.*

Може би всичко туй е излишно, тъй като твърде е възможно да е съставенъ вече другъ кабинетъ—и дано е съставенъ. *Въ всякой случай азъ намѣрихъ за добре да Ви съобщя горното свое решение, което е безвъзвратно.*

Съ почитание,
Вашъ Т. Г. Влайковъ.“

„Така, добавя д-ръ Ал. Гиргиновъ, на 4 юлий 1913 г. и господа радикалитѣ се отметнаха отъ решението за съставяне на общопартийно правителство за спасяването на България. Очевидно мисията на г. Малиновъ пропадеше. И царь Фердинандъ, уведоменъ за писмото-отказъ на г. Т. Влайковъ, още сжщия моментъ е заявилъ на г. Малиновъ: „Съ Васъ и съ Вашитѣ сътрудници, г-нъ Малиновъ, азъ не мога да отида до вратата на стаята.“

Последствието бѣ, че мандатътъ за съставяне на кабинета се отне отъ г. Малиновъ и се даде на г. д-ръ В. Радославовъ още сжщия день.“¹⁾

За неуспѣването да се образува препоръчаното отъ разни страни широко-коалиционно правителство и за отговорноститѣ за това говори и Т. Г. Влайковъ.

При развититѣ се дебати въ Народното събрание на 26 юний 1929 г., когато се гласуваше „Законътъ за амнистия“, въ своята, пропита съ голѣма хуманностъ речъ-изповѣдь, той каза отъ трибуната:

„ Така или инакъ, дойде катастрофата отъ 1913 г. Видѣ се, че тогавашната политика не можеше да се следва. Наложил се, по силата на нѣщата, на царь Фердинанда да свика единъ короненъ съветъ. Той, който не допушаше въ своя дворець такива крайни елементи—пъкъ и самитѣ крайни елементи: социалисти, радикали, земледѣлци смѣтаха, че никога не могатъ да прекрочатъ прага на двореца на царь Фердинанда—сега склонил глава предъ голѣмата опасностъ, въ която се намираще страната, и представителитѣ на тѣзи крайни течения прекършиха своитѣ разбираня и отидоха въ двореца. Състоя се така наречениятъ короненъ съветъ подъ председателството на царь Фердинанда. Моята скромностъ имаше щастието или нещастieto да участвува въ това събрание. Моментътъ бѣше отъ голѣма историческа важностъ — единъ моментъ, който поставяше България на кръстопжтъ, да трѣгне насамъ или натамъ. Смѣташе се фалирала, да речемъ, политиката на

¹⁾ Д-ръ Ал. Гиргиновъ—Отговорноститѣ въ навечерието на войната и становището на демократическата партия. София. 1919 г., с. 10—12.

тогавашното правителство—политика на Русия. Набелязваше се друга една политика; Радославовъ, Тончевъ и Генадиевъ бѣха излѣзли съ своята декларация. Но имаше и единъ срѣденъ пѣтъ—пѣтъ на самостоятелно национално действие, когато можеше да не се трѣгне, нито съ тѣзи, нито съ онѣзи, а съ достоинство да се защитава самостоятелността на България, като се търси съдействие и тукъ и тамъ, безъ да се опредѣля България непремѣнно на страната на Русия или на страната на централнитѣ сили. Такъвъ важенъ бѣше онзи исторически моментъ. Предложи се тогава да се състави единъ кабинетъ за спасението на България, като въ него влѣзятъ представители на всички партии. На моя скромность се падна тогава да предложа тази рецепта, която веднага се възприе отъ всички, и за очудване, възприе се и отъ царь Фердинанда.

Препоръча се г. Малиновъ да състави кабинетъ и това се възприе отъ всички. Царь Фердинандъ малко се понамръщи, но се съгласи, защото всички искаха и поддържаха това нѣщо. Вѣрно е, че се проявиха малко колебания—Генадиевъ казваше, че това може, онова не може—но ако всички държеха, този кабинетъ бѣше наложенъ на царь Фердинанда. И, както отпосле г. Малиновъ обясни работата, следъ известни колебания, била е поднесена на царь Фердинанда една листа начело съ г. Малиновъ, съ земеделци, социалисти и радикали, които да образуватъ единъ кабинетъ, въ който да нѣма нито либерали, които имаха своя опредѣлена политика, нито представители на тогавашното управление, народняци и прогресисти, които представляваха друга една политика. Кой може да откаже, че ако тогава този кабинетъ бѣше осъщественъ, България нѣмаше да дойде до втора катастрофа? Пѣтътъ на България щѣше да бѣде другъ. Разбира се, тогава никой не предполагаше, че ще стане общоевропейска война, но този кабинетъ щѣше да се намѣри на управление въ момента, когато се обяви тази война, и по никой начинъ никой не може да каже, че той щѣше да тласне страната въ този пѣтъ, въ който тя отиде.

Защо не се осъществи и кой е отговоренъ за неосъществяването на този кабинетъ? Радославовъ, Тончевъ, либералитѣ?—Не, ние сме отговорни, азъ съмъ единъ отъ отговорницитѣ—заявява Т. Г. Влайковъ—и продължава: Отговорни сж така нареченитѣ тогава лѣви партии—социалисти, земеделци и радикали.

Азъ съобщавамъ онова, което непосредствено съмъ видѣлъ и констатиралъ и което е станало въ мое присѣствие въ заседанието въ двореца, и онова, което радикалитѣ направиха, защото и азъ участвахъ. Какво сж направили другитѣ—не знамъ, но споредъ признанието на г. Малиновъ, наредъ съ моя отказъ дошелъ и отказъ отъ господата социалиститѣ и отъ господата земеделцитѣ, и комбинацията на г. Малиновъ пропада, следъ което идва Радославовъ съ Генадиевъ—национал-либералната концентрация¹⁾

За една широка коалиция билъ и подалиятъ оставката си Даневъ²⁾. Лично менъ последниятъ е казалъ отсетне, че главната причина да се не осъществи тая комбинация лежала въ обстоятелството, че се смѣтало, какво, при настѣпилитѣ нови обстоятелства,

¹⁾ Стенографски дневникъ на XXII-то обикновено Народно събрание, II редовна сесия, книга IV, 1929 г., с. 2898, 2899.

²⁾ Изложение на събитията на 16 юний 1913 г. отъ Централното бюро на народната партия. София 1913 г., с. 16, 17.

се налагало една по-радикална промѣна въ външната ни политика. Янко Сакъзовъ отъ своя страна ме увѣрва, че се отказалъ да влѣзе въ кабинета на А. Малинова, следъ като се убедилъ, че въпросътъ за измѣняване курса на политиката билъ предрешенъ. Между това А. Малиновъ категорично ми заяви неведнажъ, че въ случая не е имало никаква игра и че царътъ действително желае образуването на едно широко коалиционно правителство, считайки подобно правителство като най-подходящо за момента. Следъ като обаче той — А. Малиновъ — не успѣлъ въ възложената му мисия, поради отказа на радикали и социалисти да влѣзатъ въ кабинета, и следъ настѣпилото възбуждение противъ България въ Парижъ и Петроградъ, царътъ решилъ да прибѣгне къмъ либералната концентрация.

Тѣй австрофилското течение възтържествува. Въ съставения отъ д-ръ В. Радославовъ кабинетъ влѣзоха представители на либералната (Радославовата), народо-либералната (Стамболовата) и младо-либералната (Тончевата) партии, а именно:

Д-ръ В. Радославовъ — министъръ председателъ и министъръ на вътрешнитѣ работи,

Д-ръ Н. Геннадиевъ — министъръ на външнитѣ работи и управляващъ министерството на земедѣлието и държавнитѣ имоти,

Д. Тончевъ — министъръ на финанситѣ,

П. Пешевъ — министъръ на правосъдието и управляващъ министерството на народното просвѣщение,

Жечо Бакаловъ — министъръ на търговията и промишлеността,

Д-ръ Пеню Динчевъ — министъръ на общ. сгради, пѣтищата и пр.

Влизаха още народняцитѣ: генералъ Георги Вазовъ — министъръ на войната, и Богданъ Морфовъ — министъръ на желѣзницитѣ.

* * *

Когато въ едни отъ най-критичнитѣ дни, що преживѣвахме, партийнитѣ ни водачи не успѣваха да се сговорятъ за едно сътрудничество на по-широка база — което можеше да има огромно значение за бждещето на нашето племе — румънитѣ, нагазили вече земята ни и не срѣщайки по пѣтя си освенъ старци, жени и дѣца, бързо и храбро крачеха напредъ. Въ сщщото време Пашичъ заявява на Букурещкия кабинетъ, че бившитѣ ни съюзници отказвали да спратъ враждебнитѣ действия; ако българитѣ искали миръ, трѣбвало да се обърнатъ направо къмъ воюващитѣ, и ако Софийското правителство приемѣло това условие, Румъния се умоляваше да вземе участие въ обсъждането на прелиминарния миръ.¹⁾

Що се отнася до Великитѣ сили — тѣ мълчаха сега, задоволявайки се да гледатъ отъ далечъ разиграваната на българска земя трагедия.

Помощъ отъ никжде!

При това отчаяно положение, Негово Величество царъ Фердинандъ се отнася до румънския кралъ Карола съ следната телеграма:

¹⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 159 (204).

„Имайки твърдото намѣрение да туримъ край въ най-краткъ срокъ на кървавитѣ срещи между българскитѣ, сръбскитѣ и грѣцкитѣ войски, и въ желанието си да възстановимъ старото традиционно приятелство между България и Румѣния, азъ и моето правителство правимъ апелъ къмъ Ваше Величество молейки го да заповѣда спирането на неговитѣ войски и да посочи условията, съ цената на които ще могатъ се възобнови традиционнитѣ приятелски връзки между нашитѣ два народа. Азъ и моето правителство бързо и съ най-широка примирителностъ ще разгледаме условията и ще се помѣчимъ да ги удовлетворимъ, съобразно съ достойнството на нашитѣ народи и въдушевени отъ горещото желание да запазимъ и за въ бѣдеще старитѣ приятелски отношения, които сж винаги сжществували между тѣхъ.“¹⁾

Въ сжщото време — 3/16 юлий царътъ натоварва д-ръ Станчева да помоли и председателя на френската република да се застъпи за България.

„Г. Станчевъ ми поиска, пише Поанкаре, една ауденция отъ името на царь Фердинанда. Приехъ го въ присѣствието на г. Пишонъ. Той ми изказа отъ името на своя суверенъ желанието, што Франция да не откаже услугитѣ си да предизвика едно ново посрѣдничество на силитѣ и заедно съ тѣхъ да опредѣли условията на мира. Той ми изтъкна, че ако румѣнитѣ, които бѣха влѣзли вече въ Варна, продължатъ похода си къмъ София, революцията може да избухне тамъ. И ме молѣше да погледна на постѣпката му като на доказателство, че България желае миръ и че се помирява се неизбѣжнитѣ му условия. Отговорихъ му, че Франция, вѣрна на неизмѣнното си държане, на драга воля ще да приеме и препорѣча всѣка мѣрка позволяваща бързото сключване на мира, съ съгласието на всички сили. Съ г. Пишонъ се споразумѣхме да съобщимъ на всички правителства, както постѣпката на г. Станчева, тъй и дадения му отговоръ.“²⁾

И нищо повече!

Русия, въ рѣшетѣ на която кабинета Даневъ бѣ сложилъ всецѣло сѣдбата на България, напираше отъ своя страна частъ поскоро да подпишемъ прелиминаренъ миръ.

На 4/17 юлий въ министерството на външнитѣ работи се получава отъ Петроградския ни представителъ следната телеграма:

„Сазоновъ отсѣтствува. Видѣхъ Нератова. Ето що узнахъ. Русия прави всички дипломатически усилия, за да доведе до миръ. Нератовъ съветва непременно да пратимъ делегатъ въ Нишъ, за да се срещне съ Пашичъ и Вензелосъ да уговорятъ и подпишатъ прелиминариитѣ. Тукъ се страхуваатъ да възложатъ Хартвигу да подпише прелиминариитѣ, защото ние сме могли да подозираме неговото пристрастие и да държимъ отговорна Русия за наложениитѣ тежки условия. За Букурещъ и Цариградъ обеща да телеграфира на ново.“³⁾

На утрото сжщиятъ пакъ телеграфира:

„Сазоновъ ми каза, че трѣбва непременно да пратите делегатъ за подписване прелиминарния миренъ договоръ. Категорически отказва да направи това руски представителъ. Ако нашитѣ войски нахлуели въ сръбска територия, румѣнитѣ щѣли да идатъ въ София, турцитѣ — въ Одринъ. Други дипломати

¹⁾ Докладъ и пр., с. 800 (365).

²⁾ L' Europe sous les armes par P. Poincaré, с. 224.

³⁾ Докладъ и пр., с. 1166 (41).

на Великитѣ сили ни съветватъ да подпишете мирния прелиминаренъ договоръ. Отпосле такъвъ договоръ можело да бжде ревизиранъ и утвърденъ отъ Великитѣ сили.“¹⁾

Макаръ, изправена предъ единъ милионъ неприятелски щика, България да бѣ капитулирала, румънитѣ продължаваха да пѣплятъ по цѣлата страна и, опиянени отъ евтина слава, не се вслушваха дори въ съветитѣ и на най-добритѣ си приятели и доброжелатели. А такива съвети идваха отъ разни страни. На 4/17 юлий Шебеко съветва Майореско да не отиватъ румънскитѣ войски до София, тъй като Русия гарантирала вече на Румъния анексията на линията Тутраканъ—Балчикъ—Добричъ.²⁾ Сжщия день Нано отъ Петроградъ телеграфира на Майореску, че Сазоновъ му потвърдилъ горното и го помолилъ да привлѣче вниманието на своето правителство върху опасността, що би произлѣзла за европейския миръ отъ по-нататъшното настѣпление на румънската армия въ България.

„Това би докарало, казалъ Сазоновъ, сваляне на Кобургската династия и унищожението на България, което никоя сила не би допустнала.“³⁾

* * *

Смѣната на правителството, което означаваше една крупна промѣна на външната ни политика, се посрещна съ добри чувства отъ Тройния съюзъ, особено отъ Австро-Унгария и Германия. Наопаки, Русия, Франция и Англия не погледнаха съ добро око на кабинета Радославовъ. Особено огорчени бѣха ржководителитѣ на руската политика, виждайки България съ бързи крачки упжтена къмъ противния лагеръ.

Както и да е, първата грижа на новото правителство бѣ да влѣзе въ контактъ съ Румъния и, съ съдействието на Тройния съюзъ, да подири излазъ отъ тежката криза. Въ тая си задача то бѣ подпомогнато отъ Италия.

Веднага съ поемането портфейла на външното министерство, д-ръ Н. Генадиевъ, чрезъ италианската легация въ София, телеграфически предложи на Букурещкия кабинетъ бързо споразумение, заявявайки, че териториалнитѣ му искания ще бждатъ незабавно проучени въ най-широка смисълъ на думата. Молѣше го при това да разпореди да се спре по-нататъшното настѣпление на румънскитѣ войски.

Това наше предложение бѣ счетено за неудовлетворително отъ Букурещъ и оставено безъ последиствие.

Недоволна отъ станалата промѣна у насъ, руската дипломация отъ своя страна взема едно очаквателно поведение. Запознатъ отъ Майореско съ постѣпката на министъръ Генадиева, Шебеко, който день по-рано настоявалъ румънската армия да не напредва къмъ София, сега се задоволилъ да посъветва Румъния да почака до като се разбере, какво щѣло да бжде поведението на новото българско правителство.

Не особено одобрително се посрѣща телеграмата на българския министъръ на външнитѣ работи и отъ австрийската дипло-

¹⁾ Докладъ и пр., с. 1166 (42).

^{2, 3)} Documents diplomatiques и пр., с. 161 № 207, с. 162 № 208.

мация. Князь Фюрстенбергъ се очудилъ, че тая *неопредѣлена* телеграма била отправена, следъ като императоръ Францъ Иосифъ посъветвалъ царь Фердинанда *незабавно* да предложи на кралъ Карола територията отъ Тутраканъ до Балчикъ.¹⁾

Все пакъ Майореско взема на 5/18 юлий инициативата да се пристъпи тутакси къмъ обсъждане прелиминариитѣ на мира между воювацитѣ, за да се избѣгне катастрофата въ София и едно условие въ Европа.²⁾

Пашичъ възприема „съ най-голъмо удоволствие“ въпросната инициатива, както и идеята на Майореско да се събератъ въ Букурещъ първитѣ министри на воювацитѣ за третиране условията за мира, обаче си запазва правото да се не ангажира официално по въпроса, до като се не споразумѣе предварително съ Венизелосъ, комуто и незабавно телеграфира.³⁾

Приемайки съ готовност направеното му предложение, гръцкиятъ премиеръ, въ желанието си да причини удоволствие на Румъния и да се направи честъ лично на кралъ Карола, бърза също да даде мнение — за подписването на мира делегатитѣ на балканскитѣ държави да се събератъ въ Букурещъ. Добавя, че предпочиталъ за целъта румънската столица предъ коя и да било друга столица на Великитѣ сили, именно, за да се избѣгнѣла намѣсата на последнитѣ, и че неговата идея била за запазване бждешото равновесие на Балканитѣ — да се постъжи тъй, че да се не позволи на българитѣ съ новитѣ придобивки, които щѣли да имъ се паднатъ, да превишатъ числено населението на Гърция и Сърбия взети по отдѣлно.⁴⁾

Край горното Венизелосъ съобщава още на румънския пълномощенъ министъръ въ Атина, Флоридоръ, че не могло да се избѣгне отсгъпването Тракия на българитѣ, следъ като имъ се вземѣли, обаче, сериозни гаранции за запазване на гръцкитѣ интереси⁵⁾.

Въ сщцность идеята да се свика мирната конференция въ Букурещъ излѣзла отъ Берлинъ.

По този поводъ Сазоновъ пише:

„... Поради невъзможността за съвмѣстни действия на Великитѣ сили, оставаше само да се постигне, чрезъ непосредствени преговори между противницитѣ, възможно по-бързото спиране на враждебнитѣ действия и избирание мѣсто за бждешитѣ мирни преговори. Изборътъ можеше да се колебае само между Лондонъ и Парижъ, понеже Тройниятъ съюзъ щѣше да се обяви противъ Петроградъ, като съвършено неприемливъ за Австро-Унгария центъръ на дипломатическитѣ преговори по балканскитѣ работи. Въ Лондонъ, кждето не много преди това бѣ подписанъ мирниятъ договоръ, завършващъ първата балканска война, и кждето още продължаваше да работи посланическитѣ съветъ — подъ председателството на съръ Едуардъ Грей, бѣше трудно да се свика още една мирна конференция, безъ да не се обрѣмени тежко великобританския министъръ на външнитѣ работи. Що се отнасяше до Парижъ, неговиятъ изборъ, ако и по-малко неприемливъ за централнитѣ сили, нежели

^{1, 2, 3, 4)} Documents diplomatiques — Les événements de la Péninsule balkanique. L' action de la Roumanie, septembre 1912 — Août 1913, Bucarest c. 165 № 215, 166 № 216, 217, 218.

⁵⁾ Се тамъ, с. 167 № 219.

Петроградъ, сжщо тъй не бѣ по угодата на правителствата отъ Тройния съюзъ. Ето защо, когато, по инициативата на Берлинския кабинетъ, Букурещъ биде предложенъ за мѣсто на новитѣ мирни преговори, неговиятъ изборъ не се посрещна съ възражения отъ никоя страна.¹⁾

* * *

Ако и да не се удостои съ отговоръ на телеграмата си отъ 4/17 юлий до Майореско, на следния день Геннадиевъ, пакъ чрезъ италиянската легация, отново телеграфически апелира къмъ румънското правителство за тѣсно и сърдечно приятелство съ огледъ на бждещето, въ името на което сега предложи и линията Тутраканъ—Балчикъ, молейки, въ замѣна на това, благосклонния неутралитетъ на Румъния, както и нейната помощъ и подкрепа при мирното уреждане спороветѣ ни съ Турция и Сърбия; искаше още, и то преди всичко друго, бързото оттегляване на румънската армия.

Телеграмата на Геннадиевъ завършваше съ надеждата, че Букурещкиятъ кабинетъ ще възстанови незабавно своитѣ отношения съ България и че ще отпочне преговори за бързото решение на всички подробности около горното предложение, а така сжщо и за сключването на други още спогодби и съглашения, съ огледъ на най-приятелски економически и политически отношения между дветѣ страни.²⁾

По сжщия начинъ, на 7/20 юлий Майореско отговори най-после на нашия министъръ на външнитѣ работи, че поменатата погранична линия (Тутраканъ—Добричъ—Балчикъ) била вече по-рано официално и по-прецизно предложена на Румъния отъ името на България и че румънското правителство взело актъ отъ това пораншно предложение, като добавило и нѣколкото километра още земя, посочени отъ топографията на мѣстото, на западъ и югъ отъ въпросната линия.

Що се касаело до румънската армия, тя не могла още да се оттегли на лѣвия брѣгъ на Дунава, тъй като съ нейното настѣпление се преследвало бързото сключване на мира между съюзниците.

Ако България искала да се дойде до сжщия резултатъ, нѣмало освенъ часъ по-скоро да уведоми за това Румъния, като опредѣли и пълномощника си за *дискутиране* прелиминариитѣ на мира.³⁾

Преди да получи още горния отговоръ отъ Майореско, министъръ Генадиевъ — за избѣгване всѣко недоразумение — му отправя втора телеграма пакъ на 7/20 юлий, увѣрявайки го, че българското правителство е далечъ отъ мисълта да се възползува отъ споразумението съ Румъния, за да продължава войната противъ Сърбия и Гърция. Напротивъ, то е безвъзвратно решено бързо да сключи миръ, и че за тая целъ още на утрото следъ идването си на власть, то формално приело предложението на руското правителство да изпрати делегати за водене мирнитѣ пре-

¹⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія, с. 116, 117.

²⁾ Documents diplomatiques et пр., с. 168 № 222.

³⁾ Сѣ тамъ, с. 170 № 224.

говори, и че тия делегати, а именно: генералъ Паприковъ и Сава Иванчевъ, заминали още сжщата нощъ *via* Пиротъ.¹⁾

По-нататкъ въ телеграмата се казваше, че българското правителство е готово да спре неприятелскитѣ действия, разбира се, ако това сторятъ гърци и сърби, и да пристъпи веднага къмъ демобилизация на своята армия.

Генадиевъ завършваше, че българското правителство отново се връща на молбата си да се спре настъплението на румънската армия и да се остави свободна експлоатацията на линията Варна — София, главната артерия за продоволствието на столицата ни.²⁾

Едва следъ получаването на тая телеграма, на 8/21 юлий румънското правителство официално съобщи на българското, че е заповѣдало на войскитѣ си да преустановятъ настъплението си. А тогава тѣ бѣха вече на около 20 километра отъ София.

Сжщия день Генадиевъ телеграфира вече направо на Майореско съ молба и Румъния да назначи свои пълномощници и да му съобщи, да ли Букурещкия кабинетъ се е установилъ върху мѣстото, гдето трѣбва да се събератъ всички пълномощници. При това нашиятъ министъръ на външнитѣ работи изказваше увѣрението си, че „духътъ на справедливостъ и безпристастие“, отъ който ще бжде въодушевенъ представителътъ на Румъния, ще бжде благоприятенъ за България.³⁾

На тая телеграма Майореско отговори сжщия день, ала и сега не направо, а пакъ чрезъ италианскитѣ легации въ Букурещъ и София, че румънското правителство приема като нѣщо окончателно и неоспоримо, че България отстъпва исканата ѝ територия — Тутраканъ — Добричъ — Балчикъ — съ нужното число километри земя на западъ и югъ; че на кудовлашкитѣ училища и черкви ще се даде обещаната автономия; че ще се учреди една румънска епископия и че Румъния си запазва правото да субвенционира културнитѣ си институти на българска земя. Вънъ отъ туй България трѣбваше да разруши сжществувашитѣ си укрепления отъ къмъ Румъния и да се задължи да не строи нови такива.

Що се отнася до сключването на мира, трѣбвало да се прави разлика между военнитѣ преговори и политическитѣ дискусии. За първитѣ Румъния била разположена да назначи свой представител, който щѣлъ да замине за опредѣленото отъ България, Сърбия и Гърция мѣсто, за да се споразумѣятъ върху чисто военнитѣ въпроси, като примирието, заетитѣ отъ войскитѣ позиции, продоволствието и пр. За целта, по желанието на Пашича и Венизелосъ, бѣ опредѣленъ Нишъ. Ала досежно дискутирането на прелиминариитѣ и сключването на самия миръ, Майореско посочваше Букурещъ; за това, едновременно съ назначението на военнитѣ представители, трѣбваше да се опредѣлятъ и делегатитѣ, натоварени съ подписването на мира.⁴⁾

¹⁾ Къмъ тия двама наши делегати се присъединиха капитанъ Топалджиковъ и рускиятъ воененъ агентъ въ София — полковникъ Рамановски съ адютанта си. До Пиротъ тѣ пжтуваха съ автомобилъ, а отъ тамъ — съ специаленъ трень продължиха за Нишъ.

^{2, 3, 4)} Documents diplomatiques, с. 171, № 228, с. 172, № 229, с. 173, № 230.

Съ лична ответна телеграма отъ 9/22 юлий — Генадиевъ декларира на Майореско, отъ името на българското правителство, че последното е съгласно със по-главнитѣ точки, които ще съставляватъ основата на мира, и че върху второстепеннитѣ въпроси той не предвижда никакви мъчнотии, за да се дойде до окончателно споразумение, което ще бжде установено чрезъ мирния договоръ, общъ или специаленъ, между Румъния и България.

Въ телеграмата си Генадиевъ моли още румънското правителство да помогне на българското за часъ по-скорошното сключване на примирие и туряне край на кръвопролитие¹⁾

* * *

Понеже въпрѣки толкозъ постѣпки отъ наша страна, сърби, гърци и черногорци не слагаха оржжйе, стана нужда самъ царъ Фердинанъ повторно да се отнесе до румънския кралъ.

На 8/21 юлий той му отправи следната телеграма:

„До Негово Величество кралъ Каролъ Румънски.
Букурещъ.

Живото и дълбоко желание, което ме въодушевява, за да туря окончателно край на сегашното положение, ме кара да се обърна още веднажъ къмъ В. Величество, отъ мое име и отъ името на моето правителство, за сключване на миръ.

Като взехме това решение, съвсемъ нѣмаме намѣрение да се възползуваме отъ евентуално благоприятния приемъ, който Ваше Величество бихте направили на това искане, за да продължимъ войната съ Сърбия и Гърция. Напротивъ, моето правителство е твърдо решено да сключи на бърже миръ съ тия две държави, което се доказва съ изпращането въ Нишъ на двама делегати, натоварени съ най-широки пълномощия въ тази смисль. То е готово, ако Сърбия и Гърция отговорятъ отъ тѣхна страна съ сжщата постѣпка, да прекрати веднага неприятелскитѣ действия и да пристѣпи незабавно къмъ демобилизиране на войската. То е готово сжщо да даде всичкитѣ гаранции, които биха могли да се искатъ за искреностъта на неговитѣ намѣрения и за тая декларация, която днесъ правя отъ негово име.

Съгласенъ съ тия чувства, искамъ отъ Ваше Величество да считате тази намѣса като задоволителна и да спрете напредването на войскитѣ.

Азъ и моето правителство ще видимъ въ този актъ на Ваше Величество едно щастливо прибързване за близкото и сърдечно подновяване на отношенията между нашитѣ народи, отношения, осветени съ толкова възпоминания и общи интереси, и за които много съжяляваме, че сме ги прекъснали за единъ моментъ.

Фердинандъ.“

Отговорътъ на тая царска телеграма се получи сжщия день вечерта. Той гласѣше:

„До Негово Величество царя на българитѣ
София.

Бързамъ да отговоря на телеграмата на Ваше Величество, за да Ви увѣря, че се въодушевявамъ отъ сжщото желание, като и Ваше Величество, да се

¹⁾ Documents diplomatiques et пр., 175, № 233.

тури край, колкото се може по-скоро, на едно положение на работитѣ, което оплаквамъ, толкозъ повече, че то можѣ да наруши за единъ моментъ добритѣ отношения между нашитѣ страни, осветени съ толкова възпоминания.

Моего правителство е съобщило на оноа на Ваше Величество условията, подъ които могатъ да се възстановятъ отношенията на довѣрие между нашитѣ държави, поддържането на които азъ най-високо цена.

Ваше Величество можете да бждете убедени, че приятелскитѣ чувства, които съмъ Ви показвалъ отдавна, не сж могли да бждатъ измѣнени отъ последнитѣ събития, които бѣха наложени отъ обстоятелствата. Щастливъ съмъ да узная отъ Ваше Величество, че Вашето правителство е твърдо решено да прекрати войната съ Сърбия и Гърция, и че то вече е назначило делегати за тая цѣль.

Кароль."

* * *

Сега и Букурещкото правителство направи постъпки въ Бѣлградъ и Атина да се ускорятъ преговоритѣ по чисто военнитѣ въпроси въ Нишъ, за гдето полковникъ Кристеско получи заповѣдь да замине — до пристигането тамъ и на генералъ Коанда.

На сръбското и гръцко правителства, обаче, се искаше въ Нишъ да бжде третиранъ и прелиминарниятъ миръ, т. е. България да бжде завлѣчена въ единъ затѣнтенъ край, и тамъ, далечъ отъ цивилизования свѣтъ, безъ свидетели да бжде одушена. Ала румънитѣ не отстъпиха. Тѣ настояха мирътъ да бжде третиранъ и подписанъ въ Букурещъ. Това бѣ тѣхна амбиция и тѣхенъ интересъ. Ако се желаше отъ тѣхъ намалението на България, не бѣ по смѣтката имъ и прѣкомѣрното увеличение и засилване на нейнитѣ довчерашни съюзници. Въ края на краищата, по безшумното, но енергично настояване на румънското правителство, решено бѣ Нишъ съвсемъ да се изостави, и всички въпроси да се подложатъ на разискване и се решатъ въ Букурещъ, дето Майореско покани първитѣ министри на Сърбия, Гърция и Черна-Гора.

По настояванетоъ все на Румъния прие се, шото подписването на примирието и прелиминарниятъ миръ да стане едновременно.

Изобщо отъ Атина и Бѣлградъ се положиха всички усилия, да се забави колкото се може повече примирието.

По този поводъ рускиятъ в. „Речь“ отъ 13/26 юлий 1913 г. писа:

„Узнава се, че Русия току-що е направила постъпки въ Атина и Бѣлградъ за сключване примирие. Къмъ Русия се е присъединила и Австро-Унгария. Но и тѣзи постъпки на дветѣ заинтересовани сили не поколебахъ надменната самоувѣреностъ на Гърция и Сърбия. Споредъ гръцкия официозъ „Естия“ съ категорически отказъ е отговорилъ кралътъ и на румънския кралъ, който играе ролята на посрѣдникъ и, като такъвъ, е предложилъ спирането на кръвопролитията.“

Въ сщщото време турскитѣ войски, насърдавани отъ сърби и гърци и отъ безпомощността на България, напредваха къмъ Одринъ... При тѣзи неволи временно партийнитѣ знамена бидоха свити. Завършвайки своята декларация на 9/22 юлий въ камарата, д-ръ Радославовъ произнесе следнитѣ думи:

„За да доизкараме наченатото дѣло, ние имаме нужда отъ вашитѣ съвети и поддръжка. Ние забравяме, че сме били вчера политически противници. Въ тия сѣдбоносни времена не щемъ да знаемъ за партии въ България и ви молимъ да ни протегнете ръка, за да можемъ, обединени въ братски усилия, да възстановимъ честта на отечеството и обезпечимъ бѣдещето на България“

Вземайки следъ това думата, д-ръ Геннадиевъ съ спокоенъ тонъ изложи развитието на тежката криза, като заяви, че новото правителство си е поставило за първа задача, чрезъ почтенъ миръ, да извади държавата отъ тази криза.

Тия изявления на нашия министъръ на външнитѣ работи се посрещнаха удобрително и отъ външния печатъ, включително и отъ руския. Тѣй, напр. в. „Рѣчь“ въ броя си отъ 10/23 юлий писа:

„Читателитѣ ще оценятъ по достоинство спокойния и достоенъ тонъ на министра, който говори предъ народното представителство при условия безпримѣрно тежки и сложни. Речта на българския министъръ, отъ когото до неотдавна очакваха инициатива за една политика на отчаяние, се явява безспорно като новъ шансъ въ полза на единъ благополученъ изходъ отъ балканската криза.“

Въ сжщата смисълъ се изразиха и „Руская Молва“, „День“ и други.

Особено бѣ коментирана изтъкнатата отъ д-ръ Геннадиевъ мисълъ, че за България е необходимо да подчини изискванията на своя егоизмъ подъ съображенията на върховната солидарность на цивилизацията, която френскиятъ министъръ на външнитѣ работи Пишонъ бѣ нарекълъ „европейски патриотизмъ“.

* * *

Въ момента, когато се вземаха мѣрки за свикване мирната конференция въ Букурещъ, виждаме да се обажда и Високата Порта. Чрезъ своя представителъ въ румънската столица, на 10/23 юлий тя изяви желание предъ Майореско сжщо тѣй да вземе участие въ преговоритѣ за прелиминарния миръ. Това, обаче, нейно желание не бѣ уважено отъ румънска страна, като ѝ се каза, че въпроснитѣ преговори ще иматъ за предметъ само „размѣната“ на територии между съюзницитѣ.¹⁾

Всичко бѣ противъ България. Нейнитѣ неприятели продължаваха своитѣ настѣпления, въпрѣки настояването дори и на Румъния да ги преустановятъ.

При това положение, естествено, трѣбваше и ние да продължаваме отбраната си. Между това нуждата за туряне край на войната все повече се чувствуваше у насъ. Ето защо, като съобщава съ телеграма отъ 12/25 юлий на Майореско, че заминаването на

¹⁾ По този поводъ младо-турскиятъ в. „Тасфири Ефкяръ“ помѣсти следнитѣ редове: „Ние сме твърдо увѣрени, че Букурещката конференция нѣма да направи нищо дълготрайно. Вѣроятно този миръ ще е само на гледъ. Нека Румъния и балканскитѣ държави подъ нейно влияние, безъ да слушатъ нашия гласъ, да решаватъ балканския въпросъ помежду си. Ние сме увѣрени, че всичко това ще е напраздно, и че ще се появятъ нови усложнения. Следователно, ние чакаме съ оръжие въ ръка...“

нашитѣ делегати за Букурещъ е предстоящо и че инструкциитѣ, които ще имъ се дадатъ, ще бждатъ отъ естество да задоволятъ напълно румънското правителство, Геннадиевъ добавяше, че, ако Сърбия се съгласи да спре военнитѣ действия—поне презъ времето, докато делегатитѣ на всички воюващи държави пристигнатъ въ Букурещъ — българското правителство е готово да даде на войскитѣ си сжщата заповѣдъ, и че, въобще, то ще подкрепи по най-ефикасенъ начинъ всички усилия на румънския министъръ-председателъ, целещи окончателното или временно преустановяване на неприятелскитѣ действия, било между всички воюващи, било между Сърбия и България.¹⁾

Сжщия день още Майореско телеграфически натоварва Филалити въ Бѣлградъ да поиска незабавното заминаване за Букурещъ на сръбскитѣ пълномощници, като *повтори* съвета на румънското правителство да се тури веднага, безъ всѣкакви преговори, край на настѣпленieto на войската и на всѣко сражение, както това направила вече Румъния, съ целъ да се избѣгне анархията въ София и едно европейско усложнение.²⁾

Тия постѣпки на Майореско бѣха подкрепени въ Бѣлградъ и Атина и отъ австрийска и германска страна.³⁾

Сжщевременно и кралъ Каролъ направи телеграфически апелъ къмъ другитѣ балкански владѣтели да се спратъ неприятелствата.

Въ отговоръ на тая постѣпка на румънския кралъ—постѣпка посрещната симпатично отъ всички Велики сили — грѣцкиятъ и сръбски владѣтели му отговориха, че изпращатъ свои пълномощници въ Букурещъ, но че не могатъ да се съгласятъ да се прекратятъ военнитѣ действия противъ България, до като тя не даде нужнитѣ гаранции за тѣхнитѣ териториални искания.⁴⁾

* * *

По покана на румънското правителство, на 12/25 юлий съ специаленъ влакъ замина презъ Стара-Загора—Борушица—Русе за Букурещъ нашата делегация за водене преговоритѣ за миръ съ Гърция, Сърбия, Черна-Гора и Румъния.

Въ нея влизаха: Димитъръ Тончевъ — министъръ на финанситѣ, като пръвъ делегатъ, генералъ-майоръ Иванъ Фичевъ — началникъ на генералния щабъ, Симеонъ Радевъ и подполковникътъ отъ ген. щабъ — Константинъ Станчевъ.

Наскоро къмъ делегацията се присѣдини и д-ръ Сава Иванчевъ, който отъ Нишъ замина направо за Букурещъ.

Делегацията се придружаваше още отъ професоритѣ д-ръ А. Иширковъ и Йорданъ Ивановъ, и чиновницитѣ при външното министерство, П. Нейковъ и Т. Папазовъ — като експерти и съветници.

На 14/27 юлий пристигнаха въ румънската столица делегатитѣ и на другитѣ воюващи държави.

^{1, 2)} Documents diplomatiques и пр., с. 186, № 257, с. 187, № 258.

³⁾ Diplomatistische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan, 1914, с. 372, № 739.

⁴⁾ Сѣ тамъ, с. 374, № 746.

Гърция се представляваше отъ Ел. Венизелосъ, министъръ-председателъ и министъръ на войната, пълномощния министъръ М. Д. Панасъ, професора по международно право при Парижкия университетъ Никола Политисъ и капитанъ Г. Пали.

Черна-Гора — отъ генералъ-сердаръ Янко Вукотичъ, министъръ-председателъ и министъръ на войната, Йованъ Матановичъ, бившъ главенъ директоръ на пошитѣ и телеграфитѣ и бившъ управляващъ легация.

Румъния — отъ Т. Майореско, министъръ-председателъ и министъръ на външнитѣ работи, Александъръ Маргилومانъ, министъръ на финансиитѣ, Таке Ионеско, министъръ на вътрешнитѣ работи, Г. Г. Дисеско, министъръ на народната просвѣта и на изповѣданията, генералъ Коанда, адютантъ на краля и главенъ инспекторъ на артилерията и полковникъ Г. Кристеско, п. началникъ на генералния щабъ.

Сърбия — отъ Никола Пашичъ, министъръ-председателъ и министъръ на външнитѣ работи, Михаило Г. Ристичъ, пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, д-ръ Мирославъ Спалайковичъ, пълномощенъ министъръ, полковникъ Смиляничъ и подполковникъ Калафатовичъ.

Къмъ делегациитѣ на Гърция, Черна-Гора, Румъния и Сърбия сжщо бѣха придадени известенъ брой технически съветници и помощници.

По предложение на Пашича за председателъ на конференцията единодушно бѣ избранъ Майореско.

Европа, която до скоро се възхищаваше отъ българскитѣ успѣхи и не пропускаше случай да ни засвидетелствува своитѣ симпатии, сега ржкоплѣскаше на събралия се въ Букурещъ ареопагъ, който трѣбваше да санкционира ограбването на България. Отъ всички столици се надваряха да похвалятъ особено „щастливата румънска инициатива.“ Тѣй напр. още на 13/26 юлий румънскиятъ пълномощемъ министъръ въ Берлинъ, Белдиманъ, телеграфира на Майореско, че германското правителство му изказало голѣмото си задоволство отъ свикването на Букурещката конференция и че никой не можелъ да упрѣкне Гърция и Сърбия, за гдето не се съгласили да преустановятъ неприятелскитѣ действия, безъ да си осигурятъ предварително една база за условията на мира, което впрочемъ, изглеждало предпочително и за Румъния.¹⁾

Комплименти идатъ и отъ противния лагеръ. На 17/30 юлий френскиятъ министъръ на външнитѣ работи — Пишонъ натоварва румънския представителъ въ Парижъ — Лаховари да предаде честиткитѣ му на Букурещкия кабинетъ за „мждростъта, умѣреността и сръчността, които той съумѣлъ да прояви за възстановяване на мира, а сжщевременно и за защита на румънскитѣ интереси въ балканския конфликтъ.“²⁾

* * *

Но, ето че тъкмо въ тоя моментъ настѣпва една неочаквана промѣна въ държането на неприятелскитѣ ни делегати: въ Буку-

^{1, 2)} Documents diplomatiques и пр., с. 190, № 265, с. 191, № 267.

рещъ. Тѣ, които не искаха да чуятъ за спиране на военнитѣ действия, докато не вържатъ здраво България, сега настояватъ — особено гърцитѣ — за *неотложно* примирие. Причината на този внезапенъ обратъ се криеше въ обстоятелството, че военното щастие бѣ имъ измѣнило. Това, обаче, нашитѣ пълномощници не знаеха въ момента, а после бѣ вече късно. Още по-пълно осветление добива сега този критически за гръцката армия моментъ отъ разкритията, които, възъ основа на официални документи, прави Вентирисъ въ неведнажъ цитираната му вече студия „Великата гръцка политика“, помѣстена въ „Елефтеронъ Вима“.

Когато на 16/29 юлий Майореско повторилъ на Венизелосъ желанието на кралъ Карола да се дойде частъ по-скоро до примирие, първиятъ гръцки делегатъ оправдалъ мнението на кралъ Константина за продължение на военнитѣ действия съ технически причини. Ала като се върналъ въ хотела заварилъ следната телеграма отъ своя кралъ — главнокомандуващъ на гръцкитѣ войски, съ дата отъ сѣщия день:

„До г. Министъръ-председателя Венизелосъ, Букурещъ.

Вследствие на необяснимо бездействие на сръбската войска, привлѣкохме съ нашето настѣпване по-голѣмата частъ отъ българската войска срещу насъ (следва подробно описание на военното положение следъ поражението на частъта отъ войскитѣ на Дамяносъ и натискътъ на българитѣ срещу останалия фронтъ на гръцката войска). Нашата войска стигна до физическитѣ и морални граници на издържливостъта. При тѣзи условия, не мога да настоявамъ да отказвамъ примирието. Постарайте се да намѣрите начинъ за спиране на военнитѣ действия.

Константинъ, царь.“

Въ отговоръ на тая крайна обезпокоителна телеграма Венизелосъ веднага отговаря на кралъ Константина, че щѣлъ да се опита да направи потрѣбното.

„За щастие, казва Вентирисъ, българскитѣ делегати още нѣмаха сведения за сполуката на войската имъ. Венизелосъ побърза да отиде при Майореско, който, безъ да подозира нѣщо, предаде гръцкото предложение на българската делегация, и се сключи петдневно спиране на военнитѣ действия. Презъ ноцъта българитѣ получиха сведения за сполукитѣ на войската имъ срещу гръцката войска и почнаха да дигатъ шумъ. Но гръцкитѣ пратеници ги опровергаха и никои не имъ повѣрва.

Драмата се изигра съ мълниеносна бързина въ Букурещъ. Изходътъ бѣ сполучливъ за Гърция. Но задъ дипломатическата сцена, въ планинскитѣ вериги на Балкана, облѣтата съ кръвъ гръцка войска прекарваше моменти на смъртна агония.

Кое бѣ докарало това критическо положение за гърцитѣ?

Следъ двадесетдневна борба гръцката войска бѣ преминала Кресненското дефиле. . .

Българитѣ смѣтнаха момента удобенъ за да *нападнатъ*. На 15/28 юлий *българскитѣ войски*, засилени съ войски отъ сръбския фронтъ, нападнаха крайното лѣво крило на гръцкото разположение. Тамъ третата дивизия на Дамяносъ отстъпи отъ Панчерево въ Пецово (Пехчево). Тя понесе силенъ натискъ и издържа страшна борба. Българитѣ се доближиха до 30 метра. Сѣще-

временно тяхната дейност на дѣсното крило проявяваше намѣрение да обградятъ грѣцкитѣ дивизии. Гърцитѣ осуетиха тяхния планъ. Следъ малко се сключи примирие. Защото румѣнитѣ бѣха на 40 километра до София.“¹⁾

Отъ това виждаме, каква неоченима услуга направи съ своята намѣса Румѣния на гърци и сърби и какво неизмѣримо и незабравимо зло причини тя на нашето племе. . .

* * *

Между това преговоритѣ за миръ се развиваха вече съ усиленъ темпъ. Въ действителностъ това не бѣха редовни преговори, а бруталенъ натискъ да се изнуди България, колкото е възможно повече и по-скоро. Покрай обширнитѣ земи — повечето населени съ компактно българско население — които нашитѣ врагове искаха да ни отнематъ, гърцитѣ, ако и бити въ сжщностъ, туриха въ ходъ всички срдѣства, за да ни лишатъ и отъ Кавала.

За съжаление въ случая ние не можахме да разчитаме на нация подкрепа, дори и отъ страна на Русия.

Около това време министъръ-председателтъ Коконцевъ казалъ на Генчича, че Русия искала Гърция да получи града Кавала, но България да не бждѣла изгласкана съвсемъ отъ Егейско море, и туй не отъ симпатия къмъ българитѣ, но съ огледъ на бждещето. Добавилъ, че Сърбия трѣбвало да бжде умѣрена, защото иначе била възможна една намѣса отъ страна на силитѣ, между които се вентилирала мисълта за даване автономия на Македония. Наистина, Русия била противъ подобна мисълъ, но не било изключено това да се прокара.²⁾

Не безъ интересъ сж и следнитѣ редове, що заимствуваме отъ Джорджъ Бюкананъ:

„ . . . Напълно естествено е, пише този английски дипломатъ, че пребрежението, съ което България посрещна мнението на Русия, накара последната да даде всичкитѣ си симпатии на Сърбия, но, тласкайки Румѣния да се намѣси въ „конфликта, тя, по моето мнение, що изказахъ тогава на Сазонова, навлѣзе въ единъ пжтъ, пълненъ съ опасности за бждещето. Ако България бѣше отговорна за отпочването на враждебнитѣ действия, съ което азъ бѣхъ съгласенъ, то и Гърция и Сърбия заслужаваха напълно да бждатъ обвинени въ преднамѣрна провокация.“³⁾

За неблагоприятното къмъ България настроение на руската политика въ тия толкозъ тежки за насъ изпитания, свидетелствува и следниятъ пасажъ отъ една телеграма на Поповича до Пашича отъ 20 юлий (2 августъ):

„ . . . Рускиятъ министъръ на външнитѣ работи ще иска за насъ като граница вододѣла между Вардара и Струма

По-нататкъ Сазоновъ ми каза, че Русия ще се съгласи Гърция да получи Кавала, Драма и Сѣресь.“⁴⁾

¹⁾ „Елефтеронъ Вима“, 30, 31 януарий 1931 г. Цитирамъ по грѣцкия преводъ на Иванъ Доревъ, „Зора“, брой 3478, 9 февруарий 1931 г.

²⁾ D-r M. Boghitschewitsch, цит. съч., с. 361, № 344.

³⁾ Дж. Бюкенен — Мемуары дипломата и пр., с. 107.

⁴⁾ D-r M. Boghitschewitsch, цит. съч., с. 373, № 357.

При туй безотраднo положение, царь Фердинандъ се решава на нова постъпка предъ председателя на френската република. На 20 юлий (2 августъ), той отправя на Поанкаре следната телеграма:

„Отъ десетъ месеца насамъ България се намира въ война. Следъ решителнитѣ победи, които тя спечели въ Тракия и които позволиха на Сърбия и на Гърция да се еманципиратъ окончателно и да уголѣмятъ териториитѣ си въ неочаквани размѣри, благодарение, въ голѣма степенъ, на нашитѣ огромни жертви, — всички живи български сили се намиратъ сега на границитѣ, ангажирани въ една плачевна и упорита борба. И днесъ, когато България искрено желае да се тури край на тая нова война, тя се натъкна на суровитѣ искания на старитѣ си съюзници, които сегашното положение на нѣщата на кара да забравятъ възвишенитѣ услуги, които тя имъ направи. Тя даже се вижда застрашена отъ задушване, безъ истински достъпъ на свободно море, защото Гърция иска да ѝ се даде пристанището Кавала, и то по етнографски причини, на каквито се отказва на България правото да се позове. То би значило да се отнеме на България следъ Македония, последната възможностъ да си осигури едно мирно развитие. То би значило, подиръ всички жертви, на които тя пристана, да се иска отъ моята нещастна страна, онова, което ней е невъзможно да отстъпи. То ще рече не само да се постави за въ бждеще мирътъ на Балканитѣ върху една твърде крѣпка основа, но още да се рискува тежката необходимостъ отъ едно отчаяно отпочване на войната съ всичкитѣ нейни ужаси въ момента, когато всички, при повече добра воля, се надѣвахме да имаме известно право на миръ. Ето защо, азъ се отправямъ къмъ Франция, макаръ напоследъкъ, уви! тя изглеждаше да не иска повече да си спомня връзкитѣ, които, менъ единственъ между всички други, ме привѣрзватъ къмъ нея. Но азъ не забравямъ, че отъ шефа на френската нация именно въ течение на тая дълга криза дойдоха всички благородни миролюбиви инициативи и всички помирителни слова; азъ Ви моля, прочее, господине Председателю, въ името на човѣчеството и правдата, да подкрепите България въ Букурещъ по въпроса за отстъпването на Кавала.“¹⁾

Въ споразумение съ Пишонъ, Поанкаре, който отъ душа и сърдце бѣше за гърци, сърби и румъни, се задоволи да даде следния лакониченъ, сухъ и безсъдържателенъ отговоръ на нашия царь:

„Бързамъ да потвърдя на Ваше Величество получаване на телеграмата, която ще имамъ дългъ да съобща на правителството на републиката. Моля Ваше Величество да приемете увѣрение въ най-добритѣ ми чувства.“²⁾

Сжщевременно Пишонъ, за да ни хвърли прахъ въ очитѣ, телеграфира на френския пълномощенъ министръ въ София, че председателътъ на републиката привлѣкълъ благосклонното внимание на френското правителство върху горната телеграма на царь Фердинанда; че правителството съ най-голѣма симпатия разгледало развититѣ въ нея мисли отъ нашия владѣтель; че не е престанало да се въодушевява отъ чувства на искрено приятелство къмъ България; че ако то я съветвало да отстъпи, като приеме предявенитѣ ѝ тежки и сурови условия, то е защото било напълно убедено, че продължението на съпротивата неминуемо ще доведе до възобновяване пакъ на неприятелскитѣ действия.³⁾

^{1, 2)} L'Europe sous les armes 1913, par R. Poincaré, с. 228, 229, 230.

³⁾ Френска жълта книга, т. II, с. 449.

И тъй, както това признава самъ Поанкаре, Франция взе страната на Гърция противъ България, т. е. на Германия противъ Русия. „съ едничката надежда да се не възобновятъ военнитѣ действия.“¹⁾

Нѣколко деня по-късно, на 23 юлий (5 августъ), Лаховари телеграфира на Майореско, че Франция продължавала да се застъпва предъ Великитѣ сили, за да се осигурятъ отъ всѣка ревизия, частична или обща, отъ страна на Европа, клаузитѣ на мирния договоръ, който ще бѣде подписанъ въ Букурещъ, „г. Пишонъ направи всичко възможно, за да се отнеме въ туй отношение всѣка илюзия на България“, завръщваше своята телеграма Лаховари.²⁾

На утрото тоя френски министъръ отива още по-далечъ, заявявайки пакъ на Лаховари, че, ако въпросътъ за ревизията се постави отъ нѣкъжде, Франция по принципъ ще се противопостави дори и ако болшинството отъ силитѣ бждатъ на мнение да я допустнатъ; френското правителство щѣло да си резервира правото да отблъсне въ сжщностъ всѣка промѣна. . . .³⁾

Гирсъ, отъ своя страна, се изказва предъ румънския представителъ въ Цариградъ Мано съ „топли думи“ за „умѣрената“ политика на Румъния и за „примѣра“, който тая държава давала на другитѣ.⁴⁾

* * *

Дрънченето на веригитѣ, които враговетѣ на българщината приготвяха въ Букурещъ, съ особена болка отекна въ изстрадалата душа най-вече на новопоробенитѣ наши сънародници. Слабъ изразъ на тая безгранична болка виждаме въ мемоара, който една шесточленна комисия, избрана отъ срѣдата на македонскитѣ бѣжанци, отправя на 23 юлий (5 августъ) отъ името на сжщитѣ, до председателя на посланишката конференция въ Лондонъ — Ед. Грея, до председателя на Букурешката конференция за мира — Титу Майореско и до представителитѣ на силитѣ въ София. Следъ като изтъкваше, че балканската освободителна война не обезпечила очакваната политическа свобода на македонскитѣ българи, тоя мемоаръ продължаваше.

„По всичко изглежда, че по-голѣмата частъ отъ нашия народъ ще остане пакъ подъ чуждо владичество, очевидно по-опасно отъ турското. Ярко доказателство за това е фактътъ, че сж били изклани съ десетки хиляди, а до тоя часъ сж потърсили убѣжище и спасение въ България, не по-малко отъ 150,000 бѣжанци, цифра, която и въ най-лошитѣ моменти на турското управление не е била мислима. Не подлежи на споръ, че българитѣ, останали подъ Сърбия и Гърция, не биха имали условия за политическо и национално развитие. Първото нѣщо, къмъ което ще пристѣпятъ новитѣ поробители, е насилственото денационализиране на българитѣ, за което досегашниятъ сръбско-гръцки окупационенъ режимъ даде вече доста доказателства.“

Мемоарътъ се завръщваше съ позивъ къмъ Великитѣ сили да гарантиратъ на македонското население поне нужнитѣ условия за „свободното му национално и политическо развитие.“

1) L'Europe sous les armes 1913, par R. Poincaré, с. 230

2, 3, 4) Documents diplomatiques и пр., с. 191 № 268, 192 № 269, 192 № 270.

„Нъма съмнение, казваше се на край, че най-ефикасната мърка за постигане на това пакъ си остава създаването на една *автономна Македония*), която би гарантирала правата и на всички други националности и за която отъ двайсетъ години насамъ македонското население ратува и ще ратува и въ бъдеще.“

Никой обаче, не обърна внимание на тоя трогателенъ апелъ. Невъроятнo бѣ коравосърдечието, що бѣ обхванало събралитѣ се въ Букурещъ наши врагове — „миротворци“.

* * *

Тъкмо сега, когато цѣлиятъ български народъ бѣ сподавенъ отъ най-остра душевна болка, Спалайковичъ, съобщавайки на конференцията въ заседанието ѝ отъ 24 юлий (6 августъ), че между сърби и българи била постигната спогодба досежно границата, — съ патосъ подхвърлилъ идеята за бъдещата балканска конференция!

Следъ туй Майореско и Маргиломанъ се оттеглили съ българскитѣ делегати, на които първиятъ казалъ:

„Съчувствувамъ Ви и страдамъ заедно съ васъ, обаче, мислете и за насъ: въпрѣки всичката ми симпатия къмъ васъ, не се ли дойде до миръ, ще се видя принуденъ да ви обявя война.“

А Маргиломанъ разправя, че благодарение нему, българитѣ успѣли да добиятъ една по-добра граница откъмъ Гърция.²⁾ Споменавайки при това за предявеното въ заседанието на 26 юлий (8 августъ) отъ Политисъ безуспѣшно искане да се заплати на Гърция отъ наша страна известно обезщетение за вреди и загуби, причинени отъ войскитѣ ни, — сжщиятъ го характеризира като „човѣкъ твърде вѣроломенъ“, макаръ и коректенъ въ своитѣ изрази.

И тѣй, следъ като сами ни ограбиха, румънитѣ поискаха да ни увѣрятъ, че се били погрижили да не бждемъ доограбени отъ останалитѣ наши врагове, и че благодарение на тѣхното застъпничество сме получили дори кое-що.

„Вие не получихте Кавала — бѣ казалъ малко по-късно кралъ Кароль на С. Радева — защото германскитѣ императоръ поиска този градъ да бжде даденъ на гърцитѣ. Азъ трѣбваше да вода съ него дори една малка борба за Портолагосъ, който съ мъжа можахъ да изтрѣгна отъ гърцитѣ.“

Колкото за сърбитѣ, мнението на кралъ Карола било, щото границата да минава по Вардара, но и тамъ не билъ послушанъ.

„Можахъ да издействувамъ само Струмица, като за това стана нужна да действувамъ и чрезъ руския императоръ. Упражнихъ силенъ натискъ върху Пашича, но военнитѣ бѣха непримирими и той се боеше отъ тѣхъ.“³⁾

Като едно платоническо благопожелание остана и следната нота на правителството на северо-американскитѣ Съединени Щати,

¹⁾ Нѣколко дена по-рано Пашичъ, съ окръжна телеграма, явяваше на своитѣ представители въ странство, че Сърбия щѣла да се бори *до смъртъ* противъ автономията на Македония. — D-r. M. Boghitchewitsch, цит. съч., с. 365, № 350.

²⁾ Alexandru Marghiloman—Note Politice, 1897—1924, Bucuresti, 1927, с. 190.

³⁾ Дипломатически документи по намѣсата на България въ Европейската война, томъ I, 1913—1915. София, 1920., с. 51, № 99.

която на 23 юлий (5 августъ) Майореско прочете въ конференцията:

„Правителството на Съединенитѣ Щати желае да заяви, че би погледнало съ удовольствие, ако би могло да се вмъкне въ всѣка конвенция сключена въ Букурещъ едно предварително решение, даваще пълна гражданска и религиозна свобода на жителитѣ на всѣка територия, която би минала подъ суверенитета на коя и да е отъ петтѣхъ държави, или която би минала отъ юрисдикцията на една отъ държавитѣ подъ юрисдикцията на друга.¹⁾“

Въ наша защита, макаръ все тъй платонически, се явиха сжщо Австро-Унгария и Русия. Въ заседанието на конференцията отъ 26 юлий (8 августъ) Майореско заяви:

„Господа, последния понеделникъ, на 22 юлий (4 августъ), получихъ отъ страна на негово превъзходителство австро-унгарския министъръ въ Букурещъ съобщението, че Австро-Унгарската монархия, каквото и да бжде решението на нашата конференция досежно Кавала, се резервира да подложи и тая точка на една ревизия, предъ видъ на това, че и тя се отнася къмъ съвкупността отъ въпроси, върху които Австро-Унгария си запазва правото на ревизия.“

„Два деня следъ туй, продължи Майореско, на 24 юлий (6 августъ), преди още всички делегати на представляванитѣ тукъ държави да бѣха се съгласили върху главнитѣ точки на тѣхния съюзъ, негово превъзходителство рускиятъ министъръ въ Букурещъ ме уведоми, „че императорското правителство, научавайки се, какво въпросътъ за Кавала рискува да компрометира успѣха на работитѣ на конференцията, заявява, че си запазва свободата да ревизира, съвмѣстно съ другитѣ сили, решенията, що биха се взели отъ конференцията.“²⁾

Вземайки следъ това думата, С. Радевъ казалъ:

„Българскитѣ делегати, бидейки предварително уведомени отъ царското българско правителство за направенитѣ отъ г. г. министритѣ на Австро-Унгария и Русия въ Букурещъ съобщения на негово превъзходителство председателя на конференцията, деклариратъ, че тия съобщения допринесоха, за да се съгласятъ да приематъ условията за мира.“³⁾

По силното настояване на сжщия нашъ делегатъ още въ комисията е билъ изоставенъ пасажътъ: „че мирътъ е сключенъ възъ основа принципа на равновесието“. Възползуванъ при това отъ изказаната въ сжщото заседание отъ Вензелосъ надежда, какво българскитѣ делегати щѣ приематъ да се впише въ договора единъ общъ принципъ, осветяващъ училищнитѣ и черковни свободи, С. Радевъ прочелъ една декларация, въ която е казано:

„Българскитѣ делегати, дълбоко убедени, че би се отговорило на нуждата да се улесни установяването на приятелски отношения между горепоменатитѣ четири държави (Сърбия, Гърция, Черна-Гора и България) и да се осигури на повиканитѣ да живѣятъ заедно населения една ера на правда и вѣротърпимостъ, предлагатъ да се включи въ договора следната клауза:

„България, Гърция, Черна-Гора и Сърбия признаватъ върху новоприсъдиненитѣ си територии автономията на религиознитѣ общини и свободата на училищата.“

^{1), 2)} Traité de Paix de Bucarest du 28 juillet (10 août) 1913, précédé des protocoles de la Conférence. Bucarest, 1913, с. 24, 48.

³⁾ Le Traité de Paix de Bucarest и пр., с. 48.

Спалайковичъ, обаче, станалъ веднага и направилъ следното изявление:

„Сръбската делегация нѣма да влѣзе въ разискване на направеното отъ г. Радевъ предложение. Извънъ други причини, делегацията се ограничава да заяви, че този въпросъ, колкото се отнася до новитѣ сръбски поданици, е уреденъ съ конституцията на сръбското кралство.“¹⁾

Въ действителностъ съ направенитѣ по-горе отъ Австро-Унгария и Русия резерви се гонѣше целта само да се подслади горчивия хапъ за България. Едва ли нѣкой мислѣше сериозно за ревизията на Букурещкия миренъ договоръ.

При все туй френското правителство не посрещна добре въпросната руска декларация, колкото и платоническа да бѣ тя.

На 28 юлий (10 августъ) то издаде следното комюнике:

„Предъ видъ постъпката на руския пълномощенъ министъръ въ Букурещъ по ревизията, правителството ще проучи сериозно въпроса, изпълнено отъ желание да направи приемливъ и за Русия Букурещкия договоръ, който то смѣта за справедливъ и приемливъ.“

* * *

Следъ дванайсетъ последователни заседания, на 28 юлий (10 августъ), изчерпвайки всички възможни сръдства за отстояване правата на нашата нация, делегатитѣ ни се видѣха принудени да сложатъ подписитѣ си на унизителния за България миренъ договоръ. Конференцията биде закрыта. Сърбия и Гърция туриха ржка на българска Македония, а Румъния си присвои още една значителна частъ отъ българска Добруджа, съ градоветѣ Тутраканъ, Добричъ и Балчикъ.

Топовнитѣ гърмежи, съ които се оповести въ Букурещъ това събитие, бѣха последнитѣ изстрели и противъ уголѣмена България. Съ тия изстрели още по-тежко бѣ улучена Македония, чието откъсване отъ България, кралъ Каролъ нарече „болезнена жертва“ въ името на цивилизацията, а първиятъ му министъръ обясни, че постигнатото било извършено въ името на „справедливостта, равновесието и братството“.

Каква профанация на тия хубави думи!

Но престѣплението трѣбваше да се покрие по нѣкакъвъ начинъ. Нечистата съвѣсть чувствувахе нужда отъ известно успокоение.

Следъ извършеното насилие кралъ Каролъ телеграфира на царъ Фердинанда:

„При всичкитѣ жертви, които България трѣбваше да си наложи, нейниятъ народъ, увѣренъ съмъ, ще благослови Ваше Величество, че е могълъ да тури край на кръвопролитната война.“

А въ своя отговоръ българскиятъ владѣтель добавяше:

„Отъ тукъ нататкъ въ укрепителния миръ и въ постояненъ трудъ ще гледаме да забравимъ злинитѣ и да приготвимъ по-добро бждеще.“

Голѣмъ бѣ контрастътъ между тия телеграми — напомнящи нѣщо като надгробни речи — и особено любезнитѣ приветствени:

¹⁾ Le Traité de Paix de Bucarest и пр., с. 52, 53.

телеграми, които, едновременно съ размъната на най-високи отличия „за храброст“, се размъниха между румънския краљ и владѣтелите на бившитѣ ни сѣюзници.

Еднообразната депеша на краљ Карола гласѣше:

„Дано този важенъ актъ, който установи новъ редъ на нѣщата въ Балканския полуостровъ и разшири границитѣ на Вашето кралство, бжде изходна точка за една епоха на миръ и преуспѣване, която да даде възможност на Вашия народъ да пожене плодоветѣ на толкова жертви.“

На това краљ Петъръ отговори между друго:

„Първиятъ договоръ въ Букурещъ преди сто години тури основата на международното сжществуване на Сърбия, освободена отъ отоманското иго отъ моя дѣдо и отъ неговитѣ сѣтрудници.

Сегашниятъ договоръ ще създаде, надѣвамъ се, една ера на работа, посветена напълно за преуспѣването на нашитѣ народи.

Солидарността на общитѣ интереси ни кара да се надѣваме, че въ бждеще тѣзи отношения ще бждатъ още по-интимни.“

Гръцкиятъ краљ Константинъ отъ своя страна казваше:

„ Жертвитѣ бѣха грамадни, но славата и спечеленитѣ дѣла сж достойни за тѣхъ.“

Съ голѣми благодарности бѣ пропитъ отговорътъ и на Черногорския краљ Никола.

Въ сжщото време и правителствата на съответнитѣ държави си размъниха не по-малки любезности съ благопожелания „по случай щастливото приключване на балканската криза и въдворяването на мира“, който тѣ считаха за траенъ и окончателенъ.

Въ този моментъ на патриотически делириумъ една отъ първитѣ мисли на Пашича и Спалайковича бѣ отправена къмъ Хартвига.

„При подписване на договора, телеграфираха му тѣ, който установява нова карта на Балканитѣ, ние считаме за своя приятна длъжностъ да Ви изкажемъ нашата искрена и дълбока признателностъ и да приветствуваме въ вашето лице върния приятель и помощникъ, който могжществено покровителствува славянското дѣло.“

А особено нѣжни бѣха комплиментитѣ и благодарноститѣ отправяни къмъ Румъния.

По случая въ брой 161 въ „Самоуправа“ бѣ помѣстена уводна статия, въ която се казваше:

„Румънскитѣ войски навлѣзоха като врагове въ България, за да помогнатъ на Сърбия и Гърция. И ние сме много благодарни за това на Румъния...“

Все по този поводъ доста горчевини се изказаха и въ нашитѣ вестници. Тѣй, напр. „Миръ“ отъ 2/15 августъ помѣсти следнитѣ редове:

„Ролята на Румъния бѣ роля на сѣюзникъ на Гърция, Сърбия и Черна-Гора противъ България, извършена подъ маската на „умиротворение на балканитѣ“ отъ враговетѣ на България. Тоя миръ не е нито справедливъ, нито може да бжде траенъ. Европейската ревизия се налага.

Румънското нашествие въ България има и друга горчива страна, за която ще има много да се говори: опустошенията, които се вършатъ отъ румънскитѣ войски. Тѣ сж наистина сжщински „разбой“ — не на румънски езикъ—разбира се.“

Не закъснѣха и останалитѣ европейски владѣтели да поздравятъ румънския кралъ.

Рускиятъ царъ му отправи следната телеграма:

„Моля Ваше Величество да приемете моитѣ искрени поздравления по случай възстановяването на мира въ Балканитѣ. Този благодатенъ резултатъ е сщевременно несъмненъ успѣхъ на Румъния. Изказвамъ най-добритѣ си пожелания за щастieto и благоденствието на вашата страна, ржководена отъ предвидливата мждростъ на своя владѣтель.“

Много по съдржана бѣ телеграмата отъ австрийския императоръ; тя гласѣше:

„Моля дя приемешъ моитѣ най-сърдечни поздравления по случай умиротворителното дѣло, извършено подъ твое ржководство.“

Съ голѣма задушевностъ бѣха пропити и честиткитѣ и благопожеланията на кайзеръ Вилхелмъ и председателя на френската република Поанкаре.

Интереситѣ на германската и френска политики напълно съпадаха въ случая. Франция — по силата на своето филелинство, Германия—за хатъра на Кайзеровата сестра—София, гръцка кралица, еднакво залѣгаха съ всички сили Кавала да се даде на Гърция.

По-късно Таке Ионеско бѣ казалъ на С. Радевъ, че „лично Пишонъ билъ на мнение Кавала да се даде на България, и че френскиятъ кабинетъ, по тоя въпросъ, билъ въ разногласие, вследствие елинофилското влияние на Клемансо.¹⁾

Но, надъ чувствата стоеше реалната политика. Помагайки на Гърция да вземе Кавала, Франция хранѣше надежда да намѣри въ Атина опора за своята срѣдиземноморска политика и да си осигури още по-добри шансове—съ огледъ на бждещи комбинации...

* * *

Наредъ съ своитѣ държавни глави, и разнитѣ европейски правителства побързаха да изкажатъ на Букурещкия кабинетъ своитѣ честитки и привети по случая. Берлинъ добавяше при това, че мирътъ билъ „окончателенъ“²⁾, а Сазоновъ, чрезъ румънския представителъ въ Петроградъ Нано, изказа живото задоволство на императоръ Николай II и на неговото правителство отъ щастливия край на конференцията, съ която се повишавалъ престижътъ на Румъния и се увеличавала още повече популярността на нейната династия.³⁾ Сжщиятъ повѣрително съобщава още на Нано, че Русия не настоявала повече Кавала да се дадѣла на българитѣ, и че идеята за ревизия на Букурещкия договоръ била изоставена.⁴⁾

Щедри въ своитѣ любезности къмъ Букурещъ бѣха и Римъ и Виена. Споредъ Италия ревизията на договора била малко вѣроятна, поради новитѣ международни мжднотии, които би могла тя да повлѣче подире си, и особено—поради невъзможността да

¹⁾ Дипломатически документи по намѣсата на България въ европейската война. Томъ I, 1913—1915. София, 1920 г., с. 71, № 129.

^{2, 3, 4)} Documents diplomatiques и пр., с. 196 (275, 277), 199 (282).

се изпълняват решенията, които евентуално Великитѣ сили биха взели при една ревизия¹⁾

Най-горещи привети бидоха отправени отъ графъ Берхтолда до Майореско, който „тъй забележително ръководилъ мирнитѣ преговори въ Букурещъ“. Съ своето поведение Румъния заслужи-ла признателността на цѣла Европа.²⁾

При все туй, недоволенъ отъ уголѣмяването на Сърбия, на 30 юлий (12 августъ) графъ Берхтолдъ отправи следната знаменателна телеграма до австрийския посланикъ при Петроградския дворъ, графъ Турнъ Валсасина, за да му служеца за ръководство при разговоритѣ му съ рускитѣ ръководни личности:

„Постановленията на Букурещкия договоръ сж едва годни да осигурятъ единъ по-дълъгъ периодъ на миръ. България, чиито граници бѣха стѣснени извънъ ония предѣли, на които тя имаше право да претендира — съ огледъ къмъ своитѣ успѣхи въ войната срещу Турция и възъ основа на племенното сродство съ живущето въ бившитѣ турски провинции население — съ време нѣма да се примири съ резултата отъ сключването на мира.

Опредѣлената въ Букурещъ сръбско-българска граница има тоя недостатъкъ, че най-голѣмата частъ отъ живущитѣ въ Македония българи сж включени въ Сърбия. Даже, ако, предъ видъ изхода отъ последната война, присъединението къмъ Сърбия на най-голѣмата и най-ценна частъ отъ Македония и да изглежда оправдано, ние трѣбва да съжаляваме, съ огледъ къмъ бъдещето спокойно развитие на работитѣ на Балкана, че България е била съвсемъ изтласкана отъ Македония.

Досежно българо-гръцката граница би трѣбвало да се констатира, че въ Букурещъ на България не е било даже напълно дадена и долината на Мѣста. Образуването отъждъ тая рѣка на единъ навлизащъ въ българска територия гръцки тригълникъ е нѣщо неестествено и при това насочено противъ развитието на българската търговия—съ прекъсването на съобщенията къмъ Егейско море.“³⁾

Тѣй като въ разговора си съ руския министъръ на външнитѣ работи графъ Турнъ Валсасина далъ ясно да се разбере, че за Австрия е по-важно да бжде ревизирана по-скоро сръбско-българската, нежели гръцко-българската граница, Сазоновъ на кжсо му отговорилъ:

„Азъ пъкъ съмъ за обратното. И понеже нашитѣ гледища сж противоположни, най-добре е да не говоримъ повече по въпроса.“⁴⁾

Споредъ единъ рапортъ отъ 1/14 августъ на Мишу отъ Лондонъ до Майореско, ласково се изразилъ и съръ Ед. Грей за постигнатия въ Букурещъ резултатъ. Сключениятъ въ румънската столица договоръ билъ „най-похвалното политическо дѣло презъ последнитѣ времена“. Английското правителство било напълно доволно отъ него и изпитвало голѣмо облекчение, че съ този договоръ се туряло край на балканския конфликтъ.

Що се отнася до ревизията на договора, съръ Ед. Грей билъ добавилъ, че действително, по принципъ, Великитѣ сили имали

^{1), 2)} Documents diplomatiques и пр., с. 197 (278), 197 (279).

³⁾ Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan, 13 August 1912 bis 6 November 1913, с. 403.

⁴⁾ L'Europe sous les armes par R. Poincaré, с. 265.

правото да го экзамениратъ до толкова, до колкото той би могъл да накърни европейскитѣ интереси. Вънъ отъ съмнение било, че Англия би се присъединила къмъ предложенията, що биха се появили единодушно отъ Великитѣ сили по този въпросъ. Въ действителностъ, обаче, той знаеше, че това единодушие никога не би се постигнало.¹⁾

Между това ето какво писа по-късно съръ Ед. Грей въ своитѣ мемоари:

„Букурещкиятъ договоръ остави на Гърция, Сърбия и Румъния всички плодове на победата, безъ да се даде на България, — чиято армия бѣ тѣй решаеща и тѣй необходимата за разгромяването на Турция — единъ излазъ на морето, до като Румъния спечѣли територии, принадлежащи на бившата своя съюзница, а Гърция и Сърбия си присвоиха области и пристанища, считани до тогава като обектъ на законнитѣ български въжделения, ако нѣкога се изгонѣше турчинътъ отъ Македония.

Великитѣ сили не видѣха никакви причини за вмѣшателство, освенъ за да дадатъ удовлетворение на Австрия и Италия досежно Албания, и да осигурятъ, щото печалбитѣ на останалитѣ държави да не отидатъ до тамъ, че да се повдигне въпросътъ за бждещето на Цариградъ. За останалото тѣ не бѣха разположени да отидатъ по-далечъ отъ едно посрѣдничество, всжде гдето то можеше да имъ бжде полезно, и не мръднаха, докато се подписваше Букурещкиятъ договоръ, който, впрочемъ, съдържаше всички зародиши на неизбѣжни бждещи пертурбации. Този договоръ остави България страждуща, наранена, измамена и ограбена отъ онова, което тя вѣрваше, че трѣбва да ѝ принадлежи. Между това никакъвъ миръ не бѣ възможенъ на Балканитѣ, докато бжде въ сила Букурещкиятъ договоръ. Този договоръ бѣ уредба на насилие, а не на правда. За да се осигури бждещиятъ миръ, трѣбваше Великитѣ сили да интервениратъ, това което тѣ не направиха, *не посмѣха* да направятъ, страхувайки се прѣкомѣрно, да не би тѣй да създадатъ усложнения помежду си. А тъкмо тоя тъхенъ страхъ, грижата имъ да избѣгнатъ недоразуменията помежду имъ презъ 1913 г., сж, които направиха мира още по-несигуренъ на следната година.“²⁾

Тия справедливи мисли на съръ Ед. Грея — който тѣй симпатично се отнесе къмъ България, и които мисли противоречатъ на приписанитѣ му отъ Мишу изявления, трѣбва добре и за винаги да се запомнятъ отъ всѣки българинъ. Жалко е само, че той не прояви достатъчно енергия, за да ги наложи при самото подписване на Букурещкия договоръ.

Изобщо взето, румънскиятъ владѣтель бѣ соченъ отъ всички страни като главенъ ржководителъ на балканската политика, като „господаръ на мира и войната на Балканитѣ.“

„България не може да шавне на никоя страна, писа по онуй време „Evening Standard“, освенъ ако Румъния бжде заета другаде, или ако се въздържи да се намѣси. Може би този частиченъ екилибръ е най-добрата гаранция за мира въ единъ кжтъ на свѣта, гдето спокойствието не е било никога нито окончателно, нито пълно.“

„Times“ пъкъ писа, че Европа дължала признателностъ на

¹⁾ Documents diplomatiques и пр., с. 198, № 281.

²⁾ Mémoires de Edward Grey. Paris, Payot 1927, с. 245—247.

румънското правителство за твърдостта, съ която то наложило разрешението на балканската криза, както и за „умѣреността,“ съ която отстояло собственитѣ си интереси.

Честъ и слава отдаваше на Румъния и австро-унгарската преса за „авторитета, сръчността и бързината“, съ които въ продължение само на осемъ деня тя умиротворила Балканитѣ.

Особено голѣма българофобия бѣ обзела френския печатъ. Въ неговитѣ колони, наредѣ съ филелинизма се превъзнасяше и велико-сръбската идея.

Ала нищо не можеше да се сравни съ отровнитѣ стрели, които системно и непрестанно се отправяха противъ България отъ бившитѣ ни съюзници. Ураганъ отъ най-невѣроятни клевети и омраза се разрази надъ нашитѣ глави. Най-добро отражение на тая омраза противъ насъ виждаме въ думитѣ на Спалайковича, че на България трѣбвало да се изкъртятъ жбитѣ, както и въ многобройнитѣ по време на междусъюзническата война изявления на кралъ Константина, въ едно отъ които стоеше и фразата „We will wreak vengeance and instil terror“ („Ще излѣбемъ гнѣва си въ отмъщение и ще всѣбемъ ужасъ“).

* * *

За да хвърлятъ по възможность по-дебела сѣнка върху многобройнитѣ извършени отъ самитѣ тѣхъ злодеяния, нашитѣ неприятели ревностно поддържаха предъ общественото мнение на Европа, че не други, а ние сме голѣмитѣ виновници за тая война; че не други, а ние сме извършили най-неокачествими жестокости надъ тѣхни войници и сѣнародници; че сме били по-свирепи и отъ най-свирепитѣ диваци и людояди и пр. епитети, които въ сжщность, тъкмо гръцкитѣ андарти най-много заслужаваха. Защото, край многобройнитѣ жестокости, извършени отъ нашитѣ врагове, рекордътъ се пада на гърцитѣ. При все това последнитѣ искаха да изкаратъ себе си най-културни и най-невинни.¹⁾

Тежко и горко на оногова, който дързнѣше да каже блага дума за България. Безпристрастниятъ кореспондентъ на чешкия „Народни листи“, Владимиръ Сисъ, три пжти бѣше нападнатъ и раняванъ отъ сръбски агенти въ София, за гдето си бѣ позволилъ да прегърне нашата права кауза. Все пакъ частъ отъ независимата, обективна чужда преса не се повлия отъ сърби и гърци. На тая преса ние дължимъ вѣчна признателность, колкото и гласътъ ѝ, презъ цѣлата тая криза, да бѣ гласъ въ пустиня.

¹⁾ Въ връзка съ горното ще си позволя да дамъ тукъ една кратка характеристика, която близо преди 80 години известниятъ френски авторъ Бланки е далъ за гърци и българи.

„Характерътъ на българитѣ малко прилича на характера на гърцитѣ. Гръцката раса е по-малко честна и по-слабо набожна отъ българската раса. Българитѣ обикновено сж кротки, тихи, търпеливи, трудолюбиви и гостоприемни. Тѣхнитѣ нрави сж по-чисти отъ нравитѣ на гърцитѣ; тѣ сж по-трезви, по-откровени и по-сигурни въ себе си за всичко, което предприематъ. Гърцитѣ обичатъ шума, войната, подвижността и интригитѣ; българитѣ сж скромни, предпазливи, пестеливи и благоразумни. Българитѣ сж германцитѣ въ Турция; гърцитѣ пъкъ сж италиянцитѣ.“ M. Blanqui — Voyage en Bulgarie, Paris 1843 г., с. 210—211.

И сега на първо място бѣха пакъ нѣкои отъ рускитѣ печатни органи. Тѣй напр., следъ подписването на Букурещкия миръ, „Рѣчь“ писа:

„Букурещкиятъ договоръ ще остане като печаленъ документъ не само по решението на въпроса за Кавала, но и—присжда надъ цѣла Македония. Присъединението на Македония къмъ Сърбия и Гърция съвсемъ на значи решение на нейната участъ, а значи само измѣняване целта и посоката на борбата за македонската самобитностъ.“

„Свѣтъ“ :

„Славянитѣ не се радватъ на сключения миръ, тѣй като плодоветѣ отъ тѣхнитѣ победи бидоха раздѣлени между онѣзи, които нѣмаха никакво право. Австро Унгария получи автономията на Албания, Англия и Германия си раздѣлиха цѣла Мала Азия, Франция заякчи своето влияние въ Сирия; Русия, съ отстъпки предъ силитѣ, изгуби своя престижъ.“

„Новое Время“ :

„ Въмѣсто очакваното политическо равновесие въ Балканитѣ, получи се политическото подчинение на българи подъ Румѣния и стопанската зависимостъ на Сърбия отъ гърцитѣ. Букурещкото решение за Кавала се явява не само пълно нарушение на Балканското равноправие, но и новъ ударъ върху руската дипломация.“

„День“ отъ 27 юлий :

„България получи само половината отъ онази територия, която първоначално искаше. Особено значителенъ ушърбъ ѝ причини Сърбия, тѣй като всичката областъ между Брѣгалница, Струма и Вардаръ, която се падна на Сърбия, въ етнографско отношение е по-близка до България, отколкото до Сърбия.“

Трезво и обективно се отнесоха къмъ създаденото положение и много други още европейски вестници, особено въ Англия, гдето обществената свѣсть сравнително добре преценяваше нѣщата.

Добре, но за решавацитѣ фактори въ Европа, главно въ Франция и Германия, схващанията и настроенията не бѣха въ полза на България. До като кайзеръ Вилхелмъ заявяваше, че се борилъ *като лъвъ* за даванетоъ Кавала на гърцитѣ, Поанкаре и Клемансо отправяха безпощадни укори противъ насъ. Подчертаваше се, че създаденото отъ Букурещкия миренъ договоръ положение най-добре отговаряло на европейскитѣ интереси. А пъкъ рускиятъ посланикъ въ Цариградъ Гирсъ, както видѣхме, се произнесе съ „топли думи“ за „умѣрената“ румѣнска политика и за „примѣра“, който Румѣния давала на другитѣ. И добъръ примѣръ наистина, да влѣзешъ презъ прозореца въ къщата на съседа си и да го оберешъ, когато той отсъствува—ето истинския примѣръ, който румѣнитѣ дадоха на свѣта.

Онова, което човѣкъ въ частния си животъ мжно се решава да направи, извърши го безъ всѣкакъвъ срамъ цѣла една държава. Но, както казва Гюставъ Льобонъ, „гризенето на свѣстѣта, бидейки индивидуално чувство, е непознато на колективнитѣ единици. И най-лошитѣ престъпления на една нация намиратъ у нея толкозъ защитници, колкото защитници намиратъ и нейнитѣ добродетели.“

* * *

Съ формалното ликвидиране на кървавата саморазправа съ-
съюзниците и на спора ни съ Румъния, безъ шумъ угасна и Лон-
донската посланишка конференция, която, по думитѣ на Аното,
„следъ като се бѣ нагърбила да въдвори мира на Балканитѣ и
държа тоя миръ въ застои цѣли шестъ месеца, завърши съ най-
печално фиаско.“¹⁾ На 31 юлий (13 августъ) тоя международенъ
аеропагъ държа последното си заседание, доволенъ, че пожарътъ не
можа да мине Дунава и да възпламени на първо мѣсто натрупанитѣ
експлозиви на Австро-руската граница. Да предотврати тая
възможность, чрезъ поддръжане на постоянненъ контактъ между
силитѣ, до като трае кризата—ето коя бѣ главната грижа на кон-
ференцията. Това се вижда и отъ следнитѣ думи на нейния поче-
тенъ председателъ Ед. Грей:

„Личната моя работа на тая конференция, казва той, изглежда без-
цвѣтна и доста банална. Британскитѣ интереси не бѣха засегнати отъ сѣд-
бата на Дяково или Скутари, и на мене не се падаше нито да вземамъ ини-
циатива за нѣкаква политика, нито да я формулирамъ, а да действувамъ като
последенъ и търпеливъ посрѣдникъ между Русия и Австрия, да съмъ готовъ
въ намиране терена за примирие и за погребване точкитѣ на разногласие.“²⁾

* * *

Следъ като горчивата чаша бѣ изпита до дъно, на 31 юлий
(13 августъ) 1913 год. Негово Величество царътъ издаде следния
манифестъ къмъ войскитѣ — по случай на демобилизацията:

„Офицери, подофицери и войници,

На providението било угодно, щото нашето отечество и ние — българ-
ското славно войнство — да изпиемъ горчивата чаша на войната до дъно. c
Преди десетъ месеца вие, призовани отъ висшитѣ интереси на отечеството, се
спуснахте въ борбата съ самоотвержение достойно за единъ жизнеспособенъ
и свободолюбивъ народъ. Вие развърнахте вашитѣ знамена на свободата и
скъсахте веригитѣ на робството. Въ боеветѣ при Селиолю — Гечкенли, Ло-
зенградъ, Бунаръ-Хисаръ, Караагачъ, Люле-Бургасъ, Чаталджа, Булаиръ и
Одрино, вие удивихте свѣта съ вашата храбрость, дисциплина и други воен-
ни добродѣтели. Войната съ Турция се свърши съ пълното тържество на на-
шето оръжие. Вие възкресихте славата на Крума, Симеона, Самуила, Калоя-
на и Иванъ Асѣна. Вашитѣ подвизи ще се разказватъ отъ вѣкове на вѣкове.
Честъ и слава вамъ за това. Вѣчна паметъ на починалитѣ доблестни герои.

Войници! Въ минутата, когато трѣбваше да се завърнете въ своитѣ жи-
лища, нась ни сполетѣ друга напасть. Нашитѣ съюзници, съ които имахме
опредѣлени договори, ни измѣниха и поискаха да ни отнематъ това, което
бѣше купено съ кръвта на десетки хиляди герои.

Взмутенъ отъ това вѣроломство, българскитѣ народъ, отъ Държавния
Глава до последния скроменъ селянинъ и работникъ, не можеше да се при-
мири съ това ограбване. Нѣмаше да се намѣри патриотъ българинъ, който
доброволно и безъ борба да се откаже отъ Битоля, Охридъ, Дебъръ, При-
лѣпъ, Солунъ, Сѣресъ и други български земи, гдето живѣятъ наши родни

¹⁾ G. Hanotaux — La guerre des Balkans и пр., с. 374.

²⁾ Mémoires de Edward Grey и пр., с. 524.

брата. Предизвикани от нашите бивши съюзници, ние тръбваше по неволя да подемем тежката борба отново.

И тая борба би се увънчала с успѣхъ, ако редъ непредвидени политически условия не ни парализираха силите. Притиснати отъ всѣкъдѣ, ние бѣхме принудени да подпишемъ Букурещкия миръ, защото нашето отечество не бѣше въ състояние, безъ рискъ да загуби всичко, да се бори съ всички свои петъ съседи. Изтощени и изморени, но не и победени, ние тръбваше да свиемъ своите славни знамена за по-добри дни.

Славни юнаци!

Сега, когато вие напущате редовете на вашите доблестни полкове, азъ считамъ за свой свещенъ дългъ да ви изкажа отъ името на България моята сърдечна и дълбока благодарностъ за всички жертви, трудове и страдания които пренесохте презъ тази гигантска борба.

Нека Богъ ви награди за всичко направено отъ васъ, а историята и потомството ще съдятъ, оценятъ и отбележатъ съ златни букви вашите заслуги. Желая ви да се върнете живи и здрави по домовете си и се предадете на вашите мирни занятия съ обновени сили и енергия. Нека около васъ цъвти свободата и народното благосъстояние. Разказвайте на вашите дѣца и внуци за доблестта на българския войникъ и ги гответе, за да довършатъ единъ день славното дѣло, което вие започнахте.

Сбогомъ, славни юнаци и драги мои съратници.

Фердинандъ“

Съ разбито сърдце софиянци посрещнаха завръщащите се отъ бойните полета войски. Въмѣсто да бѣде отбелязано съ възторгъ и сълзи отъ радостъ, това посръщане носѣше отпечатакъ на неописуема тжга. Нашите юнаци, които тъй много бѣха прославили българското име и победоносното българско оржие, съ покрусени лица се връщаха дома. Тая печална участъ на народа се дължеше на несъстоятелната политика на неговите водители.

Най-върното свое отражение намѣри това чувство въ следния куплетъ отъ написаното въ тоя достопамятенъ день отъ народния ни поетъ Ив. Вазовъ стихотворение: „При срещата на героите“.

„Вий левове отъ сто полета бойни,
Вий великани съ бронзови лица,
Поклонъ! Не бѣхме ний за васъ достойни
Съсь наш'тѣ малки умове, дѣлца!“

* * *

Понеже, въпрѣки всички тия свои жестокости, гърци и сърби продължаваха да сочатъ на възмутената европейска съвѣсть българските войници като най закоравѣли злодеи и да винятъ за всичко и всѣде нашите власти, — Софийското правителство се видѣ принудено да поиска една международна анкета, която на самото мѣсто да разследва всѣко по-крупно престѣпление на воюващите и да произнесе публично своята морална присѣда.¹⁾ На

¹⁾ Същевременно, професорите отъ нашия университетъ — по поводъ на една телеграма на професорското тѣло отъ Атинския университетъ до чуждестранните университети, съ която се приписваха най-фантастични изстѣпления на нашите войници — се отнесоха също така до колегите си отъ чуждите университети съ единъ протестъ завършващъ съ думите:

тая наша инициатива се отзова американското отделение за международния мир, като за целта уреди специална комисия със средства отпуснати от известния американски милионер-благодетел Андрей Карнеги.

Въ състава на въпросната комисия влѣзоха следнитѣ членове: отъ френцитѣ баронъ Детурнелъ де Констанъ, като председателъ, Жюстенъ Годаръ, депутатъ отъ Лионъ; англичанитѣ Франсисъ В. Хърстъ и Брейлсфордъ; нѣмскитѣ професори Шукингъ въ Марбургъ и Редлихъ въ Виена, (вмѣсто професоръ Ламашъ), професоръ П. Милюковъ, членъ на руската Дума и Самуелъ Т. Дътънъ, професоръ въ университета въ Колумбия (Съед. Щати).

Отъ тия лица, като подкомисия, за Балканитѣ заминаха: Годаръ, Брейлсфордъ и професоритѣ Дътънъ, Милюковъ и Шукингъ. Последниятъ, обаче, се завърна отъ Бѣлградъ, тъй като сърбитѣ умишлено го заблудиха, като му казаха, че анкетата нѣмало да се състои и че другаритѣ му се разотишли.

Назначението на тая комисия не бѣ по угодата на Сърбия и Гърция. Особено недоволни бѣха сърбитѣ отъ влизането въ нея на известния руски ученъ и отличенъ познавачъ на балканскитѣ работи, проф. Милюковъ. Когато членоветѣ на комисията на 13/26 августъ пристигнаха въ Бѣлградъ, на пѣтъ за Солунъ, „Самоуправа“, въ броя си отъ 14/27 с. м., съобщи, че Пашичъ изявилъ готовностъ да ги приеме, съ изключение на Милюкова. Тѣй като, обаче, останалитѣ членове на комисията не искаха да се отдѣлятъ отъ своя руски колега, посещението у Пашича не се състоя.

По тая случай предъ хотелъ „Москва“, гдето бѣ отседналъ професоръ Милюковъ, бѣлградскитѣ студенти направиха шумна демонстрация, като съ викове и закани искаха „умразниятъ“ руски професоръ веднага да напустне Сърбия.

Противъ Карнегиевата комисия бѣ и грѣцкото правителство. Въ броя си отъ 18/31 августъ солунскитѣ „Liberté“ писа:

„ . . . По настоящемъ сериозна анкета е невъзможна, тъй като потрѣбитѣ за нея елементи не сѣществуватъ вече; труповетѣ сж заровени, ранитѣ заздравѣли, следитѣ отъ насилията изчезнали и пр. . . . Комисията на г. Карнеги съвсемъ не задоволява необходимото условие на безпристрастие; туй се отнася най-вече до членоветѣ ѝ г. г. Милюковъ и Брейлсфордъ: първиятъ е ратникъ за велика България, а вториятъ е далъ многобройни доказателства за прекалено бѣлгарофилство.“

На 21 августъ (3 септември) сръбското бюро на пресата, връщайки се пакъ на въпросната комисия каза между друго:

„ . . . Никака страна не би могла да търпи комисия, на която единъ отъ членоветѣ ѝ е много добре познатъ по своето пристрастие и по своето озлобление.“

„Въ името на истината професоритѣ отъ Софийския университетъ се обръщатъ чрезъ печата къмъ колегитѣ си отъ всички чуждестранни университети съ молба, да спомогнатъ отъ своя страна да се извърши международната анкета, предложена вече отъ бѣлгарското правителство, за да се установятъ виновницитѣ на злочинствата, извършени презъ войната въ Тракия и Македония, като вѣрватъ, че и професоритѣ отъ Атина не ще бждатъ противъ това.“

Думата бѣ пакъ за Милюкова, когото сжшото бюро на пресата наричаше още: „отявленъ врагъ на Сърбия и Гърция“ и пр.

Негодуванието на гърци и сърби противъ комисията въобще може лесно да се разбере, когато прелисти човѣкъ нейния печатанъ рапортъ и види съ какви съкрушителни документи се потвърждаватъ нашитѣ твърдения за грѣцкитѣ и сръбски безчеловѣчия въ Македония. Тамъ между друго сж помѣстени факсимилари писма на грѣцки войници, гдето четемъ:

„Ние се показахме много по-жестоки отъ българитѣ; обезчестихме всички срещнати дѣвоики“

„Ние опожаряваме тукъ села и избиваме българи, жени и дѣца.“¹⁾

„ Ние заловихме само нѣколцина (войници) и ги избихме, защото такива сж заповѣдитѣ, що имаме.“

„ Ние заловихме петдесетъ души българи, и си ги подѣлихме. Азъ удавихъ шестима отъ тѣхъ“

„ Ние смѣ длѣжни, такава е заповѣдта ни, да изгаряме селата и да изкаляме хората²⁾ и пр. и пр., все въ тоя духъ.

Въ сжщата книга сж помѣстени и грѣцки популярни картини, отъ които едната представлява какъ единъ евзонъ прехапва ухото на единъ български войникъ, другата—кукушката битка, гдето грѣцки войникъ вади очитѣ на български и пр.³⁾

* * *

На 11/24 августъ прокуденитѣ отъ Скопие и Битоля учители и учителки, на брой около 200 души, отправиха телеграфически протестъ до Ед. Грей за насилията и жестокоститѣ вършени надъ тѣхъ отъ сръбскитѣ и грѣцки власти и го молѣха да се застъпи за ревизията на букурещкия договоръ и за даване автономно управление на Македония.

Копие отъ сжщата телеграма бѣ изпратена до председателя на балканския комитетъ Ноелъ Бъкстонъ и до професоръ Милюковъ, и вржчена на представителитѣ на Великитѣ сили въ София.

Подобна телеграма бѣ отправена и до председателя на Съединитѣ Американски Държави Уилсонъ, за да съдействува за даване религиозна и училищна свобода на македонскитѣ българи.

Сжщевременно специална делегация на македонскитѣ братства, състояща се отъ професоритѣ д-ръ Ив. Георговъ и д-ръ Ал. Балабановъ и бившия скопски депутатъ въ турския парламентъ—Павловъ, замина за Европа, за да вржчи на Великитѣ сили единъ меморандумъ съдържашъ кратко резюме на македонскитѣ желаня и исканя, изтъквайки разнитѣ европейски решения и международни актове за въ полза на Македония и нейната автономия, дългитѣ борби и тежкитѣ жертви на македонскитѣ българи за тѣхната национална и политическа свобода и насилията, както и преследванята, на които тѣ бѣха изложени отъ сръбскитѣ и грѣцкитѣ власти още отъ деня на окупирането на страната имъ и пр. и пр.

^{1, 2, 3)} Dotation Carnegie pour la Paix Internationale. Enquête dans les Balkans и пр., с. 317, 318, 319, 308, 316.

Напусто бѣха, обаче, всички тия постѣпки. Насърдени отъ безучастието на Европа, сърби и гърци неуклонно преследваха пѣкленото си дѣло въ българска Македония. За да се види докъде достигна упражняваня въ случая отъ сръбскитѣ органи тероръ, достатъчно е да се забележи, че отъ него се възмутиха дори и нѣкои отъ по-напредничавитѣ умове въ кралството. Вземайки думата на 18/31 октомврий 1913 г. въ Скупщината, проф. Скерличъ заяви между друго:

„Ние не мислимъ, че териториалнитѣ резултати сѣ всичко. Уголѣмена Сърбия за насъ не е една страна, гдето броя на жандармитѣ, бирницитѣ и контролорнитѣ по монополитѣ се е удвоилъ. Въ нова Сърбия — въ най-великата Сърбия — трѣбва повече свобода, повече правда, повече публично благосъстояние. Нека двойно по-голѣма Сърбия не бѣде два пѣти по-слаба, но дваѣ по-силна.“

По въпроса за режима въ Македония, пакъ въ Скупщината станаха и по-късно продължителни и оживени дебати. Борѣха се две течения: умѣрено—либерално, което донѣкжде застъпваше и самъ Пашичъ, и течението въ полза на стѣснителнитѣ мѣрки—военната диктатура—поддържана отъ шовиниститѣ, силно подкрепена отъ военнитѣ. Виждайки последното течение да надвива, Пашичъ млъкна; млъкна и председателятъ на Скупщината Андра Николитч, който се бѣ опиталъ да иска конституционни гаранции за Македония. Така надви крайниятъ шовинизъмъ, и на 21 септемврий (4 октомврий) биде обнародванъ въ държавния вестникъ чудовищниятъ „правилникъ за обществената сигурность“. Въ действителность това бѣ истинска военна диктатура.

Чл. 2 на въпросния правилникъ гласѣше: *„Всѣкой опитъ за бунтъ противъ публичнитѣ власти се наказва съ петъ години каторжна работа.“*

Решението на полицейскитѣ власти, публикувано въ респективнитѣ общини, ще служи като доказателство за горепоменатото престѣпление.

Ако отклонившиятъ се откаже да се предаде на властѣта десетъ деня следъ тая публикация, той може да бѣде убитъ отъ всѣки органъ на обществената или военната властѣ.

Чл. 4. Ако въ една община има много случаи на бунтъ и провинилитѣ се не се завърнатъ въ продължение на десеттѣ дни следъ обявата на полицията, властитѣ иматъ право да изселятъ тѣхнитѣ семейства тамъ, гдето намѣрятъ за добре.

Щжо тѣй изселени ще бждатъ и жителитѣ, въ чиито къщи се биха укрили вѣоружени хора или престѣпници въобще.

Чл. 6. Ако поддържането на сигурностьта въ една община или единъ окръгъ изисква изпращането тамъ на войска, издрѣжката на последната ще бѣде за смѣтка на общината или окръга.

Чл. 16. *Всѣко лице, което, познавайки нѣкой злосторникъ, не го предаде на властитѣ, ще бѣде наказано съ петъ години каторжна работа“* и пр. и пр.

По този поводъ социалистическия сръбски вестникъ „Радничке новине“ писа между друго:

„Ако е върно, че тия територии сж освободени, защо се въвежда тамъ единъ изключителенъ режимъ? Ако тѣ се обитаватъ отъ сърби, защо последнитѣ да не сж равни на всички други сърби? Защо тамъ не се прилага конституцията, споредъ която „всички сърби сж равни предъ закона“? Ако войнитѣ имаха за целъ обединението, защо това обединение не е признато на дѣло и защо се създаватъ тия изключителни наредби, които само завоеватели могатъ да създаватъ за покорени страни? Вънъ отъ туй нашата конституция не допуща наредби отъ този видъ!“

А „Правда“ въ броя отъ 28 ноемврий (11 декемврий) 1913 г. казваше:

„Какъ, значи населението отъ анексиранитѣ земи ще има сега по-малко права, отколкото имаше подъ турския режимъ?“

Сжиятъ вестникъ отъ 1/14 декемврий бележеше: „По-добре е да се върви по Кавура, нежели по Бисмарка. Съ тия параграфи на диктатура вървимъ направо къмъ Севернъ.“¹⁾

За жалость, това бѣха единични, осамотени гласове, едни отъ които скоро стихнаха, а други постепенно се слѣха въ общия шовинистически хоръ въ кралството.

Какви сж били въ действителность съкровениѣ мисли на сръбското правителство и на сръбската интелигенция, се вижда, между прочемъ, и отъ допусоченитѣ изявления, които въ края на октомврий (с. ст.) 1914 г., нѣкогашниятъ министъръ Павелъ Маринковичъ, при една случайна среща, напразиль предъ народния представителъ Адамъ Нейчевъ.

„Тръгнете не съ насъ, а съ Русия, и следъ като разгромимъ враговетѣ на славянството, *вроятно* въ една бждеща конференция, или по-добре въ единъ съветъ отъ представителитѣ на тройната антанта, *ще намѣримъ* модусъ да разграничимъ *даже* въ една Македония, догде се простира българското и догде сръбското племе“

Да, лошото е, че у васъ още презъ 1912 — 1913 г. сж мислили, че *сюзниятъ договоръ може да се изпълни така, както е написанъ.*“

А на въпроса на А. Нейчева: какво биха направили сърбитѣ, ако нѣмаше 16 юний и ако рускиятъ царъ не би билъ арбитъръ по споменатия договоръ, П. Маринковичъ категорично заявиль:

Ние *нѣмаше да напустемъ Македония*; вие, обаче, нѣмаше да изгубите Кочани, Шипъ, Сѣресъ, Кавала, Кукушъ и пр. А що се касае до арбитража на руския царъ, то ние бѣхме получили още въ първата половина на май изрични увѣрения отъ Хартвига, че ние ще останемъ до Вардара. Въпросъ можеше да стане (съ руската дипломация) само за Битоля; а въ никакъвъ случай за Охридъ и пр.¹⁾

¹⁾ Презъ ноемврий 1913 г. единъ младъ пруски офицеръ оскърби националното чувство на елзасци въ малкия пограниченъ градъ Севернъ, въпрѣки усилията на гражданскитѣ власти да привлѣкатъ присъединеното къмъ Германия население чрезъ единъ по-човѣшки режимъ. Това възмути до такава степенъ либералнитѣ кржгове въ цѣлата империя, че въпросътъ достигна до парламента, гдето станаха най-бурни сцени. Въ края на краищата либералното гражданство надви. Младиятъ подпоручикъ и неговиятъ началникъ бидоха изправени предъ воененъ сждъ. Силно бѣ раздражението въ случая и въ Франция.

²⁾ В. „Прѣпорецъ“, 1 ноемврий, 1914 г.

* * *

Съ изключение на известни платонически съчувствия и утехы, глуха за нашитѣ неволи остана и европейската дипломация. Като по-силни, привилегировани бѣха сега враговетѣ на България. Лично кайзеръ Вилхелмъ, следъ като се бѣ борилъ „като лъвъ“ за правата на Елада и бѣ заповѣдалъ на своя лондонски посланикъ князь Лихновски да защити въ конференцията на посланицитѣ интереситѣ на Гърция по въпроса за Егейскитѣ острови и по опредѣляне южната граница на Албания, — назначи кралъ Константина фелдмаршалъ въ германската армия.

Врѣчвайки му фелдмаршалския жезълъ въ Потсдамъ той му отправи следнитѣ думи:

„Моята армия е горда, за гдето може да констатира, че голѣмитѣ успѣхи, постигнати отъ тебе, се дължатъ, освенъ на храбростта на грѣцкитѣ войски, и на стойността на прускитѣ принципи за воденето на войната, които ти и твоитѣ офицери придобихте въ Берлинската военна академия.“

Следъ като поблагодари съ трогнато сърдце на кайзера за голѣмата чѣстъ, която му се прави въ случая, кралъ Константинъ каза:

„Не се колебаая да повтора съвсемъ високо и напълно публично, че нашитѣ победи се дължатъ на твърдостта на нашитѣ грѣцки войски, а сжщо и на началата, които ние бѣхме научили върху изкуството на войната, азъ и моитѣ офицери, въ Берлинъ, въ втория полкъ на гвардията, въ военното училище и въ частнитѣ разговори съ офицеритѣ отъ пруския генераленъ щабъ.“

Тия думи на грѣцкия кралъ предизвикаха силно възмущение въ Франция, отзвукъ на което стана цѣлата почти мѣстна преса.

Тѣй напр. „La Croix“ писа: Ржководителитѣ на френската външна политика заслужаватъ напълно иронизителното освиркване, което имъ изпрати отъ Берлинъ грѣцкия кралъ — рапортъоръ, за гдето тѣ, противъ най-здравия разумъ и истинскитѣ френски интереси, отидоха да поддържатъ Гърция срещу България.“

„La petite République“: „Преди да се хвали, кралъ Константинъ трѣбваше да си спомни първитѣ си лаври отъ злочестата война въ 1897 г. Въ своето бѣгство въ тази война той успѣ да покаже повече остротата на своитѣ шпори, нежели гениалността на своята тактика.“

Въ сжщата смисълъ се изказаха и в. в. „Gaulois“, „Echo de Paris“, радикалскитѣ „Action“, „Liberté“, „Figaro“, „Matin“ и пр., открито съжалявайки сега за силната подкрепа, която Франция даде на грѣцитѣ по въпроса за Кавала и изобщо на елинскитѣ завоевателски стремежи, и изказваха увѣреността, че, следъ всичко туй, кралъ Константинъ нѣма да посмѣе да се яви въ Парижъ.

Напраздно Венизелосъ, Панасъ и други видни грѣци въ чужбина се помжчиха да докажатъ, че думитѣ на кралъ Константина били зле претълкувани.

* * *

Следъ като напустна Берлинъ, гдето, по думитѣ на Поанкаре, бѣ държалъ единъ „пльскъкъ раболепенъ езикъ“, кралъ Константинъ посети официално и Парижъ. Тѣй като Франция не искаше да види своето влияние въ Елада помрачено, на грѣцкия владѣ-

тель, въпрѣки твърде прононсиранитѣ му германофилски чувства, се направиха голѣми почести. По време на дежъонето, що му се даде въ Елисейския дворець, въ своя тостъ Поанкаре каза между друго, че и Франция, чиито чувства били неизмѣнни, щѣла да остане за Гърция „лоялна и сигурна приятелка, каквато е била всѣкога“; че републиката била „ржкоплѣскала на геройството и успѣхитѣ на грѣцкитѣ войски“, и че „сподѣляла скърбитѣ и радоститѣ на краля“.

По сжция поводъ не по-малко хвалебни статии, които надхвърляха границитѣ на обичайната въ подобни случаи куртоазия, се появиха и въ френския печатъ. Тѣй напр. „Temps“, писа:

„Френската дипломатия е честита, че е могла винаги, по време на блокирането на Пирея, по въпроса за Критъ, по въпроса за Кавала, за островитѣ, — въ всичко да подържа една традиция на застъпване за Гърция, която е мила на всички френски сърца. Гърция, благодарение на своята умна политика и храбростта на своята армия, става голѣма срѣдиземно-морска сила. Новата роля, що ѝ престои, ще увеличи нейнитѣ допирни точки съ Франция. Ние твърдо вѣрваме, че за взаимното запазване на интереситѣ ни, връзкитѣ, които ни съединяватъ, ще бждатъ заячени.“

„Le petit Parisien“:

„Ние дължимъ на древнитѣ грѣци голѣмъ дѣлъ отъ нашата култура. Ето защо филелинизмътъ у насъ, особено отъ днитѣ на Викторъ Хюго, ни е станалъ втора нужда. Приятелствата често се калятъ и ставатъ по-яки, когато бждатъ преживѣни отъ нѣкоя мжчнотия отъ дветѣ страни и после се даде лоялно обяснение.“

Имаше, обаче, и такива вестници, които далечъ не се помиряваха съ германофилството на Константина. Врѣщайки се отново на размѣненитѣ между него и кайзеръ Вилхелма речи, ежедневници като „Gil Blas“, „Radical“, „Matin“, „La République Française“, „L' Autorité“, „L' Evénement“ и др., не пропуснаха да подчертаятъ огорчението, което казанитѣ отъ „новия германски фелдмаршалъ“ въ Потсдамъ думи бѣха предизвикали въ Франция.

* * *

Начинътъ, по който се приключваше, макаръ и временно, балканската криза, далечъ не задоволяваше австрийската военна партия, за която постигнатитѣ резултати съставляваха явенъ неуспѣхъ. Тя, обаче, не се отчайваше. По думитѣ на Джиолити, когато презъ първата половина на августъ посланишката конференция въ Лондонъ се бѣ събрала отново, за да се занимае, между друго, съ въпроса за Додеканеза и съ границитѣ на Гърция и Албания — въпроси, които еднакво почти интересуваха Италия и Австро-Унгария — и когато на Атина се указваше най-силна поддръжка отъ Антантата и отъ Германия, поради което римското правителство, не безъ основание, се страхуваше да не би, веднажъ настана на Албанския брѣгъ срѣщу Корфу, Гърция да си осигури въ канала на този островъ една морска база, която би могла въ случай на война да използва противъ Италия, — Австрия, макаръ и широко задоволена вече въ своитѣ претенции, отново проявила

желанието си да нападне Сърбия. Това австрийско желание, все споредъ Жиолити, не се дължало на разгромването на България презъ втората Балканска война, както мнозина претендиратъ, а на факта, че съ засилването на Сърбия и отстъпването Солунъ на Гърция, нови и по-голъми прегради се изпръчваха по пътя на австрийскитѣ амбиции и домогвания по отношение на близкия изтокъ.

Заявявайки, че съ настъпилитѣ промѣни се нарушавало равновесието на Балкана — Австрия уведомила Германия и Италия за намѣрението си да действува противъ Сърбия. Окачествявайки подобна акция като отбранителна, Дунавската монархия се надѣвала да може да приложи въ случая *casus foederis*. Италианското правителство, обаче, недвусмислено отблъснало тая теза на графъ Берхтолдъ. То побързало да заяви въ Виена и Берлинъ, че ако Австро-Унгария нападне Сърбия, това щѣло да остане за нейна смѣтка, тъй като договорниятъ *casus foederis* билъ неприложимъ въ случая.¹⁾

Туй отрицателно и формално становище на Италия имало своя ефектъ. Австрия, която въ случая искала да въвлѣче въ една война, считана отъ нея за изгодна, и Италия и Германия, се видѣла принудена и този пътъ да отстъпи.

Така, споредъ Жиолити, било действувано отъ италианска страна по онова време. Впрочемъ, тогава въ Римъ духаше вече рускиятъ вѣтръ.

Въ връзка съ горнето нека добавимъ, че въ деня, когато се подписа Букурещкиятъ миренъ договоръ, посланишката конференция начерта *grosso modo* границитѣ на новото албанско княжество между Адриатика, Преспанското и Охридското езера, Дринъ на северъ и Гърция на югъ, оставяйки подробноститѣ на една международна комисия, която приключи своята работа по-късно въ Флоренция на 6/19 декемврий.

Следъ като Албания бѣ въздигната въ самостоятелно господарство, за кандидати едно по друго бидоха посочени най-напредъ Фуадъ паша отъ хедивската египетска фамилия и после принцъ Наполеонъ, синъ на Жеромъ и на принцеса Клотилда Савойска, жененъ за принцеса Клементина Белгийска. Обаче, и двамата тия кандидати, именно защото бѣха поддържани отъ Италия, бидоха отблъснати отъ Австрия, първиятъ — подъ предлогъ че билъ мюсюлманинъ, а вториятъ — поради радостята му съ Савойския домъ. Тогава на сцената изпъкна прускиятъ принцъ de Wied. Настаненъ презъ мартъ 1914 г. като князь на Албания, само следъ нѣколко месеца той трѣбваше да напустне страната, гдето не успѣда си създаде едно добро положение.

¹⁾ Giovanni Giolitti — Mémoires de ma vie, Paris, Plon, с. 310—316.

Реокупацията на Тракия отъ турцитѣ. Цариградскиятъ миренъ договоръ.

Възползувани отъ тежкото положение на България, турцитѣ отново се настаняватъ въ Тракия. Триумвиратътъ Енверъ, Талаатъ, Джемалъ. Сърбия насърчава турцитѣ да заематъ обратно Тракия съ Одринъ. Какъ оправдаваше Високата Порта предъ Силитѣ реокупацията на Тракия. Царь Фердинандъ протестира предъ Европа по поводъ турското нашествие. Платонически застъпничества за България. Размѣна на ноти между Великитѣ сили по нарушението на Лондонския договоръ. Младо-турцитѣ окужжени поглеждатъ и къмъ Южна България. Липсага на единодушие между Великитѣ сили осуеява инициативата на Русия да се помогне на България. Нападки въ Русия противъ Сазонъва. Силитѣ съветватъ България да се разбере направо съ Турция. Коментари на турския печатъ. Българскитѣ делегати заминаватъ за Цариградъ. При Великия везиръ. Посещение на посланицитѣ. Разговори съ Негово Блаженство Екзарха. Въпросътъ за границата предрешенъ. Откриване на мирната конференция. Посланицитѣ съветватъ българската делегация да бжде примирителна, отстъпчива. Гюмюрджинската република. Турски въоржжени сили напредватъ въ Кърджалийско и Родопитѣ въобще. Турцитѣ настояватъ за политически съюзъ. Стефанакъ бей Кръстевичъ. Среци съ Талаатъ бей и Джемалъ бей. Турскитѣ делегати формулиратъ своитѣ претенции. Маркизъ Палавичини за младо-турцитѣ. Приключване въпроса за границата. Размѣна на телеграми между Генадиева и генералъ Савовъ по въпроса за политическия съюзъ въ свръзка съ Егейската областъ. Какъвъ трѣбвало да бжде политическиятъ съюзъ съ Турция и защо било желателно да се ускори сключванетоъ му. Турция чакаше само да се обвърже съ България, за да нападне Гърция. Берлинъ за съюзъ между Турция и Гърция. Френскиятъ посланикъ. Бомпаръ ни съветва да не влизаме въ политически комбинации съ Турция. Среца съ Гюмюрджинскитѣ делегати. Угасването на Гюмюрджинската република. Подписване на мирния договоръ. Кога се е заговорило пръвъ пжтъ за политически съюзъ между България и Турция. Една вечеря у великия везиръ. Ауденцията ни у Мехмедъ V.

Още съ избухването на злополучната междусъюзническа война, турцитѣ, въ тайни връзки вече съ нашитѣ врагове, се видѣха съ развързани ржце и решиха отново да се настанятъ въ Тракия. И задачата имъ бѣ толкозъ по-лесна, че България, нападната и отъ довчерашнитѣ си съюзници, не бѣ въ състояние да отдѣли нито единъ войникъ противъ реокупационната армия на амбициозния Енверъ бей — популярния герой на Киренайка. При туй безприпятствено нашествие на деморализираниитѣ по-рано, презъ време на войната войници, тракийското българско население бѣ подложено на ножъ или принудено да се спасява чрезъ бѣгство въ България, безъ да успѣе да си вземе най-необходимата покжщнина, оставяйки жилища и добитъкъ на бързо замѣстятитѣ го моаджюри.

И всичко туй ставаше въ единъ моментъ, когато поради незадоволството на всички инородни елементи населяващи империята, въ последната царѣше пълна анархия. Туй плачевно положение не погрѣчи, обаче, на младо-турцитѣ да се занимаватъ въ най-широки размѣри съ панислямизъмъ и пантуркизъмъ. Умствено-то състояние, въ което бѣха изпаднали сега тѣ, бѣ една политическа психоза. Въ действителность царството на триумвирата Енверъ, Талаатъ и Джемалъ не бѣ освенъ второ издание на Абдулъ Хами-

довото царуване, „една теокрация, подплатена съ франкмасонство“, както се изразява Н. W. Steed.

„Неприязнь къмъ всѣки прогресъ, съ изключение на необходимитѣ реформи, особено въ економическата и финансова области; деспотизъмъ и тероръ, като единствени принципи за управление; панислямизъмъ, като подкрепа на външната политика; даване привилегии на негурскитѣ провинции само подъ натиска на Европа, и то съ намѣрение да се не държи сметка за даденитѣ обещания; преследване и избиване на християнитѣ до като се намѣсятъ Силитѣ — ето отличителнитѣ черти на „червения султанъ“ и на она на „червения триумvirатъ.“¹⁾

Съ тоя манталитетъ и насърдчавани отъ голѣми и малки държави младо-турцитѣ се отправиха къмъ Тракия. Отъ онова, което по-късно самъ Талаатъ бей ми е разправялъ, както и отъ обнародванитѣ презъ последнитѣ години официални документи, явствува, че Сърбия най-много е насъсквала турцитѣ да ни нападнатъ и си взематъ обратно Одринъ. Тѣй, естествено, се улесняваше на времето още повече грабителската акция и на нашитѣ съюзници. Специалниятъ сръбски пратеникъ въ Цариградъ, Павловичъ, телеграфира на 29 юний (12 юлий) Пашичу, че день по-рано се постаралъ да докаже на Талаатъ бей, какво грѣшка щѣло да бжде, ако Турция се колебаела и не нападнала тутакси България.²⁾

Пакъ на 29 юний (12 юлий) сжщиятъ сръбски дипломатъ отпавилъ втора телеграма до своя шефъ, за да му съобщи, че Великиятъ везиръ изпратилъ при него Талаатъ бей и Мидхатъ бей да му кажатъ, какво министерскиятъ съветъ решилъ и че Султанътъ издалъ ираде, съ което се заповѣдало на войскитѣ да нападнатъ българитѣ на 1/14 юлий при зори по цѣлата линия и да заематъ отново Одринъ.

Въ телеграмата си Павловичъ добавя, че Портата молѣла Сърбия да посрѣдничн въ най-скоро време предъ Гърция за сключването на единъ формаленъ съюзъ и за постигане споразумение за по-нататашна акция. Турция била искала да постигне непосредствено такова споразумение съ Гърция, но последната отговорила, че желаела да поговори предварително по въпроса съ Сърбия.³⁾

И тѣй нашитѣ неприятели единъ други се окуражаваха.

Не по-малко насърдчения черпѣха младо-турцитѣ и отъ обстоятелството, че и политическиятъ позиции на държавата ни бѣха вече отъ най-слабитѣ. Наредъ съ европейската гвккава и егоистична дипломация, противъ нашата държава се надигаше и общественото мнение на западъ, умѣло заблуждавано и тровено отъ бившитѣ ни съюзници.

При тѣзи тѣй благоприятни условия за Турция, чиито войски бѣха почнали вече своето настѣпление, Високата порта реши на 6/19 юлий, безъ да ни обявява формална война, да земе територията западно отъ Марица, включая Одринъ, като тѣй ни по-

¹⁾ Le sort de l' Empire Ottoman par André Mandelstam, 1913, с 52.

^{2, 3)} Dr M. Boghitschewitsch, цит. съч., с. 356 № 337, с. 357 № 339.

стави предъ единъ свършенъ фактъ.¹⁾ И действително, на утрото Одринъ бѣше отново въ турски рѣце.

Съобщавайки това свое решение на Великитѣ сили съ циркулярна нота отъ 8/21 юлий, Портата го мотивираше съ обстоятелството, че само границата, която трѣгвала отъ Еносъ и следвала на северъ по течението на Марица, можела да гарантира сигурността на Цариградъ и Дарданелитѣ. Ето защо тя щѣла да настоява за тая линия. За избѣгване на всѣко усложнение, Отманското правителство съобщило това направо на Софийския кабинетъ. То би предпочело да уреди работата по дипломатически пѣтъ, ала, за съжаление, „ужаситѣ, които българитѣ били извършили въ окупиранитѣ територии съ неопикуемо варварство и вандализъмъ“ — не му позволявали да очаква едно дипломатическо разрешение на въпроса.

„При тия условия, казваше се още въ нотата, императорското правителство се вижда задължено още отъ сега да окупира въпросната граница, като се задължава да опредѣли, въ съгласие съ Силитѣ, бждещата сждба на Тракия.“²⁾

* * *

При туй безнадеждно положение на България, на 9/22 юлий Петроградската телеграфна агенция публикува следното комюнике:

„ . . . Русия — както, впрочемъ, и всички други сили — не може да допусне едно извънмѣрно намаление и унижение на България. Не преследвайки никакви други цели, освенъ най-скорошното умиротворение на Балканитѣ, Русия е увѣрена, че всички Сили сподѣлятъ еднакви възгледи въ туй отношение. Туй обстоятелство дава основание да се мисли, че и по въпроса за турското нашествие въ България, Силитѣ ще намѣрятъ способъ и срѣдства да заставятъ Турция да уважава взетитѣ отъ тѣхъ решения.“

Отъ своя страна, за да въздействува на Турция, английскиятъ пръвъ министръ Асквитъ въ една своя речъ пакъ на 9/22 юлий по балканскитѣ събития заяви между друго:

„ . . . Ако Турция, следейки лошъ пѣтъ, не държи смѣтка за договора за мира, тя би трѣбвало да очаква възможното появяване на други въпроси, което съвсемъ не би било въ неинъ интересъ.“

Въ същото време Негово Величество царъ Фердинадъ, чрезъ акредитиранитѣ при неговата особа пълномощни министри на Великитѣ сили, се обърна съ единъ апелъ за помощъ къмъ Европа, въ който, следъ като протестираше противъ нашествието на турцитѣ, на пѣтъ къмъ старата българска територия въ посока къмъ Търново-Сейменъ—Ямболъ, добавяше:

„Не мога да повѣрвамъ, че Великитѣ сили, които свързаха името си съ единъ дипломатически актъ (Лондонския договоръ), сега потъпканъ, могатъ да гледатъ индиферентно това, що става днесъ, и да стоятъ безучастни предъ направената имъ обида и предъ злодеянията, на които ние сме жертва.“³⁾

¹⁾ Diplomatische Actenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan 13. VIII 1912 bis 6. XI 1913. Wien, 1914, с. 362 № 718.

²⁾ Сѣ тамъ, с. 366 № 729.

³⁾ Сѣ тамъ, с. 370, № 735.

Все около това време Лондонският Балкански комитетъ излъже въ защита на България, възставайки противъ турското нахлуване въ Тракия.

„Границата Еносъ-Мидия — казваше се въ писмото, което този комитетъ отправи по случая до „Морнингъ постъ“ — е добила изричната санкция на Силитъ, какъвто бѣ случаятъ съ албанската граница, за респектирането на която спрямо Черна Гора се прибѣгна до насилие.

Това нарушение, следователно, е една обида за Силитъ, подобна на оная, която тѣ напоследъкъ поправиха, като прибѣгнаха до насилие.

Сегашната война между съюзниците се дължи въ сжщностъ на намѣсата на Силитъ за създаването на албанската държава.

Общественото мнение въ настоящия моментъ, що се отнася до турската акция, се отвлеча чрезъ раздражението противъ балканскитѣ държави и особено срещу България. Има се опасностъ, че това раздражение ще доведе до едно умишлено пренебрѣгване на турското нападение, което обстоятелство ще бжде вредно за престижа на европейския концертъ. Ако това спомогне за поставянето на една голѣма частъ отъ Македония подъ сръбско владение, тогава не ще има траенъ миръ. Далековиднитѣ възгледи на правото и благоразумието въ настоящия моментъ сж помрачени.

Безъ неуморимитѣ усилия и жертви на България (въ войната съ Турция тя даде около 80,000 жертви), Балканскиятъ съюзъ никога не щѣше да постигне своитѣ победи

Сега е моментътъ да се припомни принципътъ на лордъ Сализбури, който изказа въ 1897 г. — че всѣка земя, освободена отъ турското иго, не трѣбва никога да се повръща въ турско владение.

(Под.) Балканскиятъ комитетъ: Ноелъ Бжкстонъ,
Едуардъ Боилъ, Артжръ Саймондсъ.“

* * *

Най-после, на 12/25 юлий посланицитѣ на Великитѣ сили посетиха великия везиръ единъ следъ другъ и му връчиха следната тождествена вербална нота:

„По заповѣдь отъ моегo правителство, натоваренъ съмъ да покана въ най-категорична форма императорското отоманско правителство къмъ зачитане на положенитѣ отъ Лондонския договоръ принципи и най-вече постановлението, отнасящо се до граничната линия Еносъ-Мидия. Упълномощенъ съмъ да заява сжщеремно на Ваше Височество, че по опредѣлението на границата Силитъ биха били наклонни да взематъ въ съображение условията, които императорското правителство може да намѣри необходими за сигурността на тази граница.“

Въ отговоръ на това Високата порта на 17/30 юлий връчи следната нота на посланицитѣ въ Цариградъ:

„Въ отговоръ на заявлението, което Ваше Превъзходителство благоволи да направи отъ името на своето правителство, бързамъ да Ви увѣря, че императорското правителство се старае постоянно и независимо отъ всѣко съображение да се съобразява съ положенитѣ въ Лондонския договоръ начала. При все това, ако относщата се до линията Еносъ-Мидия разпоредба не може да бжде зачетена отъ него, както другитѣ разпоредби на въпросния договоръ то е защото Портата се намира предъ повелителния и належашъ дългъ да

се намѣси, за да възпрепятствува на систематическото изтрѣбление на населенията, чиято единствена вина бѣше, че се намиратъ отгатакъ линията Еносъ-Мидия; тя се намѣри, освенъ това, и предъ не по-малко повелителния дългъ да си обезпечи такава гранична линия, която да може да гарантира безопасността на столицата и Проливитъ и, следователно, да дава възможност за установяване нормални и трайни отношения между съседнитѣ държави.

Констатирамъ съ жива признателностъ, че Ваше Превъзходителство въ декларацията си се съгласявате съ тази нужда, и си позволявамъ да съглеждамъ въ това едно оправдание на следваната отъ Портата линия на поведение. Увѣренъ въ тѣхния духъ на правда и справедливостъ, надѣвамъ се твърдо, че Силитѣ ще се съгласятъ също, какво граничната линия, която Портата начерта въ съобщението си отъ 6/19 того, е единствената, която може да изпълни исканитѣ условия за безопасностъ и трайностъ."

И въ тая си нота Турция искаше за граница съ България р. Марица до Одринъ.¹⁾

* * *

И за най-голѣмитѣ оптимисти не оставахе вече съмнение, че Одринъ е изгубенъ за България. Не безъ известно основание мнозина се страхуваха за сждбата дори и на частъ отъ старата българска територия, къмъ която окураженитѣ и окуражавани отъ силнитѣ си приятели турци впиваха погледъ сега. Следъ като реокупираха Тракия и се видѣха отново господари на укрепената линия Одринъ—Лозенградъ, съ очи обърнати къмъ Султанъ Селимъ

¹⁾ По поводъ на този отрицателенъ въ сщностъ отговоръ на Портата да се съобрази съ Лондонския договоръ, „Новое Время“ отъ 31 юлий 1913 писа:

„Дадениятъ отъ Портата отговоръ на искането на Великитѣ сили за изпраздането на Одринъ не се явява като неочакванъ. Турция всѣки новъ день се убеждава, че не трѣбва да се отдава сериозно значение нито на вербалнитѣ, нито на писменитѣ ноти, подавани ѝ отъ европейската дипломация . . .

Портата не менажира достоинството и самолюбието на съединената европейска дипломация. Явно е, че Европа е готова да понесе туй помрачение на своето лице.“

Въ сжшата смисълъ се изказаха и други руски листове. „Утро Роси“, бр. 159, въ уводна статия: „Триумфъ на цинизма“, помѣсти следнитѣ редове:

„Онова, което направиха румънитѣ и турцитѣ не е нищо друго, освенъ цинична плесница на осветенитѣ отъ вѣковетѣ традиции на войната . . .

На неспособната за отпоръ държава се нахвърлятъ съ алчността на мародери нейнитѣ съседи и се стремятъ като *плашливитѣ* хиени да откъснатъ всѣки своята частъ *плячка* . . .

Съ жестока алчностъ на чакали, които пицятъ по прѣсното бойно поле, нахвърлятъ се на беззащитнитѣ българи турцитѣ и тѣхнитѣ достойни дугари — румънитѣ.“

Не цѣлото, обаче, обществено мнение въ Русия гледаше по сжщия начинъ на въпроса. Въ рапортъ отъ 4/17 ноемврий 1913 г. до министъръ Генадиева, Петроградскиятъ ни представителъ Радко Дмитриевъ, предавайки единъ свой разговоръ съ началника на първия департаментъ, князь Трубецкой, добавя:

„Знаете ли — каза ми Трубецкой — че сжщото обществено мнение (въ Русия), което въ мартъ месецъ посрещна съ такъвъ възторгъ превземането на Одринъ, въ юлий месецъ посрещна неговото обратно вземане отъ турцитѣ, като едно справедливо наказание за васъ?“ — Дипломатически документи и пр., с. 80, № 142.

джамия и светитѣ паметници въ първата си столица, тѣ замечтаха за възврѣщането на изгубенитѣ си територии на Балканитѣ и островитѣ. Заемайки председателското си мѣсто въ парламента, Халиль бей въ речѣта си подкани народнитѣ представители да не забравятъ „красивия Солунъ, китнитѣ Битоля и Янина и цѣлата Румелия.“

Виждайки Турция да сѣжива на краката си, европейската дипломация се нагаждаше къмъ *новитѣ условия*. Отговоритѣ, които тя даваше сега на непрестаннитѣ постѣпки на нашето правителство въ името на *Лондонския трактатъ, на правдата, човѣщината* и пр., бѣха уклончиви, обезсърчителни. Всѣка сила поставяше исканата отъ нея помощна акция нѣкакъ въ зависимостъ отъ акцията на другитѣ сили. Съгласие нѣмаше дори между държавитѣ отъ една и сѣща групировка. На 30 юлий (12 августъ) М. Маджаровъ телеграфира Генадиеву:

„Днесъ телеграфирахъ Бобчеву следното: Отъ всички срещи и разговори вадя заключение, че Англия и Франция ще направятъ по въпроса за Кавала и Одринско онова, което Русия иска, стига само тя настоятелно да го иска. Особено, ако Русия употреби аргументи, че ще действува въ Мала Азия; Англия, а сѣщо Германия, ще направятъ всички отстѣпки, за да избѣгнатъ тая евентуалностъ. Следователно, отъ Русия ще зависи спасението на Кавала и Тракия.“¹⁾

Сведенията отъ Бобчева, обаче, сѣ вече песимистични. На 31 юлий (13 августъ), по поводъ горната депеша на Маджарова, той телеграфира между друго Генадиеву:

„ . . . Следъ несполуката на московската телеграма²⁾ на императора и следъ балканската война, ние не можемъ, за сега поне, да очакваме, щото сама Русия да вземе инициативата и да дава настоятелно съдействие за удовлетворение на нашитѣ домогвания противъ друга балканска държава, какъвто е случая съ Кавала.“

По-нататкъ въ телеграмата се казва, че и по въпроса за Тракия Петроградскиятъ кабинетъ ималъ нужда отъ подканване и постоянно активно съдействие на другитѣ Велики сили.“³⁾

А въ втора телеграма отъ сѣща дата добавя:

„ . . . Днесъ посетихъ Нератова. Изнесохъ следното впечатление: надежда за скорошна акция нѣма. Русия се колебае и като-чели чака нѣкоя сила да ѝ предложи да почнатъ нѣщо заедно. Русия е готова даже за жестъ къмъ Мала-Азия по-подире. Жестъ могло да потрѣбва, а война тукъ се изключва Лошъ обратъ по въпроса за Кавала.“⁴⁾

Сазоновъ, който въпрѣки всичко, желаше кое-какъ да ни помогне въ случая, не бѣ въ състояние да стори това. Международното положение бѣ таково, че не позволяваше една изолирана акция на Русия. А за колективна принудителна акция на Силитѣ не можеше и дума да става. Солидарността, която тѣ се стараеха да поддържатъ по отношение на близко-източнитѣ народи, не бѣ освенъ една фикция, както бележи и самъ Сазоновъ.

1) Дипломатически документи по намѣсата на България въ европейската война. Томъ I, 1913—1915. София, 1920, с. 7, № 18.

2) Отъ 26 май 1913 г.

3, 4) Дипломатически документи и пр., с. 10, № 22, 23.

„Завземането на Одринъ отъ турцитѣ, пише той въ своитѣ мемоари, предизвика у насъ всеобщо негодувание, колкото и да бѣха отслабнали симпатитѣ на Русия къмъ България, поради предагелския начинъ, по който последната нападна своитѣ съюзници. Господарьтъ прекъсна лѣтното си плаване въ Финландскитѣ води и се завърна въ Петерховъ за обсъждане правителственитѣ мѣрки, които можеха да бждатъ взети, за да се възстанови нарушения отъ турцитѣ миренъ договоръ. Въ свързка съ това, менъ се наложи да имамъ нѣколко енергични обяснения съ Турханъ паша, като му дадохъ да разбере, че руското правителство не може да се съгласи съ нарушаването на договора. Въ сжщата смисълъ официално говори и Великобританския пръвъ министръ г. Асквитъ, а отъ Парижъ по адресъ на Турция се направиха сериозни предупреждения. Въ сжщото време, обаче, отъ Берлинъ ми се съобщаваше, че германското правителство нѣмало да вземе участие въ никаква враждебна демонстрация противъ Турция. Въ Италия се забелязваше сжщото настроение, и на нашия представител биде заявено въ Консултата, че Италия нѣма да участвува въ никакви принудителни мѣрки противъ Турция.“¹⁾

Горното намира своето потвърждение и въ следнитѣ редове на Поанкаре:

„Конференцията въ Лондонъ реши да настоява за линията Еносъ-Мидия, а Сазоновъ смѣташе, че е невъзможно на християнска Европа да отстъпи на претенциитѣ на Портата. Той даже бѣ предупредилъ Турханъ паша, какво, ако стане нуждно, Русия не би се поколебала да употреби и съответнитѣ принудителни мѣрки, съ които тя разполага.

И тоя пѣтъ, вѣренъ на политиката, що бѣхъ следвалъ предшествуващата година, и тълкувателъ на моята, а сжщо така и на своята мисълъ, Пишонъ предупреждаваше руското правителство, че ние ще се присъединимъ къмъ всѣка мѣрка, която Силитѣ единодушно биха признали за ефикасна; въ замѣна той обръщаше внимание върху опасноститѣ, що би представлявала една изолирана акция на Русия.

Но кжде бѣ сега единодушието? Когато всички посланици въ Лондонъ бѣха съгласни за поддържане на линията Еносъ-Мидия, Германия намираше заплашителнитѣ мѣрки за преждевременни; Италия предлагаше да се преговаря съ Портата, а съръ Ед. Грей съветваше да се не прибѣгва до сила.²⁾

Виждайки, че не може да се постигне една колективна морска демонстрация, Сазоновъ допълнително искаше, што морскитѣ сили на Русия, Англия и Франция да отидатъ да кръстосватъ въ турскитѣ води. Г. Пишонъ се съвѣщава съ мене, и, съгласно моемо мнение, отговори: че една намѣна на Тройното съглашение, *като внушаваната отъ руското правителство, би предизвикала незабавно разстройството на европейския концертъ, и че ние не можемъ да се съгласимъ съ това предложение.* Както презъ 1912 г. и сега ние не вървѣхме слѣпо подиръ Русия, а продължавахме да поставяме надъ всичко необходимостта отъ едно споразумение между Великитѣ сили, включително съ Германия и Австрия.

¹⁾ С. Д. Сазоновъ — Воспоминанія и пр., с. 118.

²⁾ Консерваторитѣ въ Англия отъ своя страна, вѣрни на традиционната си политика, бѣха на страната на Турция. Отъ трибуната въ парламента тѣхниятъ шефъ Бонаръ Лоу заяви, че мюсюлманитѣ нѣма да бждатъ поставени извънъ правото, хуманността и цивилизацията.

По този поводъ „Танинъ“ писа на времето: „Ние наистина сме щастливи да видимъ, че въ Англия още царуватъ свободолюбитѣ и великодушни идеи на Биконсфилда — най-голѣмия и най-искрения приятелъ на Турция.“

Между това Русия бѣ гѣй неслокойна, че съръ Ед. Грей — мислейки, какво тя, въпрѣки всичко, се чувствува морално задължена да защити България отъ Портата — се питаше да ли сама тя не би могла да се споразумѣе съ Германия и да получи *carte blanche* въ Турция, съ задължение, че нѣма да се намѣсва въ Мала-Азия, а ще ограничи акцията си въ Европа. Г. Пишонъ отговори, че ако се постигне едно споразумение между Русия и Германия, ние първи ще се зарадваме за това. Ето какъ желяхме войната.

И, наистина, Русия се откаже до Берлинъ, но императорското правителство, разбира се, се съвещава съ австро-унгарското, което побърза да отговори, че то нѣма да попрѣчи на една акция на Русия, но че си запазва правото да вземе отъ своя страна ония мѣрки, които би счело за полезни, за да защити и то България. Все повече и повече Австрия правѣше играта на София и обратно. Като говорѣше за австрийския отговоръ, Жюль Камбоъ казваше: „Очевидно касае се до Санджака.“

При тия мжчнотии, за щастие, Сазоновъ се отказа отъ своето намѣрение. Той се задоволи да извика обратно въ Севастополъ двата крайцера, които бѣха въ Цариградъ. Надѣзаше се, че това ще озадачи Портата. Той допушаше и една ректификация на линията Еносъ-Мидия въ полза на Турция“.)

Безспорно, това разрешение на въпроса задоволяваше напълно Франция. Макаръ да се бѣ помирила по-рано съ мисълта да види България „като естествена замѣстница на Турция“, сега тя пакъ си спомни за своитѣ мюсюлмански поданици и особено за многобройнитѣ си концесии въ обширната Отоманска империя.

Мимоходомъ казано, поради отстъпчивостта, що прояви въ случая, както и поради политиката си въобще, Сазоновъ и по онова време и по-късно бѣ силно атакуванъ отъ разни срѣди въ самата Русия. Така, напр., „Новое Время“ отъ 2, 3 и 4 августъ 1915 г., разглеждайки външната му политика, го изкара най-слабия отъ всички руски министри на външнитѣ работи.

„Проигралъ дипломатическата кампания въ Турция и България — резюмираше своитѣ обвинения поменатиятъ листъ — Сазоновъ не я спечели нито въ Гърция, нито даже въ една отъ ония области, върху които трѣбва да се простира законното руско влияние. Той не я спечели даже въ Персия. Неумението и грѣшкитѣ на дипломацията тукъ, тамъ и навсѣкжде, трѣбваше да бждатъ поправени отъ военнитѣ началници. Нека изложимъ резултатитѣ на десетгодишното управление на нашитѣ външни работи отъ С. Д. Сазонова. Тѣ сж:

Съдействие на нѣмцитѣ въ постройката на Багдатската линия.

Откриване на нѣмцитѣ руската сфера на влияние въ Персия.

Благоволение спрямо нѣмското завоевание въ Анатолия.

Закрепване на нѣмцитѣ въ Босфора.

Преминаване на военната властъ въ Турция въ ржцетѣ на нѣмскитѣ генерали.

Унищожаване авторитета на Русия въ балканскитѣ държави и предоставяне поле за действие на Австрия.

Война на балканскитѣ съюзници противъ Турция, въпрѣки настояванята и плановетѣ на Сазонова.

1) L'Europe sous les armes par R. Poincaré, с. 225—227.

Отказът на балканските правителства да се подчинят на руския ар-битражъ.

Втората балканска война и пр.“

Не веднажъ силно атакуванъ бѣ Сазоновъ и отъ проф. Милюкова особено за балканската му политика. Така напр., говорейки за сръбско-българските спорове въ края на балканската война, Милюковъ писа дословно въ „Последния Новости“:

„Каквото и да бѣше, въ спора очевидно бѣха замѣсени жизнени интереси на България — и азъ напраздно се мъчихъ да обясня това на Сазонова, съ когото не веднажъ ми се случваше да говоря по балканските работи. Азъ срещнахъ тукъ, обаче, цѣла стена отъ незнание и дори нежелание за разбиране.“¹⁾

Привеждайки горнитѣ редове ние съвсемъ нѣмаме намѣрение да подлагаме на критика дейността въобще на тогавашния ржководител на външната политика на Русия. Ще кажемъ само, че, ако въ отношенията си специално къмъ България той не винаги се е показалъ такъвъ, какъвто бихме желали да го видимъ — както при отдѣлни случаи сме изтъквали това, — въ голѣма степенъ вината е и наша. Пренебрежението, съ което нашето правителство не веднажъ се отнесе къмъ неговитѣ съвети и указания, нѣкои отъ които бѣха и навременни и целесъобразни, естествено го огорчаваше и настройваше въ известни моменти неблагоприятно къмъ нашата държава. Все пакъ, въ най-критическите дни, що преживявахме, той се силѣше да ни помогне, до колкото това му бѣ възможно — при тогавашнитѣ международни отношения и при всесилнитѣ застѣпници предъ руския дворъ въ полза на нашитѣ врагове. Известно е, напр., между друго, и влиянието, което дъщеритѣ на черногорския кралъ — великитѣ руски княгини Милица и Стана, имаха предъ императора.

При това не трѣбва да се забравя, че крупнитѣ, сждбоносни събития, що станаха по време управлението на Сазонова, често пжти изискваха и по-голѣма свобода на действие, па, казалъ би човѣкъ, и по-голѣми държавнически дарби. Той правѣше онава, което можеше. По поводъ на настѣпилата презъ 1914 г. европейска криза, съръ Ед. Грей пише:

„... Ако на времето се бѣха намѣрили двама души, единиятъ въ Виена, другиятъ въ Петроградъ, достатъчно мъдри да предвиждатъ опасноститѣ, единиятъ съ по-възвишенъ духъ да предложи, другиятъ достатъчно великодушенъ да приеме, щото отъ Лондонската конференция, или отъ нѣщо подобно, да се създаде единъ постояненъ организъмъ, балканските крамоли въ бждеще можеха да се изглаждатъ все по-лесно и по-лесно. Но нито въ Виена, нито въ Петроградъ нѣмаше държавникъ отъ достатъчна величина.“²⁾

* * *

Въпрѣки очевидното разногласие между Силитѣ, българското правителство — застанало на становището, че реокупацията на Тракия, включително Одринъ, отъ турскитѣ войски е въпросъ

¹⁾ Цитирамъ по „Слово“ отъ 2 януарий 1928.

²⁾ Mémoires de Edward Grey и пр., с. 258.

международен — формално отбѣгваше всѣко непосредствено разбирателство съ Високата Порта, за което настоятелно го съветваха силитѣ, особено Германия и Австро-Унгария.

За прѣко споразумение особено залѣгаше Турция, която на всѣка цена гледаше да се отърве отъ една европейска интервенция. Преди постигането на подобно споразумение, тя не искаше да чува за никаква демобилизация.

Ето защо, съ циркулярна нота отъ 3/16 августъ 1913 г. до представителитѣ на Великитѣ сили въ София, министърътъ на външнитѣ работи д-ръ Н. Генадиевъ — следъ като подчерта, че отпращенитѣ отъ Турция противъ България обвинения за нещъествуващи изстѣпления отъ българскитѣ войски въ изпразненитѣ отъ турската армия територии, иматъ за целъ да се оправдае турското нашествие въ Тракия, — помоли Великитѣ сили, „чрезъ мждритѣ си и решителни постѣпки и действия, да убедятъ Високата Порта въ необходимостта да зачита лондонския договоръ и да я упжтятъ къмъ едно по-вѣрно схващане на международнитѣ ѝ задължения и истинскитѣ ѝ интереси.“¹⁾

По поводъ на тази циркулярна нота великиятъ везиръ принцъ Саидъ Халимъ — който бѣ и министъръ на външнитѣ работи — заяви на Г. Начовичъ²⁾, чрезъ министра на търговията Елъ Бостани, че ако българското правителство му телеграфира да изпрати въ София делегатъ за уреждане на одринския въпросъ и за сключване на приятелски договоръ, той щѣлъ да изпрати такъвъ незабавно.

Съобщавайки горното съ телеграма отъ 4/17 августъ, Начовичъ добавяше:

„Възприемането на това предложение ще отложи, поне временно, възбуждението въ военнитѣ крѣгове.“³⁾

Междувременно Русия все повече и повече изглеждаше да изстива къмъ озлочестена България. Съ рапортъ отъ 6/19 августъ с. г. до министра Генадиевъ С. С. Бобчевъ между другото пишеше:

„До московската депеша на императора рускитѣ къмъ насъ отношения бѣха топли, сърдечни, предупредителни.

Не единъ пжтъ азъ бѣхъ предупреждаванъ, и затова не единъ пжтъ съобщавахъ, че Русия иска миръ и че балканскитѣ работи сж въ „нашъ“ интересъ; тя война нѣма да прави дори, когато се натъкнемъ на нѣкоя опасностъ. Между друго и преди това Русия не обеща помощъ, когато въ края на миналата и началото на тая година ние попитахме: „Що ще стори тя, ако румънитѣ нахлуятъ у насъ“

. Времената се мѣняваха. И много бързо. Руската дипломация отъ известно време почна да ни подозира въ нѣкакви си тайни сношения съ Виена. Подозираха най-много г. д-ръ Данева въ тая, както тѣ казваха, игра, която щѣла да ни коства скѣпо.

¹⁾ Дипломатически документи по намѣсата на България въ европейската война, томъ I. 1913—1915, София, 1920, с. 12, № 31.

²⁾ Г. Д. Начовичъ бѣ изпратенъ неофициално въ Цариградъ още отъ кабинета Даневъ да влѣзе, като частно лице, въ контактъ съ младотурцитѣ за всѣка евентуалностъ.

³⁾ Дипломатически документи и пр., с. 19, № 38.

При все това руската дипломация много се стара да ни убеди, че въ наша полза е да свършимъ чрезъ арбитражъ пренията ни съ сърби и гърци.

Следъ несполуката на московската депеша на императора — апогея на усилията да ни се помогне — и като се почна „братоубийствената“, а въ действителностъ — „българоубийствената“ война, отношенията на руските официални сфери се изразиха въ следнитѣ прояви:

1) Бѣше имъ много тежко, гдето не ги послушахме и гдето не се яви нашиятъ министъръ-председателъ тукъ, имайки увѣреностъ, че всичко щѣше да се свърши въ наша полза; 2) бѣше имъ тежко за кръвопролитията, които станаха, и считаха насъ за начинатели и, следователно, главни виновници за нещастията, които сполетѣха България; 3) трудно имъ бѣше да ни помогнатъ, даже когато искахме посредничеството на Русия, защото нито сърби, нито гърци искаха да слушатъ вече съвети и представления, а румънитѣ бѣха вече лансирани въ своя походъ у насъ, „за да спасяватъ сърби и гърци“ отъ нашия разгромъ.

Едно чувство на досада къмъ насъ, за гдето изпуснахме блѣскавото положение и се съсипахме, като не послушахме руските съвети; друго чувство на още по-голяма досада и ядъ, че не можаха, при създаденитѣ нови обстоятелства, да ни помогнатъ — ето главната характеристика на сегашнитѣ отношения въобщо къмъ насъ.¹⁾

Горнитѣ редове увеличиха още повече безнадежността въ управляващитѣ ни кржгове. Следъ като се видѣ, че и предложението отъ Сазоновъ финансовъ бойкотъ на Турция удари о камъкъ, Силитѣ, за да бжде часъ по-скоро ликвидиранъ тоя неприятенъ за тѣхъ въпросъ, се обърнаха съ още по-настойчиви съвети къмъ България да се разбере направо съ Турция. За тая цель не бѣха изключени и заплашвания. Съ телеграма отъ 8/21 августъ Начовичъ съобщава:

„Италианскиятъ посланикъ дохожда нарочно въ хотелъ Пера Паласъ да ми съобщи, че отъ разговора си съ везира се убедилъ, че Портата се готвѣла да нападне и опустоши България, като се извини предъ Силитѣ, че не могла да задържи войскитѣ си. Той съветва настойчиво да се споразумѣемъ по-скоро съ Турция. На английския пъкъ управляващъ посолството везирътъ казалъ, че ако България откаже да се споразумѣе съ Турция, Портата щѣла да вземе съответни мѣрки.“²⁾

Пакъ Начовичъ на 10/23 с. м. телеграфира Генадиеву, че, при една среща, рускиятъ посланикъ Гирсъ му изказалъ убеждението си, какво съществува гольма опасностъ отъ нахлуване въ България на турскитѣ войски.

„Той мисли, завършва Начовичъ телеграмата си, че е добре да стоимъ въ сѣприкосновение съ Турция и да се стараемъ да се споразумѣемъ.“³⁾

Въ същата смисълъ бѣ съветвано сега правителството и отъ дипломатическитѣ представители въ София. Виждайки се, прочее, при това положение и изоставенъ отъ всички, Софийскиятъ кабинетъ — ако и да подържаше още, че въпросътъ за Тракия и Одринъ е международенъ, поради което едно прѣко споразумение съ Турция е извънъ установения редъ на нѣщата, — обсъждаше вече подобно споразумение.

^{1, 2, 3)} Дипломатически документи и пр., с. 23, № 47, с. 27, № 52, с. 32, № 64.

* * *

Къмъ срѣдата на августъ за българското правителство стана вече ясно, че никоя отъ Великитѣ сили нѣма да ангажира честолюбие то си за изпразването на Одринъ, както това направи на времето Австро-Унгария за напушането Шкодра отъ черногорцитѣ. Европа чисто и просто не желаше да упражни натискъ върху Турция.

Бавно угасна и Лондонската конференция. Не ставаше повече дума и за ревизия на Букурещкия договоръ. Австрийската дипломация, която първа взе инициативата за подобна ревизия, сжщо престана да се интересува отъ въпроса, мотивирайки това си решение не съ обстоятелството че Германия е на друго мнение, а — съ пасивното държане на Русия.

Обратътъ бѣ пълненъ. Това най-добре се характеризира отъ следнитѣ редове на младо-турския официозъ „Танинъ“ въ надвечерие то на непосредственитѣ преговори между България и Турция.

„Каква голѣма промѣна въ общественото мнение въ Европа отъ единъ месецъ насамъ, отъ какъ се настанихме въ Одринъ! Английскитъ пръвъ министъръ произнесе грѣмъ и проклятие. Съръ Едуардъ Грей заплаши. Руското правителство изглеждаше, че ще ни глѣгне съ парцалитѣ заедно. Даже румѣнскитъ кралъ изпрати на Султана знаменита телеграма и предизвика Великитѣ сили да упражнятъ влияние върху насъ. Следъ зрѣли обмисляния, Силитѣ ни направиха устно съобщение. Малко по малко действителността изпъкна, сръднитѣ преминаха и духоветѣ се укротиха. И въ настоящата минута, не само всички вестници на всички европейски държави оценяватъ мъчнотиитѣ, които сжществуватъ, за да могатъ да ни принудятъ да напустнемъ Одринъ, но и общественото мнение изобщо се е отказало да поддържа българитѣ. България не е вече галеното дете на Европа, каквото бѣше преди шестъ месеца. България днесъ, драговолно или противъ волята си, трѣбва да преклони глава предъ волята на отоманитѣ. И тя трѣбва да бърза, защото колкото повече се бави, толкова по-лошо ще бжде за нея.“

А къмъ какво се стремѣха сега турцитѣ, най-добре се вижда отъ долнитѣ редове помѣстени, пакъ по онова време, въ комитетския органъ „Тасфири-Евкяръ“ :

„Какво искаме отъ българитѣ — това е формулирано въ нотата на правителството отъ 6/19 юлий. Въ тая нота се говори за границата Марица — Одринъ. Въ нотата не се даватъ други подробности, но всѣки ще разбере, че границата трѣбва да се прокара по такъвъ начинъ, што въ военно отношение Одринъ да остане защитенъ. А това значи, че линията, като се почне отъ Марица, трѣбва да се изкачи доста нагоре надъ Одринъ и да продължи до старата българска граница. Ако българската граница се постави до самия Одринъ, не може да се говори за никаква безопасност на последния. Може да ни се възрази, че ние, още преди да бѣше падналъ Одринъ въ български ржце, отсѣпихме подобна граница на българитѣ. Да, това е вѣрно, но тогава обстоятелствата бѣха съвсемъ други: тогава Одринъ бѣ обсаденъ и осжденъ да падне въ чужди ржце. А сега Одринъ е въ наши ржце, и ние нѣма отъ кого да се боимъ, че ще ни го вземе.“

* * *

Следъ като изчерпи всички срѣдства и разбра, че прѣкото споразумение съ Високата порта нѣма да се избѣгне, нашето правителство, подъ растящата угроза на младотурцитѣ и все по-настойчивитѣ съвети на Великитѣ сили, натовари Генадиева да уведоми телеграфически великия везиръ, че България е готова за непосредствено разбирателство, както по въпроса за границата, „тъй и по други политически и икономически въпроси, които има да се уреждатъ въ интереса на дветѣ страни.“¹⁾

Тая постѣпка на Софийския кабинетъ се посрещна съ облекчение отъ всички дипломатически канцеларии. Начовичъ, който бѣ убеденъ партизанинъ и на идеята за едно искрено и на политическа база споразумение съ Турция, на 18/31 августъ телеграфира Генадиеву:

„Решението за прѣки преговори съ Портата произведе отраднo впечатление въ дипломатическото тѣло и високитѣ крѣгове. Всички съветватъ бързо пипане. Взети сж мѣрки за добъръ приемъ на делегатитѣ на границата, за това могатъ тозъ часъ да трѣгнатъ.“²⁾

Веднага следъ получаването на горната депеша, на 20 августъ (2 септемврий) Генадиевъ отправи следната телеграма до великия везиръ:

„Честъ имамъ да уведомя Ваше Височество, че българската делегация, натоварена да преговаря съ императорското турско правителство, се състои отъ генералъ Савовъ, Начовичъ и Андрей Тошевъ, пълномощенъ министъръ. Генералъ Савовъ и господинъ Тошевъ, придружени отъ военни и граждански съветници, ще заминатъ днесъ, вторникъ, и ще пристигнатъ въ Одринъ къмъ полунощъ. Моля Ваше Височество, да дадете заповѣдъ да могатъ да продължатъ пътя си за Цариградъ.“³⁾

Въ отговоръ на тая телеграма сжщия день везирътъ яви Генадиеву, че е дадена нуждната заповѣдъ да бжде улеснено пътуването на нашата делегация.

Безъ да получимъ подробни и строго опредѣлени инструкции по неблагоприятната мисия, съ която бѣхме натоварени, на 20 августъ (2 септемврий) съ специаленъ влакъ отпътувахме съ генералъ М. Савовъ за турската столица, гдето ни очакваше Начовичъ. Придружаваха ни: Рачо Косевъ, като технически съветникъ, полковникъ Попадоповъ и майоръ Николовъ, като военни съветници, Александъръ Грековъ, като секретаръ на делегацията и поручикъ Константиновъ, като адютантъ на генералъ Савовъ. На гарата бѣхме изпратени отъ министритѣ и нѣколцина лични приятели, дошли да ни пожелаятъ добъръ пътъ и „успѣхъ въ трудната работа.“

Влакътъ потегли при общо униние. Струваше ни се, че отиваме на погребение. Следъ доскорошното величие на България, виждайки се сега изпаднали въ безотрадното положение на хора онеправдани, унижени и отъ цѣлъ свѣтъ изоставени, нашата горестъ

^{1), 2)} Дипломатически документи и пр., с. 41, № 80, с. 43, № 84.

³⁾ Сѣ тамъ, с. 45, № 88.

нѣмаше предѣлъ. Обладани отъ такива чувства ние напустнахме софийската гара, гдето оставихме само посърнали и дълбоко угрижени физиономии . . . На царската спирка въ Подуене нашиятъ влакъ спрѣ за малко. Тамъ бѣха царьтъ и князетѣ Борисъ и Кирилъ. Най-напредъ Негово Величество разговаря нѣколко минути съ председателя на делегацията генералъ М. Савовъ, отъ когото по-късно узнахъ, че било станало дума за сключването и на единъ политически договоръ съ Турция. Следъ туй Негово Величество размѣни нѣкои думи и съ мене, изказвайки надежда за чась по-скорошното възстановяване на нормални, приятелски отношения съ съседната империя; науми ми и единъ по-раншенъ разговоръ по време на войната, когато си бѣхъ позволилъ да му изложя нуждата отъ едно незабавно споразумение съ Румъния, а следъ това и съ Турция. Сега, обаче, условията се бѣха вече промѣнили и то напълно въ наша вреда. България бѣ повалена, поради което и задачата ни несравнено по-тежка.

Надвечеръ на границата ни посрещнаха нѣколцина представители на Високата Порта и единъ турски генералъ-щабенъ офицеръ, аташиранъ къмъ генералъ Савовъ.

Въ Мустафа-паша, гдето единъ почетенъ караулъ отдаде честь на генералъ Савовъ, трѣбваше да слѣземъ отъ българския влакъ, за да минемъ пешъ съ фенери разрушената частъ отъ желѣзопътната линия. Отъ тукъ, съ изпратения ни отъ Цариградъ специаленъ вагонъ, потеглихме за Одринъ.

Потънали въ мрачни мисли и съ свити сърдца минавахме ние презъ сжщитѣ ония мѣста, които доскоро бѣха свидетели на блѣскавитѣ български победи и на паническото бѣгство на разбититѣ турски войски. А сега? — Сега жщцото това Тракийско поле, тѣй обилно напоено отъ скжпата кръвь на нашитѣ героимжченици, бѣ безмълвенъ свидетель на нашето унижение.

Трѣбва, обаче, да подчертаемъ, че презъ тия мжчни за насъ минути, придружаващитѣ ни турски чиновници се отнасяха съ чувство на особена деликатностъ. Въ Одринъ делегацията бѣ поздравена отъ представители на валията и на градския съветъ.

При пристигането ни на Цариградската гара на 21 августъ (3 септемврий) — пакъ почетенъ караулъ. При това делегацията тукъ бѣ приветствувана отъ главния директоръ на политическия отдѣлъ при министерството на външнитѣ работи, Салихъ бей, отъ драгоманина при везирството и отъ главния директоръ на полицията — отъ името на великия везиръ и на правителството. Отведени бѣхме въ хотелъ Крьокеръ въ Пера, гдето и се настанихме. До вечерьта Начовичъ има любезностьта да ни разпише въ двореца.

* * *

На утрото — 22 августъ (4 септемврий) — специаленъ султански мушъ ни взе отъ дебаркадерата на Долма Бахче, за да ни отведе въ Ени-кьой, гдето посетихме великия везиръ — принцъ Саидъ Халимъ въ великолепната му лѣтна резиденция край Босфора. Баснословенъ разкошъ! Тукъ окото неволно се спира на инкрустиранитѣ съ седефъ и злато врати, на грамаднитѣ худо-

жествено изработени картини, една отъ които изобразяваше въ естествена голѣмина бащата на везира — принцъ Салимъ на ловъ за соколи; на прекраснитѣ голѣми вази, подарени на сѣщия отъ Наполеонъ III; на безбройнитѣ единъ отъ другъ по-хубави персийски килими; на множеството извънмѣрно красиви голѣми и малки статуи — дѣло на прочути италиянски и френски майстори; на разнообразнитѣ фаянси и на много други украшения, които изобилствуваха въ туй феерично ориенталско жилище, чиято фасада, съ двата си мраморни лѣва отъ страна на парадната и стълба, се отразяваше въ синкавитѣ бързотечни води на Босфора. Вредъ сновѣха грамадни, черни като вжгленъ арапи въ национална носия. Това бѣ многочислената прислуга на гордия Садразамъ.

Най-напредъ принцъ Саидъ Халимъ прие само насъ тримата делегати. Разговорътъ се водѣ главно отъ генералъ Савовъ, като пръвъ делегатъ. Начовичъ, съ вѣчна усмивка на лице, не пропускаше случая да изтъкне нуждата отъ интимно приятелство между двата народа, и съ удоволствие да подчертае, че най-после, слава Богу, тая нужда се разбрала и се тръгнало по спасителния пѣть. Великиятъ везиръ, ако и любезенъ, се държеше резервирано, влагайки въ говора си известенъ тонъ на надменностъ. Изказа между друго надежда за бързо и успѣшно привършване на възложената ни мисия и съ явна тенденция подхвърли, че къмъ Дедеагачъ сме могли да добиемъ единъ коридоръ за търговско-стопанскитѣ ни потребности . . .

Тия думи на Саидъ Халимъ издаваха вече решението на Високата Порта да заграби, ако има и най-малка възможностъ — частъ отъ територията и по дѣсния брѣгъ на Марица, въпрѣки официалната си декларация до Силитѣ, че претенциитѣ ѝ не се простиратъ отвъдъ тая рѣка.

Следъ като приключихме разговора си, генералъ Савовъ представи на везира придружаващитѣ ни техници и военни съветници. Поднесоха ни кафе, и пакъ по Босфора — съ султанския мушъ, се върнахме въ града.

Подиръ обѣдъ сѣщия день посетихме най-напредъ доайена на дипломатическото тѣло — австро-унгарския посланикъ маркизъ Палавичини, а следъ него германския посланикъ — баронъ де Вангенхаймъ, руския — Гирсъ, както и управляващия английското посолство. Френския посланикъ Бомпаръ и италиянския маркизъ Гарони не намѣрихме дома имъ. Особено любезенъ бѣ маркизъ Палавичини. Любезенъ, но въздържанъ бѣ и баронъ де Вангенхаймъ.

Нека отбележа, че, съгласно нашитѣ инструкции, по всички въпроси интересуващи България, трѣбваше да се отнасяме до съдействието главно на австро-унгарския и германския посланици, а най-вече — до първия, който, по всичко личеше, имаше по-специални и по-широки наставления отъ Виена *да ни помага*. Това впрочемъ, потвърдиха съ телеграмитѣ си до министъръ Геннадиевъ и нашитѣ представители въ Виена, Берлинъ и Римъ. Колкото до баронъ де Вангенхаймъ, нему било поръчано да подкрепя въ случая австро-унгарския си колега.

Моето впечатление, обаче, бѣ, че, както маркизъ Палавичини, тѣй и баронъ де Вангенхаймъ гледаха, колкото е възможно повече да услужатъ сега на турцитѣ. Давайки съвети на Високата Порта да бѣде отгъпчива въ преговоритѣ си съ насъ, тѣхната интимна мисль бѣ да видятъ Турция и България въ водитѣ на Тройния съюзъ. Съ тая цель, чрезъ самитѣ турци, намъ се откриваха примамливи перспективи. И настина, съ телеграма до генералъ Савовъ отъ 22 августъ (4 септемврий) Генадиевъ между друго му съобщаваше:

„Шукри паша¹⁾ мисли, че преговоритѣ трѣбва да се свършатъ въ една недѣля и да се приключатъ съ съюзъ за двайсетъ години, което ще даде възможность на Турция да вземе островитѣ, а ние да вземемъ сушата, сега въ гръцки рѣце.“²⁾

* * *

На 22 августъ (4 септемврий) посетихме надвечерь и Негово Блаженство Екзарха въ Орта-къой. Макаръ преживѣнитѣ морални терзания да бѣха оставили известенъ отпечатъкъ върху старческото му лице, той бѣ бодъръ, съ ясно бистъръ погледъ, който пламваше при всѣко вжтрешно вълнение.

„Величието на България, повтаряше той, се провали съ почването още на междусъюзническата безразсѣдна война. Каквото и да се говори сега, въ голѣма степенъ отговорността за туй всенародно бедствие пада и върху нашитѣ управници. При повече прозорливостъ и енергия, тѣ можеха да предотвратятъ злото. Тѣ, обаче, не взеха на време нуждитѣ мѣрки, за да се посмекчи непримиримостъта на негърпеливитѣ у насъ, и да се отнеме възможността на крайнитѣ патриоти да отидатъ тѣй далечъ.“

И следъ кратка пауза Екзархътъ съ неизразима тѣга добави:

„Докато презъ първата война мнозина европейци, кореспонденти и др. идваха при менъ да ми искатъ входни билети за очакванитѣ въ св. София тържества, въ момента, когато гърмежитѣ на българскитѣ топове откъмъ Деркосъ се чуваха въ Цариградъ, сега, окулвани и засрамени, трѣбва да се приеми отъ свѣта...“

На следния день — 23 августъ (5 септемврий) Негово Блаженство ни върна визитата. На дълго разговаряхме пакъ за миналото. Засегнатъ бѣ, разбира се, въпросътъ и по предстоящитѣ преговори. Като тънъкъ познавачъ на турцитѣ, Негово Блаженство ни даде твърде ценни съвети. И пакъ повтаряше, че изпитвалъ ужасни душевни мъжи за постигналото народа ни нещастие. Впрочемъ тия мъжи се виждаха по внушителната фигура на дѣда Иосифа. Работилъ въ продължение на десетилѣтия за националното и културно издигане на нашия народъ и заемалъ едно изключително положение въ турската столица, гдето се ползуваше не само съ всеобщо уважение, но и съ неоспоримъ авторитетъ, както въ срѣдата на дипломатическото тѣло, тѣй и въ самитѣ висши правителствени и дворцови кръгове, сега той гледаше да рухва

¹⁾ Свобденъ пленникъ по онова време въ България.

²⁾ Дипломатически документи и пр., с. 46, № 90.

дѣлото, на което съ безподобно себеотрицание бѣ посветилъ цѣлия си животъ.

Той порица вѣроломствата на нашитѣ съюзници. Характеризирайки специално гърцитѣ, Негово Блаженство каза, че тѣхъ ги занимавали главно три нѣща: *егоизъмъ, пари и еленизмъ*. Не се изрази ласкаво и за *официална* Русия, която не разбрала истинското положение на нѣщата, съ огледъ на собственитѣ свои интереси. Все пакъ погледитѣ на нашия народъ трѣбвало да си останатъ обърнати къмъ неговата освободителка.

Съ не по-малко огорчение говори и противъ ония, които повече отъ слабохарактерностъ, нежели отъ отчаяние, искали сега да дирятъ спасение въ унията, която *развращавала и изгаряла съвѣстѣта*.

Преди да се раздѣлимъ, Негово Блаженство ни посъветва да се постареемъ да се разберемъ съ младотурцитѣ, като ни препоръча, обаче, да бждемъ внимателни и да имаме предъ видъ тѣхното коварство и желанието имъ, покрай друго, да правятъ въ случая и партийна политика.

Като е дума за Негово Блаженство, ще си позволя мимоходомъ да приведа тукъ и казаното по неговъ адресъ отъ видния английски публицистъ Стедъ.

„Единствениятъ българинъ, притежаващъ истински погледъ на държавникъ, бѣ уважаемиятъ Екзархъ Йосифъ, шефъ на Българската църква, който повече отъ своитѣ съотечественици имаше причини да се оплаква отъ съдбата. Осъществяването на българскитѣ блѣнове за народно обединение презъ първата балканска война, се дължеше главно на неговото 40 годишно търпеливо усилие. Неговото дѣло бѣ унищожено въ една нощъ, и при все това ни една дума на обвинение противъ гърци, сърби или дори румъни не излѣзе отъ устата му.

„Само заслуженото наказание на престъпницитѣ, които действително сж отговорни за народното бедствие“ — казваше той — „ще може да накара нашия народъ да разбере, че, колкото и износно да може да изглежда вѣроломството, то е порицаемо; моето намѣрение е да посвета годинитѣ, що ми оставатъ да живѣя, за демаскиране и наказване на виновницитѣ, колкото и високо да сж тѣ.“¹⁾

Следъ обѣдъ на 23 августъ (5 септемврий) посетихме турскитѣ министри и други високи сановници въ Стамбулъ. Презъ следващитѣ два деня отново споходихме посланицитѣ на Русия, Австро-Унгария, Германия и Франция. Отъ тѣхъ разбрахме, че поддръжката, що очаквахме, ще се изрази само въ даването на турцитѣ съвети на умѣреностъ и че, следователно, при разрешаването на спора ни съ Турция, ще трѣбва да правимъ жертви, безъ да можемъ да разчитаме на чужда помощъ.

Явно бѣ, че главниятъ въпросъ между насъ и турцитѣ, а именно въпросътъ за границата, е предрешенъ отъ Високата Порта въ съгласие съ посланицитѣ. Писмениятъ докладъ отъ разговора ми съ баронъ де Вангенхаймъ завършваше съ следнитѣ думи:

... Впечатлението ми отъ всичко това е, че германскиятъ посланикъ ще подържа турцитѣ по въпроса за Лозенградъ. Що се отнася до претен-

¹⁾ Henry Wickham Steed — Mes souvenirs, 1892—1914, Plon, Paris, с. 336.

динтѣ имъ върху дѣсния брѣгъ на Марица, вѣрвамъ тия претенции умишлено да се подчертаватъ и преувеличаватъ отъ него и Палавичини, за да могатъ по тоя начинъ да увеличатъ цената на своитѣ заслуги къмъ насъ, като се каже, че, благодарение на тѣхното застъпничество, турцитѣ сж се показали отстъпчиви откъмъ тая страна.“

* * *

Поради байрама, който трая нѣколко деня, едва на 26 августъ (8 септември) Великиятъ везиръ откри въ Високата Порта „мирната конференция“ съ кратка речъ, въ която се изказваха „благопожелания и надежди за бързото и успѣшно постигане на резултати еднакво полезни за дветѣ страни“.

Въ сжщата смисль отговори и генералъ Савовъ, изказвайки при това благопожелания за участието на Султана и преуспѣването на Отоманската империя.

Делегатитѣ отъ турска страна бѣха: Талаатъ бей — министръ на вътрешнитѣ работи, Махмудъ паша — министръ на морската, и Халилъ бей — председател на държавния съветъ.

Следъ като Великиятъ везиръ се оттегли, за председател на конференцията бѣ предложенъ отъ наша страна и избранъ Талаатъ бей. Щомъ зае своето мѣсто, последниятъ се обърна къмъ насъ съ покана да формулираме нашитѣ предложения. Отговорихме, че очакваме турската делегация да ни направи своитѣ, тъй като ние сме поканенитѣ въ Цариградъ. Съгласиха се, и накжсо Махмудъ паша ни каза: „Каквото сме завзели, наше е,“ а Талаатъ добави: „Нищо отъ джеба си не давате; ще ни отстъпите Одринъ като доказателство за добрата си воля.“

Кратко и ясно.

Очевидно, сждбата на Одринъ и Лозенградъ бѣ решена. На всѣка цена турцитѣ искаха да задържатъ тия два града. По останалото можеше да става *пазарлъкъ*.

Засѣгайки въпроса за границата, турскитѣ делегати споменаха и за правата на мюсюлманското население въ новитѣ земи. Помолихме ги да представятъ исканията си писмено.

Взе се решение следъ туй иднитѣ заседания да не носятъ официаленъ характеръ, до като се споразумѣемъ по всички важни въпроси.

Първитѣ наши впечатления бѣха отъ най-лошитѣ. Явно бѣ, че не на мирна конференция сме се събрали, а се намираме въ една срѣда на изнудвачи, за които въпроситѣ, що ни интересуваха, бѣха предрешени.

Въ сжщото време, по нареждане на младотурския комитетъ, Султанътъ прие Одринския мюфтия — който бѣ дошелъ нарочно да му благодари за даденитѣ отъ него две хиляди лири въ полза на одринскитѣ бедни — и, между друго, тенденциозно му каза, че ималъ присърдце сждбата на Одринъ и че превземането на този градъ отъ българитѣ го било много трогнало и накарало „да плаче нѣколко деня“, безъ да вземе никаква храна. Накрай халифътъ, чрезъ поменатия мюфтия, препоръча на населението да се не безпокои, защото Одринъ щѣлъ да остане и занаяредъ подъ скиптра на отоманитѣ.

Младотурските органи от своя страна, пакъ по поръка, пледиреха да се даде автономия на западна Тракия, а самъ Енверъ бей пълнѣше западнитѣ вестници съ заплашителни изявления противъ България.

Главниятъ мотивъ, който караше бавнитѣ иначе турци да бързатъ съ сключване на мира, бѣ належащата имъ нужда отъ пари. А тѣ знаеха, че безъ миръ нѣма заемъ.

* * *

Следъ първото ни заседание последователно ни посетиха въ хотела френскиятъ, рускиятъ, австрийскиятъ и италиянскиятъ посланици. И четирмата настоятелно ни съветваха да гледаме въ най-непродължително време да се спогодимъ съ Портата, безъ да се показваме непримирими по ония точки, на които тя била решена да настоява до край. А тия точки бѣха главно Одринъ и Лозенградъ — „необходими за Турция крепости“, по думитѣ на посланицитѣ. Допущайки, че можемъ да спасимъ евентуално Софлу, Димотика, Ортакой и Мустафа паша, тѣ ни обещаха своята подкрепа въ кръга на възможното.

По наша молба Гирсъ ни даде дума, че ще се застъпи за освободението на нашитѣ пленици: 12 офицери, 2-ма офицерски кандидати, 61 подофицери и 591 войника — заловени отъ турцитѣ при реокупацията на Тракия.

Френскиятъ посланикъ Бонпаръ, отъ своя страна, за утеха ни препоръча да сме се помирили съ сѣдбата си.

При второто ни неофициално свиждане на 27 августъ (9 септемврий) въ хотелъ Токаглиянъ, турскитѣ делегати поставиха въпроса за окупиранитѣ отъ насъ Егейски области въ пълна зависимостъ отъ разрешението на въпроса за новата граница, правото на мюсюлманитѣ въ България и пр. Подчертаха особено значението, което сключването на единъ политически съюзъ могло да има за благоприятния изходъ отъ трудното ни положение.

Сѣщия день великиятъ везиръ писмено ни съобщи, че въ състава на турската делегация, като цивилни съветници влизатъ: Салихъ бей — главенъ директоръ на политическитѣ дѣла, Херантъ бей — юрисконсултъ при Високата Порта и Едхемъ бей — директоръ на кабинета на министра на външнитѣ работи, а като военни съветници: полковникъ Джемалъ бей — воененъ губернаторъ на Цариградъ и майоръ Исмаилъ бей.

По сѣщия поводъ и нашата делегация бѣ попълнена съ Живко Добревъ и Миланъ Поповъ — по-раншни драгомани при Цариградската ни легация.

Решени, при водене мирнитѣ преговори, да използватъ въпроса за Егейскитѣ области, младотурцитѣ усърдно го раздухваха. По тѣхно внушение Гюмюрджинско бѣ прокламирано въ република, съ временно правителство на чело. Оповестявайки туй събитие, турската преса побърза да съобщи, че многобройна депутация отъ първенци изъ тая провинция била начарана отъ населението да ходатайствува предъ Високата Порта и предъ Великитѣ сили да бжде призната тая република. И, наистина, тая де-

путация, предвождана от единъ улема, бѣше вече въ Цариградъ. Ратувайки, съ заучени фрази, за автономията на Тракия, тя заявяваше на лѣво и на дѣсно, че временното правителство въ Гюмюрджина било решено и съ оржие да се противопостави на България, ако последната би се опитала да заеме тая област.

Посланицитѣ, обаче, не посрещнаха благосклонно подадения имъ отъ делегацията мемоаръ.

Сега отъ Одринъ пристигна „националниятъ герой“ и пламенниятъ апостолъ на пантурския шовинизъмъ, Энверъ бей, за да вземе участие въ съвещанията на турскитѣ министри. Самонадѣянъ и готовъ на всички авантюри, тоя екзалтиранъ младежъ при първата среща още недвусмислено ни даде да разберемъ, че, ако не приемемъ турскитѣ условия, той не би се поколебалъ съ войскитѣ си да мине и старата турско-българска граница. И това, което бѣ особено важно въ случая, то е, че всички военни мислѣха като Энвера. Що се касае до турскитѣ делегати, най-нахалниятъ отъ тѣхъ бѣше председателятъ на Сената, Халилъ бей — колкото шишкавъ, толкова и нервенъ и злобенъ фанатикъ. „Изгубихте Силистра и Македония, гледайте да не изтървете и всичко останало“ — казваше той, докато Начовичъ не преставаше да говори за приятелство: „Ей тѣй, колѣно до колѣно“ — повтаряше той съ ангажираща усмивка.

Талаатъ бей сравнително бѣ по-въздържанъ и винаги учтивъ.

* * *

За още по-голѣмо улеснение на турската делегация, турски въоръжени части напредваха въ Кърджалийско и Родопитѣ въобще, и Западна Тракия се пълнѣше съ въоръжени шайки образувани отъ преоблѣчени турски войници, освободени пленници и гърци. На нашитѣ многократни постъпки предъ Портата да спре нашествие на тия неканени гости, отговаряше ни се уклончиво, или съ нелепи, загадъчни обяснения, навѣзващи още по-голѣми опасения. Туй бѣ най-ефикасното сръдство да се упражни натискъ върху българското правителство да побърза съ подписването на мирния договоръ — тѣй както си го бѣха приготвили турцитѣ — и да влѣзе въ преговори за сключване на единъ таенъ политически съюзъ, каквѣто горещо се желаше отъ комитета „Обединение и Напредкъ“. Впрочемъ, това почти открито ни се заявяваше вече. Ето защо, въ отговоръ на нашитѣ съобщения, на 29 августъ (11 септ.) министъръ Геннадиевъ телеграфира на генералъ Савовъ:

„ . . . Ако мислите, че турцитѣ сж неотстъпчиви, защото не сме окончателно решени да третираме съюзъ съ тѣхъ, правителството ви опълноначава да заявите, че България е готова сега да го сключи, стига това да може да ни обезпечи между другитѣ изгоди и по-голѣми въ опредѣляне на границата. Правителството съзнава трудноститѣ и опасноститѣ на положението, но то иска да изчерпи всички сръдства преди да направи последнитѣ жертви. Не за своитѣ отговорности и спокойствие мисли то, а за интереситѣ на България. За България и предпазването ѝ отъ нови бедствия ние сме готови да понесемъ всички отговорности, щомъ видимъ че нѣма другъ изходъ.“¹⁾

¹⁾ Политически документи и др., с. 48, № 95.

Въ сѣщото време турцитѣ започнаха да проявяватъ една нервозностъ, която не предвещаваше нищо добро. Особено нетърпеливи бѣха военнитѣ, начело съ Енверъ бей, готовъ на нови, още по-страшни за насъ авантюри. Изкушението да потегли съ войскитѣ си къмъ Южна България, за него бѣ много голѣмо. Ето защо трѣбваше да се бърза. Ала турската делегация все повече и повече настояваше на политическия сѣюзъ, като даваше ясно да се разбере, че безъ него едаа ли мирниятъ договоръ ще бжде подписанъ. Отъ часъ на часъ опасността ставаше по-голѣма. Осведоменъ за това, на 29 августъ (11 септемврий), Генадиевъ повторно телеграфира на генералъ Савова:

„Понеже сте дошли до убеждението, че Портата нѣма да отстъпи Одринъ и Лозенградъ, върху тия два пункта ще настоявате до колкото можете и после ще отстъпите. Старайте се отъ останалата частъ да откъснете: на дѣсния брѣгъ на Марица, ако границата не е възможно да бжде рѣката, поне да имаме единъ проходъ по долината на Марица, за да построимъ желѣзница до крайния нашъ пунктъ на линията Дедеагачъ; къмъ Черно море — старайте се поне българскитѣ мѣстности около Малко-Търново да останатъ въ наши рѣце.

Предвидъ на застрашителното положение и на необходимостта да свършимъ бързо, не ви указваме никакви минимални граници и ви упълномощаваме да подпишете съглашение съ колкото можете да откъснете отъ турскитѣ искания. При тия условия недейте протака преговоритѣ, а свършете по възможностъ по-скоро, за да може да окупираме Егейскитѣ провинции бързо и безъ инциденти.

За съглашение политическо и търговско изявете готовностъ да преговаряте незабавно. Но искайте съглашението относително границата да се подпише отдѣлно още сега и да се изпълни незабавно, а въ това време преговоритѣ по всички сѣществуващи или новозникнали въпроси да се продължатъ.“¹⁾

Въ тия мѣчни за насъ минути, всѣки може да си представи, съ каква признателностъ посрѣщяхме ние всѣко чувство на симпатия къмъ насъ. Такъвъ единъ приятель намѣрихъ сега азъ въ Цариградъ въ лицето на Léon Lamouche, съ когото се познавахъ отъ Македония, гдето бѣ членъ на френската военна мисия въ Съръ по прилагане на прословутитѣ Мюрцщегски реформи. Възмутенъ отъ държането на европейскитѣ канцеларии, той ми каза, че щѣлъ да се постараетъ да въздействува на Джемалъ бей, щото турскитѣ делегати да бждатъ по-кулантни.

Посети ме и Стефанакъ бей Кръстевичъ, когото сѣщо познавахъ отъ Македония. Следъ възстанието той бѣ назначенъ за мювинъ на битолския валия Хазимъ бей. Съ гърцитѣ — грѣкъ, предъ мене той винаги се продаваше за българинъ, макаръ да не говорѣше ни дума на нашия езикъ. Дошелъ бѣ сега да ни съветва да бързаме съ подписването на мирния договоръ и да държимъ главно съ Талаата, който билъ *всичко*. Останалитѣ му държали исо.

Не пропусна случая Стефанакъ да ми говори и за своитѣ патриотически чувства; за радостта си при приближаване на бъл-

¹⁾ Дипломатически документи и пр., с. 50 № 98.

гарскитѣ войски къмъ Цариградъ и пр. На мнение бѣ да сме работѣли за автономията на Македония. Следъ туй отново наблегна на необходимостта да сме побързали да свършимъ съ турцитѣ, защото, като „mauvais locataires“, тѣ били въ състояние да се настанятъ окончателно въ Гюмюрджина и да не излѣзатъ отъ тамъ вече.

Не се съмнявахъ, че визитата на тоя загубенъ българинъ — синь на нѣкогашния генералъ-губернаторъ на Източна Румелия Гавраилъ Кръстевичъ отъ Котелъ — бѣ по внушение на турцитѣ.

* * *

На 31 августъ (13 септемврий) се състоя второто официално заседание на конференцията. Сега ние изложихме нашето становище, съгласно горещитираната телеграма на правителството отъ 29 августъ (11 септемврий). Турцитѣ, обаче, не искаха да слушатъ. И при най-малкото отъ наша страна настояване за добиване на една по-справедлива, по-естествена граница, Халилъ бей подскачаше като на пружини и заговаряше за „българскитѣ звѣрства“. Тѣй, съ изгъкването на единъ толкозъ несъстоятеленъ аргументъ — понеже, ако имаше извършени звѣрства, тѣ бѣха извършени предимно отъ турския башибозукъ, — делегатитѣ на Високата Порта искаха да ни наложатъ предначертаната вече отъ тѣхъ граница.

Виждайки Одринъ и Лозенградъ изгубени, ние предложихме да се вземе за база въ краенъ случай циркулярната нота на Портата отъ 6/19 юлий, но и тукъ срещнахме най-голѣмо противодействие.

При това настроение на противната страна въпросътъ се отложи за идното заседание.

За да се поотвори малко-много пжтъ къмъ разбирателство, решихме азъ насаме да видя Талаата и Джемала. Преди вечеря на 1/14 септемврий посетихъ първия — като най-важенъ отъ всички — и на дълго го увещавахъ, въ името на бждещитѣ ни добросъседски и приятелски отношения и интереси, Портата да се покаже по-отстъпчива досежно граничния въпросъ. Настоятелно го молихъ при това да не ни се създаватъ мжнотии и въ Източна Тракия.

Като ме изслуша, Талаатъ почна да ме увѣрва, че отъ край време симпатизиралъ на нашето племе, че ималъ особена слабостъ къмъ македонскитѣ революционери, отъ които младотурцитѣ доста много поучили въ борбата си противъ режима на Абдулъ Хамида, и че неговото желание било да се постигне часъ по-скоро едно, по възможностъ, „по-тѣсно сближение между Турция и България“. Преди всичко, обаче, трѣбвало бързо да се очисти пжтя къмъ пълно разбирателство по висещитѣ въпроси. Въ момента намъ се налагала „голѣма предпазливостъ“, защото сме били окръжени само отъ неприятели. Лично той искалъ да бжде по-отстъпчивъ къмъ насъ, но трѣбвало да държи смѣтка за настроението на своитѣ другари, особено на военнитѣ, между които ималъ и врагове. А числото на тия врагове могло да се увеличи, благодарение на интригитѣ на гърцитѣ и на нѣкои отъ Великитѣ сили. И следъ кратко мълчание добави, че не само Атина, но и правителствата на голѣми нѣкои държави—безъ да ги наименува — насърдавали

Портата да задържи освенъ Източна, още и Западна Тракия. Той, обаче, вървалъ, че край него и останалитѣ му другари нѣмало да се подадатъ на тая „игра“. Повтори, че трѣбвало сериозно да се помисли за политическия съюзъ. Желателно било по този въпросъ генералъ Савовъ да размѣнѣлъ мисли съ великия везиръ. Останалитѣ членове на кабинета „за сега“ нѣмало да бждатъ посветени въ тая работа.

Преди да си приключимъ разговора, за лишень пжтъ помолихъ Талаата да бждатъ по-умѣрени досежно границата, на което той отсѣчено отговори, че за отстъпването намъ Лозенградъ не могло и дума да става, защото безъ този пунктъ Одринъ губѣлъ всѣко значение като крепостъ. По сжщитѣ съображения военнитѣ, особено Изетъ паша и Енверъ бей, извънмѣрно настоявали и за Димотика и Мустафа паша да останатъ въ Турция. Той, обаче, щѣлъ да направи зависящето отъ него да получимъ, ако не двата, поне единия отъ тия градове.

Така ми говори Талаатъ, когато въ сжщностъ, всичко почти зависѣше отъ него, защото той бѣ най-силната и най-важната личностъ въ комитета „Обединение и Напредѣкъ.“ Подъ спокойната нагледъ външностъ на тоя широкоплещестъ, снаженъ и слабокултуренъ човѣкъ—въ жилитѣ на когото течеше и циганска кръвъ—се криеше желѣзната воля на единъ хладнокръвенъ и неустрашимъ революционеръ, съ силно прононсирана склонностъ къмъ тайнствена дейностъ. По жестокостъ него надминаваше отъ другаритѣ му само несравнено по-интелегентниятъ и любезниятъ иначе Джемалъ бей, когото видѣхъ сжщата вечеръ. И той като Талаата, ми говори приблизително въ сжщата смисълъ, съ тая разлика, че бѣ още по-настойчивъ досежно идеята за политическия съюзъ. Споредъ твърденията му, въ надвечерието на междусъюзническата война, Сърби и Гърци предложили такъвъ съюзъ на Турция, съ голѣми облаги за последната, ала тя не се съгласила, защото предпочитала да си запази пълната свобода на действие, съ огледъ на едно по-интимно сближение рано-късно съ България.

Въ връзка съ туй, Джемалъ тенденциозно изказа съжалението си, че Солунъ, гдето билъ прекаралъ цѣли единадесетъ години, останалъ въ гръцки ржце, когато по право трѣбвало да бжде нашъ. Досежно земитѣ, обаче, източно отъ Марица имало *des questions de fait*, за които трѣбвало сега да се държи смѣтка. Положението се измѣнило.

Минавайки после по-специално пакъ на темата за политическия съюзъ съ България, той край другитѣ аргументи, додаде, че туй се налагало като срѣдство за съвмѣстна борба срещу надигация се елинизъмъ, еднакво опасенъ за турци и българи.

На сбогуване ми каза „повѣрително“, че сме могли да добиемъ Ортакойъ, Мустафа-паша и Малко-Търново, но за Лозенградъ и Димотика не могло да се приказва.

Въ чутото отъ тия двама младо-турски корифеи — които имаха огромно влияние въ своитѣ кръгове — азъ долавяхъ отражението и на ония внушения, които имъ се правѣха главно отъ Виена, за да се видимъ заставени, срещу известни отстъпки въ Западна

Тракия и оттеглянето на турските войскове части отъ Източна Тракия, да влѣземъ съ Портата въ преговори за сключване на единъ политически съюзъ подъ закрилата на Германия и Австро-Унгария.

* * *

Ежедневно почти посещавахме и посланицитѣ на Великитѣ сили. Покрай платоническото съчувствие, що ни се изказваше, съ особена настойчивость бѣхме съветвани да бързаме съ сключването на мира. Не оставало освенъ България да се помири съ сегашната си съдба при очакване на по-добри дни. Особено тѣсенъ контактъ съ нашата делегация се стараше да поддържа австро-унгарскиятъ посланикъ маркизъ Палавичини. Естествено, туй бѣ по инструкции отъ Виена и въ съгласие съ нашето правителство. На 2/15 септемврий Генадиевъ телеграфира на генералъ Савова:

„По съглашенията съ Турция и разговоритѣ съ Талаатъ и Джемалъ можете да говорите откровенно само съ Палавичини, и абсолютно съ никой другъ посланикъ. Бждете предпазливи и извънредно тайни. Това за ржководство на всички делегати.“¹⁾

Тоя день, въ 3 часа подиръ обѣдъ стана третото официално заседание на конференцията. На дневенъ редъ бѣ пакъ въпросътъ за границата. Генералъ Савовъ отлично аргументира нашата теза отъ военно гледище. Безъ да обръща, обаче, внимание на съображенията му, Махмудъ паша въ най-категорична форма ни заяви, че граничната линия трѣбвало да почва отъ устието на р. Резовска, южно отъ манастира Св. Иванъ на Черно море, да продължи нагоре по течението на тая рѣка южно отъ Малко-Търново — Тарламахала, да извие на северо-западъ къмъ старата граница, да върви по последната до Дервишка могила, да завие следъ туй въ южна посока къмъ една точка между селата Турско и Българско Левке, да продължи все по-южна посока между Мустафа-паша и с. Черменъ, да завие западно къмъ Курткъой, после на югъ въ посока на селата: Яйладжикъ — Гьолджукъ — Кайнакликъой, — Хаджи Али — Башъ Клисе и Мандра на Марица.

Следъ дълги прения принудени бѣхме да се простимъ съ Лозенградъ, като приехме окончателно участъка манастиря Свети Иованъ — Черменъ.

На конецъ остана да изгубимъ и Мустафа паша. Що се отнасяше до Димотика недвусмислено ни се заяви, че трѣбва да се откажемъ и отъ този градъ.

Помолихме този въпросъ да се отложи за идното заседание, за да ни се даде възможность да докладваме на правителството ни и да получимъ нужнитѣ инструкции и за участъка Черменъ — Мандра.

Преди да се дигне заседанието Халилъ бей повдигна въпроса за правата на турскитѣ малцинства въ България.

По желанието на турската делегация тия права трѣбваше да се изложатъ въ нѣколко конвенции, съставляващи нераздѣлна

¹⁾ Дипломатически документи и пр., с. 52, № 110.

частъ отъ договора, а именно: конвенция за мюфтиитѣ, поданството, собствеността, вакъфитѣ и държавнитѣ имоти.

Тия права и привилегии бѣха тѣй прѣкомѣрни, че и най-вѣротърпимата държава не можеше ги допустна. Конвенцията за мюфтиитѣ, напр. предвиждаше уредбата въ царството на нѣщо като турска патриаршия съ правата и привилегиитѣ на грѣцката въ Цариградъ. Ни повече ни по-малко главното мюфтийство трѣбваше да представлява единъ видъ турско министерство на просвѣтата и вѣроизповѣданието въ България.

Все тѣй несъвмѣстими съ принципа на суверенитета бѣха и правата, на които турцитѣ претендираха по отношение на собствеността, вакъфитѣ и пр.

Що се касае специално до отстъпенитѣ територии, отъ тѣхъ въ действителностъ се създаваше една автономна областъ съ българска администрация, но зависима отъ Цариградъ.

Докладвайки телеграфически сжщия день горното на правителството, генералъ Савовъ сжщевременно му обрѣщаше вниманието върху необходимостта да се въздържаме отъ всѣко движение въ Кърджалийско, и да се взематъ най-енергични мѣрки да не минаватъ чети въ ония покрайнини, защото, при сжществуващото враждебно настроение въ турската армия, и най-малкото неблагоприятие можеше да ни вѣвлѣче въ нова война.

Въ ответната си телеграма отъ 3/16 септемврий министрър Геннадиевъ, следъ като изтъква, че за България е важно да има удобно желѣзопѣтно съобщение за Дедеагачъ, поради което е необходимо пѣтътъ отъ Черменъ до Комарлии (на Арда) и долината на р. Къзълъ-дели съ Димотика да бждатъ въ наши рѣце, добавя:

„Ако всички ваши усилия да добиете отстъпването на Димотика останатъ безуспѣшни, следъ като се убедите, че сте изчерпали всички срдства, подпишете съглашение, каквото можете да издействувате, но недейте вече отлага, защото могатъ да възникнатъ усложнения пълни съ опасности. . . .

Обяснете, че необходимостта да сключимъ тѣсно приятелство—до формаленъ съюзъ съ Турция—налага да се дадатъ за предъ общественото мнение мотиви за това и гаранции за трайността му.

Инструкциитѣ досежно политическото съглашение оставатъ въ сила и вие можете да говорите по него съ великия везиръ.“¹⁾

* * *

На 3/16 септемврий посетихъ маркизъ Палавичини въ Еникьой. Помолихъ го да внуши на великия везиръ да не се настоява на мжчноприемливи искания като тия досежно мюфтиитѣ, вакъфитѣ, собствеността и особено поданството. Каза ми, че, макаръ да било крайно негодно посланицитѣ да интервениратъ по въпроси като горнитѣ, той пакъ щѣлъ да се опита да направи потрѣбното въ наша полза. Добави, че не трѣбвало да забравяме, какво съ днешнитѣ турци не могло да се работи тѣй лесно, като съ ония отъ стария режимъ. Тѣ били хора съ голѣма самонадѣянность,

¹⁾ Касаеше се и до инструкциитѣ, които сж били дадени отъ правителството на генералъ Савовъ още при заминаването ни отъ София.

като всички революционери. Затова съ тяхъ трѣбвало да се пипа най-осторожно. Не трѣбвало да си правимъ тъй сжщо илюзии, че по всички тия въпроси можемъ намѣри сериозна подкрепа отъ Силитѣ. Отъ друга страна не заслужавало, па и опасно шѣло да бжде да скжсваме съ Турция, защото сме могли именно да ѝ дадемъ поводъ да задържи и Егейската област, перспектива, която много я съблазнявала. По-нататъкъ Палавичини съвѣтва да сме гледали да разчистваме пжтя за едно интимно сближение, противъ каквото Русия и Франция действували енергично предъ Портата. Германия, отъ своя страна, сжщо като да била противъ, безъ да го каже открито. Германскиятъ императоръ изглеждалъ въ полза за едно гръцко-турско сближение. Ето защо, по въпроса за политически съюзъ съ Турция, не трѣбвало да се говори съ Берлинъ. Генералъ Савовъ можель да говори съвсемъ открито по въпроса съ великия везиръ. При все туй не бивало да се прибързва съ сключването на съюзъ.

Горното бѣ протелеграфирано сжщия день на нашето правителство.

На състоялото се на 4/17 септемврий заседание въпросътъ за границата се приключи. Турцитѣ се наложиха. Реши се граничната линия да почва отъ устието на Марица (дѣсниа ржавъ), да следва талвега на тая рѣка до една точка на дѣсниа ѝ брѣгъ южно отъ Мандра, да продължи отъ това село до Курткъой и отъ тамъ, презъ Черменъ, да стигне до Черно море северно отъ Иниада.

Следъ упорита борба въпросътъ за националнитѣ се реши по-скоро въ наша полза.

На следното заседание, което се състоя на 5/18 септемврий, бѣ подписанъ протоколътъ за границата, като къмъ него се приложиха и съответнитѣ карти. Освенъ това разгледани и приети бидоха въ окончателна форма въпроситѣ за националнитѣ, за правата на човѣка и за общинитѣ.

Въпроситѣ за мюфтиитѣ, вакъфитѣ, собствеността, амнистията и арбитража се препратиха на подкомисия за проучаване и докладване въ едно отъ иднитѣ заседания.

Понеже подписването на договора бѣ предстояще, на 6/19 септемврий телеграфирахме на правителството да вземе необходимитѣ подготовителни мѣрки за незабавното окупиране на припадащитѣ се намъ провинции, щомъ договорътъ бжде подписанъ.

* * *

Тѣй като генералъ Савовъ бързаше съ сключването и на политически съюзъ съ Турция, министъръ Геннадиевъ, въ свръзка съ предстоящото подписване на мирния договоръ, му отправи на 7/20 септемврий следната телеграма:

„По съюза ще третираме следъ подписването на мира. По наши сведения Портата иска да отложи този въпросъ, защото въ тази смисль има въздействие отъ нѣкои Велики сили. Решението на Портата е мждро, защото по тоя начинъ се обезпечава успѣха на дѣлото, а ако притиснемъ да бърза-ме сега, може да се осуети. За насъ е сжщо по-удобно да се свържемъ по-

късно, когато, следъ премахването на турския споръ, нашето приятелство и нашата искреностъ ще бждатъ по-добре оценени въ Цариградъ. Вие, следователно, вземете отъ Портата нейнитъ предложения, които може да изпратите съ особенъ куриеръ. Тия предложения ги напишете самъ следъ разговора съ делегата на везира. Съобщете, че въ София желаятъ да обсъдятъ всичкитъ подробности и, ако има нужда, да ги допълнятъ. Но съобщете сжщо, че върху принципитъ, включително автономията на Македония, сме напълно съгласни. По-подробното третиране на тоя въпросъ има и това преимущество, че ще ни допусне да прикриемъ важнитъ преговори за съюза, подъ маската на търговски преговори.“¹⁾

Подъ думата „Портата“ въ случая трѣбва да се разбира великия везиръ, който наистина изглеждаше наклоненъ да отлага, докато Талаатъ бей и нераздѣлния му другаръ Джемалъ бей бързаха, подобно на генералъ Савова, който искрено бѣ убеденъ, че едно политическо обвързване съ Турция може да бжде въ полза на България. Тѣй младотурцитъ можаха да се направятъ пототстъпчиви въ случая.

Съобщавайки, прочее, съ телеграма отъ 8/21 септемврий на Генадиева, че „текстътъ на турското предложение“ му било изпратено по човѣкъ, генералъ Савовъ продължава:

„Употрѣбяваме всички усилия да свършимъ съ договора чась по-скоро, предъ видъ на съмнителното положение въ Егейскитъ провинции, но срѣщаме почти непреодолими затруднения отъ страна на турцитъ по въпроса за мюфтиитъ, вакѣфитъ, собствеността, пленниците, правата на пѣтнициитъ, амнистията и пр., които турцитъ настояватъ да се приематъ, както тѣ искатъ.

Военнитъ приготовления на турцитъ, обаче, продължаватъ съ забележителна интензивностъ и то въ широки размѣри; съсрѣдоточението на голѣми маси въ Тракия продължава.

Може да се подозира, че турцитъ ще предприематъ нѣщо сериозно въ Македония и то сами. Струва ми се, че една или двѣ отъ Великитъ сили ги тикатъ въ тая посока. Въобще настроението тукъ е твърдѣ войнствено, и азъ започвамъ да се съмнявамъ, да не загубимъ Егейскитъ провинции.

По съюза азъ мисля, че, ако турцитъ сж наклонни и разположени да направятъ това сега, отлагането му ще бжде въ наша вреда. Има Велики сили, заинтересувани да не се постигне това. Гърцитъ сжщо сж твърде стреснати отъ такава евентуалностъ. Колкото повече се отлага реализирането на това твърдѣ полезно за интереситъ на България дѣло, толкова повече шансоветъ за постигането му ще се намалятъ.

Интригитъ на голѣмитъ сили и особено на гърцитъ ще успѣятъ, и ние рискуваме да останемъ изолирани и окръжени отъ неприятели“²⁾.

Въ отговоръ на това на следния день Генадиевъ телеграфира генералъ Савовъ:

„Ако турцитъ желаятъ непремѣнно сега да се сключи съюзътъ, ще го направимъ. Но следъ подписването на мира трѣбва да се окупира Егейската областъ, и въ това време преговоритъ по съюза могатъ да продължаватъ. Никой не ви е казалъ, че отбѣгваме отъ съюза, или че ще отлагаме преговоритъ за него. Но тия преговори могатъ да траятъ една недѣля или единъ мѣсець, може би повече. Затова окупацията трѣбва да стане незабавно“³⁾.

^{1, 2, 3)} Дипломатически документи и пр., с. 55, № 108, с. 55, № 109, с. 56, № 110.

Споредъ нашитѣ сведения, Портата е решена да се съюзи съ България, но не сега незабавно. Това излиза и отъ вашитѣ депеши и отъ думитѣ на везира. Предъ видъ на това, не трѣбва да насилвате сега именно да се свърши бързо съ съюза, щомъ Портата желае да поотложи. А ако въ Цариградъ е измѣнено настроението, ще третирате за съюза, при условие окупацията на Егейската област да стане незабавно.¹⁾

* * *

На заседанието, което имахме на 9/22 септемврий, пакъ не се дойде до едно окончателно решение на останалитѣ висещи въпроси. Подъ разни предлози турцитѣ отлагаха подписването на мирния договоръ.

Следъ дигането на заседанието, съ явната целъ да позаглади отчасти лошото впечатление у насъ за тия нескончаеми протакания и особено, поради всевъзможнитѣ злодеяния, които турски войници и башибозукъ безспирно продължаваха да вършатъ надъ българското население въ Тракия, Талаатъ бей ми съобщилъ, че Високата Порта била внушила на пристигналитѣ въ Цариградъ делегати — членове на временното правителство на Гюмюрджинската република — да бждатъ по-въздържани. Прибави, че щѣлъ да ни срещне съ тѣхъ и да имъ даде съвети за благоразумие.

На 10/23 септемврий не свършихме никаква работа, понеже бѣше голѣмъ празникъ — рождениятъ день на Мехмедъ V. Ходихме да се разпишемъ само въ Илдъза.

На следния день пакъ се събрахме на заседание въ Високата Порта. Размѣната на мисли по висещитѣ въпроси вървѣ по-гладко и при една сравнително по-мека атмосфера. Тая промѣна се дължеше на обстоятелството, че при срѣщата, която преди откриване на заседанието генералъ Савовъ имаше съ Джемалъ бей, въпросътъ за политически съюзъ билъ отново разглежданъ въ духа на турскитѣ разбирания.

Донасяйки това до знанието на м-ръ Геннадиевъ съ телеграма отъ 12/25 септемврий, генералъ Савовъ край друго казваше:

„Следъ основателно изучаване на въпроса, намѣрихме, че въ интереса на дветѣ страни е, тоя съюзъ да не е насоченъ нито противъ една отъ групировкитѣ на Великитѣ сили. Той за сега може да има само отбранителенъ характеръ: срещу една атака отъ Гърция противъ една отъ договарящитѣ страни, противъ дветѣ, или срещу една обща атака отъ съюзенитѣ сръбски и гръцки войски. Съюзътъ въ началото може да бжде въ видъ на една военна конвенция, въ която подробно ще се предвидятъ силитѣ, които всѣка отъ странитѣ ще тури на военна нога. Къмъ военни действия нѣма да се пристъпи по-рано отъ 4 години. Конвенцията се сключва за 10 години.

.....

При това изказвамъ мнение, че ако Турция изкаже пълна готовность да пристъпи веднага къмъ сключване на военна конвенция, ние трѣбва безъ забава да се възползуваме, за да сключимъ такава, разбира се, ако условията ѝ ще бждатъ износни за насъ, за да не би съ своето двусмислено поведение да я накараме да се хвърли въ обятията на Гърция, която, съзнавайки грозното положение, въ което ще попадне, увѣренъ съмъ, безъ особени за-

¹⁾ Дипломатически документи и пр., с. 56, № 110.

труднения ще ѝ отстѣпи островитѣ. Стѣгайте извънредно бързо войската, понеже предугаждамъ, че събитията тукъ бързо ще се развиятъ. Ако гърцитѣ откажатъ да повърнатъ на турцитѣ островитѣ, имамъ основание да вѣрвамъ, че ще ги атакуватъ; тая е крайната целъ на тѣхнитѣ военни приготовления. Въ такъвъ случай за действия по сухо тѣ ще поискатъ свободенъ пропускъ на тѣхнитѣ войски презъ нашитѣ Егейски земи. Ако откажемъ да имъ дадемъ съгласието си, тѣ ще ги форсиратъ и заематъ, ще биятъ, разбира се, гърцитѣ и ще завзематъ обратно Македония. Ние трѣбва да бждемъ готови, при подобна евентуалностъ, да кооперираме заедно съ тѣхъ; въ противенъ случай рискуваме да изгубимъ всичко въ Македония“.)

* * *

Вѣрно е, че Турция чакаше само да подпише една военна конвенция съ България, за да нападне тозъ часъ Гърция. Тъкмо за туй именно Германия, въ желанието си да предпази гърцитѣ отъ подобна угроза, работѣше въ Цариградъ противъ едно съюзяване на Турция съ България, и за едно сближение между турци и гърци. Въ Берлинъ вѣрвахъ, че, безъ единъ съюзъ съ България, В. Порта не би се решила да напада Гърция по сухо презъ Тракия.

За да разбере нѣщо повече по въпроса, на 12/25 септемврий посетихъ Талаата, следъ което подадохъ следната частна телеграма до министъръ Генадиева:

„Днесъ Талаатъ бей най-повѣрително ми каза, че той, Махмудъ паша, Изетъ паша и Джемалъ бей били готови още сега да се склучи съюзъ между насъ и Турция. В. везиръ, обаче, се колебаелъ и не искалъ да се бърза. Талаатъ бей обяснява тая нерешителностъ на В. везиръ съ обстоятелството, че германскиятъ посланикъ му забъркалъ ума за едно сближение съ Гърция. За туй утре вечеръ Талаатъ и поменатитѣ му другари щѣли да се събератъ въ кжщата на В. везиръ съ целъ да прокаратъ своето гледище. Неговиятъ планъ е, щомъ се склучи съюзътъ между насъ, Турция да поиска отъ Гърция да ѝ отстѣпи островитѣ. Откаже ли гръцкото правителство да стори това, Портата щѣла да му даде ултиматумъ. Ако и туй не помогнѣло, турскитѣ войски щѣли да заематъ Драма, Кавала и Сѣресъ. Сжщевременно всички гръцки поданици щѣли ца бждатъ изгонени отъ предѣлитъ на империята.

Горното изслушахъ безъ да влизамъ въ каквито и да е разисквания съ Талаатъ бей.

Счетохъ за нужно да Ви го съобщя, макаръ и частно, за да го имате предъ видъ като получавате сведения по въпроса отъ Савова, който не щади своитѣ съвети за едно нападение на Гърция отъ страна на Турция.“

Въобще азъ гледахъ съ страхъ на едно съюзяване съ Турция.

На утрото имахъ ново свиждане съ Талаата пакъ по въпроса за Източна Тракия. Сега той бѣ по-кулантенъ и ми обеща сжщия денъ да повика, и наистина покани гюмюрджинскитѣ делегати и имъ заяви отново да не се надѣватъ на нѣкаква помощ отъ страна на Турция следъ подписването на мирния договоръ съ България. Посъветва ги при това да се върнатъ дома си и да се помиратъ съ новото положение. Въ сжщата смисълъ говори на тия делегати и великиятъ везиръ.

1) Дипломатически документи и пр., с. 57, № 111.

Предавайки Генадиеву и този си разговоръ съ Талаата, добавихъ: „ . . . Боя се да не би по въпроса за съюзъ Савовъ да е отишълъ вече много по-далечъ, отколкото трѣбва.“

* * *

На 14/27 септемврий — Кръстовденъ — се черкувахме въ св. Стефанъ въ Фенеръ. Следъ туй бѣхме поканени отъ отца Паисия на сладко и кафе въ историческия метохъ. Присъжествуващитѣ българи-богомолци, които поминѣхъ имъ бѣ събралъ въ Цариградъ отъ Македония, Тракия и Мизия, изглеждаха посърнали. Тѣ съ особено любопитство отправяха погледи къмъ генералъ Савова, който едновременно имъ наумяваше както доскорошното величие на България, тъй и тѣжния край на войната.

Като се прибрахме въ хотела, подиръ малко дойде Джемалъ бей. Въ разговора, що се заведе между него и генералъ Савова, последниятъ бѣ особено словоохливъ. Говорейки за едно по-тѣсно приятелство съ Турция, той обещаваше и работи, които не се искаха отъ него. Предложи дори България да сключела заемъ за смѣтка на Турция и да купимъ единъ воененъ параходъ също за нейна смѣтка.

Доволенъ отъ тия думи на нашия пръвъ делегатъ, Джемалъ бей ни съобщилъ отъ своя страна „радостната новина“, че презъ изтеклата вечеръ имали заседание въ конака на великия везиръ и че, съ изключение на последния, който все още се колебаелъ, всички други останали напълно съгласни по важния въпросъ

На турчина свѣтнаха очитѣ, когато генералъ Савовъ му каза, че и България „била готова да сътрудничи.“ Следъ туй се говори по разни въпроси и главно—за натегнатитѣ отношения между турци и гърци.

Веднага подиръ тая среща първиятъ ни делегатъ телеграфира Генадиеву:

„Членовѣтъ на временното правителство не се явиха. Днесъ ще узная защо. Установява се сега, че германското правителство е, което работи и наплѣга за съюза съ Гърция. Великиятъ везиръ се колебае, но правителството е повече наклонно да върви съ България. Утре втора среща съ Джемалъ бей; надѣвамъ се, че този въпросъ ще се уясни. Въ всѣки случай възможността за творжене конфликтъ между Гърция и Турция по въпроса за островитѣ е твърде голѣма. Трѣбва да бждемъ подготовени политически за тая евентуалностъ, като се има предъ видъ, че ние въ такъвъ случай не ще бждемъ въ положение да запазимъ абсолютенъ неутралитетъ, понеже Турция може да форсира Егейскитѣ земи съ своитѣ войски, а въ такъвъ случай Румъния пакъ може да ни нападне

Турското правителство прие нашето предложение, преговоритѣ за търговски договоръ веднага да почнатъ.“¹⁾

Следъ обѣдъ тоя день посетихъ френския посланикъ Бомпаръ. Каза ми, че отношенията между Гърция и Турция вдѣхвали безпокойствие. Гърция, обаче, не била уязвима отъ страна на Турция, освенъ ако последната действувала въ съгласие съ България.

¹⁾ Дипломатически документи и пр., с. 58, № 112.

Възразихъ му, че това е изключено. Ако, обаче, казахъ, не ни се даде възможност да завземемъ въ непродължително време Егейскитѣ области, възможно е турскитѣ войски да минатъ презъ тия мѣста за къмъ новата гръцка граница.

Въ отговоръ на това Бомпаръ наблегна върху обстоятелството, че било въ нашъ интересъ да се държимъ на страна, не само отъ всѣка турска акция, но и да опровергаваме по разни начини слуховѣтѣ за споразумение съ Турция и пр. и пр.¹⁾

На 16/29 септемврий въ 9 часа сутринъта приехме най-после посещенияето на прословутата гюмюрджинска депутация, състояща се отъ Мехмедъ Шукри паша отъ Скеча и майоръ Сюлейманъ бей, придружени отъ Панчо Доревъ.

Следъ обичайнитѣ приветствия почна се дълъгъ разговоръ по ориенталски маниеръ, временно прекъсванъ отъ безбройнитѣ кафета. Интересно бѣше, какъ тия двама турци се опитваха да ни убедятъ, колко много щѣло да бѣде въ интереситѣ на самата България, ако Западна Тракия се сподобѣла съ автономно управление. Въ ходъ бѣха турени сега и увещания и анекдоти, та дори и молби, следъ толкова по-раншни закани. Разбира се, ние пъкъ поддържахме, че безъ автономия мѣстното население ще бѣде не-сравнено по-щастливо, защото ще се ползува съ сжщитѣ права като гражданитѣ въ царството; че за неговитѣ първенци ще има по-голѣмъ просторъ и, следов., по-голѣма възможност да се проявятъ, било като депутати въ българския парламентъ, било въ администрацията и пр. и пр. Тия перспективи видимо се усмихваха на нашитѣ събеседници

Раздѣлихме се като добри приятели и съ убеждението, че Гюмюрджинската република е въ агония. Мехмедъ Шукри паша и Сюлейманъ бей—къмъ които се присъедини и Сафветъ бей — отпътуваха за Гюмюрджина да занесатъ на временното правителство чокъ *селямъ* отъ Падишаха и отъ неговия везиръ и да го посъветватъ да се оттегли, като се откаже и отъ републиканскитѣ си идеи.

Обѣдвахме у Негово Блаженство, съ когото дълго беседвахме върху разни общи въпроси. Тънъкъ познавачъ на турцитѣ и на ориента въобщо, той съ нѣколко думи успѣваше да даде нѣкоя вѣрна характеристика или се впускаше въ известни разсждения, пропити съ дълбока житейска мъдростъ.

* * *

Следъ като се навлѣзе по-дълбоко въ размѣна на мисли по проектирания политически съюзъ, и турцитѣ се увѣриха отъ думитѣ на генералъ Савова, че до такъвъ може да се дойде, на 16/29 септемврий въ 7 часа вечеръта въ голѣмата зала Харджие въ Високата Порта стана най-сетне тържественото подписване на мирния договоръ. Ужасна атмосфера! Като да ни се подписваше смъртната присяга. До като турцитѣ сияеха отъ радостъ, ние бѣхме като осланени. Присѣтствуваха великиятъ везиръ, всички членове на конференцията, техническитѣ и военни лица и секретари-

¹⁾ Дипломатически документи и пр., с. 58, № 113.

тѣ. Церемонията се завърши съ нѣколко банални думи и благопожелания отъ страна на великия везиръ, комуто отъ името на нашата делегация накратко отговори генералъ Савовъ.

Преди да се разотидемъ турскитѣ делегати не пропуснаха случая да ни заявятъ за лишенъ пжтъ, че било крайно време да се пристъпи неотложно къмъ подробно разискване на точкитѣ, които трѣбвало да бждатъ предметъ на политическия съюзъ. Дадоха ни при това отново да разберемъ, че приложението на мирния договоръ, особено що се отнася до умиротворението на Източна Тракия, ще зависи отъ нашето поведение по въпросния съюзъ.

При другъ случай ще видимъ, какъ се развиха тия преговори следъ сключването на мирния договоръ, и какъ впоследствие ми се удаде, като пълномощенъ министъръ въ Цариградъ, да осуетя презъ януарий 1914 г. сключването на политически съюзъ съ Турция, за която целъ ходихъ нарочно въ София.

Тукъ ще се задоволя само да забележа сега, че пръвъ пжтъ официално се е заговорило за тѣсно сближение съ Турция въ началото още на августъ 1913 г., т. е. преди нашето заминаване за Цариградъ като делегати за сключването на мирния договоръ.

Въ една телеграма отъ 8/21 августъ отъ Генадиевъ до неофициалния правителственъ пратеникъ въ турската столица, Г. Д. Начовичъ, се казва:

„ . . . Имайте предъ видъ две нѣща: първо, че щомъ се ликвидира тракийския въпросъ, ние имаме намѣрение да свържемъ трайно и близко приятелство съ Турция; второ, че до разрешението на тракийския въпросъ въ отношенията ни съ Високата Порта трѣбва да се избѣгва всичко, което би попрѣчило въ бждеще за свързване на трайно приятелство.“¹⁾

Още по-ясенъ по предмета е Начовичъ, който на 10/23 с. м. телеграфира Генадиеву:

„Една мисль. Ако би да нѣмате формални задължения на нѣкоя сила да ни помогне съ оржжие, въ случай че турцитѣ нахлуятъ въ България, — не можемъ ли сключи съ турцитѣ договоръ въ следващия смисль: безъ да се отказватъ отъ правата, що имъ даватъ международнитѣ договори, Турция и България сключватъ за 10 години приятелски договоръ, като се задължаватъ да се не нападатъ съ оржжие презъ това време една друга, а напротивъ, да се погрижатъ да уредятъ по приятелски висещитѣ между тяхъ въпроси.“²⁾

* * *

Подписването на мирния договоръ бѣ последвано отъ редица динета. Особено интересна бѣ вечерята у великия везиръ. На 21 септемврий (4 октомврий), както при първото ни посещение, кога пристигнахме въ Цариградъ, тъй и сега на Босфорския брѣгъ при Долма Бахче ни чакаше разкошенъ султански мушъ, който ни отведе до яйлията (дачата) на принцъ Саидъ Халимъ въ Еникьой.

Следъ вечерята, на която най-рафинираната френска кухня съперничеше съ разнообразнитѣ ориенталски гостби на чело съ традиционния аджемъ пилафъ, великиятъ везиръ държа единъ видъ серкль по западенъ маниеръ. При поднасяне на кафето той

^{1), 2)} Дипломатически документи и пр., с. 27, № 53, с. 30, № 60.

се доближи до мене и съ самодоволенъ видъ почна да ме разпитва за впечатленията ми отъ Цариградъ, доволенъ ли съмъ отъ назначението ми за пълномощенъ министъръ тукъ — постъ, който тоя день ми бѣ предложенъ отъ нашето правителство—и за редъ други дребулии. После, прѣскайки се отъ суета, заговори за себе си и съ пренебрежение за своитѣ предшественици. Кямилъ паша билъ „*sale juif*“ отъ Кипръ, до като той — принцъ Саидъ Халимъ — билъ „*homme de race*“, внукъ на Мухамедъ Али, основателъ на Египетската династия. При това Кямилъ паша билъ безъ култура, а той билъ получилъ своето образование въ Женева, гдето се пропиля отъ най-либерални идеи. Живота си посветилъ сега на възраждането на Турция. Това билъ неговиятъ най-голѣмъ идеалъ, неговата амбиция. И вѣрвалъ въ тържеството на своята мисия. Империята трѣбвало да се възроди. Затуй, край просветенитѣ умове на нейнитѣ добри синове, щѣли да способуватъ и неизчерпаемитѣ ѝ надземни и подземни богатства. Нейнитѣ плодородни долини, високитѣ ѝ и гжсто залесени планини, обширнитѣ ѝ полета, пълноводнитѣ ѝ рѣки, лесностъпнитѣ ѝ морски крайбрежия, сладководнитѣ ѝ езера, разнообразнитѣ ѝ и чудни климати и пр. и пр. нѣмали равни на себе си.

Нагазвайки съ щжата самоувѣреностъ въ областъта на голѣмата европейска политика, високиятъ ми събеседникъ подложи на остра критика политиката на Англия. Съръ Ед. Грей билъ една „обикновена фигура.“ Пъкъ и другитѣ съвременни английски държавници, съ малки изключения, не стоели по-високо. Изобщо английската раса била въ упадѣкъ.

Не удостои великиятъ везиръ съ особени ласкави отзиви и останалитѣ европейски държави. Затова пъкъ похвали, голѣми похвали заслужавали индуситѣ и египтянитѣ, които се отличавали съ голѣма интелигентностъ. Цѣлиятъ почти мюсюлмански свѣтъ крачелъ бързо напредъ. Подемътъ билъ очебиещъ. Славно бждеще, прочее, очаквало последователитѣ на пророка . . .

Къмъ полунощъ съ щжция салтанатъ напуснахме вълшебния лѣтень дворець на туй низко, жълтаво, съ подвижни очи високо-мѣрно, декоративно човѣче, което се наричаше принцъ Саидъ Халимъ, заемаще поста на великъ везиръ въ „възраждащата се“ Отоманска империя и гледаше съ известно презрение собственитѣ си колеги, наричайки ги въ интимни разговори „санкюлоту и авантюристи.“ Последнитѣ, обаче, го бѣха издигнали на най-високото мѣсто въ царството на Мехмеда, поради голѣмитѣ му богатства, които комитетътъ „Обединение и Напредѣкъ“ широко бѣ почналъ да използва преди още Хуриета.

На 22 септемврий (5 октомврий) съ още по-голѣмъ салтанатъ бѣхме отведени—цѣлата делегация—въ приказния дворець Долма Бахче, за да бждемъ представени на султанъ Мехмедъ Решадъ Ханъ V, императорътъ на отоманитѣ, халифъ на мюсюлманитѣ, 36-ия владѣтель отъ фамилията на Османа, емиръ на вѣрующитѣ, служителъ на Мека, Медина, Божия сѣнка на земята, свѣтило на слънцето, господаръ на четиритѣ суши и петтѣ морета, завистъ на народитѣ и пр. и пр.

Бѣдниятъ Мехмедъ! Облѣченъ парадно, съ бѣли ржкавици и съ поразперени прѣсти, въздебелъ, кжсокракъ, попрегърбенъ, застаналъ съ блуждаещъ погледъ и отпустната долна джука срѣдъ украсенъ съ злато и коприна салонъ, той имаше твърде жалкъ видъ.

Неговото добродушно иначе лице носѣше отпечатъка на близо тридесетгодишния му затворнически животъ, на който го бѣ осѣдилъ собствениятъ му братъ Абдулъ Хамидъ, както и следитѣ отъ онова източно бѣло питие, въ което, посрѣдъ многобройнитѣ си харемкини, той се бѣ навикналъ да дири забрава и утеха въ своята неволя.

Следъ като единъ по единъ му бѣхме представени отъ великия везиръ, Мехмедъ V несржчно ни подаваше ржка, проговаряйки на края нѣколко несвързани думи, на които му бѣ отговорено отъ генералъ Савова.

Подиръ туй Падишахътъ се оттегли, а ние минахме въ една съседна зала, която по блѣсъкъ не отстъпваше на първата. Тукъ ни се сервираха разни сладкиши, сиропи и чудесно кафе въ най-фини филджани, поставени въ златни зарфове, украсени съ скъпоценни камъни.

Съ това се приключи ауденцията ни при Негово Величество Мехмедъ V.

Нѣколко деня по-късно, по случай ратифицирането на Цариградския миренъ договоръ, българскиятъ владѣтель отправи следната телеграма до султана:

„Бързамъ да уведомя Ваше Величество, че ратифицирахъ Цариградския договоръ, който бѣше подписанъ на 16/19 септемврий между Турция и България. Този актъ, като тури край на всички наши стари и нови разногласия, открива за нашитѣ страни нова ера за плодовитъ миръ и благотворно приятелство. Азъ, както и моето правителство, сме въодушевени отъ най-силно желание да направимъ всичко, което зависи отъ насъ, за да се установятъ между моята и вашата страни отношения на добро съседство, искрена и трайна сърдечность. Не се съмнявамъ, че Ваше Величество и Високата Порта, сподѣляйки това желание, ще ни съдействувате въ осжществяването му, на което нашитѣ народи, следъ като се забравятъ злинитѣ отъ миналото, ще длъжатъ за напредъ основата на своето преуспѣване и на бждещия си напредъкъ.

Фердинандъ.“

На това султанътъ отговори съ думитѣ:

„Получихъ съ живо удоволствие телеграмата, която Ваше Величество ми отправи, за да ме уведоми, че е ратифициралъ Цариградския договоръ. Тъй като и азъ отъ своя страна съмъ ратифициралъ тоя договоръ, не се съмнявамъ, че той ще съставя за дветѣ страни начало на щастливо бждеще и преуспѣване и на сърдечно приятелски отношения между двата народа. Ваше Величество може да бжде убеденъ, че азъ и моето правителство ще работимъ за осжществяването на тая цѣль.

Мехмедъ V.“

Епилогъ.

Досега много се писа и говори за толкозъ печалнитѣ събития около 16 юний 1913 г. И все пакъ въпросътъ си остава и ще остане не напълно изясненъ, докогато не видятъ бѣлъ свѣтъ всички ония официални документи, които липсватъ отъ тайната държавна архива, както—и не малкото частни писма, чиито притежатели, по една или друга причина, още смѣтатъ за неудобно да ги направятъ достояние на публиката. Но, нека се надѣваме, че и туй ще стане единъ день, за да може да се хвърли пълна свѣтлина върху едни отъ най-мрачнитѣ страници на най-новата ни история. Дотогава ние сме принудени да се задоволяваме съ онова, съ което за сега може да се разполага и което може да се обнародва.

Преди, обаче, да изложимъ обясненията на мѣродавнитѣ фактори у насъ по събитията около 16 юний, за умѣстно считаме да приведемъ следнитѣ нѣколко телеграми, които хвърлятъ известна свѣтлина върху поведението на Австрия по сжщитѣ събития.

На 11/24 юний графъ Берхтолдъ натоварва Тарновски да съобщи между друго Даневу:

„България, въ случай на заплитане между нея и Сърбия, може да разчита не само на нашитѣ симпатии, ами и на нашата активна подкрепа, ако условията наложатъ едно нежелателно за насъ усложнение. Тази подкрепа, разбира се, може да се даде при условие, че България ще удовлетвори желанието на Румъния въ такава мѣрка, и ще ѝ даде такава компенсация за нейния неутралитетъ, щото да стане намъ възможно да се застѣпимъ върху тая база въ Букурещъ основателно и съ резултатъ.“¹⁾

Понеже това австрийско предложение не е било усвоено, Берхтолдъ промѣня своето държание. На 22 юний (5 юлий) той телеграфира на престолонаследника Францъ Фердинандъ въ Бланкенбергъ:

„Неблагоприятни изгледи за споразумение между Румъния и България. Затова, по отношение на последната, ние трѣбва да пазимъ по-голъма резерва и да видоизмѣнимъ нашето становище, колкото се може повече въ полза на Румъния.“²⁾

Само нѣколко дня по-късно, а именно на 30 юний (13 юлий) Тарновски отправя на Берхтолда следната телеграма:

„Тая вечеръ правителството получи съобщение, което ми потвърди и рускиятъ колега, че турцитѣ напредвали и че сж минали вече линията Еносъ—Мидия. Сжщевременно се получи и съобщението, че Румъния заела Добричъ и че кавалерията ѝ се движела къмъ желѣзнопътната станция Провадия. Тукъ царъ голѣмо смущение. Заседанието на Събранието, гдето отъ галерията военни посетители направиха враждебна демонстрация къмъ правителството, биде внезапно дигнато, следъ което министритѣ и партийнитѣ водачи се отправиха къмъ двореца. Днесъ следъ обѣдъ ми се съобщи отъ страна на царя, че Русия работела за неговото отстранение. На престола трѣбвало

^{1, 2)} Oesterreich—Ungarns Russenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Wien und Leipzig 1930, Band VI, № № 7,486; 7,644.

да се възкачи престолонаследникътъ. Но ако последниятъ заявѣлъ, че иска да напусне страната заедно съ баща си, тогава Русия щѣла да постави на българския тронъ Великия князь Николаевичъ, който е жененъ за черногорска княгиня. Царьтъ поставя себе си и своята династия подъ покровителството на Австрия. Той моли, обаче, същевременно за сега Австрия да се не намѣсва въ тукашната политика, защото царьтъ иска да издействува чрезъ Русия примирие и миръ и да се уреди въпросътъ за териториялнитъ отстъпки на Румъния. Същото заявление е направено и на германския ми колега.“¹⁾

Следъ това нека почнемъ съ показанията на генералъ Савова, който, въ качеството си на помощникъ главнокомадуващия по онова време, предполага се, е въ положение най-добре да знае, какъ сж се развили събитията, предшествуващи и непосредствено следващи фаталната дата 16 юний, на която въ голѣма степенъ, се дължатъ и по-сетнешнитъ беди на нашето племе.

Въ връзка съ последнитъ сръбски и гръцки предизвикателства, както и съ по-раншнитъ инциденти при Злетовска рѣка и Ангиста, генералъ Савовъ казва:

„... Като захванаха да ставатъ тѣзи инциденти, постоянно получавахъ доклади, и въ единъ отъ докладитѣ, които имахъ по случай на Злетовската работа, сетне за вземане въ пленъ една цѣла наша полурота около Струмица и Дойранъ и т. н., — се намѣри за нужно да се отговори съ съжитѣ мѣрки на сърбитѣ, съ които тѣ си служатъ спрямо насъ; тукъ-тамъ и ние ги атакувахме. На Злетовската рѣка ни нападнаха, ние имъ отговорихме съ същата мѣрка — това е решение на Държавния глава.“²⁾ Сега, знаело ли е правителството за това нѣщо, или не е знаело, азъ не зная нищо. Това е станало на основание на тая идея, на основание на тая мисль, на основание на тая заповѣдъ, изказана отъ Короната. То е направено пакъ съ цель: да се накара руската дипломатия да ускори работата, понеже смѣтахме, че руската дипломатия не може да допусне единъ разривъ между балканскитъ държавици. Вследствие на това се даде тая заповѣдъ за атакуване на сърбитѣ. Заповѣдъ за атакуване на гръцката линия не е имало, а имаше дадена заповѣдъ само да се вземе моста на Струма срещу гърцитѣ при Тахинското езеро къмъ Чайязж, за да можемъ да пренесемъ нашитъ войски.“³⁾

При по-нататашния разпитъ, на въпроса на Я. Сакъзовъ: кога е била дадена „заповѣдъ за атаката“, генералъ Савовъ отговаря: „Не за атака, а просто за демонстрация — политическа де-

¹⁾ Oesterreich — Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegeausbruch 1913. Wien und Leipzig 1930, Band VI, № 7, 757.

²⁾ За недоразумѣнието между царя и генералъ Савовъ — пише фонъ Махъ — имаше различни причини. Още несполуката на българската атака срещу турскитъ позиции на Чаталджа въ 1912 г. доведе до разваляне на отношенията; когато после въ 1913 г. генералъ Савовъ издаде заповѣдъ за нападение на гръцкитъ позиции при Солунъ и отвори съ това нещастната за българитъ междусъюзнишка война, скъсването стана непоправимо. Савовъ обясняваше, че той не издалъ, а предалъ заповѣдта, следъ като царьтъ го увѣрилъ, че при първия куршумъ между българи и сърби единъ австро-унгарски корпусъ щѣлъ да превърли Дунава. Лични сърдечни отношения между двамата мжже, за нещастие на България, не е имало никога“. Richard von Mach — Aus bewegter Balkanzeit 1879—1918. Erinnerungen. Berlin, Mittler & Sohn 1928.

³⁾ Приложение и пр., с. 262.

монстрация по-скоро.“ Касаело се само да се заставят сърбитѣ да приематъ безусловно арбитража, съгласно договора, и да се улеснѣла задачата на арбитра. За истинска война дума не ставало.¹⁾

На 16 юний началникъ щаба на III-а армия полковникъ Жостовъ отправя отъ София на началникъ щаба на II-а армия полковникъ Жековъ следната телеграма № 103:

„Даневъ довчера заминава за Петербургъ на арбитражъ. Русия настоява да влючи въ арбитража и гръцко-българския споръ. Ако сждимъ по работитѣ, както се разиграха въ последнитѣ дни въ София, тя ще сполучи. Нѣмаме мжжествени държавни мжже. Малодушие е обладало всички. Солунъ пропада безвъзвратно. На всинца ни — народъ и армия, очитѣ сж обърнати къмъ васъ. Спасете го. Утре може-би ще е късно. Заповѣдь или развързване ржце за това нѣма да получите. Сами трѣбва да си вземете свободата. Трѣбва да се действува немедленно. Поздравъ и благопожелания.

Жостовъ.“

На това сщия день Жековъ отговаря отъ фронта Жостову съ телеграма № 105:

„Успокой се. Почваме днесъ“, на което сѣ тоя день следва втора телеграма № 105 отъ Жостова до Жекова:

„Въ възторгъ сме. Слава и честь вамъ. София безъ изключение ликува. Една молба: зеклевамъ ви въ всичко свято, продължавайте безспирно напредъ, безъ да обръщате внимание даже и на заповѣди, ако тѣ искатъ спирание. Ако е нужно, сжсайте телеграфа. Нѣма да ви се сърдятъ за това. Следъ падането на Солунъ непремѣнно настѣпление до Костуръ. Това е желение, абсолютно подчертано отъ всички. Постоянствувай. Драго ми е да ви съобщя това благопожелание.

Началникъ щаба на III-а армия полковникъ Жостовъ“²⁾

Тия документи ясно говорятъ за настроението въ извѣстни висши военни кржгове у насъ. Отъ телеграмитѣ на полковникъ Жостовъ личи, че той не е билъ самъ и че не е изразявалъ само личното свое мнение. Отъ друга страна, съпоставени съ показанята на генералъ Савовъ, тѣ водятъ и къмъ слѣднитѣ две противоречия: докато последниятъ заявява: „Даневъ твърдѣше, че ако отидемъ въ Петербургъ, трѣбва да демобилизираме, а ако демобилизираме, не можемъ да получимъ нищо“; „Даневъ бѣше за война категорично“; „Даневъ искаше война“ и пр.³⁾, полковникъ Жостовъ твърди, че Даневъ щѣлъ да замине за руската столица на 16 вечерята. Сжщото поддържа и Даневъ. При срещитѣ, които лично имахъ по-късно съ него, той ме увѣрjava, че наистина билъ готовъ да отпатува заедно съ А. Малиновъ, Т. Теодоровъ и генералъ Радко Димитриевъ, но че станалото на 16 срещу 17 юний осуетило заминаването имъ.

Второто—повече привидно—противоречие се отнася до целта на военнитѣ действия, започнати на 16 юний срещу съюзницитѣ. До като генералъ Савовъ казва: „Заповѣдь за атакуване на гръцката линия не е имало“, и „заповѣдь за атака не е имало,

¹⁾ Приложение и пр., с. 279, 280.

²⁾ В. „Демократически сговоръ“, брой 1336 отъ 6 априль 1928 г.

³⁾ Приложение и пр., с. 263, 264.

а просто за демонстрация — за политическа демонстрация по-скоро“, полковникъ Жостовъ съ втората си телеграма до полковникъ Жекова, напротивъ, насърдава чрезъ последния II армия: „Следъ падането на Солунъ непременно да настъпи до Костуръ. Това е желание, абсолютно подчертано отъ всички.“

Въ недомлъвките, що преобладаватъ въ всички почти показания, силата на това противоречие значително отслабва отъ добавката, която генералъ Савовъ прави къмъ горнитъ свои показания: отричайки да е имало заповѣдь за атакуване на гръцката линия, той тутакси добавя: „Имаше дадена заповѣдь само да се завземе моста на Струма срещу гърцитъ при Тахинското езеро къмъ Чайазж, за да можемъ да пренесемъ нашитъ войски.“ Защо и срещу кого да пренасяме нашитъ войски? . . . Очевидно полковникъ Жостовъ изказва по-искрено и по-открито владѣшитъ въ ржководнитъ наши военни кржгове намѣрения въ тоя сжд-боносенъ моментъ.

Най-сетне, за това говорятъ и приведенитъ по-рано заповѣди на генералъ Савова.

Заслужава да се отбележи, че по поводъ на взетото решение да отпътува за руската столица Даневъ е билъ заплашванъ дори и съ убийство.

„Тогава терориститъ, пише В. Т. Велчевъ, едни по патриотическо заблуждение, други по нечисти смѣтки, туриха въ ходъ своето последно сръдство — анонимнитъ заплашвания съ убийства. Министъръ-председателътъ Даневъ бѣ заплашванъ, че ще бжде убитъ, ако иде въ Петербургъ. Знаемъ положително, че и царътъ билъ заплашванъ. На 15 юний, — значи единъ день преди започване на военнитъ действия, — римскиятъ ни пълномощенъ министъръ Д. Ризовъ се явилъ при Д. Христовъ и го предупредилъ, че отъ военния театъръ били пристигнали група офицери съ цель „да направятъ дявола на четири но да осуетятъ замислането на Данева“. Той добавилъ, че противъ Данева имало заговоръ да бжде убитъ на гарата, ако тръгне за руската столица. За това предупреждение на Ризова съобщи и в. „България“. То ни биде потвърдено лично отъ бившия министъръ Христовъ. Последниятъ, като министъръ на желѣзницитъ, даже взелъ мѣрки Даневъ да се качи на тръгване отъ Подуенската гара.

Че предупреждението на Ризова е било основателно, се вижда и отъ признанието, което е направилъ предъ единъ нашъ виденъ държавникъ единъ отъ посветенитъ въ кроежитъ на терориститъ. Той е казалъ: „Войната съ съюзницитъ не можеше да не стане. Ако правителството бѣше успѣло да я осуети, щѣше да избухне революция, и много глави щѣха да се търкалятъ изъ софийскитъ улици . . .“¹⁾

За въпроснитъ заплашвания и за получаване на много анонимни писма, все съ заплашителенъ характеръ, Даневъ и мене е говорилъ.

Въ противоречие съ показанията на генералъ Савова, по отношение на Данева, сж и освѣтленията, давани отъ Теньо Начевъ. Споредъ последния на 9 юний генералъ Р. Димитриевъ му билъ казалъ:

¹⁾ Велчо Т. Велчевъ — Цѣлата истина по погрома и пр., с. 24, 25.

„Азъ вчера инспектирахъ армията си, и войниците съ ентузиазъмъ ме носиха на ржце. Съ тая си армия азъ мога въ 24 часа да влѣза въ Пиротъ.“

Насърдченъ отъ тия думи на генерала, Т. Начевъ отишелъ при Данева да го увещава да „напустне коалицията си съ страхливитъ народняци, да образува хомогененъ кабинетъ отъ прогресисти и да даде съгласието си за обявяване война на съюзниците.“ Даневъ, обаче, билъ на мнение: да се разпустнатъ войскитъ, тъй като били много уморени; да отиде въ Петроградъ на арбитража, и, само ако тамъ не бждемъ удовлетворени—да обявимъ война на противниците си.

Като напустналъ дома на Данева, Т. Начевъ отишелъ въ кафене „България.“

„Тамъ, казва той, заварихъ народнитъ представители-лидери на прогресивната партия: Цоньо Бръшлиновъ, Апостоль Урумовъ, Стоянъ Русевъ, Кръстевъ и др. Като имъ разказахъ всичко, тѣ пламнаха. Всички ние едногласно изпсувахме най-арогантно народняцитъ. Нарекохме ги съ най-мръснитъ епитети. Въ тая си разпаленостъ написахме едно енергично писмо до г. Данева, въ което смѣло настоявахме да развали коалицията съ тия страхопъзльовци народняци, да състави однороденъ кабинетъ и да даде заповѣдъ за война.“

Това писмо, подписано отъ горнитъ лица, веднага било изпратено Даневу.¹⁾

Запитанъ по въпроса, Даневъ ми каза, че не помни да е получавалъ такова писмо, или че, ако го е получилъ, не е обърналъ внимание на него.

Че действително генералъ Р. Димитриевъ бѣ войнствено настроенъ противъ нашитъ съюници, вѣроломството на които не можеше да понесе,—на времето още бѣ известно. Лично менъ преди 16 юний той заяви, че нѣмало друго срѣдство за тѣхното вразумяване освенъ войната.

Малко по-късно, въ една инспирирана статия: „Въпросътъ на въпроситъ“, въ в. „Миръ“, брой 4222 отъ 9 май 1914 г., е казано между друго:

„Българското висше офицерство, българскитъ генерали собствено, отъ които и най-умѣренитъ — генералъ Радко Димитриевъ—писмено е заявявалъ и убеждавалъ, че ние въ три дена ще бждемъ въ Солунъ, и въ петъ — въ Бѣлградъ, внушение, което много може да допринесе, щото единъ амбициозенъ царъ да се увлѣче въ едно престѣпно безумие.“²⁾

Въ сжщата статия, отхвърляйки всѣко обвинение противъ народната партия и нейнитъ лидери³⁾, като отговорни се сочеха още македонскитъ дейци и войводи, шефовеѣ на народолибералната, либералната, младолибералната и демократическата партии. Говори се и за „колебанието на д-ръ Данева и нѣкои отъ неговитъ

¹⁾ „Извадки отъ неиздаденитъ ми спомени“ — Т. Начевъ, „Миръ“, 6 октомврий 1928 г.

²⁾ Полковникътъ о. з. Коста Николовъ ми каза, че разполагалъ съ автентични документи, какво генералъ Р. Димитриевъ е билъ за междусъюзническата война.

³⁾ За възраженията на бившитъ министри Ив. Ев. Гешовъ, д-ръ Ст. Даневъ, Т. Теодоровъ, М. Ив. Маджаровъ, Ив. Пѣевъ и П. Абрашевъ срещу обвиненията на държавния съдъ отъ 1923 г., вж. „Нашата дума“, издание на акц. дружество „Миръ“, София.

другари, преди да се състави новия кабинет след оставката на г. Гешова и няколко дена след съставянето на тоя кабинет.“

Тежки обвинения за 16 юний бѣха хвърлени и върху Д. Христовъ. За него Д. Мишевъ писа още презъ 1914 г. че, както се говорѣло, той билъ най-войнствено настроениятъ отъ министритѣ по онова време; че него дори считали за „медиумъ между конвента и правителството“; че „у неговата кѣща били заседавали войнственитѣ прогресисти“; че „изобщо този министъръ билъ игралъ една фатална роль и спрямо партията си и спрямо България въ днитѣ преди 16 юний“ и пр.¹⁾

По-късно, а именно на 23 декемврий 1926 г. и народниятъ представителъ генералъ о. з. Сава Савовъ — бившъ адютантъ на царъ Фердинандъ — вземайки думата въ Народното събрание по единъ законопроектъ на Д. Христовъ — тогава министъръ на земедѣлието, между другото, каза:

„Не мога да разбера тази настойчивостъ на г. Димитъръ Христовъ за едно неизучено дѣло. Г. министре! Вие поне имате примѣра отъ 1913 г., какво значи да се работи съ неизучени въпроси. Вие обяхте междусъюзническата война и тя докара всичкитѣ катастрофи. Вие лично — това ми е казалъ царъ Фердинандъ. Шестнадесети юний — междусъюзнишката война — е Ваше лично дѣло. Царъ Фердинандъ ми каза че вие сте го изнудили да обяви междусъюзническата война.“²⁾

Вземайки поводъ отъ тия думи на генералъ С. Савова, Д. Мишевъ отпрати следнитѣ редове до подпредседателя на камарата Борисъ Вазовъ, напечатани и въ „Миръ“ бр. 7954 отъ 3 януарий 1927 г.

„Може ли и трѣбва ли да бжде министъръ въ днешния кабинетъ или въ кой да било български кабинетъ лице, което сочатъ въ Народното събрание за виновникъ на 16 юний и за катастрофитѣ, които постигнаха България?“

Разбира се, Д. Христовъ не закѣснѣ да отблъсне насоченитѣ противъ него обвинения. Той твърди, че е застъпвалъ гледището да сме уредѣли по миролюбивъ начинъ споровѣтъ си съ Сърбия, като същевременно се сближимъ и споразумѣемъ съ Румъния. На 14/27 юний 1913 г. той билъ казалъ въ министерския съветъ:

„Да не чакаме вота на Скупщината. Тръгнете, господа, за Петербургъ, преди още да е гласувано отъ нея довѣрие на Пашича. Вървете въ Петербургъ, за да докажемъ, че не България, а Сърбия е колебае да се подчини на волята на императора, като арбитъръ.“³⁾

Отъ политическия разговоръ, станалъ на 12/25 юний въ щаба на генералъ Радко Димитриевъ въ Гурмазово между Д. Христовъ и Д. Ризовъ, явствува, че последниятъ съ особена енергия е настоявалъ за война противъ коварнитѣ съюзници. Този разговоръ подробно е описанъ отъ В. Т. Велчевъ, който, заедно съ Владимиръ Шишмановъ — Petrone, присѣдствувалъ на срещата въ Гурмазово.

¹⁾ „Свободно мнение“, год. II, № 7, 15 февруарий 1914 г., с. 103.

²⁾ „Стенографически дневници“ на XXI обикновено Народно събрание, IV-а редовна сесия, 23 декемврий 1926 г., с. 397.

³⁾ Д. Христовъ. „На моитѣ обвинители“, „Свободно мнение“, год. II, № 11, 15 мартъ 1914 г., с. 168; „Миръ“, бр. 7961 отъ 13 януарий 1927 г.